Történelem és osztálytudat

LUKÁCS GYÖRGY ÖSSZES MŰVEI

BUDAPEST

LUKÁCS GYÖRGY

Történelem és osztálytudat

MAGVETŐ KIADÓ

Szerkesztette Vajda Mihály

© Lukács György, 1971

TARTALOM

Cikkek – 1918–1922

A bolsevizmus mint erkölcsi probléma 11
A kommunizmus erkölcsi alapja 18
Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben 22
Régi kultúra és új kultúra 29
Párt és osztály 48
Önkritika 59
Korvin Ottó 64
A fehérterror társadalmi Hinterlandja 69
A konszolidáció kísérlete 76
Friedrich Engels születésének századik évfordulójára 83
A parlamentarizmus kérdéséhez 91
A III. Internacionálé szervezeti kérdései 105
A kommunista párt morális küldetése 119
Opportunizmus és puccsizmus 128
A szindikalizmus válsága Olaszországban 139
A művelődési munka kérdéséhez 152
Párt és ifjúsági mozgalom Magyarországon 158
A tömegek spontaneitása és a párt aktivitása 166
Rosa Luxemburg: Tömegsztrájk (Előszó) 178
Még egyszer az illúziók politikájáról 188

Történelem és osztálytudat

Előszó 201
Mi az ortodox marxizmus? 210
Rosa Luxemburg, a marxista 246
Osztálytudat 270
Az eldologiasodás és a proletariátus tudata 319
I. Az eldologiasodás jelensége 320
II. A polgári gondolkodás antinómiái 359
III. A proletariátus álláspontja 420
A történelmi materializmus funkcióváltása 510
Legalitás és illegalitás 554
Kritikai megjegyzések Rosa Luxemburg Az orosz forradalom kritikája című művéhez 574
Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéshez 602

Blum-tézisek

Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól (Részletek) 663
I. A KMP helyzete az I. kongresszuskor és fejlődése az 1928-as plénumig 663
IV. A KMP működése a plénum óta 666
V. A mai helyzet fő problémái 675

Függelék

Marxista fejlődésem: 1918–1930 695
Szerkesztői utószó 736
Bibliográfia 739
Névmutató 745

CIKKEK

1918–1922

A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA

Nem szándékunk ezen a helyen sem a bolsevizmus gyakorlati keresztülvihetőségének lehetőségeivel, sem esetleges uralomra jutásának hasznos vagy káros következményeivel foglalkozni. Eltekintve attól, hogy e sorok írója ilyen kérdések eldöntésére egyáltalában nem érzi magát illetékesnek, célszerűnek látszik egyszer, a kérdés világos feltétele kedvéért, a gyakorlati következmények megfontolásától teljesen eltekinteni: a döntés úgyis – mint minden lényeges kérdésben – erkölcsi természetű, amelynek immanens tisztázása, éppen a tiszta cselekvés szempontjából, elsőrendűen aktuális feladat. E mellett a kérdésfeltevés mellett szól egyrészt az is, hogy a bolsevizmus körüli vitában leggyakrabban hangoztatott érv, hogy ti. a gazdasági és társadalmi helyzet „megérett"-e már a rögtöni megvalósulás számára, eleve eldönthetetlen probléma felé visz; véleményem szerint soha sem lehet olyan helyzet, amelyben ezt *teljes biztonsággal és előre* tudni lehetne: a rögtöni és bármi áron való megvalósításra irányuló *akarat* tehát legalább olyan integráns része a helyzet „megérettségének", mint az objektivált viszonyok. Másrészt pedig annak belátása, hogy a bolsevizmus győzelme esetleg nagy kulturális és civilizatórikus értékeket semmisítene meg, sohasem lehet döntő ellenérv azok szemében, akik erkölcsi vagy történetfilozófiai okokból mellette döntöttek. Sajnálattal vagy sajnálat nélkül fogják tudo-

másul venni ezt a tényt, de belátva elkerülhetetlenségét, célkitűzésükön – teljes joggal – nem fognak semmit sem változtatni. Mert tudják, hogy ilyen horderejű világtörténeti értékkicserélődés nem mehet végbe régi értékek megsemmisülése nélkül, s új értékek megteremtésére irányult akaratuk elég erőt érez magában arra, hogy az eljövendő új emberiséget bőven kárpótolja az elveszettekért.

Ezek után talán úgy látszik, mintha komoly szocialista számára itt nem is lehetne szó erkölcsi problémáról, mintha a bolsevizmus mellett való döntés egészen kétségtelen lenne. Hiszen, ha a viszonyok érettsége, az értékek elpusztulása nem lehet lényegbevágó akadály, akkor a kérdés nyilván így van feltéve: megvan a lehetősége annak, hogy meggyőződésünket *azonnal és minden megalkuvás nélkül* megvalósítsuk; lehet-e igazi szocialista az, aki ilyenkor még megfontolásokról, bárminek bevárásáról, egyszóval kompromisszumokról beszél? És ha ezzel szemben a nem-bolsevik a demokrácia elvére hivatkozik, amelyet a kisebbség diktatúrája természetszerűleg és tudatosan kizár, arra Lenin hívei, vezérük egy kijelentését követve, azzal felelnek, hogy eltávolítják pártjuk nevéből és programjából a demokrácia kifejezést, és egyszerűen kommunistáknak vallják magukat. A morális probléma felvethetősége tehát azon fordul meg, vajon a demokrácia a szocializmusnak csak taktikájához tartozik-e (mint harci eszköz arra az időre, amíg kisebbségben, amíg az elnyomó osztályok jogba foglalt és jogtalan terrorja ellen küzd), vagy pedig olyan integráns része, amelyet nem lehet belőle kihagyni, mielőtt összes erkölcsi és világnézeti következményei tisztázva nem lennének. Mert ez utóbbi esetben minden felelősségérzettel bíró és tudatos szocialista számára súlyos *erkölcsi* probléma a demokrácia elvével való szakítás.

Marx történetfilozófiáját ritkán választották el kellő tudatossággal szociológiájától, minek következtében sokaknak fi-

gyelmét elkerülte, hogy a rendszer két kardinális része, az osztályharc és az osztálytagozódást és vele minden elnyomatást megszüntető szocialista államrend, bármilyen szoros összefüggésben legyenek is egymással, nem egynemű fogalomalkotás termékei. Az első a marxi szociológia korszakalkotó *ténymegállapítása:* a társadalmi rend eddig mindig létezett, és mindig szükségképpen létezett mozgatóereje; a történelmi valóság igazi összefüggésének egyik legfontosabb alapelve. A másik a marxi történetfilozófia utópikus posztulátuma: *erkölcsi célkitűzés* egy eljövendő világrend számára. (Marx hegelianizmusa, amely a különböző valóságnemeket túlságosan egy síkra hozza, némileg hozzájárult ennek a különbségnek elmosásához.) A proletariátus osztályharca tehát, amely ezt az új világrendet elhozni hivatva van, qua osztályharc, még nem tartalmazza ezt a világrendet magát. Az, hogy a proletariátus felszabadulása megszünteti a kapitalisztikus osztályelnyomatást, abból éppoly kevéssé következik *minden* osztályelnyomatás megszűnése, mint ahogy nem következett be a polgári osztály szabadságharcainak győzelmes befejezésével. A puszta szociológiai szükségszerűség síkján ez csak az osztálytagozódás megváltoztatását, a régi elnyomottak elnyomóvá való válását jelenti. Hogy ne ez következzék be, hanem az igazi szabadság korszaka, amely egyáltalában nem ismer elnyomót és elnyomottat, annak a proletariátus győzelme *múlhatatlan előfeltétele* ugyan – mert ezzel akkor felszabadul az utolsó elnyomott osztály is –, de csak előfeltétele, csak negatívum. Hogy igazán bekövetkezzék, ahhoz egy szociológiai ténymegállapításokon és törvényszerűségeken túlmenő, azokból le nem vezethető világrendnek az *akarása* szükséges: a demokratikus világrendé.

Ez az akarat azonban – éppen mert nem vezethető le semmiféle szociológiai ténymegállapításból – a szocializmus világnézetének oly lényeges alkatrésze, hogy abból nem távolítható el az egész épület összedőltének megkockáztatása nélkül. Mert

ez az akarat teszi a proletariátust az emberiség szociális megváltásának hordozójává, teszi a világtörténet messianikus osztályává. És ennek a messianizmusnak pátosza nélkül a szociáldemokrácia példátlan diadalútja elképzelhetetlen lett volna. Ha Engels a proletariátusban látta a klasszikus német filozófia örökösét, joggal tehette ezt, mert itt csakugyan tetté vált az a minden földi kötöttséget megszüntető etikai idealizmus, amellyel a Kant–Fichte-féle gondolkodás a régi világot – metafizikailag – ki akarta emelni sarkaiból. Csak itt tetté vált, ami ott gondolat volt; itt egyenes vonalban haladt a cél felé, ami ott, Schellingben, esztétikailag, Hegelben államjogilag letért a haladás útjáról, reakcióssá vált. Bármennyire a hegeli „List der Idee" módjára konstruálta is meg Marx ezt a történetfilozófiai folyamatot, hogy tudniillik a proletariátus a maga közvetlen osztályérdekeiért küzdve küzdi ki a világ felszabadítását minden zsarnokság alól, a döntés pillanatában – és ez a pillanat most itt van – elkerülhetetlenné válik a lélektelen empirikus valóságnak és az emberi, az utópikus, az etikai akaratnak ezt a szétválását meglátni. És akkor el kell válnia, hogy a szocializmus eme világmegváltó szerepe csakugyan a világ megváltásának vállalt és akart hordozója-e – vagy pedig ideologikus burka-e csupán reális osztályérdekeknek, amelyek a többi osztályérdekektől csak tartalmilag, de nem minőségben, nem erkölcsi jogosultságban különböznek. (A XVIII. század polgári felszabaduláselméletei is a világmegváltást hirdették és hitték, pl. a szabadversenyben; hogy itt csak osztályérdekek fölé épült ideológiáról volt szó, az csak a francia forradalom közben – a döntés pillanatában – derült ki.)

Ha tehát az osztályelnyomatást nem ismerő államrend, a tiszta szociáldemokrácia csak ideológia lett volna, akkor itt nem lehetne erkölcsi kérdésről, erkölcsi dilemmáról beszélni. A morális probléma éppen azáltal jön létre, hogy a szociáldemokrácia számára az igazi, a végső, a mindent eldöntő és

megkoronázó célja minden küzdelemnek itt van: a proletariátus osztályküzdelmének végső *értelme:* csakugyan minden további osztályküzdelmet lehetetlenné tenni, olyan társadalmi rendet teremteni, amelyben ez még mint gondolati lehetőség se fordulhasson elő. Ennek a célnak a megvalósítása áll e pillanatban csábító közelségben előttünk, és éppen közelségéből pattan ki a most előttünk álló erkölcsi dilemma. Vagy megragadjuk az alkalmat és megvalósítjuk, akkor a diktatúra, a terror, az osztályelnyomatás álláspontjára kell helyezkednünk, akkor a proletariátus *osztályuralmát* kell az eddigi osztályuralmak helyébe tenni, abban a hitben, hogy – Belsebubbal űzve ki a Sátánt – ez az utolsó és természeténél fogva legkíméletlenebb, legleplezetlenebb osztályuralom fogja önmagát és vele minden osztályuralmat megsemmisíteni. Vagy ragaszkodunk ahhoz, hogy az új világrendet új eszközökkel, az igazi demokrácia eszközeivel fogjuk megvalósítani (mert az igazi demokrácia eddig még csak mint követelés létezett, mint valóság még az úgynevezett demokratikus államokban sem), akkor megkockáztatjuk, hogy az emberiség többsége ma még nem akarja ezt az új világrendet, és nem akarván felettük akaratuk ellenére rendelkezni, meg kell várnunk, tanítva és hitet terjesztve megvárnunk, amíg az emberiség önrendelkezéséből, önakaratából megszületik az, amit a tudatosak régen akarnak, amiről tudják, hogy az egyetlen lehetséges megoldás.

Az erkölcsi dilemma onnan ered, hogy mindegyik állásfoglalás szörnyű bűnök és mérhetetlen eltévelyedések lehetőségeit rejti magában, amelyeket teljes tudatossággal és felelősséggel el kell vállalnia annak, aki itt bármely irányban dönteni akar. A második állásfoglalás veszedelme egészen világos: jelenti az – ideiglenes – együttműködés szükségességét olyan osztályokkal és pártokkal, amelyek csak egyes közvetlen célokban értenek egyet a szociáldemokráciával, de végcéljával szemben ellenségesek. A feladat: megtalálni ennek az együtt-

működésnek olyan formáját, amely azt lehetővé teszi, anélkül hogy a célkitűzés tisztasága és a megvalósítás akaratának pátosza bármit is veszítsen a maga igazi mivoltából. A veszedelem és az eltévelyedés lehetősége ott van, hogy nagyon nehéz, szinte keresztülvihetetlen letérni valamely meggyőződés megvalósításának *egyenes és közvetlen* útjáról anélkül, hogy ez a kerülő út valami öncélúságot ne kapjon: anélkül, hogy a megvalósítás tempójának *tudatos* meglassítása az akarás pátoszára vissza ne hasson. A dilemma, amely elé a demokrácia követelése a szocializmust állítja, egy olyan külső kompromisszum, amelynek nem szabad belső kompromisszummá válnia.

Ez alól a kompromisszum alól való felszabadulásban rejlik a bolsevizmus faszcináló ereje. De akiket megbabonáz, azok talán nincsenek mindig teljes tudatában, hogy ennek elkerülése kedvéért mit vállaltak magukra. Az ő dilemmájuk így hangzik: lehet-e a jót rossz eszközökkel, a szabadságot az elnyomatás útján elérni; létrejöhet-e egy új világrend, ha létrehozásának eszközei csak technikailag különböznek a régi rend joggal utált és megvetett eszközeitől? Úgy látszik talán, mintha itt a marxi szociológia ténymegállapítására lehetne hivatkozni, arra, hogy a történelem egész lefolyása osztályküzdelmekből, elnyomók és elnyomottak harcából állott mindig – és fog is állni mindig; hogy a proletariátus küzdelme sem vonhatja ki magát ez alól a „törvény" alól. De ha ez igaz, akkor – mint mondottuk – a szocializmus minden eszmei tartalma, a proletárosztály közvetlen anyagi érdekeinek kielégítésén kívül, csak ideológia volna. És ez lehetetlen. És mert lehetetlen, nem lehet egy történelmi ténymegállapítást az erkölcsi akarás, az új világrend akarásának pillérévé tenni. Akkor a rosszat *mint* rosszat, az elnyomatást *mint* elnyomatást, az osztályuralmat *mint* osztályuralmat kell vállalni. És hinni kell – és ez az igazi credo quia absurdum est –, hogy az elnyomatásból nem ismét az elnyomottak küzdelme az uralomért (egy

új elnyomatás lehetőségéért) fog következni – és így tovább céltalan és értelmetlen örök küzdelmek végtelen sora –, hanem az elnyomatásnak önmagát megsemmisítése.

Hit kérdése tehát, mint minden erkölcsi kérdés, a két álláspont között való választás.[1] Éles szemű, de itt talán felületesen látók megfigyelése szerint a szocializmusban való hit megingása az alapja annak, hogy oly sok régi és kipróbált szocialista nem akar bolsevik álláspontra helyezkedni. Megvallom: én ezt nem hiszem. Mert nem hiszem azt, hogy több hit kell a bolsevik döntés „hirtelen hőstettéhez", mint a demokrácia vállalásának lassú, szemre nem heroikus, de mélyen felelősségteljes, lelket megőrlő, hosszadalmas és tanító küzdelméhez. Az elsőben ki-ki megőrzi – bármibe kerüljön – közvetlen meggyőződésének szemmel látható tisztaságát, a másikban tudatosan feláldozza azt, hogy magát feláldozva bár, az *egész szociáldemokráciát* valósítsa meg, és ne annak egy részletét; ne annak egy centrumát elvesztett töredékét. Ismétlem: a bolsevizmus azon a metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a *Bűn és bűnhődés-ben:* az igazsághoz keresztülhazudni magunkat. E sorok írója nem képes ezt a hitet osztani, és ezért feloldhatatlan erkölcsi dilemmát lát a bolsevik állásfoglalás gyökerében, míg a demokrácia – hite szerint – csak emberfeletti lemondást és önfeláldozást követel azoktól, akik tudatosan és becsületesen végig akarják csinálni. De ez, ha talán emberfeletti erőt igényel is, nem lényegében megoldhatatlan kérdés, mint a bolsevizmus erkölcsi problémája.

1. Esetleges félreértések elkerülése végett hangsúlyoznom kell, hogy itt mindenütt csak a legélesebben tipizált és legtisztább erkölcsi állásfoglalások lehetőségeit hasonlítjuk össze. Hogy mindkét oldalon lehetnek könnyelműen, felelősség nélkül vagy önérdekből stb. cselekvők, és hol, melyik típus van tényleg többségben, az nem tartozik ezeknek a fejtegetéseknek körébe.

Addig, amíg a proletariátus elnyomott és felszabadulásáért küzdő osztály volt, a vele szemben állók mindig azt vetették harci filozófiájának, az igazi marxizmusnak szemére, hogy nem veszi tekintetbe az emberek közötti viszonyok erkölcsi vonatkozásait. Felületes szemlélő számára helytállónak is látszik ez az ellenvetés. Hiszen a marxizmus alapfeltétele az, hogy a termelési viszonyok átalakulásában látja minden társadalmi változás végső okát. A marxista cselekvés lényege pedig a minden tekintet és megalkuvás nélküli osztályharc gondolatában csúcsosodik ki. Hogy ennek az osztályharcnak a megvívása milyen erkölcsi magaslatot kíván a küzdő proletariátustól, arról most ne beszéljünk. Az osztályharc filozófiája nem ismerte az érzelgést; nem csinált soha vértanúkat elesettjeiből. Mint egyszerű, magától értetődő kötelességet követelte meg minden harcosától a végső önfeláldozást.

A marxizmusnak ez a látszólagos teljes függetlensége a cselekvések erkölcsi oldalaitól még jobban kiélesedik a proletárdiktatúra idején. Az osztályharc kíméletlensége még csak fokozódik. Mert most a végső győzelemről: a burzsoá osztály megsemmisüléséről van szó. Azért élesebben nyilvánul meg a meztelen, irgalmat nem ismerő osztályharc, mint az elnyomatás idején. Akkor önvédelem volt az osztályharc egy erősebb ellenféllel szemben. Most támadó jelleget öltött, mert arról

van szó, hogy e legyőzött ellenfél végleg megsemmisíttessék. Ebben az utolsó harcban nem szabad félúton megállni. Nem szabad, mert a *proletariátus egész harcának eredménye van kockára téve a legkisebb ingadozás esetén.* Úgy látszik tehát, mintha ilyen módon az erkölcsi mozgatóerőknek szerepe a proletariátus cselekvéséből egészen kikapcsolódnék: a rideg osztályharc marad meg, mint a cselekvések egyedüli szabályozója.

De ez a beállítás mégis csupán látszat. Éspedig azért, mert az osztályharc rideg irgalmatlansága abból a célkitűzésből meríti erejét, hogy a küzdelem az osztálykülönbségeket nem ismerő társadalom felépítésével fog végződni. Ámde itt felmerül a kérdés: mi lesz ennek az új társadalomnak az összetartó eleme? És a másik kérdés: lehet-e már ma az új társadalmat valamiképpen előkészíteni? Ha ennek az új társadalomnak eleme kizárólag a gazdasági élet felépítése volna, azt kellene felelni erre a kérdésre, hogy nem lehet készülni. Ahogy minden komoly marxista számára mindig világos volt, hogy a termelés igazi megszervezése, a komoly szocializálás teljes lehetetlenség volt, mielőtt a proletariátus kezébe nem ragadta a hatalmat, úgy kellene itt is azt mondani, hogy nem kell várni az új társadalom kialakulását, küzdeni kell eljöveteléért – arról azonban, hogy milyen legyen az új társadalom, arról majd csak azok fognak gondolkodni és gondoskodni, akik eljövetelét megérik.

Ezen a ponton merül azonban fel az erkölcsi kérdés. Ha végérvényesen győzött a kommunizmus, ha ezáltal kikapcsolódik a társadalom életéből és vele az emberek öntudatából minden osztálykülönbség, ha a gazdasági élet és vele a megélhetés gondja megszűnik szerepet játszani az emberek életének felépítésében – akkor felmerül a kérdés: mi fogja ezt az új társadalmat fenntartani és összetartani, mi lesz a benne élők életének legfontosabb tartalma? Erre a kérdésre csak az

erkölcs oldaláról kaphatunk választ. Csak akkor volt értelme az osztálykülönbségek gyökeres kiirtásának, ha vele minden kiveszett az emberek egymás közötti életéből, ami őket egymástól elválasztotta: minden harag és minden gyűlölet, minden irigység és minden gőg. Egyszóval: ha az osztály nélküli társadalom a kölcsönös szeretet és megértés társadalma lesz. Egy ilyen társadalomnak azonban a társadalmi és gazdasági élet átalakulásai csak alapjait rakhatják le, csak lehetőségeit teremthetik meg, hogy igazán megvalósuljon, ahhoz maguknak az embereknek is át kell alakulniok.

Értsük meg jól egymást. Nem arról van szó, mintha ez a belső átalakulás magától létrehozhatná az új társadalmat. Szó sincs róla. Addig, amíg ezek a társadalmi keretek nincsenek megteremtve, addig hiábavaló minden ilyen belső átalakulás. De az új mozzanat ennek ellenére is kimutatható. Az ti., hogy viszont maga a gazdaság, a társadalom átalakulása egymaga nem képes ezt az új társadalmat megteremteni. Puszta lehetőség marad, ha az emberek nincsenek felkészülve. Ha az osztály nélküli társadalom nem lesz egyszersmind a szeretet társadalma.

Erre pedig belsőleg fel kell készülnünk mindnyájunknak. És ez a felkészülés annyival is nehezebb, mert harcban állunk, és amíg harcban állunk, addig a társadalom új erkölcsi alapelve, építőpillére nem érvényesülhet. Addig – és ezt nem lehet elég sokszor és elég ridegen hangsúlyozni –, addig csak a kíméletlen osztályharc lehet a proletariátus cselekvésének zsinórmértéke. Viszont, ha azt akarjuk, hogy ez az osztályharc a győzelem pillanatában igazán győzelmes legyen, kell hogy ez a szeretetre való belső felkészültség mindenkinél meglegyen, kell hogy az osztálykülönbség igazi megszűnte pillanatában (melytől ma persze még nagyon távol vagyunk) mindenkiben meglegyen a készség egy új beállításra: a szeretetre, a megértésre és az összetartozásra.

Ezt a kiegyenlíthetetlennek látszó ellentétet a nevelés van hivatva nem áthidalni, hanem egy magasabb egységbe felvinni; amit a proletariátus a termelés terén csinál, az a feladata a nevelésnek a lelki élet területén: az osztálykülönbségek megszüntetése. A gazdasági élet átalakulása szervezetek összetöréséből és új szervezetek megteremtéséből áll, szóval az élet külső átszervezéséből és egységesítéséből. A nevelés létrehozta egységesítés evvel ellentétben belső. Feladata az embereket egymáshoz közel hozni. A műveltség előjogszerű mivoltának megszüntetése ugyan romboló munka, és nagyon hasonló a társadalmi élet átszervezéséhez, amellyel a legszorosabban össze is függ, de a nevelés igazi feladata ezen messze túlmegy, mert belsőleg csak úgy lehet egymáshoz közel hozni az embereket, ha megszüntetjük nemcsak az őket egymástól elválasztó külső életmódkülönbségeket, hanem belső eltéréseiket, műveltségi különbségeiket a lehető legkisebbre szorítjuk. Röviden: ha annyi átmenetet teremtünk ezen a téren az emberek között, amennyit csak lehet, ha mindenki számára lehetővé tesszük, hogy a maga számára minden külső és belső kultúrát megszerezzen.

Itt a nevelés kérdésében egyesül a látszólagos ellentét. Kérlehetetlen osztályharc a burzsoázia ellen, egészen addig, amíg (mint osztály) meg nem semmisült. Teljes egyenlőség a nevelés terén. Gyerekekkel szemben nincs osztályharc, mert minden gyermekben az eljövendő, az osztálykülönbséget nem ismerő társadalom kezdő tagját kell látni; ha ugyanakkorra semmisül meg a burzsoázia, amikorra egy így nevelt nemzedék felnő, akkor meglesz egy új társadalomnak a gazdasága mellett erkölcsi létalapja is: minden ember kölcsönös szeretete és szolidaritása.

AZ ERKÖLCS SZEREPE A KOMMUNISTA TERMELÉSBEN

A kommunizmus végcélja egy olyan társadalom fölépítése, amelyben a cselekvések szabályozásában a jog kényszerének helyét az erkölcs szabadsága veszi át. Ennek, mint minden marxista tudja, múlhatatlan előföltétele az osztálytagozódás megszűnése. Mert akárhogy vélekedünk is annak lehetőségéről, hogy az emberi természet általában lehetővé tesz-e egy, a puszta erkölcsön alapuló társadalmat (a kérdés így véleményünk szerint hibásan van föltéve), még a legerősebben igenlő felelet esetén sem teljesülhet az erkölcs uralma mindaddig, amíg osztályok vannak a társadalomban. A társadalomban ugyanis csak egyfajta szabályozás lehetséges. Kétféle, ellentétes vagy akárcsak széthúzó szabályozás egymás mellett való fönnállása teljes anarchiát jelentene a szó hétköznapi értelmében. Mármost, ha egy társadalom különböző osztályokra tagozódik, ami másképpen kifejezve azt jelenti, hogy a társadalmat fölépítő embercsoportok érdekei legalábbis nem azonosak, elkerülhetetlen, hogy az emberek cselekvésének ez a szabályozása ne ütközzék azok legalábbis számottevő részének, legtöbbször többségének érdekeibe. Az embereket azonban érdekeik ellen való önkéntes cselekvésre nem lehet rábírni, csak kényszeríteni, akár fizikai, akár szellemi természetű legyen is ez az erőszak. Mindaddig tehát, amíg különböző osztályok

vannak, elkerülhetetlen, hogy a társadalmi cselekvések szabályozásának funkcióját a jog, és ne az erkölcs lássa el.

Ámde a jog emc funkciója nem merül ki abban, hogy az elnyomott osztályokra rákényszeríti az elnyomók érdekében való cselekvést. Az uralkodó osztályok osztályérdekeit magával az uralkodó osztállyal szemben is érvényre kell juttatni. A jog szükségszerűségének ez a második forrása. Az egyéni és az osztályérdekek ellentéte sohasem volt olyan éles, mint a kapitalizmus idején. A kapitalista társadalom létföltételei: a a termelési anarchia, a termelés szakadatlan forradalma, a profitra való termelés stb. már eleve kizárták annak a lehetőségét, hogy egyéni és osztályérdek az osztályon belül összhangba kerüljenek egymással. Amennyire magától értetődően összeesett egyéni és osztályérdek minden esetben, amikor a kapitalisták más osztályokkal állottak szemben (akár a kizsákmányoltakkal, akár más kizsákmányolókkal, pl. az agrár, feudális osztályokkal vagy valamely idegen ország kapitalistáival), mikor tehát arról volt szó, *hogy a kizsákmányolás általános lehetősége és iránya* tekintetében foglaljon állást az osztály, annyira lehetetlen volt az egyéni érdek és az osztályérdek összeegyeztetése abban a pillanatban, mikor a kizsákmányolás konkrét megvalósulásáról volt szó, arról, hogy *ki* legyen a kizsákmányoló, és *kit, hányat és mennyire* zsákmányoljon ki. A kapitalista osztályban csak kifelé lehetett osztályszolidaritás, befelé nem, és ezért a jog uralmát az erkölcs még az osztályon belül sem válthatta volna föl soha.

A proletariátus osztályhelyzete, mind a kapitalista társadalomban, mind a győzelem után, ennek homlokegyenest ellentéte. Az egyes proletár jól fölfogott érdeke nemcsak elvont lehetőségében, de legfőképpen magában a valóságban egyedül az osztályérdek diadalra jutása révén érvényesülhet. Az a szolidaritás, amelyet a burzsoá társadalom legnagyobb gondolkodói mint elérhetetlen ideált állítottak a társadalom elé, eleven

valóságként él a proletariátus osztályöntudatában, osztályérdekében. A proletariátus világtörténeti hivatottsága éppen abban nyilvánul meg, hogy osztályérdekeinek teljesülése az emberiség társadalmi megváltását hozza magával.

De ez nem lehet egy pusztán automatikus természettörvényszerű folyamat eredménye. A proletárdiktatúra osztályuralmi mivoltában világos ugyan az eszme győzelme az egyes emberek önző akarata fölött; lehet, hogy a proletariátus közvetlenül csak osztályuralmat akar, de ennek az osztályuralomnak következetes végigvitele szükségképpen megsemmisíti az osztálykülönbségeket, létrehozza az osztálymentes társadalmat. Mert a proletariátus osztályuralma, ha igazán érvényesülni akar, azt nem teheti másképp, mint az osztálykülönbségek gazdasági és társadalmi megszüntetése által; azáltal, hogy – végső következményében – minden embert belekényszerít abba a proletárdemokráciába, amely a proletárdiktatúrának befelé forduló, a proletárosztályon belüli megnyilatkozásformája. És világos, hogy a proletárdiktatúra következetes keresztülvitele csak abban végződhetik, hogy a proletárdemokrácia magába szívja, fölöslegessé teszi a diktatúrát: az osztályok megszűntével nem lesz már kivel szemben alkalmaznia a diktatúrát.

Ezzel megszűnik az állam, a jogi kényszer alkalmazásának legfőbb oka. Az az ok, amelynek megszűntére Engels gondolt, amikor azt mondta, hogy ezzel a fejlődéssel kapcsolatban „az állam elhal". Kérdés azonban: hogyan alakul a fejlődés a proletárosztályon belül? Itt merül föl az erkölcs társadalmilag hatékony szerepének kérdése; egy olyan kérdés, amely a régi társadalom ideológiáiban nagy szerepet játszott ugyan, de amelynek a társadalmi valóság kialakulásához sohase volt lényeges köze. Nem lehetett, mert az osztályerkölcs kifejlődésének és osztályon belül való érvényesülésének társadalmi előfeltétele: az egyéni érdek és osztályérdek egyirányúsága egyedül a proletárosztályban van meg. A szolidaritás, az egyéni

hajlamok és indulatok alárendelése a közösség érdekeinek, egyedül a proletárosztály számára esik össze a helyesen fölfogott egyéni érdekkel. Itt tehát megvan a társadalmi lehetősége annak, hogy minden proletárosztályhoz tartozó egyén érdekeinek sérelme nélkül, *önként* vesse alá magát annak, amit osztályának érdekei előírnak. Ilyen önkéntesség lehetetlen volt a burzsoá társadalomban. Ott a szabályozás csak kényszer útján történhetett, csak jogi természetű lehetett. A burzsoá társadalom, amennyiben az erkölcs mint a cselekvések tényleges szabályozója egyáltalában előfordult benne, az erkölcsöt csak mint az osztálytagozódásból, az osztályban-létből kivezető elvet, mint egyéni erkölcsöt ismerhette. Ez az erkölcs pedig olyan emberi magasrendűséget tételez föl, amely általános, a társadalom egészére hatékony tényező csak sokkal későbbi fejlődések folyamán lehet.

A puszta önző érdek és a tiszta erkölcs alapján való cselekvés közötti szakadékokat az osztályerkölcs hidalja át. Ez fogja elvezetni az emberiséget a lelkileg új korszakba, „a szabadság országába", mint ugyancsak Engels mondotta. Ez a fejlődés azonban – ismétlem – nem lehet vak társadalmi erők automatikus törvényszerűségének folyománya, hanem egyedül a munkásosztály szabad elhatározásáé. Mert a munkásosztályon belül a proletariátus győzelemre jutása óta csak annyiban van szükség bármiféle kényszereszközre, amennyiben *a munkásosztály egyénei nem képesek vagy nem hajlandók saját érdekeiknek megfelelően cselekedni.* Ha a kapitalista társadalomban az uralkodó osztályon belül is érvényesült a kényszer, az állam fizikai és szellemi erőszakszervezete, akkor erre múlhatatlanul szükség volt, mert az osztályt alkotó egyéneket egyéni érdekeik korlátlan követése (a profitéhség) a kapitalista társadalom fölbomlasztása felé vitte volna. A proletárosztály minden egyénét ellenben összes egyéni érdekei, ha helyesen mérlegeli őket, a társadalom megerősítése felé vezeti.

Csak meg kell értenie ezeket az érdekeket, csak arra az erkölcsi magaslatra kell emelkednie, hogy hajlamait, indulatait és pillanatnyi hangulatát képes legyen ezeknek az érdekeknek alárendelni.

Az a pont, ahol egyéni és osztályérdekek ilyen módon összefutnak, a termelés fokozásának, a munkateljesítmények emelésének és vele legszorosabb összefüggésben a munkafegyelemnek a kérdése. Ezek nélkül nem állhat fönn a proletártársadalom, ezek nélkül megdől a proletariátus osztályuralma, de ezek nélkül (eltekintve attól, hogy az így létrejövő osztályeltolódás milyen véres következményekkel jár minden egyes proletárra) az egyén mint egyén sem érvényesülhet. Mert világos, hogy a proletáruralom legnyomasztóbb jelenségei, az áruhiány, a drágaság stb., melyeknek közvetlen következményeit minden egyes proletár a maga bőrén érzi, egyenes következményei a munkafegyelem meglazulásának, a munkateljesítmények csökkenésének. Segíteni rajtuk, és ezáltal az egyes proletárok életszínvonalát emelni csak úgy lehet, ha az említett okokon segítünk.

Ennek azonban két útja van. Vagy az, hogy a proletariátust alkotó egyének belátják, hogy csak így segíthetnek magukon, és önként teremtik meg a munkafegyelem megerősítését és vele a teljesítmények fokozását. Vagy az, hogy erre képtelenéknek bizonyulván, olyan intézményeket létesítenek, amelyek ezeknek a szükségszerűségeknek megvalósulását létrehozni alkalmasak. Az utóbbi esetben olyan *jogrendet* teremtenek, amellyel a proletárosztály kényszeríti az őt alkotó egyes egyéneket, hogy osztályérdeküknek megfelelően cselekedjenek: *önmagára is alkalmazza a diktatúrát.* Ez a rendszabály a proletariátus létfönntartása érdekében múlhatatlanul szükséges, amennyiben az osztályérdekek helyes felismerése és önkéntes követése nem áll be. De nem szabad szemet hunyni azzal szemben, hogy ez az út a jövő számára nagy veszedelmeket

rejt magában. Mert ha a proletariátus maga teremti meg a munkafegyelmet, ha a proletárállam munkarendje *erkölcsi* alapokon épül föl, akkor az osztálytagozódás megszűntével automatikusan szűnik meg a jog külső kényszere, hal el az állam; akkor az osztálytagozódás megszűnte magától hozza létre az emberiség igazi történetének kezdetét, amint ezt Marx jósolta és remélte. Míg ellenben, ha a proletariátus a másik útra kényszerül, akkor olyan jogrendet kell megteremtenie, amelynek magától való megszűntét a fejlődés nem képes automatikusan létrehozni. Olyan irányba terelődik tehát a fejlődés, amely lényegesen veszélyezteti a végcél eljövetelét és megvalósulását. Mert azt a jogrendet, amelynek megteremtésére ily módon kényszerül a proletariátus, külön kell majd ily módon ismét lerombolni – és ki tudja, milyen megrázkódtatásokat és szenvedéseket fog majdan előidézni az átmenet, amely ilyen kerülővel vezet a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába?

A munkafegyelem kérdése tehát nemcsak gazdasági létkérdése a proletártársadalomnak, hanem erkölcsi kérdése is. Hogy mennyire igaz Marx és Engels megállapítása arról, hogy a proletariátus uralomra jutásával kezdődik meg a szabadság korszaka, bizonyítja ez a helyzet. Itt már nem a gazdasági, a társadalmi vak erők törvényei vezetik a fejlődést, hanem a *proletariátus szabad elhatározása.* A proletariátus öntudatosságától, szellemi és erkölcsi magasrendűségétől, ítélőképességétől és áldozatkészségétől függ, milyen irányt vesz most a társadalom fejlődése. *A termelés kérdése erkölcsi kérdéssé vált.* A proletariátuson múlik, megvalósítja-e már most azt, hogy „véget érjen az emberiség őskora", a gazdaság uralma az ember, a jog, az intézmények, a kényszer uralma az erkölcs fölött. Ennek lehetőségét megteremtette a társadalmi fejlődés. *Most igazán a proletariátus kezébe van letéve a maga sorsa, és vele az emberiség sorsa is.* A proletariátus érettségé-

nek, arra való megérettségének, hogy az uralmat, a társadalom vezetését kezébe vegye, itt van a mértéke. Idáig a társadalmi fejlődés törvényei vezették a proletariátust, most az ő feladata a vezetés, az ő döntése fog irányt szabni a társadalom fejlődésének. Ezt a felelősséget kell most éreznie a proletárosztály minden egyes egyénének. Azt, hogy tőle, az ő mindennapos munkateljesítményétől függ: mikor fog az emberiség igazán boldog és szabad korszaka bekövetkezni. Lehetetlen, hogy a proletariátus, amely eddig nehezebb körülmények között hű maradt a maga világtörténeti hivatásához, cserbenhagyja azt abban a pillanatban, mikor módjában áll tettekkel megvalósítani.

RÉGI KULTÚRA ÉS ÚJ KULTÚRA

1.

A társadalom fejlődése egységes folyamat. Ez annyit jelent, hogy a fejlődés egy bizonyos fázisa nem folyhatik le a társadalom életének egy pontján anélkül, hogy kihatásai az összes többi ponton érezhetőkké ne válnának. A társadalom fejlődésének ez az egységessége és összefüggése teszi lehetővé azt, hogy ugyanazt a folyamatot hol az egyik, hol a másik társadalmi jelenség szempontjából ragadjuk meg – és mégis mindig ugyannak a folyamatnak megértéséhez jussunk el. Azért lehet a kultúráról látszólag a többi társadalmi jelenségtől *elszigetelten* beszélni. Mert ha helyesen ragadjuk meg valamely kor kultúráját, abban az illető kor *összfejlődésének* gyökerét ragadtuk meg, és ugyanoda érkezünk, mintha a gazdasági viszonyok taglalásából indultunk volna ki.

Az összeomlott kapitalista társadalmi rend siratói még az összeomlás előtt a kultúrán siránkoztak a leghangosabban; úgy állították be osztályérdekeik féltését, mintha az a kultúra örök értékeinek féltésén alapulna. Az itt következő gondolatmenet kiindulási pontja ezzel ellentétben az a meggondolás, hogy *a kapitalista korszak kultúrája már önmagában összeomlott, mielőtt a gazdasági és politikai összeomlás bekövetkezett volna.* Hogy tehát – ellentétben eme gyakran hangoztatott félelemmel – éppen a kultúra érdekében volt égetően sürgős, hogy a kapitalisztikus társadalmi rend hosszú haldoklása egyszer már véget érjen, hogy út nyíljék egy új kultúra felé.

Ha két korszak kultúráját a tudomány látószögéből nézzük, akkor mindenekelőtt az a kérdés merül fel számunkra: mik a kultúra fennállásának társadalmi, gazdasági előfeltételei? Ebből a kapcsolatból magától adódik a felelet arra a kérdésre, amellyel kezdenünk kellett volna: hogy tulajdonképpen mi a kultúra? Röviden összefoglalva: *a kultúra fogalma* (ellentétben a civilizációéval) *magába zárja mindazokat az értékes termékeket és tevékenységeket, melyek a közvetlen életfenntartás szempontjából nélkülözhetők.* Például: egy ház külső és belső szépsége a kultúra fogalma alá tartozik, ellentétben szilárdságával, fűthetőségével stb. Ha pedig azt kérdezzük: mi a kultúra társadalmi lehetősége, mely társadalmi rend alkalmas a kultúra felvirágoztatására, úgy így kell felelnünk: *az a társadalom, amelyben az elsőrendű életszükségletek olyan módon vannak kielégítve, hogy kielégítésük kedvéért nem kell olyan súlyos munkát végezni, mely az életerőket lefoglalná.* Melyben tehát szabad energiák állanak a kultúra rendelkezésére.

Minden régi kultúra ennélfogva az elnyomó osztályok kultúrája volt. Csak az elnyomó osztályok voltak abban a helyzetben, hogy függetlenül a megélhetés minden gondjától, összes értékes képességeiket a kultúra szolgálatába szegődtessék. A kapitalizmus itt is – mint mindenütt – forradalmasította az egész társadalmi rendet. Megszüntetvén a rendi előjogokat, megszüntette a rendi társadalom kulturális előjogait is. *A kapitalizmus ugyanis az uralkodó osztályt, a burzsoáziát is a termelés szolgálatába hajtotta.* A kapitalizmus lényeges megkülönböztető jegye a korábbi társadalmaktól az, hogy benne a kizsákmányoló osztály is alá van vetve a termelés folyamatának; ő is kénytelen erőit a profitért való harcnak szentelni, csakúgy, mint ahogy arra a munkás létfenntartása érdekében kénytelen. (Például: a gyárigazgató és vele ellentétben a földbirtokos a jobbágyság idejében.) Ennek a megállapításnak látszólag ellentmond az a nagyszámú semmittevő, akiket a tő-

késosztály magából kitermelt, és munka nélküli jólétben részesített. De itt sem szabad, hogy felületen fekvő jelenségek elvonják figyelmünket a lényegtől. A kultúra számára mindig csak az uralkodó osztályok legjobb erői jöttek számba. Ezeket a kapitalizmust megelőző korok olyan társadalmi viszonyok közé helyezték, hogy képességeiket a kultúra szolgálatába állíthatták. A kapitalizmus ellenben éppen ezeket tette *a termelés rabszolgáivá,* csakúgy, mint a munkásokat, ha rabságukat egészen más anyagi ellenértékben részesítette is.

A kapitalizmustól való felszabadulás a gazdasági élet uralma alól való felszabadulást jelenti. A civilizáció megteremti ugyan az ember uralmát a természet felett, de ennek fejében azoknak az eszközöknek rabságába hatja őt, amelyek segítségével a természet felett uralkodnia megadatott. Ennek a rabságnak a kapitalizmus jelzi a tetőpontját. A kapitalizmusban egyáltalán nincsen olyan osztály, mely a termelésben elfoglalt helyénél fogva alkalmas lenne arra, hogy kultúrát termeljen. A kapitalizmus lerombolása, a kommunista társadalom éppen itt fogja meg a kérdést. Olyan társadalmi rendet igyekszik teremteni, amelyben mindenkinek olyan életmód jut osztályrészül, mint amilyen a kapitalizmust megelőző korokban az elnyomó osztályoké volt; amilyen helyzetben a kapitalizmus alatt egyetlenegy osztály sem lehetett.

Ezzel kezdődik meg csak igazán *az emberiség története.* Ahogy a régi értelemben vett történelem a civilizációval veszi kezdetét, és az embernek a természet ellen vívott küzdelmeit a „történelem előtti" korszakba sorolja, úgy fogja eljövendő korok történetírása az emberiség igazi történetét a kifejlett kommunizmussal kezdeni. A civilizáció uralma pedig mint a második „történet előtti" idő fog csak szerepelni.[1]

1. Marx: Adalékok a közgazdaságtan bírálatához. Szabó Ervin kiadása. 2. 158. (Vö. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. MEM. 13. köt. 7.)

A kapitalista társadalmi rend legfontosabb ismérve ezek szerint az volt, hogy a gazdasági élet megszűnt a társadalom életműködésének eszköze lenni: annak középpontjába tolódott, öncéllá, minden társadalmi tevékenység céljává lett. Ennek első és legfőbb következménye az volt, hogy a társadalom élete egy nagy csereviszonnyá alakult át, hogy a társadalom egésze egy nagy *piacot* alkotott. Az egyes életműködésekben pedig ez az alakulat úgy nyilvánult meg, hogy a kapitalista korszaknak minden terméke csakúgy, mint minden termelő vagy teremtő energiája, az áru formáját öltötte magára. Minden megszűnt önmagánál, belső (például: művészi, erkölcsi stb.) értékénél fogva becses lenni, hanem csakis mint a piacon eladható, illetve megvehető áru bírt értékkel. Hogy ez minden kultúrára akár cselekvésben, akár alkotások létrehozásában, akár intézményekben nyilvánult légyen is meg, milyen pusztítóan kellett hogy hasson, az talán nem szorul beható elemzésre. Amint a kultúra emberi és társadalmi előfeltétele az ember függetlensége a létfenntartás gondjaitól, erőinek szabad, öncélú kihasználása, úgy mindaz, amit a kultúra létrehoz, csak akkor lehet igazán kultúrérték, *ha önmagában bír értékkel.* Mihelyt árujelleget ölt magára, mihelyt belekapcsolódik abba a viszonylatba, amelyben áruvá válik: megszűnt ez az öncélúság, megszűnt a kultúra lehetősége.

De a kapitalizmus még egy más ponton is létalapjaiban támadta meg a kultúra társadalmi lehetőségeit. Ez a pont a termékek létrehozásához való viszonya. Láttuk, hogy a kultúra a termékek szempontjából nézve öncélúság nélkül lehetetlen. A termék és létrehozója közt való viszony szempontjából nézve a dolgot pedig csak akkor lehet kultúra, ha alkotója szempontjából minden termék létrejötte egységes és befejezett folyamat. Mégpedig olyan folyamat, amelynek felté-

telei az alkotó ember lehetőségeitől és képességeitől függnek. Az ilyen folyamatnak legjellemzőbb példája a művészi alkotás, amikor is a mű egész keletkezése a művész kizárólagos munkájának eredménye, és a létrejött alkotás minden részletét a művész egyéni sajátságai határozzák meg. A kapitalizmust megelőző korokban ez a művészi szellem uralkodott az egész iparban. A könyv nyomdai létrejötte lényegében éppen olyan kevéssé különbözött megírásától, mint egy kép megfestése egy asztal megcsinálásától (ha a keletkezés emberi természetét tekintjük). A kapitalisztikus termelés ellenben nemcsak a termelési eszközök tulajdonától fosztja meg a munkást, hanem a mindig erősebben kifejlődő és mindig jobban specializálódó *munkamegosztás* révén a termék létrejöttének folyamatát olyan részekre tagolja, amelyek közül egyik sem hoz létre valami önmagában értelmes, önmagában befejezett dolgot. Egy munkás munkája sincs többé a kész termékkel közvetlen és érzékelhető kapcsolatban; ennek a terméknek csak a tőkés elvont számítása számára van értelme: csak mint árunak. Ennek a viszonylatnak embertelenségét a gépipar kifejlődése csak fokozni alkalmas. Mert míg a manufaktúrán belül létrejövő munkamegosztásnál, bármennyire szét is van tagolva és darabolva az előállítás folyamata, az egyes részmunkák mineműsége múlhatatlanul a munkás testi és szellemi lehetőségeitől függ, addig a fejlett gépiparban még ez a kapcsolat is megszűnik termék és előállítója között. Éspedig olyan módon, hogy most már kizárólag a gép lehetőségei szabják meg a termelés folyamatát; *az ember a gépet szolgálja ki, a géphez alkalmazkodik;* a termelés teljes függetlenné válik a munkás emberi lehetőségeitől és képességeitől.[2]

2. Ezt a folyamatot sokan a gépipar *üzemen* belüli munkamegosztásával hozzák kapcsolatba, és úgy állítják be a kérdést, mintha ezért a kapitalizmus bukásával is meg kellene maradnia. A kérdés maga itt nem tárgyalható, csak megemlítem, hogy Marx maga másképpen látta. Ő úgy látta,

Ezek mellett a kultúrát romboló erők mellett, melyeket mostanig csak az egyes elszigetelt termékek és termelőik szempontjából vizsgáltunk, még más hasonló erő is működik a kapitalizmusban. Ezek legfontosabbikát akkor látjuk meg igazán, ha a létrehozott termékek egymás közti kapcsolatát nézzük. A kapitalizmust megelőző korok kultúráját az tette lehetővé, hogy az egyes kulturális termékek egymással folytonossági viszonyban állottak: az egyik a másikban felvetett kérdést fejlesztette tovább stb. A kultúra egésze pedig ezáltal a lassú és szerves fejlődés egy bizonyos folytonosságát mutatja. Ilyen módon volt lehetséges az, hogy minden téren összefüggő, egyöntetű és mégis eredeti kultúra jöjjön létre; olyan kultúra, melynek színvonala messze meghaladta a legmagasabb rendű, de elszigetelt egyéni képességek által létrehozható színvonalat. A kapitalizmus azáltal, hogy – mint közismert – forradalmasította a termelés folyamatát, azáltal, hogy a termelési anarchia révén állandósította a termelésnek ezt a forradalmi jellegét, megszüntette a régi kultúrák eme folytonosságát és szervességét. Mert a kultúra szempontjából a termelés forradalmasítása egyfelől azt jelenti, hogy a termelés folyamata szakadatlanul a felszínre hoz olyan mozzanatokat, melyek a termelés menetét és mikéntjét döntően befolyásolják, anélkül hogy bármiféle összefüggésben lennének magának a terméknek – mint öncélú alkotásnak – lényegével. (Így kivész az egész iparból, építészetből stb. az anyagszerűség.) Másfelől a piacra termelés következtében, ami nélkül a termelés kapitalista forradalmisága elképzelhetetlen volna, a puszta újszerűség, a meglepő, a feltűnő elemek jutnak érvény-

---

hogy a társadalmi munka szervezettsége és az üzemen belüli munkamegosztás fordított arányban állnak egymással: amely társadalomban az egyik kifejlődött, ott a másik visszafejlődik, és fordítva. (Elend der Philosophie.) (Vö. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 144.)

re a termék előállításában, minden tekintet nélkül arra, hogy a termék igazi, belső értéke ezáltal fokozódik-e vagy csökken. A termelés eme forradalmiságának kulturális visszfénye az a tünemény, amit divatnak szoktunk nevezni. Divat és kultúra pedig egymást lényegükben kizáró fogalmakat jelölnek. A divat uralma azt jelenti, hogy rövid időközökben megváltozik a piacra hozott termékek formája, minősége stb., tekintet nélkül arra, hogy azok akár a célszerűség, akár a szépség szempontjából beváltak-e vagy sem. Az ilyen piac természete hozza magával, hogy *bizonyos időközökben új dolgoknak kell létrejönniök,* mégpedig a régiektől gyökeresen különbözően újaknak, olyanoknak, amelyek nem támaszkodhatnak a régiek előállítása közben elért tapasztalatokra. Ezeket a fejlődés gyorsasága miatt vagy nem is lehet összegyűjteni és megemészteni, vagy nem is akar senki rájuk támaszkodni, mert a divat természete éppen a régitől gyökeresen elütőt követeli meg. Így elpusztul lassan minden szerves fejlődés, és iránytalan kapkodás, valamint nagyképű és nagyhangú kontárság lép a helyére.

3.

De a kapitalista kultúra krízisének gyökerei még az itt vázolt jelenségeknél is mélyebbre nyúlnak. Állandó krízisének és belső összeomlásának végső oka *az, hogy az ideológia és a termelési, a társadalmi rend leküzdhetetlen ellentétbe kerülnek egymással.* A kapitalista termelési anarchia szükségszerű folyományaként az uralomért küzdő és az uralkodó polgári osztálynak csak egy komolyan vehető ideológiája lehetett: az egyéni szabadság ideológiája. Most már: a kapitalista kultúra krízise be kellett hogy következzék abban a pillanatban, amikor ez az ideológia a polgári társadalmi renddel ellenkezésbe

jutott. Amíg – mint a XVIII. században – a feltörekvő polgári osztály ezt az ideológiát szegezte a rendi társadalom kötöttségeivel szembe, ez az ideológia pontos kifejezése volt az osztályharc adott helyzetének. Ennélfogva ennek az időnek polgársága csakugyan igazi kultúrával bíró réteg lehetett. Mihelyt azonban a polgárság uralomra jutott (tehát már a nagy francia forradalomban), kiderült, hogy ezt az ideológiát komolyan végigvinni, a társadalom egészére alkalmazni lehetetlen anélkül, hogy az a társadalmi rend, melynek ideológiájaként az egyéni szabadság gondolata létrejött, önmagát megsemmisítse. Röviden: a polgári osztálynak lehetetlen volt a maga szabadsággondolatát a proletariátusra is érvényesíteni. Ennek a helyzetnek leküzdhetetlen visszássága pedig a következő: a polgárságnak vagy le kellett mondani erről az ideológiáról, vagy mint ellenkező cselekvések leplezőjét kellett használnia. Az első esetben teljes eszmenélküliség, erkölcsi fertő jött létre, mert a polgárság a termelésben elfoglalt helyzeténél fogva képtelen volt más ideológiát létrehozni, mint az egyéni szabadságét. A másik esetben a belső hazugság erkölcsi csődje előtt állott a polgárság: szakadatlanul ideológiája ellen volt kénytelen cselekedni.

Ezt a krízist fokozta még az, hogy *a szabadság elve gazdaságilag is csődöt mondott.* Nem lehet ezen a helyen feladatunk a finánctőke korszakának elemzésébe belemenni. Csak arra a tényre kell rámutatni, hogy a termelésnek ilyen módon létrejövő, nagyarányú megszervezettsége (kartell, tröszt) kiegyenlíthetetlen ellentétben áll a korai kapitalizmus gazdasági rendjének uralkodó eszméjével: a szabad versennyel. Ezzel a vele kapcsolatban létrejött ideológia elvesztette minden gyökerét. A polgárság pedig, melynek felső rétegei a finánckapitalizmus szükségszerű következményeként természetes szövetségbe kerültek régi ellenlábasaikkal, az agrárfeudális osztályokkal, új szövetségeseinél kellett hogy ideológiát keres-

sen. Ámde ez a kísérlet – az ideológiát a termelési renddel összhangzásba hozni – sem lehetett sikeres. Mert a konzervatív ideológiák valódi alapjait, a feudális, a rendi tagoltságot és az annak megfelelő termelési rendet éppen a termelés kapitalisztikus forradalmasítása, mely a finánctőke korszakában érte el csúcspontját, irtotta ki a társadalomból. A feudalizmusnak ugyan volt valamikor nagy értékű és magasrendű kultúrája. De az abban az időben volt, mikor a feudális, a rendi társadalom volt uralkodó; amikor a társadalom egészét annak elvei szabályozták. A kapitalizmus uralomra jutásával ez a társadalmi forma megsemmisült. Hiába maradt meg a politikai, gazdasági és társadalmi hatalom jó része az egykor uralkodó rendeknél. Azt a folyamatot, hogy ezek is kapitalizálódjanak, hogy ezek is magukra öltsék a kapitalizmus formáit, nem lehetett föltartóztatni. Ezzel pedig eme rétegek számára is beállott az ideológia és a termelési rend ellentétének ugyanaz a visszássága, mint a kapitalizmus számára, ha ez az ellentét másképpen nyilvánult is meg. Mikor tehát a polgári osztály a finánctőke korszakában a megújhodás vizét kereste, olyan kútból akarta azt meríteni, melyet maga temetett volt be.

A kultúra szempontjából ideológiai és termelési rend emez ellentéte a következőt jelenti: a régi kultúrák (görögség, reneszánsz stb.) nagyszerűsége abban találja meg az okát, hogy ideológia és termelési rend összhangban lévén, a kultúra termékei szervesen nőhettek ki a társadalmi lét talajából. Bármennyire magasabb rendűek voltak a legnagyobb alkotások a korszak átlagemberének érzésvilágánál, valami összefüggés mégis mindig megvolt közöttük. De ami még ennél – a kultúra termékeinek a társadalmi életen belül való elhelyezésénél – is fontosabb, az ideológia és a termelési rend összhangja lehetővé tette az ideológia és életvitel magától értetődő összhangját. (Hogy az emberek életvitelének mineműsége függvénye a termelésben elfoglalt helyzetüknek, az, remélem, nem

szorul bővebb magyarázatra.) Mármost: minden olyan társadalmi rendben, amelyben az életvitel és annak ideologikus kifejezése természetszerű, magától értetődő összhangban vannak, lehetséges, hogy az ideológia formátöltése a kultúra alakulásában szerves kifejezésre jusson. Ez a szerves egység pedig egyedül ilyen körülmények között lehetséges, mert az ideológiai elemeknek a gazdasági alapjaiktól való viszonylagos függetlensége annyit jelent, hogy mint emberi megnyilatkozások *formái,* formai értékükben és érvényességükben függetlenek azoktól az adottságoktól, amelyeket megformálnak, amelyeket koruk gazdasági és társadalmi rendje nekik megformálás végett felad. *De eme formák megformált anyaga egyedül maga a társadalmi valóság lehet.* Ha tehát ideológia és termelési rend között lényegbevágó ellentét jön létre, úgy ez az ellentét, a mi problémánk szempontjából, úgy fogalmazandó meg, hogy *a kulturális megnyilvánulások formái és tartalmai ellentétbe kerültek egymással.* Ezzel pedig megszűnik a kultúra alkotásainak szerves egysége, megszűnik – hogy ugyanezt a helyzetet a kultúrához állást foglaló emberek nézőpontjából fejezzük ki – a kultúra harmonikus, örömet adó volta, ami a régi kultúrákat elsősorban jellemezte. A kapitalizmus kultúrája, amennyiben becsületes volt, nem lehetett más, mint a kapitalizmus korszakának kíméletlen *bírálata.* Ez a bírálat sokszor igen magasrendű színvonalra emelkedett (Zola, Ibsen), de minél becsületesebb, minél magasabb rendű volt, annál inkább kellett hogy hiányozzék belőle a régi kultúrák egyszerű, magától értetődő harmóniája és szépsége: a kultúra, a szó igazi, szó szerinti értelmében. Ez az ellentét pedig az emberi megnyilvánulások minden lehető területén, a kultúra anyagának egész területén megvolt. Így, hogy csak egy nagyon szembetűnő példát említsek fel, a kapitalisztikus társadalmi rend szükségképpen kitermelte magából – szabadságideológiájában – *az ember öncélúságának eszméjét.* Elmondhatjuk bátran,

hogy ez a nagy eszme a kapitalizmust megelőző korokban sohasem kapott olyan tiszta, világos és öntudatos kifejezést, mint éppen ebben az időben (például: német idealizmus, Kant és Fichte). De éppen ezzel szemben egy társadalmi rend sem tiporta soha annyira lábbal ezt az eszmét, mint a kapitalista társadalom. A mindennek *áruvá* válása a kapitalizmusban nem állt meg az összes termékek árujelleget öltésénél. Átharapódzott az emberi viszonyokra is; csak a házasságnak, a legfontosabb emberi viszonynak alakulására kell gondolni, hogy ez a helyzet nyilvánvalóvá váljék. Az ideologikus, a kulturális irányzatnak belső szükségszerűsége tehát egyfelől ennek az öncélúságnak a hirdetését követelte a kultúra összes termékeitől. Az az anyag azonban, melyet ezek a kulturális formák megformáltak, egyenes tagadása volt ennek az eszmének. A kapitalizmus magasrendű költészete például nem lehetett ennélfogva korának egyszerű *ábrázolása,* mint teszem, a görög költészet volt, melynek halhatatlan szépsége éppen ebből a magától értetődő, bírálat nélküli ábrázolásból fakadt, hanem csakis a létező állapot *bírálata.*

Amennyiben pedig kísérletek történtek a létező állapotok egyszerű ábrázolására, megszűnt ugyan a forma és a tartalom, a forma és az anyag emez ellentéte, de ennek az ellentétnek a helyére egy mélyebb, a kultúrát még radikálisabban felbontó ellentét lépett: *a formán belüli ellentét.* Mert a létezés bírálat nélküli ábrázolása csak a tényleges állapot visszásságainak tudatos vagy öntudatlan *elhazudása, letagadása* árán jöhetett létre. Olyan forrásból tehát, amelyből igazi művészet, igazi tudomány, igazi kultúra nem származhatik. Ezért van, hogy soha korban olyan nagy mennyiségű és oly kiterjedt rossz művészet és áltudomány nem volt, mint a kapitalizmus idejében.

Lássuk most már, mit jelent a társadalom kommunista szellemű átalakulása a kultúra látószögéből nézve. Jelenti mindenekelőtt megszűntét annak az uralomnak, amelyet a gazdasági élet az egész élet fölött gyakorolt. Jelenti ennélfogva, hogy megszűnt ember és munkája közt fennállott ama visszás és lehetetlen viszony, hogy az ember van a termelési eszköznek alárendelve, és nem a termelési eszköz az embernek. Végső elemzésében pedig ez a társadalmi helyzet a gazdasági élet öncélúságának megszűntét jelenti. A kapitalisztikus társadalmi rend természetesen olyan mélyen belevitte saját szerkezetét mindenki gondolatvilágába, hogy a változások emez oldalára kevesen eszmélnek rá a kellő világossággal. Annál is inkább, mert az élet felületes jelenségeiben a megváltozásnak ez a része még nem juthatott kifejezésre. *Pedig a gazdasági élet felett való uralom, a gazdasági élet szocialista megszervezése a gazdasági élet önállóságának megszűntét jelenti.* A gazdasági élet, mely eddig önálló folyamat volt, sajátszerű törvényekkel, melyeket az emberi *ész csak felismerhetett, de nem irányíthatott,*[3] most az állami közigazgatás egy része lesz. Része egy tervszerű, immár *nem saját törvényeitől* uralt, egységes folyamatnak. Mert ennek az egységes társadalmi folyamatnak végső indítóerői immár nem gazdasági természetűek. A látszat ugyan itt is ez ellen a megállapítás ellen szól. Mert nyilvánvaló, hogy a termelés átszervezése másképpen, mint gazdasági alapon, gazdasági szervekkel, gazdasági meggondolásoktól vezetve, mind elméletileg, mind gyakorlatilag keresztülvi-

3. Ennek a társadalmi helyzetnek függvénye a nemzetgazdaságtan mint önálló tudomány. Mielőtt ez ki nem fejlődött, nem volt modern értelemben vett gazdaságtudomány sem – és ennek megszűntével meg kell hogy szűnjön az is. Tiszta kapitalista ideológia tehát a nemzetgazdaságtan törvényeiben örök természettörvényeket látni.

hetetlen. Azonkívül magától értetődik, hogy az osztályharc természeténél fogva a diktatúra fázisában, mely az osztályharc *csúcspontját* jelenti, a gazdasági küzdelem, a gazdaság átszervezésének kérdése áll előtérben. De mindez távolról sem jelenti azt, mintha az így lejátszódó folyamat *végső gyökere* szintén gazdasági lenne. Az a funkcióváltozás, melyet a proletárdiktatúra minden területen jelent, itt is beáll. Míg a kapitalista társadalom válságaiban minden ideologikus elem csak „felépítménye" volt annak a forradalmi folyamatnak, mely végre is a kapitalizmus összeomlásához vezetett, addig most ez a helyzet megfordul. Nem mondom, hogy a gazdaság átszervezése válik „felépítménnyé" (ez a kifejezés az ideológiát tekintve sem a legszerencsésebb, mert sok félreértésre ad alkalmat), de azt bízvást lehet állítani, hogy elsődleges mivoltát elvesztette. Ami a felületen ez ellen a megállapítás ellen látszik bizonyítani, mellette bizonyít, ha csak egy kicsit a dialektika nézőpontjából tekintjük a helyzetet. A kapitalisztikus társadalom válságaiban mindig az ideologikus rész állott a társadalmi tudat előterében. Nem véletlenül, hanem azon szükségszerűség következtében, hogy a fejlődés végső mozgatóerői sohasem válhatnak az általuk mozgatott tömegekben egészen tudatosakká. A szocializmus „bírálata" ezekkel a válságokkal és forradalmakkal szemben leleplező jellegű volt: rámutatott az igazi, végső mozgatóerőre, a gazdasági folyamatra. A kapitalizmus bukásával mi sem természetesebb, mint hogy az eddig „bírálat"-ként szereplő szempont az alkotás homlokterébe lép. Kérdés azonban, hogy ez a funkcióváltozás nem szüntette-e meg azt a „végső" motívumjellegét, mellyel előbbi szerepében bírt? Hogy valóban megszüntette, az már az előbbiekből is kitűnik. Mert a gazdasági motívum, mint végső motívum, csak a termelés egészének szervezetlensége mellett szerepelhet. Csak a szervezetlen termelés mozgatóerői működhetnek a természeti erők példájára, mint vak erők, és

csak mint ilyenek lehetnek mindennek végső mozgatói; minden ideologikus elem pedig vagy hozzásimul ehhez az általa létrehozott folyamathoz (felépítmény lesz), vagy pedig hatékonyság nélkül szegződik szembe vele. Ezért puszta ideológia minden nem-gazdasági tényező a kapitalista társadalomban. Kivétel egyedül az egész kapitalista társadalmi rend szocialista bírálata. Mert ez nem egyes folyamatok helyeslő vagy gáncsoló ideologikus járuléka, hanem az egész leleplezése: a gazdasági folyamat egészének olyan irányú leleplezése, mely leleplezés egyúttal hatékony cselekvés annak megváltoztatására. Ami azonban most megváltozik, az nemcsak a szervezetlenség maga, hanem ezzel egy csapásra a gazdasági élet öncélúsága, végső fokon annak gazdasági motívumok által való vezetettsége. Azáltal, hogy a gazdasági élet a szocializmus irányában szerveződik, a vezetést azok a motívumok ragadják kezükbe, melyek eddig legfeljebb kísérőjelenségek lehettek: *az ember belső és külső életének emberi és nem-gazdasági motívumoktól való uraltsága.* Most már nem lephet meg minket, hogy ilyen körülmények között a gazdasági élet átalakulása erősebben áll éppen a forradalmi tudat előterében, mint az az ideologikus elem, mely végső fokon mozgatja. Ez a funkcióváltozás a proletariátus győzelmével szükségszerűen létrejön a tudatokban. Sőt a proletariátus tömegeiben még egyenes folytatása a tudatos osztályharcnak; az osztályöntudat lényege mindig a gazdasági érdek tudatosításából állott. Az építőmunkára való átmenet – melynek végső mozzanata ez a funkcióváltozás – a közvetlen osztályérdek öntudatát nem is érinti; ennél úgyszólván „tudat alatt" van. Csak a teljes osztályöntudat, mely a közvetlen érdeken túl a proletariátus világtörténeti hivatására eszmél rá, emeli ezt a motívumot, ezt a funkcióváltozást, a proletariátus öntudatába.[4]

4. A kétféle *osztályöntudatról* részletesen írtam A szellemi vezetés kérdése és a szellemi munkások című cikkemben. Internationale 5. száma. (Vö. Lukács: Utam Marxhoz. 1. 1971. 198–207.)

Ez a funkcióváltozás teremti meg az új kultúra lehetőségét. *Mert a kultúra éppen úgy az ember belső uralma környezete felett, mint ahogy a civilizáció külső uralmát jelenti környezete felett.* Ahogy a civilizáció megteremtette ennek az uralomnak eszközeit a természet felett, úgy teremti meg azokat a proletárkultúra a társadalom felett, amelyben éppen a civilizáció és annak eddig legfejlettebb formája, a kapitalizmus, legjobban kifejlesztette volt az ember szolgaságát a társadalommal, a termeléssel, a gazdasági élettel szemben.

Az ember öncélúsága a kultúra szociológiai előfeltétele. Ezt az előfeltételt, amely a kapitalizmust megelőző társadalmakban az uralkodó osztályok számára adva volt, melyet a kapitalizmus mindenkitől elvett, a proletariátus győzelmének végső fázisa mindenki számára meg fogja teremteni. Az a változás, mely a társadalom egész szerkezetének gyökeres átfordulását jelenti, természetszerűleg mindazokra a jelenségekre vonatkozik, melyeknek kultúraromboló hatásáról a kapitalizmus elemzésénél már megemlékeztünk.

Így megszűnik a termelés megszervezettségével annak forradalmi és forradalmasító mivolta. A konjunktúra létrehozta anarchikus egymásután helyébe, melyet a divat névvel szoktunk jelölni, a szerves folytonosság, az igazi fejlődés lép. Olyan fejlődés, melynek minden egyes mozzanata az előző mozzanat tárgyi előfeltételeiből szükségszerűen következik. Ahol tehát minden későbbi mozzanat az előbbiben megoldatlanul maradt kérdések megoldását hozza magával, és egyúttal a következő mozzanat számára megoldandó kérdést ad fel. Az ilyen szerves és a dolgok lényegéből (nem pedig a konjunktúrából) folyó fejlődésnek az a szükségszerű kulturális következménye, hogy a kultúra színvonala ismét meghaladja az egyes elszigetelt egyének teljesítőképességét. Az egymás munkájába való belekapcsolódás, az egymás munkájának folytatása – a

kultúra másik szociológiai előfeltétele – ismét lehetővé válik. *Ehhez hozzájárul, hogy mind a kultúra termékei, mind az emberi viszonyok elvesztik árujellegüket.* Az áruviszony megszűnése visszaadja öncélúságát mindannak, ami a kapitalizmus uralma alatt kizárólag vagy főképpen gazdasági viszonylatban szerepel. A kultúra lehetősége pedig, mint tudjuk, azon alapul, hogy az emberi élet megnyilvánulási formáinak minél nagyobb része minél mélyebben és erősebben váljék öncélúvá, vagy ami ezzel egyet jelent: *az ember emberi mivoltát szolgálóvá.* Mert a két öncélúság nem zárja ki egymást, sőt ellenkezőleg, egymást szolgálja és egészíti ki. Ha valamely termék (ház, bútor stb.) nem mint áru jön létre, hanem úgy, hogy saját szépséglehetőségeit a lehető legmagasabbra fokozza, akkor az ugyanazt jelenti, mintha azt mondjuk, hogy a ház a bútor stb. az ember emberi mivoltának szolgálatában áll, alkalmazkodik ennek követelményeihez. Nem pedig egy minden emberi követelménytől független gazdasági folyamat hozza őket létre, amelyben ezek a termékek csak mint elvont áruk, az emberek pedig mint – ugyancsak elvont – vevők és eladók szerepelnek. Ezzel egyidejűleg meg kell szűnni a kapitalizmus egészségtelen szakszerűségének is. Mihelyt az embereknek a termelésre irányuló mivoltát nem a piacnak szánt elvont vétel vagy eladás törekvése szabályozza, hanem az öncéllá vált termék létrehozásának, illetve élvezésének egységes és *az ember egészét* megragadó folyamata, a szakszerűség is funkcióváltozáson megy keresztül. Nemcsak osztály mivolta, nemcsak előjogjellege szűnik meg a proletárforradalomban, hanem egyúttal az emberi élet lényegétől idegen mivolta is. A termékek öncélúságának létrejöttével ezek önkéntelenül hozzákapcsolódnak az emberi élet egészéhez, az emberi élet végső kérdéseihez. Az ember elszigeteltségének, anarchikus individualizmusának megszűntével az emberi társadalom mind egyéneiben,

mind termékeiben szerves egészet alkot, melynek összes részei egymást támogatva és kiegészítve szolgálják egymást és közös céljukat, az ember magasabbrendűségének eszméjét.

5.

Ezzel a célkitűzéssel eljutottunk a kérdés lényegéhez. Ha az új társadalom célja egyedül az emberek boldogulásának, jólétének fokozása volna, akkor mindezek a funkcióváltozások nem állanának be, illetve jelentőségük alig lenne számba vehető. Akkor a proletárállam feladata kimerülhetne a termelés és az elosztás megszervezésében, és a gazdasági élet – megváltozott céllal bár – még mindig uralkodna az emberi eszme felett. Akkor természetesen a fejlődés sokkal gyorsabban és egyenesebb volnalban érne el céljához, mint így. Mert akkor a termelés és elosztás helyes megszervezésével a fejlődés célhoz ért volna, míg így vele csak a cél elérésének *múlhatatlan lehetőségét teremtette meg. A megvalósulást* magát pedig még külön kell az emberiségnek kiküzdenie.

A gazdasági élet átszervezése azonban ennek a célkitűzésnek elkerülhetetlen előfeltétele. Nemcsak az előbb felsorolt szociológiai okokból, nem azért, mintha egyedül boldog emberek lennének a kultúrára képesek, hanem az emberi tudat azon sajátos szerkezete miatt, hogy a közvetlen bajok és nyomorúságok, bármennyire alacsonyrendűek legyenek is az emberi lét végső kérdéseihez képest, az egészen kivételes emberektől eltekintve, az emberi tudatban azokat mindig eltakarják, és nem engedik a felszínre jutni. Hogy egy nagyon egyszerű példával világítsuk meg a helyzetet: tegyük fel, hogy valaki egy nagy tudományos felfedezésen töri a fejét, és közben tűrhetetlen fogfájása támad; bizonyos, hogy a legtöbb esetben képtelen lesz gondolatsorait folytatni mindaddig, míg

a közvetlen bajon segítve nincsen. A kapitalizmus megsemmisítése, a termelés szociális átszervezése, az emberiség egésze számára az összes fogfájások meggyógyítását jelenti. Eltűnik az emberek tudatából mindaz, ami őket abban megakadályozza, hogy igazán lényeges kérdéseiknek éljenek: nyitva áll immár tudatuk a lényeg számára. De a példa az átalakulás határait is megvilágítja. Bizonyos, hogy a fogfájásnak el kell múlnia, hogy a gondolatmunka újból felvehető legyen, de az is bizonyos, hogy a fogfájás megszűntével nem magától, nem automatikusan kezdődik meg a munka. Akkor egy új erőmegfeszítés, új beállítás, új nekilendülés kell. A dolgozó emberiség sem érkezett még el céljához, ha összes gazdasági nyomorúságai megszűntek, hanem ellenkezőleg, csak annak lehetőségét teremtette meg, hogy friss erővel elinduljon igazi célja felé. A kultúra az ember eszméjének testetöltése. A kultúrát tehát az emberek *alkotják*, nem a viszonyok teremtik meg. A társadalom bármely átalakulása tehát csak keret, csak lehetőség a szabad emberek öntevékenysége, spontán alkotóereje számára.

Ezért kell a szociológiai vizsgálódásnak a keretek elemzésénél megállnia. Hogy tartalmilag, lényegileg milyen lesz a proletártársadalom kultúrája, azt kizárólag a proletariátus most felszabaduló teremtőerői fogják meghatározni, melyeket illetőleg minden jóslási kísérlet nevetséges volna. Amit a szociológiai elemzés megtehetett, az nem több, mint annak kimutatása, hogy ezt a lehetőséget a proletártársadalom megteremtette – és hogy ezzel csak *a lehetőséget teremtette meg*. Minden más részletezés túlmegy az itt lehetséges tudományos vizsgálatok körén; legfeljebb arról lehetne beszélni, hogy lényegénél fogva mik azok a kultúrértékek, amelyeket egy új társadalom *a régitől átvehet és folytathat*.[5] Mert az ember öncélú-

5. Ezzel az érdekes kérdéssel egy későbbi cikkben fogunk foglalkozni. *(Az említett cikk nem készült el. – Szerk.)*

ságának eszméje, az új kultúra alapgondolata a XIX. század klasszikus idealizmusának öröksége. A kapitalizmus korszakának igazi hozzájárulása a jövő felépítéséhez abban áll, hogy maga teremti meg összeomlásának romjain a jövő felépítésének lehetőségeit. Úgy, ahogy a kapitalizmus maga hozza létre megsemmisítésének gazdasági előfeltételeit, ahogy maga teremti meg a proletárszellemben való megsemmisítő bírálatának szellemi fegyverzetét (Marx viszonya Ricardóhoz), úgy teremti meg itt is, Kant és Fichte filozófiájában, annak az új társadalomnak az eszméjét, mely az ő megsemmisülését szükségképpen létrehozni hivatva van.

1919. március hó 21-e történeti jelentőségű nap nemcsak a magyar proletariátus életében, hanem a világforradalom fejlődésében is. Röviden összefoglalva: a forradalmat magát megelőzően, a forradalmat lehetővé téve, az történt meg akkor, ami Oroszországban másfél évi nehéz küzdelem, proletár testvérharc után következett csak be: *a szociáldemokrata párt fenntartás nélkül elfogadta cselekvései alapjául a kommunista, a bolsevik programot.*

Azt hiszem, nem kell ennek az eseménynek gyakorlati jelentőségét hosszasan méltatni. Bizonyos, hogy a proletariátus ereje egységében és szervezettségében van megalapozva. Aki ebben kételkedett volna, és holmi puccstól várta volna a proletárosztály győzelmét, annak számára éppen a március 21-i események nyújthatták a legszemléltetőbb tanulságot. Az a puszta tény, hogy a proletárpártok egyesültek, hogy a proletárosztály egysége a pártegységben is kifejezésre jutott, minden vérontás és harc nélkül elég volt arra, hogy a hatalmat a proletariátus kezébe adja. Hogy pedig a proletariátus gyakorolni is képes ezt a hatalmat, és hogy azt a maga céljainak megfelelő társadalom felépítésére képes gyakorolni, azt az utolsó napok eseményei napnál világosabban igazolják. Mutatják egyben azt is, hogy ez az egység még gyorsabb és határozottabb cselekvésre képesíti a magyar proletariátust, mint ami-

lyenre a testvérharcban álló orosz munkásosztály a maga forradalmában képes volt.

Ez az egység, mint a proletariátus minden cselekvése, az elméleti egységen alapszik. A proletariátus egész mozgalmát szemmel láthatólag az választotta el a többi osztály mozgalmaitól, hogy gyökere, kiindulási pontja mindig kizárólag elméleti volt. Míg a többi osztályok cselekvéseit pillanatnyi érdekcsoportosulások irányították, míg tehát ezek minden átfogó egység nélkül (melyet *egyedül* az elmélet képes megadni) ingadoztak a külső események tömkelegében, addig a proletariátus cselekvése mindenkor egyenes és egyenesen a cél felé vezető volt. Amikor tisztázott elméleti alapokból indult ki, és a külső eseményektől legfeljebb pillanatnyi taktikáját engedte befolyásolni, de sohasem a maga egészében irányítani.

Ha most már a proletárcselekvés elméletének látószögéből nézzük ezeket az eseményeket, melyeknek történelmi okmányait itt bemutatjuk, akkor a következőket kell tapasztalnunk. A szociális forradalom befejezése lezáródása a proletármozgalom utolsó nagy krízisének, az imperialista finánctőke uralma alatti magatartásából eredt krízisének. Rövidlátó és kispolgári gondolkodók számára itt valami ellentmondásféle látszik: mintha a társadalom krízise a proletariátus rendszeres romboló munkájával kapcsolatban igazán csak most kezdődnék. De a valóságban építés és rombolás éppen úgy szervesen összeforrottak és elválaszthatatlanok egymástól, mint az élet és a halál, mint az összes ellentétek, amelyeknek összeegyeztetésén hasztalan töri a fejét a kispolgári gondolkodás. Ahogy most a proletariátusnak minden romboló cselekedetében, melylyel a burzsoá állam fizikai és szellemi elnyomó szerveit összetöri, a legnagyobb és legtisztább építő erők nyilvánulnak meg, úgy volt a letűnt évek, sőt mondhatnók, évtizedek krízise a proletárforradalom igazi előkészítője. Ha egy mondatban akarjuk összefoglalni ennek a krízisnek a legnyilvánva-

lóbb megnyilatkozását, akkor azt kell mondanunk: *a proletárosztály* cselekvéseinek valódi céljai és lehetőségei dialektikus ellentétbe kerültek azokkal *a pártkeretekkel,* amelyeken belül ez a cselekvés akkor egyedül lehetséges volt. Az osztály és a párt feloldhatatlan ellentéteire sokan rámutattak már; nálunk különös élességgel Szabó Ervin. (Például *Marx és Engels művei*-hez írott kommentárjában, 2. kötet, 405.) De a pártkereteknek mint a proletárosztály cselekvési lehetőségeinek bírálói az ellene vívott küzdelem hevében nem látták mindig a kellő világossággal a pártformának mint átmeneti formának szükségszerűségét. Nem látták, hogy ez az ellentét, amelybe ilyen módon osztálycselekvés és pártcselekvés kerültek, nem abból áll, hogy az egyik egyszerűen helyes, és a másik éppen olyan egyszerűen tévedés, mint ahogy ezt az opportunisták és szindikalisták kölcsönösen egymás szemére vetették, hanem *dialektikus ellentét.* Vagyis olyan ellentét, amelyben a két egymást kizáró, egymással szemben álló cselekvési mód *egyformán szükségszerű.*

Tehát nemcsak mindegyik egyformán helyes, illetve helytelen, hanem az egyiknek létezése megköveteli a másik létezését, és bármennyire harcban áll vele, nem lehetne meg nála nélkül. A proletariátus osztályharcának eme krízise abból áll, hogy egyfelől az erőviszonyok megkövetelték párttá való szerveződését, másfelől ugyanezek az erőviszonyok ugyanezekből a pártkeretekből az igazi proletárcselekvést gátló elemet formáltak. A krízis megoldása tehát nem állhatott abból, hogy az egyik félnek igaza maradt a másikkal szemben, hanem csakis abból, hogy a két szempont, amely egymást kizárni látszott, *magasabb egységben egyesült,* magasabb egységben olvadt fel, és mindegyik elvesztette különálló, a másikkal szemben álló mivoltát.

Ez a magasabb egység az egységes proletariátus mint a társadalomban uralkodó osztály. Az a tiszta kommunizmus, mely-

nek elméleti alapjait Marx és Engels fiatalkori művei rakták le, és amelynek keretei az ő hatásuk alatt jöttek létre, egy kicsiny forradalmi csoport cselekvési módja volt. Az erőviszonyok természete itt egy olyan félreérthetetlenül tiszta forradalmi taktikát parancsolt, melyet sem a más osztályokkal való ideiglenes együttműködés (amint az például 1848-ban történt), sem izolált, önálló kísérletek nem voltak képesek elhomályosítani. Ezt a taktikát éppen a proletariátus osztálymozgalmának erősödése zavarta meg. A proletariátus túlságosan erős lett ahhoz, hogy visszavonuljon a politikai tevékenységtől, melynek pillanatnyi eseményei sok-sok érdekével a legszorosabb összefüggésben állottak. Másfelől azonban nem volt még elég erős ahhoz, hogy a maga érdekeit, a maga akaratát rádiktálhassa a társadalomra. *Ennek a belső ellentmondásnak, ennek a visszás helyzetnek külső szervezeti kifejezése: a párt.*

A párt modern fogalma a kapitalista osztálytársadalomban jött létre. Létalapja az uralkodó osztályok (melyeknek egysége egyedül a proletariátussal szemben állva mutatkozhatott meg) érdekellentéteinek bonyolultsága mellett az, hogy a kapitalista társadalom széles rétegeinek (kispolgárok, értelmiségiek, parasztok) nem volt sem egyértelmű osztályelhelyezkedésük, sem ennek megfelelően világos osztályöntudatuk. Amennyiben az ilyen csoportok mégis befolytak vagy bevonattak a politikai cselekvésbe, számukra egy olyan tiszta osztályszervezkedés, mint amilyent a proletárság teremtőereje magából kitermelt, ki volt zárva. A pártban való szervezkedés lényege ennélfogva *az osztályöntudat homályosságán alapszik.* Ez ideologikusan úgy fejeződik ki, hogy a párt állítólag az „összesség" és nem az egyes osztályok érdekeit védi. Hogy ez mennyire csak ideológia, bizonyítja, hogy a pártok, amennyiben politikailag tényleg hatékonyak voltak, nyíltan vagy leplezve, *mindig egy világos öntudatú osztály* érdekeit szol-

gálták (nagytőkések, nagybirtokosok). Az ideologikus lepel csak arra volt való, hogy a homályos osztályöntudatú embercsoportokat ezeknek uszályhordozóivá tegye. Amennyiben egy párt komolyan vette a maga „osztályfeletti" mivoltát, eleve teljes tehetetlenségre ítélte magát (radikális párt).

Lássuk most már, mint jelentett a cselekvés pártkeretekbe való illeszkedése a proletárosztály számára? Jelentette először is, hogy a cselekvés színhelye, módja és keretei a pártküzdelem színvonalára süllyedtek. Egy olyan színvonalra, melynek lényege a megalkuvást, a bizonytalanságot, az opportunizmust hozta magával. Jelentette továbbá azt, hogy – a párt keretein belül való cselekvés szükségszerű következményeként – a proletárpárt kénytelen volt a kapitalista társadalom formáit elismerni. Hiába bírálta azokat szavaiban, tetteiben – azáltal, hogy részt vett a választásban, hogy részt vett a parlamenti életben stb. –, ténylegesen elismerte azokat. Így jött létre az a mélyreható visszásság szavak és tettek között, amely az utolsó évek mozgalmait jellemzi. Hozzájárul ehhez még az is, hogy a pártforma szükségszerű következményeként minden „proletárpárthoz" temérdek nem-proletárelem csatlakozott. De míg például egy nagytőkés érdekeket szolgáló pártot erősített az a tény, hogy hozzá, teszem, kispolgárok nagy tömegei csatlakoztak, addig a proletárosztály pártszerveit minden hozzácsatlakozó nem-proletár csak gyengíteni volt alkalmas.

És mégis: a pártforma szükségszerű átmenet volt a proletármozgalomban. Belső ellentmondásai tehát nem annyira eltévelyedések következményei, mint belső, *dialektikus* ellentmondások. A proletariátus történeti hivatása, hogy megsemmisítse az osztálytársadalmat. Ennek egyetlen lehetősége az, hogy a proletariátus, mint a legalul álló osztály, ideiglenesen uralkodó osztállyá váljék. Azért mondom, hogy ideiglenesen, mert a proletariátusnak uralkodó osztállyá válása szükségképpen magával hozza a társadalom osztályszervezetének meg-

semmisítését. (Marx: *Elend der Philosophie.* 163*) Ez az átmenet abból áll, hogy a proletariátus mint uralkodó osztály a maga képére szervezi meg az *egész társadalmat.* Mármost a pártforma dialektikus ellentmondása abban gyökeredzik, hogy ez a szükségszerűség kifejezésre jut ugyan benne, de olyan kifejezésre, mely a hivatottságnak éppen a lényegét homályosítja el. A pártforma ugyanis a proletármozgalom első cselekvő kilépése a puszta ellenzékiségből, a merő tagadásból, amelyben a proletármozgalom legelső fázisai szükségképpen szenvedtek. Ez az első kísérlet a társadalom *egészét* a maga képére formálni. Ez a pozitív teremtő szempont azonban a burzsoá állam keretein belül csak torz kifejezési formát kaphatott. Mindaddig, míg a proletariátusnak nem állott módjában a hatalom magához ragadása által egyszerre széttörni a burzsoá társadalom épületét, és ugyanakkor felépíteni a magáét, addig építő és romboló energiái nem egyesülhettek egy közös cselekvésben. Mindaddig belső, leküzdhetetlen ellentétben kellett hogy legyenek az építő és romboló energiák. Ez az ellentét persze szintén nem olyan egyszerű, mint amilyennek a polgári gondolkodás előtt látszik: mintha a pártszervezet jelentené a türelmetlenül alkotásra vágyó, a vele ellentétben álló irány a romboló erőket. Ellenkezőleg, mind a kettőben, mint minden proletárcselekvésben, egyesül a két ellentét. De egyikben sem nyeri el a maga igazán kitisztult formáit. A pártban nem, mert építeni a proletariátusnak a burzsoá állam keretein belül nem lehetett, és destruktív munkája is csak visszás formákban nyilvánulhatott meg: mint parlamenti vagy parlamenten kívüli „ellenzék". De nem kapott tiszta formát az ellentéteknek emez egysége a pártszervezetet, a parlamentet tagadó irányzatokban sem (szindikalizmus). Itt is azon feneklett meg az építő- és a rombolómunka egysége, hogy a cselekvés kereteit a burzsoá ál-

* *(A filozófia nyomorúsága. Marx, Engels Művei. 4. köt. 173.* – Szerk.)

lam keretei szabták meg; itt is „ellenzéket", ha illegálisat is, jelentett a tagadás és valami „társadalmon belüli" szervezkedést az építés.

Ennek a krízisnek az alapja a burzsoá állam létfenntartási ereje, illetve a proletariátusnak ebben az erőben való hite volt. Mihelyt ez az erő megingott, illetve, mihelyt a prolatariátus ráeszmélt arra, hogy akarnia kell, komolyan, tettekkel kell akarnia a burzsoá állam szétrombolását – az már romokban is hever. *Az orosz bolsevizmus nagy tette az volt, hogy benne öltött először – a párizsi kommün óta – testet a proletariátusnak ez az öntudata és világtörténelmi önbizalma.* A kommunista párt ennélfogva nem volt többé párt abban az értelemben, ahogy a vele szemben álló szocialista pártok pártoknak voltak tekinthetők: ellenkezőleg, *a kommunista párt lényege a cselekvés pártformáival való gyökeres szakítás.* Ha a vele szemben állók ezért azt vetették szemére a kommunista pártnak, hogy visszaesést jelent a szocialista mozgalomban, visszaesést a mozgalom első fázisaira, nagy tévedésben voltak. Éspedig azért, mert felületes, külsőséges ismérvek hasonlóságától vezettették magukat félre, és nem látták meg a küzdő, a feltörekvő proletariátus osztályküzdelmében a kezdő és a befejező fázis közt való dialektikus ellentétet, mely éppen a külső felület bizonyos hasonlóságaiban nyilvánul meg. Abban, hogy mind a kettő, mind az első, mind a befejező fázis: *tiszta proletárcselekvés, szakítás a pártformába szorított cselekvés minden nemével.* De míg ennek az első fázisban tisztán a pártformát tagadó jelentősége van, addig ugyanez a jelenség a befejező fázisban annyit jelent, hogy *a proletármozgalom túlnőtt már a pártkereteken.* Hogy a termelési viszonyok úgy alakultak már, hogy a proletariátusnak módjában áll minden hatalmat magához ragadni.

Az elméleti különbség szociáldemokrata és kommunista pártok között tehát főleg az imperialista finánctőke és a proleta-

riátus erőviszonyainak mérlegelésében és értékelésében nyilvánult meg: a proletariátus felszabadításáért vívott küzdelem végső fázisának helyes vagy helytelen fölismerésében. Ennélfogva bizonyos, hogy az egyesülés nem történhetett meg más alapon, *mint a kommunista program fenntartás nélküli elfogadásával.* Hiszen a mélyreható elméleti különbség amúgy is abban élesedett ki, hogy ennek megvalósítására a viszonyok megérettek-e vagy sem. A kommunisták régebben mondották, hogy igen – és számukra itt engedésről szó sem lehetett. Az egyesülésnek egyetlen lehetősége az volt, hogy a szociáldemokrata párt meggyőződjék arról, hogy a viszonyoknak eme megérettsége csakugyan bekövetkezett. Ha ezt belátták – és ez bekövetkezett március 21-én –, minden belső elvi áldozat nélkül léphettek a kommunista platformra, számolhattak le azokkal a cselekvésformákkal (pártszervezkedés, osztályegyüttműködés stb.), melyeket a történelmi fejlődés helytelen értékelése rájuk kényszerített.

Ez a kérdés nyilván elméleti kérdés. Megoldását azonban mégsem az elméleti viták, a „meggyőzés" fegyverei hozták meg, és nem is hozhatták meg. Köteteket írtak ugyan tele mindkét részről a helyzet megítélése körül csoportosított érvekkel. Meggyőzés itt eleve lehetetlen volt, mert a meggyőzés végső forrása érvekkel nem volt megragadható: a proletariátus egységes és elszánt akarata arra, hogy magához ragadja a hatalmat. Mert minden más jel, mely a viszonyok érettsége vagy éretlensége mellett felhozható, ehhez képest a felületen mozog. Egyedül a proletariátus egységes akarata képes csak szétrombolni a régi társadalmat, és felépíteni az újat. *A viszonyok tehát akkor váltak érettekké a kapitalizmus megsemmisítésére, amikor a proletariátusban öntudatra ébredt ez az elszánt akarat.*

A proletariátus egységét és vele a proletárdiktatúra lehetőségét maga a proletariátus, kizárólag a proletariátus teremtette

meg. Ez az egység nem úgy jött létre, hogy a két párt vezetői „megegyeztek" egymással, „elsimították" a köztük fennálló ellentéteket. Ellenkezőleg. A proletariátus egységes erővel megmozdult. Ráeszmélt a maga lehetőségeire, és ennek az önmagára eszmélésnek tiszta fényével megteremtette a maga egységét, erejét és hatalmát. A „vezetők" csak végrehajtói voltak ennek az egységes, egységre irányuló akaratnak. Csak elméleti formát adtak annak, ami a proletariátus cselekvésében (az elmélet és a gyakorlat közvetlen egységében) megnyilvánult.

Minden proletár osztályhelyzeténél fogva ortodox marxista. Amire az elmélet embereit nehéz gondolati munka vezeti rá, az a proletárnak osztályhelyzeténél fogva adva van – feltéve, hogy ráeszmél a maga igazi osztályhelyzetére és ennek minden következményére. Amit a kommunizmus elmélete hirdetett, hogy itt van már az ideje annak, hogy a proletariátus magához ragadja a hatalmat, az elmélet maradt mindaddig, amíg öntudatra nem jutott magában a proletariátusban. Ez történt meg március 21-én.

Ezzel pedig megszűnt mind a szociáldemokrata, mind a kommunista párt létjogosultsága. Nemcsak azért, mert a proletárdiktatúra a régi értelemben vett pártot egyáltalában nem ismeri, és kímélet nélkül töri össze a burzsoázia osztályszervezeteivel együtt annak pártszervezeteit is. Hanem főképpen azért, mert mindegyiknek létalapja elveszett. A szociáldemokrata párt azon az elméleti feltevésen épült fel, hogy a proletariátusnak még nem áll módjában egyedül magához ragadni a hatalmat, és a maga akaratát rákényszeríteni a társadalom egészére. Ezért volt párt a szociáldemokrata párt. És a proletárdiktatúra tényével megsemmisült az az egész világ, amelyen belül a szociáldemokrata párt, mint egy párt a sok közül, működött. Ha pedig ilyen módon a szociáldemokrácia számára is szükséges rossz volt, hogy mint párt volt kénytelen működni, még fokozottabb mértékben áll ez a kommunista

párt számára. Fokozottabb mértékben pedig azért, mert a kommunisták tudatosan csak azért szerveződtek meg pártkeretekben, hogy minden pártkeretet széttörjenek; csak addig akartak mint párt működni, amíg az a helyzet, melyet ők világosan láttak, a proletariátus egészében nem vált tudatossá. Számukra nem volt áldozat párt mivoltukról lemondani, mert egész létezésük a régi pártformák tagadásán épült fel. Azáltal, hogy megtagadták a maguk pártformáját, létrehozták azt az új egységet, amelynek kedvéért pártba tömörültek: *az egységes proletariátus szervezett diktatúráját.* A magyar proletariátus örök dicsőségére fog szolgálni, hogy ezt az egységet a maga erejéből teremtette meg. Míg Oroszországban széles proletártömegek számára szükséges volt, hogy a proletariátus előharcosai testvérharcok árán megteremtsék a proletártársadalom kereteit, hogy ez az egység létrejöjjön, addig nálunk ezt maga a proletariátus, mint diktatúrájának alapkövét, közvetlen elhatározással rakta le. A proletariátus minden vezére – bármelyik oldalon állott is az egyesülés előtt – nem volt több, mint végrehajtója ennek az egységes akaratnak.

A pártok megszűntek – csak egységes proletariátus van: ez ennek az egyesülésnek a döntő elméleti jelentősége. Ha az új egyesülés pártnak nevezi magát, a párt szónak most egészen más értelme van, mint eddig volt. Nem egy vegyes alakulat többé különböző osztályokból, mely mindenféle erőszakos vagy megegyezéses eszközökkel igyekszik céljának egy részét az osztályokra szabdalt társadalomban keresztülvinni. A párt ma az egységes proletariátus egységes akaratának kifejezése: az új társadalomban uralkodó, az új erőkből felépülő akarat végrehajtó szerve. A szocializmusnak az a krízise, mely a pártmozgalmak dialektikus ellentmondásaiban jutott kifejezésre, véget ért. A proletármozgalom végleg átlépett új fázisába: a proletáruralom fázisába. A magyar proletariátus hatalmas tette, hogy végleg átsegítette a világforradalmat ebbe

a fázisba. Az orosz forradalom megmutatta, hogy a proletariátus kezébe képes ragadni a hatalmat, és képes megszervezni az új társadalmat. A magyar forradalom megmutatta, hogy ez a forradalom proletár testvérharc nélkül lehetséges. Ezzel a világforradalom mindig előrehaladottabb állapotba jut. Dicsőség a magyar proletariátusnak, hogy erre a vezető szerepre: saját vezéreinek és a világproletariátusnak a vezetésére erőt bírt önmagából meríteni.

Kétségtelen: az önkritika minden forradalmár, minden forradalmi párt legelsőrendű kötelessége. De ennél az önkritikánál nem szabad a marxizmus módszerét figyelmen kívül hagyni; azt ti., hogy minden, ami a múltban történt, *történelmi jelenség*, és mint ilyen, szükségszerű. Amennyiben tehát kritizáljuk, vissza kell mennünk az események *igazi okaira*, és ezeket kell kritizálnunk. Ez a kritika lehet csak igazán önkritika. Mert akkor, ha megállapítjuk, hogy helytelenül cselekedtünk, magunkban (a magunk személyében, a párt és az osztály akkori állapotában) találjuk meg az okot; és ezt az okot, tehát *magunkat* igyekszünk megváltoztatni azért, hogy a jövőben – más körülmények között – *helyesen* viselkedjünk. Az önkritika igazi kérdése tehát az: hol volt a *hiba* gyökere; és nem az, hogy *mit kellett volna* akkor cselekedni. Mert ez utóbbi kérdésfelvetés azzal a veszedelemmel jár, hogy önmagam helyett másokat kritizálok, hogy mostani, a hiba átélt következményeiből levont tapasztalataim alapján megállapítom, hogy akkor mit kellett volna csinálnom, mely megállapításból a jövő cselekvés szempontja számára nem származik semmi értékes tanulság. (Mert az, hogy én „okosabb", „előrelátóbb" stb. voltam a többieknél, csak nem sikerült érvényesíteni bölcsességemet, még nem jelent értékes tanulságokat.)

Ezt a pár megjegyzést pedig azért írtam le, hogy egy önkri-

tika bevezetéséül szolgáljon. Az önkritikát szó szerint értem: saját cikkemet, melyet az *Egység okmányai*-ba írtam*, közvetlenül az egyesülés után, ti. annyira jellemző tünetének látom annak a tisztázatlan állapotnak, mely a párt forradalmi szerepét illetőleg nálunk, magyar kommunistáknál uralkodott, hogy ezzel az egyesülés tényére némi világosságot lehet talán vetni. Nem a cikk egyes állításai a fontosak. Fontos az, hogy akkor megíródhatott és *hivatalos véleményként* megjelenhetett egy cikk (mégpedig *anélkül, hogy bárhol komoly ellenvéleményt váltott volna ki),* mely a proletariátus győzelmes forradalmát párt nélkül, pártkereteken való túlnövéssel akarta megoldani. Ismétlem: ha csak arról lenne szó, hogy én akkor egy helytelen, egy rossz cikket írtam, nem volna érdemes rá egy szót sem vesztegetni. De a cikk megjelenése, ellentmondásra nem találása stb. érdekes *tünete* a március 21-i állapotnak, és e tünetből kiindulva, érdemes a *dologgal magával* foglalkozni.

*

A kérdés véleményem szerint nem az, hogy helyesen cselekedett-e a kommunista párt, amikor a hatalmat átvette (mint azt Levi elvtárs, a „lojális oppozíció" szellemi apja kérdi a berlini Internationaléban). Az elkerülhetetlen volt. Kérdés: helyesen cselekedett-e, amikor szervezeti különállását feladta, és beolvadt a szocialista, majd a szocialista–kommunista pártba?

Erre a kérdésre mindenekelőtt egy megállapítással kell felelnünk. Az egyesülés pillanatában – *szervezetileg* – nem volt kommunista párt. Volt – nagyszámú – a kommunizmus számára megagitált, azzal együtt érző, sőt együtt cselekvő munkás. De ezek a kommunista pártba csak igen kis mértékben voltak beszervezve. Ennek sok külső és belső oka volt. Minde-

* *(A Párt és osztály c. cikkről van szó.* – Szerk.)

nekelőtt az idő rövidsége. A kommunista párt november közepén alakult meg. Az első hónapok munkáját az agitáció, a kommunista tanok nagyarányú propagálása töltötte ki. (A legelfogultabb bíráló is el fogja ismerni, hogy ezen a téren igen sok történt.) Február első felében került a mozgalom abba a stádiumba, hogy a komoly szervező munka *megkezdődhetett*. Akkor jött a Népszava előtti tüntetés, Kun Béláék elfogatása – és a szervező munka megakadt. Igaz: csak rövid időre. Már március első felében ismét erélyesen folyt a szervezkedés, de az idő ismét rövid volt: alig három hét múlva aktuális lett a hatalom elfoglalásának kérdése, három hét alatt pedig pártot szervezni lehetetlenség. Tény tehát, hogy március 21-én tényleg nem volt szervezett kommunista párt. Voltak egyes szervezetek, csoportok, tagok stb., de működésképesen szervezett párt nem volt. (Nagyon jellemző a mozgalom akkori állapotára, hogy azok a tagok, akik márciusban beszerveződtek a pártba, nagyrészt *egész újak* voltak; a februári tagok jó részét elvesztette a párt, és újakat nyert helyébe, jeléül annak, hogy a kommunista mozgalom akkor mily kevéssé volt még konszolidálva.)

De ennél a ténynél nem szabad megállnunk. Mert nemcsak nem volt párt, hanem a párt és a vezetőség nem volt igazán tudatában annak, hogy mennyire nélkülözhetetlen a párt a forradalom vezetésében. Azt hitték sokan – köztük magam is –, hogy a proletárállam szervével teljesíthetjük ezt a funkciót. Aki végigtekint az egész világforradalmi mozgalmon (a német pártszakadás, az amszterdami iroda tézisei, az amerikai munkások mozgalma, az SWW), mindenütt láthatja ezt a felfogást, persze sokféle változatban. Azt a hitet, mintha a pártszervezet lényegében a burzsoá társadalom szülötte lenne, melyet a proletár osztályharcnak új, speciálisan proletárszervekkel (munkástanács, üzemi tanács, ipari unió stb.) kell pótolnia.

A párt forradalmi szerepének ez az alábecslése onnan ered,

hogy az egyetlen pártforma, melyet a nem orosz munkásság *közvetlen tapasztalataiból* ismert, a szociáldemokrácia korrupt és megalkuvó pártja volt. Érthető, hogy a vele szemben megnyilvánuló ellenszenv mint *általában a pártforma* elutasítása jelentkezett. Annál is inkább, mert az újonnan keletkező kommunista pártok – nálunk is, külföldön is – *szervezetileg* nem különbözhettek olyan gyökeresen a régi pártoktól, hogy a szervezeti különbség (és vele a funkcióváltozás) mindenki számára nyilvánvalóvá lehetett volna. Mert *zárt pártot,* mely igazán *tömegpárt,* és nem szekta, csak a forradalom előrehaladott szakaszában, hosszas forradalmi tapasztalatok alapján lehet alakítani. Amíg a forradalom ide nem jutott, elkerülhetetlen az ingadozás két egyformán egyoldalú véglet között. Az egyik az, hogy a kommunista párt szervezetileg nem válik el elég élesen a régi munkáspártoktól. A másik, hogy a kommunista munkásság forradalmi része nem látja tisztán a pártban való szervezkedés *forradalmi* jelentőségét. Ebben a krízisben van ma a német kommunista párt. A magyar kommunisták még eddig a krízisig sem jutottak el, amikor a hatalom átvétele előtt állottak. Hogy az egyesülés általános *elégületlenséget* váltott ki a kommunisták körében, még nem bizonyíték arra, hogy a kérdést és jelentőségét igazán tisztán látták volna. Ellenkezőleg. Az e kérdés körül folytatott vitákban olyan békésen összeférték Lenin és Szabó Ervin elméletei a kommunisták gondolkodásában, hogy nyilvánvaló: még *a kérdés feltevéséig* sem jutottak el. (Mondanom sem kell, hogy ezt a kritikát elsősorban magamra értem.)

A diktatúra végső szakaszában már megkezdődött ez a megismerés. Akkor kísérlet is történt a párt – kommunista – reorganizációjára. Erre nem volt idő. Így a magyar párt létrejötte, mint az oroszé, csak bukott forradalom után volt lehetséges. Hogy a nyugati pártok hogyan oldják meg ezt a kérdést: nem tudjuk.

Szerencséjükre – amihez a magyar diktatúra bukása is hozzájárult – ők már tisztán látják a kérdést, ha megoldani a forradalom jelenlegi szakaszában nem is tudják. Talán nem is lehet. A forradalomnak nagyon előre kell haladnia ahhoz, hogy zárt tömegpárt jöhessen létre; túl kell már lennie a puszta agitáció és propaganda szakaszán – amin nyugaton a győztes forradalom *előtt* aligha lehet túl. Ez a forradalom jelenlegi legnagyobb krízise. A krízis a magyar diktatúrában ütközött ki először. Ma világszerte tudatossá vált, ha megoldást találni nem is bírt még.

KORVIN OTTÓ

Korvin Ottó neve csak elfogatásával, mártírhalálával vált ismeretessé a világ proletariátusa előtt. Ez természetes is, mert Korvin Ottó nem tartozott sem a forradalom nagy néptribunjai, sem útmutató, elméleti vezetői közé, akiknek élete, munkája gyorsan és általánosan ismertté válhat. Hősiesen önfeláldozó elvtárs volt csupán, szerényen és nyugodtan a háttérben dolgozó szervező. Tevékenységének nélkülözhetetlen voltát folytonosan érezte a magyarországi proletariátus, anélkül hogy a nagy tömegek előtt ismertté és meghitté vált volna.

A proletariátus előharcosai forradalmi jelentőségének fokmérője a proletariátus szeretete és a burzsoázia gyűlölete. Az osztályharc lényegéből folyóan mindegyik egyforma naggyá nő. A harcos személyétől függ azonban az, hogy melyiket és hogy milyen mértékben váltja ki előbb. A hallgató és csöndben dolgozó Korvin Ottó a diktatúra alatt – Szamuely Tibor mellett – mint a kommunisták leggyűlöltebb vezére vált ismertté. Mint a politikai rendőrség vezetője, éles szemmel és fáradhatatlanul őrködött a burzsoázia minden ellenforradalmi megmozdulása fölött. Nagy szervező tehetségével, fényes intuíciójával és kimeríthetetlen találékonysággal sikerült időben tudomást szereznie minden ellenforradalmi mozgalomról. Az ő érdeme volt, hogy a tanácsdiktatúra alatt sikerült féken tartani az ellenforradalmat. Az, hogy igen gyakran, sőt majdnem

mindig elégtelenek voltak a rendszabályok az ellenforradalom megelőzésére és letörésére, nem rajta múlott, hanem azon, hogy a szociáldemokraták nyíltan vagy titokban szabotálták a forradalmat. Ennek a szabotázsnak a leküzdésére nemcsak Korvin Ottó, hanem a Kommunisták Magyarországi Pártja is túl gyönge volt. A burzsoázia biztos ösztönnel ismerte fel, hogy Korvin Ottó egyik legveszélyesebb ellensége volt. Bár mindenkit, aki ismerte, lebilincselt puha, líraian hangolt kedélye, bár magának a fehér jogszolgáltatásnak inkvizíciója sem tudott egyetlenegy „atrocitás"-t rá vagy szerveire bizonyítani, mégis megszületett a gyűlölet legendája Korvinról, a „vörös véreb"-ről, a „vörös hóhér"-ról, aki ezer meg ezer ártatlant gyötörtetett, és titokban kivégeztetett. Még ha egy szó sem igaz ebből a legendából (mint ahogy az összes hasonló legendákból Münzer Tamástól, Marat-n át Urickijig egy szó sem igaz), mégis Korvin Ottó derekasan megérdemelte a burzsoáziának ezt a vak, dühös gyűlöletét. A magyar forradalmárok közül kevesen voltak, akik az övéhez hasonló kérlelhetetlenséggel és fáradhatatlansággal küzdöttek a közös ellenség ellen. És az ellenség gyűlöletével egyidőben ébredt fel – előbb természetesen csak a tudatos előharcosok csoportjában – a proletariátus szeretete. Minden meglepetéssel szemben megvolt bennünk a biztonság érzése. Mindnyájan tudtuk: Korvin Ottó őrködik. Nyugodt lelkiismerettel harcolhattunk a frontokon a világ burzsoáziájának zsoldosai ellen, és szentelhettük magunkat otthon az újjáépítés munkájának. Éreztük, hogy Korvin Ottó éber, mindig látó szemeit az ellenség alattomos munkájára szegzi. A forradalom előőrse teljesen megbízható volt: minden harcot nyugodtan előkészíthettünk, minden szünetet nyugodtan kihasználhattunk.

Az akkor huszonöt éves Korvinnak már mozgalmas forradalmi múltja volt. Ő volt a tulajdonképpeni szervezője Magyarországon az antimilitarista mozgalomnak a világháború

alatt. Nagy része volt az 1918 januári és júniusi sztrájkok előkészítésében és abban, hogy ezeket a mozgalmakat nem sikerült minden további nélkül a szociáldemokrata vezetők árulásának leszerelni. A Tisza gróf elleni sikertelen merénylet megszervezésében is részes volt. Még az 1918 októberi polgári forradalom előtt azon fáradozott, hogy egyesítse a proletárforradalmi erőket, és egyike volt a Kommunisták Magyarországi Pártja megalapítóinak. A pártban leginkább szervező munkát végzett egészen addig, míg 1919. február 15-én Kun Bélával és más vezetőkkel együtt letartóztatták és csak a Tanácsköztársaság kikiáltásakor bocsátották szabadon. Mint igazi organizátor, a diktatúra alatt a termelés szocialista felépítésének akarta szentelni erőit. A párt határozata más téren tartotta pótolhatatlannak, és kényszerítette, hogy vállalja az ellenforradalom fölött való őrködés feladatát. Mint igazi forradalmár, nem csupán kötelességszerűen vállalta, amit ráróttak, hanem teljes szeretettel és minden erejének megfeszítésével teljesítette feladatát, ami után nem vágyott, és ami személyes hajlandóságainak mélyen ellentmondott. Ebben az állásában vált híressé az addig majdnem ismeretlen Korvin: akit a burzsoázia gyűlölt és rettegett; akit azonban a proletariátus előcsapata becsült és szeretett.

Azonban mégiscsak a fehérterror alatt vált az egész világ proletariátusa előtt ismertté. A fehérterror tette őt a magyar munkások előtt a bukott forradalom szimbólumává. A tanácskormány bukása után a kommunista vezetőknek menekülniök kellett. Fegyveres ellenállásra nem lehetett gondolni. Csak elvakult romantikusok felejthették el azt, hogy a szociáldemokrata árulók által félrevezetett munkástömegek a diktatúra ellen és a „demokratikus" Peidl-kormány mellett voltak, hogy tehát a barikádharc Budapesten a munkások ellen való harc lett volna. És egy gondolkodó kommunista sem hihette azt, hogy a Peidl-kormány tovább fog élni néhány napnál vagy

legfeljebb egy-két hétnél. A vezető elvtársak közül csak néhányan maradtak Budapesten. Illúziók nélkül – de mégis azzal a reménnyel, hogy a közbeeső „demokratikus" időszak talán mégis lehetővé teszi egy földalatti, illegális szervezet kiépítését a fehérterror idejére. Korvin Ottó volt a vezetőjük. Tudta, hogy mi vár rá, tisztában volt vele, hogy a burzsoázia gyűlölete és bosszúszomja elsősorban őellene fog irányulni, tudta, hogy az ő feltűnő külsejével a legkisebb megmozdulása esetén majdnem lehetetlen az elrejtőzés. De maradt, hogy a háború alatti illegális munkában és a diktatúra alatt szerzett tapasztalatait értékesítse ebben a szervezetben.

Maradt, de csak azért, hogy a proletariátus mártírjává váljék. Néhány nappal később, még a Peidl-kormány alatt, az áruló Peidl pribékjei letartóztatták. Hónapokon át a legembertelenebbül kínozták a börtönben, és végül még a burzsoázia „joga" szerint is semmitmondó vád alapján halálra ítélték és felakasztották. Az ellenforradalom gyűlölete kitombolta magát rajta. A proletariátus szemében, éppen szenvedéseivel, a leírhatatlan kínzások állhatatos eltűrésével, amelyek sosem tudtak belőle egy jajszót kisajtolni, vagy egy kijelentést, amely forradalmi becsületét beszennyezte volna, a forradalom szeretett hősévé vált. Most tudja Magyarország proletariátusa, hogy kit vesztett benne, és hogy valamikor kije volt Korvin Ottó.

Csöndes, nyugodt, szerény és tárgyilagos volt. Lágyságát és kedélyének mélységét csak azok ismerték, akik személyesen közel álltak hozzá. Mindenki mással mindig egyenletes, barátságos tárgyilagossággal beszélt.

Amikor a Peidl-kormány hivatalba lépése napján beszéltem vele, néhány nappal elfogatása előtt, utoljára csodáltam meg ezt a nyugodt-fölényes tárgyilagosságát. Egynéhány Budapesten maradt elvtárs beszélte meg vele a teendőket. Romantikusan túlfeszített, kalandokról álmodó vagy súlyos depresszióban vergődő elvtársak között Korvin barátságos tárgyilagossággal

adta ki utasításait illegális lakásokra, az egymással való érintkezésre, összekötő szolgálatra stb.-re vonatkozóan. Mi is megbeszéltük, hogyan fogunk egymásnak tudósításokat küldeni, benyomásainkat kicserélni, hogyan fogom azt, amit írok, rajta keresztül a földalatti nyomdába eljuttatni. Azonban csak egyszer kaptam tőle tudósítást. Ez, mint minden, amit Korvin Ottó beszélt vagy írt, nyugodt volt, tárgyias, világos és találó. Így jellemezték őt az összes elvtársak, akik a börtönben együtt voltak vele. A haláláig gyötört Korvin tiszta nyugalmával vigasz és felemelkedés volt összes fogolytársai számára. És amikor nyolc elvtárssal együtt halálra ítélték, a kivégzés előtt az ő példája és szavai voltak annak az erőnek a forrása, amely a néhány ingadozót és kétségbeesettet újra kiegyenesítette, és szent ügyünk büszkén meghaló mártírjává tette. A proletariátus egyszerű hőseként élt, és úgy is halt meg. Megérdemelte, hogy a proletariátus legnemesebb mártírjaival együtt őrizze meg emlékét minden időkre.

A FEHÉRTERROR TÁRSADALMI HINTERLANDJA

Régi, kipróbált Marx-hamisítása és demagógiája a szociáldemokráciának az, hogy az összes jelenségek megítélésénél elhanyagolja azok történelmi (gazdasági és társadalmi) körülményeit, így akarván elkerülni azokat a következtetéseket, melyeket taktikája számára le kellene vonnia. Így a szociáldemokraták, ahelyett hogy burzsoá vagy proletárdemokráciáról beszélnének, egyre a demokráciát emlegetik „általában"; így beszélnek diktatúráról és terrorról „általában", ahelyett hogy különbséget tennének aközött, mely osztályok gyakorolják a diktatúrát, alkalmazzák a terrort, és ennélfogva a terrornak milyen az irányzata, létalapja, fejlődése vagy megszűnési lehetősége. A terrort illetőleg nagy kegyesen, ha nem is valami különös történelmi belátással, különbséget tesznek *vörös* és *fehér*-terror között. Ámde ebből a különbségből nem vonnak le semmi következtetést. Vagy azt mondják, hogy a fehérterror mégis jobban dühöng, mint a vörös, vagy azt, hogy ők, mint igaz demokraták, az egyiket éppúgy gyűlölik, mint a másikat. Szóval: a különbség tulajdonképpen mégsem különbség. Történelmi, marxista különbséget tenni itt éppoly kevéssé képesek, mint a diktatúra vagy a demokrácia kérdésében.

Mi a vörös terror? A hatalomra jutott proletárosztály elszánt, erőszakra is kész akaratának intézményes formája avégből, hogy a szocializmushoz vezető út akadályait (ellen-

forradalom, szabotázs, korrupció, lánckereskedés stb.) eltakarítsa a maga útjából. A proletárdiktatúra igazi célja az építés. Az erőszak alkalmazása, a terror, csak *védelmi* eszköz ebben a küzdelemben. Éspedig éppen azért védekező jellegű a proletárdiktatúra erőszakgyakorlása, mert a proletariátus most van a kapitalizmus ellen indított végső *offenzívájának* derekán. A proletárdiktatúra éppen építő és szervező munkájával méri az igazán halálos csapásokat a kapitalizmusra, általa szünteti meg a kapitalizmus társadalmi létalapjait. Az erőszak elkerülhetetlen, de alárendelt eszköz ebben a küzdelemben, melyet tehát a proletariátus csak abban az arányban alkalmaz, amennyiben a volt uralkodó osztályok aktív vagy passzív ellenállása *önfenntartás* okából erre *kényszeríti*. Sőt a vezetésre hivatott osztály természetes nagylelkűségével a proletariátus igen gyakran még ott sem alkalmazza a terror eszközét, ahol erre igazán múlhatatlanul szükség volna; kegyelmet gyakorol saját biztonságának és fejlődésének rovására. És mivel a társadalom természetes fejlődése, ha nehéz harcok árán is, a szocializmus felé vezet, bizonyos, hogy a természetes fejlődés folyamán gyengülni fog az ellenforradalom ellenállása, és ezzel szükségszerű összefüggésben a vele szemben alkalmazott terror is. A diktatúrának kétségkívül kell hogy legyenek szakaszai, amikor a proletariátus elemi létfenntartása a terror kíméletlen alkalmazását követeli meg. De hosszabb-rövidebb idő után (minél erélyesebb a diktatúra kezelése, annál rövidebb idő kell ehhez) megszűnik vagy legalábbis csökken ez a szükségszerűség. Ilyen állapot felé halad ma – úgy látszik – Oroszország.

A fehérterror ellenben nem támaszkodhatik olyan osztályra, amelynek uralomra jutása a társadalom fejlődésének eszköze; amely tehát nehéz ellenállások leküzdése után bár, de mégis képes annak *egészét* megszervezni és működésbe hozni; amely uralomnak ily módon természetes irányzata – végül – normális, békés körülmények felé mutat. A fehérterror akkor válik

az elnyomó osztályok számára szükséges, egyetlen alkalmas harci eszközzé, amikor ezek a proletariátussal szemben *védelmi helyzetbe* szorultak, amikor kétségbeesett védekezésük közben egy csatát megnyertek, és kétségbeesetten, mindenáron azon vannak, hogy ennek a *szükségképpen múló győzelemnek állandó jelleget adjanak.* A fehérterror társadalmi létalapjának visszássága abban jut legvilágosabban kifejezésre, hogy benne az összes elnyomó osztályok összefognak avégből, hogy a kizsákmányolást *egyáltalában* megvédjék.

A fehérterror az elnyomó osztályok szent szövetsége a proletariátus ellen; osztályközi béke olyan osztályok között, amelyeknek érdekei nem egyeztethetők tartósan össze. Sőt, melyeknek érdekellentétei, különösen a forradalom bukását követő szakaszban, olyan élesekké válnak, hogy elintézésükre semminemű legális parlamentális eszköz nem alkalmas. Amilyen magától értetődő volt az osztályok összefogása a győztes vagy legalább a győzelem alapos kilátásával támadó proletariátussal szemben, olyan csalódottaknak kell lenniök ez osztályoknak, kivétel nélkül, amikor a proletariátus már le van verve, amikor arról van szó, hogy *ki* élvezze a győzelem gyümölcseit. Mert akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ezeknek az osztályoknak érdekközössége egyedül az elnyomatás és kizsákmányolás *elvont lehetőségének* fenntartásában áll. A *valóságos kizsákmányolás* mikéntje, szükségképpen, élesen szembehelyezi őket egymással. Teszem, a kisgazdák, akik a proletariátus uralma alatt derékhadát adták az ellenforradalomnak, akik a városi lakosság élelmezésének szabotálása révén elsősorban segítették győzelemre az ellenforradalmat, csalódva látják, hogy az ellenforradalmi nagyvárost is élelmezni kell, hogy az ellenforradalom is csak papírpénzt ad a búzáért, hogy az ellenforradalom is kénytelen rekvirálni, ha a kisgazdák jószerével nem szolgáltatják be, amit rájuk róttak.

A fehérterror belső története ilyen módon az ellenforrada-

lomban győztes osztályok kétségbeesett és eleve reménytelen küzdelme avégből, hogy a közös erővel kivívott győzelem harci fegyverét ki-ki saját (a másikkal ellenkező) érdekének szolgálatába állítsa. Ez a küzdelem pedig nemcsak azért reménytelen, mert ahogy az ellenforradalom győzelme csak közös erővel volt kivívható, úgy a győztes ellenforradalom is csak együttműködés mellett tartható fenn, hanem azért is, mert az ellenforradalom legfőbb, egyetlen igazán hatályos fegyvere – a fehérterrort gyakorló karhatalom – *egyik osztálynak sem áll igazán szolgálatában.* A fehérterror nem osztályterror abban az értelemben, ahogy a győztes proletariátus szervezett osztályerőszaka az. A fehérterror az elnyomatásnak *egyáltalában* erőszakos, véres és mocskos kifejezése.

Mert *ki* gyakorolja a fehérterrort? A fehérterror korszaka igazi megvalósulását hozza a burzsoá ideológusok amaz elméletének, amely szerint az „állam" (a bürokrácia, a csendőrségrendőrség és egyéb karhatalom) „felette áll" az osztályok egymással vívott érdekharcának. Ez hazugság volt a forradalmi korszakot megelőző időben, mert akkor az „állam" tényleges szolgálatában állott annak az osztálynak, mely a termelést a maga érdekei szerint megszervezni képes lévén, a saját érdekeinek bélyegét rányomta az egész társadalomra. A forradalmak korszakában, különösen levert proletárforradalmak után, legkivált Közép-Európában, ez a helyzet lényegesen megváltozott.

A vesztes háború Magyarországot területének és lakosságának több mint felétől megfosztotta. Ennek az úgynevezett „államfenntartó" rétegekre katasztrofális következményei voltak. A többi nemzetiséget elnyomó magyar kisebbség „intelligenciája" ti. mindezeknek rovására a hadseregben és a közigazgatásban is magához ragadta az elfoglalható állások túlnyomó részét; parazita módjára berendezkedett egy nemzetiségi kereteit messze túlhaladó terület és népesség feletti uralomra.

Ennek az uralomnak megszűntével *ez az egész parazita réteg kenyér nélkül maradt.* Mivel hasznos termelési munkára képtelen, anyagi és társadalmi kiváltságairól pedig semmi körülmények között nem hajlandó lemondani, egyetlen menekvése az elnyomó államgépezetnek olyan arányú kiterjesztése, mely – befelé a proletariátus ellen, kifelé imperialista háborúk folyamán – régi kiváltságos helyzetét visszaadhatná neki.

Ennek a parazita rétegnek vezető elemei az aktív tisztek. Az ő helyzetüknek kilátástalansága fehérterror nélkül a legnyilvánvalóbb. Az ő anyagi és társadalmi boldogulásuk a legerősebben van hozzákötve egy imperialista nagyhatalom fennállásához, mely most már nem állítható helyre, és nem tartható fenn a fehérterror szakadatlan és kíméletlen alkalmazása nélkül. Minden más fejlődés – még egy „demokratikus" átmenet is: egzisztenciájuk megsemmisítését kell hogy jelentse. Leghívebb szövetségeseik és csatlósaik ebben a küzdelemben az „intelligencia virága", a diákok. A diákság utolsó nemzedékét a háború tanulmányaik közepén találta. Legnagyobb részük bevonult, végigcsinálta a háborút, szellemileg és erkölcsileg eldurvult; tanulni pedig nem tanult semmit; ellenben a burzsoá állam tanügyi politikája révén mégis „diplomához" jutott, vagy kilátása van ahhoz jutni. Ezzel a diplomával megváltotta a jogot a privilegizált helyzethez, anélkül hogy bárminemű valóságos munkára felhasználható volna. Míg a „normális" állapotok helyreállítása rövidesen letaszítaná e réteg túlnyomó részét a lumpenproletárság soraiba, addig a fehérterror nemcsak szabad rablást, biztos megélhetést nyújt nekik, hanem mint az igazi „államfenntartó" rétegnek, a társadalmi megbecsülés, az előjogok élvezetének legjavát nyújtja nekik. Csoda-e, hogy ilyen módon eme rétegek számára *a fehérterror öncéllá válik?* Hogy nem hajlandók lemondani róla még akkor sem, ha azoknak az osztályoknak érdekeivel, akiknek nevében a terrort gyakorolják, ellenkezésbe

kerülnek? Nem mondhatnak le róla, mert ez a lemondás saját halálos ítéletüknek aláírása volna.

A fehérterror agresszív, *támadó* karaktere ilyen módon mint a társadalmi fejlődés szükségszerűsége által halálra ítélt osztályok kétségbeesett *önvédelme* lepleződik le. A proletariátus terrorja azért *védelmi* jellegű, azért humánus, azért szorítkozik a múlhatatlanul szükséges erőszakra, mert a proletariátus mint osztály, végső és végül biztosan diadalmas *támadását* intézi az összeomló burzsoázia ellen, mert a győzelem végleges kivívása majdan feleslegessé fogja tenni az erőszakot. A fehérterrort halálra ítélt mivolta ellenben mind kíméletlenebb dühöngésbe kényszeríti bele. A fehérterrornak nem felel meg semmiféle olyan társadalmi rend, amelynek elérése őt magát feleslegessé tenné. A fehérterror önmagát táplálja; *öncél, nem eszköz.* Azért hordja magában halálos betegségét. Az egymással éles harcban álló elnyomó osztályok nem képesek sem uralkodni rajta, sem szabályozni, sem a maguk érdekeinek szolgálatába állítani. Nem tudnak nélküle meglenni, pedig fennállása szakadatlanul aláássa az ő létalapjaikat is.

A fehérterror ugyanis, amilyen nélkülözhetetlennek érezte az elnyomók ellenforradalmi közössége a proletariátus győzelme idején, amilyen nélkülözhetetlen (objektíve) az elnyomás jelenlegi fázisában, olyan elviselhetetlenné válik ez osztályok számára, amikor külön érdekeik már kialakultak. Egyrészt azért, mert a termelésben részt vevő minden osztály érdekei „rendezett", „legális" állapotokat követelnek meg, olyanokat, amelyekben az elnyomatás apparátusa láthatatlanul, zajtalanul, észrevétlenül működik, és nem zavarja sem a termelést, sem a forgalmat. Másrészt és főleg azért, mert a fehérterror természetes irányzata a szakadatlan növekedés. Öncél lévén, nem áll, nem állhat meg a proletariátus üldözésénél, hovatovább az úgynevezett uralkodó osztályoknak saját testükön is meg kell érezniök öklei súlyát. A fehérterrorban a

karhatalom osztálytudatossá vált. Tisztában van azzal, hogy az elnyomatás fennmaradása, no meg saját életfenntartása is csak addig van biztosítva, amíg a fegyver az ő kezében van. A fegyvert tehát nem adja ki a kezéből senki kedvéért, és senkitől sem tűrheti el, hogy a fegyver alkalmazásába beleszóljon.

Így válik a fehérterror önmagának sírásójává. Az ellenforradalmi osztályegyüttműködés általa bomlik fel a leggyorsabban, ő tépi le a leghatásosabban az elnyomó osztályról azokat a rétegeket, melyek a forradalomtól való rémületükben, osztályöntudat hiányában, hozzájuk csatlakoztak. Így az elnyomó osztályok izolálódnak, élesen szembekerülnek egymással – és szembekerülnek saját létfenntartó karhatalmukkal. A burzsoázia felbomlása, a forradalom végső előkészületi folyamata ilyen módon a fehérterrorban éri el csúcspontját.

Azért dőre illúzió azt remélni, hogy a fehérterror bármiféle külső vagy belső oknál fogva „enyhülni" fog. A fehérterror mindaddig csak fokozódhatik, amíg a felbomlási folyamat olyan mérveket nem ölt, hogy az új életre és öntudatra ébredt proletariátus szervezett erőszakával küzdhet meg; a fehérterror elleni küzdelem csak akkor értékes és célravezető, ha egyúttal a proletariátus diktatúrájáért vívott küzdelem.

A KONSZOLIDÁCIÓ KÍSÉRLETE

A fehérterror ismét konszolidációra készül. Ezúttal nemcsak a tiszta és félpolgári emigránsok bizakodnak abban, hogy külföldi üzletecskéiket nagyarányú miniszteri és államtitkári panamákkal cserélhetik fel; nemcsak a környező országok szociálpacifistái lélegzenek fel arra a reménysugárra, hogy a konszolidációval kapcsolatosan megszűnik Horthy-ország kalandorimperializmusa, hogy békés szomszéd lesz Magyarországból. A leghangosabb hangok ezúttal Magyarországból magából hangzanak el – és úgy látszik, csakugyan komoly a konszolidációs törekvés.

Az események középpontjában természetszerűleg Apponyi Albert áll, amint állott hónapokkal azelőtt, amikor a „nagy kabinet" megalakulása jelezte volna a konszolidáció útját. Mellette most is Andrássy Gyula szerepel, de a „mérsékelt", a „liberális" irány zászlóbontása nem merül ki ebben a néhány „nagy névben". Hogy Lovászy Márton – az októberi forradalom reakciójának első központja – már régóta ilyen tervekkel foglalkozik, közismert tény. Most „forradalmár" minisztertársa: Batthyány Tivadar csatlakozik hozzá, aki a 48-as pártkör október 23-i összejövetelén nyíltan kijelentette, hogy a magyar alakulás más lett, mint amit a kommün alatt ellenforradalmi összeesküvők reméltek és megállapítottak. Nem álltak össze az összes pártok, hanem pártoskodás és fe-

lekezetieskedés színhelye lett a „politika". Még tovább ment ugyanezen az ülésen Apáthy István, aki – román internáltságból hazatérve – nyíltan irrendentistának vallotta ugyan magát, de kiegészítésül hozzátette: „De én a magyar irredenta első feladatául azt tartom, hogy *teremtsünk végre rendet Csonka-Magyarországon.* A renddel, a törvények feltétlen uralmával minden egyéb meg fog jönni... Dolgozzunk többet, és szeressük jobban egymást. Olyan kevesen vagyunk, hogy nemcsak az apagyilkosnak kellene megbocsátani, *hanem annak is, aki más véleményen van.*" És a keresztényszocialista Giesswein hozzátette: „nem a rendőri és csendőri kereszténység híve vagyok, hanem azé, amely a szeretetet és a szabadságot adja".

Ezektől a nyilatkozatoktól függetlenül, de komoly, belső összefüggésben azzal a szükséglettel, mely őket létrehozta, interpellált Ruppert Rezső a nemzetgyűlésen Landau nagykereskedő meggyilkolása miatt. Összefüggésben van velük azért, mert benne is ugyanazok a társadalmi rétegek szólalnak meg, melyek a fehérterror mostani gyakorlási módjával elégedetlenkednek, melyek ennélfogva a munkáselnyomatás, a burzsoá diktatúra fenntartását más, „alkotmányosabb" „demokratikusabb" eszközökkel óhajtják elérni. Mert – mint azt már többször kifejtettük – a magyarországi fehérterror nem a burzsoázia igazi diktatúrája. Nem az pedig azért, mert a diktatúra gyakorlására hivatott szerv, a karhatalom, nem áll igazán egyik osztálynak sem szolgálatára. Hanem a „rend" fenntartását öncélnak, az önfenntartás és a meggazdagodás eszközének tekinti, amely törekvésében szükségképpen túl kellett mennie a kommunisták, a munkások üldözésén. Nemcsak az egy Landaut vagy hasonló társait fosztotta ki, zsarolta és gyilkolta meg a fehérterror karhatalma, hanem *rendszere* ráfeküdt a kapitalizmus életfeltételére: a szabadforgalomra, a termelés és a kereskedelem *kapitalista jellegű* kizsákmányolási lehető-

ségeire. A profitért való küzdelemben a karhatalom mind veszélyesebb konkurrens kezd lenni a kapitalisták (nagytőke és kapitalizált nagybirtok) számára, mely mindinkább – azzal arányban, hogy a munkásosztály felkelésre való lehetőségét már megtörtnek értékeli – haszontalan és felesleges üzemi költségnek érzi a karhatalomnak jutó milliókat. Hozzájárul ehhez, hogy a magukban véve tisztán kalandor és lumpenburzsoázia jelleggel bíró karhatalmaknak egyetlen osztályban van némi gyökerük, *a városi kispolgárságban.* Ez azonban, ha zavarosan is, ha gyakorlatilag keresztülvihetetlen módon is, *antikapitalista ideológiákat igyekszik megvalósítani.* A kispolgári antiszemitizmus ideológiája mögött ugyanis a tőke elleni gyűlölet van elrejtve, mely a gyakorlatban ugyan teljesen képtelen bármit is tenni a kapitalizmus ellen, azonban uralomra jutva, mint most Magyarországon, komoly kellemetlenségeket okozhat neki.

Ezek mellett az irányzatok mellett a konszolidációt látszik szolgálni a falusi kispolgárságnak, a kisgazdáknak a városiakkal való érdekellentéte. Az az ellentét, mely a „kurzus" történetén alapítása óta végigvonul, ma élesebb, mint valaha. A kommün elleni ellenforradalom vezető, sőt egyedül igazán erőt reprezentáló osztálya mind kevésbé érzi kívánságait a keresztény uralom által kielégítve. A földbirtokreformon, a gabona szabad forgalmán kívül, szintén a hadsereg kérdésében ütközik ki ez a legélesebben. A kisgazdák még kevésbé érzik a hadseregre költött milliókat értelmes és hasznos befektetésnek, mint a kapitalisták. Éspedig nemcsak azért, mert ennek a fegyvernek öncélúvá válása az ő életérdekeikbe is belenyúl, hanem azért, mert a sereg végcélja, az imperialista Nagy-Magyarország, az ő osztályérdekeik szempontjából nem jelent semmi lényegest.

De ez a szövetség nem lehet tartós. A nagytőke és a falusi kispolgárság csak ebben az elégedetlenségben értenek egyet.

Talán hajlandók volnának összefogni a kurzus megbuktatására. Siker esetén azonban éppen oly élesen állanának szemben egymással, mint most a kurzussal magával. Mert mind az ipari, mind az agrár nagytőke a kispolgárságot csak mint „tömeget" használhatja; csak erejét veheti igénybe a munkásság leszavazására, vagy ha kell, erővel való fékentartására, a társadalom, politikai és gazdasági felépítésében azonban nem engedhet szót neki. A városi kispolgárság ma ideológiailag leszakadt a nagytőkéről. A falusi kispolgárság ellenben csak tompa ellenállást tanúsít minden rendszerrel szemben. Mint az egyszeri kutya az istállóban, belefekszik a számára ehetetlen széna közé, s nem engedi a lovakat enni.

Ily módon a kisgazdák „segítsége" inkább tehertételt jelent a nagyburzsoázia számára, mint igazi segítséget. Még nagyobb veszedelmet rejt azonban magában részükre az a tény, hogy a városi kispolgárság desperádó rétegei szintén hajlandók „támogatni" az új alakulást. Ruppert interpellációja alkalmával Friedrich István helyeselt a leghangosabban. Beígérte, hogy ez csak első felvonása a leleplezéseknek, az igaziak csak most következnek, csak akkor, ha ő veszi kezébe a dolgot. Ezzel a „támogatással" pedig végleg agyon van verve a konszolidáció. Mert a nagytőke és nagybirtok restaurációs eszményképe a háború előtti kapitalista „jogállam" (csakúgy, mint a független és nem független szociáldemokratáknak). Az az állam, amelyben minden döntő gazdasági és politikai hatalom az ő kezükben van; melyben a városi és falusi kispolgárság engedelmesen és ellentmondás nélkül liferálja a szavazatokat; és a „nem politizáló" karhatalmak; melyben a karhatalom *puszta fennállása* (anélkül hogy alkalmazni kellene) elegendő a proletariátus fékentartására; melyben ennélfogva ez a karhatalom fenntartás nélkül az uralkodó osztályok rendelkezésére áll. Ezt a restaurációt a mai osztályviszonyok lehetetlenné teszik. Nemcsak azért, mert a munkásságot csak

nyers erőszakkal lehet lebírni, és ezért az erre felhasznált karhatalom önállósul, hanem főleg azért, mert a városi és falusi kispolgárság egyaránt megszűnt a nagytőke uszálya lenni, és nincsenek többé minden osztályöntudat nélküli tömegek, melyekre ez az osztályon felüli állam támaszkodhatna. Ennek a helyzetnek a kapitalisták restaurációs kísérletei számára való reménytelen volta kevésbé a kispolgári rétegek nyílt ellenállásában nyilvánul meg, mint inkább abban, hogy ők is támogatják az új alakulást. Apponyi legális fehérterrort szeretne – müncheni mintára –, Prónay–Ostenburgék nélkül. Hogy nincsen reális, velük szembehelyezhető karhatalom, hogy a mai Magyarország elképzelhetetlen Prónayék nélkül, abban ütközik ki a legvilágosabban, hogy Friedrich (és valószínűleg Horthy, Bíbó, Prónay és Ostenburg) támogatják ebben – és Apponyinak nem fog módjában állni megszabadulni ettől a támogatástól. Így azonban puszta személycsere maradna (és fog is maradni) az egész konszolidációs kísérlet, mely mögött pedig, mint láttuk, reális osztályérdekek vannak elrejtve. De ezek megvalósíthatatlanok, annak ellenére, hogy a nemzetközi ellenforradalom mai helyzete is ebbe az irányba látszik vezetni. Amikor a nyáron az orosz seregek Lemberg és Varsó közelében állottak, a francia desperádópolitikának nagyon megfelelt az a kísérlet, hogy valami magyar alakulatot állítsanak be Vrangel, Petljura és Szavinkov mellé. (Tehát lehetséges volt a fehérterror nyílt támadása.) Amikor azonban ez a veszedelem eltűnt a közvetlen közelből, az ellenforradalomnak meg kell próbálnia az egykori Osztrák–Magyar Monarchia részeit olyan szilárd egyesülésbe tömöríteni, mely egy esetleges orosz támadás esetén, Fehér-Lengyelország valószínű tönkremenetele és szovjetizálódása esetén komoly ellenállásra képes lehetne. A volt monarchia újjáéledésének első előhírnöke a Duna-konferencia volt. A Duna nemzetközivé tétele (értsd: az antantkapitalizmus által való korlátlan és ellenőriz-

hetetlen kihasználása) Budapesttel mint székhellyel: *mi mást jelent ez, mint az osztrák monarchia feléledését Magyarországgal mint központtal,* ha az alkotmányos formák mások is? Ez a terv egyelőre megbukott a kisantant, nevezetesen Románia ellenállásán. Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia nagyon jól tudják, hogy ez a terv számukra rövidesen új szerzeményeik elvesztését jelenti – és ennek megakadályozására, a háború utáni status quo biztosítására jött létre a kisantant. Persze ez a status quo minden országon belül megtörik az osztályok és nemzetiségek ellenállásán, nemzetközi méretekben pedig Közép-Európa gazdasági egységének szükségszerűségén. De ha a kisantant éppen olyan tarthatatlan képződmény is, mint a mai Horthy-Magyarország, Közép-Európa ellenforradalmi összefogása viszont éppen olyan utópia, mint a magyar legális fehéruralom. Az utópia itt is a „támogatásokon" derül ki legvilágosabban. Most ugyanis olyan hírek keringenek, hogy Lengyelország és Magyarország is lépjenek be a kisantantba, vagyis *Horthy-Magyarország segítse az utódállamokat abban az esetben, ha a Horthy szította irredentizmus veszélyeztetni fogja új szerzeményeiket és fennállásukat.* Ez a gondolat legalább olyan értelmes és sikerrel biztató, mint az az új magyar jogrend, mely Friedrich István támogatásával készül megszületni.

Így a konszolidáció előreláthatólag jámbor óhaj marad. Hiába reméli az antant, hogy a békeszerződés kikényszerített ratifikálásával elősegíti mind a két célt azáltal, hogy lefegyverzi a fehérhadsereg jelentékeny részét. Mindenki tudja (a fehérhadsereg a legjobban), hogy ebből nem lesz, nem lehet semmi. Ha a német fehérek egy le nem vert, sőt felfejlődő forradalom közepette fegyverben tudtak maradni, hogyne sikerülne ez Horthyéknak. Friedrich állítólag már Münchenbe utazott az Orgescht tanulmányozni. De akár vele, akár nélküle, akár német minta után, akár eredeti nemzeti szellem-

ben, a fehérhadsereg fenn fog maradni. És ezzel megbukott minden „nagy politika": Millerand-tól Apponyiig mindenki tehetetlennek fog bizonyulni a Prónay-bandákkal szemben. Amíg ezek ki nincsenek irtva – és ezt csak a proletariátus fogja a világforradalom folyamán megtehetni –, addig Magyarországon „rend" nem lehet. A Bajorországgá való átalakulás utópia: az ottani nagytőkét a Németországba való bekapcsoltsága védi, no meg az, hogy a rövidebb és kevésbé gyökeres forradalom kevésbé ingatta meg az alapjait. Ott Noske csapatai csináltak rendet, nem hazai fehérgárdák. Ott megvolt a lehetőség rövid kilengések után „jogállapotot" teremteni (olyat tehát, amelyben csak a munkásokat verik agyon, nem a burzsoákat is). Hogy ez meddig tart, az attól függ, meddig tart az egyensúlyozó tényezők hatalma. A bajor „jogállapot" is minden pillanatban felborulhat; ott is nyíltan szembekerülhet az ottani Prónay, Escherich és Orgesch a forradalommal – hogyan képzelhető el, hogy ezek nélkül a keretek nélkül Magyarország az ellenforradalmi konszolidáció útjára léphetne? Rohadni fog, amíg el nem pusztul, maga alá temetve az – akkor megint egységes – ellenforradalmat Horthytól Sándor Pálig és Apponyitól nagyatádi Szabó Istvánig.

Feuerbachról írott könyvében Engels úgy határozta meg Marxhoz való viszonyát: „Magam sem tagadom, hogy Marxszal való negyvenéves együttműködésem előtt és alatt az elméletnek (a történelmi materializmusnak) mind a megalapozásában, mind nevezetesen kidolgozásában bizonyos önálló részem volt. De a vezető alapgondolatok legnagyobb része, különösen gazdasági és történelmi területen, sajátlag pedig végső, éles megfogalmazásuk, Marx műve. Amivel én járultam hozzá, azt Marx – mindenesetre néhány speciális szak kivételével – alkalmasint nélkülem is véghez tudta volna vinni. Amit Marx teljesített, azt én nem vittem volna véghez. Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet és gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien. Marx lángész volt, mi többiek legfeljebb tehetségek."*

Ezekhez a szavakhoz, melyek egy igazán nagy ember fanatikus őszinteségével és hiúságot nem ismerő önismeretével íródtak, alig van hozzátennivaló. Engels emléke ellen vétenek azok, akik szentimentalitásból, hamisan felfogott kegyeletből, Engelsszel szemben akarják Engelst megvédeni, akik mindenáron azt igyekeznek bebizonyítani, hogy ezek a megállapítások – Engels szerénységéből származnak. Hamis kegyelet

* *Vö. Marx, Engels Művei. 21. köt. 279.*

ez. Engels olyan igazi nagyember volt, aki nem szorult rá arra, hogy hiúságokkal áltassa magát saját világtörténeti helye és értéke felől – de legkevésbé sem szorult arra, hogy bármilyen „szerény" legyen.

Nem szorult rá, és nem érdemli meg, hogy igazi képét meghamisítsuk, olyan tulajdonságokat tulajdonítva neki, amelyekkel nem rendelkezett. Engelst saját óriási képességei tették világtörténeti jelentőségű emberré. Nem szorult Marxtól vett kölcsönökre, hogy korszakos nagyember maradjon.

Mert Engelsnek igaza van: a történelmi materializmus módszerének felfedezése és kiépítése Marx tette volt. Azok a tények, amelyek – látszólag – ezellen bizonyítanak, csak még világosabbá teszik ezt a helyzetet. Igaz: Engels előbb feküdt rá teljes erővel a kapitalista gazdasági rend elemzésére, mint Marx. Amikor (a negyvenes években) Marx még a hegeli jogfilozófiának, a zsidókérdés Hegel epigonjai által való tárgyalásának stb. bírálatával foglalkozott, Engels már a burzsoá gazdaságelmélet ellen írt. Igaz: Engels volt az első, aki az angol kapitalizmus és proletariátus osztályharcát (Marx előtt) tudományosan elemezni kezdte. Ámde éppen ezek a kísérletek – minden éleselméjűségük és gondolatgazdagságuk ellenére – világosan mutatják, hogy Engels *magától nem jutott* a történelmi materializmus felismeréséig. A módszer kérdése a gondolat öneszméletének, önmagával való foglalkozásának kérdése: filozófia. És a filozófus, a hegeliánus Marx volt az, aki (legvilágosabban Proudhon ellen írott vitairatában, *A filozófia nyomora* című, 1847-ben megjelent könyvében) először formulázta élesen, egyértelműen és világosan az új tudomány módszerének kérdését. Persze az is igaz: senki sem volt, aki olyan hamar, olyan együttérzéssel, mely a zsenialitással határos, értette meg az új módszer mibenlétét és jelentőségét, mint Engels. Az akkor megindult, évtizedekre terjedő együttműködés folyamán olyan mélyen beleélte magát ebbe a

gondolatvilágba, melyet mint a társadalom és történelem helyes magyarázatának kulcsát önálló kutatásban ő is keresett volt már, hogy a legtökéletesebb virtuozitással volt képes *alkalmazni* azt. Olyan területekre és tárgykörökre alkalmazni, melyekre Marx talán nem is gondolt; olyan eredetiséggel és önállósággal alkalmazni, amilyenre a többi, a későbbi tanítványok közül senki sem volt képes. (Még Lenin vagy Luxemburg Róza sem hasonlítható e tekintetben hozzá.)

Mert a módszernek ez az alkalmazása nem volt egyszerű alkalmazás. Engels oly mélyen beleélte magát a történelmi materializmus módszerébe, egyénisége oly szerencsésen *egészítette* ki a Marxét, hogy ez az alkalmazás egyúttal a tudomány *továbbfejlesztésévé*, eredeti tudományos tetté nőtte ki magát. Marx és Engels közös, az egész világot és minden ismeretkört átfogó tudományos tettét illetőleg, durva rövidítéssel kifejezve, azt lehetne mondani, hogy Marx képviselte mind a módszer, mind a részletek kérdésében a mélység, Engels a *szélesség*, a világ meghódításának az elvét; Marx a végső elméleti tisztaság, Engels a kíméletlen világosságú gyakorlati alkalmazás elvét. Ezt a szembeállítást persze szintén nem szabad mechanikus egyoldalúsággal felfogni és értelmezni. Marx maga kétségkívül egyike volt a leggyakorlatibb érzékű, legvilágosabb látású politikusoknak is. (Csak a 48-as forradalomra és a kommün elemzésére kell utalnunk.) Viszont Engels – mint azt egyebek közt Dühring ellen írott könyvében bebizonyította – a történelmi materializmus nem egy elméleti kérdését, nevezetesen az állam elméletét, lényegesen és eredeti módon továbbfejlesztette. Bizonyos azonban, hogy míg Marxnak, a 48–49-es forradalmi korszak elmúlta után, érdeklődése mindig kizárólagosabban a gazdasági lét végső kérdéseinek elemzése felé irányult; míg Marxnál folyton nőttek a hatalmas kézirathalmazok, melyeknek a töredékében maradt *Kapital* csak egy része, avégből, hogy a tőkés termelés minden jelen-

ségében, minden részletében kimutassa annak törvényszerűségét, és ezekből kinőve, azok törvényszerű elmúlásának történelmi szükségszerűségét, addig Engelst életmódja és lelki beállítása mind határozottabban a gyakorlati kérdések megoldása felé vitte.

Így Engels volt az első, aki a történelmi materializmus módszerének döntő fontosságát a stratégiai, taktikai, hadseregszervezeti stb. kérdések tudományos megoldását illetőleg felfedezte. Az ötvenes és hatvanas évek háborúival kapcsolatban írott kisebb művei nemcsak végérvényesen tisztázzák a gazdasági és társadalmi rendszer és a hadviselés lehetőségei között való összefüggést, hanem konkrét hadtudományos kérdésekben oly tökéletes elemzését adják a lehetőségeknek és az azokból folyó, szükségszerű cselekvéseknek, hogy ezek ma is példaképpen állnak a történelmi materializmus tudományos művelői előtt. Mehring, aki a tizennyolcadik század zsoldosseregei és a francia forradalom és Napóleon seregei közt való stratégiai és taktikai különbséget mesteri módon kutatta ki, éppen úgy Engels tanítványa ezen a téren, mint Trockij, az orosz Vörös Hadsereg nagyszerű megszervezője. Így – mint arra utaltunk volt – Engelsnél nyert a történelmi materializmus államelmélete először pontos és szabatos kifejezést. De nemcsak a kispolgárian zavaros Dühring ellen vitázva, nemcsak az anarchisták érveit cáfolva fejtette ki Engels a proletariátus államelméletét, hanem Morgan korszakalkotó kutatásaira támaszkodva megírta az elnyomó állam keletkezésének történetét. Megmagyarázta, konkrét történelmi összefüggések elemzésével, hogyan *kellett* az osztályok keletkezésével, az osztályharc élesedésével az államnak *mint elnyomó gépezetnek* létrejönnie, hogyan viszi ugyanaz a fejlődés, az osztályharc váltakozó formák közt való szakadatlan élesedése az államot az önmagát megsemmisítés felé: hogyan nő ki az osztályharcból az osztály nélküli társadalom. Itt is gyönyörűen

egészítik ki egymást Marx és Engels kutatásai. Mert ezek mellett a kutatások mellett viszont Marx, az őt jellemző, részletekben lényeget látó mélységgel, a párizsi kommün berendezési formáiban meglátja az új társadalmi harc formáinak, a munkástanácsoknak kereteit, és a gothai program bírálatában valóságos prófétai előrelátással rajzolja meg a jövő fejlődésének szükségszerűen bekövetkező szakaszait. (Lenin *Állam és forradalom* című művében foglalja először össze Marx és Engels egymást kiegészítő kutatásait, melyeket az őket követő opportunista szellemi irányzat teljesen elferdített és feledésbe süllyesztett.)

Csalhatatlan gyakorlati érzéke miatt, mellyel a legélesebben és a leghevesebben tiltakozott minden elvont, utópisztikus törekvés ellen, az opportunisták természetesen kísérletet tettek Engelst a maguk számára lefoglalni, és az ő tekintélyére hivatkozva kiküszöbölni a marxizmusból a forradalmi szellemet. Bernstein *Die Voraussetzungen des Sozialismus* című munkájával kezdődik meg ez a fejlődés. Bernstein legelsősorban Engels Marx *Osztályharcok Franciaországban* című művéhez 1895-ben írott előszavára támaszkodott. Ott ti. Engels igen finom elemzéssel kimutatja, hogy az akkor *adott* körülmények között a proletariátus számára egyrészt a fegyveres osztályharc előreláthatóan kilátástalan volna, másrészt a legális fegyverek teljes kihasználása előnybe hozná a burzsoáziával szemben, hogy idővel az kényszerül rá egy felkelés kiprovokálására, melybe a proletariátusnak beleugrania nem lenne előnyös. Bernstein és az őt követő opportunisták Engels elemzéséből mindenekelőtt kihagyják az adott körülmények elemzését, kihagyják azt, hogy – a gyakorlati – Engels azért elemezte ezeket olyan gonddal, hogy következtetéseit *ezekre az adott körülményekre*, nem pedig örök időkre vonja le. Márpedig az utcai harcok szervezeti és taktikai lehetőségeinek mesteri elemzéséből éppen az következik, hogy azon körül-

mények megszűntével, melyeket Engels elemzett, más körülmények *hasonló módszerű* elemzéséből más következtetéseket kell levonni (ez bekövetkezett a világháború után). Éppen így áll a helyzet a legalitás kérdésével. Az első orosz forradalom, mint azt annak idején Kautsky is felismerte, megváltoztatta az osztályharc összes körülményeit. És Engels, aki mindig a legélesebben tiltakozott azellen, hogy adott történelmi helyzetekre vonatkozó tapasztalatokból légüres térben érvényes, „örök" törvényeket vonjanak le, maga tiltakozott volna legélesebben azellen, hogy őt így magyarázzák.

De Engels egyáltalán nem szorul rá arra, hogy pusztán ezeknek a taktikai természetű meggondolásoknak magyarázata mentesítse őt a reformizmus vádja alól. *A lakáskérdésről* írott, kitűnő brosúrájában pl. félreérthetetlen világossággal mutat rá arra, hogy nincs a proletariátusnak *egyetlen olyan igénye sem, mely a kapitalista társadalmi renden belül kielégíthető volna.* Itt gyakorlatilag – egy kiragadott fontos példa segítségével – számol le Engels a reformizmussal. Dühring ellen írott műve pedig tele van elméleti meggondolásokkal, melyeknek mindegyike halálos ítélet a reformizmus elmélete számára. Bernstein és társai ti. helyes ösztönnel érezték meg, hogy mindenekelőtt a *dialektikus módszert* kell kiküszöbölniök a marxizmusból, ha kispolgári világfelfogásuknak érvényt akarnak szerezni, ha tudományosan meggyőző színben akarják beállítani azt az alaptételüket, hogy a proletariátus érdekei nem forradalom útján fognak győzedelmeskedni, hanem *a szocializmus lassan belenő a kapitalista társadalomba.* Évégből a dialektikát, mely a fejlődést az ellentétekben való mozgás, az ellentéteknek egymásba való átcsapása, vagyis a forradalom formájában képzeli, elavult, hegelianus, a tudomány mai állásával össze nem férő módszernek tünteti fel Bernstein. Engels ellenben, Dühring elleni vitairatában, Feuerbachról írott könyvében és sok más helyen éppen a dialektikát he-

lyezi a proletariátus tudományos módszerének középpontjába. A kapitalizmusból a szocializmusba, a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való átmenet szerinte nem lassú átmenet, nem „belenövés", hanem: *ugrás, forradalom.*

Hiábavaló törekvés tehát ezen a téren Marx és Engels között ellentétet konstruálni; éppen olyan hiábavaló, mint Marxból magából kiragadott részletek segítségével a proletárforradalom szellemi atyját reformista, forradalomellenes törekvések protektorává megtenni. Marx és Engels egyek a forradalom elméletében és gyakorlatában. Gyökeresen különböző egyéniségük a legszerencsésebben egészíti ki egymást oly irányban, hogy kettőjük életében és műveiben a forradalom valamennyi elméleti és gyakorlati kérdésének megoldásához *meg van adva a módszertani kulcs.* Azért kell minden esetben őhozzájuk visszatérnünk. Mondjanak csak betűrágóknak, talmudistáknak a polgári „tudomány" és a kispolgári „szocializmus" művelői. Mi, ha hozzájuk, a forráshoz visszatérünk, a módszert illetőleg megyünk tanulni hozzájuk: azért, hogy *hogyan lehet változó körülmények között, változó taktikával, folytonosan az egységes proletárforradalom érdekeit szolgálni.*

És ezen a téren is, az elmélet mellett, a forradalmi életelv dolgában, világító példaképpen áll előttünk Engels élete. Engelsé, aki gazdag kereskedőcsaládból származott, családi hagyományai, egyéni érdekei ellen szentelte egész életét a forradalom céljainak. Engels, aki mikor a német forradalom sorsa – a kispolgári opportunisták ingadozása miatt – kétségbeesetten állt, a frontra siet, hogy még mentse, ami menthető, vagy legalább becsületes vereséget vívjon ki a forradalom számára. Engelsé, aki a forradalmak leveretése után félreteszi minden egyéni becsvágyát, sőt a tudomány művelésére irányuló törekvését is, ismét magára veszi a kereskedői pálya gyűlölt igáját, hogy Marx számára lehetővé tegye az osztály-

harc elméleti alapjának tudományos megvetését, a *Kapital* megírását. Ezeknek a szótlan, tiszta, póz nélküli önfeláldozásoknak hosszú sorozatában talán még gyönyörűbben áll előttünk Engels igazi forradalmár lénye, mint korszakalkotó műveiben. Ő valóban csak a proletárforradalomnak élt. Nemcsak megalapítója volt a proletariátus igazi osztályharcos szervezetének, hanem – a szó igazán komoly értelmében – egyik legelső hőse és mártírja.

A PARLAMENTARIZMUS KÉRDÉSÉHEZ

1.

Mostanában általános, elterjedt vélemény, hogy a parlamentarizmus kérdése nem elvi, hanem pusztán taktikai kérdés. Ez az állítás, kétségtelen helyessége mellett, sok szempontból nem világos. Ha el is tekintünk attól, hogy csaknem minden alkalommal azok hangoztatják, akik gyakorlatilag a parlamentarizmus mellett foglalnak állást, hogy ezért e kijelentés csaknem minden esetben a parlamentarizmus melletti állásfoglalás is egyben, nagyon keveset mondunk azzal, ha kijelentjük, hogy egy kérdés nem elvi, hanem csak taktikai jellegű. E megállapításnak külön nyomatékot ad az, hogy nem rendelkezvén a szocializmus igazi ismeretelméletével, egyáltalán nem tisztázott a taktikai kérdések és elvek viszonya.

Még jelzések formájában sem tárgyalhatjuk behatóan e problémát. Ennek ellenére hangsúlyoznunk kell néhány dolgot. A taktika az elméletileg megállapított elvek gyakorlati alkalmazását jelenti. Ezért a taktika a célkitűzés és a közvetlenül adott valóság közti összekötő kapocs. Meghatározottsága éppen ezért kettős. Meghatározzák egyfelől a kommunizmus szilárdan megállapított elvei és célkitűzései; másrészt viszont az állandóan változó történelmi valóság is meghatározó tényező. Mikor ismételten szó esik a kommunista taktika nagyfokú hajlékonyságáról – legalábbis követelmény formájában –, akkor a dolog helyes megértéséhez tudnunk kell, hogy

a *kommunista taktika e hatékonysága a kommunizmus elvi szilárdságának egyenes következménye.* A kommunizmus változatlan elvei csak azért őrizhetik meg ezt a hajlékonyságot, mert feladatuk az, hogy a szakadatlanul változó valóságot élő és gyümölcsöző módon alakítsák. Merev és sematikus minden „reálpolitika", minden elvek nélküli cselekvés; s annál inkább ilyen, minél makacsabbul hangoztatják elvektől mentes jellegét (pl. a német imperialista politika). Semmiféle „reálpolitika" sem szüntetheti meg a változások közepette megmaradó állandóságot, a sokaságban meglevő, irányadó mozzanatot. Ha e funkciót nem tudja az elmélet betölteni, amely képes a tények hasznos befolyásolására és önmagának a tények által való hasznosítására, akkor a megszokás, a sablon és rutin lép a helyébe, ezek pedig nem képesek az adott pillanat követelményeihez alkalmazkodni. A kommunista taktika abban különbözik minden polgári vagy szociáldemokrata-kispolgári „reálpolitikus" taktikától, hogy az elméletben, az elvekben gyökerezik. Ha tehát a kommunista párt számára taktikai kérdésként határozunk meg egy problémát, akkor a következő kérdésekre kell választ várnunk. Először: milyen elvektől függ az adott taktikai kérdés? Másodszor: e függésnek megfelelően milyen történelmi helyzetben alkalmazható a taktika? Harmadszor: ismét csak e függőség alapján, milyennek kell lennie az adott taktikának? Negyedszer: az elvi kérdésekkel való összefüggésük alapján hogyan kell elképzelnünk a különböző taktikai részletkérdések összekapcsolását?

2.

Ha közelebbről a parlamentarizmust mint a kommunizmus taktikai kérdését akarjuk meghatározni, akkor egyrészt mindig az osztályharc elvéből, másrészt pedig az egymással szemben

álló osztályok anyagi és ideológiai erőviszonyainak jelenlegi, valóságos helyzetére vonatkozó konkrét elemzésekből kell kiindulnunk. Ebből mindjárt két döntő jelentőségű kérdésfeltevés adódik. Először: *mikor* jön egyáltalán számításba a parlamentarizmus a proletariátus fegyvereként és taktikai eszközeként? Másodszor: *hogyan* kell felhasználni e fegyvert a proletariátus osztályharcának érdekében?

A proletariátus osztályharca lényege szerint a polgári társadalom tagadása. Ez semmiképpen sem jelenti a Marx által joggal kigúnyolt politikai közömbösséget az állammal szemben. Éppen ellenkezőleg: olyan harcmodort jelent, amelyben a proletariátust egyáltalában nem kötik a polgári társadalom által, saját céljai megvalósítása érdekében kiépített formák és eszközök, amelyben a kezdeményező fél minden esetben a proletariátus. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy a proletár osztályharcnak ez az egészen tiszta formája csak nagyon ritkán bontakozhat ki. Bár a proletariátus *történetfilozófiai küldetése alapján* állandó harcot folytat a polgári társadalom létezése ellen, *adott történelmi helyzetekben* nagyon gyakran defenzívába kényszerül a burzsoáziával szemben. A proletariátus osztályharcának eszméje nagy offenzívát jelent a kapitalizmussal szemben. Ezt az offenzívát a történelem kényszeríti rá a proletariátusra. A proletariátus mindenkori taktikai helyzetét ezért legegyszerűbben ennek offenzív vagy defenzív jellegével lehet leírni. Az eddig elmondottakból már következik, hogy a defenzív helyzetekben olyan taktikai eszközöket is fel kell használni, amelyek legbenső lényegük alapján ellentmondanak a proletár osztályharc eszméjének. Ezeknek az eszközöknek mindenképpen szükséges alkalmazása esetén mindig fennáll az az esély, hogy veszélyeztetik a proletariátus osztályharcát – azaz a célt, amelynek érdekében alkalmazták őket. A burzsoázia őseredeti eszköze, a parlament, így csak a *proletariátus defenzív fegyvere* lehet.

Önmagától adódik tehát a válasz alkalmazásának időpontjára vonatkozóan: az osztályharc olyan szakaszában kell felhasználni, amikor a proletariátus – akár a külső erőviszonyok, akár pedig saját ideológiai éretlensége következtében – nem képes saját támadó eszközeivel harcolni a burzsoázia ellen. A parlamenti tevékenység elkezdése tehát minden kommunista párt számára annak *tudatát és beismerését* jelenti, hogy *belátható időn belül nem várható forradalom.* Az ily módon defenzívába szorult proletariátus ekkor felhasználhatja agitációs és propagandacélokra a parlament szószékét; pótlékként, a véleménynyilvánítás megszüntetett formái helyett kihasználhatja azt a „szabadságot", amelyet a burzsoázia a parlament tagjai számára biztosít; a burzsoáziával folytatott parlamenti csatározásokat felhasználhatja arra, hogy összegyűjtse saját erőit, s felkészüljön a burzsoázia elleni igazi, tulajdonképpeni harcára. Magától értetődik, hogy ez az időszak végső soron hosszú ideig is tarthat; ez azonban semmit sem változtat azon a tényen, hogy egy kommunista párt számára a parlamenti tevékenység *sohasem lehet több, mint tulajdonképpeni harcának előkészítése* – nem lehet azonos magával e harccal.

3.

A parlamenti taktika alkalmazásának helyes időpontjánál nehezebb meghatározni azt, hogyan viselkedjen a kommunista frakció a parlamentben; a két kérdés egyébként szorosan összefügg. Csaknem mindig Karl Liebknecht és a bolsevik dumafrakció példájára hivatkoznak.[1] Mindkét példa azt bizo-

1. Legutóbb Karl Radek: Die Entwicklung der Weltrevolution und die Taktik der kommunistischen Parteien im Kampfe um die Diktatur des Proletariats (A világforradalom fejlődése és a kommunista pártok taktikája a proletárdiktatúráért vívott harcban) Berlin. 1920. 29.

nyítja azonban, hogy milyen nehéz a kommunistáknak megtalálniuk a helyes parlamenti magatartást, milyen rendkívüli képességekkel kell rendelkezniük a kommunista parlamenti képviselőknek. A nehézséget röviden úgy lehetne megfogalmazni, hogy a kommunistáknak a parlamentben kell a parlament ellen harcolniuk – mégpedig olyan taktikával, amelynek segítségével egyetlen pillanatra sem helyezkednek a burzsoázia, a parlamentarizmus talajára. Nem arról van szó, hogy „tiltakozni" kell a parlamentarizmus ellen, hogy „harcolni" kell ellene a „viták" során – mindez még parlamentarizmus, legális aktus, forradalmi frázis. A parlamentarizmus, a burzsoázia uralma ellen a parlamenten belüli tettel kell harcolni.

E forradalmi tett célja az, hogy ideológiailag előkészítse a proletariátusnak a defenzívából az offenzívába való átmenetét; a burzsoáziát – és szociáldemokrata cinkosait – arra kényszeríti, hogy osztálydiktatúrája olyan formában kerüljön napvilágra, amely veszélyeztetheti e diktatúra további fennállását. Nem szavakban gyakorolt kritikáról van tehát szó akkor, amikor a burzsoázia parlamenten belüli leleplezésének kommunista taktikájáról beszélünk – ez sokszor a burzsoázia által megtűrt puszta forradalmi frazeológia is lehet –, hanem a burzsoázia provokálásáról; arról, hogy a burzsoáziát olyan nyílt eljárásra, tettek által történő önleleplezésre kényszerítsük, ami az adott pillanatban számára kedvezőtlen lehet. Mivel a parlamentarizmus a proletariátus defenzív taktikája, a feladat a következő: a defenzívában is a proletariátus oldalán maradjon a taktikai kezdeményezés, a burzsoázia előnyomulása pedig magára a burzsoáziára nézve váljon végzetessé.[2]

2. Biztos, hogy erre a taktikára gondol Engels is, gyakran – többnyire szándékosan – félreértett előszavában, amelyet az Osztályharcok Franciaországban-hoz írt. Azt mondja, hogy a rend pártjait az általuk teremtett

Ez az egészen rövid és nyers tárgyalás remélhetőleg már világosan láttatja azokat a rendkívüli nehézségeket, amelyek e taktika alkalmazását kísérik. Magában a parlamentben kell elérni a parlamentarizmuson való valóságos túljutást – ez az első nehézség, amelybe csaknem kivétel nélkül minden parlamenti csoport beleütközik. Az uralkodó osztályok cselekvésének legélesebb kritikája is puszta szó, puszta forradalmi frázis marad, amennyiben nem megy túl a parlamenti kereteken, ha nem az a következménye, hogy az osztályharc éppen e mozzanattal kapcsolatban lángol fel, hogy az osztályellentétek nyílt s ezáltal a proletariátus ideológiai fejlődését gyorsító módon kerülnek napvilágra. Éppen itt bukkanunk rá az opportunizmusnak, a parlamenti taktika nagy veszélyének végső alapjaira: opportunista minden olyan parlamenti tevékenység, amely lényegében és hatásában nem megy túl a parlamenten, vagy legalábbis tendenciájában nem jelenti a parlamenti keretek szétrobbantását. Ezen a tényen a legcsekélyebb mértékben sem változtathat még az e kereteken *belül* gyakorolt, legélesebb kritika sem. Ellenkezőleg: mivel a polgári társadalom éles kritikája *lehetségesnek* tűnik a parlament keretei között, ez hozzájárul a burzsoázia leghőbb kívánságához – a proletariátus osztálytudatának elhomályosításához. A polgári-parlamenti demokrácia fikciója ugyanis éppen azon alapul, hogy a parlament nem az osztályelnyomás, hanem „az egész nép" szerveként jelenik meg. A verbális radikalizmus azért opportunista és elvetendő, mert erősíti – parlamenti lehetősége folytán – a proletariátus öntudatra még nem ébredt rétegeiben az e fikcióval kapcsolatos illúziókat.

A parlamentet tehát *mint parlamentet* kell szabotálni, a parlamenti tevékenységnek túl kell mennie a parlamentariz-

„törvényes" állapotok semmisítik meg. Leírása kétséget kizárólag egy defenzív állapot leírása.

muson. Ha ezt a feladatot állítjuk a kommunisták parlamenti képviselete elé, akkor olyan további taktikai nehézséggel kell számolnunk, amely még abban az esetben is veszélyezteti a munkát, ha az opportunizmus veszélye már leküzdöttnek tekinthető. Azzal, hogy a kommunista parlamenti frakció minden erőfeszítése ellenére is a burzsoázia kezében marad a kezdeményezés és ennélfogva a taktikai fölény is. A taktikai fölényt ugyanis az határozza meg, hogy a harcoló felek közül melyik tud a maga számára kedvező harci feltételeket kényszeríteni a másikra. Már említettük, hogy a harcnak a parlamenti kereteken belül maradása a burzsoázia taktikai győzelmét jelenti. A proletariátusnak ezért sokszor választania kell: vagy kikerüli a döntő jelentőségű harcot (a parlamentarizmuson belül maradás: az opportunizmus veszélye), vagy olyan időpontban megy túl a parlamentarizmuson, akkor fordul a tömegek felé, amikor ez a burzsoázia számára kedvező. A kérdés megoldhatatlanságának legvilágosabb példáját az olasz proletariátus jelenlegi helyzete szolgáltatja. A nyíltan kommunista zászlók alatt, nagyszabású „agitációként" lefolyt választások nagyszámú mandátumhoz juttatták a pártot. Mi ezután a teendő? Vagy részt kell venni a parlament „pozitív munkájában" – ezt kívánják Turati és a hozzá hasonlók. A következmény az opportunizmus győzelme, a forradalmi mozgalom apálya. Vagy nyíltan szabotálni kell a parlamentet; ennek következtében előbb vagy utóbb nyílt összecsapásra kerül sor a burzsoáziával, ennek időpontját azonban nem a proletariátus választja meg. Félreértések elkerülése végett hangsúlyoznunk kell, hogy nem abból a nevetséges előfeltételezésből indulunk ki, mely szerint „ki lehet választani" a forradalom „pillanatát"; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy a forradalom kitörése spontán tömegakciók következménye, s a párt szerepe ebben az esetben a cél tudatosítása és az iránymutatás. Mivel azonban az összecsapás megindulásának szín-

helyc a parlament, éppen ez a spontaneitás kerül veszélybe. Vagy üres demonstrációvá válik a parlamenti akció (ennek következményei – hosszú távon – kifárasztják és eltompítják a tömeget), vagy a burzsoázia sikeres provokációjára vezet. Ez utóbbitól való félelmében az olasz frakció reménytelenül ingadozik az üres demonstrációk és a forradalmi szólamok óvatos opportunizmusa között. (Igaz, hogy e módszertani-taktikai hibák mellett tartalmi-taktikai hibákat is elkövettek – például a köztársaság melletti kispolgári tüntetés.)

4.

E példából egészen világosan adódik a tanulság: mennyire veszélyes lehet a proletariátus számára egy „választási győzelem". Az olasz pártot fenyegető legnagyobb veszély ugyanis az, hogy parlamentellenes tevékenysége könnyen a parlament szétrobbantásához vezethet, holott az olasz proletariátus ideológiailag és szervezetileg nem eléggé érett e döntő csatára. A választási győzelem és a felkészületlenség közötti ellentmondás rávilágít annak a parlamentarizmus melletti érvnek a gyengeségére, amely a parlamentet a proletariátus „seregszemléjének" tekinti. Ha ugyanis az elnyert szavazatok valóban megannyi kommunistát jelentenének, akkor feleslegessé válnának e meggondolások – már megvalósult volna az ideológiai érettség.

Ebből azonban az is világos, hogy a választási agitáció puszta propagandaeszközként való felhasználása sem problémamentes. A kommunista párt propagandájának célja a proletártömegek osztálytudatának megvilágosítása, a tömegek osztályharcra szólítása. Ennek megfelelően a lehető leginkább meg kell gyorsítani a proletariátuson belüli differenciálódási folyamatot. Csak ezáltal érhető el, hogy a forradalmi proleta-

riátus tudatos és szilárd magja, a kommunista párt mennyiségileg és minőségileg is fejlődjön. A párt viszont a forradalmi cselekvés szemléltető oktatása révén magával ragadja és helyzetük forradalmi tudatára ébreszti a csak félig tudatos rétegeket. A választási agitáció ennek rendkívül kétséges eszköze. A szavazatok leadása ugyanis nemcsak hogy nem tett, hanem annál sokkal rosszabb: látszat-tett, a tett illúziója – így nem a tudat fejlődése, hanem elhomályosítása irányában hat. Látszólag hatalmas sereg jön így létre, amely azonban teljesen csődöt mond, mihelyt komoly helytállásra lenne szükség (a német szociáldemokrácia 1914 augusztusában).

E tényállás a parlamenti pártok tipikusan polgári lényegének következménye. A parlamenti, polgári pártok végső – gyakran nem tudatos – célja éppen úgy az osztálytudat elhomályosítása, mint a polgári társadalom egész szervezetéé. A népesség elenyésző kisebbségét jelentő burzsoázia csak úgy képes fenntartani uralmát, hogy az összes anyagilag és ideológiailag ingadozó, világos tudattal nem rendelkező réteget maga mögé sorakoztatja fel. A polgári-parlamenti párt ezért a legkülönbözőbb osztályérdekek eredőjét testesíti meg (a kapitalizmus álláspontjáról természetesen mindig jelentősebb a látszólagos, mint a valódi kompromisszum). Ha a proletariátus részt vesz a választási harcban, akkor csaknem mindig ezt a pártstruktúrát kényszerítik rá. A választási mechanizmus önmozgása, az a sajátossága, hogy a lehető legnagyobb „győzelem" érdekében működik, a jelszavaknak olyan irányt szab, hogy segítségükkel meg lehessen nyerni a „szimpatizánsokat". Ha ez egyáltalán nem is – vagy legalábbis nem tudatosan – történik meg, a választás egész technikája akkor is a „szimpatizánsok" elcsábításán alapul. Ez azt a végzetes hatású veszélyt vonhatja maga után, hogy elválik a tett az érzülettől, felébred a hajlandóság a polgári módszerekre és az opportunizmusra. A kommunista pártok nevelő tevékenysége, a pro-

letariátus világos tudattal nem rendelkező és ingadozó csoportjaira gyakorolt hatása csak akkor járhat eredménnyel, ha a forradalmi cselekvés nyújtotta szemléltető oktatás által megszilárdítja bennük a forradalmi meggyőződést. A választási hadjáratok – polgári lényegüknek megfelelően – éppen az ellenkező irányba hatnak; e hatást csak a legritkább esetben lehet leküzdeni. Az olasz pártot is fenyegeti ez a veszély. A párt jobbszárnya pusztán választási jelszónak tekintette a III. Internacionáléhoz való csatlakozást és a tanácsköztársaság követelését. Így csak később – valószínűleg kedvezőtlenebb körülmények között – *kezdődhet meg* a differenciáció folyamata, a tömegek *valóságos* megnyerése a kommunista *cselekvés* számára. Mivel a választási jelszavak nincsenek közvetlen kapcsolatban a cselekvéssel, tendenciájuk az ellentétek elmosására, az eltérő irányzatok egyesítésére irányul. Az osztályharc jelenlegi szakaszában, amikor a proletariátus valóságos, tevékeny egységének megvalósításáról, nem pedig a régi pártok látszategységéről van szó, nagyon problematikusak e tulajdonságok.

5.

A parlamenten belüli kommunista akció csaknem leküzdhetetlen nehézségei közé tartozik az is, hogy a parlamenti csoport általában túlzottan nagy önállósággal és öntörvényűséggel rendelkezik a párt életében. Magától értetődik, bár közelebbről nem tárgyalható, hogy a polgári pártok számára ez az előnyös.[3] Ha azonban valami hasznos a burzsoázia számára, akkor az csaknem mindig problematikus a proletariá-

3. Ez összefügg azoknak az előnyöknek a kérdésével, amelyeket a hatalom úgynevezett megosztása jelent a burzsoázia számára.

tus szempontjából. Ebben az esetben is csak akkor van némi kilátás a parlamenti taktika imént említett veszélyeinek elkerülésére, ha a *parlamenti tevékenység teljes mértékben és feltétel nélkül alá van vetve a parlamenten kívüli központi vezetésnek.* Ez elméletileg magától értetődőnek tűnik, a gyakorlat azonban arra tanít, hogy a párt és parlamenti frakció közötti viszony csaknem minden esetben fordított; a párt a parlamenti frakció uszályába kerül. Ezt bizonyítja Liebknecht esete is a háború alatt, aki – természetesen teljesen hiábavaló módon – saját Reichstag-frakciójával szemben a pártprogram kötelező érvényére hivatkozott.[4]

A parlamenti frakció és párt viszonyánál még súlyosabb a parlamenti frakció és a munkástanács viszonya. Azok a nehézségek, amelyekbe itt az elméletileg helyes kérdésfeltevés ütközik, élesen rávilágítanak arra, hogy milyen problematikus a parlamentarizmus fenntartása a proletariátus osztályharcában. A munkástanácsok *az egész (tudatos és nem tudatos) proletariátus szervezeteiként már puszta létükkel is túlmutatnak a polgári társadalmon.* Lényegüknél fogva a proletariátus kibontakozásának, akcióképességének és hatalmának forradalmi szervezetei, s mint ilyenek, a forradalom fejlődésének igazi mércéjét jelentik. Minden, amit a munkástanácsokban tesznek vagy elérnek, gyengíti a burzsoázia ellenállását; ezért nemcsak eredményként értékes, hanem elsősorban az osztálytudatos cselekvésre nevelés eszközeként. Éppen ezért a „parlamenti kretenizmus" csúcsát jelenti, mikor kísérletet tesznek arra (például az USPD), hogy „alkotmányjogilag is megalapozzák" a munkástanácsokat, s legális eszközökkel biztosítsák meghatározott tevékenységi területüket. *A legalitás a munkástanács halála.* Mint a forradalmi proletariátus

4. Karl Liebknecht: Klassenkampf gegen den Krieg (Osztályharc a háború ellen). Berlin, 1915. 53.

offenzívájának szerve, a munkástanács csak annyiban létezik, amennyiben a polgári társadalmat létében fenyegeti, amennyiben lépésről lépésre kiharcolja és előkészíti e társadalom lerombolását és ezzel együtt a proletártársadalom felépítését is. Létezése azonnal látszatlétezéssé válik, mihelyt legális lesz, mihelyt a kompetencia *meghatározott* határaival bíró szervezetként besorolják a polgári társadalomba; a munkástanácsból vitaklub és bizottság keveréke – a parlament karikatúrája válik.

Létezhet-e egyáltalán egymás mellett a proletariátus taktikai fegyvereként a munkástanács és a parlamenti frakció? Kézenfekvő volna abból a tényből, hogy az egyik offenzív, a másik pedig defenzív jellegű, arra következtetni, hogy kölcsönösen kiegészítik egymást.[5]

Az ilyenfajta kibékítési kísérletek azonban nem veszik figyelembe, hogy az osztályharcban az offenzív és defenzív dialektikus fogalmak; mindkettőjük a cselekvés egész világát zárja magába (egyes offenzív vagy defenzív jellegű akciókat), s így csak az osztályharc meghatározott szakaszán, akkor azonban kizárólagos érvénnyel alkalmazható. A két szakasz közti különbséget a legrövidebben és az itt tárgyalt kérdés szempontjából a legvilágosabban így lehetne leírni: a proletariátus mindaddig defenzívában van, amíg el nem kezdődik a kapitalizmus felbomlási folyamata. Ha elkezdődik a gazdasági fejlődésnek ez utóbbi szakasza, akkor a proletariátus *offenzívára kényszerül* – függetlenül attól, hogy tudatosodik-e benne e változás vagy sem, hogy „tudományosan" megállapíthatónak és bizonyíthatónak tűnik-e számára. Mivel azonban az ideológia fejlődése nem egyszerűen követi a gazdasági fejlődést, még egészen párhuzamosan sem mennek végbe soha, ritka az olyan eset, amikor ideológiailag megfelelően

5. Max Adler javaslata a munkástanácsról mint második kamaráról.

elő van készítve a proletár osztályharc offenzív szakaszának lehetősége és szükségszerűsége. Bár a tömegek spontán cselekvése a gazdasági helyzet következtében forradalmi irányt vesz, az opportunista vezető réteg – amely nem akar és nem is tud elszakadni a defenzív szakasz megszokásaitól – mindig hamis vágányokra vezeti vagy teljesen szabotálja ezt. Az osztályharc offenzív szakaszában a proletariátussal ezért nemcsak a burzsoázia és az általa vezetett rétegek állnak szemben, hanem *saját korábbi vezető rétege is.* A kritika tárgya most már nem elsősorban a burzsoázia (az ő kritikáját már a történelem végzi), hanem a munkásmozgalom jobbszárnya és centruma, a szociáldemokrácia. Ennek segítsége nélkül ugyanis a kapitalizmusnak a legcsekélyebb kilátása sem lenne egyetlen országban sem arra, hogy akár csak időlegesen is úrrá tudjon lenni jelenlegi válságán.

A proletariátus által gyakorolt kritika azonban *a tett kritikája,* a forradalmi cselekvésre való nevelődés – tehát szemléltető oktatás. Ennek az elképzelhető legalkalmasabb eszközei a munkástanácsok. Bármely vívmánynál, amelyet a proletariátus javára ki tudtak vívni, fontosabb nevelő funkciójuk. *A munkástanács a szociáldemokrácia halála.* Míg a parlamentben mindig van lehetőség arra, hogy a valóságosan meglevő opportunizmust forradalmi szólamokkal leplezzék, addig a munkástanács cselekvésre kényszerül – ellenkező esetben megszűnik létezni. E cselekvés – melynek tudatos vezetője a kommunista párt – létrehozza a ma szükséges kritikát, az opportunizmus megszüntetését. Nem csoda, hogy a szociáldemokrácia visszarettent a rákényszerített önkritika elől. Az orosz munkástanácsoknak az első és második forradalom közötti fejlődése világosan megmutatja, merre kell vezetnie ennek a fejlődésnek.

Ezzel elméletileg-taktikailag meghatároztuk a munkástanács és parlament helyét: *ahol* – akár a legszerényebb kere-

tek között is – *lehetővé válik a munkástanács, ott felesleges a parlamentarizmus.* Nemcsak felesleges, hanem veszélyes is: lényegéből fakad ugyanis, hogy a keretei között gyakorolható kritika tárgya csak a burzsoázia – a parlamentarizmus nem jelenti a proletariátus önkritikáját. A proletariátusnak azonban – még mielőtt a felszabadulás boldog országába lép – keresztül kell mennie az önkritika tisztítótüzén; itt szünteti meg és veti el a kapitalista időszakra jellemző – a szociáldemokráciában a legadekvátabban megjelenő – alakját, s ezáltal megtisztul.

A III. INTERNACIONÁLÉ SZERVEZETI KÉRDÉSEI[1]

1.

A II. Internacionálé szocialista pártok laza összefogása volt: a III. Internacionálénak a szocialista mozgalom valódi egységévé kell válnia. E szembeállításban két figyelemre méltó és következményekkel terhes mozzanat rejlik. Az egyik az, hogy a halódó II. Internacionáléban az egyes nemzeti pártok képezték a közvetlen szervezeti egységeket; az Internacionálé pusztán „szövetségesük", „egyesülésük" volt. Éles ellentétben ezzel az összes kommunista párt önmagát az Internacionálé puszta tagjának tekinti. Maga az Internacionálé a közvetlenül adott, tulajdonképpeni és döntő módon forradalmi valóság. Az egyes pártok nem egyebek, mint puszta szekciók, amelyek értelmüket csak a szerves együttműködésben találhatják meg.

Ennél az ellentétnél még fontosabbnak tűnik azonban a második: a II. Internacionálé *valóságnak* tartotta magát, míg a III. Internacionálé a proletariátus cselekedeteinek regulatív eszméje, *elkerülhetetlen célkitűzése.* Az e mondatokban látszólag rejlő ellentmondás valójában puszta látszat. A III. Internacionálé eszme-, Legyen-, cél-jellege összehasonlíthatat-

1. A most következő megjegyzések csak vitára kívánják bocsátani a kérdést, semmiképpen sem lépnek fel azonban azzal az igénnyel, hogy a problémát akár csak vázlatosan is kimerítsék. Egy sor fontos kérdést (például új pártok felvételét a III. Internacionáléba) még csak nem is érinthettünk.

lanul magasabb rendű és elevenebb valóságot jelent, mint amivel a II. Internacionálé valaha is rendelkezett. A III. Internacionálénak ezt a Legyen-jellegét ugyanis az hozza létre, hogy a proletariátus valóságosan létező eleven egysége és az e valóság felett gyakorolt, éppily eleven kritikája között kölcsönhatás áll fenn. A proletariátusnak ez az önkritikája (amely legvilágosabban tetteiben nyilvánul meg) puszta látszatként, az igazi proletáregység megvalósítására tett elégtelen kísérletként leplezi le a mindenkori elért szintet, s így egyre erőteljesebben készteti a proletariátust igazi egységének irányába. A III. Internacionálé éppen e nyomás és keresés, kritika és törekvés; nem szilárd és megmerevedett, hanem a forradalmi proletariátus életelve. A II. Internacionálé valóságként rögzítette magát akkor, amikor (mint ezt a világháború és az ebből következő események mutatják) még nem született meg a proletariátus cselekvésben megnyilvánuló egysége; az Internacionálé így *papirosvalósággá, bürokratikus egységgé* degradálódott, s egyszer s mindenkorra elvesztette összes belső életlehetőségét.

E belátás vezet vissza az elsőként felállított ellentéthez. A II. Internacionálé pártjai látszólag jogosan hivatkozhattak a *Kommunista Kiáltvány* azon szavaira, amelyek szerint „formáját tekintve a proletariátus harca a burzsoázia ellen először is nemzeti". Itt is azonban, mint minden egyes kérdésben, a forma lett úrrá a tartalom felett (amely a *Kiáltvány* szavai szerint sohasem lehet nemzeti), és az osztályharcnak abban a szakaszában sem változott meg a helyzet, amikor a fentebb hangsúlyozott „először is" a forma vonatkozásában is elvesztette érvényességét. A nemzet[2] ugyanis a tőkés fejlő-

2. Az egyszerűség kedvéért beszéljünk itt csak a nemzet gazdasági-politikai értelméről. A tisztán kulturális jelentés, amely sokkal bonyolultabb kérdés, annál is kevésbé jön itt számításba, mivel a tőkés fejlődésben so-

dés meghatározott szakaszának ideológiai kifejeződése, amely e szakasz elmúltával feltétlenül elveszti ideológiai jelentőségét. Míg a nemzeti ideológia a burzsoázia koncentrációs törekvéseit, a feudális-abszolutisztikus maradványoknak a kapitalista fejlődés útjából való eltakarítását (Németország és Olaszország egysége) kísérte, nemcsak objektíve kedvező volt a munkásosztály számára, hanem az osztályharcnak olyan formáját kényszerítette rá, amelyben döntő szerepet kellett játszania a nemzeti tagozódásnak. Ez a helyzet azonban az imperialista szakasz megjelenésével gyökeresen megváltozott. A kapitalizmus olyan fejlődési szintet ért el, ahol „eredeténél fogva nemzetközi jelenség, oszthatatlan egész, mely csak valamennyi kölcsönös vonatkozásában ismerhető meg, s amelyből egyetlen állam sem vonhatja ki magát"[3]. Ez a nemzetköziség a proletár világszervezet igazi nemzetköziségének dialektikus előkészítése, negatív előfoka, csak erősödött a háború és annak kimenetele következtében. Az imperializmus a gazdaság nemzeti szervezeti kereteinek szétrobbantását ugyanis éppen úgy készítette elő, hogy akarta, hangsúlyozta a nacionalizmust, a hajlamot az agresszív expanzióra és a leigázásra. De a nemzeti keretek szétrobbantása azokban a formákban teljesedik ki, amelyekben megsemmisítik a világháborút. Közép- és Kelet-Európa nem élte át a keletkező kapitalista termelés és a nemzeti egységállamok párhuzamos fejlődését. A feudális-abszolutisztikus államképződmények szétesése csak a tőkés fejlődés tetőződése után következett be (a helyzet *világpolitikai* oldalán csak keveset változtat az, hogy ezek közül az államok közül egyesek gazdaságilag több mint elmaradottak).

---

hasem lehet valóban hatékony tényező, hanem csupán a tulajdonképpeni harc leplezője és jelszava.

3. Rosa Luxemburg: A szociáldemokrácia válsága. Válogatott beszédek és írások. 1. köt. 1958. 173.

A háború következtében létrejött „nemzeti államok" tehát egytől egyig életképtelenek. Az, hogy lehetetlen megtalálni a valóságos „nyelvi határokat", nemcsak a probléma „történelmileg véletlen" bonyolultságából ered, hanem annak következménye, hogy e népek visszavonhatatlanul elmulasztották nemzeti (tehát korai kapitalista) államszervezetük kiépítésének időpontját. Ma megoldhatatlan dilemma előtt állanak. Vagy a nyelvi határokon messze túlmenve kell kiszélesíteni a gazdasági területet, s ezáltal fokozott mértékben tér vissza a megdöntött feudális-abszolutisztikus rezsim minden megoldhatatlan problémája (Csehszlovákia), vagy az új állam kezdettől fogva képtelen az önálló gazdasági létre (Német-Ausztria). Az első esetben sem lezárt azonban a megoldhatatlan kérdések sora. Bármennyire is törekszik arra az új állam – nem törődve az önrendelkezési jog demokratikus jelszavával –, hogy önmagának autochton, imperialista expanzióra képes gazdasági területet biztosítson, e kérdések már nem intézhetők el egyszerűen a katonai-politikai leigázással. Azokat a területeket, amelyek gazdasági lényegüknél fogva (a székhely problémái!) szükségszerűen összefüggnek más területekkel, nem lehet minden további nélkül leválasztani, és az új területekhez csatolni (pl. Lengyelország és Galícia viszonya). Másrészt viszont a régi kötelék sem állítható helyre; így állandó ingadozás és átállás jön létre a gazdasági területek összetartozásával kapcsolatban; olyan túlhaladása a nemzeti-kapitalista tagozódásnak, amely még nem találta meg valódi formáját, a nemzeti-gazdasági tagozódást a föderatív szovjetköztársaságon belül; következésképpen állandó káosz lesz az eredmény. Nyugat-Európa állapota természetesen sokkal szilárdabb, a gazdasági formáknak a politikai (nemzeti) formákon való túlhaladása azonban már itt is észrevehető, és minden jel szerint egyre inkább előtérbe kerül.

E fejlődéssel szemben szükségképpen csődöt kellett mon-

dania a II. Internacionálé szervezetében megtestesült szellemnek. E csőd oka nemcsak a kapitalizmus imperialista szakaszának lényegébe való elméleti belátás hiánya. Ez sokkal inkább maga is szükségszerű következménye annak az egész magatartásnak, amelyet a modern állammal szemben a II. Internacionálé pártjai egyre inkább magukévá tettek. E magatartás a *legalitás*. Ismét nem csupán a legalitás külső formájára kell gondolnunk, amely éppenséggel csak következménye annak a legális magatartásmódnak, amelyet a szociáldemokrata pártok az állammal szemben magukévá tettek, éppúgy, amint a kommunisták „illegalitása" is csak annak szükségszerű következménye, hogy *egész taktikájukban* a polgári társadalom keretein kívülre helyezték magukat.[4] A II. Internacionálé pártjai a fejlődés során – fokozatosan és csaknem észrevétlenül – *teljesen a polgári társadalom talajára helyezkedtek*. Csaknem mindig „ellenzékben" voltak e társadalommal szemben; az ellenzék legális fegyverei azonban a defenzív szakasz harci eszközeiből egyre inkább magának a harcnak a lényegévé váltak. Mikor a II. Internacionálé pártjai az eseményeket ugyanabból a szempontból kezdték megítélni, mint a burzsoázia, akkor éppúgy lehetetlenné vált számukra a fejlődés lényegének átlátása, mint ahogy a burzsoázia számára ez kezdettől fogva lehetetlen. Mind a kibontakozó imperializmus, mind pedig a széthullás jelenlegi formái fenntartották ugyanis a nacionalizmust, az imperializmus előtti időszak ideológiáját.[5] A burzsoázia osztályhelyzete miatt kezdettől fogva képtelen átlátni ezen az ideológiai fátyolon; ez megjósolt fátuma, amelynek Oidipuszhoz hasonlóan kénytelen vakon elébe menni. A proletariátus küldetése és fela-

4. Ha szociáldemokrata pártok (pl. most a magyar) illegálissá válnak, vagy kommunista pártok (pl. az olasz) legálisak maradnak, akkor ez átmeneti szakasza a fejlődésnek, semmiképpen sem „normális" állapot.

5. Rosa Luxemburg: i. m., i. h. 174.

data viszont éppen az, hogy tudatosítsa magában a fejlődés belső lényegét, tekintet nélkül az ideológiai fátylakra, azok jelenlétére. Bár e vakság a proletariátusra is rettenetes terheket róhat, nem mehet tönkre ezek alatt, s – akár akarja, akár nem – látóvá kell válnia. Csak a II. Internacionálé pártjainak vezető rétegei mennek tönkre – abban a mértékben, ahogy e valódi belátás létrejön.

A II. Internacionálé teljes csődje 1914 augusztusában „legalitásának" szükségszerű következménye. Képviselői már mit se tudtak arról, hogy a proletariátus számára az igazi valóság a világproletariátus kiharcolt egysége, hogy a világ „nemzeti" tagozódása nem több, mint a kapitalista fejlődés átmeneti formája, amellyel a proletariátusnak csak taktikailag, a mindenkori erőviszonyok mértékében kell számot vetnie, amellyel azonban semmiféle belső kapcsolatban nem áll. A II. Internacionálé pártjai ezzel szemben olyan erősen összenőttek a nemzet ideológiai képződményével, hogy nemcsak Bebel beszélt arról, hogy „hátunkra kell venni a puskát", hanem még Ausztria–Magyarország állammonstruma is elméleti védelmezőre találhatott. S még a háború válsága sem tisztázott semmit. Mind a győzelmes kitartásban, mind pedig a háború előtti status quo melletti állásfoglalásban kifejeződött az a strucchoz illő kívánság, hogy ne kelljen megérteni az eseményeket, s vissza lehessen térni a háború előtti legális ellenzék helyzetébe. Ezért tartják a jelenlegi helyzetet semmivel sem alátámasztható módon „átmenetnek", amely véleményük szerint vissza fog vezetni a „konszolidációhoz", vagyis azokhoz a nemzeti államokhoz, amelyek már a háború előtt is anakronisztikus jelenségeknek bizonyultak.

Ez az állásfoglalás érteti meg, hogy a II. Internacionálé miért nem volt sohasem több papiros-valóságnál. Számára a proletariátus egyesülése azonos volt az egyes nemzetek munkásságának egymás iránt érzett „kölcsönös rokonszenvével";

a munkások elsősorban „nemzetiek" voltak, de amennyiben és amennyire lehetséges volt – „támogatták" egymást. Ebben a korszakban az Internacionálé úgyszólván a proletariátus külpolitikája volt. Mivel azonban a pártokat fogva tartotta a burzsoázia nemzeti ideológiája, „külpolitikai" *cselekvésükben* is a burzsoázia uszályába szegődtek; a proletár „külpolitika" számára csak annyi gondolatuk és érzésük maradt, amennyire az előbb említett kötöttség még lehetőséget nyújtott. A II. Internacionálé tevékenysége ezért egyre inkább csak „határozatokra" és „nyilatkozatokra" korlátozódott. Egyre inkább dekorációvá vált, kongresszusokra és egyéb hasonló összejövetelekre korlátozódó intézménnyé. *Mivel képtelen volt a proletariátus nemzetközi szolidaritásának gondolatát a nemzeti ellentétek fölé helyezni és tettekre váltani, el kellett pusztulnia, amikor válságba került az imperialista nacionalizmus, és a világháború bekövetkezett.* Hogy milyen mélyek ezeknek az előítéleteknek a gyökerei a proletariátus vezető rétegeiben, az abban is kifejeződik, hogy az orosz kérdést sokszor még ma sem tartják az egész proletariátus s így természetesen minden egyes proletár életkérdésének, hanem az Oroszország irányában érzett „rokonszenvként", „kölcsönös segítségként", „proletár külpolitikaként" kezelik.

2.

A III. Internacionálé abból a véres és rettenetes önkritikából született, amelyet a proletariátus a világháborúban gyakorolt önmaga felett; ezért az illúzióktól való mentességnek, a valóságérzéknek és a cselekvés képességének lényegévé kell válnia. Az Internacionálé felépítésében úgy fejeződik ki e fordulat, hogy egyrészt töretlenül kitart az *egész proletariátus egységének* gondolata mellett, másrészt pedig sohasem táplál il-

lúziókat a már elért eredményekkel kapcsolatban, sohasem tartja valóságnak a látszatot. Szervezeteit *nem úgy építi fel*, mint a II. Internacionálé – nem tesz úgy, *mintha már megvalósult volna a proletariátus egysége*. Sokkal inkább úgy szerveződik meg, *hogy a lehető leghamarabb megvalósuljon ez az egység*. Mikor a proletárcselekvés regulatív eszméjének neveztük a III. Internacionálét, akkor ezzel hangsúlyoztuk, hogy az egész proletariátus valóságos egységének olyan *szükségszerű célkitűzésként kell jelen lennie, amely közvetlenül és döntő módon befolyásol minden egyes cselekedetet.*

Minden valóságos egység szükségszerű, dialektikus előfeltétellé fokozza le a korábbi hamis egységet. A megszüntetett múlt szempontjából ezért a létrejött új egység szükségképpen széthullásnak, sőt káosznak és anarchiának tűnik. A kommunizmus a proletariátus igazi egységének létrehozását csak a pártstruktúrában létrejövő szakadások és „testvérháborúk" útján érheti el; az új, a forradalmi tett Internacionáléja is csak széteséseken és szakadásokon keresztül hozhatja meg az igazi egységet. Végzetes lehet ennek az egységnek bármely szervezeti anticipációja. Ekkor ugyanis egy látszatot fogunk valóságnak tartani – *ezáltal a halódó II. Internacionálé felépítése, következésképpen szelleme is áthatja és megmérgezi a keletkezőben levő III. Internacionálét.*

A III. Internacionálénak számolnia kell azzal az igazsággal, hogy jelenleg lehetséges létezése csak eszmei létezés. Ha úgy tetszik: egy olyan puszta „eszme", amely még nem hatolt be a közvetlenül létező valóságba. Helyesebb azonban, ha ezt mondjuk: olyan eszméről van szó, amelynek fogalmában rejlik a valóság egyre teljesebb áthatása, amelynek tökéletesen át *kell* hatnia a valóságot. A III. Internacionálé szervezetét két tényezőnek kell meghatároznia: ennek a Legyennek, amely a proletariátus tudatos élcsapatában már a cselekvés elvévé vált, valamint annak a tényállásnak, hogy az

egész proletariátussal szemben az Internacionálé még megtartotta követelményjellegét.

A szervezet kiépítése során Európa jelenlegi kaotikus állapotából és a forradalom hasonlóan kaotikus fejlődési szakaszából kell kiindulnunk. A régi keretek – mind a burzsoá állam és gazdaság, mind pedig az ezzel ellenzékként szemben álló régi proletárpártok – vagy teljesen megsemmisültek, vagy a megsemmisülés felé haladnak. A széteső régi világgal a proletariátus *nyíltan illegális módon* állítja szembe a maga útját. Ebből az illegalitásból két fontos szervezeti mozzanat következik. Az egyik: a proletárpártok egyetlen pillanatra sem helyezkedhetnek a fennálló társadalom álláspontjára, sohasem engedhetik magukra hatni e társadalom ideológiai tévképzeteit; cselekvéseiket mindig csak a gazdasági fejlődés igazi állapota diktálhatja. Másodszor: a hatalom jelenlegi birtokosaival szemben is a törvényen kívül kell helyezniük magukat, *elvi illegalitásuknak meg kell felelnie lényegi munkájuk illegalitásának.* Akadhatnak a harcnak olyan szakaszai, amikor egy időre ki lehet kényszeríteni a mozgalom bizonyos gyülekezési, sajtó- stb. szabadságát, ez azonban a legritkábban vonatkozik a mozgalom nagyobb részére, és sohasem egyidőben az egész mozgalomra. A dolgok mai állása mellett azonban még az esetleg kiharcolt, korlátozott érvényű szabadság sem alkalmazható az egész proletariátus nemzetközi egyetértésének lehetőségére. Az osztályharc jelenlegi állása mellett a proletariátus nemzetközi kapcsolatai csak illegálisak lehetnek. (Olaszországban például – ahol látszólag a legerősebb a párt – éppen most tiltották meg Bombacci elvtárs oroszországi utazását.)

Az illegalitás viszont már tisztán technikai és szervezeti szempontból is kizárja a II. Internacionálé formáit, a kongresszusokat és a Központi Irodát. (Természetesen előfeltételezzük, hogy a kapcsolatok elevenek, nem pusztán deklaratív

és bürokratikus viszonyok.) Olyan hosszú időre lenne ugyanis szükség egy általános kongresszus technikai előkészítéséhez, a küldöttek oda- és visszautazásához, hogy a legtöbb taktikai beszámoló és határozat már elavultan látna napvilágot; nem is beszélve arról, hogy illegális kommunikációs lehetőségek mellett mindig kétséges, vajon egyáltalán létrejöhet-e egy teljes létszámú kongresszus.

Egy egységes Központi Irodának ugyanezekkel a nehézségekkel kellene megküzdenie. Ettől eltekintve is, az egész mozgalmat folyton az időleges megbénulás veszélye fenyegetné, ha valódi és szigorú centralizáció esetén a burzsoázia egyszer hatalmába kerítené a központot. E sors elkerülésének egyetlen módja, a központ Oroszországba való áthelyezése, viszont a közlekedési nehézségek miatt ismét csak illuzórikussá tenné tevékenységét.

Már e rendkívüli nehézségek is arra késztetnek, hogy a mozgalom jelenlegi helyzete alapján szükségszerű követelménynek tekintsük a III. Internacionálé decentralizált felépítését. Európa gazdasági és politikai helyzete viszont – melynek helyes megismeréséből, mint mozgalmunk illegalitásának igazi alapjából, e fejtegetések során kiindultunk – elvi és gyakorlati szempontból is szükségessé teszi e decentralizációt. Említettük, hogy az objektív fejlődés már túlment a nemzeti szervezeti formákon, ha ez ideológiailag még nem is tudatosodott a burzsoáziában és a befolyása alatt álló szociáldemokráciában. Európa igazi tagozódása ma már nem nemzeti. E tagozódás olyan kérdések függvénye, amelyeket az érdekelt országok burzsoáziája – és szociáldemokráciája – nem képes megoldani; a megoldás csak *az e kérdésben érdekelt összes munkás egységes cselekvésének eredménye lehet.* (Csak néhány példát ragadunk ki a sok közül: a szénmezők kérdése Lengyelország, Csehszlovákia és Német-Ausztria között – ez utóbbi szénellátása ettől függ –; a rutén északkeleti Ma-

gyarország kérdése Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Ukrajna között; Fiume ügye Olaszország és Jugoszlávia között stb.) E kérdések az érdekelt proletárcsoportok szakadatlan együttműködését követelik meg; az egyes pártok izolált cselekvése nem oldhatja meg őket. A megoldás nem függhet helyileg messze levő központok döntésétől sem, mivel ezeknek kérdései és válaszai sohasem rendelkeznek a szükséges közvetlenséggel és időszerűséggel.

Ezeknek a kérdéseknek a tagolódása nem rendezhető el – a mostanra kialakult helyzetnek megfelelően – a „nemzeti egység" sémája alapján. (Erre ismét az a Lengyelország szolgáltatja a legnyilvánvalóbb példát, amely a danzigi kérdésben Németországgal, az osztravai kérdésben pedig Csehszlovákiával függ össze; hivatkozhatnánk azonban Olaszország és Jugoszlávia kapcsolatára Trieszt–Fiume ügyében, Olaszország és Német-Ausztria kapcsolatára a dél-tiroli problémában és az olasz–francia viszonyra bizonyos nyugati kérdések eldöntésében.) Semmiképpen sem rögzíthetők és sematizálhatók e kérdéskomplexumok. A jelenlegi helyzet lényegét éppen az jellemzi, hogy e kérdések állandóan cseppfolyós állapotban maradnak, olyan komplexumok jönnek létre, amelyekre tegnap még senki sem gondolt, másfelől viszont hirtelen eltűnnek egyes megoldhatatlannak tűnt problémák. (Gondoljunk például arra, hogy nemrég még mind Csehszlovákiát, mind pedig Német-Ausztriát és Jugoszláviát a Lengyelországgal szövetkező magyar fehérterror fenyegette; s ezt nagymértékben éppen ezen államoknak a Szovjet-Magyarországgal szembeni politikája idézte elő.) Amennyiben a III. Internacionálé a proletármozgalom eleven egysége kíván lenni, szervezetileg alkalmazkodnia kell ehhez a fejlődéshez.

A káosz felett *szilárd elvek* és *hajlékony taktika* segítségével lehetünk úrrá. Éppen mivel a proletárforradalom célja a cselekvési egység, ezért kell alulról, a közvetlenül egységre

törekvő kérdések irányából felépülnie. Ebből először is az következik, hogy a mozgalom jelenlegi helyzetében *több taktikai központra van szükség*, amennyiben ezek valóban befolyásolni akarják a mozgalmat, és nem akarnak egyébként egymástól függetlenül cselekvő pártok képviselőinek társas összejöveteleire korlátozódni. Másodszor lehetetlen minden egyes „országban" felállítani egy központot. A III. Internacionálé minden pártjának állandó és közvetlen eszmecserét kell folytatnia azon országok pártjaival, amelyekkel a fent jellemzett módon közös problémái vannak; így válik valóban lehetővé a taktikai együttműködés. Ebből az következik, hogy minden pártnak szoros kapcsolatban kell állnia minden olyan központtal, amelyhez ilyen jellegű problémák kapcsolják; *egy pártnak tehát feltétlenül több központban lesz képviselete.*

Úgy tűnik, mintha e gondolatmenet általában a központok szervezése ellen irányulna, mintha követelései az egyes pártoknak a közvetlenül égető kérdésekben elért közvetlen megegyezéseire korlátozódnának. Ez részben így is van. Akár egy központtal, akár többel képzeljük is el az Internacionálé felépítését, *ez semmiképpen sem korlátozhatja a pártok egymás közti közvetlen kapcsolatait.* Ellenkezőleg: minden központnak az a fő feladata, hogy a lehető legintenzívebbé tegye e kapcsolatokat, intenzívebbé, mint amire az egyes pártok önmaguktól képesek lennének. Itt kiderül az is, hogy az ily módon gondolatmenetünkből levont következtetés csak részben lenne helyes. Csak annyiban lenne helyénvaló, hogy a III. Internacionálé szervezetei sem egymás közti, sem a pártokhoz fűződő, sem pedig a pártok egymás közötti viszonyaiban *nem merevedhetnek meg.* Szervezetileg meg kell őrizniük hajlékony jellegüket, amely képessé teszi őket arra, hogy alkalmazkodjanak a problémák helyzetében bekövetkező, állandó változásokhoz. Az e változásnak, hajlékonyságnak megfelelő káosz azonban egyben az egységhez vezető út is. *Az*

egység tudatos akarásának magában a proletariátusban kell szervezetileg kifejeződnie. Annál is inkább így van ez, mert az egyes csoportok taktikai jellegű kapcsolatai csaknem kivétel nélkül párhuzamosak a megfelelő országok fejlődési szakaszainak bizonyos jelenségeivel. Csaknem minden esetben nemcsak a közvetlenül taktikai, hanem az elvi-taktikai kérdésekben is előrehajtónak, szükségszerűnek tűnik az állandó együttműködés, a tapasztalatok szakadatlan cseréje. Ezek a központok még saját, önmagában korlátozott területük számára sem ragaszkodhatnak mereven a kongresszusok sémáihoz. Eltekintve attól, hogy minél több embert és minél nagyobb területet fog át a központ, a valóságban annál ritkábban jönnek létre az illegális összejövetelek, a közvetlenül közös érdekek gyakori megbeszélése (amelyek mindenkor csak a részt vevő pártok meghatározott csoportjait érintik) megfelelőbb szemléltető oktatásul szolgál a közös cselekvés számára, mint amit az általános kongresszusok a maguk gyakran túl általános határozataival valaha is nyújthatnának. Semmiképpen sem lehet alábecsülni a kongresszusok jelentőségét. Az elvek egysége és szilárdsága csak itt érhető el; ez pedig a taktika hajlékonyságának előfeltétele. Elvi kérdésekben a III. Internacionálénak meg kell őriznie teljes egységét. Ez az elvi egység azonban a valóságban csak akkor jöhet létre, miután már megvalósult a proletariátus valóságos egysége a cselekvéseken, a közvetlen, égető kérdésekben megnyilvánult taktikai egységen keresztül.

Lehetetlen egységes szervezeti formát találni Európa egész proletármozgalma számára. Ennek végső soron az az oka, hogy a különböző országokban egymástól teljesen elütő szakaszokon megy át a kapitalizmus felbomlásának folyamata, s ennek következtében a proletariátus tudatossá válása is. A „legyőzött" országokban például nemcsak az államapparátus, hanem a szociáldemokrata és szakszervezeti apparátus is sok-

kal nagyobb megrázkódtatásokon ment keresztül, mint a „győztes" országokban. Ebből az következik, hogy egy egész sor taktikai kérdésben ismét csak nagyobb egység jön létre, s ez szervezetileg az Internacionálé központjaiban is kifejeződik.

A II. Internacionálé csak olyan nemzeti mozgalmakat ismert, amelyeknek látszategységét az Internacionálé teremtette meg. A III. Internacionálé megteremti a „nemzeti" korlátozottságból már kitörő mozgalmak élő összefogását. Ez az összefogás az igazi egység felé vezető út egyik szakasza. Állandóan a mozgalom egy meghatározott szakaszának felel meg, átmenetnek, provizóriumnak tartja magát. Az alsóbb szintű egységek megoszlanak, egyesülnek, áthelyezik, illetve megváltoztatják működésük helyét, illetve módját; mindig úgy, ahogyan az osztályharc helyzete az adott pillanatban megköveteli.

A KOMMUNISTA PÁRT MORÁLIS KÜLDETÉSE

I.

Lenin minden írásához hasonlóan ez a legutóbbi[1] is méltó arra, hogy gondosan tanulmányozzák a kommunisták. Ismét megmutatja Lenin egészen rendkívüli képességét arra, hogy a proletariátus fejlődése során felmerülő minden egyes új jelenség döntő újdonságát megragadja, lényegét e lényeghez méltó módon értse és értesse meg. Míg korábbi írásait inkább a polémiának szentelte, inkább arra törekedett, hogy megalapozza a proletariátus harci szervezeteit, elsősorban az államot, ebben a mostaniban az új társadalom újabban előbukkanó csíráival foglalkozik. Ahogyan a kapitalista termelési forma a maga gazdasági kényszerre (az éhségre) épülő munkafegyelmével magasabb rendű volt a jobbágyság pusztán erőszakon alapuló formáinál, ugyanúgy a szabad emberek szabad együttműködése az új társadalomban a termelékenység tekintetében is messze túl fogja szárnyalni a kapitalizmust. A világforradalom szociáldemokrata defetistái éppen ebben a vonatkozásban rendkívül szkeptikusak. A munkafegyelem meglazulására, a termelékenység csökkenésére, vagyis olyan tényekre hivatkoznak, amelyek szükségképpen kísérik a bomló tőkés gazdaságot. Mindezt olyan türelmetlenül, olyan intoleráns módon teszik, amely csak a kapitalizmussal szemben ta-

1. A nagy kezdeményezés. (Lenin Művei. 29. köt. 1953.)

núsított türelmükhöz hasonlítható. Arra hivatkoznak, hogy e tények nem változtak meg *azonnal* Szovjet-Oroszországban. Az ő szemükben a nyersanyaghiány, a belső küzdelmek, szervezési nehézségek *csak a tőkés államok számára* képeznek enyhítő körülményt. Véleményük szerint a proletár társadalmi rendnek már keletkezése pillanatában maga után kell vonnia valamennyi viszony külső és belső átalakulását, a helyzetnek valamennyi területen történő megjavulását. Ennek az utópizmusnak a kispolgári jellegével szemben az igazi forradalmárok, és mindenekelőtt Lenin, illúzióktól mentes felfogásukkal tűnnek ki. Tudják, hogy mit lehet várni a világháborúban elpusztult gazdaságtól s mindenekelőtt a kapitalizmus által szellemileg megrontott és elzüllesztett, egoizmusra nevelt *emberektől*. Az igazi forradalmár számára azonban az illúzióktól való mentesség sohasem jelent habozást és kétségeket – ellenkezőleg, éppen ez az alapja a proletariátus világtörténelmi küldetésébe vetett, a megismerés által megerősített hitnek. E hitet sohasem rendítheti meg megvalósulásának lassúsága, és a gyakran túlontúl kedvezőtlen feltételek sem. Figyelembe veszi mindezeket, s a zavarokon és akadályokon keresztül sohasem veszti szem elől célját s a cél megvalósulásának közeledtét.

Gyakran és különböző szempontok szerint foglalkoztak az orosz kommunista párt által vállalt kommunista szombatokkal, a munkára való mozgósítással. Érthető, hogy elsősorban a valóságos és lehetséges gazdasági következményeket hangsúlyozták. Bármennyire fontosak is legyenek azonban ezek, a kommunista szombatok ténye, keletkezésük lehetősége és módja a közvetlen gazdasági következményeken messze túlmutató jelentőséggel rendelkezik. „A kommunista szombatoknak – mondja Lenin – éppen azért van óriási történelmi jelentősége, mert a munka termelékenységének fokozása, az új munkafegyelemre való áttérés, a szocialista gazdasági és élet-

viszonyok létrehozása terén a munkások öntudatos és önkéntes kezdeményezését mutatják meg nekünk."

Gyakran éri az a szemrehányás az Oroszországon kívüli kommunista pártokat, hogy cselekedeteikben és követeléseikben túlzottan szolgai módon másolják le az orosz példát. Úgy vélem, hogy számos és egyáltalán nem lényegtelen esetben ennek éppen az ellenkezője történik: az európai kommunista pártok nem tudják vagy nem akarják felismerni az orosz mozgalom erejének igazi forrásait; ha néhányat figyelembe is vesznek ezek közül, akkor sem tesznek erőfeszítéseket e tanoknak az életbe való átültetésére. Mint a tőkés gazdaságból a szocialista gazdasági rendbe való átmenet első csírái, mint a „szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való ugrás" irányába tett első lépések, a kommunista szombatok semmiképpen *sem a szovjet kormányzat intézményes tettét, hanem sokkal inkább a kommunista párt morális tettét jelentik.* A testvérpártok az OKP valóságos létének éppen ezt a döntő jelentőségű oldalát méltányolják a legkevésbé; szinte sohasem vonják le belőle az olyannyira szükséges tanulságokat; szinte sohasem utánozzák a példát.

2.

Mindannyian tudjuk, és állandóan hangsúlyozzuk is: *a kommunista párt a porletariátus forradalmi akaratának szervezeti kifejeződése.* Kezdetben ezért sohasem foglalhatja magába a proletariátus egészét; a forradalom tudatos vezetőjeként, a forradalmi eszme megtestesítőjeként a munkásosztály legtudatosabb élharcosait, a valóban forradalmi és osztálytudatos munkásokat egyesíti. A forradalmat a gazdasági erők természettörvényszerű működése szükségszerűen hozza létre. A kommunista pártok feladata és küldetése az, hogy *irányt és*

célt adjanak a nagyrészt tőlük függetlenül létrejött forradalmi mozgalomnak és a tőkés gazdasági rend összeomlása által kiváltott, elemi erejű vulkanikus kitöréseket az egyetlen menedék, a proletariátus diktatúrája felé vezessék.

Amíg tehát a régi pártok különböző tömegek kompromisszumokon keresztül történt összefogását jelentették – s ennek következtében nagyon gyorsan bürokratizálódtak, létrehozták a párttiszteknek és pártaltiszteknek a tömegektől elválasztott arisztokráciáját –, addig az új kommunista pártoknak a maguk tiszta formájában kell képviselniük az osztályharcot, a forradalmat és a polgári társadalom meghaladását. A régi társadalomból az újba való átmenet azonban *nem pusztán gazdasági és intézményes, hanem morális változást* is jelent. Félreértések elkerülése végett: semmi sem áll távolabb tőlünk, mint azoknak a kispolgári utópizmusa, akik a társadalom megváltozását csak az ember belső átalakulása következményeként képesek elképzelni. (E szemlélet kispolgári jellege nem utolsósorban abban rejlik, hogy így képviselői a társadalom megváltozását tudatosan vagy tudattalanul az időtlenség ma még nem látható messziségébe utalják.) Ezzel szemben hangsúlyozzuk: a régi társadalomból az újba való átmenet objektív gazdasági erők és törvényszerűségek szükségszerű következménye. Ez az átmenet azonban minden szükségszerűsége mellett egyben a kötöttségből és eldologiasodásból a szabadságra és emberiességre való átmenet is. Ezért *a szabadság nem lehet puszta gyümölcse, eredménye a fejlődésnek. Be kell következnie a fejlődés egy olyan pillanatának, amikor maga a szabadság válik az egyik hajtóerővé.* Ez a jelentősége ezután állandóan növekszik, mígnem eljön az a perc, amikor teljesen átveszi az időközben emberivé vált társadalom irányítását; ekkor szűnik meg az „emberiség előtörténete", s kezdődik el valódi történelme.

Úgy véljük, hogy e szakasz kezdete egybeesik a forradalmi

tudat létrejöttével és a kommunista pártok megalapításával. Amennyiben ugyanis a kommunista párt nem *ellenzékként* áll szemben a polgári társadalommal, hanem annak tetté vált *tagadását* testesíti meg, akkor nem pusztán ellentéte a régi szociáldemokrata pártoknak, hanem megsemmisítésük, eltűnésük kezdete. A munkásmozgalom legnagyobb tragédiája az volt, hogy ideológiailag sohasem volt képes teljesen elszakadni a kapitalizmus talajáról. A régi szociáldemokrata pártok *nem is tettek komoly kísérletet* erre az elszakadásra: lényegében tisztán polgári pártok maradtak; e pártok ismertetőjegyei – a kompromisszumok, a szavazathajhászás, olcsó demagógia, intrikák, stréberség és bürokratizmus – őket is jellemezték. A polgári pártokkal kötött koalíciók ezért nem pusztán objektív, politikai szükségszerűségből jöttek létre, hanem a szociáldemokrata pártok belső felépítéséből, igazi lényegéből következtek. Nagyon is érthető, hogy a munkásmozgalom valóban forradalmi, de nem teljesen tudatos áramlataiban szóhoz jutott egy olyan tendencia, amely nemcsak a régi pártok kispolgári, korrupt és ellenforradalmi lényege, *hanem általában a pártforma ellen* fordult. Kétségtelenül ebben rejlik a szindikalizmus létrejöttének és vonzerejének egyik oka; ez az irányzat ugyanis *etikailag utasította el* a régi pártokat.

Az OKP-t sohasem fenyegette ez a veszély. Világosan megfogalmazott tertium daturt állított szembe a régebbi pártok és a szindikalizmus, a bürokratikus szervezet és a párt szétrombolása közti dilemmákkal: létezik ugyanis harmadik lehetőség is. E harmadik lehetőség az, amelynek *következményeivel* lépten-nyomon találkozunk az orosz forradalomban; mostanáig azonban túl gyávának és lustának bizonyultunk ahhoz, hogy *okait* megismerjük, és ezeket mozgalmunk hajtóerőiként alkalmazzuk.

Az OKP erejének három oka van: az első a belső szervezet, a második az a mód, ahogyan feladatát és küldetését felfogja, végül pedig a harmadik (az előbbi kettő következményeként), a tagokra való hatásának módja. Az OKP a régi szociáldemokrata és a legtöbb Oroszországon kívüli kommunista párttól eltérően zárt és nem nyitott párt. Nemcsak arról van szó, hogy nem akar válogatás nélkül mindenkit tagnak megnyerni (ez a korrupció és a kompromisszumok egyik legfontosabb oka), hanem arról is, hogy még azok közül sem válhat mindenki párttaggá, akik tagok akarnak lenni. A rostát az úgynevezett szimpatizánsok („kommunistabarátok") rétege jelenti; ezeknek soraiból kerülnek ki azok, akik, eleget téve a *morális* követelményeknek, amelyeket az orosz kommunisták elé állítanak, felvételt nyernek a pártba. A párt azonban semmiképpen sem csupán a tagok számának növekedésével, hanem sokkal inkább a soraiban megmaradtak minőségével törődik. Ezért a párt a forradalom nagy erőpróbái által nyújtott minden egyes alkalmat kihasznál *a párttisztításra.* „Segített nekünk – mondja Lenin – a kommunisták mozgósítása a háborúra; a gyávák és mihasznák elmenekültek a pártból. A párttagok számának ilyen csökkenése a párt erejének és súlyának óriási *növekedését* jelenti. Folytatni kell a párttisztítást, kihasználva a »kommunista szombatok« kezdeményezését." A pártnak ez a megtisztítása „az igazi kommunista munkát illető *követelmények állandó fokozásával* jár együtt".

Az OKP belső felépítése fejtegetéseink másik oldalára, a párt forradalombeli küldetésére utal. A kommunista pártnak, mint a forradalom élcsapatának, legalább egy lépéssel meg kell előznie a tömegek fejlődését. A kommunista párt a forradalom szükségességét már akkor felismerte, mikor a széles tömegek legjobb esetben is csak homályos elégedetlenséget

éreztek helyzetükkel kapcsolatban; most a szabadság birodalmának már akkor élnie kell a kommunista pártok cselekedeteiben, mikor az őket követő tömegek még nem képesek elszakadni a kapitalizmus korrupt talajától. A kommunista pártnak ez a szerepe természetesen csak a tanácsköztársaság kikiáltásával válik teljes mértékben időszerűvé. Amikor ugyanis *intézményekben* fejeződik ki a proletariátus hatalma, minden azon múlik, hogy az ezekben élő *szellem* valóban a kommunizmus, a most keletkező új emberiség szelleme-e, vagy csupán a régi társadalom gyenge hasonmása. Csak a kommunista párt lehet itt a tisztázás, a megtisztulás és a haladás elve. Mivel a kormányzati formák megváltozását nem követheti azonnal az emberek belső átalakulása, a tőkés társadalom minden káros jelensége (bürokrácia, korrupció stb.) beáramlik a szovjetintézményekbe is; fennáll annak veszélye, hogy ezek szétzüllenek és megmerevednek, mielőtt még valóban kialakulhattak volna. Ekkor kell kritikusként, példaként, falként, rendcsinálóként és javító erőként fellépnie a kommunista pártnak – s egyedül csak a párt képes erre.[2]

Miután a kommunista párt eddig forradalomra nevelte a proletariátust, mostantól fogva az emberiséget kell szabadságra és önfegyelemre nevelnie. E küldetésének azonban csak akkor tehet eleget, ha tagjait már kezdettől fogva erre neveli. Teljesen marxizmusellenes, dialektikátlan gondolkodásmódra vallana azonban, ha a fejlődés előbb említett két szakaszát mereven elválasztanánk egymástól. Ellenkezőleg: e szakaszok állandóan egybefolynak, és senki sem vállalkozhat annak meghatározására, hogy mikor fejeződik be az egyik, és mikor kezdődik a másik. A szabadság birodalma emberi ideáljának

2. Vö. Vlagyimir Zorin elvtárs cikkével: Die Kommunistische Partei und Sowjetinstitutionen (A kommunista párt és szovjetintézmények). In: Kommunismus. 1. Jg. Heft 8–9. (1920). 283. k.

ezért a kommunista pártokban keletkezésük pillanatától kezdve a cselekvés tudatos elveként, az élet mozgatóerejeként kell hatnia. Mindmegannyi döntő és lényeges eszközei ennek a szervezeti formák, a felvilágosítás és propaganda útján történő tudatosítás. Mégsem ezek az egyedüli eszközök. Nagyon sokat – sőt, a dolog döntő részét – kell a *kommunistáknak mint embereknek nyújtaniuk.*

A kommunista pártnak kell először megtestesítenie a szabadság birodalmát; benne kell először uralomra jutnia a testvériség, az igazi szolidaritás, az áldozatvállalás és áldozatkészség szellemének. Ha nem képes ennek megvalósítására, vagy legalábbis nem tesz erre komoly erőfeszítéseket, akkor egyre inkább csak programjában különbözik a többi párttól. Fennáll annak veszélye, hogy fokozatosan elmosódik az az áthidalhatatlan szakadék, amely a program értelmében elválasztja az opportunistáktól és ingadozóktól, s a párt rövidesen csak a „munkáspártok" „szélső balszárnya" lesz. Egyre érezhetőbbé válik ebben az esetben az a veszély, hogy a kommunistákat a többi párttól elválasztó minőségi különbség pusztán mennyiségi különbséggé válik, sőt fokozatosan el is tűnik (fokozza ezt a veszélyt, hogy a centrum pártjai szavakban elismerik a III. Internacionálét). Minél kevésbé valósítja meg szellemileg és szervezetileg a kommunista párt a maga eszményeit, annál kevésbé lesz képes arra, hogy egyrészt erőteljesen ellensúlyozza ezt az általános kompromisszumhangulatot, másrészt pedig igazi kommunistákká *nevelje* a valóban forradalmi elemeket (szindikalistákat, anarchistákat).

A kompromisszum és a szétesés közös forrásból, a kommunisták belső átalakulásának elmaradásából származik. Minél inkább megszabadulnak a kommunisták (s velük együtt, általuk a kommunista párt is) a tőkés-szociáldemokrata pártélet minden mocskától, a bürokráciától, intrikáktól, stréberségtől, minél inkább igazi bajtársiassággá és szellemi együvé

tartozássá válik a párthoz tartozás, annál inkább képessé válnak a párt tagjai küldetésük teljesítésére, a forradalmi erők összegyűjtésére, az ingadozók megerősítésére, a tudattalan emberek tudatra ébresztésére – egyszóval a gazemberek és opportunisták visszaverésére és megsemmisítésére. Az előttünk álló, hosszú és nehéz harcokban gazdag forradalmi időszak számtalan alkalmat nyújt majd erre az önnevelésre. Az orosz elvtársak mind szervezetileg, mind emberileg az elképzelhető legtanulságosabb példával szolgálnak. Éppen ideje volna, hogy ebben a vonatkozásban is kövessük az orosz példát.

OPPORTUNIZMUS ÉS PUCCSIZMUS

Egyetlen gondolkodó és önmagával szemben tisztességes kommunista előtt sem titok, hogy (Oroszországot kivéve) a kommunista pártok mindenhol komoly válságon mennek keresztül. A válság csírái már e pártok megalapítása óta jelen vannak, s maga a válság is évről évre élesebbé vált; kezdetben puccsista hajlandóságok képében jelentkezett – a blanquismus, amelyet Bernstein, már maga Marx és a bolsevikok joggal elvetettek, számos, különben tisztességes és meggyőződéses elvtárs gondolkodásában és tetteiben kísértett. Elfogadták azt a babonát, amely szerint a jól megszervezett élharcosok kis csoportjának határozottsága és áldozatkészsége révén egy csapásra végbevihető a proletárforradalom. A vesztett háború utáni időszak a közép-európai államapparátusok széthullása következtében különösen kedvező táptalaja volt e nézetek megjelenésének. Úgy tűnt azonban, hogy a kommunista pártok fokozatosan leküzdik e megzavarodást.

Annál is inkább reménykedtünk ebben, mert eltűnőben van a puccsista irányzatoknak egy másik belső s ezért fontosabb alapja is a kommunista pártokon belül. A dolog lényegéből adódik, hogy a forradalmi mozgalmak elsősorban a munkásság korábban nem szervezett s ezért az osztályharcban tapasztalatokkal nem rendelkező, ösztönösen forradalmi rétegeit ragadják meg. Ezzel szemben a szakszervezetekben szervezett

munkások elitjében opportunista és konzervatív irányzatok kapnak lábra. Amilyen mértékben azonban közvetlen gazdasági helyzetükre gyakorolt hatása révén a kapitalizmus összeomlása e rétegeknek is szenvedéseket okoz, s ezáltal forradalmasítja őket, a proletár tömegek forradalmi érzelmeit az igazi osztályharc forradalmi tudata, a tudatos dialektikus marxizmus kezdi kitölteni. (Továbbra is fennáll a munkásság korábban említett rétegeinek jelentősége, de funkciójuk változáson megy keresztül.)

Ehelyett viszont egyéb belső veszélyek tűnnek fel. A pártok növekednek, opportunista vagy legalábbis ingadozó csoportok is csatlakoznak a III. Internacionáléhoz (pl. az USP Longuet-csoportja). Ezáltal, valamint annak következtében, hogy a III. Internacionálé egyes proletárpártjai nem a régi párttal történt szakítás, az ellene folytatott harc útján jöttek létre, hanem a párton belül szerezték meg a többséget s így a vezetést is (mint Olaszországban s nemsokára talán Csehszlovákiában is), egyre nagyobb annak a veszélye (s az egyre sokasodó jelek világosan mutatják ezt), hogy velük együtt az opportunizmus szelleme is beférkőzik a kommunista pártokba. Úgy tűnik tehát, mintha az igazi marxista kommunistáknak egyszerre két fronton is – balra és jobbra – harcolniuk kellene, mintha a kommunizmuson belül a marxizmus a centrum pozícióit foglalná el. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, s az adott keretek között elméletileg is meg kell alapoznunk, hogy *mindkét esetben ugyanaz a veszély* fenyegeti a kommunizmus szellemét: az opportunisták és puccsisták – elveik elméletileg döntő alapjait figyelembe véve – ugyanazon a talajon állnak, következésképpen gyakran a gyakorlatban is nagyon hasonló eredményekre jutnak.

Ha negatívumban akarjuk kifejezni magunkat, akkor a következőt kell mondanunk: elméletileg az a döntő mozzanat, hogy egyik csoport sem képes *folyamatként felfogni a forra-*

dalmat. Pozitívan: *hamisan értékelik a szervezet szerepét* a forradalmi mozgalomban. Egyszerűen a szervezet túlértékeléséről is beszélhetnénk; e kifejezés azonban félrevezető lenne, mert anarcho-szindikalista tendenciák támogatásaként is értelmezhető – ettől pedig minden kommunistának távol kell tartania magát. Mikor arról beszélünk, hogy az opportunisták és puccsisták a kommunistákkal szemben hamisan értékelik a szervezetet, akkor nem a szervezet általában vett jelentőségéről beszélünk, hanem kizárólag *a forradalmi mozgalomban betöltött szerepéről és funkciójáról.* A kommunista párt elgondolhatatlan egy szervezet, sőt, egy szigorúan centralizált és fegyelmezett szervezet nélkül. Az opportunistáktól és puccsistáktól azonban különbözik annyiban, hogy számára a szervezet nem a cselekvés előfeltétele, hanem előfeltétel és következmény állandó egybejátszása a cselekvés *során;* sőt, ha egyáltalán beszélhetünk valamelyik mozzanat túlsúlyáról, akkor a szervezetet inkább következménynek, mint előfeltételnek kell tartanunk. „A merev, mechanikus, bürokratikus felfogás – mondja Rosa Luxemburg – a harcot csak mint a szervezet termékét fogadja el a szervezet bizonyos erősségi fokán. Az eleven, dialektikus fejlődés viszont a szervezetet a harc termékeként hozza létre."[1] Nem szükséges példákon keresztül megvilágítani az opportunistáknak ezt a gondolkodás- és cselekvésmódját; mindenki dugig van szavazócédula- és pártkönyvecske-számlálósdi-jukkal; mindenki tudja, hogy arra a „pillanatra" várnak, amikor elegendő számú munkás lesz megszervezve. Meglepő viszont, hogy mennyire hasonló ehhez a puccsisták gondolatmenete. Az elméleti alapokon keveset változtat az a tény, hogy az ő esetükben nem szavazócédulák, hanem revolverek és géppuskák számlálásáról van

1. Rosa Luxemburg: Tömegsztrájk, párt- és szakszervezetek. Vál. beszédek és írások. 1. köt. 1958. 62.

szó, hogy véleményük szerint a „jó szervezet"-nek kevesebb embert kell magába foglalnia, hogy nem választási apparátust vagy szakszervezeteket, hanem egy katonai szervezetet tartanak megfelelőnek. A puccsisták is két egymástól elválasztott szakasznak tartják a szervezetet és a cselekvést; az egyik szakasz az előkészület vagy mozgósítás, a másik maga a forradalom vagy csata. A forradalmi folyamat e mechanikus kettéválasztásának puccsisták esetében az a következménye, hogy mértéktelenül túlbecsülik a hatalom puszta megragadását a proletariátus által. A hatalom megragadását a forradalmi folyamat befejezéseként vagy legalábbis tetőpontjaként értékelik, bár ez nem több, mint az osztályharc egy nagyon fontos és döntő jelentőségű szakasza (de csak egyik szakasza). Így teljesen figyelmen kívül hagyják, hogy erejük és különösen „szervezetük" ereje nemcsak hogy nem elegendő az eljövendő, valóban döntő jelentőségű küzdelmek megvívására, hanem egyáltalán nem is alkalmas erre. Az opportunisták előtt is hamis megvilágításban jelenik meg a hatalom megragadásának mozzanata. Ha olyan semmitmondó frázisokkal, mint a „fokozatos fejlődés", az „átmenet", többnyire kiirtani törekszenek is a hatalomátvétel jelentőségét a proletariátus tudatából, éppen e hamis értékelés következtében nagyon gyakran előadódhatnak olyan helyzetek, amikor nemcsak túlértékelik puccsista értelemben a hatalom megragadását, hanem ilyen értelemben is cselekszenek. Nagyon jellemző példája ennek a müncheni tanácsköztársaság kikiáltása. Bajorország első, látszólagos tanácsköztársasága a többségi szocialisták, a függetlenek és anarchisták puccsa által jött létre, miközben a kommunisták energikusan ellenezték, és mindenfajta részvételt elutasítottak. Mikor aztán a tanácsköztársaság létrejötte után a kommunisták minden erejükkel arra törekedtek, hogy a proletariátus papíron meglevő látszólagos uralmát valódi proletárdiktatúrává változtassák, a puccs kezdeményezői –

Tollertől jobbra és balra – részben megelégedtek puszta látszatvívmányokkal, részben pedig nyíltan szabotálták az osztályharc összes valóban forradalmi intézkedését.

Mindez nem véletlen. Nem véletlen, hogy az USP opportunizmus és puccsizmus e testvéri keverékének központja. Az sem véletlen, hogy Lauffenberg és Wolfheim úgynevezett baloldali radikalizmusa szerint egyrészt nem következett be elég „gyorsan" és energikusan a hatalom átvétele, másrészt viszont ugyanők hajlamosak arra, hogy a proletariátus „uralmának" fenntartása érdekében, az antantkapitalizmus elleni harc érdekében osztálybékét kössenek a burzsoáziával. A „szervezet" túlbecsülésének és mechanikus felfogásának ugyanis az a szükségszerű következménye, hogy a *látható, közvetlen eredmények* terhére háttérbe szorul a forradalmi folyamat *totalitása.*

Csak a forradalmi folyamat totalitása mutathat irányt a kommunista cselekvésnek. Amit Marx *A gothai program kritikájá*-ban említ („A jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kultúra fejlettsége."[2]), az a proletariátusnak az osztályharc folyamán kialakított szervezeti formáira is érvényes. Ezek is egyfelől kifejeződési formái, másfelől pedig fegyverei az osztályharcnak; fejlődésük, erősségük, használhatóságuk, kiépíthetőségük az osztályharc fejlődésétől függ. Mihelyt önállósodik egy ilyen szervezeti forma, háttérbe szorul a totalitás nézőpontja; ennek eltűnésével együtt pedig elvész a cselekvés igazi mércéje is; eredményként és mérceként csak a harc közvetlenül látható eredményei maradnak meg. Ha azonban ezeket – függetlenül attól, hogy sikeres tarifatárgyalásokról vagy fegyveres felkelésekről van-e szó – a maguk *elszigeteltségében vesszük szemügyre,* akkor nincs mércénk a *proletariátus*

2. Marx: A gothai program kritikája. Marx, Engels Művei. 19. köt. 19.

cselekvése, *sőt a pillanatnyi helyzet helyes értékelése számára sem.*

A forradalmi marxizmus e végzetes félreértelmezésének elméleti gyökerei a messzi múltba nyúlnak vissza. Először a Willich–Schapper és Marx közötti harc során, később pedig fejlődés és forradalom bernsteini szembeállításában jelent meg e felfogás (ez utóbbi következményei még a mai vitákban is érezhetők). Semmit sem használ, ha mégoly lángoló forradalmi pátosszal harcolunk is a fokozatos fejlődés tana ellen – amennyiben nem értjük meg, hogy (függetlenül attól, hogy melyik oldalra állunk) már maga a szembeállítás is eltávolodást jelent a *marxizmus talajáról.* A marxizmus ugyanis nagy és egységes folyamatként fogja fel a kapitalista fejlődés egész folyamatát, s vele együtt a proletariátus erőinek kibontakozását is. A proletariátus és elsősorban tudatos élcsapata számára e totalitás forradalmi jellegét sohasem ködösíthetik el e fejlődés hosszú időtartama, a hosszúra nyúló szünetek, a hosszú, látszólagos apály, visszaesés és mozdulatlanság. A kommunisták taktikájának ezért alkalmazkodnia kell a forradalmi munkásmozgalomnak ehhez a kettős jellegéhez. Sohasem veszítheti el szeme elől a forradalmi folyamat egységét és totalitását. Ugyanakkor azonban ezt is mindig az adott pillanat szempontjából, a „nap követelményének" álláspontjáról kell szemügyre vennie: állandóan *forradalmi reálpolitikát* kell űznie, s eközben *egyformán* fontos a kommunista taktikát alkotó mindkét fogalom. A puccsizmus forradalmi irányzatként csak akkor válik – látszólag – jogosulttá, mikor az opportunizmus eltorzítja a folyamat egységét és értelmét, mikor a fejlődést „békés evolúció"-nak tartja, reálpolitikának pedig a forradalom feladását. Ekkor valódi forradalmi cselekvésként jelenhet meg a „mindenáron való" fegyveres felkelés, a hatalom „mindenáron" való megragadása. Ha viszont *magát a folyamatot tekintjük lényegét illetően forradalminak,* ha a fegy-

veres felkeléseket a hatalom megragadása felé vezető út olyan szükségszerű lépésekként fogjuk fel, amelyek bizonyos helyzetekben feltétlenül szükségesek, a többi szükséges lépéstől azonban elvileg nem különböznek, akkor nemcsak elméletileg és az agitáció szempontjából, de gyakorlatilag is kihúzzuk a talajt a puccsizmus alól; alapelveinek kispolgári jellegét minden gondolkodó munkás magától belátja.

Ezzel egyben világosan körvonalaztuk a kommunisták taktikáját a puccsizmussal szemben; a kommunistáknak minden, mégoly apróknak tetsző, a hétköznapok követeléseire irányuló akcióit is *forradalmi szellemmel kell megtölteniük.* A szónak ebben a gyakorlati jelentésében a forradalmi szellem sem többet, sem kevesebbet nem jelent, mint a forradalmi folyamatnak megfelelő tudatos cselekvést, minden egyes alkalom kihasználását az osztályellentétek élezésére, s ennek tudatosítására a proletariátusban.

Ez csak akkor lehetséges, ha a proletariátus minden egyes cselekedetét az összmozgalom szempontja irányítja, s a proletariátus cselekvése folyamán tudatosítja, hogy cselekvése összefügg az egész forradalmi folyamattal. Ha ez nem történik meg, akkor a forradalmi érzületű, de még nem egészen osztálytudatukra ébredt munkások számára az egyetlen számba jöhető forradalmi cselekvésnek az tűnik, ha érdekeiket a kéznél levő fegyverekkel védelmezik. Az opportunizmus és puccsizmus ugyanis nemcsak az elmélet síkján rokonjelenségek.

A puccsizmus csak az opportunizmus talaján nőhet nagyra; ha tehát puccsista hajlamok lépnek fel a munkásságban, akkor ennek minden igazi kommunistát *önkritikára* kell kényszerítenie – meg kell vizsgálnia, nem rejlenek-e taktikájában valahol opportunista mozzanatok.

„Minden eddigi materializmusnak... az a fő fogyatékossága – mondja Marx –, hogy a tárgyat... nem... mint érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektívan"

fogta fel, nem tekintette „tárgyi tevékenység"-nek. A feuerbachi szemléleti materializmus ezért nem értette meg „»a forradalmi«, a gyakorlati-kritikai tevékenység jelentőségét"[3]. Az opportunisták vulgármarxizmusa visszaesik a fejlődés e feuerbachi szakaszára – a puccsizmust bármely (látszólagos) aktivitása sem emelheti túl a puszta szemlélet álláspontján. Emiatt mindkét irányzat teljesen mechanikusan fogja fel a történelmi fejlődést; mindkét irányzat osztályharc-felfogásából eltűnik a *tömegek forradalmi aktivitásának gondolata;* ezzel együtt elvész a tömegek forradalmi tudatának fokozása is – pedig ez egyszerre gyümölcse és alapja a forradalmi cselekvésnek.

Az opportunizmus és a puccsizmus abban is megegyezik, hogy alábecsülik a tömegek spontaneitását az „előkészített", előre megszervezett akciókhoz képest. Függetlenül attól, hogy a bérek emeléséről vagy fegyveres felkelésről van-e szó, nem pusztán tudatosítani és kommunista módon irányítani akarják a mozgalmat, hanem megkísérlik ők maguk „csinálni". Cselekedeteik ezért mindig a levegőben lógnak, minden valóságos alapot nélkülöznek, bár önmagát – az igazi marxisták pusztán „elméleti" megfontolásaival szemben – mindkét tábor „reálpolitikus"-nak nevezi. A cselekvés reális alapja ugyanis csak a proletariátusnak a „gyakorlati-kritikai tevékenységben" megnyilvánuló osztálytudata lehet. Bármennyire kézzelfoghatóak és „reálpolitikusak" legyenek a jelszavai, egy akció mégis légüres térben mozog, ha nem a tömegek spontaneitásából indul ki, ha célkitűzéseik nem azokat a követeléseket kívánják tudatos formára hozni, amelyeket e spontaneitás rejt magában, ha a spontaneitást nem ebbe az irányba, a forradalmi folyamat totalitásának irányába kívánja vezetni. Ha önmaga számára kezdetben tudattalanul is, de minden mun-

3. Tézisek Feuerbachról. MEM. 5. köt. 7.

kás ortodox marxista – ez a kommunista cselekevés ki nem mondott előfeltétele. A munkást osztályhelyzete szükségszerűen a forradalmi folyamathoz való csatlakozásra kényszeríti. Csak az osztályharc szemléltető oktatása s ezzel együtt a kommunista párt irányító tevékenysége képes azonban arra, hogy tudatosítsa benne kikerülhetetlen osztályhelyzetét, minden ebből adódó következménnyel együtt. Ha különböző eszközökkel is, de ugyanúgy gátolják e folyamatot az opportunisták is és a puccsisták is. Az előbbiek a pillanatnyi helyzetet izoláltan, a totális összefüggéstől elszakítva teszik meg taktikájuk kiindulópontjának. Az utóbbiak egy még nem időszerű, még nem a tömegek által (ha öntudattalanul is) spontánul tételezett célt tartanak szem előtt, s e célt a tömegekkel való közvetlen kapcsolat nélkül akarják megvalósítani.

Mint látjuk, a vulgármarxizmus mechanikus felfogása az osztályharcról elválasztja a forradalom „előkészítését" magától a „forradalomtól". Miután ezáltal a szervezetet is különválasztja a tömegtől, a harc egyes mozzanatait elszigeteli totalitásuktól. Mivel elejti a forradalmi folyamat totalitásának gondolatát, képtelen lesz megragadni a tudat szerepét a forradalmi fejlődésben – így számára a forradalmi cselekvés célja nem az osztálytudat fejlesztése. Az opportunisták azt hiszik, hogy a proletariátust „felvilágosító munka" segítségével fokozatosan „éretté" tehetik a forradalom számára. A puccsisták teljesen kikapcsolják ezt a kérdést, mivel egyszerűen saját „forradalmi" tudatukat csempészik a tömegeké helyébe. Mindkét felfogás egyformán mechanikus. Mindketten olyasmit látnak a proletár osztálytudat fejlődésében, amelyet a forradalmi harcoktól függetlenül is el lehet képzelni. Ezzel kiadják kezükből a legfontosabb, a forradalom szempontjából mindenképpen döntő jelentőségű fegyvert. Ha a kommunisták, az egyedüli marxista módon, taktikájukat az osztályharc és osztálytudat egységére alapozzák, ha minden cselekedetü-

ket forradalmi szellem tölti el, s így „gyakorlati-kritikai tevékenységre" nevelik a proletariátust, akkor nem is kell különösebb harcot folytatniuk az opportunizmus és puccsizmus ellen.

Ha viszont letévednek erről az útról, akkor semmiféle, mégoly sziporkázó polémia sem mentheti meg őket e kettős veszélytől. A forradalom a *proletariátus nagy nevelődési folyamata;* a proletariátus csak akkor győzhet, ha a harcban és a harc által osztállyá alakul. De osztállyá csak akkor alakulhat, ha kifejleszti valódi osztálytudatát – ez viszont csak az osztály helyzetének megfelelő, forradalmi cselekvésben jöhet létre. Ha bármely más összefüggésben beszélünk a proletariátus „ideológiai érettségéről", akkor ez csak üres szócséplés marad – függetlenül attól, hogy elismerjük vagy tagadjuk-e ezt az „érettséget".

A proletariátus mint osztály kezdetben csak gazdaságilag, csak objektíve létezik. Csak az osztályharc tudatosítja és változtatja szubjektívvá, tudatossá az osztálynak ezt az objektív, tudományos létezését – s ezzel bevonja a valóságos, eleven és cselekvő életbe. Az osztályharcról kialakított mechanikus felfogásuk következtében az opportunisták és puccsisták az osztály fogalmát statikusnak, egyszer s mindenkorra adottnak, nem pedig dinamikusnak, a harcban létrejövőnek, növekedőnek s önmagát létrehozónak tekintik. Ezzel szemben csak akkor találhatjuk meg a kommunista cselekvés állandóan változó taktikájának szilárd alapját, ha a proletariátusnak mint osztálynak a létrejöttét *a forradalom céljának és tendenciájának,* nem pedig kiindulópontjának tartjuk. A taktikai megfontolások kiindulópontját mindenképpen az osztály gazdasági, tudományos valósága képezi. Ennek a proletariátus által történő eleven megvalósítása azonban csak a forradalmi cselekvés célja lehet. Minden valóban forradalmi cselekvés csökkenti a proletariátus gazdasági léte és tettre kész tudata

közötti feszültséget és távolságot. Ha ez a tudat elérte, áthatotta és átvilágította a létet, akkor képes minden akadály leküzdésére – képes bevégezni a forradalom folyamatát.

Marx felülmúlhatatlan világossággal fogalmaz, mikor a Willich–Schapper-frakciótól való elszakadását motiválja: „A valóságos viszonyok helyett szerinte a *puszta akarat* a forradalom hajtókereke. Amíg mi azt mondjuk a munkásoknak: 15, 20, 50 évi polgárháborúkat és népek csatáit kell végigharcolnotok, nemcsak azért, hogy a viszonyokat megváltoztassátok, hanem azért is, *hogy önmagatokat megváltoztassátok*[5], és politikai uralomra alkalmassá tegyétek, ti, ellenkezőleg, ezt mondjátok: »Azonnal uralomra kell jutnunk, vagy lefekhetünk aludni.« Ahogyan a demokraták a *nép* szót szentséggé teszik, úgy ti a *proletariátus* szót teszitek szentséggé. Ahogyan a demokraták, úgy ti is a forradalom frázisát csempészitek a forradalmi fejlődés helyébe . . .”[4]

4. Leleplezések a kölni kommunista perről. MEM. 8. köt. 396.
5. Kiemelés – L. Gy.

A SZINDIKALIZMUS VÁLSÁGA OLASZORSZÁGBAN

Véget ért az olasz munkások utolsó nagy ütközete. Nagyrészt teljesültek konkrét követeléseik. Elhagyták az elfoglalt gyárakat, és visszaadták „jogos" tulajdonosaiknak. Nem maradt egyéb, mint egy furcsa módon tisztázatlan légkör; ezt legjobban úgy lehetne jellemezni, hogy *valamennyi párt győztesnek tekinti magát.* A Corriere della Sera például a „mérsékelt elemek diadaláról" ír az olasz munkásmozgalomban. „A merészség diadala volt ez; kiderült, hogy mihelyt az értelmes elemek nyíltan mertek állást foglalni, azonnal győzni tudtak." (Október 21.) Még nyíltabban fejeződik ki Giolitti győzelmi tudata. A Neue Freie Presse egy távirata szerint (november 4-én) ezt nyilatkozta:

„Külföldön a gyáraknak a munkások által történt ellenőrzésével kapcsolatban is pontatlan és hamis hírek kaptak lábra. A félreértések oka az volt, hogy óriási különbség van az »ellenőrzés« szó angol és olasz jelentése között. Amerikában és Angliában a »control« szó csaknem annyit jelent, mint a parancsolásra és meghatározásra való jog, Olaszországban viszont csupán »utólagos ellenőrzést«. Távol álljon tőlem az *olasz ipar bolsevizálása,* meggyőződésem azonban, hogy törekvéseim iparunk hasznára válnak. A valóságos viszonyokat ismerő munkás ugyanis kívánságait ezekhez a viszonyokhoz fogja alkalmazni, és így eltűnik szégyenteljes bizalmatlansága

a gyárak uraival szemben. A munkások e morális javulása kedvezően fog hatni a termelésre is, mert ösztönözni fogja a munkásokat; ez pedig – ismétlem – számunkra az egyetlen kiút."

A káosz még nagyobb azáltal, hogy a munkásság széles rétegei között is győzelmi hangulat uralkodik. Nem csupán az Avanti hirdeti a munkások győzelmét, hanem még a szindikalisták körében is győzelemként értékelik a megegyezést. Még a forradalmi szindikalistáknak is az a véleményük, hogy kizárólag a „vezetés" következetlen magatartása az oka annak, hogy a mozgalom nem vezetett teljes győzelemre. Az olasz munkások első legnagyobb és legforradalmibb fellendülése *szellemi status quóval* végződött.

Itt kell elkezdeni azon válság elvi áttekintését, amely véleményünk szerint az olasz munkásmozgalmat sújtja. A harcban alkalmazott taktikát kell először szemügyre vennünk. A harc *módja* ugyanis nagyon fontos tanulságokat rejt magában az egész munkásmozgalom számára; annál is inkább, mivel a jelenlegi, nagyon kusza olasz helyzet nem pusztán a sajátos viszonyok és körülmények terméke, hanem szükségszerűen következett a harc folyamán alkalmazott tisztán szindikalista taktikából. Ha számos módosulással is tehát, de Nyugat-Európa (és Amerika) minden olyan országában valószínűleg meg fog ismétlődni e helyzet, ahol nincsenek hagyományai egy forradalmi pártnak, vannak viszont ezzel szemben forradalmi-szindikalista tradíciók. Nagyon sok múlik ezért azon, hogy idejekorán felismerjük az olasz proletariátus problematikus helyzetének elvi kérdéseit, és ezekből a lehető leggyorsabban levonjuk a helyes következtetéseket.

Furcsamód egymásra utal s ezért a lehető legtanulságosabb módon kiegészíti egymást a moszkvai kongresszus és az olasz fémmunkások mozgalma. A kongresszus az elméletben végleg leküzdötte a szindikalista ideológiát, és az elfogadott tézisek-

ben (amelyek megvitatásában az olasz szindikalisták, az IWW és a shop-steward-mozgalom képviselői is részt vettek) megjelölte e veszély gyakorlati elkerülésének útját. A fémmunkások mozgalmában pedig a világproletariátus szemléltető oktatásban részesült a tisztán szindikalista cselekvés veszélyes korlátairól. Lehet, hogy az olasz proletariátus nagy csoportjai számára dogmatikusnak vagy tisztán elméletieknek tűnnek majd a moszkvai tézisek. A gyárfoglalások tanulsága azonban csak az lehet számukra, hogy egyedül e tézisek követése jelenthet forradalmi kiutat abból a kritikus helyzetből, amelybe az olasz proletariátus került.

A kongresszus ötödik, a kommunista párt forradalombeli szerepét tárgyaló tézise lényegében a következőképpen hangzik:

„A kommunista Internacionálé a leghatározottabban elveti azt a nézetet, amely szerint a proletariátus önálló politikai párt nélkül is végrehajthatná forradalmát. *Minden osztályharc egyben politikai harc is.* E harc (amely elkerülhetetlenül polgárháborúvá változik) célja a politikai hatalom megragadása. A politikai hatalmat azonban csak politikai párt képes megragadni, megszervezni és irányítani. A politikai hatalom megragadása csak akkor nem lesz véletlen epizód, csak akkor válik a proletariátus által végbevitt, tartós kommunista társadalomépítés kiindulópontjává, ha a proletariátust olyan szervezett és kipróbált párt vezeti, amely mind a kül- mind pedig a belpolitika területén szigorúan kifejezésre jutó célokkal és közvetlen intézkedések számára kézzelfogható módon kidolgozott programmal rendelkezik.

Az osztályharc egyben a proletármozgalom legkülönbözőbb formáinak központi összefogását és közös vezetését is megköveteli (szakszervezetek, fogyasztási egyesületek, üzemi tanácsok, művelődési munka, választások stb.).

Csak egy politikai párt lehet ez az összefogó és irányító központ. Ha lemondunk e központ létrehozásáról és megerősítéséről, arról, hogy alárendeljük magunkat, akkor lemondunk a különböző csatatereken harcoló, egyes proletár harci osztagok vezetésének egységes jellegéről is. *A proletariátus osztályharca olyan koncentrált agitációt igényel, amely egységes nézőpontból világítja meg a harc különböző szakaszait, s a proletariátus figyelmét minden egyes pillanatban meghatározott, az egész osztály számára lényeges feladatokra irányítja.* Mindez nem valósítható meg egy centralizált politikai gépezet, tehát egy politikai párt nélkül.

Az a propaganda tehát, amelyet a forradalmi szindikalisták és A világ ipari munkásai-nak (IWW) hívei az önálló munkáspárt szükségessége ellen folytatnak, objektíve csak a burzsoázia és ellenforradalmi »szociáldemokrácia« támogatását szolgálja. A kommunista pártok ellen folytatott propagandájukban (e pártokat kizárólag szakszervezetekkel vagy más formátlan, »általános« munkásegyesületekkel akarják helyettesíteni) a szindikalisták és indusztrialisták találkoznak a leplezetlen opportunistákkal.

A forradalmi szindikalisták és indusztrialisták a burzsoázia diktatúrája ellen kívánnak harcolni, nem tudják azonban ennek módját. Nem veszik észre, hogy önálló politikai párt híján fej nélküli törzs a munkásosztály.

A forradalmi szindikalizmus és indusztrializmus csak a II. Internacionálé régi és dohos ideológiájával szemben jelent előrelépést. A forradalmi marxizmussal, azaz a kommunizmussal összehasonlítva azonban visszalépést jelent. *Kizárólag a generálsztrájk, a tétlenség taktikájával a munkásosztály nem aratha győzelmet a burzsoázia*

felett. A proletariátusnak fegyveres felkelésre kell készülnie. Aki ezt megérti, annak be kell látnia, hogy nem elégségesek a formátlan munkásegyesületek – szervezett politikai pártra van szükség.

A forradalmi szindikalisták gyakran beszélnek a határozott forradalmi kisebbség fontos szerepéről. Nos: a munkásosztály valóban mindenre elszánt kisebbsége, amelyik kommunista, amelyik cselekedni akar, amelynek programja van, amely meg akarja szervezni a tömegek harcát – éppen ez a kommunista párt."

A forradalmi-kommunista cselekvésnek ezeket az irányvonalait a jelenlegi olasz helyzet testére szabták. Az olasz munkások forradalmi módon cselekedtek. A gyárosok kihívására adott válaszként a passzív rezisztencia olyan helyesen mérlegelt és hidegvérrel végrehajtott lépés volt, amely – mint ezt G. Z. elvtársnak a Kommunismus 36–37. számában megjelent elemzése bizonyítja – nagy károkat okozott a tőkéseknek. Logikus és szükségszerű következménye volt ennek a gyárak elfoglalása. A forradalmi munkásokon uralkodó szindikalista ideológia azonban mégis zsákutcába vezette a mozgalmat. Igaz ugyan, hogy a munkások elfoglalták a gyárakat; igaz az is, hogy csodálatra méltó fegyelemmel és érettséggel bizonyították be: nemcsak termelni tudnak tőkések nélkül, hanem még a termelés növelésére is képesek. A döntő pillanatban azonban a legfontosabb válaszra váró kérdés a következő volt: *hogyan fog a munkásosztály kijönni az elfoglalt gyárakból?*

Magától értetődik, hogy a kérdést nem opportunista-„reálpolitikus" megfontolások diktálják. Nem tartjuk egészen helyénvalónak azokat a félelmeket, amelyek még kommunista oldalon is megnyilvánultak (pl. a Rote Fahne 409. számában); ezek attól tartottak, hogy a mozgalom elszigeteltsége miatt fog kudarcot vallani – például azért, mert a bankok

visszavonják hiteleiket. Az érv először is gyakorlati szempontból nem egészen tartható. Az olasz proletariátus már számos esetben bebizonyította, hogy ilyenkor is képes segíteni magán. Így például az anconai dokkok munkásai 70 000 lírát vettek fel egy helyi banknál, hogy kifizethessék a béreket; a veronai munkáskamara az elfoglalt gyárakban levő nyersanyagok terhére assignatákat bocsátott ki stb. Főképpen azonban elvi okai vannak az érv gyengeségének. Ha feltételezzük, hogy a mozgalom az egész munkásságra átterjedt volna, hogy Olaszország egész gazdasági élete, egész gazdasági gépezete a munkások kezébe kerül, akkor még mindig fennállt volna ugyanez a kritikus helyzet; *mindaddig, amíg érintetlen a tőkés állam hatalma.* Márpedig az egész mozgalom során *egyetlen lépés sem történt* e hatalom megrendítése érdekében – még csak kísérletet sem tettek erre.

Ezért elsősorban a munkások szindikalista ideológiája viselte és viseli még ma is a felelősséget. A szindikalista gondolkodásmód nagy és következményekkel terhes hibája abban rejlik, hogy a munka és kizsákmányolás ellentétét a *kizsákmányolás közvetlenül adott színterére,* az üzemre korlátozza. Így a munkásokat csupán a tőkésekkel, nem pedig a tőkés állammal állítja szembe. A szindikalizmus így – bár a szociáldemokrata pártok opportunizmusának ellenzékeként jött létre – sohasem volt képes az opportunizmus lényegének radikális leküzdésére. Ma már minden tisztán látó marxista számára világos, hogy a reformizmus és a forradalom közti ugrópont a tőkés állam megismerése és értékelése. Csak az állam hamis megítélése, a marxista államelméletről való megfeledkezés tette lehetővé, hogy a munkáspártok tevékenységüket az államon belüli ellenzékként, az államért folytatott harcként – s ne az állam elleni harcként fogják fel. A szindikalizmus viszont a parlamenti-ellenzéki opportunizmus (önmagában helyes) elvetésével együtt minden tulajdonképpeni politikai te-

vékenységet elutasított. Ezzel azonban lényegében maga is az opportunizmus talajára helyezkedett. A háborúban ezért Jouhaux-nak, Merheimnek és társaiknak éppúgy csődöt kellett modaniuk, mint Scheidemann-nak, Renaudelnek és Hendersonnak. Mindaddig, amíg kitart a szindikalizmus apolitikus ideológiája mellett, a szindikalistáknak az a része sem nőhet fel az osztályharc jelenlegi, döntő szakaszának szintjére, amely megőrizte forradalmi elkötelezettségét.

Olaszországban ma még messzemenően ilyen a helyzet. A szakszervezetek, élükön D'Arragonával – természetesen opportunista alapon – csak szakszervezeti szinten kívánják továbbfolytatni a harcot. Nemcsak arról van szó, hogy tisztán szakszervezeti harci eszközöket használnak; céljuk is csak *az üzemek szakszervezeti ellenőrzése.* De az erős, forradalmi-szindikalista kisebbség *csak e kereteken belül* kívánja ezen a követelésen túlvinni a harcot. Az Umanità Nuova például október 12-én ezt írta: a gyárfoglalások kiterjesztése még ma is a legjobb módszer; biztosítja a termelőmunka folytatását, és az ellenfélre hárítja a felelősséget az óriási és haszontalan vérontásért. *Ez a káosz nélküli és a legkevesebb áldozatot igénylő forradalom.*

Látható, hogy e cikk sem képes felismerni a munkások helyzetének dilemmáját. A dilemma a következő: *vagy el kell hagyniuk a gyárakat* – s ez mindenképpen, a körülményektől függetlenül, a tőkések győzelmét jelenti. Vagy ha nem ezt teszik, *akkor fegyverrel a kezükben meg kell dönteniük a tőkés-államot ahhoz, hogy megtarthassák az elfoglalt gyárakat.* A gyárak meghódítása csak akkor lehet nagyon fontos lépés a hatalom meghódítása felé vezető úton, ha tudatosan ilyen lépésként kezelik és értékelik. Rendkívül veszélyes helyzetbe hozza azonban a forradalom előretolt állásait, mihelyt valódi hódításnak tekintik. Anélkül hogy sejtené ugyanis, a proletariátus ekkor az állam szilárd hatalmával kerül szembe; a har-

cot az állam által megválasztott, kedvezőtlen körülmények között kell felvennie.

Ugyanez a helyzet a „győzelem" által kivívott eredménynyel, a termelés ellenőrzésével is. Teljesen a munkások ideológiai beállítottságától függ, hogy mit jelent ez a proletariátus felszabadulásáért folytatott harcban. Láttuk, hogy Giolitti úr hasznos, a munkásnak a tőkés rendszerbe való integrálására, az osztályharc lecsillapítására és a „termelés" (értsd: a tőkés termelés) helyreállítására alkalmas eszközt lát benne. A munkások számára elsősorban morális győzelmet jelent – azt a tényt, hogy a tőkések kapituláltak hatalmuk előtt. Azonnal teljesen illuzórikusnak mutatkozik azonban e „reális vívmány", mihelyt meg akarják valósítani. A feladat ugyanis ekkor az, hogy a „kivívott eredményt" *az osztályharc kiélezésére* használják fel. Ha a munkások *valódi ellenőrzést* próbálnak megvalósítani – ezt a tőkések semmilyen körülmények között sem tűrhetik. A munkások szemléltető oktatásban részesülnek arról, hogy a kapitalizmus keretei között számukra semmit sem jelent az ellenőrzés – *meg kell hódítaniuk az egész hatalmat,* ha helyzetükön javítani akarnak, ha *valóban befolyásolni* akarják a termelést. Ha azonban nem így fogják fel „győzelmüket" – sajnos kevés jel mutat arra, hogy ez a helyzetfelismerés széleskörűen elterjedt volna az olasz proletariátus soraiban –, akkor az ellenőrzés inkább veszélyt, mint sikert jelent. Az előkészület stádiumában levő forradalomra ugyanis az illúzióknál semmi sem veszélyesebb. Az illúziók világosan kifejeződtek például a Fiom nemzeti kongresszusán; itt Colombino elvtárs, viharos helyeslés mellett, azt állította, hogy „mikor Kerenszkij törvényesen biztosította a munkásoknak a gyárak feletti ellenőrzést, a munkások a gyárak uraivá váltak" (Avanti, október 23.). Ez és az ehhez hasonló vélemények nem veszik figyelembe, hogy a bolsevikok vezette novemberi forradalom nélkül a munkások nemcsak

hogy elvesztették volna „uralmukat" a gyárak felett, hanem valamilyen Kolcsak vagy Kornyilov még a cári rabszolgaságba is visszataszította volna őket. Az olaszországi ellenőrzés akkor jelenthet Kerenszkij-periódust, ha vannak Olaszországban bolsevikok. A fejlődés azonban hasonlíthat az elmúlt év német fejleményeihez, a szociáldemokraták és függetlenek által előkészített Kapp-puccshoz is – amennyiben megragad „az üzemi tanácsok alkotmányos megalapozásának" szintjén. A veszély elhárítása az ideológia, a proletariátus osztálytudatának kérdése; attól függ, hogy a kommunista pártnak sikerül-e politizálnia a mozgalmat (Garino elvtárs Torinóból világosan kifejezésre juttatta ezt az előbb említett ülésen).

Rendkívüli mértékben növeli a veszélyt az olasz államférfiak megfontolt és okos viselkedése. Egy kissé szarkasztikus módon talán azt lehetne mondani, hogy Nitti és Giolitti urak Olaszország egyedüli marxista politikusai. Mindenesetre teljesen tudatában vannak annak, hogy *az állam osztályokfeletti ségének ideológiája* a kapitalizmus további fennállásának rendkívül fontos eszköze. Minden egyes cselekedetükkel erősítik a szindikalisták és politikai opportunisták gondolkodásmódjának hibáját (akik tudatosan vagy tudattalanul kapituláltak e burzsoá ideológia előtt). Az „állam" (látszólag) „semleges" marad a tőke és munka között zajló osztályharc során. Az állam „közvetít": az „összes" osztály „általános" érdekeit, „a" társadalom „magasabb" érdekeit képviseli. Így az olasz burzsoázia politikai képviselői olyan helyzetet hoznak létre, amelyben gyakorlatilag minden megtörténik, ami érdekében áll a kapitalizmusnak – a forradalmi munkások pedig nem ismerhetik fel ellenségüket a maga igazi alakjában. Az olasz kormánynak Szovjet-Oroszország kérdésében tanúsított magatartása is azt bizonyítja, hogy itt tudatos politikáról van szó. Itt úgy sikerült szabad kezet kapnia az ellenforradalom támogatásához, sőt, végül is, az Oroszország elleni agresszív politiká-

hoz való csatlakozáshoz, hogy „nagy politikát" folytatott az olasz szocialista párttal együtt; a proletariátusban így nem válhatott tudatossá, hogy *a külpolitika is – szükségképpen – osztályharc.*

A guardia regia mindig ugrásra kész, hogy abban a pillanatban lemészárolja a munkásokat, mihelyt valódi veszély fenyegeti a kapitalizmus fennállását. A proletariátus azonban még mindig nem látja elég világosan legveszélyesebb ellenségét. Az állam tehát taktikai fölényének tudatában várhat a támadással. Ehelyett közvetít, hogy a munkásmozgalom válsága a legrosszabb esetben is látszatgyőzelemmel s az erre következő másnapossággal és megzavarodással végződjön. A legkedvezőbb esetben viszont – az állam „semlegességének" megőrzése mellett – a közvetítés eredménye egy olyan „megegyezés", amely valójában a tőkések győzelmét jelenti. E megfontolt politikára a legnagyobb veszélyt főleg azok a forrófejű tőkések jelentik, akik gyengeséget látnak Giolitti és a volt szindikalista, Labriola (aki láthatóan kitűnően átlát volt elvtársai gyengeségein) magatartásában, és az „erős kéz" politikáját követelik. Ha követeléseik megvalósulnának, akkor ők maguk lepleznék le az államot, és a munkások is részesülnének az olyannyira szükséges szemléltető oktatásban.

Az ehhez valóban megfelelő szerv természetesen a párt lenne. Csak a párt lenne képes arra, hogy megváltoztassa a mozgalom arculatát, szembeállítsa az állammal, politikai, tudatosan forradalmi irányt szabjon neki. Mind ez ideig elmulasztotta ezt. A szakszervezeti vezetők többsége mostanáig elutasította a párt vezető szerepét. Egy kommunista módon tevékenykedő pártot azonban nem zavarhatnak és kötelezhetnek az effajta határozatok. A Lengyelország elleni német bojkottmozgalom „vezető szervezete" is elutasította a kommunisták részvételét. Ezek azonban éppen ezen az elutasításon keresztül leplezték le a hamis tendenciákat és az árulást; a mun-

kások politizálásának, az osztályharc kiélezésének érdekében éppen a vezetés apolitikus magatartását használták fel. Úgy tűnik ezzel szemben, hogy olasz elvtársaink túlzottan passzív magatartást tanúsítottak az egész mozgalom folyamán; ezáltal teljesen kicsúszott kezükből a vezetés. Igaz: nem hiányzanak az ellenkező irányú, kedvező jelek sem. A nápolyi szekció például elfogadott egy határozatot, amelyben erőteljesen hangsúlyozza a mozgalom politikai jellegét, és felszólítja a pártot, hogy a mozgalom vezetését ragadja ki a szakszervezetek kezéből. A római munkáskamarában pedig győzedelmeskedett a politizálásra törekvő irányzat.

Ez jelent kiutat abból a válságból, amelyet a szindikalista ideológia okozott az olasz munkásoknak, és amely általában a szindikalista taktika válságává fejlődött. A szindikalizmus abból él, hogy a forradalmi munkások csalódtak a „politikusok" opportunizmusában, s ezért mindenfajta politikától elfordulnak. A szindikalizmus csak akkor válik valóban leküzdhetővé, a forradalom csak akkor győzhet, ha létrejön egy olyan politikai párt, amely a legszélsőségesebb szindikalizmusnál is tudatosabban forradalmi (s így ténylegesen forradalmibb), s amely így ott is utat mutathat a forradalmi cselekvés felé, ahol a szindikalizmus már zsákutcába kerül. *A tőkés állam ellen a siker reményével csak a kommunista párt veheti fel a harcot;* csak ez a párt pillantja meg, ismeri fel és leplezi le ebben az államban a proletariátus igazi ellenségét. Olaszországban forradalmi helyzet van. A munkásságot igazi forradalmi szellem hatja át. Csak az előbb említett felismerésre van szüksége, hogy valóban készen álljon a döntő ütközetre. Elméletileg a moszkvai kongresszus tisztázta a helyzetet. Ha a párt tudatosan és tettre kész módon avatkozik be, akkor a szindikalizmus válsága ugyanezt a gyakorlatban is megteheti.

Sajnos azonban a párton belül sokkal elmaradottabb an-

nál a forradalmi tisztázódás folyamata, hogysem képes lenne e missziója hatékony teljesítésére. Nemcsak arról van szó, hogy – amint már említettük – a párt nem tudta magához ragadni a vezetést; az utólagos elemzés és önkritika is nagyon kevéssel járult hozzá a mozgalom továbbviteléhez és a szindikalizmus válságának leküzdéséhez. (E sorok írása közben még nem állnak rendelkezésünkre a Bordiga-csoport megnyilatkozásai.) Önmagukban elkerülhetetlenek a téves taktika nyomán bekövetkező hibák és vereségek; de – amennyiben kíméletlenül felfedezzük és végiggondoljuk ezeket – sokban hozzájárulhatnak a párt és vele együtt a mozgalom megerősödéséhez és megszilárdulásához. (Pl. a KPD-n belüli viták a Kapp-puccs után.) Nyíltan be kell vallanunk azonban, hogy – legalábbis, ami a központi vezetést illeti – még csak el sem kezdődött e tisztázódási folyamat az olasz pártban. Bár a küldöttek már hazatértek, még mindig nem indult meg a szindikalista taktika veszélyeivel és korlátaival foglalkozó vita – jóllehet ez képezte a moszkvai kongresszus egyik legfontosabb vitapontját. Mindazonáltal remélhető (a helyi szervezetekkel kapcsolatban sok jel utal is erre), hogy a kérdés, amelyet a mozgalom gyakorlata vet fel a párt számára, a perifériákból be fog hatolni a központba, hogy ott nyerjen *elméleti, szervezeti és taktikai megoldást.*

Nem hallgathatjuk el azonban azt sem, hogy a megoldás előfeltételei még nem állnak teljes mértékben rendelkezésre. A szindikalizmus ugyanis nem egyéb, mint a forradalmi, de még nem kellően tudatos tömegek spontán reakciója a párt politikai opportunizmusára. A párt tehát csak akkor képes teljesen leküzdeni a szindikalizmust, csak akkor válhat a mozgalom igazi vezetőjévé, *ha kiveti magából az opportunizmus legkisebb maradványait is.* A moszkvai kongresszus nyilatkozatai ebben a tekintetben is egyértelműek; a kongresszus minden egyes szekcióját kötelezte, hogy saját soraiban is hajtsa

végre e tisztogatást. Míg azonban az USP-n belül a legheve-sebb erjedési folyamatot hozták létre a III. Internacionálé csatlakozási feltételei (és előreláthatóan világosan különválnak a forradalmárok és opportunisták), addig úgy tűnik, hogy az olasz pártban elég nagy a hajlandóság az ellentétek összemo-sására. Bár a pártvezetés ülésén Terracini radikális napirendje győzött (igaz, hogy csekély többséggel, 7:5 arányban), a va-lóságos tisztogatást ez is a pártkongresszus időpontjáig, de-cember végére halasztja.

Így még mindig hiányoznak a helyzet valódi tisztázásának előfeltételei. Igaz: a munkások katasztrófák nélkül hagyhat-ták el az elfoglalt gyárakat; semmiképpen sem szűnt meg azonban annak a veszélye, hogy az elégedetlen proletártöme-gek spontán mozgalmai ismét a vezetők feje fölé nőnek, és a munkások vagy fejjel rohannak a falnak, vagy pedig az is-mételt eredménytelen erőfeszítések következtében demorali-zálódnak és ellankadnak. A veszély azért sem szűnt meg, mert az egyetlen lényeges változás, amely az olasz proleta-riátus tudatában észrevehető, a szindikalizmuson belüli bal-ratolódás. Nem változott a pártnak a mozgalommal szem-ben elfoglalt álláspontja; a reformisták kizárása nélkül itt nem is várható változás. Amíg ez be nem következik, válságos marad az olasz helyzet. Moszkvában világosan megmutatták a válságból kivezető utat. A kongresszusi téziseken kívül Moszkva közvetlen felhívást is intézett az olasz proletariátus-hoz. A feladat most csak annyi, hogy ez utóbbi magáévá te-gye s cselekedetei vezérfonalává változtassa a tanulságokat.

A MŰVELŐDÉSI MUNKA KÉRDÉSÉHEZ

Előreláthatólag a módszer és az alapok kérdése fogja meghatározni a művelődés kérdésével kapcsolatos, eljövendő vitákat. A magyar elvtársak tézisei a társadalmi és történelmi tudományok prioritását hirdették meg a természettudományokkal szemben; nézeteik (a Jugend-Internationale II. évfolyamának 6. számában) egyetértésre találtak Röbig elvtársnál, előreláthatólag azonban jelentős ellenállásba is fognak ütközni. Ezért talán nem lesz felesleges, ha néhány rövid megjegyzés erejéig a kérdés módszertani oldalával is foglalkozunk.[1]

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk: ha értelmesen akarjuk folytatni a vitát, akkor annak tárgya csak egy vagy más módszer uralma, nem pedig az egyes területek közötti prioritás lehet. Nincs olyan értelmes ember, aki előtt ne lenne világos: amennyiben a proletariátus diktatúrája átvészelte a közvetlen veszélyeztetettség időszakát, akkor ez a természettudomány és technika újabb virágkorát fogja megnyitni. Világos ugyanis, hogy a technika csak a profit által emelt korlátok eltűnése után indulhat el még alig elgondolható lehetőségek

1. A materialisztikus nem az idealisztikus ellentéte, mint ahogy ezt a marxizmus szokásos értelmezésében hamisan ábrázolják, hanem a formalisztikus korrelátuma; a proletár történelemfelfogás szempontjából ennek mély jelentősége van. Itt sajnos nem bonthatjuk ki e nagyon fontos tézis következményeit.

valóra váltása felé. Mindezzel együtt azonban a kérdés a következő: a nevelésben, gondolkodásban és érzelmekben, a tudományban és a filozófiában ugyanazt a meghatározó és mindent eldöntő szerepet fogja-e játszani a természettudományos módszer, mint amit a polgári társadalomban betölt? Egy dologgal legyünk ugyanis tisztában: a polgári társadalom a benne élő emberek minden egyes életmegnyilvánulása felett uralkodott. Már maga az a tény is bizonyítja ezt, hogy leszámítva néhány – s mint később látni fogjuk – reakciós kivételt, a természettudományos megismerés számított megismerésnek általában – vagy legalábbis a megismerés ideáltípusának; bizonyítéka ennek, hogy e tekintetben a polgári filozófia fő irányzatai (a Büchner-féle materializmus, kantianizmus és empiriokriticizmus) egyek voltak (hely hiányában nem akarjuk – és nem is vagyunk képesek rá – a kérdést bővebben kidolgozni). Mindez nem véletlen. A természettudományok a polgári társadalom számára nemcsak a termelés – tőkés – racionalizálását tették lehetővé, hanem módszerük kitűnő ideológiai fegyvernek bizonyult mind a halódó feudalizmussal, mind pedig a feltörekvő proletariátussal szemben.

A természettörvény első funkciója (az egyszerűség kedvéért erre a pontra összpontosítunk minden kérdést) általánosan ismert és könnyen belátható. A feudalizmus személyes „face to face" elnyomásának és kizsákmányolásának ugyanis ideológia védelemként az isteni kinyilatkoztatásra és tekintélyre volt szüksége; a feltörekvő kapitalizmusnak ahhoz, hogy a munkást saját céljai számára „szabaddá" tegye, nemcsak a gazdasági és politikai kötelékeket kellett megsemmisítenie, hanem a régi társadalom ideológiai alapját is meg kellett rendítenie. A személyes isten helyébe tehát a személytelen természettörvényt állította; szétzúzta a régi tekintélyt, a helyére azonban új tekintélyt kellett a trónra ültetnie. Ez az új tekintély a természettörvény. A természettörvény funkciója kettős.

Egyfelől szétzúzza a régi tekintélyt, megrendíti az emberekben azt a hitet, hogy az elnyomás és kizsákmányolás feudális módja öröktől fogva szükségszerű, isten által akart rend. Másfelől viszont felébreszti bennük azt a hitet, hogy a személytelen, „természettörvényszerűen" ható tőkés termelési rend megfelel az emberi ész „örök" törvényeinek, független az emberi akarattól, emberi erőfeszítések nem zúzhatják szét; hogy tehát e rend egy második természet (a polgári nemzetgazdaságtan és a természettudományos módszer összefüggése). A szoros összefüggést az is bizonyítja, hogy mikor a XIX. század végén elkezdődött a marxizmus politikai felvizezése, akkor ez együtt járt a polgári „tudományosságnak" a történelmi materializmusba való behatolásával. Bernstein kezdte el a „tudománytalan" dialektikus módszer elleni harcot; folytatását a szociológia mint „tiszta" természettudomány, a kantianizmus, machizmus stb. képezte. Céljukat el is érték: a proletariátus vezető rétegeiben és széles tömegeiben létrejött a kapitalizmus megrendíthetetlenségébe, „természettörvényszerű" szükségszerűségébe vetett hit; létrejött az ökonómiai fatalizmus világnézete, amely számára kalandorságnak, „tudománytalannak", sőt nem-marxistának tűnt egy, a gyökeresen új társadalmi renddel vagy a forradalmi átalakulással kapcsolatos elképzelés. (Itt még utalásszerűen sem mutathatjuk be, hogy milyen mélyek e módszertani beállítottság gyökerei az opportunizmus elméletében. Csak arra utalok, hogy mivel az opportunisták „időtlenül és természettörvényszerűen", tehát történelmietlenül, egy általában vett kapitalizmus vagy válság stb. kutatására törekedtek, teljességgel képtenek voltak arra, hogy a történelmileg új jelenségeket, például az imperializmust a maguk újdonságában ragadják meg.)

Ezzel szemben hangsúlyozni kell: a proletariátus módszere történelmi. Marx a kapitalizmus mint történelmi jelenség lényegét történelmileg ragadta meg, hogy így történelmileg mu-

tathassa fel szükségszerű bukását is. Ha tehát a proletariátus forradalmi tudománnyal akarja alátámasztani osztályharcát, akkor a történelmi materializmus hagyományait, a marxi módszert kell követnie. Mégis, mikor itt előtérbe állítjuk a történelmi-társadalmi módszert, akkor súlyos – és érthető – előítéleteket kell legyőznünk. A kapitalizmuson belül ugyanis a természettudományos módszer volt a haladó, a történelmi pedig a reakciós módszer. Míg az előbbi a feltörekvő polgári osztály ideológiai kifejeződés volt, addig a kétségbeesetten védekező feudalizmus a történelemben kereste a hagyomány és legitimitás megőrzésének ideológiai fegyverét.[2] A burzsoázia dekadenciájának időszakában újabb historizmus jött létre, a belső fáradtság, közömbösség, szenzációhajhászás és fatalizmus ideológiai kifejeződéseként. Amint a dekadens rómaiak eljutottak a vallási eklekticizmushoz, úgy a XIX. század végén létrejött a tanácstalan relativizmus, a historizmus. A tőkés társadalom ideológiai védelmét, szükségszerűségének és értelmességének bebizonyítását a burzsoázia egyre inkább lakájainak, a szociáldemokratáknak engedte át, akik hamarosan a polgári „tudományosság" örököseivé váltak.

A mi történelemfelfogásunk mindebből semmit sem profitálhat. Alapvetően leszámol minden (mind történelmi, mind természettudományos) fatalizmussal. „Az emberek maguk csinálják történelmüket" – mondja Engels a *Feuerbach*-ban, és aforizmáiban Marx még jobban kiélezi e gondolatot, mikor hangsúlyozza, hogy nem a világ értelmezése, hanem megváltoztatása a feladat. Ha azonban ily módon rögzítjük a proletártudomány célját és módszerét, akkor ebből következik, hogy a megismerés lényegi tárgya az emberi társadalom totalitása, a tudomány tárgya pedig annak tudatosítása, amit e totalitás fejlődése feladatként, a cselekvésben megvalósuló fel-

2. Például: a történelmi jogi iskola. Lásd erről MEM. 1. köt. 78–85.

adatként ró a proletariátusra. Csak a marxizmus, a forradalmi dialektika, a történelmi materializmus kínálja e megismerést, amely az egésznek s az egésznek mint folyamatnak a megismerése – s mint ilyen –, a cselekvés előzetes lépcsőfoka.

Tisztában kell lennünk ugyanakkor azzal is, hogy a megismerés minden területének a forradalmi marxizmus szellemével való ilyen áthatása ma még csak a tudománnyal szemben felállított követelmény; olyan követelmény, amely csak a forradalomban és a forradalom által teljesülhet. Bármilyen jelentős is Marx és Engels, valamint egyes követőik teljesítménye, bármennyire is kikényszerített már a polgári társadalmon belüli történelmi fejlődés is néhányat e változások közül, vagy legalábbis elindította ebbe az irányba a fejlődést (például a földrajz mint társadalomtudomány, mint antropológiai földrajz, a települési helyek tanával összefüggésben), mégis jelenleg még csak az út kezdetén állunk. Még a távoli jövő célja az, hogy az összes tudományt a szabad és szabad közösségben élő ember önmegismerésének nézőpontja egyesítse. Az egyes tudományok feltehetően még sokáig meg fogják őrizni a kapitalista munkamegosztásból és eldologiasodásból, a polgári individualizmusból származó, elvont elkülönülésüket, specializálódásukat és összefüggésnélküliségüket. Egy mindent átfogó totalitás tagjaivá való átalakulásuk (amely ekkor a természettudományokat is magába fogja foglalni) maga is olyan folyamat, amelynek most még csak kezdeteinél tartunk. Annak lehetetlensége azonban, hogy az egyes megismerési területek anyagából azt adjuk át a harcoló proletariátusnak, amire szüksége van, és aminek ismeretére szomjazik, nem akadályozhat meg abban, hogy már ma is tudatosítandónak tekintsük e követelményt. Éppen, mivel ma még nem vagyunk képesek a megismerhető tartalmak egészének módszerünkkel való átdolgozására, legalább magát a módszert művelődési munkánk középpontjába kell helyeznünk. Csak ily módon ér-

hető el ugyanis a napi követelményeknek és a jövő előmozdításának egysége. Csak így törhető meg a proletariátusban a burzsoá képzetek és előítéletek ideológiai igézete, csak így engedheti át helyét a gyümölcsöző, tettekre vezető kritikának. A polgári társadalomnak ez a kritikája, melyet egyedül és kizárólagosan csak a dialektikus materializmus képes nyújtani, egyben az az emelő is, amely mozgásba hozhatja a mozgalmat a jövő birodalmának irányába.

PÁRT ÉS IFJÚSÁGI MOZGALOM MAGYARORSZÁGON

Az a jelszó, hogy az ifjúsági mozgalom szervezetileg független legyen a felnőttek pártjától, történelmileg a legszorosabban összefügg az opportunizmus elleni harccal. Minden valóban fontos szervezeti kérdéshez hasonlóan e kérdés is csak a politikai-történelmi helyzettel és a proletár osztályharc pillanatnyi állásával szerves összefüggésben kezelhető. A szervezeti kérdés minden elméleti kérdésfeltevés *gyakorlati kicsúcsosodása,* az a pont, ahol az utak valóban elválnak egymástól. A centristáknak a kommunista Internacionáléról folytatott vitájában – ha ellentétes irányban is, mint az ifjúsági mozgalom autonómiájának kérdésénél – igazolódott a legvilágosabban ennek az összefüggésnek a helyessége. A centristák, míg minden erejükkel a szervezeti „autonómiához" ragaszkodtak, hajlandóak voltak arra, hogy politikailag-elméletileg bármely elgondolható kérdésben engedjenek a kommunista Internacionálénak. Másfelől viszont minden törekvésük arra irányult, hogy amennyire csak lehetséges, elszigeteljék, a politikai összefüggésektől függetlenül kezeljék a szervezeti kérdések megvitatását; céljuk ezzel az volt, hogy a proletariátus kevésbé felvilágosult és tisztán látó tömegeiben ne tudatosodjon: *a politikai állásfoglalások sorsa tulajdonképpen a szervezeti kérdéseken dől el.*

A tévedések elkerülése végett mindig ebben az összefüg-

gésben kell tárgyalni párt és ifjúsági mozgalom *szervezeti összefüggésének kérdését;* elemezni kell az osztályharc adott szakaszát, és ebből meg kell állapítani, hogy *az adott pillanatban az együttműködés mely formája biztosíthat maximális átütőerőt a proletariátus számára.* Az ifjúsági mozgalom ugyanis csak egy része a forradalmi proletariátusnak. Az összmozgalmon belüli „autonómiája" ennek megfelelően csak célszerűségi kérdésként, *taktikai* és nem *elvi* problémaként kezelhető; taktikai problémaként tehát, amely az osztályharc pillanatnyi állásának megfelelően változtatja alakját. „Autonómiája", amely a harc egyik szakaszában életbe vágó szükséglet volt, egy másik szakaszban nagy veszéllyé válhat, hogy végül a harmadikban ismét az egészséges továbbfejlődés feltétlen követelményét képezze. Így a kérdés tárgyalása során – véleményem szerint – nem ragadhatunk meg a szívünkhöz nőtt szervezeti önállóságra vonatkozó fényes emlékeknél; de elfogadhatatlannak tűnnek azok a törekvések is, amelyek az „ifjúsági szindikalizmus" jelszavának ürügyén egyszer s mindenkorra – az előbbihez hasonló dogmatikus módon – akarják elvetni az autonómia elvi megalapozását.

Már közhellyé vált, hogy az ifjúsági mozgalom szervezeti önállósága kívánatos és megvalósítandó minden olyan országban, ahol nincs szilárd és önálló kommunista párt. Ahhoz, hogy az ifjúsági mozgalom és párt közötti összefüggést (egyáltalán) konkrétan megvizsgálhassuk, fel kell vetni a kérdést: *vajon az ifjúsági mozgalomnak az az avantgarde-szerepe,* amelyből az önállóságért folytatott harcok kinőttek, és amelyen e harcok sikere alapul, *igazolódhat-e az osztályharc minden szakaszában?* Ha igennel felelünk e kérdésre, akkor ebből szükségszerűen következik, hogy az ifjúsági mozgalom immár hagyományossá vált, nehezen kiharcolt önállóságát feltétlenül meg kell őriznünk a kommunista pártokkal szemben is.

Bármennyire is alátámasztani látszanak azonban az eddig összegyűjtött tapasztalatok azt a tézist, hogy az ifjúság mindig a proletariátus legaktívabb és legforradalmibb része, ez mégsem fogadható el minden további nélkül abszolút igazságként. A tézis dogmatikus általánosítása mindenképpen ifjúsági szindikalizmushoz vezet, amely – a történelmi-dialektikus felfogástól (amely nem fogad el egyetlen ilyen „időtlenül-általános" igazságot sem) való minden más eltéréshez hasonlóan – szükségképpen bizonyos polgári-„forradalmi" nézetekhez közelít. Így ebben az esetben bizonyos ideológiai kapcsolat jön létre a polgári-értelmiségi „ifjúsági mozgalmakkal" (melyek tudomásom szerint különösen a háború előtti Németországban széleskörűen elterjedtek), amelyek abból indultak ki, hogy az ifjúság *mint ifjúság*, s éppen azért, mert ifjúság, feltétlenül haladóbb, „forradalmibb", mint az őt megelőző nemzedékek.

E nézetek mögött a nemzedéki kérdés történelmietlen, nem-dialektikus, dogmatikusan racionalista (tehát az engelsi szóhasználattal élve metafizikus) felfogása rejlik. A történelmi valóságban a nemzedékek egymásra következése történelmi-dialektikus *folyamat*. E folyamat lényegét meghatározott, konkrét tartalmak történelmi változása, dialektikus egymásra és egymásból következése képezi, s ezáltal az egyik „nemzedékhez" tartozó emberek kora, a fiatal vagy idős „nemzedékhez" való tartozás a hozzárendelés kérdése. A képviselt forradalmi tartalmaktól függ tehát (és nem fordítva), hogy valaki a fiatal nemzedékhez, annak „forradalmi" lényegéhez tartozik-e. „Az" ifjúság tehát nem *mint ifjúság* forradalmi, az általa képviselt nézetek nem *az ifjúság* nézeteiként „forradalmiak", hanem éppen megfordítva: az ifjúság akkor válik a haladás hordozójává, *ha* képviseli e nézeteket, *amennyiben* és *amilyen mértékben* e nézeteket képviseli. Ezzel azonban hamisnak bizonyult és elvetendő a kiindulópont. Először is

meg kell állapítani a következőket: *milyen* nézetek testesítik meg (objektíve) a haladást; *mennyiben* képviseli ezeket az ifjúság az idősebb nemzedékekkel szemben; *milyen mértékben* áll fenn szociológiailag *minden egyes adott esetben* annak lehetősége és valószínűsége, hogy az ifjúság lesz a társadalmi haladás egyedüli, vagy legalábbis elsődleges hordozója.

A dolog lényegéhez tartozik, hogy a polgári szemlélet már csak azért sem nyomulhatott előre e helyes kérdésfeltevések irányában, mert nem volt képes a kérdést társadalmilag-történelmileg feltenni, és így általában megragadt a haladás „metafizikai" fogalmánál. A proletár ifjúsági mozgalom számára ezért rendkívül fontos, hogy ne csináljon dogmát az ifjúság avantgarde-szerepéből, a proletariátus legaktívabb, legforradalmibb részeként való felfogásából. Ehelyett meg kell vizsgálnia azokat a konkrét gazdasági, társadalmi és ideológiai feltételeket, amelyek következtében az ifjúság a proletariátus összmozgalmán belül e szerepkörben jelenik meg. Csak ha ezen az alapon, a konkrét *elemzés* felé nyomulunk előre, akkor tehetjük fel a következő kérdéseket: az osztályharc mely szakaszában olyanok a fiatal munkások harcának feltételei, hogy ezek a forradalmi proletariátus legaktívabb élharcosaivá válhatnak? Milyen szakaszokban maradnak viszont el forradalmi tudatosság tekintetében felnőtt osztálytestvéreik mögött? Világos, hogy az e kérdésre adott választól függ az a probléma, hogy az ifjúsági mozgalom szervezetileg független legyen-e a kommunista párttól. Az ifjúsági mozgalom autonómiája ugyanis számunkra nem öncél, fétis, hanem eszköz arra, hogy hatékonyabbá és ütőképesebbé tegyük a munkásifjúság részvételét a proletariátus osztályharcában.

E cikk szűk keretei nem teszik lehetővé a kérdés beható elemzését. Csak annyit kívánunk elérni, hogy a magyar tapasztalatok értelmezésén keresztül vitára ösztönözzünk a helyes kérdésfeltevés irányában. E tapasztalatok közül elsősorban

a Tanácsdiktatúra bukása utániakat kell említenünk. Az előkészület szakaszában ugyanis a magyar fiatalok magatartása teljesen megfelelt annak az elképzelésnek, amelyet a forradalomban betöltött szerepükről szoktunk kialakítani. A diktatúra alatt politikailag a kommunista törekvések hajlíthatatlan támaszai voltak (így a párt kompromisszumával szemben a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség nevet vették fel), hősiesen kivették részüket a Vörös Hadsereg harcaiból – talán csak a munkafegyelem helyreállításának kérdésében kellett náluk nagyobb akadályokat leküzdeni, mint a felnőtteknél. Közvetlenül a bukás után, a Peidl-kormány alatt is, a proletár Magyarország utolsó harcosaiként, a fiatalok emelték magasba a vörös zászlót. Amint azonban az egész mozgalom illegálissá vált, azonnal megszűnt az ifjúság vezető szerepe. Nem szeretném, ha félreértenének: volt és ma is van számos fiatal elvtárs, aki csodálatra méltó hősiességgel végzi – felnőtt elvtársai oldalán – e munkát; a fiataloknak is megvannak a maguk mártírjai, nemcsak a korábbi teljesítmények, hanem a most végzett illegális munka következtében is. Senki sem állíthatja azonban (ha előítéletek nélkül szemléli a magyar helyzetet), hogy a fiatalok valóban a forradalom avantgarde-ját jelentenék. Közülük egyesek – a felnőttek oldalán – részt vesznek az élvonalbeli harcokban. Nagy tömegeik és korábban legjobb harcosaik jelentős része azonban ugyanazon forradalom utáni válságokat és „betegségeket" éli át, mint a felnőttek; a bátortalanságot, az apátiát, a forradalomba vetett hit elvesztését, az ideológiai zavart. Meg kell állapítani azt is, hogy a fiatalokat sokkal mélyebben érintette e válság, mint a felnőtteket. A gondolkodás zavarai, az újra feléledt eklekticizmus, a magyar depressziós „betegség", a tolsztojánus erőszakellenes ideológia soraikban sokkal több áldozatot követelt, sokkal nehezebben volt leküzdhető.

Nem e tények megállapítása a legfontosabb most (a helyzet

már megváltozott), hanem az okok megállapítására tett kísérlet. Azt hiszem, ebből a szempontból nem lesz felesleges arra utalni, hogy *a magyar ifjúsági mozgalom gyengeségének és ingadozásának oka ugyanaz, mint ami korábban erejének forrása volt – s később, talán nem is olyan sokára, ismét az lesz.* Ez véleményem szerint *a fiatalok nagyfokú ideológiai önállósága a burzsoázia gondolat- és érzelemvilágával szemben.*

A proletariátus, mint a tőkés társadalom terméke, ideológiailag mindaddig képtelen teljesen felszabadítani magát e társadalom alól, amíg azt teljesen meg nem semmisítette. Minél régebbi, fejlettebb a kapitalizmus egy országban, minél fejlettebb és – a szokásos szóhasználat szerint – iskolázottabb az osztályharcban a proletariátus, annál mélyebben befolyásolja gondolatait és érzelmeit a burzsoázia világszemlélete. Nemcsak az iskola fáradozik azon, hogy beleverje a proletariátusba ezt a világszemléletet, s ezáltal megmérgezze osztálytudatát; sok lehetőség van e megfertőződésre a „békés" osztályharc „normális" harcmódja (amelynek az opportunista vezető rétegek még a forradalom kellős közepén is hódolnak) során is. Az ifjúság gátlástalanabb kizsákmányolása; gazdaságilag kedvezőtlenebb szervezete; azok a jelentősebb nehézségek, amelyekbe e helyzet békésen kiharcolt „reformok" által való „megjavítása" ütközik; a kapitalista társadalommal szemben lehetővé vált nagyobb belső, szellemi szabadság, mint a „tapasztalatlanság", a társadalmi struktúrával való rövidebb érintkezés következménye – nagyjából ezekre a mozzanatokra gondolunk.

E mozzanatok *a forradalmi fellendülés pillanatában vagy annak belső előkészítése folyamán* döntő és máshol alig megtalálható átütőerőt kölcsönöznek az ifjúságnak. Olyan időszakokban (például a magyar diktatúra és a világháború alatt), mikor a felnőtt proletariátus a burzsoázia ideológiai fertőzésének, a nacionalizmusnak stb. a tárgya, mikor annyira

beleivódott, annyira leküzdhetetlennek tűnt számára a kapitalista állam hatalma, hogy még csak kísérletet sem volt képes tenni az ellenállásra, az ifjúság a maga naivan heroikus, spontán áldozatkészsége révén egyedül is felvehette a harcot. De a tőkés társadalom leküzdhetetlenségének megvetése az ifjúságnál – ha élcsapata tömegeit vesszük figyelembe – nem annyira a tőkés társadalom lényegének s ezzel együtt végső, halálos válsága bekövetkeztének teljesen tudatos és világos átlátásán alapult, mint a burzsoá vagy kispolgári előítéletek uralmától való ösztönös szabadságon; ezért olyan időszakokban, *mikor a forradalom lefelé ívelő szakaszát éli,* kisebb biztosíték ez az érzés, mint az egyébként megfontoltabb, öregebb osztályharcosok teljesen világos osztálytudata.

Annak oka tehát, hogy ma Magyarországon a felnőtteknek és nem az ifjúságnak van vezető szerepük, nem pusztán az illegális munka technikájához szükséges, a körülmények megkívánta nagyobb elővigyázatosság, hanem a harc egész módja: *annak szükségessége, hogy egy látszólag kilátástalan harcot, a győzelem biztos tudatában, nyugodtan, rendületlenül, ideges túlzások nélkül és mégis eltökélten folytassanak.* Általánosságban ismétlődik meg az, ami a diktatúrában csak egyetlen ponton jelent meg. Akkoriban az ifjúság példát mutatott a csatatéren az áldozatvállalás „gyors hőstetteiben", vezetőre volt azonban szüksége, amikor a munkafegyelem helyreállításának érdekében lassabb és tudatosabb áldozatokra volt szükség. Ma e tényállás az egész vonalon megmutatkozik.

Az ifjúsági mozgalom és a párt gyorsan és a mozgalom számára sikeresen levont minden következtetést e tényállásból. Míg a diktatúra előtt a KMP teljesen önállóan hagyta dolgozni az ifjúságot, és csupán minden szükséges segítséget bocsátott a rendelkezésére; míg a diktatúra időszakában a kommunisták minden erejükkel arra törekedtek, hogy az opportunisták törekvéseivel szemben megvédjék az ifjúság korlát-

lan autonómiáját, most párt és ifjúsági mozgalom között a legszorosabb szervezeti összefüggés áll fenn, olyan taktikai együttműködés, amelyben az ifjúság önként igazodik az összmozgalom egységes vezetéséhez.

Távol áll tőlem, hogy túlzottan messzemenő következtetéseket vonjak le e tapasztalatokból. Még a magyar ifjúsági mozgalom jövőjével kapcsolatban sem lenne ez helyes. Legfeljebb annyit lehetne mondani, hogy *számunkra párt és ifjúsági mozgalom* szerves összefüggése* sem az egyik, sem a másik irányban nem dogma, hogy a jövő számára (az osztályharc mindenkori helyzetének, a párt és ifjúsági mozgalom helyzetének megfelelően) kölcsönösen szabadon akarunk hagyni minden utat az adott pillanatban elképzelhető, legnagyobb átütőerő eléréséhez. A kapcsolatok rugalmasságának követelménye viszont más országok számára is nagy jelentőségű. Csak a legszélesebb keretek között zajló, *minden ország tapasztalatait figyelembe vevő* vita *hozhatná létre* azonban *a feltételek rögzítésének irányelveit; annak meghatározását, hogy milyen körülmények között milyen szervezeti forma a legkedvezőbb.* Vitára ösztönözni – ez volt e néhány és szükségképpen felületes sor egyetlen szándéka.

* (*Eredetiben sajtóhiba:* Zusammenbruch *szó áll, valószínűleg a* Zusammenhang *helyett.* – Szerk.)

A TÖMEGEK SPONTANEITÁSA ÉS A PÁRT AKTIVITÁSA

Az Egyesült Német Kommunista Párt (VKPD) offenzív taktikája körül folyó vita nagyon könnyen elválasztható attól a polémiától, amelynek tárgya a márciusi akció helyes vagy helytelen irányítása. Az elválasztás lehetőségét világosan mutatja Paul Franken elvtárs módosító javaslata, amelyet a Központi Bizottság április 7-én és 8-án tartott ülésén terjesztett be. Azt javasolta, hogy a Központi Bizottság irányelveinek XII. szakaszában ebből a mondatból: „A Központi Bizottság ezért jóváhagyja a központi vezetés politikai és taktikai magatartását" – töröljék ki a „taktikai" szót. Igaz, hogy a Központi Bizottság nagy többséggel utasította el e módosító indítványt; ennek ellenére mind az irányelvek VI. pontja, mind pedig Paul Frölich elvtársnak az Internationalében megjelent *Offenzíva* című cikke azt bizonyítják, hogy a márciusi akció semmiképpen sem az új taktika klasszikus példája volt; *sokkal inkább a pártra kényszerített, védekező harcnak tekinthetjük, az új taktikára való szellemi és szervezeti átállás közepette.* Ennek megállapítása semmiképpen sem jelenti azt, hogy az új taktika kiépítése szempontjából ne lehetne teljes mértékben felhasználni a márciusi akció tanulságait. Annyi azonban világos, hogy az offenzív taktika problémáját – legalábbis részben – függetlenül kell tárgyalnunk a márciusi akció konkrét eredményeitől és kritikájától.

Lényegében három kérdést érint a nyíltan vagy tudattalanul opportunista oppozíció az új taktikával szemben. Először is megkísérlik bebizonyítani, hogy amennyiben „helyesen" fogjuk fel a forradalmi offenzívát, akkor ez semmilyen szempontból sem jelent újdonságot a VKPD számára; azt bizonygatják, hogy már a *Nyílt levél* taktikája is offenzív taktika volt. Továbbá, Bakunyin vagy Blanqui szellemében felfogott puccsként akarják leleplezni a márciusi akciót. Harmadszor pedig, annak igazolására törekszenek, hogy a VKPD-ben most kiéleződött elméleti ellentét nem egyéb, mint Rosa Luxemburg és Lenin régi ellentéte, amely az orosz párt szervezeti kérdéseivel kapcsolatban már 1904-ben világosan kifejeződött Rosa Luxemburg cikkeiben. Nem űzünk sem Marx, sem Rosa Luxemburg-filológiát. Felesleges volna Marx-idézeteket felhozni a márciusi akció mellett vagy ellen; éppilyen méltatlan volna, ha most meg akarnánk menteni Rosa Luxemburg emlékét az opportunizmussal való szövetségtől. Ehelyett idézetektől és címszavaktól lehetőleg függetlenül, világosan ki akarjuk fejezni annak az elméleti ellentétnek a lényegét, amely a VKPD-ben áthidalhatatlanná vált, amelyet azonban a fent említett három gondolatkörrel kapcsolatosan inkább csak körüljárnak, de nyíltan nem mondanak ki. *A kérdés a párt és a tömegek szervezeti, szellemi és taktikai kapcsolata a proletárforradalom kiéleződésének időszakában.* Ha így tesszük fel a kérdést, rögtön elesik minden hivatkozás Rosa Luxemburgnak a tömegakciókról szóló elméletére. Ezek ugyanis a proletárforradalomnak egy másik, kevésbé fejlett szakaszára vonatkoznak. Nem feledkezhetünk meg ugyanis arról, hogy Rosa Luxemburg sohasem törekedett „időtlen", „örökké érvényes" igazságok kimondására, hanem konkrét elemzések segítségével, konkrét helyzetekben kívánta az adott pillanatban szükséges taktikát meghatározni. A tömegakciókkal kapcsolatos fejtegetéseit (a pártnak ezekben játszott szere-

pével kapcsolatos meggondolásaival együtt) *a polgári forradalomban,* az első orosz forradalom előtt, alatt és után fogalmazta meg. Megállapításai ezért semmi esetre sem vonatkoztathatók minden további nélkül a mostani helyzetre. Helyesebben, először a következő kérdést kell felvetnünk: *ugyanaz marad-e az egész forradalmi folyamat alatt a párt és tömegek kapcsolata, vagy pedig maga e kapcsolat is olyan folyamat, amelynek aktív vagy passzív módon át kell élnie az egész folyamat dialektikus átváltozásait és átcsoportosításait.* Ez a vita kulcskérdése; a jobbszárny – többnyire burkolt formában – nemmel, a balszárny viszont – gyakran nem eléggé világosan – igennel felel rá.

A Központi Bizottság Clara Zetkin elvtársnő által képviselt kisebbségi határozata akaratlanul is elárulja a jobbszárny e taktikai és elméleti alapgondolatát. A számunkra fontos szakasz így hangzik:

„A VKPD Központi Bizottsága rendkívüli módon helyteleníti, hogy a központi vezetőség nem tette a burzsoázia és állam ellen folytatott erőteljes offenzíva harci objektumává a *Nyílt levél* követeléseit és a Szovjet-Oroszországgal kötött szövetség követelését. Ez az akció hozzájárult volna a széles proletártömegek mozgósításához, a kis- és középpolgárság egyes részeinek a harcba való bevonásához; ezzel kétszeresen is erősítette volna a forradalmi proletariátus hatalmát és *kényszerítően* (az én kiemelésem!) növelte volna a proletariátuson kívül is, távolabbi célok felé." Azt hiszem, hogy az általam kiemelt szó (kényszerítően) képezi a tulajdonképpeni vitakérdés lényegét: vajon a tömegakciók az egész forradalmi folyamatban megőrzik-e azt a „kényszerítő"-jelleget, amellyel kétségtelenül rendelkeztek a forradalmi időszak kezdetén, a spontán és elemi erejű tömegakciók korszakában, vagy pedig a forradalmi fejlődés folyamán itt döntő változás következik be? A tömegakciók kényszerítő jellegét gazdaság

és ideológia klasszikus – Rosa Luxemburg által is átvett – kapcsolata alapozza meg. E felfogás számára a tömegakciók ideológiailag, gondolati és cselekvési formákban fejezik ki az objektív gazdasági folyamat válságát és annak kiéleződését. Ebben az esetben „spontánul", az objektív gazdasági válság bizonyos mértékig automatikus következményeként jönnek létre a tömegakciók: „spontaneitásuk" csupán egy objektív tényállás szubjektív, ideológiai oldalát jelenti. Ez a helyzet határozza meg egyben a legtudatosabb élcsapat, a párt szerepét is. Jelentősége abban rejlik, hogy a párt taktikai tevékenysége „sohase maradjon a tényleges erőviszonyok *mögött*, hanem előttük járjon."[1] Bár a párt kétségtelenül gyorsító és előrevivő erő, e funkciója azonban egy olyan mozgalomban érvényesül, amely – végső fokon – döntéseitől függetlenül fejlődik ki, s amelyben éppen ezért semmiképpen sem a párt a kezdeményező. A nézetek mögött kétségtelenül az a klasszikus szemlélet rejlik, amely szerint a gazdasági, következésképpen a politikai és ideológiai folyamatok is „természettörvényszerűen" szükségszerűek. A forradalmi akció fokozásának „kényszerítő" jellege annyit jelent, hogy helyesen ismerjük fel és alkalmazzuk a benne működő „törvényeket" – hasonlóan ahhoz, amikor a technikában alkalmazzuk a természettudomány által helyesen felismert természettörvényeket. Ismét csak nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a gazdaság és a szó legtágabb értelmében vett ideológia viszonyának, következésképpen a társadalmi történés, e történés megismerése és a párt cselekvése közti kapcsolatnak ez a leírása feltétlenül érvényes a *kapitalista társadalomra*. De vajon a társadalmasult ember felett általában uralkodó, „időtlenül érvényes" törvényekről van itt szó, vagy csak a kapitalista gazdaságra és tár-

1. Rosa Luxemburg: *Tömegsztrájk* . . . Vál. beszédek és írások. 1958. 1. k. 54.

sadalomra érvényesekről? Marxnál és Engelsnél csak utalásokat találunk e kérdéssel kapcsolatban. Fel kell azonban tételeznünk, hogy az olyan, fontos helyeken használt kifejezések, mint a „szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való ugrás", számukra nem pusztán képek vagy stiláris fordulatok voltak. Úgy tűnik, hogy tanításuknak lényeges alkotórészét képezi az a gyakran megismételt állítás, hogy a gazdaságtan és a társadalomtudomány kijelentései csak meghatározott történelmi korszakokra érvényesek, nem tartanak igényt történelemfeletti érvényességre, hogy e megállapítások nemcsak objektív, hanem szubjektív értelemben is meghatározott társadalmi állapotok önmegismerései (a történelmi materializmus mint a proletariátus „ideológiája").[2]

Nem lehetséges tehát – Gorter módján – a proletariátus uralmának időszakában is a kapitalizmushoz hasonló kapcsolatot feltételeznünk gazdaság és (ismét csak a szó legtágabb értelmében vett) ideológia között; mivel azonban a „szükségszerűségből" a „szabadságra" való átmenet sohasem egyetlen, gyors és közvetítések nélküli aktus, hanem egy *folyamat* – melynek forradalmi, válságokkal tarkított jellegét Engels találóan jelezte az „ugrás" szóval –, fel kell tennünk a következő kérdést: *mikor, hol, milyen körülmények között és milyen mértékben kezdődik el ez az ugrás a „szabadság birodalmába"?* Csaknem minden döntő jelentőségű teoretikus kérdéshez hasonlóan, sajnos e probléma is nagyon ritkán merült fel a mozgalomban. Ez annál inkább sajnálatos, mert megválaszolása rendkívüli *gyakorlati* fontosságú a kommunista pártok taktikájának meghatározása szempontjából. Ha ugyanis a kapitalizmus végső válságának időszakától számítjuk e folyamat *kezdetét*, akkor ebből az elméleti állásfoglalásból messzemenő taktikai követelmények adódnak. Mindenképpen

2. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 136. k.

így kell azonban állást foglalnunk. Ennek oka nem egyszerűen az az elméleti megfontolás, amelynek szempontjából lehetetlen a szabadságot, a szükségszerűség alóli felszabadulást a sors ajándékaként, gratia irresistibiliaként felfognunk, amely a mechanikus, automatikus módon folytatott harcok végén ingyen hullik az ölünkbe. A döntő e harcok és környezetük tárgyilagos szemlélete. Lenin joggal szállt szembe azzal a felfogással, amely a kapitalizmus imperialista válságát – melyet maga is végső válságnak tekintett – mechanikus-fatalista módon kiúttalannak tekintette; véleménye szerint nincs olyan helyzet, amely elvontan tekintve kilátástalan lenne. *A válságból való kilábolás útját a proletariátus, a proletariátus tette zárja el a kapitalizmus előtt.* Természetesen gazdasági szükségszerűség, gazdasági „természettörvények" következménye az, hogy a proletariátus *képes* erre, hogy tőle függ a válság megoldása. E „természettörvények" azonban csak a válságot határozzák meg; kizárják egy, a korábbiakhoz hasonló kapitalista megoldás lehetőségét. A válság akadálytalan önmozgása azonban más megoldást is lehetővé tesz: „a harcoló osztályok kölcsönös megsemmisülését", a barbárság állapotába való visszaesést.

A kapitalista fejlődés „természettörvényei" tehát csak elvezethetik a társadalmat a végső válsághoz; nem mutathatják meg azonban a válságból kivezető utat. Az eddig eltelt forradalmi időszak minden elfogulatlan megfigyelőjének arra a belátásra kellett jutnia, hogy a forradalom s a forradalom győzelmének útjában álló leglényegesebb, elméletileg és taktikailag azonban a legkevésbé előre látott akadályt nem annyira a burzsoázia ereje, mint inkább a *proletariátus ideológiai visszamaradottsága jelenti.* Itteni fejtegetéseinkből ki kellett maradnia a mensevizmus egész problémakörének. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a forradalom előtti elméletben szinte semmilyen szerepet sem játszott e probléma; a közép-

pontban a burzsoázia elleni és nem az egyes proletárpártok egymásközti harca állott. Az Oroszországon kívüli irodalomban a revizionizmus a párton *belül* megoldandó problémaként jelentkezett. Itt mégis világtörténelmi jelentőségű kérdésről, talán a forradalom sorsát eldöntő problémáról van szó. Ez abból is látszik, hogy a kapitalizmus rettenetes válsága, a forradalmi helyzetek gyors egymásra következése, a burzsoázia olyan mértékű ideológiai zavara, hogy kisiklik kezéből az államhatalom – *mindez együttvéve sem hozta létre kényszerítő erővel a proletariátus forradalmi ideológiáját.* A mensevik ideológia most arra a kényelmes álláspontra helyezkedik, hogy mivel hiányzik a proletariátus forradalmi akarata, objektív forradalmi helyzet sem létezik. Az adott helyzetből azonban nemcsak taktikai következtetéseket kell levonni a mensevik ideológiával szemben. A mensevik vulgármarxizmusnak mindenekelőtt azokat az elméleti előfeltevéseit kell revízió alá venni, amelyek politikai következtetéseit megalapozzák. *Vizsgálat tárgyává kell tenni* a fent említett és a mensevizmus által jellemző módon ellenforradalminak tartott tényállás problémáját; meg kell vizsgálnia a proletariátus ezen – hogy őszinték legyünk – *meglepő ideológiai válságának okait.*

A válságot már több ízben megállapították, alapjait behatóan elemezték. Ezek az elemzések a proletariátus gazdasági rétegződésére, a munkásarisztokrácia előnyös gazdasági helyzetére, életmódjának és ideológiájának kispolgáriasodására mutattak rá. Semmiképpen sem áll szándékomban, hogy kételkedjek az analízisek helyességében. Csupán arról nem vagyok meggyőződve, hogy a kérdés *totalitását,* tehát *lényegét* érintik. Ma már ugyanis annyira problematikusnak tekinthető ez az előnyös helyzet, hogy *csak* ezzel nem magyarázható nagyon széles tömegek mensevizmusa. Az is teljesen bizonyítatlan, hogy az egyes proletárrétegek forradalmi eltökéltsége egyenes arányban állna rossz gazdasági helyzetük-

kel és fordítva. Ennél is fontosabb azonban, hogy az utóbbi évek forradalmi tapasztalatai nagyon élesen rávilágítottak a *forradalmi spontaneitás korlátaira.* A rendkívüli *mennyiségi* növekedés ellenére is a forradalmi tömegakciók – önmagukban – lényegében nagyon hasonlóak a forradalom előtti időszak tömegakcióihoz: spontánul törnek ki, csaknem kivétel nélkül a burzsoázia valamilyen gazdasági (ritkábban politikai) támadásával szemben, és spontánul meg is szűnnek, mihelyt elérték vagy kilátástalannak tartják közvetlen céljaik teljesülését. Megtartották tehát „természettörvényszerű" lefolyásukat.

A kommunisták ma már nem kételkednek abban, hogy itt a pártnak döntő, a döntést kikényszerítő szerepe van. Hogyan képzeljük el azonban elméletileg (s ennek megfelelően taktikailag is) a pártnak ezt a szerepét? Vajon elégséges-e a tömegek pusztán propagandisztikus felvilágosítása ahhoz, hogy egyre növekvő tudatosságot kölcsönözzön e spontaneitásnak, ami aztán túlvezeti majd az akciókat az említett holtponton? Vagy pedig az a párt kötelessége, hogy kezdeményezőként avatkozzon be, s közvetlen érdekein keresztül, oly módon ragadja meg az *egész proletariátust,* hogy így az akció „kényszerítő erejű" fokozásával, párt és tömegek állandó kölcsönhatása révén túl lehessen jutni a holtponton? A KPD és az USDP közötti korábbi viták lényegében e kérdést érintették; a VKPD taktikája a márciusi akció előtt, a *Nyílt levél,* a Szovjet-Oroszországgal kötött szövetség taktikája is e szemléleten alapult. E beállítás nemcsak a közkeletűvé vált klasszikus ideológiatanra, hanem az orosz forradalom tapasztalataira is támaszkodhatott; így igen meggyőzőnek, elméletileg az egyetlen következetes álláspontnak tűnt. Hogy egyetlen példát említsünk: 1917-ben a béke jelszava kétségkívül alkalmas volt arra, hogy a bolsevizmus zászlaja alatt akciókra vezesse, vagy legalábbis jó akaratú semlegességre késztesse a

legszélesebb tömegeket, csaknem a dolgozó lakosság többségét. De vajon minden esetben ez lesz-e a proletariátus helyzete a döntő harcok előtt? Vajon nem különös, nem szükségképpen megismétlődő történelmi körülmények (amelyeket a bolsevikok ügyesen ki tudtak használni) segítették-e át az orosz forradalmat a holtponton? *Vagy pedig a proletárforradalom lényege az, hogy automatikusan, „természettörvényszerű" szükségszerűséggel szünteti meg ezeket az akadályokat?*

Ha így tesszük fel a kérdést, akkor tagadólag kell rá felelnünk. Az opportunisták persze energikusan igyekeznek elkerülni ezt a kérdésfeltevést: Paul Levi brosúrájának egész statisztikai anyaga azt a célt szolgálja, hogy a kérdést kezdettől fogva kikapcsolja a vitákból, s a forradalom minden olyan felfogását, amely nem a kérdésre adott igenlő válaszból indul ki, s puccsizmusba való visszaesésként bélyegezze meg. Ha azonban el akarjuk kerülni az újabb zavarokat, akkor el kell vetnünk minden olyan kísérletet, amely a puccsizmus kérdésébe akarja átjátszani a vitát. A fent említett kérdésre adott tagadó válaszból, valamint ennek taktikai következményeiből, ugyanis olyan helyzet adódik, amelynek semmi köze a puccsizmushoz. Mint a VKPD központi vezetősége helyesen megállapította, nem olyan szervezeti intézkedésről van szó, amelynek segítségével a kommunista párt (tehát egy bármilyen nagy, Blanqui értelmében vett „szervezett kisebbség") meghódíthatja az államhatalmat; *a kérdés az, hogy hogyan küzdhető le a VKPD önálló kezdeményezéseinek segítségével az ideológiai válság, a proletariátus mensevisztikus jellegű letargiája, vagyis miként lehet túljutni a forradalmi fejlődés holtpontján.* A puccs és a proletariátus vagy annak élcsapata által végrehajtott marxista-kommunista részakciók között ugyanis nemcsak az a különbség, hogy eltérő a résztvevők száma; bár egy meghatározott mennyiségnek, egy tömegpárt fennállásának itt döntő minőségi jelentősége is van. A lényeges különb-

ség mégis az, hogy mit akar szervezett előkészítés után megvalósítani a tervezett akció: egy konkrét célt (az államhatalom megdöntését), függetlenül a proletariátus osztálytudatának adott állapotától és érettségétől; vagy pedig az akció közvetlenül kitűzött célja csak *eszköze* a proletariátus osztálytudatára gyakorolt, döntő jelentőségű hatásnak; *e hatáson keresztül* valósulhat meg az államhatalom megdöntése.

E taktika szükségszerűsége nemcsak abból következik, hogy – mint az ifjúsági kongresszusnak a világpolitikával foglalkozó határozata kifejezi – a spontán tömegakciókra való várakozás „kvietisztikus csodahit", hanem abból is, hogy nem lehet arra számítani, hogy a forradalom kiéleződésének időszakában, akár minden objektív feltétel megléte esetén – mind kitörésük, mind pedig a szükségképpen elérendő célig való fokozásuk szempontjából –, „kényszerítő erejűek" lennének a spontán tömegakciók. Teljes mértékben lehetséges ugyanis, hogy „eredménytelen", spontán tömegakciók sora erősíti a burzsoázia cselekvési készségét és támadószellemét, miközben a proletariátusban fáradtságot és letargiát idéz elő; így az objektív feltételek meglétét és kiéleződését nem követi a proletariátus megfelelő akciója. (Úgy tűnik, ez történt Olaszországban Serrati és követőinek taktikája nyomán.) Arra sincs semmilyen tapasztalati vagy teoretikus garancia, hogy ha a tömegek, akár külső indítékok, akár a kommunista jelszavak *szellemi hatása* következtében, akcióra lépnek *(anélkül hogy szervezetileg szakítottak volna a mensevik típusú vezető rétegükkel),* akkor lényegesen továbbjuthatnak annál, amit a mensevik típusú szervezeti keretek lehetővé tesznek. Nagyon is kérdéses például, hogy akár nagyobb tisztánlátás és határozottság révén is tarthatta volna-e magát a Spartacus-szövetség (a Kapp-puccs idején és utána) a szociáldemokraták és a Függetlenek visszavonulási jelszavaival szemben, mihelyt meg-

valósult a közös akció „célja", a köztársaság megmentése. Ebben rejlik a *Nyílt levél* taktikai irányvonalának, mint a VKPD *egyedüli taktikájának,* a veszélyes jellege. Nem kétséges, hogy ilyen és ehhez hasonló jelszavak segítségével a pártnak tágítania kell szellemi hatáskörét; minden spontánul vagy ilyen hatások nyomán keletkező akciót ki kell használnia céljai érdekében. Nem helyes azonban *erre az egyetlen lapra feltenni* a proletárforradalom sorsát. Németországban, ha nem akarjuk kitenni a forradalmi fejlődést az elsekélyesedés veszélyének, akkor másik kiutat kell keresnünk – ez a kiút a párt akciója, az offenzíva. A párt megfelelő pillanatban és helyes jelszavakkal meginduló, önálló akciójának fel kell ébresztenie letargiájukból a proletár tömegeket; *a cselekvésen keresztül (tehát nem pusztán szellemileg, hanem szervezetileg is) el kell szakítani őket* a mensevik típusú vezető rétegektől – a proletariátus ideológiai válságának csomóját tehát a cselekvés kardjával kell szétvágni. E célkitűzés elveti azt az opportunista nézetet, amely a kisebbség ilyen akcióinak puccsista jellegéről fecseg. A proletariátus többsége és kisebbsége *nem statisztikai, hanem történelmi-dialektikus fogalmak.* Nincsenek adva már a cselekvés előtt kész és kiszámítható formában; a cselekvésben, a cselekvés alatt és által jönnek létre. Ha fenntartásaink is vannak a márciusi akcióval mint a tervezett, új taktika igazi példájával szemben, ha kritizálhatók és kritizálandók is az elkövetett taktikai hibák, kétségtelen (legalábbis Németország néhány részében) az akciónak ez a hatása. Így végül is ráléptünk arra az útra, amely a valóban forradalmi cselekvés felé vezeti a német proletariátust. A következő feladat: teljesen tisztában kell lennünk azzal, hogy mi az út, és hogyan kell járni rajta. A márciusi akció tanulságai a dolog lényegénél fogva elsősorban szervezeti jellegűek. A taktikai tisztázás kevés újdonságot hoz magával: a pártnak teljes mértékben tudatosítania kell, a tömegekkel pedig teljesen meg

kell értetnie azokat a motívumokat, amelyek az offenzívába való átmenetről szóló döntéshez vezettek. Szervezetileg viszont minden egyes kérdésben döntő jelentőségű következtetéseket kell levonnia.

ROSA LUXEMBURG: TÖMEGSZTRÁJK

Előszó

Rosa Luxemburg nemcsak halálával vált a proletárforradalom vértanújává: egész élete nem volt egyéb, mint egy nagy, kálváriás harc a proletariátus forradalmasításáért. Azért, hogy az osztályharc állásának helyes felismerését, melyet a szociáldemokrata opportunisták tudatosan vagy öntudatlanul elhomályosítottak a munkásság előtt, belevigye a proletariátus öntudatába; azért, hogy az így kifejlesztett osztályöntudatból forradalmi cselekvések váljanak. Így Rosa Luxemburg nehéz életének nehéz küzdelmeit elsősorban a munkásmozgalom mai jobboldala és centruma ellen vívta meg. Nem csoda, hogy végül Ebert és Scheidemann zsoldosai gyilkolták meg: ő ellenük küzdött volt egész életében, a tudomány és az igazság nemes fegyverével; azok rágalommal, ferdítéssel, intrikával és hazugsággal igyekeztek lehetetlenné tenni befolyását a munkásságra. Végül, mikor már semmi sem használt, mikor Luxemburg forradalmi tömegek élén haladt a proletárosztályharc fegyveres megvívására – agyonverették.

Rosa Luxemburg igazi vezére volt a proletariátusnak. Lenin mellett talán az egyetlen méltó utódja Marxnak és Engelsnek. De ahogy a proletárforradalom lényegében különbözik a polgári forradalomtól – nem olyan ragyogó, mint az, de mélyebben járó, nem olyan heves ütemben előretörtető, de a társadalom lényegét alaposabban átalakító –, úgy a proletárfor-

radalom vezére is lényegében különbözik a polgári forradalom vezértípusától. Nem a nagy demagóg, a mindenkit magával ragadó szónok és agitátor, a Dantonok és Kossuth Lajosok fajtájából lesz ennek a forradalomnak igazi vezére, hanem az osztályharc tudományának, *a forradalmi dialektikának, a marxizmusnak* legmélyebb elméjű művelőjéből. Abból, aki a marxizmus segítségével a napi élet minden eseményét helyesen képes elemezni, értékelni és megítélni, és ennek segítségével a munkásságnak a cselekvés helyes útját megmutatni.

Ámde a helyzet megítélésének és a cselekvés ily módon megszabott irányának helyességéből még nem következik, hogy a proletariátus széles tömegei azonnal megértik, és ennek értelmében cselekszenek is. Az opportunisták a napi és egyéni érdekek rövidlátó és félrevezető előtérbe tolásával évtizedeken át megmérgezték a munkásosztály gondolatait és érzéseit. Hozzászoktatták őket ahhoz, hogy ne a munkásosztály *egyetemes osztályérdekének* nézőpontjából szemléljék az eseményeket, hanem *ki-ki egyéni vagy legfeljebb szűkebb gyári vagy szakmai érdekeltségét* vegye elsősorban figyelembe. Ennek segítségével sikerült nekik a proletariátus öntudatát elhomályosítani, forradalmi készségét félrevezetni: a munkásságot kispolgári, opportunista irányba terelni és nevelni.

Ez ellen a kispolgári opportunizmus ellen vívta Rosa Luxemburg élete nehéz harcát. Mint agitátor és mint szervező, mint napi újságíró és mint teoretikus, népgyűléseken, lapokban, kongresszusokon, különböző fegyverekkel, de mindig egyforma erővel harcolt a marxizmus igaz értelmének védelméért: *a proletariátus forradalmasításáért.* Ez a küzdelem tette naggyá, a proletariátus igazi vértanújává Rosa Luxemburgot és küzdőtársait. Rosa Luxemburgot magát azonban a nagyok legnagyobbikává tette az a tény, hogy nemcsak helyes ösztönnel érezte meg az opportunizmusban rejlő veszedelme-

ket, hanem mély marxista tudással elemezte a jelen minden eseményét, látnoki ihlettel látta meg elsőnek a történelem lényegét és mindazt, ami ennek megismeréséből a proletariátus cselekvései számára következik. Ha ma végigtekintünk Rosa Luxemburg élete munkáján, meg kell állapítanunk: minden kérdésben ő látta meg – Nyugat-Európában – elsőnek a történelmi helyzet való mivoltát; ő látta meg először helyesen az *imperializmust* mint a kapitalizmus utolsó szakaszát és szükségszerű következményeit: *a világháborút és a világforradalmat;* ő ismerte fel először az imperializmus veszedelmével szemben való egyetlen lehetséges és hatályos fegyvert: *a forradalmi tömegmozgalmakat.*

A burzsoázia és a proletariátus végső osztályharcának eljötte, ennek az osztályharcnak miléntje, körülményei, lehetőségei és fegyverei: ez Rosa Luxemburg élete munkájának tartalma. Amikor az európai munkásmozgalom – és legkivált a német – már oly mélyre süllyedt az opportunizmusban, hogy az nemcsak a cselekedetek leplezett elszabotálásában, hanem nyíltan, elméletileg is megnyilvánulhatott, Rosa Luxemburg volt az első, aki a megalkuvás elméletével a proletariátus forradalmának elméletét szegezte szembe. Igaz, Bernsteinnel, a reformizmus elméletének megalkotójával, akkor Kautsky is felvette az elméleti harcot. De a kétfajta küzdelmet ég és föld választotta el egymástól. Kautsky ti. rámutatott ugyan Bernstein számos ténybeli és elméleti tévedésére, de öntudatlan gondossággal óvakodott attól, hogy a kérdés velejét érintse. Lényegében mégis „taktikai eltérésnek" minősítette Bernstein elméletét, melyet a *párton belül* kell és lehet elintézni. Rosa Luxemburg éles és kíméletlen logikával mutatta ki, hogy itt választani kell. *Választani kell aközött, hogy szocialista marad-e az ember vagy sem.* Aki, mint Bernstein, azt tanítja, hogy a kapitalizmusban szakadatlanul nő az alkalmazkodási képesség a társadalom fejlődéséhez; hogy ezzel kapcsolatban

a gazdasági válságok lehetősége és – ha mégis kitörnek – erejük és jelentőségük egyre csökken; aki szerint a munkásságnak módjában áll a puszta szakszervezeti „küzdelem" segítségével, forradalom nélkül, a termelés megszervezését kezébe kerítenie; aki szerint a társadalom békésen „belenő" a szocializmusba – *az megszűnt szocialista lenni,* az elhagyta a forradalmi szocializmus elméleti talaját.

Ezt a küzdelmet Rosa Luxemburg még – látszólag – együtt vívta meg Kautskyékkal; azok legfeljebb vitatkozásának „hangját" bírálták, „túlzásaival" nem azonosították magukat, „lényegében" azonban – azt mondták – egyetértenek vele. És a párt hivatalos álláspontja csakugyan Bernstein és a nyílt opportunizmus elítélését jelentette. De amit Bernsteinék itt elvesztettek, megnyerték a gyakorlatban. Hiába mondta ki a német párt, hogy a forradalmi marxizmus álláspontján áll, gyakorlatban minél jobban közeledett a kapitalizmus végső válsága, annál közelebb jött Bernstein álláspontjához, annál opportunistább lett.

Rosa Luxemburg ezzel az opportunizmussal szemben minden területen felvette a küzdelmet – most már egyedül, kevés megértő, forradalmi elvtárstól támogatva (Liebknecht, Mehring, Radek, Zetkin stb., akik közül azonban nem egy hagyta cserben, pl. Pannekoek, nem értve meg az ő mély álláspontját). És Kautskyék eleinte „semlegesen", az előkelő „tudományosság" tárgyilagosságával szemlélték Luxemburg törekvéseit – később nyíltan ellene fordultak.

Élete főművének (mely *Tőkefelhalmozás* címmel 1913-ban jelent meg) tartalma az imperializmusnak mint a kapitalista fejlődés új, végső szakaszának elemzése; visszatérés Marx *igazi* módszeréhez; kísérlet annak *szelleme* segítségével megérteni az új idő problémáját, amelyet az opportunisták Marx *betűire* támaszkodva nem tudtak és nem akartak meglátni. A tőke akkumulációjának kérdése ti. a kapitalizmus fejlődé-

sének életkérdése. Akkumulálni annyi, mint a kapitalista osztály évenként termelt haszna egy részének a segélyével a kapitalista termelést megnagyobbítani. Ez a rész annyi, amennyi marad, ha a kapitalista osztály egyévi egész hasznából levonjuk azt, amit a maga szükségleteire elfogyaszt. A többivel az üzemét nagyobbítja, bővíti. Az akkumuláció tehát a tőkések fogyasztásán túlmenő profit gazdasági értékesítésének kérdése. Annak a kérdése, hogy az ilyen módon megnagyobbodó termelésben előállított árukat *ki fogja megvenni?* Minden józan munkás számára azonnal világos a Rosa Luxemburg elmélete: a tőke akkumulációjából szükségszerűen következik a tőkének az a törekvése, hogy a piacot *szakadatlanul és korlátlanul* ki akarja terjeszteni. Mivel a belső piac felvevőképessége korlátolt, a tőke világméretekben való terjeszkedésre kényszerül (imperializmus). Mivel azonban előbb-utóbb be kell következnie egy olyan állapotnak, amikor az összes gyarmatok és érdekszférák az egyes imperialista-kapitalista érdekcsoportok biztos tulajdonában vannak, létre kell jönnie eme csoportok egymás között való élethalálharcának: a *világháborúnak.* A háború végső oka abban rejlik, hogy minden egyes imperialista-kapitalista csoport a másik rovására akar kitérni a számára végzetes válság elől; azelől, hogy a növekvő kapitalista termelés számára nincs elég nagy piaca. Mivel pedig a világháború csak kísérlet kitérni e végzetes válság elől, és semmiképpen sem oldja meg magát a válságot, legfeljebb újabb világháborúk csíráit hinti el, a világháború szükségképpen a kapitalizmus végső válsága, és így a *világforradalom* felé kell hogy vezessen.

Ez ellen a napnál világosabb megállapítás ellen az opportunizmus „tudománya" oly éles és elkeseredett harcot hirdetett, melynek nincs párja a szocialista gondolat történelmében. Otto Bauerral és Hilferdinggel élükön az opportunizmus összes kiválóságai „tudományos" érvekkel, gúnyolódással, sta-

tisztikai anyaggal igyekeztek bizonyítani, hogy Rosa Luxemburg nemcsak hogy téved – hanem problémát lát ott, ahol nincs is probléma. A tőke akkumulációjának kérdése szerintük nem kérdés: a tőke maga teremti meg a maga piacát. Az imperializmus „múló kilengés", a válságok „átmeneti" jellegűek, a kapitalizmus – gazdasági szempontból – akár örökéletű is lehet. Legalább bizonyos, hogy nem maga ássa meg korlátlan, mindent forradalmasító fejlődésével a maga sírját.

Minden osztályharc-elméletnek a gyakorlat a legigazibb mértéke. Ahogy az opportunisták éveken át nem akarták tudomásul venni az imperializmus létezését és vele a világháború szükségszerű közeledtét, úgy a világháború kitörésekor nem voltak hajlandók ebben a világválság megindultát meglátni, és legkevésbé ennek következményeit cselekvésük számára levonni. A háborút, csakúgy, mint az imperializmust, epizódnak tekintették, melynek elmúlta után visszatér a „normális" állapot: a szakszervezeti küzdelem, a parlamenti választások, a nemzetközi kongresszusok ideje. Természetes, hogy ilyen körülmények között az opportunisták Internacionáléja összeomlott. Ők ezt is epizódnak tekintették. „Az Internacionálé a béke eszköze, nem a háborúé" – mondta a főbölcs, Kautsky.

Rosa Luxemburg elméleti és gyakorlati küzdelme az opportunizmus ellen itt aratta legnehezebb és legragyogóbb diadalát. Bár a háború legnagyobb részét börtönben töltötte, mégis ő volt az, aki Mehringgel, Liebknechttel, Jogichesszel együtt megszervezte a föld alatti háborúellenes küzdelmet. Mehringgel együtt megalapították az Internationale című folyóiratot; később, a megnagyobbodott csoporttal, illegálisan kiadták a híres Spartacus-leveleket, megteremtették a Spartacus-szövetséget. Ő volt az, aki az első napokban ingadozó Liebknechtet a helyes útra vitte, az ő elméleti tisztánlátásának köszönhető, hogy a háborúellenes küzdelem legnagyobb hősének ingado-

zása szinte csak napokig tartott. Ő vetette meg az egész küzdelem elméleti alapjait is. *A szociáldemokrácia válsága* című, gyönyörű röpiratában újból nagyszabású képét adja az imperializmus fejlődésének, a háború világtörténeti jelentőségének, a proletariátus kötelességének saját hivatásával szemben, mely kötelezettséget a szociáldemokrácia nem tudta és nem akarta teljesíteni. És követelte, hogy teremtsék meg a proletariátus küzdelmének a világkapitalizmussal szemben szükséges fegyverét: *az új, forradalmi Internacionálét.*

Mert Rosa Luxemburg az elmélet mellett sohasem felejtette el a gyakorlatot. Ahogy a legmélyebb és legigazibb elmélet az ő számára csak annyiban volt értékes, amennyiben a proletariátus előtt a cselekvés új útjait mutatta, úgy a kritika is csak eszköz volt neki *pozitív harci eszközök feltárására.* Rosa Luxemburg a forradalom közeledtét ugyanazzal a látnoki éleslátással figyelte, mint a felvonuló világháború veszedelmét. Az 1905–1907-es orosz forradalom egy időre felriasztotta elméleti tunyaságából az európai szociáldemokráciát. Az orosz forradalom hatása alatt még a centrum, Kautskyék is azt hitték, hogy a forradalmak korszaka eljött, és elemzés tárgyává tették annak ott, először nagy stílusban megnyilvánuló harci eszközét: a *tömegsztrájkot.*

Ámde, mint a nyílt és leplezett opportunizmus minden elmélete, ez is hamis pontokról indult el, hogy hamis eredményekhez, a nem-cselekvéshez jusson. Rosa Luxemburg itt is élesen felismerte a kiindulási pont helytelenségét. Az opportunisták két árnyalata ti. azon vitatkozott: vajon helyes-e, és mikor helyes igénybe venni a tömegsztrájkot mint harci eszközt? Rosa Luxemburg ezzel szemben megállapította, hogy a kérdés helytelenül van feltéve. Mert nem arról van szó, hogy akarjuk-e, és mikor akarjuk a tömegsztrájkot (vagyis végső fokon: a forradalmat), hanem arról, hogy a gazdasági fejlődés következtében *szükségszerűen létrejött* tömegsztrájk tényével

szemben milyen álláspontot foglalunk el: *hogyan vezetjük a tömegsztrájkot a proletárforradalom irányába?*

Ezzel gyökeresen megváltozik az organizáció kérdésében elfoglalt álláspont. A régi szociáldemokrata felfogás szerint az organizáció *előfeltétele* a forradalomnak: csak akkor lehet forradalomra gondolni, ha a munkásság annyira meg van szervezve, hogy ezt eredményesen keresztülviheti. Ezzel a felfogással szemben teljesen helytálló Engels kritikája az anarchista tömegsztrájk-elméletről, mely szerint vagy a politikai viszonyok nem engedik meg ezt a tökéletes organizációt kifejlődni, akkor a tömegsztrájk *lehetetlen,* vagy megengedik, és akkor a proletariátus hatalma oly nagy, hogy a tömegsztrájk *feleslegessé* válik. Rosa Luxemburg mindenekelőtt szakít a tömegsztrájk merev, mechanikus felfogásával, mintha az egy egyszeri, jól előkészített, puccsszerű akció volna a politikai hatalom tudatos megragadására vagy valamely más politikai cél elérésére. Bő történelmi anyaggal kimutatja, hogy a tömegsztrájk *folyamat.* Nem eszköze a forradalomnak, hanem *maga a forradalom.* Nem puszta felhasználása a munkásosztály gazdasági hatalmának bizonyos politikai célok kivívására, *hanem a gazdasági és a politikai harc elválaszthatatlan egysége.* Fogalmilag elválaszthatatlanul csap át ilyenkor a bérmozgalom a politikai harcba. Sőt, a forradalmi idők jelenlétét éppen ez az elválaszthatatlan egység jellemzi. Ennek megfelelően a szervezés nem előfeltétele, hanem *következménye* a tömegsztrájknak, a forradalomnak. A *Kommunista Kiáltvány* szavainak: hogy a proletariátus a forradalomban *szerveződik osztállyá,* az orosz forradalom világos bizonyságát adta. Annál is inkább, mivel a proletariátus mint osztály távolról sem azonos azokkal a munkásarisztokrata rétegekkel, melyeknek megszervezését az opportunizmus egyetlen vagy legalábbis legfőbb céljának tekinti. Minden országban – nemcsak a „hátramaradt" Oroszországban – széles rétegei vannak a proletariátusnak,

Luxemburg Németországot illetőleg a bányászokat, a textilmunkásokat, a földmunkásokat sorolja fel, akiknek megszervezése *csak forradalomban,* csak forradalmi úton lehetséges. És ezek a „hátramaradt", végsőkig kiszipolyozott rétegek a forradalomban, éppen mert ők igazán csak láncaikat veszíthetik el, a forradalomnak legalább olyan megbízható harcosaivá válnak, mint a szakszervezetek régi büszkeségei.

Ezzel pedig új megvilágításba kerül *a párt szerepe a forradalomban.* Rosa Luxemburg elutasítja azt az álláspontot, mely különböző érvelések, különböző célok mellett közös az opportunistáknál és a puccsistáknál; mely szerint a párt szerepe a forradalom „megcsinálása". De azáltal, hogy a forradalmi tömegsztrájkot mint a gazdasági fejlődés következtében létrejövő *elementáris kitörést* írja le, nem tagadja a párt jelentőségét. Sőt, ellenkezőleg. Ő az első – az oroszok kivételével –, aki a párt igazi szerepét a forradalomban: a *spontánul létrejött tömegmozgalmak vezetését és irányítását* felismeri, és helyesen beállítja.

Ezzel a helyes felismeréssel Rosa Luxemburg visszatér az osztályharc tudományának ősforrásához, melyet az opportunista áltudomány hínárja oly sokáig eltakart: Marxhoz. Marx már az ötvenes évek elején élesen megállapítja a proletárforradalom lényegét, szemben a polgári forradalommal. És Rosa Luxemburg, az önálló, zseniális és hű tanítvány, követi őt annak a megállapításában, hogy a proletárforradalom nem végződhetik az államhatalom egyszeri, szerencsés és sikeres megragadásával, hanem hosszú, fájdalmas, visszacsésekben gazdag folyamat. Az opportunista aggodalmaskodással szemben, hogy a proletariátus forradalma túl korán jön, és nem találja „érett" állapotban a gazdasági viszonyokat és a proletariátust, már a kilencvenes években kimutatja, hogy a forradalom gazdaságilag nem is jöhet túl korán, mert a proletariátus forradalmi erejének puszta ténye már *követ-*

kezménye a gazdasági viszonyok érettségének. A *hatalom megtartásának* szempontjából viszont túl korán kell jönnie a forradalomnak. *Mert a forradalmi érettséget csak forradalmi cselekvéssel, csak a forradalomban magában szerezheti meg a proletariátus.*

Rosa Luxemburg, a forradalom fanatikusa, fanatikusan tisztán látó, minden illúziótól mentes forradalmár volt. Amikor 1918 novemberében kinyíltak előtte a börtönajtók, amikor lázongó tömegek kezdtek szerveződni Spartacus zászlaja alá, Rosa Luxemburg egy pillanatra sem becsülte túl a német forradalom akkori fejlettségét. Tudta jól, hogy a német proletariátus széles tömegei még nincsenek igazán forradalmasítva, hogy a politikai (a polgári) forradalom még csak *kezd* átlendülni a gazdasági (a proletár) forradalomba. Tudta jól, hogy a Noske által kiprovokált januári felkelésnek vereséggel kell végződnie, hogy ez az összecsapás csak az első előőrsharcot jelenti a német forradalom számára. De amikor az osztálytudatos proletárok harcba indultak, Rosa Luxemburg tudta, hogy az igazi vezérnek a tömegek között a helye. Tudatában az akkori harc kilátástalanságának, de éppen olyan biztos tudatában az eljövendő végső győzelemnek, mint igazi hős és vértanú esett el Noske zsoldosainak kezétől.

MÉG EGYSZER AZ ILLÚZIÓK POLITIKÁJÁRÓL

A KMP korábbi ellenzékének, jelenlegi Központi Bizottságának illúziókban élő politikáját nem lehet pusztán azzal jellemezni, hogy nem veszi számításba a valóságos körülményeket és lehetőségeket. A legállhatatosabb és legjobb szándékú (sőt még legtehetségesebb) politikussal is megeshet, hogy olykor-olykor helytelenül ítéli meg a helyzetet. Ebben az esetben azonban egészen másról van szó – arról, hogy emberek olyan *szemlélettel* rendelkeznek, amely *eleve kizárja a helyzet helyes megítélésének lehetőségét.* Gondolkodásuk, helyzetelemzésük *kiindulópontja* ugyanis nem a valóságos helyzet, a magyar proletariátus valóságos helyzete. Nem olyan célokat tűznek maguk elé, amelyek e helyzetből adódnának, és amelyek a magyar proletariátus felszabadulását eredményeznék.

A KMP jelenlegi Központi Bizottságának politikája kényszerít arra, hogy részletesen kifejtsünk néhány, egyébként közhelynek számító állítást: a KMP tevékenységének színtere Magyarország; célja a magyar proletariátus felszabadulásáért folyó harc vezetése: szervezetét és taktikáját Magyarország valóságos gazdasági és politikai helyzete szabja meg. Kizárólag ezt az *egyetlen komoly célt szolgáló eszközként* jöhet számításba minden egyéb – legyen ez akár az emigráció egésze, akár az a pozíció, amelyet egyes elvtársak (joggal vagy jogtalanul) a nemzetközi mozgalomban betöltenek.

Szégyen, hogy le kell írni, sőt határozottan hangsúlyozni kell ezeket a közhelyeket. Bármilyen szégyenletes is azonban ez, annyi bizonyos, hogy a Központi Bizottság egész politikáját nem a magyar helyzet és nem is az ottani cselekvési lehetőségek határozzák meg. Sokkal inkább azt tartják szem előtt, hogy *hogyan fognak hatni cselekedeteik az emigráns tömegekre, milyen következményekkel járnak egyes elvtársak nemzetközi pozíciójára.*

Tipikus példája ennek a Központi Bizottság első felhívása a baranyai munkásokhoz (még szerencse, hogy csupán a berlini Rote Fahnében jelent meg, és soha nem jutott el a baranyai elvtársakhoz). A felhívás részletesen felsorolja, hogyan kell a baranyai kommunistáknak a „lojális ellenzék" szerepét játszaniuk a polgári köztársasággal szemben: nem támogathatják, de nem is dönthetik meg a köztársaságot; a gyülekezési szabadságtól kezdve a sajtószabadságig minden szépet és jót bele kell foglalniuk követeléseikbe – csak éppen katonatanácsok kialakítására nem gondolhatnak egy ideig. Hiába hivatkozott arra a Központi Bizottság kisebbsége (amelyet ráadásul nem is informáltak kellőképpen, mivel a felhívást Bécsbe érkezése előtt fogalmazták meg), hogy minden jel arra mutat: a baranyai köztársaságot nem lehet komolyan venni. A felhívást mégis szükségszerűnek tartották. Igaz, hogy közben összeomlott a baranyai köztársaság – mégis meg kellett jelennie a felhívásnak. Miért? Ha a felhívás szerzője akár csak mellékesen is figyelembe veszi a baranyai proletariátust, akkor nem erőszakolta volna ki a felhívás megjelenését. Mégis ezt tette, mert felhívását nem Baranya – hanem *Moszkva számára írta.* Annyira sürgősnek tartotta, hogy mentesüljön a baloldaliság gyanújától (amely még a márciusi akcióból eredt), hogy szemellenzős stréberségében elfelejtette: *Moszkvában okos emberek ülnek,* akik ugyan el fogják ismerni, hogy igyekszik jobbra tolódni, azt is észre fogják venni azonban, hogy

egy nem létező helyzetben, nem létező erőkkel akar „jobboldali reálpolitikát" folytatni. Ebben az esetben nem maguk a tények és azok közvetlen követelményei a legfontosabbak, hanem a *bennük megmutatkozó politikai tendencia.* A Központi Bizottság kisebbsége súlyos hibát követett el, mert már ekkor le kellett volna lepleznie e politikát, amely nem a neki kijelölt tevékenységi szférában folyik, hanem az egész munkásmozgalmat csupán arra használja, hogy egyes politikusok személyesen kitűnjenek. Súlyos mulasztás volt, hogy a kisebbség a párt akkori helyzetében nem törekedett szakításra, s ezáltal lehetővé tette az *illúziók kalandor politikájának* ezt a viszonylag ártalmatlan megnyilvánulását. A Proletár november 10-i számának első oldalán a Központi Bizottság öthasábos felhívása olvasható. Ebben szó szerint a következőket olvashatjuk:

„A KMP a Kommunista Internacionálé irányítása mellett a *közeljövőben erős tömegpárttá válik Magyarországon.*"

Aki csak egy kicsit is józanul szemléli a magyar helyzetet, aki politikáját az itt kitűzhető és kitűzendő célkitűzésekre építi, nagyon jól tudja, hogy egy rövidesen létrejövő kommunista tömegpárt meghirdetése elképzelésnek *fantasztikus illúzió,* célkitűzésnek pedig *lelkiismeretlen kalandorpolitika.* Ha feltesszük azt a kérdést, hogy miként kerülhetnek előtérbe az ilyen állásfoglalások a Központi Bizottság gondolatvilágában, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy amikor a Központi Bizottság leírta e sorokat, akkor egyáltalán nem gondolt Magyarországra, *és még álmában sem jutott volna eszébe, hogy e célkitűzést komolyan megvalósítsa.* Nagyon is komolyan gondolt ehelyett azokra az elvtársakra, akik ma nemzetközi nagyságokként tetszelegnek, s akiknek pozíciója kétségtelenül megerősödne, ha nem egy kis illegális párt, hanem egy hatalmas tömegpárt képviselői lennének. A Központi Bizottság elhatározásában komolyan esett latba az emig-

ráció hangulata is; ez az emigráció idegesen türelmetlen: „Mikor térünk már haza?" „Otthon semmi sem történik!" – s más, ezekhez hasonló felkiáltásokban éli ki magát. Képtelen megérteni a magyarországi illegális munka követelményeit, saját hangulatát és vágyait nem képes e követelmények alá rendelni. Ez az emigráció sok szempontból nem az emigráció valóban kommunista, legalábbis *tudatosan kommunista* része. A szociáldemokraták és anarchisták mellett számos olyan munkás található soraiban, akik *kitartó nevelés* során kommunistákká alakíthatók. E réteg azonban úgy, ahogyan jelenleg létezik, semmi esetre sem képez olyan csoportot, amelynek nézetei bármilyen szempontból is meghatározhatnák a KMP politikáját.

A Központi Bizottság mostanra már rabjává vált azon illúzióknak, amelyeket a pártépítő mozgalom kezdetén frivol és lelkiismeretlen módon nagyra növelt és kihasznált. A pártépítő mozgalom jelszavait az emigráció türelmetlen hangulatából merítette. Most, miután kezébe kaparintotta a KMP hivatalos apparátusát, nem tehet egyebet, mint hogy szervező tevékenységét és taktikáját a valóságos magyarországi munka lehetőségei és követelményei helyett az általa nagyra növelt igények teljesítéséhez alkalmazza.

A nap mint nap előbukkanó *lélektelen bürokratizmus* megmutatja, mennyire üres e homokra épített szervezet. A Központi Bizottság által megteremtett légkörben lehetetlen a valóságos munkára fektetni a hangsúlyt. *Eredményeket kell felmutatni, mégpedig azonnal,* nehogy az emigrációnak a Központi Bizottság által nagyra növelt és felkorbácsolt várakozásai a Központi Bizottság ellen forduljanak. Az egyik percről a másikra azonban még a legkedvezőbb esetben is csak *keretszervezeteket* lehet létrehozni. A Központi Bizottság, amely azonnali nagy eredményeket akar szállítani Moszkva és az emigráció számára, az elkerülhetetlen bajokat erőteljes-

sen megnövelve, gyors iramban halad a bukás felé. Még csak nem is olyan keretszervezeteket hoz létre, amelyeket egyszer (talán) valódi tartalommal lehet majd megtölteni, hanem olyan szervezeteket, amelyek *már alapításuk pillanatában is arra predesztináltak, hogy puszta Patyomkin-falvakká váljanak.* Ennek mindenekelőtt az az oka, hogy az illúziók felkeltésének politikája az emigráció érthető türelmetlensége mellett az összes egyéni kisebbrendűségi érzés, valamennyi alantas szenvedély felkorbácsolására épített; *most ki kell elégítenie e személyes ambíciókat,* meg kell jutalmazni a frakciós harcban szerzett érdemeket. Ez kezdettől fogva *kizárja,* hogy *tárgyilagos módon oldják meg a szervezeten belüli személyi kérdéseket.* Ennek következtében hatalmas apparátust hoznak létre nem létező feladatok megoldására (a „tömegpárt" az emigrációban a maga kerülcti titkáraival). Ezt az apparátust viszont úgy alakítják ki, hogy *egyáltalán nem alkalmas a valóságos, Magyarországra irányuló munkára.* (Az új tagok válogatás nélküli, frivol felvétele, az illegális apparátus szétrombolása stb.) E szervezetek tehát sohasem válhatnak igazi szervezetekké. Az üresen futó gépezet csak akkor képes eredményeket felmutatni, ha jelentéseket, kérdőíveket, statisztikákat és újságcikk-archívumokat fabrikál. Ezáltal nemcsak semmittevő tehetetlensége tűnik lázas aktivitásnak, hanem maga szállítja saját növelésének „objektív" indoklását; ez ideiglenesen alkalmas a már ma is fellépő és kielégítetlen személyes törekvések kielégítésére.

Még egy ok játszik abban szerepet, hogy üres bürokratizmussá fajul a Központi Bizottság szerveződésének módja. Ez a vezetők és párttagok közötti kölcsönös – és tegyük hozzá: indokolt – *bizalmatlanság.* A vezetők egy része nagyon is tudatában van annak, hogy politikáját homokra építi. Tudja azonban azt is, hogy milyen módszerekkel (félrevezetés, kielégíthetetlen illúziók táplálása, pozíciók stb.) tett szert köve-

tőkre. Azzal is tisztában van, hogy *milyen embereket nyert meg a maga számára.* Kezdettől fogva ki van tehát zárva, hogy létrejöjjön a kommunista bajtársi bizalmon alapuló együttműködés. Minden beszélgetéshez tanúkra van szükség, nehogy eredményeit utólag le lehessen tagadni. Minden utasítást írásban kell kiadni; mégpedig nem azért, hogy egyáltalán végrehajtsák, hanem – mivel gyakran végrehajthatatlan parancsokról van szó – hogy az írás alkalomadtán bizonyítási anyagul szolgálhasson. Ha tehát a bürokratikus apparátus egyáltalán létrehoz valamit, akkor csak aktákat, kölcsönös vádaskodásokra vonatkozó anyagokat az egyes elvtársak között, amelyeket a szükségképpen létrejövő személyes harcokban egyszer majd fel lehet használni.

Ebben a kölcsönös (és megismétlem: jogos) bizalmatlansággal megterhelt légkörben csak vak és rabszolgai alávetésen keresztül érvényesülhet a *Központi Bizottság tekintélye.* Annál is inkább így van ez, mert a Központi Bizottság a frakciós harcokban nyújtott szolgálatok megjutalmazásának eredményeként jött létre. Tagjai ennélfogva sem szervezőként, sem pedig teoretikusként nem rendelkeznek olyan pozícióval a munkásmozgalomban, amely lehetővé tenné, hogy tekintélyüket másképpen juttassák érvényre. Jellemző például, hogy a Központi Bizottság egyik tagja, egy úgynevezett teoretikus, azért fordult védelemért a Központi Bizottsághoz, mert a párt egyik elméletileg képzett tagja be merészelt iratkozni pártiskolai szemináriumára. E mesterséges és jogtalan tekintélygyártás kétségtelenül csak arra alkalmas, hogy még lélektelenebbé és üresebbé tegye a pártbürokráciát; *hivatalt* csinál belőle, főnökökkel és alárendelt beosztottakkal – nem pedig kommunista, centralizált, de azért a bajtársi együttműködésen alapuló szervezetet.

Magától értetődik, hogy e szervezetnek szakítania kellett a KMP eddigi szerény, de valóságos szervező munkájának va-

lamennyi hagyományával. E szakítás forrása a szilárd és megalapozott munka iránt érzett gyűlölete és megvetése volt. A közvetlen ok azonban a következő: ha szétrombol, semmisnek nyilvánít mindent, amit eddig a KMP létrehozott, *alibije* van arra, hogy *miért nem végez semmit Magyarországon.* Mivel pedig a Központi Bizottság nagyon is tisztában van azzal, hogy Magyarországon sohasem lesz képes igazi munkára, romboló munkáját úgy végzi, hogy hosszú ideig menlevéllel rendelkezzen amiatt, hogy semmit sem képes nyújtani. Ha hátráltatja is a valóságos munkát a bürokratikus apparátus, a „tömegpárt" emigrációban levő Központi Bizottsága, olyan aktákat mindenképpen létre tud hozni, amelyek egy időre látszólag igazolják semmittevését.

Mindezt azonban csak rövid ideig teheti. Mivel pedig örökös ígéretekkel és vádakkal nem csillapíthatók le a feszült várakozások, *szükség van látszateredményekre is.* Ebben rejlik a Központi Bizottság szervezeti elveinek legnagyobb veszélye. *E szervezet mint szervezet a korrupción alapul.* Minden illegális munka irányításában nagy veszélyt jelent a valóban elvégzett munka ellenőrzésének nehéz volta. Nagyon gyakran – nem rosszakaratból, hanem túlzott remények, saját munkájuk túlértékelése következtében – olyan jelentéseket kapunk az illegálisan dolgozó elvtársaktól, amelyek nem fedik teljesen a valóságot. A központi apparátusnak nemcsak az a feladata, hogy kihámozza e beszámolók igazságmagját; *arra kell nevelnie* az illegálisan dolgozó elvtársakat, hogy tevékenységüket a tárgyi valóságra, ne pedig illúziókra alapozzák. Ismétlem: még egy olyan Központi Bizottságnak is *harcolnia kell* e tendenciák ellen, amely teljesen józanul dolgozik, s az elképzelhető legjobb párt élén áll. Ha azonban maga a Központi Bizottság is látszateredményekre törekszik, ha még csak támogatja az előbb említett tendenciákat, akkor az illegálisan dolgozó elvtársaknak arra a belátásra kell jutniok,

hogy a *központ nem a valóság józan számbavételét várja tőlük, hanem azt, hogy bizonyos illúziókat valóságként ábrázoljanak.* Ha ehhez még hozzátesszük a Központi Bizottság szervezeti alapelvét (azt, hogy semmiféle óvatosságot nem tanúsít a párttagok kiválasztásánál), akkor már látható az a szakadék, amely felé az illúziókra és nem a valóságra épülő politikája alapján a Központi Bizottság sodródik.

Nincs megállás a hazugságok sorában. Ha Moszkvának és az emigrációnak azt ígérem, hogy rövid időn belül létre fogom hozni ezt vagy azt, akkor csak egy ideig húzhatom ki magam a csávából azzal, hogy minden bűnt a volt Központi Bizottság tehetetlenségére, a kisebbség szabotázsára stb. hárítok. Előbb vagy utóbb mégiscsak fel kell mutatnom valamilyen eredményt. Ha azonban a helyzetet illúziók alapján ítélem meg, ha szervezeteim kezdettől fogva olyanok, hogy velük semmiféle valóságos munka sem végezhető, *akkor csak a hamis jelentés marad hátra: illúziókat valóságként kell elfogadtatnom.* Az első hazugság megerősítéséhez egy másikra van szükségem – s ez szükségképpen így megy tovább, egészen a végső összeomlásig.

Egyetlen tisztességes kommunista sem követheti ezen az úton a Központi Bizottságot. Az emigráció valóban kommunista elemeinek nagy része már felismerte e tényállást. Egészen bizonyos azonban, hogy a magyar munkások sem engedik meg, hogy eszközként használják őket. Mikor aztán végképp szétpukkan a „pártépítő" szappanbuborék, akkor minden kommunista munkás be fogja látni, hogy igazunk volt. Csak azért tesz majd szemrehányásokat, mert nem indítottunk már korábban harcot az illúziók kalandor politikája ellen.

TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT

Tanulmányok a marxista dialektikáról

Bortstieber Gertrudnak ajánlom

ELŐSZÓ

E cikkek összegyűjtése és könyvformában való kiadása semmiképpen sem kíván nagyobb jelentőséget kölcsönözni nekik annál, ami egyenként megilleti őket. *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata,* valamint a *Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéshez* című cikkek kivételével, amelyeket kényszerű szabad időmben kizárólag e gyűjtemény számára írtam (habár ezek is meglevő alkalmi munkákon alapulnak), e tanulmányok pártmunka közben születtek, mint olyan kísérletek, amelyek a forradalmi mozgalom elméleti kérdéseit voltak hivatva tisztázni mind a szerző, mind pedig az olvasó számára. Ha most részben át is dolgoztam őket, ezzel semmiképpen sem szűnt meg alkalmi jellegük. Egyes cikkek esetében a radikális átdolgozás igazi lényegük megsemmisítését jelentette volna. Így például *A történelmi materializmus funkcióváltása* azon túlzott optimista reményeket tükrözi, amelyeket akkortájt sokan dédelgettünk a forradalom időtartamára és tempójára vonatkozóan. Az olvasó nem várhat tehát rendszeres és tudományos teljességet e cikkektől.

Mindazonáltal létezik bizonyos tárgyi összefüggés az egyes írások között. Ez már a cikkek sorrendjében is kifejeződik, ezért ajánlatos sorban olvasni őket. Ugyanakkor filozófiailag iskolázatlan olvasóknak azt tanácsolja a szerző, hogy az eldologiasodásról szóló cikket ugorják át, és csak az egész könyv elolvasása után térjenek vissza rá.

Néhány – sok olvasó számára talán feleslegesnek tűnő – szóban magyarázattal kell szolgálnom arra is, hogy miért foglal el olyan jelentős helyet e lapokon Rosa Luxemburg tanainak kifejtése és elemzése és a velük folytatott vita. Ennek nemcsak az az oka, hogy véleményem szerint Rosa Luxemburg volt Marx egyetlen olyan tanítványa, aki mind *tárgyi-ökonómiai,* mind pedig *módszertani-ökonómiai* szempontból valóban továbbfejlesztette, és a társadalmi fejlődés adott szakaszára *konkrétan* alkalmazta mestere életművét. Itt természetesen a könyv célkitűzéseinek megfelelően túlnyomórészt a kérdések módszertani oldala kerül előtérbe. A felhalmozáselméletnek és Marx gazdasági tanainak csak módszertani előfeltételeit és következményeit, nem pedig tárgyi-ökonómiai helyességüket tárgyaljuk. Többé-kevésbé minden olvasó számára világossá lesz majd, hogy a szerző tárgyi-tartalmi vonatkozásban is egyetért e nézetekkel. E kérdéseket azonban azért is szükséges volt ilyen kimerítően tárgyalni, mert Rosa Luxemburg gondolkodásának iránya sok Oroszországon kívüli, elsősorban német forradalmi marxista számára gyümölcsözően hasznosítható következtetésében csakúgy, mint tévedésében is, meghatározó jellegű volt, és részben még ma is az. Azok számára, akik ebből a pozícióból indultak ki, a valóban kommunista-forradalmi, marxista belátás felé csak a Rosa Luxemburg teoretikus életművével való kritikai polémián keresztül vezet az út.

Ezen az úton *módszertanilag* döntő jelentőségűek Lenin írásai és beszédei. Nem célja az itt közreadott írásoknak, hogy Lenin politikai életművét részletesen elemezzék. Azonban éppen a feladat ezen tudatos egyoldalúsága és korlátozása miatt nyomatékosan emlékeztetnünk kell arra, hogy mit jelent a marxizmus fejlődése számára Lenin mint *teoretikus.* Túlnyomóan politikusi súlya ma még sokak számára elfedi elméleti szerepét. Az adott pillanatra vonatkozó egyes kijelentéseinek

aktuális-gyakorlati fontossága ugyanis mindig túlságosan nagy volt ahhoz, hogy mindenki számára világos legyen: e hatás előfeltétele végső soron a teoretikus Lenin gondolati mélysége, nagysága és termékenysége. Hatása azon alapul, hogy a marxizmus *lényegének gyakorlati jellegét* a világosság és konkrétság eddig még el nem ért fokára emelte; a csaknem teljes feledés homályából kiemelte ezt a mozzanatot, és e *teoretikus tettel* ismét kezünkbe adta a marxista módszer helyes megértésének kulcsát.

E sorok írójának legmélyebb meggyőződése ugyanis, hogy a feladat a marxi módszer lényegének *helyes megértése* és alkalmazása, nem pedig annak valamilyen „kijavítása". Ha egyes helyeken vitába is szállunk Engels némely kijelentésével, akkor ez – s ezt minden értelmes olvasónak be kell látnia – az egész rendszer szelleme alapján történik; alapját az a felfogás képezi – s ez akár téves is lehet –, hogy *ezeken* a pontokon a szerző még Engelsszel szemben is az ortodox marxizmus álláspontját képviseli.

Amikor itt a javítás, a korrekció vagy a tőle való eltérés szándéka nélkül fogadjuk el Marx tanítását, amikor ezen fejtegetések legbenső szándékuk szerint Marx tanainak *Marx értelmében* való kifejtése, *interpretációja* kívánnak lenni, akkor ennek az „ortodoxiának" semmiképpen sem az a célja, hogy (Sztruve úr szavaival) megőrizzük a marxi rendszer „esztétikai integritását". A célkitűzést az a nézet határozza meg, hogy Marx tanításában és módszerében *végre rátaláltunk* a társadalom és történelem megismerésének *helyes módszerére*. E módszer legbenső lényege szerint történelmi. Magától értetődik ezért, hogy szünet nélkül alkalmaznunk kell önmagára is; ez a belátás az itt közölt cikkek egyik leglényegesebb elemét képezi. Ez azonban egyszersmind tárgyi-tartalmi állásfoglalást is jelent a jelen időszerű problémáival szemben; a marxista módszer e felfogásának megfelelően ugyanis an-

nak elsődleges célja a *jelen megismerése.* E cikkek módszertani jellege csak ritkán tette lehetővé konkrét jelenkori kérdések tárgyalását. Így a szerzőnek itt kell rámutatnia arra, hogy véleménye szerint a forradalmi évek tapasztalatai minden lényeges mozzanatában fényesen igazolták az ortodox (tehát kommunista) módon felfogott marxizmust. A háborút, a válságot és forradalmat, a forradalom fejlődésének úgynevezett lassúbb ütemét és Szovjet-Oroszország új gazdasági politikáját *is beleértve,* csupa olyan probléma vetődött fel, amelyet az így felfogott dialektikus módszerrel meg lehetett, és *kizárólag* vele lehetett megoldani. Nem tartoznak e cikkek tárgykörébe az egyes gyakorlati kérdésekre adott, konkrét válaszok. Feladatuk sokkal inkább az, hogy tudatosítsák számunkra a marxi módszert, és helyes megvilágításba helyezzék annak végtelenül gyümölcsöző voltát a más módon megoldhatatlan problémák megoldása szempontjából.

Ezt a célt szolgálják az egyes olvasók számára talán túlontúl gazdagon felsorakoztatott Marx- és Engels-idézetek is. De ha idézünk, értelmezünk is. És a szerző úgy látja, hogy méltatlanul a feledés homályába süllyedt a marxi módszer számos nagyon lényeges mozzanata (éppen azok, amelyek döntően hozzájárulnának a módszer mind tárgyi, mind pedig rendszerbeli *összefüggésének* megértéséhez), s ezáltal nehézzé, sőt csaknem lehetetlenné vált e módszer éltető elemének, a *dialektikának* a megértése.

A konkrét és történelmi dialektika problémáját azonban csak oly módon tárgyalhatjuk, hogy részletesen elemezzük e módszer megalapozóját, Hegelt, valamint Hegel és Marx kapcsolatát. De még számos jó marxista számára is hiábavalónak bizonyult Marx figyelmeztetése, hogy nem szabad Hegelt „döglött kutya"-ként kezelni. (Engels és Plehanov fáradozásainak sem volt túl nagy hatásuk e tekintetben.) Marx is sokszor említi e veszélyt. Így például ezt írja Dietzgenről: „Nagy

baja, hogy éppen Hegelt *nem* tanulmányozta." (Engelshez írott levél 1868. november 7-én.) Egy másik levélben pedig (1868. január 11.): „Az urak Németországban azt hiszik, hogy a hegeli dialektika döglött kutya. Ebből a szempontból sok minden terheli Feuerbach lelkiismeretét." 1858. január 14-én megemlíti, hogy milyen „nagy szolgálatot" jelentett számára Hegel *Logiká*-jának újraolvasása a politikai gazdaságtan bírálata kidolgozásának módszere számára. Most azonban nem a Marx–Hegel-viszony filológiai oldaláról van szó; nem arról, hogy mit jelentettek Marx módszere számára a hegeli dialektika jelentőségéről vallott *nézetei*, hanem arról, hogy mit jelent *valójában* a marxizmus számára e módszer. E tetszőlegesen szaporítható kijelentéseket csak azért idéztük, mert a *Tőke* előszavának ismert része (ahol Marx a nyilvánosság előtt utoljára beszélt Hegelhez fűződő viszonyáról) sok szempontból hozzájárult ahhoz, hogy még marxisták is lebecsülték e kapcsolat tárgyi jelentőségét. Semmiképpen sem a viszony tárgyi jellemzéséről beszélek itt, amellyel teljesen egyetértek, és amelyet e cikkekben *módszertanilag is konkretizálni* kívánok. Kizárólag a Hegel „kifejezésmódjával" való „kacérkodás"-ról tett megjegyzésre gondolok. Ez gyakran azt eredményezte, hogy a dialektikát felületi, stilisztikai díszítésnek tekintették Marxnál, amelyet a „tudományosság" érdekében a lehető legteljesebben ki kell irtani a történelmi materializmus módszeréből. Így még olyan különben lelkiismeretes kutatók, mint például Vorländer professzor úr is, úgy vélték, hogy Marx „tulajdonképpen csak két helyen" vagy legfeljebb „még egy harmadikon" „kacérkodott" hegeli fogalmakkal; nem veszik észre, hogy a módszer *állandóan alkalmazott, döntő jelentőségű kategóriáinak* egész sora *közvetlenül* a hegeli *Logiká*-ból származik. Ha *észrevétlenül* maradhatott a közvetlenség és közvetítettség Marx számára alapvető fontosságú különbségének hegeli eredete és tárgyi-módszertani jelentősége, akkor,

sajnos, joggal elmondhatjuk, hogy Hegelt még ma is (annak ellenére, hogy az egyetemeken ismét szalonképessé, sőt mi több, divatossá vált) „döglött kutya"-ként kezelik. Mert hiszen mit is szólna Vorländer professzor úr egy olyan filozófiatörténészhez, aki a kanti módszer egy mégoly eredeti és kritikai továbbfejlesztője esetében *nem venné észre,* hogy, mondjuk az „appercepció szintetikus egysége" *A tiszta ész kritikájá*-ból származik?

E felfogással szeretne e sorok szerzője szakítani. Úgy hiszi, hogy ma *gyakorlati szempontból* is fontos a Marx-értelmezés engelsi (a „német munkásmozgalom" a „német klasszikus filozófia örököse") és plehanovi hagyományaihoz való visszatérés; hogy Lenin szavai szerint az összes jó marxistának „a hegeli dialektika materialista barátainak valamilyen társaságát" kellene megalapítania.

Hegellel kapcsolatban azonban ma éppen fordított a helyzet, mint magával Marxszal. Míg ez utóbbinál az a feladat, hogy a rendszert és módszert a maguk összefüggő egységében – *úgy, ahogyan ez Marxban benne rejlik* – értsük meg, és ezt az *egységet megőrizzük,* addig Hegel esetében ennek pont a fordítottját kell tennünk: külön kell választanunk az egymást sokszorosan keresztező és egymásnak részben élesen ellentmondó tendenciákat, hogy azt, ami Hegel gondolkodásában *módszertanilag gyümölcsöző, a jelen számára is élő szellemi erőként mentsük át.* E hasznosság és erő nagyobb, mint azt sokan gondolnák. Azt hiszem, hogy minél inkább képesek vagyunk e kérdés konkretizálására (amelyhez – szégyen, hogy ezt így ki kell mondani, de mégis szükségesnek látszik – természetesen elengedhetetlen Hegel írásainak ismerete), annál világosabbá válik hasznossága és ereje. Persze: nem a zárt hegeli rendszeré. Hegel rendszere, amint előttünk áll, történelmi tény. Véleményem szerint a beható kritika magával e rendszerrel kapcsolatban is annak megállapítására kényszerül-

ne, hogy nem egy bensőleg valóban egységes, hanem több, egymással összeépült rendszerrel van dolga. (A *Fenomenológiának* és magának a rendszernek a módszere közti ellentmondások csak például szolgálnak ezekhez az eltérésekhez.) Ha tehát Hegelt nem lehet többé „döglött kutya"-ként kezelni, akkor szét kell zúzni a történelmi rendszer halott építményét, hogy ezáltal ismét élővé és hatékonnyá válhassanak a gondolkodásában meglevő, továbbra is rendkívül időszerű tendenciák.

Közismert, hogy maga Marx is foglalkozott egy Dialektika megírásának gondolatával. „A dialektika valódi törvényei – írta Dietzgennek – már Hegelben is benne vannak; igaz, hogy misztikus formában. A feladat tehát e forma lehántása." Remélhetőleg nem kell külön hangsúlyozni, hogy ezek az írások egy pillanatra sem lépnek fel azzal az igénnyel, hogy akár csak fel is vázolják ezt a dialektikát. Feltétlenül szándékuk azonban az, hogy ösztönözzék az *ez irányú vitát,* hogy módszertanilag ismét napirendre tűzzék a kérdést. Ezért minden alkalmat megragadunk, hogy utaljunk ezekre a módszertani összefüggésekre; hogy a lehetőségekhez képest a legkonkrétabban felmutathassuk mindazokat a helyeket, ahol a hegeli módszer kategóriái lényegbevágóak a történelmi materializmus számára, mind pedig azokat, ahol élesen elválik egymástól Hegel és Marx útja; így anyagot, és (amennyiben lehetséges), irányt is szolgáltathatunk *e kérdés* égetően szükséges *megvitatása* számára. Részben ez a szándék magyarázza az eldologiasodásról szóló cikk második részében a klasszikus filozófia részletes tárgyalását. (Csak részben azonban. Éppilyen szükségesnek látszott számomra ugyanis az, hogy a polgári gondolkodás ellentmondásait végre ott elemezzem, ahol ez a gondolkodás rátalált filozófiailag legmagasabb rendű kifejeződésére.)

Az ilyenfajta írások elemzésének az az elkerülhetetlen hiá-

nyossága, hogy lemondanak a tudományos teljesség és rendszeresség jogos követelményéről, anélkül hogy ezáltal népszerűbbé lehetnének. Teljes mértékben tudatában vagyok e hiányosságnak. De e cikkek keletkezésének ismertetése és szándékaimnak megjelölése nem csupán mentegetőzésül szolgál; arra kíván ösztönözni – ami ezen írások valódi célja is –, hogy a dialektikus módszer kérdése, mint élő és aktuális kérdés, vita tárgyává váljék. Ha e cikkek a kezdetét vagy csupán csak az ürügyét jelentik a dialektikus módszer valóban gyümölcsöző megvitatásának (amely ismét szélesköríien tudatosítaná a módszer lényegét), akkor feladatukat tökéletesen teljesítették.

E hiányosságok megemlítése mellett hadd utaljak a dialektika kérdésében járatlan olvasónak még egy (teljesen elkerülhetetlen, mert a dialektikus módszer lényegében rejlő) nehézségre. Ez a fogalmi meghatározások és a terminológia kérdése. A dialektikus módszer lényegéhez tartozik, hogy megszüntetve őrzi meg az elvont egyoldalúságukban hamis fogalmakat. A megszüntetve-megőrzésnek ez a folyamata azonban egyben azt is szükségessé teszi, hogy mégis szüntelenül ezekkel az egyoldalú, elvont és hamis fogalmakkal dolgozzunk; a fogalmak helyes jelentésüket nem definíciók által, hanem abban a módszertani funkcióban nyerik el, amely megszüntetve-megőrzött mozzanatokként tartja meg őket a totalitásban. E jelentésváltozás a Marx által korrigált dialektikában terminológiailag még kevésbé rögzíthető, mint magában a hegeliben. Ha ugyanis a fogalmak csupán történelmi valóságok gondolati alakjai, akkor egyoldalú, elvont és hamis alakjuk az igazi egység mozzanataként éppen hozzátartozik magához ehhez az igazi egységhez. Hegel elemzései ezzel a terminológiai nehézséggel kapcsolatban a *Fenomenológia* előszavában tehát még helyesebbek, mint ahogyan ezt maga Hegel véli, mikor ezt mondja: „Ahogyan ez a kifejezés: a szubjektum és objek-

tum *egysége*, a véges és végtelen egysége, a lét és gondolkodás egysége stb. azt a helytelen mozzanatot tartalmazza, hogy objektum és szubjektum stb. azt jelentik, amik *egységükön kívül*, az egységben tehát nem jelentik azt, amit kifejezésük mond, éppúgy a hamis többé nem mint hamis az igazság mozzanata." A dialektika tiszta történetivé válásában ez az állítás ismét csak dialektikussá válik: a „hamis" mint „hamis" és egyben mint „nem-hamis" is az „igaz" egy mozzanata. Ha tehát a hivatásos „Marx-meghaladók" Marxnál a „fogalmi élesség hiányáról", „meghatározások" helyett puszta „képekről" beszélnek, akkor éppolyan reménytelen képet mutatnak mint Schopenhauer „Hegel-bírálata", amely Hegelnél „logikai baklövéseket" próbált kimutatni: teljes képtelenséget arra, hogy akár a dialektikus módszer ábécéjét is megértsék. Egy következetes dialektikus azonban e képtelenségükben nem annyira különböző tudományos módszerek ellentétét fogja látni, hanem olyan *társadalmi jelenséget*, amelyet (amennyiben társadalmi-történelmi jelenségként ragadja meg) dialektikusan megcáfol, és egyben megszüntetve-megőriz.

Bécs, 1922 karácsonya

MI AZ ORTODOX MARXIZMUS?

A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték;* a feladat az, hogy *megváltoztassuk.*
Marx: *Tézisek Feuerbachról*

Mind polgári, mind pedig proletárkörökben gyakran vitatkoznak ezen a tulajdonképpen nagyon egyszerű kérdésen. Fokozatosan azonban tudományosan jól hangzó kijelentéssé lett, ha valaki gúnyosan vesz tudomást az ortodox marxizmus melletti állásfoglalásról. Minthogy a „szocialista" táboron belül is nagy különbségek uralkodnak a tekintetben, hogy vajon mely tézisek képezik a marxizmus lényegét, hogy mely tételek lennének azok, amelyeket bírálhatunk, vagy akár el is vethetünk, anélkül hogy megszűnnénk „ortodox" marxisták lenni, egyre „tudománytalanabbnak" tűnt, ha a „tények" „elfogulatlan" vizsgálata helyett régi, a modern kutatás által részben már „meghaladott" művek tételeit és kijelentéseit a biblia kijelentéseihez hasonlóan skolasztikus módon értelmezni próbálták, ha arra törekedtek, hogy bennük – és csak bennük – keressék az igazság kútforrását. Ha így tesszük fel a kérdést, akkor a legmagától értetődőbb válasz valóban az elnéző mosoly. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű (és sohasem volt ilyen). Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan „ortodox" marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes tézisét, anélkül hogy akár csak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját.

Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett „hitet", nem egy „szent" könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a *módszerre* vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátaláltunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói szerint építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el. Minden olyan kísérlet viszont, amely meg akarja haladni, „ki akarja javítani" ezt a módszert, szükségképpen csak leegyszerűsítésre, trivialitásra, eklekticizmusra vezetett és vezethetett.

I.

A materialista dialektika forradalmi dialektika. E meghatározás olyan fontos, a dialektika lényegének megértése szempontjából olyan döntő jelentőségű, hogy még magának a dialektikus módszernek a tárgyalása előtt meg kell értenünk, ha helyesen akarjuk megközelíteni a kérdést. Elmélet és gyakorlat problémájáról van szó. Mégpedig nemcsak abban az értelemben, ahogyan Marx első Hegel-kritikája kifejezi, mondván, hogy „az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja"[1]. Mind az elméletben, mind pedig a tömegek megragadásának módjában meg kell találnunk azokat a meghatározottságokat, melyek az elméletet, a dialektikus módszert a forradalom emelőjévé teszik; az elmélet gyakorlati lényegét magából az elméletből és tárgyához való viszonyából kell kifejleszteni. Különben ugyanis üres látszattá lehet a tömegeknek ez a „megragadása". Előfordulhat, hogy a tömege-

1. A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. Marx, Engels Művei. 1. köt. 385.

ket egészen más hajtócrők mozgatják, egészen más célokért küzdenek, s az elmélet egészen véletlenszerű tartalmat jelent mozgalmuk számára, olyan formát, amelyben társadalmilag szükségszerű vagy véletlenszerű cselekvésüket tudatosítják; anélkül azonban, hogy a tudatosodásnak ez az aktusa lényegileg és valóságosan kapcsolódna magához a cselekvéshez.

Marx ugyanebben az írásában világosan beszél arról, hogy milyen feltételek mellett jöhet létre elmélet és gyakorlat ilyen kapcsolata: „Nem elég, ha a gondolat a megvalósulásra tör, a valóságnak önmagának is a gondolatra kell törekednie."[2] Egy korábbi írásban pedig: „Akkor kiderül majd, hogy a világnak régóta megvan az álma egy dologról, amelyről csak a tudatot kell megszereznie ahhoz, hogy valóságosan az övé legyen."[3] Csak a tudat és valóság ilyen viszonya teszi lehetővé elmélet és gyakorlat egységét. Ezen egység csak akkor jöhet létre (ami viszont előfeltétele annak, hogy az elmélet forradalmi funkciót tölthessen be), ha a tudatossá válás jelenti azt a *döntő lépést*, amelyet a történelmi folyamatnak saját, emberi akaratokból összeálló, de nem az emberek önkényétől függő, nem az emberi szellem által kitalált céljai irányában meg kell tennie; ha az elmélet történelmi funkciója az, hogy e lépést gyakorlatilag lehetővé tegye; ha adva van egy olyan történelmi szituáció, amelyben egy osztály számára a társadalom helyes megismerése a harcban való önigenlésének közvetlen feltétele; ha számára önmaga megismerése egyben az egész társadalom helyes megismerését is jelenti; ha ennek következtében, e megismerés vonatkozásában, ez az osztály egyszerre szubjektuma és objektuma is a megismerésnek, s így az elmélet *közvetlenül és adekvát módon* avatkozik bele a társadalom átalakulási folyamatába.

2. Uo. 386.

3. Levelek a Deutsch–Französische Jahrbücherből. Uo. 348.

A történelemben a proletariátus fellépésével jön létre ez a szituáció. „Ha a proletariátus – mondja Marx – az eddigi világrend felbomlását hirdeti, ezzel csak saját létezésének titkát mondja ki, mert ő ennek a világrendnek tényleges felbomlása."[4] Az e tényállást kimondó elmélet nem többé-kevésbé véletlenszerűen, kusza és félreértelmezett szálakkal kapcsolódik a forradalomhoz. Lényege szerint nem egyéb, mint a forradalmi folyamat gondolati kifejeződése. Ez az elmélet a folyamat minden szakaszát az általánosság és közölhetőség, az alkalmazhatóság és folytathatóság szintjén rögzíti. Amennyiben nem egyéb, mint egy szükségszerű lépés rögzítése és tudata, egyben az elkövetkező legközelebbi lépés szükségszerű előfeltétele is.

Az elmélet e funkciójának tisztázása egyben teoretikus lényegének – a dialektika módszerének – megismeréséhez vezető út is. E döntő mozzanat figyelmen kívül hagyása sok zavart idézett elő a dialektikus módszerről folyó vitákban. Függetlenül attól ugyanis, hogy bíráljuk, hiányosnak, sőt elégtelennek vagy – ellenkezőleg – klasszikusnak tartjuk Engels *Anti-Dühring*-beli – az elmélet későbbi hatása szempontjából döntő – elemzéseit, annyit mindenképpen el kell ismernünk, hogy éppen ez a mozzanat hiányzik belőlük. Engels leírja például a dialektikus és a „metafizikus" módszer fogalomalkotása közti ellentétet; nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a dialektikában feloldódik a fogalmak és a nekik megfelelő tárgyak merevsége; hangsúlyozza, hogy a dialektika az egyik meghatározottságból a másikba való folyékony átmenetek állandó folyamata, az ellentétek szakadatlan feloldódása és egymásba való átcsapásuk; hogy ennek következtében a kölcsönhatás lép a merev és egyoldalú kauzalitás helyére. Nem is em-

4. A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. MEM. 1. köt. 390. Vö. erről a kérdésről az Osztálytudat című cikket is.

líti azonban a leglényegesebb kölcsönhatást, *szubjektum és objektum dialektikus kapcsolatát a történelmi folyamatban*, nemhogy a módszertani megfontolások (e kapcsolatot megillető) középpontjába helyezné azt. E meghatározás nélkül azonban a dialektikus módszer már nem forradalmi, a „folyékony" fogalmak (végső soron látszólagos) fenntartása ellenére sem az. A „metafiziká"-tól való különbség így már nem abban rejlik, hogy a vizsgálódás tárgya az objektum „metafizikus" vizsgálata esetén szükségképpen érintetlen és változatlan (ezért a vizsgálódás *szemlélődő* marad, s nem lesz gyakorlativá), míg a dialektikus módszer középponti problémája a *valóság megváltoztatása*. Ha nem vesszük figyelembe az elmélet e centrális jelentőségű funkcióját, akkor egészen problematikussá, tisztán „tudományos" üggyé válnak a „folyékony" fogalomalkotás előnyei. A módszer tehát a tudomány pillanatnyi állása szerint elfogadhatóvá vagy elutasíthatóvá válik, s ez a legcsekélyebb mértékben sem változtat a valósággal kapcsolatos centrális jelentőségű beállítottságon: azon, hogy azt megváltoztathatónak vagy változatlannak fogjuk-e fel. Sőt, a valóság áthatolhatatlansága, fatalisztikusan változatlan jellege, a polgári, szemléleti materializmus és – az azzal belsőleg összefüggő – klasszikus gazdaságtan értelmében felfogott, „törvényszerű jellege" csak erősödik ezáltal (mint ezt a Marx-követők közül az úgynevezett machisták példája mutatta). Nem mond ellent ennek az állításnak az sem, hogy a machizmus egy (hasonlóképpen polgári) voluntarizmust is létrehozott. A fatalizmus és a voluntarizmus csak a nem-dialektikus, történelmietlen szemléletmód számára egymást kizáró ellentétek. A dialektikus történelemszemlélet számára egymáshoz szükségképpen hozzárendelt pólusoknak, olyan gondolati tükröződéseknek bizonyulnak, amelyekben világosan kifejeződik a tőkés társadalmi rend antagonizmusa, az, hogy problémáit képtelen saját talaján megoldani.

Ezért szükségképpen ellaposításhoz vezet minden olyan kísérlet, amely „kritikailag" kívánja elmélyíteni a dialektikus módszert. Valamennyi „kritikai" állásfoglalás módszertani kiindulópontja ugyanis éppen módszer és valóság, gondolkodás és lét elválasztása. Sőt, ez az elválasztás jelenti számukra éppen az igazi tudományosság felé tett haladást, amelyet a marxi módszer durva, nem-kritikai materializmusával szemben saját érdemüknek tekintenek. Ez magától értetődően jogukban áll. Le kell azonban szögezni, hogy nem a dialektikus módszer legbenső lényegének irányában mozognak. Marx és Engels nehezen félreérthető módon nyilatkozott erről. „Ezzel a dialektika – mondja Engels – a külső világ és az emberi gondolkodás mozgásának általános törvényeiről szóló tudományra redukálódott – a törvényeknek két sorára, *melyek magát a dolgot illetően azonosak.*"[5] Marx még pontosabban fejezi ki ezt: „Mint egyáltalában *minden történelmi, társadalmi tudománynál,* a gazdaságtani kategóriák mencténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a *kategóriák* ennek a meghatározott társadalomnak *létezési formáit, egzisztenciameghatározásait fejezik ki.*"[6]

Ha elhomályosul a dialektikus módszernek ez az értelme,

5. L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM. 21. köt. 280. (Kiemelés – L. Gy.)

6. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 171. k. (Kiemelés – L. Gy.) Nagyon fontos a módszernek a történelmi-társadalmi valóságra való korlátozása. A dialektika engelsi ábrázolásából származó félreértések lényegében azon alapulnak, hogy Engels – Hegel hamis példáját követve – a természet megismerésére is kiterjeszti a dialektikus módszert. Ugyanakkor a természet megismerésében nincsenek jelen a dialektika döntő meghatározottságai: szubjektum és objektum kölcsönhatása, elmélet és gyakorlat egysége, a kategóriák szubsztrátumának történelmi változása, mint a gondolkodásban való megváltozásuk alapja stb. Itt sajnos egyáltalán nincs lehetőségünk arra, hogy részletesen tárgyaljuk e kérdéseket.

akkor szükségképpen a marxista „szociológia" vagy „gazdaságtan" felesleges kellékeként, puszta díszítő elemeként jelenik meg. Éppenséggel akadályozni látszik a „tények" „józan", „elfogulatlan" kutatását, olyan üres konstrukciónak tűnik, melynek kedvéért a marxizmus erőszakot tesz a tényeken. Részben éppen filozófiai ismeretek által nem akadályozott „elfogulatlanságá"-nak eredményeképpen Bernstein mondta ki a legvilágosabban, és fogalmazta meg a legélesebben e kifogást a dialektikus módszerrel szemben. Azok a valóságos következtetések azonban, a politikai és gazdasági jellegűek, amelyeket álláspontjából – a módszernek a hegelianizmus „dialektikus kelepcéitől" való megszabadításából – levont, világosan mutatják, hogy merre vezet ez az út. Kiderül, hogy az opportunizmus a forradalom nélküli „fejlődés", a szocializmusba való harc nélküli „belenövés" következetes elméletének megalapozásához el kell távolítani a dialektikát a történelmi materializmus módszeréből.

2.

Itt fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy mit jelentenek módszertanilag azok az úgynevezett tények, amelyeknek az egész revizionista irodalom hódol. Mennyiben tekinthetjük őket irányadó tényezőknek a forradalmi proletariátus cselekvése számára? Magától értetődik, hogy a valóság minden megismerése a tényekből indul ki. A kérdés csak ez: az életnek milyen adottságai, milyen *módszertani összefüggésben* szolgálnak rá arra, hogy a megismerés számára releváns tényekként vegyük számításba őket? A bornírt empirizmus vitatja persze, hogy a tények csak egy ilyen – a megismerés céljának megfelelően mindig különböző – módszertani feldolgozás után válnak tulajdonképpeni tényekké. Azt hiszi, hogy minden

adottságban, minden statisztikai számban, a gazdasági élet minden egyes factum brutumában számára fontos tényekre bukkan. Figyelmen kívül hagyja azt, hogy már a legegyszerűbb felsorolás, a „tények" kommentár nélküli egymás mellé állítása is interpretáció; a tényeket már ebben az esetben is egy elmélet, egy módszer felől közelítjük meg, kiragadjuk őket abból az életösszefüggésből, amelyben eredetileg megjelentek, és egy elmélet összefüggésébe ágyazzuk be. A képzettebb opportunisták – minden elmélettel szemben érzett ösztönös és mély ellenszenvük ellenére – semmiképpen sem vitatják ezt. De a természettudomány módszerére hivatkoznak, arra, hogy ez a megfigyelés, az elvonatkoztatás, a kísérlet stb. segítségével képes kikutatni a „tiszta" tényeket, és megalapozni összefüggéseiket. Ezt a megismerési ideált állítják szembe a dialektikus módszer erőszakolt konstrukcióival.

E módszer első pillanatban csábítónak tűnik; de csak azért, mert a kapitalista fejlődés tendenciája olyan társadalmi struktúra létrehozása, amelyik határozottan megfelel e szemléletmódnak. Éppen itt és éppen azért van szükségünk azonban a dialektikus módszerre, hogy ne álljunk meg az így létrejött társadalmi látszatnál, hogy e látszat mögött megpillanthassuk a lényeget. A természettudományok „tiszta" tényei ugyanis úgy jönnek létre, hogy az élet egy jelenségét valóságosan vagy gondolatilag olyan környezetbe helyezik, amelyben törvényszerűségei más jelenségek zavaró közbejötte nélkül állapíthatók meg. Ráadásul e folyamatban a jelenségeket tisztán mennyiségi, számokban és számviszonyokban kifejeződő lényegükre redukálják. Az opportunisták sohasem veszik figyelembe, hogy a kapitalizmus lényegéhez tartozik, hogy a jelenségeket ily módon hozza létre. Marx behatóan ábrázolja a munka tárgyalása kapcsán az élet egyik ilyen „absztrakciós folyamatát", nyomatékosan utal azonban arra, hogy itt a tőkés társadalom *történelmi* sajátosságáról van szó. „Így a leg-

általánosabb elvonatkoztatások egyáltalán csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös. Ekkor már nem úgy van többé, hogy csak különös formában lehet elgondolni."[7] A tőkés fejlődésnek ez a tendenciája azonban tovább is halad. A gazdasági formák fétisjellege, minden emberi kapcsolat eldologiasodása, a termelési folyamatot elvont-racionális módon szétdaraboló, a közvetlen termelők emberi lehetőségeivel és képességeivel nem törődő munkamegosztás állandó kiterjedése megváltoztatják a társadalmi jelenségeket, s velük együtt ezek felfogását is. Létrejönnek olyan „elszigetelt" tények, elszigetelt ténycsoportok, öntörvényű részterületek (gazdaság, jog stb.), amelyek már közvetlen megjelenési formáikban is egy ilyen tudományos kutatás számára előkészítettnek tűnnek. Ily módon különösen „tudományosnak" számít ezeknek a – magukban a tényekben rejlő – tendenciáknak a végiggondolása és tudományos szintre emelése. A dialektika viszont, amely ezekkel az izolált és izoláló tényekkel és részrendszerekkel szemben az egésznek a konkrét egységét hangsúlyozza, amely e látszatot látszatként (persze a kapitalizmus által szükségszerűen létrehozott látszatként) leplezi le, puszta konstrukcióként hat.

A látszólag oly tudományos módszer tudománytalansága abban rejlik, hogy nem veszi figyelembe és elhanyagolja az alapját képező tények *történelmi jellegét*. Ebben azonban nemcsak az a hibaforrás rejlik (ezt az elemzett szemléletmód sohasem veszi tekintetbe), amelyre Engels nyomatékosan felhívta a figyelmet. E hibaforrás lényege az, hogy a statisztika és a ráépülő „egzakt"-gazdasági elmélet mindig elmarad a fejlődés mögött. „A folyamatban levő kortörténetet illetően ezért nagyon is gyakran kényszerülünk majd arra, hogy ezt a

7. Uo. 170.

tényezőt, a legdöntőbbet, állandónak, a szóban forgó időszak elején talált gazdasági helyzetet az egész időszakra nézve adottnak és változatlannak tekintsük, vagy pedig ennek a helyzetnek csak olyan változásait vegyük figyelembe, amelyek magukból a nyíltan elénk táruló eseményekből erednek, és ezért ugyancsak nyilvánvalóak."[8] Már ez a meggondolás is mutatja, hogy mennyire problematikus a tőkés társadalom struktúrájának a természettudományos módszerrel szembeni affinitása, ennek a egzaktságnak a társadalmi előfeltétele. Ha ugyanis a „tények" és összefüggéseik belső struktúráját lényegüknek megfelelően történetileg, tehát a szakadatlan átalakulás folyamatában ragadjuk meg, akkor joggal megkérdezhető: mikor követünk el nagyobb tudományos pontatlanságot, akkor, amikor a „tényeket" a tárgyiság formájában és olyan törvények uralma alatt ragadjuk meg, amelyekkel kapcsolatban rendelkeznünk kell azzal a módszertani bizonyossággal (vagy legalábbis valószínűséggel), hogy e törvények már nem érvényesek e tények számára, vagy akkor, ha tudatosan levonjuk az e tényállásból származó következtetéseket, kezdettől fogva kritikusan tekintünk az így nyerhető „egzaktságra", és figyelmünket azon mozzanatokra irányítjuk, amelyekben valóban kifejeződik e történelmi lényeg, ez a döntő változás?

Mindazonáltal még következményekkel terhesebb módon jut érvényre azon „tények" történelmi jellege, amelyeket a tudomány a maguk „tisztaságában" megragadni látszott: mint a történelmi fejlődés termékei ugyanis, nemcsak állandó változáson mennek keresztül, hanem – *éppen tárgyiságstruktúrájukban – egy meghatározott történelmi korszak, a kapitalizmus termékei.* Következésképpen egyszerűen és dogmatikus

8. Bevezetés az Osztályharcok Franciaországban 1895-ös kiadásához. MEM. 7. köt. 531. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a „természettudományos egzaktság" éppen az elemek „állandó voltát" előfeltételezi. E módszertani követelményt már Galilei felállította.

módon a kapitalizmus talajára helyezkedik az a „tudomány", amely a módot, ahogyan e tények közvetlenül adva vannak, a tudományosan releváns tényszerűség alapjaként, e „tények" tárgyiságformáját pedig a tudományos fogalomalkotás kiindulópontjaként ismeri el. E szemlélet tehát a „tudomány" megváltoztathatatlan alapjaként, kritikátlanul veszi tudomásul a tőkés társadalom lényegét, tárgyi struktúráját és törvényszerűségeit. Ahhoz, hogy e „tényektől" a szó igazi értelmében vett tények felé nyomulhassunk előre, fel kell ismerni a történelmi meghatározottságukat, el kell hagyni azt az álláspontot, amelyről közvetlenként jelentek meg; magukat a tényeket kell történelmileg-dialektikusan kezelni. Mint Marx mondja: „A gazdasági viszonyok kész alakja – ahogy az a maga reális egzisztenciájában a felszínen megjelenik, s ezért azokban a képzetekben is tükröződik, amelyek révén ezeket a viszonyokat hordozóik és szereplőik megérteni igyekeznek – egészen különböző attól, valóban fonákja és ellentéte annak, ami e viszonyok belső, lényegi, de eltakart mag-alakja (Kerngestalt) s az ennek megfelelő fogalom."[9] Ha tehát a tényeket helyesen akarjuk megragadni, akkor először világosan és pontosan meg kell értenünk reális egzisztenciájuk és belső mag-alakjuk, a róluk alkotott képzetek és fogalmuk közötti különbséget. E megkülönböztetés első előfeltétele a valóban tudományos szemléletnek, amely Marx szerint „fölösleges volna, ha a dolgok megjelenési formája és lényege közvetlenül egybeesnék"[10]. A feladat ezért az, hogy egyrészt kioldjuk a jelenségeket köz-

9. Vö. a Tőke. 3. köt. Budapest, 1967. 219., hasonlóan a 65. oldalon és másutt. Egzisztencia (amely látszat, jelenség és lényeg dialektikus mozzanataira esik szét) és valóság közti megkülönböztetés Hegel Logikájából származik. Sajnos itt nem tárgyalhatjuk, hogy milyen mértékben épül fel erre a különbségre A tőke egész fogalomképzése. A képzet és fogalom közti megkülönböztetés is Hegeltől ered.

10. Uo. 783.

vetlen adottságformáikból, megtaláljuk azokat a közvetítéseket, amelyek segítségével magjukra, lényegükre vonatkoztathatók, és abban megragadhatók, másrészt pedig eljussunk annak megértéséhez, hogy e jelenségjellegük, látszatjellegük az ő *szükségszerű* megjelenési formájuk. E forma történelmi lényege következtében szükségszerű, mivel a tőkés társadalom talaján keletkezett. Éppen e kettős meghatározottság, a közvetlen lét egyidejű elismerése és megszüntetése a dialektikus viszony. Éppen itt támasztja a legnagyobb nehézségeket a *Tőke* belső gondolati felépítése a felületes olvasók számára, azok számára, akik kritikátlan foglyai a tőkés fejlődés gondolati formáinak. Egyrészt ugyanis a kifejtés rendkívüli módon kiélezi minden gazdasági forma tőkés jellegét, olyan gondolati környezetet teremt, amelyben ezek tisztán fejthetik ki hatásukat, mivel a társadalmat az „elmélettel adekvátnak", tehát teljesen kapitalizáltnak, csak tőkésekből és munkásokból állónak tekinti. Másrészt viszont mihelyt bizonyos eredményekkel kecsegtet e szemléletmód, mihelyt e jelenségvilág elméletté látszik kikristályosodni, azonnal puszta látszattá oldja fel az így elért eredményt, fonák viszonyok fonák tükröződésévé, amelyek „csak látszatmozgások tudatos kifejeződései".

Csak ebben az összefüggésben (amelyik a társadalom életének egyes tényeit a történelmi fejlődés mozzanataiként egy *totalitásba* sorolja be) válik lehetővé a tények megismerése, mint a *valóság* megismerése. E megismerés a fent jellemzett, egyszerű (a kapitalista világban), tisztán közvetlen, természetes meghatározottságokból indul ki, hogy tőlük a konkrét totalitás megismerése, a valóság gondolati reprodukciója irányába nyomuljon előre. A gondolkodás számára e konkrét totalitás semmiképpen sem közvetlenül adott. „A konkrét azért konkrét – mondja Marx –, mert sok meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége." Az idealizmus itt an-

nak a csalódásnak esik áldozatául, hogy a valóságnak ezt a gondolati reprodukcióját összetéveszti a valóság felépítésének folyamatával. „A gondolkodásban ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelenik meg, nem pedig mint kiindulópont, noha ő maga a valóságos kiindulópont, és ezért egyben a szemlélet és az elképzelés kiindulópontja is."[11] A vulgáris materializmus ezzel szemben – ha Bernsteinnél és másoknál modern öltözékben jelenik is meg – megragad a társadalmi élet közvetlen és egyszerű meghatározottságainak reprodukciójánál. Azt hiszi, különösképpen „egzakt" módon jár el, mikor e meghatározottságokat minden további elemzés, a konkrét totalitásba való szintetizálás nélkül, egyszerűen elfogadja, amikor meghagyja azokat a maguk absztrakt elszigeteltségében, és csak elvont, nem pedig a konkrét totalitásra vonatkoztatott törvényszerűségekkel magyarázza őket. „A nyerseség és fogalomnélküliség éppen abban rejlik – mondja Marx –, hogy a szervesen összetartozót véletlenszerűen vonatkoztatják egymásra, puszta reflexiós összefüggésbe hozzák."[12]

E reflexiós összefüggések nyerssége és fogalomnélkülisége mindenekelőtt abban rejlik, hogy elhomályosítják a tőkés társadalom történelmi, átmeneti jellegét, s ezáltal meghatározásai időtlen, örök, minden társadalmi formában közös kategóriáknak tűnnek. Legrikítóbban ez a vulgáris polgári ökonómiában kerül napvilágra, bár a vulgáris marxizmus is a legjobb úton halad efelé. Az izolált részek reflexiós összefüggése minden emberi társadalom időtlen törvényének tűnik, mihelyt megrendül a dialektikus módszer, és vele együtt a totalitás módszertani uralma az egyes mozzanatok felett; mihelyt az egyes részek nem az egészben találják meg fogalmukat és igaz-

11. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. kot. 167.

12. Uo. 155. A reflexiós összefüggés kategóriája is a hegeli Logikából származik.

ságukat, hanem ehelyett az egészet tudománytalanként eltávolítják a szemléletből, vagy a részek puszta „eszméjévé", „összegévé" degradálják. Marx kijelentése, amely szerint „minden társadalom termelési viszonyai egy egészet alkotnak",[13] éppen a társadalmi viszonyok *történelmi* megismerésének módszertani kiindulópontja és kulcsa. Az egyes izolált kategóriákat ebben az izoláltságban ugyanis elgondolhatjuk és kezelhetjük is úgy, mint amelyek mindig jelen voltak a társadalmi fejlődésben. (Ha nem találhatók meg egy társadalomban, akkor ez éppen az a „véletlen", amely erősíti a szabályt.) A társadalmi fejlődés szakaszainak valódi különbsége sokkal kevésbé világosan és egyértelműen fejeződik ki az egyes izolált részmozzanatok változásában, mint azokban a változásokban, amelyeken a történelem összfolyamatában betöltött *funkciójuk*, a társadalom egészére való vonatkozásuk megy keresztül.

3.

E dialektikus totalitásszemlélet, amely látszólag annyira eltávolodik a közvetlen valóságtól, látszólag oly „tudománytalanul" kontstruálja a valóságot, valójában a valóság gondolati reprodukciójának és megragadásának egyetlen módszere. A konkrét totalitás tehát a tulajdonképpeni valóságkategória.[14] E felfogás helyessége azonban csak akkor válik majd egészen világossá, ha módszerünk valóságos, anyagi szubsztrátumát, a

13. A filozófia nyomorúsága. MEM. 1. köt. 125.

14. Azoknak az olvasóknak, akik mélyebben érdeklődnek módszertani kérdések iránt, felhívjuk a figyelmét arra, hogy az egésznek részeihez való viszonya Hegel Logikájában is az egzisztenciától a valósághoz való dialektikus átmenetet képezi; meg kell jegyezni azt is, hogy a belső és külső kapcsolatának szintén ott tárgyalt problémája ugyancsak totalitásprobléma. Vö. Hegel: A logika tudománya. Második rész. Budapest, 1957. 121. k.

tőkés társadalmat (a termelőerők és termelési viszonyok benne rejlő antagonizmusával együtt) állítjuk figyelmünk középpontjába. A természettudományok módszere – minden reflexiós tudomány és minden revizionizmus módszertani ideálja – nem ismer anyagában ellentmondásokat és antagonizmusokat. Ha mégis ellentmondás mutatkozik az egyes elméletek között, akkor ez az elért ismeret tökéletlenségének jele. Az egymásnak ellentmondani látszó elméleteknek ezekben az ellentmondásokban korlátaikat kell felismerniök, s ennek megfelelően meg kell az elméleteket változtatni, általánosabb elméletek alá kell rendelni őket; ezekben azután végleg eltűnnek az ellentmondások. A társadalmi valóság vonatkozásában az ellentmondások ezzel szemben nem a valóság tudományos megragadásának tökéletlenségét jelzik, *hanem – éspedig szükségszerűen – hozzátartoznak a valóság, a kapitalista társadalom lényegéhez.* Megőrizve szüntetjük meg őket az egész megismerése során, anélkül azonban, hogy ezzel ellentmondás voltukat is megszüntetnénk.* Ellenkezőleg: szükségszerű ellentmondásokként, a tőkés termelési rend antagonisztikus alapjaként ragadjuk meg őket. Ha az elmélet, mint a totalitás megismerése, utat mutat az ellentmondások leküzdése, megszüntetése felé, akkor ezt úgy teszi, hogy felmutatja a társadalom fejlődési folyamatának azokat a *reális tendenciáit,* amelyek hivatottak arra, hogy a társadalmi fejlődés folyamán *valóságosan* megszüntessék az ellentmondásokat a társadalmi valóságon *belül.*

E nézőpontból a dialektikus és „kritikai" (vagy vulgármaterialista, machista stb.) módszer ellentéte is társadalmi probléma. A természettudományok megismerési ideálja, amely a

** A mondat magyarul visszaadhatatlan német eredetije: Sie werden in der Erkenntnis des Ganzen nicht so aufgehoben, dass sie aufhören Widersprüche zu sein.* – Ford.

természetre alkalmazva csupán a tudomány haladását segíti elő, a társadalmi fejlődésre alkalmazva a burzsoázia ideológiai fegyvereként jelenik meg. A burzsoázia számára életkérdés, hogy egyfelől saját termelési rendjét úgy fogja fel, mint amelyet időtlenül érvényes kategóriák alakítanak (amelynek örökös fennállását tehát a természet és az ész örök törvényei garantálják), másfelől pedig, hogy az elkerülhetetlenül felszínre törő ellentmondásokat ne termelési rendje lényegéhez tartozó, hanem pusztán felületi jelenségekként értékelje. Ebből az ideológiai szükségletből született a klasszikus gazdaságtan módszere, a gazdaságtan mint tudomány azonban korlátját is a társadalmi valóság e struktúrájában, a kapitalista termelés antagonisztikus jellegében találja meg. Ha egy olyan gondolkodó, mint Ricardo, tagadja „annak szükségességét, hogy a piac bővüljön a termelés bővülésével és a tőke növekedésével", akkor ezt azért teszi (pszichológiailag természetesen nem tudatosan), hogy ne kelljen elismernie a válságok szükségszerűségét – amiben a legnyersebben kerül napvilágra a tőkés termelés antagonisztikus jellege –, azt a tényt, hogy „a polgári termelési mód a termelőerők szabad kifejlődésére nézve korlátot zár magába"[15]. Ami itt még jóhiszemű tévedés, az a vulgáris ökonómiában a polgári társadalom tudatosan hazug apológiájává változik. Akarva, nem akarva, hasonló eredményekre jut a vulgáris marxizmus is, mikor vagy következetesen el akarja távolítani a dialektikus módszert a proletártudományból, vagy legalábbis „kritikailag" finomítani igyekszik. A leginkább groteszk módon talán Max Adler, aki kritikailag el akarja választani a dialektikát mint módszert, mint a gondolkodás mozgását a lét dialektikájától, mint metafizikától; a „kritika" csúcspontján arra az eredményre jut, hogy élesen megkülönbözteti mindkettőről a dialektikát,

15. Értéktöbblet-elméletek. 2. köt. Budapest, 1961. 490., 493.

mint a „pozitív tudomány egy darabját", amelyre „főleg akkor gondolnak, amikor a marxizmusban meglevő reális dialektikáról beszélnek". E dialektika, amelyet inkább „antagonizmus"-nak kellene nevezni, „egyszerűen egy meglevő ellentétet állapít meg az egyén önérdeke és azok között a társadalmi formák között, amelyekhez az egyén kötődik"[16]. Ezzel először is az *osztályharcokban* kifejeződő objektív gazdasági antagonizmust *egyén és társadalom* konfliktusává súlytalanítja; ebből kiindulva a tőkés társadalomnak sem keletkezését, sem problematikus jellegét, sem pedig hanyatlását nem lehet szükségszerűként megragadni: az eredmény akarva, akaratlanul is egy kantiánus történetfilozófia. Másodszor, a polgári társadalom struktúrája itt is a társadalom általános formájaként rögződik. A reális „dialektika vagy inkább antagonizmus" Max Adler által említett középponti problémája ugyanis nem más, mint azon tipikus formák egyike, amelyekben a tőkés társadalom antagonisztikus jellege fejeződik ki ideologikusan. A dolog lényegén mit sem változtat, hogy a gazdasági bázisból vagy az ideológiai képződményekből kiindulva, naiv-elfogulatlan vagy pedig kritikai-kifinomult módon történik-e a kapitalizmusnak ez az örökkétevése.

A dialektikus módszer elvetésével vagy elkenésével együtt a történelem megismerhetősége is elvész tehát. Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy egyes személyiségek vagy korok nem voltak képesek dialektikus módszer nélkül is a történelem többé-kevésbé pontos leírására. Sokkal inkább arról van szó, hogy ily módon lehetetlenné válik a történelem mint *egységes folyamat* megragadása. (E lehetetlenség a polgári tudományban egyfelől a Comte és Spencer féle absztrakt szociológiai történelemkonstrukciókban mutatkozik meg; ezek belső ellentmondásait meggyőzően mutatta ki a modern polgári

16. Marxistische Probleme. 77.

történelemelmélet, elsősorban Rickert; másfelől viszont egy „történetfilozófia" követelésének formájában, amelynek a történelmi valósághoz való viszonya ismét csak módszertanilag megoldhatatlan problémaként jelentkezik.) A történelem egy részének és a történelemnek mint egységes folyamatnak a leírása közti ellentét nem terjedelmi kérdés, tehát nem a különös és egyetemes történelem különbsége, hanem módszertani ellentét, a nézőpontok ellentéte. A történelmi folyamat egységes megragadásának kérdése minden egyes korszak, minden egyes részterület stb. tárgyalása során felmerül. Itt mutatkozik meg a dialektikus totalitásszemlélet döntő jelentősége. Teljesen lehetséges ugyanis, hogy valaki lényegében egészen helyesen megismer és leír egy történelmi eseményt, anélkül hogy képes lenne megragadni azt, hogy mi valójában, az őt tartalmazó történelmi egészben betöltött valódi funkciója alapján ez az esemény; anélkül tehát, hogy a történelmi folyamat egységében ragadná meg azt. Nagyon jellemző példa erre Sismondi állásfoglalása a válságok kérdésében.[17] Sismondi végső soron ott vallott kudarcot, hogy bár helyesen ismerte fel mind a termelés, mind az elosztás immanens fejlődéstendenciáit, ezeket azonban – éles szemű kapitalizmuskritikája ellenére a kapitalista tárgyiságformák rabja lévén – egymástól független mozgási komplexusokként kellett felfognia, nem értve meg, hogy „az elosztási forma csak a termelési forma sub alia specie". Így ugyanaz a sors érte utol, amely Proudhon hamis dialektikáját is; „a társadalom különböző tagjait megannyi különálló társadalommá" változtatja.[18]

A totalitás kategóriája tehát – ismételjük – semmiképpen sem oldja fel mozzanatait egy megkülönböztetés nélküli egy-

17. Értéktöbblet-elméletek. 3. köt. Budapest, 1963. 45., 72.
18. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 125.

ségben, azonosságban. Önállóságuk megjelenési formája, az az öntörvényűségük, amellyel a tőkés termelési rendben rendelkeznek, csak annyiban bizonyul puszta látszatnak, hogy a totalitásban dialektikus-dinamikus kapcsolatba kerülnek egymással, hogy egy dialektikus-dinamikus egész ugyancsak dialektikus-dinamikus mozzanataiként ragadjuk meg őket. „Az eredmény, amelyre jutunk – mondja Marx –, nem az, hogy termelés, elosztás, csere, fogyasztás azonosak, hanem, hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül . . . Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg, s *e különböző mozzanatok egymáshoz való, meghatározott viszonyát* . . . A különböző mozzanatok között kölcsönhatás történik. Minden szerves egésznél ez az eset."[19]

Nem rekedhetünk meg azonban a kölcsönhatás kategóriájánál sem. Ha a kölcsönhatást két, különben változatlan tárgy közötti, pusztán kölcsönös kauzális hatásnak tekintjük, akkor egyetlen lépéssel sem kerültünk közelebb a társadalmi valóság megismeréséhez, mint a vulgáris materializmus egyértelmű kauzális sorai (vagy akár a machizmus funkcionális kapcsolatai). Akkor is kölcsönhatásról van szó, ha mondjuk, egy álló biliárdgolyót eltalál egy mozgó; az első golyó mozgásba jön, a második az összeütközés következtében eltér eredeti irányától stb. Az itt említett kölcsönhatásnak túl kell mennie azon, amikor *különben változatlan objektumok* kölcsönösen befolyásolják egymást. Éppen az egészhez való viszony vezet tovább; az egészhez való viszony lesz az a meghatározottság, amely meghatározza a megismerés minden objektumának *tárgyiságformáját;* minden lényeges és a megismerés számára releváns változás ezért az egészhez való viszony változásaként, s *ezáltal* magának a tárgyiságformának a válto-

19. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 165. k.

zásaként fejeződik ki.[20] Marx műveinek számtalan helyén mondja ki világosan e gondolatot. Most csak az egyik legismertebb helyet idézem: „A néger – néger. Csak meghatározott viszonyok között lesz *rabszolgává*. Egy gyapotfonó gép – gép, amellyel gyapotot fonnak. Csak meghatározott viszonyok között lesz *tőkévé*. Ha ezekből a viszonyokból kiszakítjuk, éppoly kevéssé tőke, ahogy az *arany* önmagában véve nem *pénz*, vagy a cukor nem a cukor *ára*."[21] Minden egymással szakadatlan dialektikus kölcsönhatásban álló társadalmi jelenség tárgyiságformáinak ez a szünet nélküli változása, egy tárgy megismerhetőségének létrejötte azon *meghatározott* totalitásban betöltött funkciója alapján, melyben szerepet játszik, képessé teszi a dialektikus totalitásszemléletet – és egyedül azt! – *a valóság társadalmi történésként való megragadására*. Csak itt oldódnak fel a kapitalista termelés által szükségszerűen létrehozott fetisisztikus tárgyiságformák ugyan szükségszerűnek elismert látszattá, de mégiscsak látszattá. Reflexiós összefüggéseik, „törvényszerűségeik" (amelyek szükségszerűen születnek e talajon, de elrejtik a tárgyak valódi összefüggéseit) a tőkés termelési rend ágensei szükségszerű képzeteinek bizonyulnak. A megismerés tárgyai tehát; az a tárgy azonban, amely bennük és rajtuk keresztül megismerhető, nem maga a tőkés termelési rend, hanem a benne uralkodó osztály ideológiája.

Csak e lepel fellebbentése teszi lehetővé a történelmi megismerést. A fetisisztikus tárgyiságformák reflexiós meghatározásainak ugyanis éppen az a funkciójuk, hogy történelem-

20. Cunow különösen kifinomult opportunizmusa abban nyilvánul meg, hogy bár alaposan ismeri Marx írásait, az egész (összesség, totalitás) fogalmát minden aggály nélkül az „összeg" fogalmává változtatja, s ezáltal megszüntet minden dialektikus viszonyt. Vö. Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie. 2. köt. 155–57.

21. Bérmunka és tőke. MEM. 6. köt. 396.

feletti lényegekként láttassák a tőkés társadalom jelenségeit. Egy jelenség valódi tárgyiságának megismerése, valamint történelmi jellegének és a társadalmi egészben játszott valódi funkciójának megismerése tehát a megismerés egy és oszthatatlan részét képezik. Ezt az egységet szakítja szét a látszattudományos szemléletmód. Így például az állandó és változó tőke közti – a gazdaságtan számára alapvető – különbség megismerését csak a dialektikus módszer tette lehetővé; a klasszikus gazdaságtan nem jutott túl az álló- és forgótőke közti különbségtételen. Ez semmiképpen sem véletlen. „A változó tőke tehát csak különös történelmi megjelenési formája a létfenntartási eszköz-alapnak vagy a munkaalapnak, amelyre a munkásnak önmaga fenntartásához és újratermeléséhez szüksége van, és amelyet a társadalmi termelés valamennyi rendszerében mindig önmagának kell termelnie és újratermelnie. A munkaalap csak azért áramlik állandóan a munkáshoz munkája fizetési eszközeinek formájában, mert saját terméke állandóan eltávolodik tőle tőke formájában ... A termék áruformája és az áru pénzformája elkendőzi ezt az ügyletet."[22]

A fetisisztikus látszatnak ez a valóságot elleplező funkciója, mely a tőkés társadalom minden jelenségét érinti, nemcsak e társadalom történelmi, tehát átmeneti jellegét takarja el. Helyesebben: *ez* az elleplezés csak azért lehetséges, mert mindazok a tárgyiságformák, amelyekben a tőkés társadalomban élő emberek számára környezetük – szükségképpen – közvetlenül megjelenik (elsősorban az ökonómiai kategóriák), eltakarják saját lényegüket, nem úgy jelennek meg, mint az *emberek közötti kapcsolatok kategóriái;* dolgoknak és dolgok közti kapcsolatoknak tűnnek. Ezért a dialektikus módszernek a kategóriák örökkévalóságának látszatával együtt dologiságuk látszatát is le kell lepleznie, hogy szabaddá tegye

22. A tőke 1. MEM. 23. köt. 530.

az utat a valóság megismerése számára. „A gazdaságtan - mondja Engels Marxnak *A politikai gazdaságtan bírálata* című műve elemzésekor – nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső soron osztályok közötti viszonyokkal; ezek a viszonyok azonban mindig *dolgokhoz vannak kötve, és dolgokként jelennek meg*".[23] Csak ezzel a megismeréssel bizonyul a dialektikus módszer totalitásszemlélete a társadalmi történés valóságos megismerésének. A részeknek az egészhez való dialektikus viszonya még pusztán módszertani, gondolati meghatározottságnak tűnhetett, amelyben éppoly kevéssé léptek elő a társadalmi valóságot valóban konstituáló kategóriák, mint a polgári gazdaságtan reflexiós meghatározásaiban; a dialektikus szemlélet magasabbrendűsége ez utóbbi felett tehát tisztán módszertani jelentőségű lehetne. A különbség azonban sokkal mélyebb, és sokkal inkább elvi jelentőségű. Azáltal ugyanis, hogy minden gazdasági kategóriában a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszán fennálló meghatározott emberi viszonyok jutnak kifejeződésre, tudatosodnak, és tesznek szert fogalmi formára, megragadható és csakis ezáltal ragadható meg az emberi társadalom mozgása a maga belső törvényszerűségeiben, mint maguknak az embereknek és egyszersmind a viszonyaikból keletkezett, de ellenőrzésük alól kiszabadult erőknek a terméke. A gazdasági kategóriák tehát kettős értelemben dialektikusak-dinamikusak. Élő kölcsönhatásban állanak egymással mint „tiszta" gazdasági kategóriák, és hozzásegítenek a társadalmi fejlődés mindenkori időbeli keresztmetszetének megismeréséhez. Amennyiben azonban emberi viszonyokból jöttek létre, az emberi viszonyok átalakulási folyamatában működnek, a hatékonyságuk

23. Engels, Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 467. – Vö. Az eldologiasodás és a proletariátus tudata című cikkemmel.

valóságos szubsztrátumával való kölcsönhatásukban magának a fejlődésnek a menete válik láthatóvá. Azaz, egy meghatározott gazdasági totalitás (melynek megismerése a tudomány feladata) termelése és újratermelése szükségképpen, a „tiszta" ökonómiát mindenképpen túlhaladva, transzcendens erők segítségét azonban nem véve igénybe, egy meghatározott társadalmi totalitás termelési és újratermelési folyamatába csap át. Marx gyakran világosan és élesen mutat rá a dialektikus megismerésnek erre a sajátosságára. Így például: „A tőkés termelési folyamat összefüggésében, vagyis újratermelési folyamatként tekintve, tehát nemcsak árut, nemcsak értéktöbbletet termel, hanem termeli és újratermeli magát a tőkeviszonyt, az egyik oldalon a tőkést, a másikon a bérmunkást."[24]

4.

Ez az önmagát-tételezés, önmagát-termelés és újratermelés azonban éppen a *valóság*. Ezt már Hegel is világosan felismerte, és Marxszal rokon, bár még túlzottan elvont, önmagát is félreértő, és így könnyen félreértésekre vezető formában fejezte ki. „Ami valóságos, az önmagában szükségszerű" – mondja *Jogfilozófiá*-jában.[25] „A szükségszerűség abban rejlik, hogy az egész kifejeződik a fogalmi különbségekben, ez viszont szilárd és kitartó meghatározottságot kölcsönöz, amely azonban nem holt szilárdság, hanem megszűnésében teremti újjá magát." Éppen itt azonban, ahol a valóságproblémában, az elmélet funkciójában – a valóság önmegismerése – világosan kifejeződik a történelmi materializmus és a hegeli filozófia mélyen gyökerező rokonsága, ha röviden is, de utalnunk

24. A tőke. 1. köt. id. kiad. 540.
25. Pótlás a 270. §-hoz. Philosophische Bibliothek. 354.

kell a kettőjük között meglevő, nem kevésbé jelentős választóvonalra is. E választóvonal éppen a valóság, a történelmi folyamat egységének problémája. Marx Hegelnek (Kant és Fichte szintjére visszaeső követőinek pedig még inkább) azt veti a szemére, hogy nem tudta valóban leküzdeni gondolkodás és lét, elmélet és gyakorlat, szubjektum és objektum dualizmusát: hogy dialektikája, mint a történelmi folyamat belső valóságos dialektikája, puszta látszat; hogy éppen a döntő ponton nem megy túl Kanton; hogy nála a megismerés csak az – önmagában a lényegtől idegen – anyagról való megismerés, és nem *ennek* az anyagnak, az emberi társadalomnak az önmegismerése. „Már Hegelnél – így szólnak a kritika döntő jelentőségű mondatai – a történelem abszolút szellemének a tömeg az anyaga, megfelelő kifejezése pedig csak a filozófia. A filozófus azonban csak mint szerv jelenik meg, amelyben a történelmet csináló abszolút szellem a mozgás lezajlása után utólag önmaga tudatára jut. Erre az utólagos tudatra redukálódik a filozófus része a történelemben, hiszen a valóságos mozgást az abszolút szellem tudattalanul viszi végbe. A filozófus tehát post festum érkezik." Hegel tehát „az abszolút szellemmel mint abszolút szellemmel csak látszatra csináltatja a történelmet. Minthogy ugyanis az abszolút szellem csak post festum, a filozófusban jut tudatra, mint teremtő világszellem, ezért történelemcsinálása csak a tudatban, a filozófus véleményében és elképzelésében, csak a spekulatív képzelődésben létezik."[26] A fiatal Marx kritikai tevékenysége végérvényesen leszámolt a hegelianizmusnak e fogalmi mitológiájával.

Nem véletlen azonban, hogy az a filozófia, amellyel szemben Marx az „önmegértés" felé haladt, a hegelianizmus Kant irányába vezető meghátrálása volt; e mozgalom Hegel filo-

26. A szent család. MEM. 2. köt. 84.

zófiájának homályos pontjait és belső bizonytalanságait arra használta fel, hogy kiirtsa a módszer forradalmi elemeit, s ezzel a korabeli Németország egységesen reakciós filozófiájával összhangba hozza a reakciós tartalmakat, a reakciós fogalommitológiát, gondolkodás és lét kontemplatív kettősségének maradványait. Amikor Marx a hegeli módszer előremutató részét, a dialektikát, a valóság megismeréseként fogja fel, akkor nemcsak élesen elhatárolja magát Hegel követőitől, hanem magát a hegeli filozófiát is kettéhasítja. Rendkívüli következetességgel élezi ki a hegeli filozófiában rejlő történelmi tendenciát; amikor konkrétan megmutatja és módszertanilag gyümölcsözővé teszi a történelmi fejlődés reális szubsztrátumát, a társadalom és a társadalmasult ember minden egyes fenomenonját radikálisan történelmi problémává változtatja. A hegeli filozófiát éppen azzal a mércével méri, és találja könnyűnek, amelyet maga Hegel fedezett fel, és tett módszertani követelménnyé. Az „örök értékek" mitológiai jellegű maradványai (melyeket Marx eltávolított a dialektikából) alapjában a reflexiós filozófiának ugyanazt a szintjét jelentik, amely ellen Hegel egész életében heves és elkeseredett harcot folytatott, amellyel szemben felvonultatta egész filozófiai módszerét, a folyamatot és a konkrét totalitást, a dialektikát és a történelmet. Marx Hegel-kritikája tehát közvetlen folytatása Hegel Kant és Fichte felett gyakorolt kritikájának.[27] Marx dialektikus módszere így konkrét vé-

27. Nem meglepő, hogy Cunow éppen ezen a ponton, ahol Marx radikálisan leküzdötte Hegelt, a kantiánus módon átértelmezett Hegel segítségével akarja Marxot kijavítani. A marxi, tisztán történelmi államfelfogással a hegeli, „örök értékként" felfogott államot állítja szembe, amelynek „hibái" (vagyis az osztályelnyomás eszközeként betöltött funkciója) csak „történelmi dolgok"-ként érvényesek, amelyek azonban „nem döntőek az állam lényege, meghatározottsága és célja szempontjából". Az, hogy Cunow számára Marx itt elmarad Hegel mögött, abból származik,

gigvitele mindannak, amire maga Hegel is törekedett, amit azonban konkrétan nem volt képes elérni. A megírt hegeli rendszer holt tetemét viszont a filológusok és rendszergyártók prédájául hagyta.

A választóvonal azonban a valóság. Hegel nem volt képes a történelem valódi hajtóerőinek megragadására. Részben azért, mert rendszere keletkezésének idején ezek az erők még nem voltak elég világosak és átláthatók. Ezért kénytelen volt a népeket és tudatukat (amelynek reális szubsztrátumát a maga nem egységes voltában Hegel nem veszi észre, és így „népszellemmé" mitologizálja) tekinteni a történelmi fejlődés tulajdonképpeni hordozóinak. Másrészt viszont azért sem ismerhette fel ezeket az erőket, mert ellenkező irányú erőfeszítései ellenére maga is rabja maradt a platonikus-kantiánus szemléletmódnak, gondolkodás és lét, forma és anyag kettősségének. Ha ő fedezte is fel tulajdonképpen a konkrét totalitás jelentőségét, ha gondolkodásában állandóan mindenfajta elvontság meghaladására törekedett is, mégis számára – valódi platonikus módon – az anyaghoz a „meghatározottság szégyenfoltja" tapad. Ezek az egymással ellentétes, egymás ellen harcoló tendenciák nem juthattak el rendszerében a gondolati tisztázás szintjére. Gyakran közvetítetlenül, ellentmondásosan és kiegyenlítetlenül állnak egymás mellett és végső (látszólagos) kiegyenlítődésük, amelyet magában a rendszerben találnak meg, ennek megfelelően sokkal inkább a múlt,

---

hogy a kérdést „politikailag és nem a szociológus szempontjából veszi figyelembe", Cunow: I. m. 1. köt. 308. Látható, hogy az opportunisták számára egyáltalában nem létezik a hegeli filozófia meghaladása; ha nem is a vulgáris materializmus vagy Kant irányába mennek vissza, akkor a hegeli államfilozófia reakciós tartalmát arra használják, hogy kiirtsák a forradalmi dialektikát a marxizmusból, és így gondolatilag megörökítsék a polgári társadalmat.

mint a jövő felé fordul.[28] Nem csoda, hogy a polgári tudomány már nagyon korán a hegeli filozófiának éppen ezeket az oldalait tartotta lényegesnek, ezeket emelte ki, és fejlesztette tovább. Ezáltal azonban gondolkodásának forradalmi magva még a marxisták számára is csaknem teljes homályban maradt.

A fogalmi mitológia mindig annak gondolati kifejeződése, hogy az emberek nem értik létük egy olyan alapvető tényét, amelynek következményeivel szemben védtelenek. A tárgyba való behatolásra való képtelenség gondolatilag olyan transzcendens mozgatóerőkben fejeződik ki, amelyek mitológiai módon építik fel és alakítják ki a valóságot, a tárgyak közötti viszonyokat, az embereknek a tárgyakhoz való viszonyát és e viszonyok történelmi változásait. Mikor Marx és Engels felismerték, hogy „a történelemben végső fokon a való élet termelése és újratermelése a meghatározó mozzanat",[29] akkor először jött létre egy olyan álláspont, amelyről lehetségessé vált a minden mitológiával való leszámolás. Hegel abszolút szelleme az utolsó volt e nagyszabású mitológiai formák között, olyan forma, amelyben már az egész és annak mozgása – ha saját valódi lényegéről nem is tudva – jutott kifejeződésre. Mikor a történelmi materializmusban az ész (amely

28. Nagyon jellemző ebből a szempontból Hegelnek a nemzetgazdaságtannal kapcsolatos állásfoglalása. (Jogfilozófia, 189. §.) Egészen világosan ismeri fel annak módszertani alapját, a véletlen és szükségszerűség problémáját. (Nagyon hasonlóan Engelshez: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 154. L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége, uo. 284.) Nem képes azonban meglátni a gazdaság anyagi szubsztrátumának, az emberek közötti viszonyoknak alapvető jelentőségét; számára ez „az önkény nyüzsgése" marad, törvényei „hasonlóak a bolygórendszerekéhez". I. h. 336.

29. Engels levele Blochhoz. 1890. 9. 21–22. Marx–Engels Válogatott Művek. 2. köt. Budapest, 1963. 477.

„mindig létezett, csak nem mindig ésszerű formában"[30]) – igazi szubsztrátumának, annak az alapnak megtalálása révén, amelyből kiindulva az emberi élet valóban tudatossá válik önmaga számára – megtalálta ésszerű formáját, akkor, ha tanításának megsemmisítése árán is, de Hegel történetfilozófiája valósult meg. A természettel ellentétben – hangsúlyozza Hegel –, amelyben „a változás körforgás, az azonosnak ismétlődése", a történelem változása „nem csupán a felszínen, hanem a fogalomban megy végbe. A fogalom maga helyesbedik."[31]

5.

A dialektikus materializmus kiindulópontja, amely szerint „nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza",[32] csak ebben az összefüggésben mutathat túl a puszta elméleten, és válhat gyakorlati kérdéssé. Csak ezen a ponton, ahol a lét magva társadalmi történésnek bizonyul, jelenhet meg e lét az emberi tevékenység eddig persze tudattalan termékeként, e tevékenység viszont a lét átalakulásának döntő jelentőségű elemeként. A tisztán természeti viszonyok vagy a természeti viszonyokká misztifikált társadalmi formák olyan merev, kész és lényegében változatlan adottságokként állnak szemben az emberrel, melyeknek törvényeit legjobb esetben is csak felhasználhatja, melyeknek tárgyi struktúráját legjobb esetben is csak megismerheti, átalakítására azonban sohasem képes. A lét e felfogása viszont a praxis lehetőségét az egyéni tu-

30. Levelek a Deutsch–Französische Jahrbücherből. MEM. 1. köt. 347.
31. Hegel: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Budapest. 1966. 115.
32. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. MEM. 13. köt. 6.

datba utalja. A praxis az izolált egyén tevékenységformájává, etikává válik. Ezen a ponton vall kudarcot Feuerbachnak az a kísérlete, hogy meghaladja Hegelt; éppúgy, mint a német idealizmus és sokkal inkább, mint Hegel megragadt a „polgári társadalom" elszigetelt egyénénél.

Marxnak az a követelése, hogy az „érzékiséget", a tárgyat, a valóságot, emberi, érzéki tevékenységként kell megragadni,[33] azt jelenti, hogy az emberben tudatosodik saját társadalmisága s az, hogy a társadalmi-történelmi történésnek egyszerre szubjektuma és objektuma is. A feudális társadalom emberében nem tudatosulhatott saját társadalmisága, mivel társadalmi viszonyai még erőteljesen természetadta jellegűek voltak, mivel a társadalom egésze nem volt egységesen megszervezve (a meglevő egység nem fogta még át az emberek összes viszonyait), s így a tudatban nem *a* valóságként (az összes valóságaként) tükröződött. (Nem ide tartozik a feudális társadalom felépítésének és egységének kérdése.) A polgári társadalom végrehajtja a társadalom e társadalmasodási folyamatát. A kapitalizmus szétzúzza mind az egyes országok és területek közötti tér- és időbeli korlátokat, mind pedig a rendek közötti jogi válaszfalakat. Az összes ember formális egyenlőségének világában egyre inkább eltűnnek azok a gazdasági viszonyok, amelyek közvetlenül szabályozták az ember és természet közti anyagcserét. Az ember a szó valódi értelmében társadalmi lénnyé válik. A társadalom pedig *a* valósággá (az ember valóságává).

Ily módon a társadalom mint valóság megismerése csak a kapitalizmus, a polgári társadalom talaján válik lehetővé. Az az osztály azonban – a burzsoázia –, amely e változás történelmi hordozójaként lép fel, még tudattalanul tölti be ezt a funkciót; második, a feudalizmusénál azonban léleknélkülibb,

33. Tézisek Feuerbachról. MEM. 3. köt. 7.

áttekinthetetlenebb természetként állnak szembe vele azok a társadalmi hatalmak, amelyeket felszabadított, és amelyek a maguk részéről uralomra juttatták.[34] Csak a proletariátus fellépésével válik befejezetté a társadalmi valóság megismerése. Éppen azért következik ez be, mert a proletariátus osztályálláspontja az a pont, amelyből láthatóvá válik a társadalom egésze. A történelmi materializmus azért lehet egyszerre a „proletariátus felszabadulásának feltételeiről" és a társadalmi fejlődés összfolyamatának valóságáról szóló tan, mert a proletariátus számára létszükséglet és létkérdés az, hogy a lehető legteljesebben tisztában legyen saját osztályhelyzetével; mert osztályhelyzete csak az egész társadalom megismerésével együtt érthető meg, mert cselekedeteinek elengedhetetlen előfeltétele ez a megismerés. Elmélet és gyakorlat egysége tehát csak a proletariátus történelmi-társadalmi helyzetének másik oldala; álláspontjából kiindulva egybeesik önmaga és a totalitás megismerése, saját megismerésének egyszerre szubjektuma és objektuma is.

Az emberi fejlődés egy magasabb szintre emelésére való elhivatottság ugyanis – mint ezt Hegel (még a népekkel kapcsolatban) helyesen megjegyezte, azon alapszik, hogy „a fejlődésnek e szakaszai *közvetlen, természetes elvekként* vannak jelen", és arra a népre (tehát arra az osztályra) „hárul ennek megvalósítása ... amely e mozzanattal, mint *természetes* elvvel rendelkezik".[35] E gondolatot egészen világosan konkretizálja Marx a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban: „Ha a szocialista írók ilyen világtörténelmi szerepet tulajdonítanak a proletariátusnak, ezt semmiképpen sem azért teszik, mert ... a proletárokat istenneknek tartják. Éppen fordítva.

34. E tényállás alapjaival kapcsolatban lásd az Osztálytudat című tanulmányt.

35. Jogfilozófia. 346–347. §. id. k. 273.

Mivel a kialakult proletariátusban gyakorlatilag kiteljesedett a minden emberiességtől, még az emberiesség látszatától való elvonatkoztatás is, mivel a proletariátus életfeltételeiben a legembertelenebbé kicsúcsosodott formájukban összpontosultak a mai társadalom összes életfeltételei, mivel az ember a proletariátusban elvesztette önmagát, de egyúttal nemcsak hogy megnyerte e veszteség elméleti tudatát, hanem a többé el nem hárítható, többé nem szépíthető, abszolúte parancsoló szükség – a szükségszerűség gyakorlati kifejezése – közvetlenül fellázadásra is kényszeríti ez ellen az embertelenség ellen, ezért lehet és kell hogy a proletariátus felszabadítsa önmagát. De nem szabadíthatja föl önmagát anélkül, hogy meg ne szüntetné saját életfeltételeit. Nem szüntetheti meg saját életfeltételeit anélkül, hogy meg ne szüntetné a mai társadalom összes embertelen életfeltételeit, amelyek az ő helyzetében összpontosulnak."[36] A történelmi materializmus módszertani lényege tehát nem választható el a proletariátus „gyakorlati-kritikai tevékenységétől"; mindkettő ugyanazon társadalmi fejlődési folyamat mozzanata. Ezért a dialektikus módszer által nyújtott valóságmegismerés sem választható el a proletariátus osztályálláspontjától. Az az ausztromarxista kérdésfeltevés, amely a marxizmus „tiszta" tudományát le akarja választani a szocializmusról,[37] minden ilyen kérdéshez hasonlóan látszatprobléma. A marxista módszer, a materialista dialektika, mint a valóság megismerése, ugyanis csak a proletariátus osztályálláspontjáról, harci álláspontjáról nyerhető. Ennek az álláspontnak az elhagyása a történelmi materializmus elhagyására vezet, elérése viszont közvetlen kapcsolatot teremt a proletariátus harcával.

Az a tény, hogy a történelmi materializmus a proletariátus

36. A szent család. MEM. 2. köt. 35.

37. Hilferding: A finánctőke. Budapest. 1959. 42.

„közvetlen, természetes" életelvéből nő ki, hogy a valóság totális megismerése csak osztályálláspontjáról lehetséges, semmiképpen sem jelenti, hogy most már a proletariátus mint osztály (az egyes proletárokról nem is beszélve) közvetlenül és természetes módon rendelkezne e megismeréssel vagy akár csak az e megismerésre irányuló módszertani beállítottsággal. Ellenkezőleg: a proletariátus mindenképpen a totális társadalmi valóság e megismerésének megismerő szubjektuma. Nem a kanti módszer értelmében vett megismerő szubjektum azonban; szubjektum volta tehát nem azt jelenti, hogy sohasem válhat objektummá. Nem a folyamat kívül álló megfigyelője. A proletariátus nem pusztán e totalitás cselekvő és szenvedő része; megismerésének létrejötte és fejlődése, valamint osztályként való létrejötte és fejlődése a történelem folyamán ugyanazon valóságos folyamat két oldala. Nemcsak arról van szó, hogy maga az osztály a közvetlen, kétségbeesett védekezés (egészen nyers formaként a géprombolást említjük itt, mint kezdeti példát) spontán, tudattalan cselekedeteiből kiindulva, csak fokozatosan, állandó társadalmi harcok közepette „alakítja magát osztállyá". A társadalmi valóságról, saját osztályhelyzetéről, az ebből eredő történelmi hivatásáról kialakított tudata, a materialista történetfelfogás módszere ugyanezen fejlődési folyamat (melyet a történelemben először a történelmi materializmus ismer meg adekvátan, a maga valóságában) termékei.

A marxista módszer lehetősége így éppen úgy az osztályharc terméke, mint bármely más politikai vagy gazdasági eredmény. A proletariátus fejlődése is a társadalom – általa először megismert – történetének belső struktúráját tükrözi. „Ezért eredménye állandóan előfeltételének látszik, ugyanúgy, ahogy előfeltételei – eredményeinek tűnnek."[38] A tota-

38. A tőke. 3. köt. id. kiad. 833.

litás módszertani nézőpontja – amelyet a valóság megismerésének középponti problémájaként, előfeltételeként ismertünk meg – kettős értelemben is a történelem terméke. Először is csak a társadalmi fejlődés meghatározott szintjén, csak a proletariátust létrehozó gazdasági fejlődésnek, magának a proletariátusnak a keletkezése által, a társadalmi valóság megismerése szubjektumának és objektumának ilyen átformálódása révén jön létre egyáltalán a történelmi materializmusnak mint megismerésnek formális, objektív lehetősége. Másodszor, csak magának a proletariátusnak a fejlődése során vált ez a formális lehetőség reális lehetőséggé. Annak lehetősége ugyanis, hogy a történelmi folyamat értelmét mint a folyamatban immanensen benne rejlőt fogjuk fel, s ne vonatkoztassuk többé transzcendens, mitologizáló vagy etikai értelmezőként egy önmagában értelem nélküli anyagra, előfeltételezi, hogy a proletariátus rendkívül fejlett tudattal rendelkezik saját helyzetéről, hogy maga ez a proletariátus is – viszonylag – fejlett, előfeltételez tehát egy hosszú, megelőző fejlődést. Ez, az utópiától a valóság megismerése felé vezető út; a munkásmozgalom első nagy gondolkodóinak transzcendens célkitűzéseitől az 1871-es kommün tisztánlátásáig vezető út; annak felismerése, hogy a munkásosztálynak „nincsenek megvalósítandó ideáljai", hanem „csak az új társadalom elemeit kell kiszabadítania"; ez a „tőkével szembeni" osztálytól az „önmaga számára való" osztály felé vezető út.[39]

Ebből a perspektívából mozgalom és végcél revizionista szétválasztása a munkásmozgalom legkezdetlegesebb szintjére való visszaesésnek mutatkozik. A végcél ugyanis nem állapot, amely a mozgalom végén, attól függetlenül, a megtett úttól függetlenül, „a jövő államaként" várakozik a proletariátusra; nem állapot, amelyet a mindennapi harcok során ezért nyu-

39. Marx: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 172.

godtan el lehet felejteni, és legfeljebb csak mint felemelő mozzanatot kell hangsúlyozni vasárnapi prédikációként a mindennapok gondjainak ellensúlyozásaképpen. Nem a „valóságos" folyamathoz regulatív módon hozzárendelt „követelmény" vagy „idea". A végcél sokkal inkább *az egészhez való viszony* (a társadalom mint folyamat egészéhez); e viszonyon keresztül tesz szert forradalmi értelemre a harc minden egyes mozzanata. Olyan viszony ez, amely benne rejlik minden egyes mozzanatnak éppen ebben az egyszerű és józan mindennapiságában, amely azonban csak a tudatossá válás útján válik valóságossá. A tudatossá válás az egészhez való viszony megvilágosulása által valóságot kölcsönöz a mindennapi harc mozzanatának, a puszta tényszerűségből, egzisztenciából valósággá változtatja azt. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy minden olyan törekvés, amely minden, a kapitalista léttel való kapcsolatból származó „bemocskolódástól" tisztán akarja megőrizni a „végcélt" vagy a proletariátus „lényegét", végső soron éppígy eltávolodik a valóság megragadásától, a „gyakorlati-kritikai tevékenységtől", éppúgy visszaesik szubjektum és objektum, elmélet és gyakorlat utópikus dualitásába, mint a revizionizmus.[40]

Minden ilyen dualista felfogás gyakorlati veszélyei abban mutatkoznak, hogy elvész a *cselekvések* számára irányadó mozzanat. Mihelyt ugyanis elhagyjuk a valóságnak azt a talaját, amelyet csak a dialektikus materializmus segítségével hódítottunk meg (amelyet azonban újra és újra meg kell hódítanunk), mihelyt megállunk az egzisztencia, a csupasz és nyers empíria „természetes" talaján, merev és egymástól átmenetek nélkül elválasztott elvekként áll szemben egymással a cselek-

40. Vö. ezzel Zinovjev Guesde elleni vitáját és a háborúval kapcsolatos magatartását Stuttgartban. Gegen den Strom. 470–71. Ugyanígy Lenin A baloldaliság, mint a kommunizmus gyermekbetegsége című könyvét.

vés szubjektuma és a „tényeknek" az a környezete, amelyben cselekvésének le kell játszódnia. Éppúgy nem lehet azonban a tények objektív tárgyi összefüggésére rákényszeríteni a szubjektív akaratot, kívánságot vagy elhatározást, mint ahogy a tényekben sem található irányadó mozzanat a cselekvés számára. Sohasem volt és nem is lesz olyan szituáció, amelyben a „tények" egyértelműen szólnának a cselekvés egy meghatározott iránya mellett vagy ellen. Minél lelkiismeretesebben vizsgáljuk a tényeket – elszigeteltségükben, tehát reflexiós összefüggéseikben –, annál kevésbé egyértelműen mutatnak egyetlen irányba. Magától értetődik, hogy a csupán szubjektív elhatározás viszont megtörik a fel nem fogott és automatikusan „törvényszerűen" ható tények súlyán. A dialektikus módszer valóságszemlélete éppen a cselekvés problémájával kapcsolatban jelenik meg az egyetlen olyan módszerként, amelyik a cselekedetek számára *irányt* mutat. Mikor fejlődésének meghatározott szakaszán a proletariátus objektíve és szubjektíve megismeri önmagát, akkor ez egyben a társadalmi fejlődés addig elért szintjének megismerése is. A valóságösszefüggésben, mikor minden részmozzanatot a benne rejlő, csak még nem kellőképpen tisztázott, a totalitásba lenyúló gyökereire vonatkoztatunk, megszűnik az így megragadott tények idegensége; láthatóvá válnak bennük azok a tendenciák, amelyek a valóság középpontja felé (arra, amit végcélnak szoktak nevezni) törekednek. Ha azonban ez a végcél nem elvont eszményként áll szemben a folyamattal, hanem az igazság és valóság mozzanataként, a mindenkori elért szint konkrét értelmeként benne rejlik az egyes mozzanatban, akkor megismerése éppen annak az iránynak a megismerése, amely felé (tudattalanul) az egészre irányuló tendenciák előretörnek; ez az az irány, amely éppen az adott pillanatban helyes cselekvést – az összfolyamat, a proletariátus felszabadítása álláspontjáról és érdekében – konkrétan meghatározni hivatott.

A társadalmi fejlődés azonban állandóan növeli a részmozzanat és az egész közti feszültséget. Éppen azért, mert a valóság immanens értelme egyre erősebben sugárzik ki belőle, a történésnek a mindennapiságban egyre mélyebben gyökerező értelme a totalitást a jelenség tér-időbeli mozzanatiságára hozza le. A tudat útja a történelmi folyamatban nem válik kiegyenlítettebbé, ellenkezőleg, egyre nehezebb és felelősségteljesebb lesz. Ezért az ortodox marxizmusnak az a funkciója, hogy meghaladja az utópizmust és revizionizmust, nem a hamis tendenciák egyszer s mindenkorra történő elintézését jelenti, hanem folyton megújuló küzdelmet a polgári szemlélet formáinak a proletariátus gondolkodására gyakorolt, csábító hatása ellen. Ez az ortodoxia nem a hagyományok védelmezője; éberen hirdeti a jelen pillanatnak és az ebből adódó feladatoknak a történelmi folyamat totalitásával való kapcsolatát. Ezért változatlanul érvényesek a *Kommunista Kiáltvány* szavai az ortodoxiának és hordozóinak, a kommunistáknak a feladatairól: „A kommunisták a többi proletárpárttól *csak* abban különböznek, hogy egyrészt a proletárok különböző nemzeti harcaiban az *egész* proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeit hangsúlyozzák és érvényesítik, másrészt abban, hogy a proletariátus és a burzsoázia között folyó harc különböző fejlődési fokain mindig az *összmozgalom* érdekét képviselik."[41]

41. MEM. 4. köt. 453.

1919 március

ROSA LUXEMBURG, A MARXISTA

> A közgazdászok megmagyarázzák nekünk, hogyan termelnek az emberek ezek között az adott viszonyok között; amit azonban nem magyaráznak meg, az az, hogyan termelődnek ki maguk ezek a viszonyok, vagyis nem magyarázzák meg azt a történelmi mozgást, amely ezeket a viszonyokat létrehozza.
>
> Marx: *A filozófia nyomorúsága*

1.

Nem az ökonómiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól. A totalitás kategóriája, az egésznek részei feletti, mindenoldalú, meghatározó uralma képezi annak a módszernek a lényegét, amelyet Marx Hegeltől vett át, és eredeti módon egy teljesen új tudomány alapjává alakított. A termelőnek a termelés összfolyamatától való tőkés elválasztása, a munkafolyamatnak olyan részekre való feldarabolása, amelyek figyelmen kívül hagyják a munkás emberi sajátosságait, a társadalomnak tervszerűtlenül és összefüggés nélkül termelő egyénatomokra bomlása szükségképpen mélyrehatóan befolyásolta a kapitalizmus gondolkodásmódját, tudományát és filozófiáját is. A proletártudomány alapvetően forradalmi jellege nem pusztán annyit jelent, hogy forradalmi tartalmakat állít szembe a polgári társadalommal, hanem elsősorban magának a módszernek a forradalmi lényegét. *A tudományban a totalitás kategóriájának uralkodó jellege a forradalmi elv hordozója.*

Marx előtt is gyakran felismerték már a hegeli dialektika e forradalmi elvét – függetlenül a hegeli filozófia minden konzervatív tartalmától. Ebből azonban nem fejlődhetett ki forradalmi tudomány. Csak Marxnál válhatott a hegeli dialektika – Herzen szavai szerint – valóban a „forradalom algebrájá"-

vá. Ez azonban nem egyszerűen a materialista megfordítás következménye. Sokkal inkább csak azért válhatott világossá a hegeli dialektika forradalmi elve e megfordításban és annak következtében, mert változatlan maradt a módszer lényege, a totalitás nézőpontja: minden részjelenségnek az egész – a gondolkodás és történelem egységeként felfogott dialektikus folyamat – mozzanataként való szemlélete. Marxnál a dialektikus módszer eredménye a társadalom mint totalitás megismerése. A polgári tudomány a – szaktudományos és módszertani szempontból szükséges és hasznos – absztrakciókat, amelyek részben a kutatás tárgyának elkülönítése, részben pedig a tudományos munkamegosztás és specializáció következtében keletkeznek, vagy naivrealista módon, „valósággal", vagy „kritikailag", autonómiával ruházza fel, a marxizmus viszont megszünteti ezeket az elkülönüléseket, amennyiben dialektikus mozzanatokká változtatja őket. Persze elkerülhetetlen mind egész kutatási területek, mind pedig ezeken belül egyes problémakomplexumok vagy fogalmak elemeinek absztraháló izolálása. A döntő kérdés azonban az, hogy ez az izoláció csupán eszközként szolgál-e az egész megismerésére, vagyis mindig beágyazódik-e az elkülönítésben feltételezett és megkövetelt, helyes, totális összefüggésbe, vagy pedig az izolált részterületek absztrakt megismerése megőrzi „autonómiáját", és öncéllá válik. A marxizmus számára végső soron tehát nem létezik önálló jogtudomány, nemzetgazdaságtan, történelem stb., hanem csupán egyetlen, egységes – történelmi-dialektikus – tudomány, amelynek tárgya a társadalom mint totalitás fejlődése.

A totalitás nézőpontja azonban nem csupán a megismerés tárgyát, hanem szubjektumát is meghatározza. A polgári tudomány a társadalmi jelenségeket – tudatosan vagy tudattalanul, naiv vagy kifinomult módon – mindig az egyén állás-

pontjáról szemléli.[1] Az egyén álláspontjáról viszont nem adódhat semmiféle totalitás; a legjobb esetben is csupán egy részterület aspektusai, legtöbbször azonban csak töredékes ismeretek: összefüggéstelen „tények" vagy absztrakt résztörvények. A tárgy totalitása csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás; ha tehát önmaga elgondolásához tárgyát totalitásként kénytelen elgondolni. A totalitás mint szubjektum e nézőpontját a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az *osztályok* szolgáltatják. Marx tehát, amikor minden problémát, különösen a *Tőké*-ben, ebből a szempontból tekint át, még határozottabban és gyümölcsözőbben korrigálja Hegelt (aki még ingadozott a „nagy egyéniség" és az absztrakt népszellem nézőpontja között), mint az „idealizmus" és „materializmus" kérdésében (bár e korrekciót követői sokkal ritkábban értették meg).

A klasszikus nemzetgazdaságtan, még inkább pedig ennek vulgarizáló követői, mindig az *egyes tőkés* álláspontjáról szemlélték a kapitalista fejlődést, és ennek következtében egy sor megoldhatatlan ellentmondásba és látszatproblémába keveredtek. Marx a *Tőké*-ben radikálisan szakít ezzel a módszerrel. Nem mintha most már – agitatív módon – minden mozzanatot azonnal és kizárólagosan a proletariátus álláspontjáról szemlélne. Az ilyen egyoldalúságból csupán egy megfordított előjelű, új vulgárökonómia keletkezhetett volna. Az új módszer sokkal inkább abban nyilvánul meg, hogy az egész kapitalista társadalom problémáit az azt felépítő osztályok (kapitalisták és proletárok) mint *összességek* (Gesamtheiten) problémáiként vizsgálja. Nem ezeknek, a csak módszertani problémára utaló soroknak a feladata annak vizsgálata, hogy mennyiben kerül új megvilágításba ezáltal egy sor kérdés, ho-

1. Marx a gazdasági robinzonádokkal kapcsolatban meggyőzően bizonyította, hogy ez nem véletlen, hanem a polgári társadalom lényegéből fakad. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 151–152.

gyan keletkeznek olyan új problémák, amelyeket a klasszikus nemzetgazdaságtan fel sem ismerhetett, megoldásukról nem is beszélve, és mennyiben bizonyult semmisnek sok látszatprobléma. Itt csak arról lehet szó, hogy nyomatékosan rámutassunk a dialektikus módszer valódi és nem pusztán játékos kezelésének (amint ez Hegel epigonjainál történt) mindkét előfeltételére: a totalitásnak mint tételezett tárgynak és mint tételező szubjektumnak a követelményére.

2.

Rosa Luxemburg főműve, a *Tőkefelhalmozás,* a marxizmus vulgarizálásának évizedei után ezen a ponton veszi fel a fonalat. A marxizmus ellaposításának, polgári „tudománnyá" való alakításának első világos és nyílt kifejeződése Bernstein *A szocializmus előfeltételei* című könyve. Egyáltalán nem véletlen, hogy a könyvnek ugyanazon fejezete, amely az egzakt „tudomány" nevében a dialektikus módszer elleni támadással kezdődik, azzal végződik, hogy magát Marxot blanquizmussal vádolja. Azért nem tekinthető ez véletlennek, mert mihelyt eltűnik a totalitás nézőpontja, a dialektikus módszer kiindulópontja és célja, előfeltétele és követelménye; mihelyt izolált, az összefejlődéstől elválasztott aktusnak, nem pedig a folyamat mozzanatának tűnik a forradalom, Marx elméletének forradalmi tartalma feltétlenül a munkásmozgalom kezdetleges időszakába, a blanquizmusba való visszaesésként jelenik meg. A forradalom elvének elvetésével együtt (amely elv a totalitás kategoriális uralmának következménye) viszont a marxizmus egész rendszere szétesik. Bernstein bírálata opportunizmusnak is túlságosan opportunista ahhoz, hogy ebben a tekintetben minden következtetését napvilágra bocsássa.[2]

2. Ezt egyébként Bernstein is elismeri. „Gyakorlatilag – mondja –, a párt agitációs szükségleteire való tekintettel, nem mindig vontam le kritikai állításaim végső következményeit." Voraussetzungen. 9. kiad. 260.

A történelem dialektikus menete azonban, amelyet elsősorban akartak a marxizmusból kiirtani, itt is az opportunistákra kényszerítette a szükségszerű következtetéseket. Az imperialista korszak gazdasági fejlődése egyre inkább lehetetlenné tette a tőkés rendszer elleni látszattámadásokat, izoláltan felfogott jelenségeinek az „objektív és egzakt tudomány" érdekében való „tudományos" elemzését. Nemcsak a politikai döntés kérdése volt a kapitalizmus melletti vagy a vele szembeni állásfoglalás. Elméletileg is dönteni kellett. A lehetőségek a következők voltak: vagy marxista módon, totalitásként szemléljük a társadalom összfejlődését, ebben az esetben azonban mind elméletileg, mind gyakorlatilag meg kell birkózni az imperializmus jelenségével, vagy ezt elkerülve, elszigetelt mozzanatok szaktudományos vizsgálatára korlátozzuk magunkat. A monografikus nézőpont a legbiztosabban zárja el a kitekintést azon probléma irányában, amelynek megpillantásától az egész, opportunistává vált szociáldemokrácia rettegett. Az elszigetelt részterületek „egzakt" leírása, az egyes esetekre „időtlenül érvényes törvények" felismerése közben elmosódik az imperializmust az előző korszaktól elválasztó szakadás. Egyszerre az „általában vett" kapitalizmusban találjuk magunkat, melynek fennállása – a szociáldemokrata teoretikusok szemében – egyre inkább éppúgy az emberi ész lényegének megfelelőnek, éppúgy „természettörvényszerű"-nek tűnt, mint Ricardo és az őt követő polgári vulgárökonómusok számára.

Nem marxista és nem dialektikus kérdésfeltevés lenne, ha annak vizsgálatából indulnánk ki, hogy a gyakorlati opportunizmus okozta-e ezt a visszaesést a vulgáris gazdaságtan módszerének szintjére, vagy fordítva. A történelmi materializmus szemléletmódja számára a két tendencia összetartozik: együtt jelentik a szociáldemokrácia háború előtti helyzetének társadalmi környezetét; csak ebből a környezetből érthetők

meg a Rosa Luxemburg *Tőkefelhalmozás*-a körül folyt elméleti csatározások.

A Bauer, Eckstein és mások által folytatott vita ugyanis nem akörül folyt, hogy helyes-e tárgyilag a tőkefelhalmozás problémájának Rosa Luxemburg által adott megoldása. Ellenkezőleg: azt a felfogást támadták, hogy itt egyáltalán problémáról van szó, a leghevesebben vitatták egy valódi probléma létezését. A vulgáris gazdaságtan módszertani álláspontjáról ez teljesen érthető, sőt, szükségszerű. Ha ugyanis a felhalmozás kérdését egyfelől a nemzetgazdaságtan részkérdéseként tárgyaljuk, másfelől pedig az egyes tőkés szempontjából tekintjük, valóban nem jelentkezik problémaként.[3]

Az egész problémának ez az elutasítása szorosan összefügg azzal, hogy Rosa Luxemburg bírálói egyáltalán nem fordítottak figyelmet a könyv döntően fontos fejezetére *(A felhalmozás történelmi feltételei)*, és következetesen a következő formában vetették fel a kérdést: helyesek-e Marx formulái, amelyeknek alapja a csak tőkésekből és munkásokból álló társadalom módszertanilag izoláló feltételezése? Hogyan értelmezhetők ezek a leghelyesebben? A bírálók egyáltalán nem vették figyelembe, hogy e feltételezés magánál Marxnál csupán módszertani jellegű, a probléma világosabb megragadását szolgálja, amelytől azonban az átfogóbb kérdésfeltevés, a problémának a társadalmi totalitásba való belehelyezése felé kell előrehaladni. Nem vették figyelembe, hogy a *Tőke* első kötetében az úgynevezett eredeti felhalmozással kapcsolatban maga Marx is megtette ezt a lépést; tudatosan vagy tudattalanul elhallgatták, hogy a *Tőke* éppen e probléma szempontjából olyan töredék, amely pontosan ott szakad félbe, ahol a probléma megoldásának kellene következnie; hogy ezek szerint

3. Antikritikájában Rosa Luxemburg cáfolhatatlanul bizonyítja ezt, különösen legkomolyabb bírálójánál, Otto Bauernél. L. Antikritik, Leipzig. 1921. 66. k.

Rosa Luxemburg semmi mást nem tett, mint hogy Marx értelmében gondolta végig Marx töredékét, és szelleméhez hűen egészítette ki azt.

Mindazonáltal nagyon következetesen jártak el. Az egyes tőkés álláspontjáról, a vulgárgazdaságtan nézőpontjából ugyanis valóban nem vethető fel ez a probléma. Az egyes tőkés álláspontjáról a gazdasági valóság örök természeti törvények által uralt világnak tűnik, melynek törvényeihez az egyén minden cselekedetének alkalmazkodnia kell. Számára az értéktöbblet realizálása, a felhalmozás (bár még itt is csak nagyon gyakran, de semmiképpen sem mindig) a többi egyes tőkéssel való csere formájában megy végbe. A felhalmozás egész problémája is csupán azon számos változásnak egyik formája, amelyeken a pénz–áru–pénz- és az áru–pénz–áru-formulák a termelés és a körforgás során átmennek. A felhalmozás kérdése a vulgáris gazdaságtan számára így olyan szaktudományos részkérdéssé válik, amely semmiképpen sem kapcsolódik az egész kapitalizmus sorsához. Ez utóbbi probléma megoldását megfelelően garantálja a marxi formulák helyessége, s ezeket legfeljebb – amint ezt Otto Bauer teszi – a „kornak megfelelően" ki kell javítani. Hasonlóan ahhoz a meg nem értéshez, amelyet a Ricardo-tanítványok a marxi kérdésfeltevéssel szemben tanúsítottak, Bauer és elvtársai sem értik, hogy e formulák elvileg képtelenek a gazdasági valóság megragadására, mivel előfeltevésüket éppen ettől a totális valóságtól való absztrakció képezi (a társadalmat kizárólag tőkésekből és munkásokból állónak tekintik); ezért a formulák szerepe csak a problémák megvilágítása, a valódi problémák irányába való orientáció lehet.

A *Tőkefelhalmozás* ismét felelevenítí a fiatal Marx, a *Filozófia nyomorúságá*-nak módszerét és kérdésfeltevését. Miként ott azok a történelmi feltételek kerülnek elemzésre, amelyek lehetővé és érvényessé tették Ricardo gazdaságtanát, itt

ugyanezt a módszert alkalmazza Luxemburg a *Tőke* 2–3. kötetének töredékes vizsgálataira. A feltörekvő kapitalizmus ideológiai képviselőiként fellépő polgári közgazdászok szükségképpen azonosnak tekintették a Smith és Ricardo által felfedezett „természeti törvényeket" a társadalmi valósággal, hogy ezáltal a kapitalista társadalmat az ember és az ész „természetének" egyedül megfelelő társadalomként állíthassák be. A szociáldemokrácia (mint annak a kispolgárivá vált munkásarisztokráciának a kifejeződése, amely érdekelt volt az egész világnak a kapitalizmus utolsó szakaszában végbemenő imperialista kizsákmányolásában, ugyanakkor viszont el akarta kerülni ennek szükségszerű következményét, a világháborút) éppígy kénytelen a fejlődést úgy felfogni, hogy a kapitalista felhalmozás folyamata elképzelhető a matematikai formulák légüres (tehát problémamentes, tehát világháború nélküli) terében. Ezáltal azonban politikai belátás és előrelátás tekintetében messze elmaradtak azon nagytőkés rétegek mögött, amelyek az imperialista kizsákmányolásban a háborús következmények ellenére is érdekeltek voltak. A szociáldemokraták elméletileg viszont éppen így foglalhatták el már akkor is a mai elméleti pozíciójukat: így lettek a tőkés gazdasági rend örökös fennállásának védelmezői, akik óvtak azoktól a sorsszerűen kataszrofális következményektől, amelyek irányába az imperialista kapitalizmus valódi képviselői látnoki módon és egyben vakon sodródtak. Miként a ricardói „természettörvények" azonosítása a társadalmi valósággal a feltörekvő kapitalizmus ideológiai önvédelmének szerepét töltötte be, úgy válik a marxi absztrakcióknak a társadalmi totalitással való azonosítása az osztrák iskola Marx-értelmezésében a hanyatló kapitalizmus „racionalitásának" önvédelmévé. Miként a fiatal Marx totalitásszemlélete metszően világított bele az akkor még virágzó kapitalizmus képmutató arculatába, úgy Rosa Luxemburg szemléletében a kapitalizmus

alapproblémáinak a történelmi folyamat totalitásába való beillesztése által a kapitalizmus végső virágzása egy iszonyú haláltánc jellegét ölti magára; oidipuszi út ez az elkerülhetetlen sors felé.

3.

Rosa Luxemburg önálló (csak halála után megjelent) brosúrát szentelt a „marxista" vulgárökonómia cáfolatának. Mind előadásmódját illetően, mind módszertanilag azonban inkább a *Tőkefelhalmozás* második szakaszának végére illik e cáfolat, s így a negyedik összecsapást jelentené a kapitalista fejlődés e sorskérdésének tárgyalása során. A könyv ábrázolásmódjában ugyanis az a sajátos, hogy túlnyomórészt problématörténeti vizsgálódásokból áll. Nem csupán annyiban, hogy az egyszerű és bővített újratermelés marxi elemzése a vizsgálódások kiindulópontját és a probléma végső tárgyalásának kezdetét jelenti. A könyv magvát a felhalmozás problémájával kapcsolatos nagy viták úgynevezett irodalomtörténeti taglalása képezi: Sismondi vitája Ricardóval és iskolájával, Rodbertus és Kirchmann polémiája és a narodnyikok összecsapása az orosz marxistákkal.

Ez az ábrázolásmód sem idegen azonban a marxista hagyományoktól. Éppenséggel az eredeti, hamisítatlan marxizmushoz, Marx ábrázolásmódjához való visszatérést jelent. Marx első érett, teljes és befejezett műve, *A filozófia nyomorúsága,* ugyanis úgy cáfolja Proudhont, hogy nézeteinek valódi forrásához, egyfelől Ricardóhoz, másfelől pedig Hegelhez nyúlik vissza. Annak elemzése, hogy hol, hogyan és mindenekelőtt miért *kellett* Proudhonnak Ricardót és Hegelt félreértenie, az a fényforrás, amely nemcsak kíméletlenül átvilágítja Proudhon önellentmondásait, hanem előrenyomulást biztosít a tévedé-

seit előidéző, de számára is ismeretlen alapok, azon osztályviszonyok irányában, amelyeknek nézetei elméleti kifejeződését alkotják. „A közgazdasági kategóriák csak a társadalmi termelési viszonyok elméleti kifejeződései, absztrakciói" – mondja Marx.[4] Nem rejtheti el a *problémák kezelésének valóságos hasonlóságát* az a tény sem, hogy Marx elméleti főműve a tárgyalt problémák sokasága és a mű terjedelme miatt a problématörténeti *ábrázolásnak* ezt a módját csak részben gyakorolta. A *Tőke* és az *Értéktöbblet-elméletek* a dolog lényegét tekintve egy művet alkotnak, melynek belső felépítése *A filozófia nyomorúságá*-ban ragyogóan és irodalmilag is nagyvonalúan felvetett és felvázolt problémák tartalmi megoldását jelenti.

A problémák alakításának e belső formája ismét visszavezet bennünket a dialektikus módszer középponti problémájához, a totalitás kategóriájának helyesen felfogott uralkodó szerepéhez, s ezzel együtt a hegeli filozófiához is. Ezen a lényeges ponton Marx sohasem vetette el a hegeli filozófiát, amely – legteljesebben *A szellem fenomenológiájá*-ban – mindig egyszerre jelentette a filozófia történetét és a történelem filozófiáját. Gondolkodás és lét hegeli, dialektikus egysége, ennek egy folyamat egységeként és totalitásaként való felfogása egyben a történelmi materializmus történetfilozófiájának lényege is. A történelem „ideologikus" felfogása elleni polémia is inkább a Hegel-epigonok, mint maga a mester ellen irányult, aki e tekintetben sokkal közelebb állt Marxhoz, mint ahogyan azt a dialektikus módszer „idealista" megmerevítése elleni harcából néha gondolhatnánk. A Hegel-epigonok „abszolút" idealizmusa ugyanis a rendszer eredeti totalitásának feloldását,[5] a dialektika és az élő történelem kapcsolatának

4. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 124.

5. Hegel és követői viszonyával kapcsolatban lásd a hegeliánus Lassalle

szétszakítását, tehát végső fokon gondolkodás és lét dialektikus egységének megszüntetését jelentette. De a Marx-epigonok dogmatikus materializmusa is megismétli a történelmi valóság konkrét totalitásának ezt a feloldását. Ha módszerük nem is fajul a Hegel-epigonokéhoz hasonló, üres gondolati sémákká, de mechanikus-szaktudományos vulgárökonómiává merevedik. Ha az előbbiek tisztán ideologikus konstrukciókkal nem voltak képesek a történelmi események megragadására, akkor az utóbbiak képtelennek bizonyultak arra, hogy a társadalom úgynevezett „ideológiai" formáit gazdasági alapjukkal való összefüggésükben, magát a gazdaságot pedig mint totalitást, mint társadalmi valóságot ragadják meg.

A dialektikus módszert – bármiről legyen is szó – mindig ugyanaz a probléma foglalkoztatja: a történelmi folyamat totalitásának megismerése. Ezért számára az „ideológiai" és „ökonómiai" problémák elvesztik egymással szemben kölcsönösen merev idegenségüket, s átcsapnak egymásba. *A problématörténet valóban a problémák történetévé válik.* Egy probléma irodalmi, tudományos kifejeződése egy társadalmi egész, a hozzá kapcsolódó lehetőségek, korlátok és problémák kifejeződése. Az irodalomtörténeti problémakezelés ezáltal a legtisztábban fejezheti ki a történelmi folyamat problematikáját. A filozófia története történetfilozófiává alakul.

Éppen ezért semmiképpen sem véletlen, hogy a marxizmus újjászületésének kezdetén álló két alapvető mű, Rosa Luxemburg *Tőkefelhalmozás*-a és Lenin *Állam és forradalom*-a az ábrázolási mód tekintetében is visszanyúlnak a fiatal Marxhoz. Úgyszólván irodalomtörténetileg ábrázolják problémáik

kitűnő tanulmányát: A hegeli és a roskenkranzi logika. Művei. Cassirer. 6. köt. Azzal kapcsolatban, hogy mennyiben vezeti Hegel saját rendszerét hamis kiteljesülésekhez, és e tekintetben miképpen javította őt ki Marx mélyrehatóan és döntően, lásd a Mi az ortodox marxizmus? című tanulmányt.

keletkezését, hogy műveik valódi problémái szemünk előtt dialektikus módon jöjjenek létre. Amennyiben a problémafelvetésüket megelőző nézetek változásait és fordulatait taglalják, amennyiben a gondolati tisztázás és zavar minden ilyen lépcsőfokát feltételeik és következményeik történelmi totalitásába beágyazva tárgyalják, más módszerek által elérhetetlen életszerűséggel jelenítik meg magát azt a *történelmi folyamatot,* amelynek a saját problémafelvetésük és megoldásuk is gyümölcse. Óriási különbség van e módszer és „az elődök figyelembevételének" a polgári tudományban használatos eljárása között (mindenképpen ez utóbbihoz tartoznak a szociáldemokrata teoretikusok is). Amennyiben ugyanis a polgári tudomány módszertanilag különbséget tesz a történelem és elmélet között, amennyiben az egyes problémákat elvileg és módszertanilag elválasztja egymástól, vagyis az egzakt tudományosság alapján kizárja a totalitás problémáját, a problématörténet az adott probléma szempontjából mind tárgyilag, mind az ábrázolás tekintetében felesleges ballaszttá válik; csak a szaktudósokat érdekli, korlátlan kiterjeszthetősége elzárja a valódi problémák iránti érzékenységet, és táptalajává válik a szellemtelen szakbarbárságnak.

A Marx és Hegel ábrázolási-módszertani hagyományaihoz való kapcsolódás révén válik Lenin problématörténete a XIX. század európai forradalmainak immanens történetévé; ezáltal lesz Rosa Luxemburg irodalomtörténeti ábrázolásából a kapitalista rendszer lehetőségeiért és kiterjesztéséért folytatott harcok története. A még fejletlen, feltörekvő kapitalizmus első, nagy megrázkódtatásai, az 1805-ös és 1818–19-es nagy válságok Sismondi *Nouveaux Principes d'Économie Politique* című művének formájában jelennek meg. A kapitalizmus problematikusságának első – célját tekintve reakciós – felismeréséről van itt szó. A kapitalizmus fejletlensége ellenfelének egyszerre egyoldalú és téves szempontjaiban fejeződik ki.

Míg Sismondi reakciós szkepszise a felhalmozás lehetetlenségének jelét látta a válságokban, az új termelési rend szószólóinak még töretlen optimizmusa tagadja a válságok szükségszerű jellegét, és egyáltalán, bármilyen probléma létezését. A sor végén teljesen megfordul a kérdezők társadalmi rétegződése és válaszaik társadalmi jelentősége: egyre inkább – ha ez sokáig nem is tudatosodik – a forradalom sorsa, a kapitalizmus hanyatlása válik témává. Az a tény, hogy a marxi elemzés e jelentésváltozást elméletileg döntően befolyásolta, annak jele, hogy a burzsoázia kezéből egyre inkább kicsúszik a társadalom ideológiai irányítása is. Míg azonban a narodnyikok elméleti állásfoglalásában világosan megnyilvánul kispolgári-reakciós lényegük, az orosz „marxisták" érdekes módon egyre inkább a kapitalista fejlődés ideológiai élharcosaivá válnak. A kapitalizmus fejlődési lehetőségeivel kapcsolatban ők lesznek Say, Mac Culloch és társaik társadalmi optimizmusának ideológiai örökösei. „A legális orosz marxisták minden kétséget kizáróan legyőzték ellenfeleiket, a népieseket – mondja Rosa Luxemburg –, diadalmuk azonban túl nagy volt... a vita akörül folyt, hogy fejlődőképes-e általában és különösen Oroszországban a kapitalizmus, és a nevezett marxisták ezt olyan alaposan igazolták, hogy elméletileg bebizonyították a kapitalizmus örök voltának lehetőségét is. Világos, hogy amennyiben feltételezzük a korlátlan tőkefelhalmozást, ezzel bebizonyítottuk a tőke korlátlan életképességét is. Ha a kapitalista termelési mód a termelőerők korlátlan növekedésével képes a gazdasági haladás biztosítására, akkor ez a termelési mód meghaladhatatlan."[6]

Itt következik a felhalmozás problémája körüli negyedik és utolsó összecsapás, Otto Bauer harca Rosa Luxemburggal. A szociális optimizmus funkciója újabb változáson ment keresz-

6. Akkumulation des Kapitals. Berlin. 1913. 296.

túl. Rosa Luxemburgnál a felhalmozás lehetőségében való kételkedés leveti abszolutisztikus formáját. A felhalmozás *feltételeinek történelmi* kérdésévé és egyben azzá a bizonyossággá válik, hogy lehetetlen a korlátlan felhalmozás. A felhalmozás dialektikussá válik azáltal, hogy a társadalmi egész összefüggésében vizsgáljuk. A kérdésből az egész kapitalista rendszer dialektikája fejlődik ki. „Abban a pillanatban – mondja Rosa Luxemburg –, mikor a bővített újratermelés marxi sémája megfelel a valóságnak, ez a felhalmozási folyamat hanyatlását és történelmi korlátját, azaz a kapitalista termelés végét jelzi. A felhalmozás lehetetlensége a kapitalista terminológiában a termelőerők további kibontakozásának lehetetlenné válását, és ezzel a kapitalizmus bukásának objektív történelmi szükségszerűségét jelenti. Ebből adódik az utolsó, imperialista szakasznak a tőke történelmi pályafutása végső korszakának ellentmondásos mozgása."[7] Mikor a kétségből dialektikus bizonyság lesz, nyomtalanul maga mögött hagyja múltjának minden kispolgári-reakciós maradványát: *optimizmussá, az eljövendő társadalmi forradalomban való elméleti bizonyossággá válik.*

Ugyanez a funkcióváltozás az ellentétes állásfoglalást, a korlátlan felhalmozás igenlését kispolgári-ingadozó, bizonytalan és kétkedő jelleggel ruházza fel. Otto Bauer igenléséből hiányzik egy Say vagy egy Tugan-Baranovszkij napsugaras és felhőtlen optimizmusa. Bauer és a hozzá hasonlóan gondolkodók marxista terminológiába öltözve ugyan, de lényegében proudhonisták. A felhalmozás problémájának megoldására, jobban mondva, mint problémának el nem ismerésére irányuló kísérleteik végső fokon Proudhonnak abba a törekvésébe torkollnak, hogy megőrizzék a kapitalista fejlődés „jó oldalait", és ugyanakkor kiküszöböljék a „rossz oldalakat".[8] A

7. Uo. 393.

8. A filozófia nyomorúsága, MEM. 4. k. 127.

felhalmozás problémájának elismerése azonban egyben annak elismerését is jelenti, hogy e „rossz oldalak" a kapitalizmus legbelső lényegével állnak kapcsolatban: következésképpen annyit jelent, hogy az imperializmust, a világháborút és a világforradalmat a fejlődés szükségszerű mozzanatának kell tekinteni. Amint azonban már rámutattunk, ez szemben áll azon rétegek közvetlen érdekeivel, melyeknek a marxista centrum vált szószólójává: e rétegek imperialista „kinövések" nélküli, fejlett kapitalizmust, háborús „zavarok" nélküli, „szabályozott" termelést stb. kívánnak. „Odáig jut e felfogás – mondja Rosa Luxemburg –, hogy bebeszélik a burzsoáziának: saját kapitalista érdekeik szempontjából is káros az imperializmus és militarizmus; ezáltal izolálni akarják az imperializmus állítólagos maroknyi haszonélvezőjét, hogy megteremtsék a proletariátus és a burzsoázia széles rétegeinek blokkját az imperializmus megfojtása . . ., méregfogainak kihúzása érdekében! A hanyatló liberalizmushoz hasonlóan, amely a rosszul informált monarchiával szemben a jól informálthoz folyamodott, a marxista centrum a rossz szándékú burzsoáziával szemben a felvilágosulthoz folyamodik."[9] Bauer és társai mind gazdaságilag, mind ideológiailag kapituláltak a kapitalizmus előtt. Kapitulációjuk elméletileg ökonómiai fatalizmusukban, a kapitalizmus örök, „természettörvényszerű" fennállásába vetett hitükben fejeződik ki. Mivel azonban, igazi kispolgár módjára, csak a kapitalizmus ideológiai és gazdasági függelékét jelentik, és a „rossz oldalak", „kinövések" nélküli kapitalizmus az óhajuk, egyben – ismét csak igazi kispolgári – „oppozícióban" is vannak a kapitalizmussal szemben: *etikai* oppozícióban.

9. Antikritik. id. kiad. 118.

Az ökonómiai fatalizmus és a szocializmus etikai újramegalapozása szorosan összetartozó jelenségek. Nem véletlen, hogy egyformán megtaláljuk mindkettőt Bernsteinnél, Tugan-Baranovszkijnál és Ottó Bauernél. Nem is pusztán azért, mert a forradalomhoz vezető, önmaguk által elzárt, objektív út helyett valamilyen szubjektív pótlékot kell keresniük, hanem, mert ez a vulgárökonómiai szemléletmódjuk, módszertani individualizmusuk következménye. A szocializmus etikai újramegalapozása a szubjektív oldala annak, hogy hiányzik az összefoglalásra egyedül képes totalitáskategória. Akár egyes tőkésről, akár egyes munkásról van szó, az egyén számára szükségképpen brutálisan és értelmetlenül sorsszerűnek, lényegétől örökre idegennek jelenik meg a környező világ, az egyén társadalmi környezete (ennek elméleti tükre és projekciója, a természet is). Csak akkor ragadhatja meg ezt a világot, ha az elméletbe beépíti az „örök természettörvények" fogalmát, ha a világ az embertől idegen, az egyén cselekvési lehetőségei által teljesen befolyásolhatatlan és áthatolhatatlan racionalitást nyer; ha ehhez az ember tisztán kontemplatív, fatalista módon viszonyul. Egy ilyen világban a cselekvés lehetőségének csak két útja van, ezek azonban csak látszólagos útjai a cselekvésnek, a világ megváltoztatásának. Az első a fenti módon megismert, fatalista módon elfogadott, változatlan „törvények" hasznosítása meghatározott emberi célok érdekében (például a technika). A második a tisztán befelé irányuló cselekvés, mint kísérlet arra, hogy a világ megváltoztatását az egyedül szabadnak megmaradt ponton, magán az emberen hajtsák végre (etika). Mivel azonban a világ mechanizálódásával egy időben szükségszerűen mechanizálódik szubjektuma, az ember is, ez az etika is absztrakt, a világtól izolált ember totalitásával szemben is csak normatív, nem

pedig valóban aktív, tárgyat teremtő marad. Puszta Legyen; csak követelményjelleggel rendelkezik. Kényszerítő és elkerülhetetlen a módszertani összefüggés a kanti *A tiszta ész kritikája* és *A gyakorlati ész kritikája* között. Mihelyt a cselekvés problémáját veti fel, minden olyan „marxista" szükségképpen visszatér a Kant-iskola absztrakt követelményetikájához, aki a társadalmi-gazdasági valóság szemléletében feladja a hegeli–marxi módszert, a történelmi folyamat totális szemléletét, hogy valamilyen módon közelítsen a „kritikai" szemlélet szaktudományos-történelmietlen „törvényeket" kutató módszeréhez.

A totális szemlélet szétszakítása ugyanis *elmélet és gyakorlat egységét* bontja meg. A cselekvés, a gyakorlat – melynek követelményét Marx a Feuerbach-tézisekben előtérbe helyezte –, lényegét tekintve, a valóság áthatása és megváltoztatása. A valóság azonban csak totalitásként ragadható meg, és áthatására csak olyan szubjektum képes, amely maga is totalitás. Nemhiába állítja fel filozófiája első követelményeként a fiatal Hegel azt a tételt, hogy „az igazat ne csak mint szubsztanciát, hanem éppannyira mint szubjektumot is fogjuk fel és fejezzük ki"[10]. Ezzel felfedezte a klasszikus német filozófia legmélyebb hibáját és utolsó korlátját, követelményének teljesítése azonban saját filozófiájában sem sikerült: sok vonatkozásban éppen úgy rabja maradt e korlátoknak, mint elődei. Csak Marx számára adatott meg, hogy miközben a megismert totalitás teljesülését a történelmi folyamat valóságára összpontosította, és korlátozta (s azáltal meghatározta mind a megismerhető, mind a megismerendő totalitást), konkrét formában találja meg az „igazat mint szubjektumot", és ezzel létrehozza elmélet és gyakorlat egységét. Az osztály nézőpontjának tudományos és módszertani magasabbrendűsége (szemben az egyén nézőpontjával) már az elő-

10. A szellem fenomenológiája. Előszó. Budapest, 1961.

zőekből világos. Most e magasabbrendűség alapja is világossá válik: *csak az osztály képes a társadalmi valóság cselekvő áthatására és totalitásának megváltoztatására.* Ezért az e nézőpontból gyakorolt „kritika", amennyiben a totalitás szemléletén alapszik, elmélet és gyakorlat dialektikus egysége. Mint szétválaszthatatlan dialektikus egység, egyszerre alapja és következménye, tükrözése és motorja a történelmi-dialektikus folyamatnak. A proletariátus mint a társadalom elgondolásának szubjektuma, egy csapásra megoldja a tehetetlenség paradoxonát: a tiszta törvények fatalizmusa és a tiszta érzület etikája közti dilemmát.

Ha tehát a marxizmus számára életkérdéssé válik a kapitalizmus történelmi feltételezettsége (a felhalmozás problémája), ez azért van, mert csak ebben az összefüggésben, elmélet és gyakorlat egységében látszik megalapozottnak a társadalmi forradalom szükségszerűsége, a társadalmi totalitás teljes átalakítása. Csak akkor zárulhat be a dialektikus módszer által teremtett kör (ez a meghatározás is Hegeltől származik), ha ezen összefüggés megismerhetősége és megismerése is a folyamat termékeként foghatók fel. Rosa Luxemburg már Bernstein elleni, korai vitájában is hangsúlyozza a totális és a részleges, a dialektikus és mechanikus (ez utóbbi akár opportunista, akár puccsista is lehet) történelemszemlélet lényegi különbségét. „Ebben rejlik az alapvető különbség – fejtette ki –, egy elszánt kisebbség blanquista puccsa és aközött, mikor a hatalmas, osztálytudatos néptömegek meghódítják az államhatalmat. Az előbbi mindenkor úgy jelenik meg, mint derült égből a villámcsapás, és ezért mindig túl korai. Az utóbbi maga viszont nem lehet más, mint a polgári társadalom kezdődő összeomlásának terméke, és ezért önmagában hordja időszerűségének gazdasági-politikai jogosultságát."[11] Hasonlókat

11. Sozialreform oder Revolution? L. Rosa Luxemburg: Politische Schriften. Leipzig. 1968. 86.

olvashatunk utolsó írásában is: „A kapitalista fejlődés e cél felé irányuló, objektív tendenciája elégséges ahhoz, hogy egyre inkább a társadalmi ellentétek olyan szociális és politikai ébredését, az állapotok olyan tarthatatlanságát hozza létre, hogy ezek előkészítsék az uralkodó rendszer végét. Végső fokon azonban e társadalmi és politikai ellentétek csupán a kapitalista rendszer *gazdasági* tarthatatlanságának termékei, és éppen ebből a forrásból származik növekvő éleződésük, éppen abban a mértékben, ahogyan megragadhatóvá válik a tarthatatlanság."[12]

A proletariátus tehát egyszerre a kapitalizmus állandó válságának terméke és a kapitalizmust a válság felé hajtó tendenciák végrehajtója is. „A proletariátus – mondja Marx – azt az ítéletet hajtja végre, amelyet a magántulajdon a proletariátus megteremtésével önmaga felett mondott ki."[13] A proletariátus akkor cselekszik, ha helyzetét felismeri. Akkor ismeri fel helyzetét a társadalomban, ha harcol a kapitalizmus ellen.

A proletariátus osztálytudata, a folyamat mint „szubjektum" igazsága azonban egyáltalán nem azonosnak maradó vagy mechanikus „törvények" alapján továbbmozgó. Ő maga a dialektikus folyamat tudata: ezért maga is dialektikus fogalom. Az osztálytudat igazi lényege, gyakorlati, aktív oldala csak akkor vehető szemügyre igazi alakjában, ha a történelmi folyamat parancsolóan követeli működésbe lépését, ha a gazdaság akut válsága cselekvésre ösztönzi. Ennek hiányában – a kapitalizmus látensen állandó válságának megfelelően – maga is elméleti és látens marad: „puszta" tudatként, Rosa Luxemburg szavaival „ideális összegként", mint követelmény áll szemben az egyes napi kérdésekkel és harcokkal.[14]

12. Antikritik. id. kiad. 37.

13. A szent család. MEM. 2. köt. 35.

14. Tömegsztrájk. Luxemburg Válogatott beszédek és írások. 1. köt. 1958. 54.

Elmélet és gyakorlat dialektikus egységében azonban (melyet Marx a proletariátus felszabadító harcában ismert fel és tudatosított) nem létezhet a puszta tudatnak egyetlen formája sem, legyen ez akár „tiszta" elmélet, akár puszta követelmény, puszta kellés, a cselekvés puszta normája. Itt a követelménynek is van valósága. Ezért a történelmi folyamat minden olyan szakaszának, amely követelményjelleget, „látens és elméleti" vonásokat ruház rá a proletariátus osztálytudatára, megfelelő valósággá kell alakulnia, és mint ilyennek, a folyamat totalitásába cselekvően kell beavatkoznia. A proletár osztálytudat ezen alakja a *párt*. Nem véletlen, hogy az a Rosa Luxemburg, aki sokaknál korábban és világosabban ismerte fel a forradalmi tömegakciók spontán lényegét (ezzel tulajdonképpen annak a korábban tárgyalt állításnak egy másik aspektusát érintette, hogy a gazdasági folyamat szükségszerűsége e cselekedeteket szükségszerűen produkálja), másoknál korábban tisztázta a párt forradalombeli szerepét is.[15] A mechanikus vulgarizátorok szemében a párt pusztán szervezeti forma volt, a tömegmozgalom, a forradalom pedig csupán szervezeti kérdés. Rosa Luxemburg már korán felismerte, hogy a szervezet sokkal inkább következménye, mint előfeltétele a forradalmi folyamatnak, amint a proletariátus is csak a folyamatban és a folyamat által válhat osztállyá. E folyamatban, amelyet tehát sem létrehozni, sem kikerülni nem képes, a párt magasztos szerepe az, hogy a *proletariátus osztálytudatának hordozója, történelmi küldetésének lelkiismerete legyen.* Míg az a látszólag és a felületes szemlélő számára aktívabb, „reálisabb" szemlélet, amely a pártnak túlnyomó részben vagy kizárólag a szervezést tenné meg feladatául, a for-

15. Nézeteinek korlátaival kapcsolatban lásd a Kritikai megjegyzések stb. és a Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéssel kapcsolatban című tanulmányokat. Itt megelégszünk álláspontjának bemutatásával.

radalom tényével szemben tarthatatlan fatalizmusra kényszerül, Rosa Luxemburg szemlélete a valódi, forradalmi aktivitás forrásává válik. Amennyiben a pártnak arról kell gondoskodnia, hogy „a proletariátus meglevő és már felszabadított, aktivizált erőinek egész sommája a küzdelem minden szakaszában és minden pillanatában realizálódjék, és a párt hadállásában kifejezésre jusson, hogy a szociáldemokrácia taktikája elszántságát és élességét tekintve sohase maradjon a tényleges erőviszonyok *mögött,* hanem előttük járjon,"[16] akkor követelményjellegét a kiélesedő forradalmi pillanatban hatékony valósággá változtatja; a spontán tömegmozgalomba beviszi a benne rejlő igazságot, miközben keletkezésének gazdasági szükségszerűségét a tudatos cselekvés szabadságává változtatja. A követelménynek a valóságba való átcsapása a proletariátus valóban osztályharcos, forradalmi szervezetének emelőjévé válik. A megismerésből cselekvés, az elméletből jelszó lesz, a jelszónak megfelelően cselekvő tömeg egyre erősebben, tudatosabban és állhatatosabban sorakozik fel a szervezett élharcosok soraiban. A helyes jelszavakból organikusan nőnek ki a harcoló proletariátus technikai szervezetének előfeltételei és lehetőségei is.

Az osztálytudat a proletariátus „etikája", elméletének és gyakorlatának egysége, az a pont, ahol felszabadító harcának szükségszerűsége dialektikusan szabadságba csap át. Amennyiben a párt az osztálytudat történelmi alakjaként és cselekvő hordozójaként lép fel, egyben a harcoló proletariátus etikájának is hordozójává válik. Politikáját is e funkciójának kell meghatároznia. Ha ez a politika nincs is mindig összhangban a pillanatnyilag adott, empirikus valósággal, ha ilyen pillanatban nem is követik jelszavait, a történelem szükségszerű menete nemcsak elégtételt szolgáltat majd neki, ha-

16. Tömegsztrájk. Id. kiad. 54.

nem a helyes osztálytudat morális ereje, a helyes, osztályszerű cselekvés gyakorlati-reálpolitikai síkon is meghozza gyümölcsét.[17]

Mert a párt ereje morális: a spontánul forradalmi, a gazdasági fejlődés által felkelésre kényszerített tömegek bizalma élteti. Ez abban az érzésben nyilvánul meg, hogy a párt legsajátabb, önmaguk számára sem egészen világos akaratuk objektivációja és osztálytudatuk látható, szervezett alakja. Csak miután a párt kiharcolta és megszolgálta e bizalmat, válhat a forradalom vezetőjévé. Csak ekkor nyomul majd minden erővel és egyre ösztönösebben a tömegek spontán áradata a párt, saját tudatosulásuk irányában.

Az opportunisták azáltal, hogy szétválasztották az elválaszthatatlant, elzárták maguk elől e megismerést, a cselekvő proletariátus önmegismerését. Ezért előharcosaik igazi kispolgári és szabadgondolkodói módon gúnyolódnak azon a „vallásos hiten", amely a bolsevizmus, a forradalmi marxizmus alapját képezi. Ez a vád saját tehetetlenségük bevallása. Hiába álcázza magát a hűvös és objektív „tudományosság" mezével e belsőleg kiüresedett és széthullott kétségbeesés. Minden szó, minden mozdulat árulkodik: a tisztességesebbeknél a kétségről, a tisztességteleneknél a mögöttük álló belső ürességről – a proletariátustól, útjaitól és hivatásától való elszigeteltségükről. Amit hitnek neveznek, amit a „vallás" megjelöléssel akarnak lejáratni, nem több és nem kevesebb, mint a kapitalizmus bukásában való bizonyosság, a – végső fokon – győzedelmes proletárforradalom bizonyossága. Nem létezik „anyagi" garancia e bizonyosság számára. A garancia számunkra csak – a dialektikus módszer következtében – módszertani. Még ez is csak a cselekvésben, a forradalomban,

17. Vö. a Június-brosúra szép helyével. Luxemburg válogatott beszédek és írások, id. kiad. 1. köt. 96.

a forradalomért való életben és halálban nyerhető el és próbálható ki. A dolgozószobai objektivitás marxistája számára éppoly keveset nyújthat, mint a világforradalom győzelmének „természettörvények" által garantált bizonyossága.

Elmélet és gyakorlat egysége nemcsak elméleti, hanem a gyakorlat számára való kérdés is. Miként a proletariátus mint osztály csak a harcban, a cselekvésben képes osztálytudata meghódítására és megtartására, arra, hogy objektíve adott történelmi feladatai szintjére emelkedjék, a párt és az egyes harcosok is csak akkor azonosulhatnak valóban elméletükkel, ha képesek elmélet és gyakorlat egységét a gyakorlatba átvinni. Az úgynevezett vallásos hit itt nem egyéb, mint az a módszertani bizonyosság, hogy függetlenül minden pillanatnyi vereségtől és visszaeséstől, a történelmi folyamat *a mi tetteinkben, a mi tetteinken keresztül* halad végig a maga útján. Az opportunisták számára ebben is csak a tehetetlenség régi dilemmája rejlik; ezt mondják: ha a kommunisták előre látják a „vereséget", akkor vagy minden cselekvést el kellene kerülniük, vagy pedig lelkiismeretlen kalandorok, katasztrófapolitikusok és puccsisták. Szellemi és morális alacsonyabbrendűségük következtében éppen arra képtelenek, hogy *önmagukat és cselekvésük pillanatát is a totalitás, a folyamat mozzanataként fogják fel,* s ezzel együtt a „vereséget" is a győzelem felé vezető szükségszerű útként.

Rosa Luxemburg életművében elmélet és gyakorlat egységének jele, hogy győzelem és vereség, egyéni sors és összfolyamat egységét elmélete és életvitele vezérelvévé alakította. Már Bernstein elleni első vitájában is elkerülhetetlennek tekintette a proletariátus hatalomátvételének szükségképpen „korai" jellegét. A forradalom iránti e tényből kiinduló és ettől félő opportunista hitetlenséget olyan politikai értelmetlenségként leplezte le, amely „a társadalom mechanikus fejlődéséből indul ki, s előfeltételezi, hogy az osztályharc győzelmé-

nek az osztályharctól függetlenül meghatározható időpontja van"[18]. Ez az illúziómentes bizonyosság vezeti Rosa Luxemburgot a proletariátus felszabadításáért: a kapitalizmussal szembeni anyagi alávetettség alól való gazdasági és politikai felszabadulásáért, az opportunizmussal szembeni szellemi alávetettség alóli ideológiai felszabadulásért folytatott harcában. Mint a proletariátus nagy szellemi vezére ez utóbbi – veszélyesebb, hiszen nehezebben leküzdhető – ellenség ellen vívta fő harcát. A halál, amely legelkeseredettebb ellenfelei, Scheidemann és Noske kezétől érte, életének és gondolkodásának következetes betetőzése ezért. Az, hogy a januári felkelés elméletileg már évek óta, taktikailag pedig a cselekvés pillanatában világosan előre látott veresége idején a tömegek között maradt, és sorsukban osztozott, éppúgy elmélet és gyakorlat egységének következménye cselekvésében, mint az, hogy gyilkosai, a szociáldemokrata opportunisták, joggal váltak halálos ellenségeivé.

18. Sozialreform oder Revolution? id. kiad. 86.

1921 január

OSZTÁLYTUDAT

> Nem arról van szó, hogy az egyik vagy másik proletár vagy akár az egész proletariátus időlegesen mit *képzel el* céljának. Arról van szó, hogy *mi* a proletariátus, és hogy e *létének* megfelelően, történelmileg mit lesz kénytelen tenni.
>
> Marx: *A szent család*

Marx főműve – a proletariátus elmélete és gyakorlata számára egyaránt következményekkel terhesen – éppen ott szakad meg, ahol az osztályok meghatározása következne. A későbbi mozgalom ezért e döntő ponton értelmezésekre, Marx és Engels alkalmi megnyilatkozásainak összefoglalásaira, a módszer önálló kidolgozására és alkalmazására volt utalva. A marxizmus felfogásában a társadalom a termelési folyamatban elfoglalt helyek szerint tagozódik osztályokra. Mit jelent azonban így az osztálytudat? A kérdés rögtön egy sor egymással szoros összefüggésben álló részkérdésre bomlik. Először: mi értendő (elméletileg) osztálytudaton? Másodszor: mi az így felfogott osztálytudat (gyakorlati) funkciója magában az osztályharcban? Ezekhez egy újabb kérdés is kapcsolódik: „általános" szociológiai kérdés-e az osztálytudat kérdése, vagy egészen mást jelent a proletariátus, mint minden eddigi történelmi osztály számára? Végül pedig: egységes-e az osztálytudat lényege és funkciója, vagy itt is különbséget tehetünk fokozatok és rétegek között? Ha igen, mi ennek a gyakorlati jelentősége a proletariátus osztályharca szempontjából?

A történelmi materializmusról írott híres vázlatában Engels abból indul ki, hogy bár a történelem lényegéhez tartozik, hogy benne semmi „sem történik tudatos szándék, akart cél nélkül", a történelem megértése érdekében túl kell ezen lépnünk. Egyfelől azért, mert „a történelemben tevékeny sok egyes akarat legtöbbnyire egészen más – gyakran homlokegyenest ellenkező – eredményeket idéz elő, mint amit akartak; *indítóokaik tehát az összeredményre nézve szintén csak alárendelt jelentőségűek.* Másrészt felmerül továbbá az a kérdés, hogy *milyen hajtóerők állnak megint ezek mögött az indítóokok mögött,* milyen történelmi okok azok, amelyek a cselekvő emberek fejében ilyen indítóokokká formálódnak át?" A további kifejtés értelmében magukat ezeket a hajtóerőket kell meghatározni; mégpedig azokat, amelyek „nagy tömegeket, egész népeket és minden népben megint egész néposztályokat mozgatnak meg – mégpedig . . . *tartós, nagy történelmi változáshoz vezető akcióra*"[1]. A tudományos marxizmus lényege tehát az, hogy felismeri a történelem valódi mozgatóerőinek az ember azokra vonatkozó (pszichológiai) tudatától való függetlenségét.

A függetlenség a megismerés primitív fokán abban nyilvánul meg, hogy az emberek e hatalmakat egyfajta természetnek tekintik, bennük és törvényszerű összefüggéseikben „örök" természeti törvényeket látnak. „Az emberi élet formáin való elmélkedés – mondja Marx a polgári gondolkodásról (tehát tudományos elemzésük is, egyáltalában) – a valóságos fejlődéssel ellenkező úton indul el. Post festum, és ennélfogva a fejlődési folyamat kész eredményeivel kezdődik. Azok a for-

1. L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM. 21. köt. 284., 285. (Kiemelés – L. Gy.)

mák . . . már a társadalmi élet természeti formáivá szilárdultak, mielőtt az emberek próbálnak számot adni maguknak, nem a formák történelmi jellegéről – ezeket a formákat, ellenkezőleg, már megváltozhatatlanoknak tekintik –, hanem tartalmukról."[2] E dogmatizmussal, melynek legjelentősebb képviselője egyrészt a klasszikus német filozófia államtana, másrészt Smith és Ricardo gazdaságtana voltak, Marx a kriticizmust, az elmélet elméletét és a tudat tudatát állítja szembe. E kriticizmus sokféle vonatkozásban is történelmi kritika. Elsősorban a társadalmi képződmények merev, természetszerű, örök jellegét oldja fel, kimutatja, hogy e képződmények történelmileg keletkeztek, tehát minden szempontból alá vannak vetve a történelmi *változásnak és hanyatlásnak.* A történelem ezért nem pusztán e formák érvényességi tartományán *belül* játszódik le (a történelem csak a *tartalmak,* emberek és helyzetek változása lenne, miközben a társadalom *elvei* örökké azonosak maradnának), és e formák nem is jelentik azt a *célt,* amelyre az egész történelem törekszik, s amelynek elérése után, feladata végeztével, megszűnik. A történelem *éppen e formák története.* E formák átalakulásának története, *mint* az embereket társadalommá összefogó formáké, mint olyan formáké, melyek a gazdasági kapcsolatoktól kezdve, az emberek összes egymás közti (s ezzel együtt önmagukhoz és a természethez stb. fűződő) viszonyát uralmuk alatt tartják.

A polgári gondolkodás ezért (miután, ha nem is tudatosan, de kiindulópontja és célja mindig a dolgok fennálló rendjének apológiája vagy legalábbis változatlanságának bizonyítása[3]) szükségképpen áthághatatlan korlátba ütközik. „Eddig

2. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 78.

3. A „pesszimizmus"-é is, amely éppen úgy *megörökíti* a jelenlegi állapotot, amikor az emberiség fejlődésének átléphetetlen korlátait ábrázolja,

volt történelem, ezután azonban nem lesz"[4] – mondja Marx a polgári gazdaságtanról; a kijelentés azonban a polgári gondolkodás minden olyan vállalkozására érvényes, amely gondolatilag úrrá akar lenni a történelmi folyamaton. (Ebben rejlik a hegeli történetfilozófia gyakran emlegetett korlátja is.) Ezáltal a történelem feladatként, de *megoldhatatlan* feladatként jelenik meg a polgári gondolkodás előtt. Vagy teljesen meg kell ugyanis szüntetnie a történelmi folyamatot, és a jelen szervezeti formáit olyan természettörvényekként kell felfognia, amelyek a múltban – „rejtélyes", a racionális és törvénykutató tudomány elveivel össze nem egyeztethető módon – csak tökéletlenül vagy egyáltalán nem érvényesültek (polgári szociológia), vagy ki kell zárnia a történelmi folyamatból minden értelmet és célszerűt; nem mehetünk túl a történelmi korszakok és társadalmi-emberi hordozóik „individualitásán"; Ranke nyomán a történettudománynak abban a megállapításban kell tetőződnie, hogy minden történelmi korszak „egyformán közel van istenhez", vagyis a kiteljesülés azonos fokát érte el, és ezért – bár most ellentétes okokból – ismét csak eltűnik a történelmi fejlődés. Az első esetben elvész minden lehetőség a társadalmi képződmények *keletkezésének* megragadására.[5] A történelem tárgyai változatlan, örök természettörvények objektumainak tűnnek. A történelemtudomány *formalizmussá* merevedik, és nem képes arra, hogy a társadalmi-történelmi képződményeket valódi lényegükben, mint *emberek közötti viszonyokat* ragadja meg: áthidalhatatlan távolságra kerültünk a történelem megragadhatóságának e valóságos forrásától. Marx szavaival: amit azonban

és az optimizmusé is. Ebből (és csak ebből) a szempontból Hegel és Schopenhauer egy szinten állnak.

4. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 134.

5. Uo. 121.

nem értettek meg, az az, hogy „ezek a meghatározott társadalmi viszonyok éppúgy az emberek termékei, mint a vászon, a len stb."[6]. A második esetben a történelem végső fokon vak hatalmak ésszerűtlen működésévé válik, amely legjobb esetben is a „népszellemekben" és „nagy személyiségekben" testesül meg, és amelyet ezek szerint csak pragmatikusan leírni lehet, de ésszerűként megragadni nem. Csak egyfajta műalkotásként, esztétikailag szervezhető, vagy a kantiánusok történelemfilozófiája nyomán időtlen, történelemfeletti, etikai elvek megvalósításának önmagában értelem nélküli anyagaként kezelhető.

Marx úgy oldja meg a dilemmát, hogy bebizonyítja: nem valódi dilemmáról van szó. A dilemma semmi egyebet nem mutat, mint azt, hogy a kapitalista termelési rend antagonizmusa ezekben az ugyanarra a tárgyra vonatkozó, egymással ellentétes és egymást kizáró nézetekben tükröződik. A történelem „szociológiailag" törvényszerű, formális-racionalista szemléletében ugyanis éppen az jut kifejezésre, hogy a polgári társadalomban az ember ki van szolgáltatva a termelőerőknek. Marx szavaival: „*Saját társadalmi mozgásuk* dolgok mozgásának formáját ölti, amely mozgásnak ellenőrzése alatt állanak, ahelyett hogy ők ellenőriznék."[7] A felfogással, melynek legvilágosabb és legkövetkezetesebb kifejeződése a klasszikus gazdaságtan természeti és észtörvényszerűsége, Marx a gazdaság történelmi kritikáját, a társadalmi-gazdasági élet minden eldologiasodott tárgyiságának *emberek közötti viszonyokra* való visszavezetését állította szembe. Marx szerint a tőke (és vele együtt a nemzetgazdaságtan minden tárgyiságformája) „nem dolog, hanem meghatározott tár-

6. Uo. 124–125.

7. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 77. (Kiemelés – L. Gy.) Vö. még Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 154.

sadalmi, termelési viszony, amely dolgokban ölt testet"[8]. A társadalmi képződmények embertől idegen dologiságának visszavezetése emberek közötti viszonyokra egyben az irracionális-individualista elvnek megfelelő hamis értelmezést, tehát a dilemma másik oldalát is megszünteti. A társadalmi képződmények és történelmi mozgásuk embertől idegen dologiságának ez a megszüntetése ugyanis az emberek közötti viszonyokban csupán alapját találja meg, nem szünteti meg azonban e képződményeknek az emberi akarattól, különösen pedig az egyes ember akaratától és gondolkodásától független törvényszerűségeit és objektivitását. Ez az objektivitás azonban most már az emberi társadalom önobjektiválódása fejlődésének egy meghatározott fokán; a törvényszerűség pedig csupán azon a történelmi környezeten belül érvényes, amely létrehozza, és amelyet viszont meghatároz.

Úgy tűnik, mintha a dilemma megszüntetésével együtt megfosztottuk volna a tudatot minden jelentősebb történelmi hatékonyságtól. Igaz, hogy a tudati reflexek a gazdasági fejlődés különböző szakaszaiban nagy jelentőségű történelmi tények; igaz, hogy az így létrejött dialektikus materializmus semmiképpen sem tagadja, hogy maguk az emberek hajtják végre (és tudatosan hajtják végre) történelmi tetteiket. Ez azonban, mint ezt Mehringhez írott levelében[9] Engels hangsúlyozza, hamis tudat. A dialektikus módszer azonban itt sem engedi meg, hogy megragadjunk e tudat „hamisságának" egyszerű megállapításánál, igaz és hamis merev szembeállításánál. Éppen azt követeli meg, hogy e „hamis tudatot" konkrét vizsgálat alá vessük, mint azon történelmi totalitás moz-

8. A tőke. 3. köt. 1967. 78. L. még Bérmunka és tőke, MEM. 6. köt. 396–97., a gépekről: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 142., a pénzről: uo. 102–3. stb.

9. Marx–Engels Vál. Művek. Budapest, 1963. 486.

zanatát, amelyhez tartozik, és mint annak a történelmi folyamatnak egyik lépcsőfokát, amelyben hatását kifejti.

A polgári történettudomány is törekszik konkrét vizsgálatok elvégzésére, sőt, a történelmi materializmusnak éppen azt veti szemére, hogy erőszakot tesz a történelmi folyamatok konkrét egyediségén. A történettudomány hibája az, hogy ezt a konkrétumot az empirikus történelmi individuumban (függetlenül attól, hogy egyetlen emberről, egy osztályról vagy egy népről van-e szó) és empirikusan adott (pszichológiai vagy tömegpszichológiai) tudatában véli megtalálni. Mikor tehát úgy véli, hogy megtalálta a mindennél konkrétabbat, éppen akkor kerüli el leginkább; a konkrétum ugyanis nem más, mint a *társadalom mint konkrét totalitás;* a termelés rendje a társadalmi fejlődés meghatározott fokán, és a társadalom ezáltal meghatározott osztálytagozódása. Mivel emellett érzéketlenül megy el, a polgári történettudomány valami teljesen absztraktot tekint konkrétnak. „Ezek a viszonyok – mondja Marx – nem egyén és egyén közti viszonyok, hanem a munkás és a tőkés, a bérlő és a földtulajdonos közötti viszony stb. Töröljétek el ezeket a viszonyokat, és az egész társadalmat megsemmisítettétek; a ti Prométheuszotok akkor már csak kar és láb nélküli . . . fantom."[10]

A konkrét vizsgálat tehát a társadalomra mint *egészre* való vonatkoztatást jelent. Csak ebben a vonatkozásban jelenik meg az embereknek létezésükről alkotott mindenkori tudata a maga összes meghatározottságában. A tudat egyrészt *szubjektíve* a társadalmi-történeti helyzetből jogosultként, érthetőként és megértendőként, tehát „helyesként" jelenik meg, másrészt *objektíve* a társadalmi fejlődés lényegét elkerülőként, azaz inadekvátan megértőként és kifejezőként, tehát „hamis tudat"-ként. Más szempontból viszont ugyanez a tudat úgy

10. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 117.

jelenik meg, mint ami *szubjektíve* kudarcot vall a saját maga által tételezett céljai tekintetében, ugyanakkor elér és elősegít számára ismeretlen és általa nem akart, *objektív* célokat. A „hamis tudat"-nak ez a kettősen dialektikus leírása kiemeli tárgyalását annak puszta leírásából, amit meghatározott történelmi körülmények és meghatározott osztályviszonyok között az emberek *valójában* gondoltak, éreztek és akartak. Ez csupán a tulajdonképpeni történelmi vizsgálat – igaz, hogy nagyon fontos – *nyersanyaga.* A konkrét totalitással való kapcsolat és az ebből következő dialektikus meghatározottságok túlmutatnak ezen a puszta leíráson, és az objektív lehetőség kategóriáját eredményezik. Ha a tudatot a társadalom egészére vonatkoztatjuk, megismerhetővé válnak azok a gondolatok és érzelmek, amelyekkel meghatározott élethelyzetben akkor rendelkez-*nének* az emberek, ha *tökéletesen meg tudnák ragadni* e helyzetet is és a belőle következő érdeküket is, mind a közvetlen vonatkozásában, mindpedig az egész társadalom – ezen érdekeknek megfelelő – felépítésének vonatkozásában: megismerhetővé válnának tehát az objektív helyzetüknek megfelelő gondolatok, érzelmek stb. Az ilyen élethelyzetek száma egyetlen társadalomban sem korlátlan. Ha beható részletkutatások segítségével tipológiájuk finomítható is, mégis csupán néhány olyan, egymástól világosan különböző alaptípusról lehet szó, melyek lényegét az ember termelési folyamaton belüli helyzetének tipológiája határozza meg. Az osztálytudat mármost az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon *hozzárendelünk* a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez.[11] Ez a tudat

11. Ebben az összefüggésben sajnos lehetetlen közelebbről belemennünk a marxizmus e gondolatának egyedi esetekre vonatkozó megfogalmazásaiba, például a „gazdasági álarc" nagyon fontos kategóriájába. Még kevésbé tudjuk jelezni a történelmi materializmus és a polgári tudomány hasonló törekvései (pl. Max Weber ideáltípusai) közti kapcsolatot.

tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek. Az osztálynak mint totalitásnak történelmileg jelentős cselekvése mégis ettől a tudattól függ – innen ismerhető meg –, nem pedig az egyének gondolkodásától stb.

Ez a meghatározás kezdettől fogva rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja. Nem maradhatunk meg azonban e distancia puszta megállapításánál vagy az itt adódó összefüggések általános és formális leszögezésénél. Meg kell vizsgálni a következőket: különböző-e ez a distancia az egyes osztályok esetében, a gazdasági-társadalmi egészhez (melynek tagjai) fűződő különböző kapcsolatuk szerint; és olyan nagy különbségről van-e szó, melyből már *minőségi különbözőségek* adódnak. Másodszor, mit jelentenek *gyakorlatilag* a társadalmi fejlődés számára az objektív gazdasági totalitás, a hozzárendelt osztálytudat és az embereknek élethelyzetükről alkotott reális-pszichológiai gondolatai közötti különböző kapcsolatok. Vagyis: mi az osztálytudat *gyakorlati-történelmi funkciója?*

E megállapítások teszik csak lehetővé az objektív lehetőség kategóriájának módszeres felhasználását. Azt a kérdést kell először feltennünk, hogy egy meghatározott társadalmon belül, a termelési folyamatban betöltött meghatározott helyzet nézőpontjából, felfogható-e *egyáltalán* a társadalom gazdaságának totalitása. Igaz ugyan, hogy az egyes egyéneknek meg kell haladniuk élethelyzetük szűkössége és előítéletei által meghatározott korlátozottságukat, de nem léphető át az a határ, amelyet számukra koruk társadalmának gazdasági struktúrája és az ebben elfoglalt helyzetük határoz meg.[12] Az

12. Innen érthetők meg történelmileg helyesen a nagy utópisták, Pla-

osztálytudat tehát absztrakt-formális szempontból egyben a saját társadalmi-történelmi gazdasági helyzetnek osztályszempontból meghatározott – *nem-tudatos volta is.*[13] Ez meghatározott strukturális viszonyként, olyan formális vonatkozásként van adva, amely az élet minden tárgyát uralni látszik. Az ebben a helyzetben rejlő „hamisság", „látszat", tehát nem önkényes, hanem pontosan az objektív-gazdasági struktúra gondolati kifejeződése. Így például „a munkaerő értéke vagy ára azt a látszatot ölti, hogy magának a munkának az ára vagy értéke – és – . . . még a meg nem fizetett munka is megfizetett munkának látszik. Ezzel szemben a rabszolga esetében munkájának még az a része is, amelyet megfizetnek, mint meg nem fizetett jelenik meg"[14]. A nagyon gondos történelmi elemzésnek most már az a feladata, hogy az objektív lehetőség kategóriájának segítségével megvilágítsa, milyen esetben lehetséges egyáltalában a látszat valóságos átlátása, a totalitással való, valóságos kapcsolatig történő eljutás. Ha ugyanis meghatározott osztályhelyzet szempontjából nem tekinthető át az adott társadalom totalitása, ha ezen osztály érdekeinek hozzárendelő végiggondolása nem érinti e társadalom totalitását, akkor ez az osztály csak alávetett szerepet játszhat, sem fenntartó, sem továbbfejlesztő módon nem avatkozhat bele a történelem menetébe. Ezeknek az osztályoknak általában az a sorsuk, hogy passzívak, állhatatlanul ingadoznak az uralkodó és a forradalmat hordozó osztályok között, végső fellobbanásaik üresen elementáris és céltalan jelleget öltenek, még a véletlen győzelem esetében is végső vereségre ítéltetnek.

---

tóntól Thomas Morusig. L. még Marx megjegyzését Arisztotelészről. A tőke. 1. köt. MEM. 23. köt. 64.

13. „Ha nem is tudja, mégis kimondja" – mondja Marx Franklinról. A tőke. 1. köt. 56. Máshol is: „Nem tudják, de teszik." A tőke. 1. köt. 76. stb.

14. Bér, ár és profit. MEM. 16. köt. 122., 123.

Egy osztály uralomra hivatottsága ugyanis azt jelenti, hogy osztályérdekeiből, osztálytudatából kiindulva, képes a társadalom egészét érdekeinek megfelelően megszervezni. A minden osztályharcot végső fokon eldöntő kérdés pedig az, hogy az adott pillanatban melyik osztály rendelkezik ezzel a képességgel, ezzel az osztálytudattal. Ez nem azt jelenti, hogy kizárjuk az erőszak szerepét a történelemből, hogy garantálva lenne az uralomra hivatott osztályérdekek (melyek ez esetben a társadalmi fejlődés érdekeinek a hordozói) automatikus érvényre jutása. Ellenkezőleg: először is, nagyon gyakran csak a legbrutálisabb erőszak segítségével teremthetők meg azok a feltételek, amelyek egyáltalán érvényre juttatják egy osztály érdekeit (például az eredeti tőkefelhalmozást). Másodszor: éppen az erőszak kérdésében, azokban a helyzetekben, ahol élethalálharcot vívnak az osztályok, jelenik meg végső, mindent eldöntő mozzanatként az osztálytudat problémája. Mikor például Szabó Ervin, a jelentős magyar marxista, a nagy parasztháborút lényegében reakciós mozgalomnak tartó engelsi felfogással azt az érvet szögezi szembe, hogy a parasztfelkelést *csak* brutális erőszakkal tudták leverni, hogy tehát vereségének alapja *nem* gazdasági-társadalmi lényege, nem a parasztok osztálytudata volt, akkor figyelmen kívül hagyja, hogy a fejedelmek túlerejének, a parasztok gyengeségének, tehát annak, hogy az erőszakot a fejedelmek használhatták fel, végső alapja éppen ezekben az osztálytudatra vonatkozó kérdésekben keresendő; erről még a parasztháború igen felületes hadtörténeti vizsgálata is mindenkit meggyőzhet.

Osztálytudatuk belső struktúrája szerint azonban még az uralomra képes osztályok sem helyezhetők egy szintre. A kérdés az, hogy mennyire képesek tudatosítani magukban azokat a cselekedeteket, amelyekre uralmuk elérése és megszervezése érdekében szükségük van, és amelyeket a valóságban is elvégeznek, vagyis mennyire „tudatosan" vagy „tudattalanul",

„helyes" vagy „hamis" tudattal hajtják végre a megfelelő osztályok a történelem által rájuk kiszabott feladatokat. E megkülönböztetések egyáltalán nem pusztán akadémikus jellegűek. Egészen eltekintve most a kultúrától, ahol az ebből adódó disszonanciák roppant fontosak, egy osztály minden gyakorlati döntése számára sorsdöntő jelentőségű, hogy képes-e önmaga számára világossá tenni és megoldani azokat a problémákat, amelyet a történelmi fejlődés vet fel számára. Itt ismét egészen világosan megmutatkozik, hogy az osztálytudatnak semmi köze a mégoly haladó egyének gondolkodásához és a tudományos megismeréshez. Ma például már egészen világos, hogy az ókori társadalomnak bele kellett buknia a rabszolgagazdálkodás korlátaiba. Éppilyen világos azonban, hogy ehhez a belátáshoz az ókorban sem az uralkodó, sem az ellene forradalmi vagy reformeri módon fellépő osztályok nem juthattak el; a probléma gyakorlati felmerülésével tehát e társadalom hanyatlása kényszerítő erejű és menthetetlenül adott ténnyé vált. Még világosabb a kép a mai burzsoázia esetében, amely eredetileg a gazdasági összefüggések megismerése révén szállt harcba a feudális-abszolutisztikus társadalommal. Teljesen képtelen kellett hogy legyen azonban saját őseredeti tudománya, tulajdonképpeni osztálytudománya betetőzésére: a válságelméletek esetében elméletileg is kudarcot kellett vallania. Ebben az esetben az sem használ, hogy tudományosan megvan az elméleti megoldás. E megoldásnak akár csak elméleti elfogadása ugyanis azonos lenne azzal, hogy a társadalmi jelenségeket *már nem a burzsoázia osztályálláspontjáról vesszük szemügyre.* Erre azonban egyetlen osztály sem lehet képes, mert ebben az esetben önként kellene lemondania uralmáról. A burzsoázia osztálytudatát „hamissá" tevő korlát tehát objektíve maga az osztályhelyzet: a társadalom gazdasági struktúrájának objektív következménye, és nem önkényes, szubjektív vagy pszichológiai tény. Bármilyen világosan tük-

rözné is a burzsoázia osztálytudata az uralom, az össztermelés kapitalista átalakításának és áthatásának valamennyi problémáját, abban a pillanatban el kell homályosulnia, amint olyan problémák lépnek fel, amelyek megoldása már a burzsoázia uralmi szféráján belül túlmutat a kapitalizmuson. A gazdaságnak a burzsoázia által felfedezett „természettörvény"-jellege, amely mind a feudális középkorhoz, mind az átmeneti kor merkantilizmusához képest világosabb tudatot jelentett, később immanens-dialektikus módon olyan természettörvénnyé válik „amely a részeseinek tudattalanságán nyugszik"[15].

E sorok feladata nem lehet az, hogy az itt felmutatott nézőpontból megadja az osztálytudat lehetséges rétegeződéseinek történeti és szisztematikus tipológiáját. Ehhez először azt kell pontos vizsgálat alá venni, hogy a teljes termelési folyamat mely mozzanata érinti a legközvetlenebbül és legéletbevágóbban az egyes osztályok érdekeit. Másodszor, ki kell kutatni, hogy a megfelelő osztályoknak mennyiben áll érdekében az, hogy meghaladják e közvetlenséget; hogy a számukra közvetlenül fontos mozzanatot az egész puszta mozzanatként ragadják meg, és így megszüntetve-megőrizzék. Végül pedig: milyen az így nyert totalitás, mennyiben jelenti a termelés valóságos totalitásának megragadását. Egészen világos ugyanis, hogy minőségileg-strukturálisan másképp alakul az osztálytudat, ha például megreked a termeléstől elválasztott fogyasztás érdekeinél (római lumpenproletariátus), vagy a forgalmi érdekek kategoriális megformálását tükrözi (kereskedőtőke stb.). Anélkül hogy itt belemennénk e lehetséges állásfoglalások tipológiájába, a jelzettekből is megállapítható, hogy a „hamis" tudat különböző esetei minőségileg, strukturálisan és az osztályok társadalmi cselekvését döntően befolyásoló módon különböznek egymástól.

15. Engels: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata. MEM. 1. köt. 512.

A kapitalizmus előtti időszak és a kapitalizmus számos, gazdasági alapját tekintve kapitalizmus előtti rétegének magatartása számára az elmondottakból az következik, hogy osztálytudatuk lényege szerint sem teljesen világos kiformálódásra, sem a társadalmi események tudatos befolyásolására nem volt képes.

Ennek elsősorban az az oka, hogy minden kapitalizmus előtti társadalom lényegéhez tartozik, hogy benne az osztályérdekek sohasem jelen-*het*-nek meg teljes (gazdasági) tisztaságukban; a társadalom kasztokra, rendekre stb. való tagolódásának az a következménye, hogy a társadalom objektív-gazdasági struktúrájában *szétválaszthatatlanul* összefonódnak a gazdasági, valamint politikai, vallási stb. elemek. Csak a burzsoázia – melynek győzelme a rendi struktúra megszüntetését jelenti – teszi lehetővé egy olyan társadalmi rend létrejöttét, amelyben a társadalmi rétegződés – tendenciájában – tisztán és kizárólag osztályrétegződés. (Az állítás alapvető igazságán az sem változtat, hogy sok országban átmentődött a kapitalizmusba a feudális rendi szerkezet számos maradványa.)

E tényállás alapja a kapitalizmus előtti társadalom – a kapitalizmustól alapvetően különböző – gazdasági szervezete. A számunkra elsősorban fontos, nagyon szembeötlő különbség az, hogy egyik kapitalizmus előtti társadalom sem képez gazdaságilag olyan *összefüggő* egységet, mint a kapitalista társadalom; sokkal nagyobb itt a részek önállósága, kisebb és egyoldalúbb gazdasági egymásrautaltságuk. Minél kisebb szerepet játszik az áruforgalom az egész társadalom életében, minél inkább önellátók gazdaságilag az egyes részek (faluközösségek), minél kisebb vagy semmilyen szerepet sem játszanak e részek a társadalom tulajdonképpeni gazdasági életében, a

termelési folyamatban (a görög városok és Róma polgárainak nagy része), annál kevésbé képezi a társadalom valóságos élete az egység formájának, a társadalom szervezeti összefogásának, az államnak az alapját. A társadalom egy része az állam sorsától csaknem teljesen független, természetadta életet él. „Ezeknek az önmagukkal beérő közösségeknek – amelyek magukat állandóan ugyanabban a formában termelik újra és amelyek, ha véletlenül szétrombolják őket, ugyanazon a helyen, ugyanazon a néven megint felépülnek – az egyszerű termelőorganizmusa szolgáltatja a kulcsot az ázsiai társadalmak ama változhatatlanságának titkához, amellyel oly feltűnő ellentétben áll az ázsiai államok folytonos felbomlása, újjáalakulása és az uralkodók szüntelen változásai. A társadalom gazdasági alapelemeinek szerkezetét nem érintik a politikai felhőrégió viharai."[16] A társadalom egy másik része viszont gazdasági szempontból parazita módon él. Számára az állam és annak hatalmi apparátusa nem olyan eszköz, amely szükség esetén erőszakkal kényszeríti ki gazdasági uralma elveinek megvalósulását, vagy ugyancsak erőszakkal teremti meg a feltételeket gazdasági uralma számára (modern gyarmatosítás), tehát nem a társadalom feletti gazdasági uralom *közvetítője* (mint a kapitalista társadalom uralkodó osztályai számára), hanem *közvetlenül maga ez az uralom.* Nem pusztán azokban az esetekben, mikor föld, rabszolgák stb. egyszerű elrablásáról van szó, hanem úgynevezett „békés" „gazdasági" körülmények között is. Marx ennek megfelelően ezt mondja a munkajáradékról: „Ilyen feltételek mellett facsarható ki belőlük csak *gazdaságán kívüli kényszerrel* a névleges földtulajdonos számára végzett többletmunka." Ázsiában *„a földjáradék egybeesik az adóval,* vagy helyesebben, nincsen a földjáradék e formájától különböző adó"[17]. Még az a forma sem

16. A tőke. 1. köt. MEM. 23. köt. 336.
17. A tőke. 3. köt. id. kiad. 758. (Kiemelés – L. Gy.)

gyakorolhat döntő hatást a társadalom alapstruktúrájára, amelyben az áruforgalom a kapitalizmus előtti társadalomban megjelenik; felületi képződmény marad, anélkül hogy magát a termelési folyamatot, különösen pedig annak a munkával való kapcsolatát uralni tudná. „A kereskedő minden árut megvásárolhatott, de a munkát, mint árut, nem. Csak mint a kézművestermékek elhelyezőjét tűrték meg"[18] – mondja Marx.

Mindazonáltal gazdasági egységet képez minden ilyen társadalom is. A kérdés csak az, hogy olyan-e ez az egység, hogy a társadalmat alkotó egyes csoportoknak a társadalmi egészhez fűződő viszonya hozzárendelt tudatukban gazdasági formát ölthet. Marx egyfelől rámutat arra, hogy az antik osztályharc „főleg a hitelezők és adósok közti harc formájában folyik". Teljes joggal hozzáfűzi azonban: „A pénzforma – a hitelező és adós viszonya pénzviszony formáját ölti – itt csak a mélyebben fekvő életfeltételek ellentmondásait tükrözi."[19] A történelmi materializmus számára e tükrözés pusztán mint tükrözés lepleződik le; a kérdés azonban ez: objektíve lehetséges volt-e a társadalom osztályai számára az, hogy a harcok gazdasági alapját, társadalmunk gazdasági problematikáját, melynek szenvedő alanyai voltak, tudatosítsák? Nem volt-e szükségszerű, hogy e harcok és problémák számukra – életfeltételeiknek megfelelően – vagy természeti-vallásos,[20] vagy állami-jogi formában jelenjenek meg? A társadalomnak

18. A tőke. 1. köt. MEM. 23. köt. 336. Jól visszavezethető erre a politikailag reakciós szerep, amelyet a kereskedőtőke játszott (szemben az ipari tőkével) a kapitalizmus kezdeteikor. Vö. A tőke. 3. köt. id. kiad. 331.

19. A tőke. 1. köt. 131.

20. Marx és Engels ismételten hangsúlyozták a társadalmi formák természetadta jellegét. A tőke. 1. köt. 341. Engels: A Család ... eredete című művének egész felépítése erre a gondolatra épül. Nem tárgyalhatom itt azokat a véleménykülönbségeket, amelyek még marxisták között is fellépnek. Csak azt kívánom hangsúlyozni, hogy Marx és Engels álláspontját itt is mélyebbnek és helyesebbnek érzem, mint „kijavítóikét".

rendekre, kasztokra stb. való tagolódása éppen azt jelenti, hogy e „természetadta" helyzetek fogalmi és szervezeti rögzítése gazdaságilag nem tudatosul, a beleszületettség tisztán hagyományon alapuló jellege közvetlenül kerül át a jogi formákba.[21] A társadalom lazább gazdasági összefogottságának megfelelően az állami-jogi formáknak (amelyek itt rendi tagozódásokat, privilégiumokat stb. hoznak létre) mind objektíve, mind szubjektíve egészen más a funkciójuk, mint a kapitalizmusban. Ott e formák a tisztán gazdaságilag funkcionáló összefüggések puszta rögzítését jelentik, úgyhogy gyakran – mint erre Karner találóan rámutatott[22] – a formális vagy tartalmi változtatások nélkül is *számot tudnak adni* a megváltozott gazdasági struktúrákról. A kapitalizmus előtti társadalmakban ezzel szemben a jogi formák konstitutíve nyúlnak bele a gazdasági összefüggésekbe. Itt nem léteznek tisztán gazdasági kategóriák – ezek pedig Marx szerint „létformák, létezési meghatározottságok"[23] –, amelyek jogi formákban jelennének meg, ezekben fejeződnének ki. A kapitalizmus előtti társadalmakban valóságosan, *tartalmilag elválaszthatatlanul fonódtak össze* a gazdasági és jogi kategóriák. (Gondoljunk földjáradék és adó előbb említett példájára, a rabszolgaságra stb.) A gazdaság – Hegel nyelvén szólva – objektíve sem érte el még a magáértvalóság fokát, és ezért az ilyen társadalomban nem lehetséges olyan pozíció, amelyből kiindulva tudatosítható lenne minden társadalmi kapcsolat gazdasági alapja.

Ez semmiképpen sem szünteti meg minden társadalmi forma objektív gazdasági megalapozottságát. Ellenkezőleg. A rendi rétegződés története egészen világosan mutatja, hogy ez a – „természetadta" gazdasági létezést eredetileg szilárd for-

21. Vö. A tőke. 1. köt. MEM. 23. köt. 318.

22. Die soziale Funktion der Rechtsinstitute (A jogi intézmények társadalmi funkciója). Marx-Studien. 1. köt.

23. Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 157.

mákba öntő – struktúra a háttérben „tudattalanul" ható gazdasági fejlődés során fokozatosan szétesik, és már nem képez valóságos egységet. Gazdasági tartalma jogi formaegységét is felbomlasztja. (Lásd Engels elemzését a reformáció osztályviszonyairól, valamint Cunow-ét a francia forradalomról; ezek adalékul szolgálhatnak a mondottakhoz.) A jogi forma és a gazdasági tartalom ellentéte dacára a jogi (privilégiumokat teremtő) forma rendkívül nagy, gyakran kizárólagos jelentőséggel rendelkezik az ilyen szétesőő rendek tudata számára. A rendi rétegződés formája ugyanis elrejti a rend – valóságos, de „tudattalanul" maradó – gazdasági létezése és a társadalom ökonómiai totalitása közti összefüggést. A tudatot vagy privilégiumainak tiszta közvetlenségében rögzíti (a reformáció korszakának lovagjai), vagy a társadalom azon részének éppúgy pusztán közvetlen partikularitásában, amelyre a privilégiumok vonatkoznak (céhek). Lehet, hogy gazdaságilag már teljesen széthullott a rend, a hozzá tartozó egyének *gazdaságilag már különböző osztályokhoz tartozhatnak,* mégis fennmarad ez az (objektíve irreális) ideológiai összetartozás. Az az egészre való vonatkozás ugyanis, amely a „rendi tudat"-ban megjelenik, más totalitásra vonatkozik, s nem a valóságos, élő, gazdasági egységre; ez a más: a társadalom múltbeli megrögződése, amely a maga idejében megalkotta a rendi kiváltságokat. A rendi tudat valóságos történelmi tényezőként elfedi az osztálytudatot; megakadályozza azt, hogy ez egyáltalán megjelenhessen. Ugyanez figyelhető meg a kapitalista társadalomban is minden olyan „kiváltságos" csoport esetében, melynek osztályhelyzete nem közvetlenül gazdasági alapokon nyugszik. Ha az ilyen réteg képes a „kapitalizálódásra", „kiváltságainak" gazdasági-kapitalista uralmi viszonyokká való átváltására, akkor jobban tud alkalmazkodni a valóságos-gazdasági fejlődéshez (például a nagybirtokosok).

Ezért történelem és osztálytudat kapcsolata a kapitalizmus előtti korszakban egészen más jellegű, mint a kapitalizmusban; ott ugyanis a közvetlenül adott, történelmi valóságból csak a történelmi materializmus *történelemmagyarázatának közvetítésével* bányászhatjuk elő az osztályokat, míg a kapitalizmusban ezek *maguk* jelentik a közvetlen, történelmi *valóságot.* Mint már Engels is rámutatott, egyáltalán nem véletlen, hogy a történelemnek ez a megismerése csak a kapitalizmus korában vált lehetségessé. Igaz, hogy Engels véleményével ellentétben nemcsak azért, mert a társadalmi szerkezet a korábbi időszakok „kifinomult és rejtett összefüggései"-vel ellentétben egyszerűbbé vált, hanem elsősorban azért, mert csak a kapitalizmusban jelenik meg a gazdasági osztályérdek a maga meztelen tisztaságában a történelem mozgatóerejeként. „A történelmileg cselekvő emberek motívumai mögött rejlő" valóságos „hajtóerők" ezért a kapitalizmus előtti korszakokban sohasem tudatosulhattak világosan (még tiszta hozzárendelésként sem). A valóságban a történelem vak hatalmaiként rejtve maradtak a motivációk mögött. Az ideológiai mozzanatok nem pusztán „eltakarják" a gazdasági érdekeket, nem egyszerűen zászlók és harci jelszavak, hanem a valóságos harc részét és elemeit képezik. Igaz, hogy ha a történelmi materializmus segítségével e harcok *szociológiai értelmét* keressük, kétségtelenül megtalálhatók e gazdasági érdekek, mint végső fokon döntő, *magyarázó mozzanatok.* A döntő különbség azonban az, hogy a kapitalizmusban a gazdasági mozzanatok már nem a tudat „mögött" rejtőznek, hanem magában a tudat*ban* jelennek meg (igaz, hogy tudattalanul, eltorzítva stb.) Az osztálytudat a kapitalizmussal, a rendi struktúra megszüntetésével, egy *tisztán gazdaságilag* tagozódott társadalom megteremtésével, a *tudatossá válás lehetőségének* szakaszába lépett. A társadalmi harc most a tudatért, a társadalom osztályjellegének elleplezéséért vagy felfedéséért folytatott ideológiai

harcban tükröződik. E harc lehetősége azonban már a tiszta osztálytársadalom dialektikus ellentmondására, belső önfelbomlasztására utal.

„Mikor a filozófia – mondja Hegel – szürke alapra festi a maga szürkéjét, az élet egy alakja már elöregedett, és a szürke alapra festett szürkével nem lehet megfiatalítani, hanem csak megismerni; Minerva baglya a beálló szürkületben kezdi repülését."

3.

Burzsoázia és proletariátus a polgári társadalom egyedüli tiszta osztályai; csak az ő létezésük és továbbfejlődésük nyugszik a modern termelési folyamat fejlődésén, csak az ő létezési feltételeikből kiindulva *képzelhető el* egyáltalán az egész társadalom megszervezésére irányuló terv. Más osztályok (kispolgárság, parasztság) magatartásának ingadozó, a fejlődés szempontjából terméketlen jellege azon alapszik, hogy létezésüket nem kizárólag a kapitalista termelési folyamatban elfoglalt helyük alapozza meg, hanem az elválaszthatatlanul kötődik a rendi társadalom maradványaihoz. Ezért nem elősegíteni vagy meghaladni próbálják a kapitalista fejlődést, hanem visszacsinálni, vagy legalábbis elzárni teljes kibontakozásának útját. Osztályérdekeik ezért csak a *fejlődés tüneteire* s nem magára a fejlődésre, a társadalom részjelenségeire s nem az egész társadalom felépítésére irányulnak.

E tudati kérdés a célkitűzés és cselekvés módjaként is megjelenhet; a kispolgárság például, amely legalábbis részben a kapitalista nagyvárosban él, és minden életmegnyilvánulásában közvetlenül alá van vetve a kapitalizmus hatásának, nem mehet el teljesen közömbösen a burzsoázia és proletariátus közötti osztályharc *ténye* mellett. Mint átmeneti osztály azon-

ban, „amelyben két osztály érdekei letompulnak ... egyáltalán osztályellentét fölé"[24] emelkedőnek érzi magát. Ennek megfelelően például olyan utakat fog keresni, amelyek célja nem az, hogy „a két végletet – a tőkét és a bérmunkát megszüntesse"; hanem az, „hogy ellentétüket letompítsa, és összhanggá változtassa"[25]. Ezért részt fog venni a társadalom minden sorsdöntően lényeges döntésében, és váltakozva harcol (bár nem tudatosan) az osztályharc mindkét résztvevőjének oldalán. Saját céljai, amelyek kizárólag tudatában léteznek, ezért mindjobban kiüresedett, a társadalmi harctól egyre inkább eloldozott, tiszta „ideológiai" formákká válnak. A kispolgárság csak addig játszhat történelmileg aktív szerepet, míg e célkitűzések egybeesnek a kapitalizmus valóságos gazdasági osztályérdekeivel; például a rendi rétegződés eltörlésével kapcsolatban a francia forradalom idején. E missziót teljesítve, a kispolgárság formálisan nagyjából azonosnak megmaradó megnyilvánulásai egyre inkább a valóságos fejlődéstől elkülönített karikatúrajelleget öltenek (a hegypárt jakobinizmusa 1848–51-ben). A társadalomra mint totalitásra való irányultság hiánya az osztály belső felépítésére, megszerveződésének lehetőségeire is visszahathat. Ez a parasztság fejlődésével kapcsolatban látható a legvilágosabban. „A parcellás parasztok – mondja Marx – óriási tömeget alkotnak, melynek tagjai azonos helyzetben élnek, de anélkül hogy sokrétű kapcsolatba lépnének egymással. Termelési módjuk elszigeteli őket egymástól, ahelyett hogy kölcsönös érintkezésbe hozná őket ... Minden egyes parasztcsalád ... ennélfogva az élete fenntartásához szükséges anyagot inkább a természettel való cserével, semmint a társadalommal való érintkezésben nyeri ... Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági lét-

24. Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM. 8. köt. 134.
25. Uo. 131.

feltételek között él, melyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik, és azokkal ellenségesen szembeállítják – annyiban osztályt alkotnak. Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van, érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet – annyiban nem képeznek osztályt."[26] Ezért a háborúra, a városban lezajló forradalomra és ehhez hasonló *külső* átalakulásokra van szükség ahhoz, hogy e tömegek egyáltalán egységes mozgalomban egyesüljenek, bár még akkor is képtelenek arra, hogy e mozgalmat saját jelszavaik alapján szervezzék meg, és érdekeiknek megfelelő, pozitív irányba vezessék. A többi harcoló osztály helyzetétől és az ezeket vezető pártok tudatának elért szintjétől függ, hogy e mozgalmak haladó (1789-es francia, 1917-es orosz forradalom) vagy reakciós (Napóleon államcsínye) jelentőségre tesznek-e szert. Ezért a parasztság „osztálytudatának" *ideológiai* formája tartalmilag változékonyabb a többi osztályénál; mindig más osztályoktól „kölcsönvett" tudat. Kritikus helyzetekben ezért sohasem találhattak biztos támaszra azok a pártok, amelyek cselekedeteiket erre az „osztálytudatra" alapozták (az eszerek 1917 és 18 között). Így lehetséges, hogy a parasztmozgalmakat ellentétes ideológiai jelszavakkal harcolják végig. Mind az anarchizmusra mint elméletre, mind pedig a parasztság „osztálytudatára" nagyon jellemző, hogy az orosz közép- és gazdagparasztok egyes ellenforradalmi felkelései és paraszthárcai ideológiailag csatlakoztak az anarchizmus társadalomfelfogásához mint célkitűzéshez. Ezeknél az osztályoknál (ha a szó szigorú marxista értelmében egyáltalán osztályoknak nevezhetők) tulajdonképpen nem beszélhetünk osztálytudatról: ha helyzetüket teljesen tudatosítanák, világossá válna számukra partikuláris tö-

26. Uo. 186–187.

rekvéseik reménytelensége a fejlődés szükségszerűségével szemben. Következésképpen itt a tudat és az érdekek *kontradiktóriusan ellentétesek.* Mivel az osztálytudatot az osztályérdekekhez való hozzárendelés problémájaként határoztuk meg, ez filozófiailag érthetővé teszi kifejlődésének lehetetlenségét a közvetlenül adott, történelmi valóságban.

A burzsoáziánál is ellentétben, ellenmondásban áll egymással osztálytudat és osztályérdek. Ez az ellentmondás azonban *nem kontradiktórius, hanem dialektikus.*

A két ellentét közti különbséget röviden így fogalmazhatnánk meg: míg a többi osztály esetében termelési folyamaton belüli helyzetük és az ebből következő érdekek megakadályozzák az osztálytudat kialakulását, a burzsoáziánál mindezek a mozzanatok elősegítik azt, erre azonban (lényegéből kifolyólag már kezdettől fogva) az a tragikus sors vár, hogy kibontakozása tetőpontján megoldhatatlan ellentmondásba keveredjék önmagával, és ennek következtében önmagát szüntesse meg. A burzsoáziának e tragikus helyzete történelmileg abban tükröződik, hogy még nem végzett elődjével, a feudalizmussal, mikor már megjelent az új ellenség, a proletariátus; politikailag ez úgy jelentkezett, hogy a társadalom rendi szervezetei elleni harcot olyan „szabadság" nevében folytatta, amely a győzelem pillanatában szükségképpen új elnyomássá változott; szociológiailag abban mutatkozik meg az ellentmondás, hogy bár a burzsoázia társadalmi formája jelenteti meg először a maga tiszta formájában az osztályharcot, bár csak e társadalomban rögződik meg ez történelmi tényként, a burzsoáziának mégis minden erejével arra kell törekednie, hogy mind elméletileg, mind gyakorlatilag eltüntesse az osztályharc tényét a társadalmi tudatból; ideológiailag e kettősséget abban a jelenségben pillanthatjuk meg, hogy az a burzsoázia, amelynek kibontakozása korábban soha nem létezett jelentőséggel ruházta fel az egyéniséget, az individua-

lizmus gazdasági feltételein, az árutermelés által létrehozott eldologiasodáson keresztül megszüntet minden individualitást. Mindezek az ellentmondások (melyek sorát e példákkal távolról sem merítettük ki, sőt, a felsorolást a végtelenségig folytathatnánk) csak visszfényei a kapializmus legmélyebb ellentmondásainak; megmutatják, hogyan tükröződnek ezek a burzsoá osztály tudatában, a termelés összfolyamatában elfoglalt helyének megfelelően. Az ellentmondások ezért a burzsoázia osztálytudatába dialektikus ellentmondásokként kerülnek be, s nem egyszerűen azt jelzik, hogy a burzsoázia képtelen saját társadalma ellentmondásainak megragadására. Egyfelől ugyanis a kapitalizmus az első termelési forma, amely tendenciájában az egész társadalmat áthatja gazdaságilag,[27] ezért a burzsoáziának feltétlenül képesnek kellene lennie arra, hogy ebből a centrális pozícióból a termelési folyamat egészéről (hozzárendelt) tudattal rendelkezzen. Másfelől viszont a tőkés osztálynak a termelési folyamaton belül elfoglalt helyzete, a cselekvését meghatározó érdekek mégis lehetetlenné teszik számára, hogy akár csak elméletileg is uralja saját termelési formáját. Az okok nagyon szerteágazóak. A kapitalizmus számára a termelés csak látszólag az osztálytudat centrális faktora, és ezért csak látszólag a társadalom megragadásának elméleti fókusza. Marx már Ricardóval kapcsolatban említi, hogy ő, akinek „szemére vetették, hogy csak a termelést" tartja főleg „szem előtt", „kizárólag az elosztást" határozta meg „a gazdaságtan tárgyaként"[28]. A tőke konkrét rea-

27. Persze csak tendenciájában. Rosa Luxemburg nagy érdeme, hogy bebizonyította: itt nem végül is megszűnő tényről van szó, hanem arról, hogy a kapitalizmus gazdaságilag csak addig állhat fenn, amíg folytatja az egész társadalom kapitalizálásának folyamatát, de ezt még nem fejezte be. Egészen biztos, hogy a tisztán kapitalista társadalomnak ez az önellentmondása egyik forrása a burzsoázia tudatában meglevő ellentmondásoknak.

28. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 162.

lizációs folyamatának részletes elemzése minden egyes esetben azt mutatja, hogy a tőkések érdeke, mivel árukat és nem javakat állítanak elő, szükségképpen (a termelés szempontjából) másodlagos kérdésekhez kötődik; megragadva a számukra kizárólagos jelentőségű értékesülési folyamatnál, a gazdasági jelenségeket feltétlenül olyan szempontból tekintik át, amelyből a legfontosabb jelenségek észre sem vehetők.[29] Ezt az inadekvát jelleget az is fokozza, hogy magában a tőkeviszonyban is feloldhatatlan dialektikus ellentmondásban él egymás mellett az individuális és a társadalmi elv, tehát a tőke, mint magántulajdon és objektív-gazdasági funkciója. „A tőke – mondja a *Kommunista Kiáltvány* – nem személyi, hanem társadalmi hatalom."[30] Olyan társadalmi hatalom azonban, melynek mozgását a – tevékenységük társadalmi funkcióját átlátni nem képes és azzal nem törődő – tőketulajdonosok egyéni érdekei irányítják, s így a tőke társadalmi elve, társadalmi funkciója akaratuk által bár, de csak fejük felett, önmaguk számára nem tudatosulva érvényesülhet. A társadalmi és individuális elv e harca miatt joggal nevezte Marx már a részvénytársaságot is „a tőkés termelési mód megszüntetésének a tőkés termelési módon belül"[31]. Bár tisztán gazdaságilag nagyon kevéssé különbözik ebből a szempontból a részvénytársaság gazdálkodási módja az egyes tőkésétől, és a termelés anarchiájának kartellek, trösztök stb. által történő állítólagos megszüntetése is csak más szintre tolja el, de nem szünteti meg az ellentmondást. Ez a tényállás az egyik legdöntőbb mozzanat a burzsoázia osztálytudatának meghatározásában: bár a burzso-

29. A tőke. 3. id. kiad. 104. 288., 315. stb. Magától értetődik, hogy a tőkések különböző csoportjainak (az ipari és kereskedelmi tőkével rendelkezők) különböző a beállítottságuk; problémánk szempontjából azonban nem túl jelentősek a különbségek.

30. MEM. 4. köt. 454.

31. A tőke. 3. 434.

ázia osztályként cselekszik a társadalom objektív-gazdasági fejlődése folyamán, e folyamat fejlődését azonban (melyet ő maga hajt előre) csak számára külsődleges, objektív törvények által uralt, önmagában mozgó processzusnak tekintheti. A polgári gondolkodás szükségszerű lényegéből fakadóan mindig az egyes tőkés álláspontjáról tekinti a gazdasági életet, és innen automatikusan adódik az egyén és az egész társadalmat mozgató, túlerőben levő, egyénfeletti „természettörvény" közti éles szembenállás.[32] Ebből nemcsak egyéni és osztályérdekek szembenállása következik a konfliktusos esetekben (amely távolról sem olyan éles általában az uralkodó osztályoknál, mint a burzsoázia esetében), hanem annak elvi lehetetlensége is, hogy a burzsoázia elméletileg és gyakorlatilag úrrá legyen a kapitalista termelés fejlődése során szükségszerűen felmerülő problémák felett. „A hitelrendszernek ez a monetárrendszerbe való hirtelen átcsapása a gyakorlati pánik mellé elméleti rémületet is kelt, és a forgalom szereplői megborzadnak saját viszonyaik áthatolhatatlan titokzatosságától"[33] – mondja Marx. E félelem nem alaptalan, sokkal több az egyes tőkésnek egyéni sorsával kapcsolatban érzett tanácstalanságánál. A félelmet előhívó tények és helyzetek olyasmit kényszerítenek a burzsoázia tudatába, amit bár mint factum brutumot, sohasem tud teljesen letagadni vagy elnyomni, önmagától sohasem tudatosíthat. Az ilyen tények és helyzetek mögött ugyanis az a megismerhető alap rejlik, hogy „a tőkés igazi korlátja maga a tőke"[34]. E felismerés tudatossá válása a tőkésosztály önmegszüntetését jelentené.

Így a kapitalista termelés objektív korlátai a burzsoázia osztálytudatának korlátaivá válnak. Mivel azonban a régebbi, természetadta, „konzervatív" uralmi formákkal szemben, ame-

32. L. ehhez a Rosa Luxemburg, a marxista című tanulmányt.
33. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 131.
34. A tőke. 3. id. kiad. 331. és uo. 257.

lyek érintetlenül hagyták az általuk nem uralt széles rétegek termelési formáit,[35] és amelyek ezért főleg tradicionális és nem forradalmi hatást gyakoroltak, a kapitalizmus par excellence forradalmasító termelési forma, *a rendszer objektív gazdasági korlátjának ez a szükségszerűen nem tudatosítható jellege az osztálytudat belső, dialektikus ellentmondásaként jelenik meg.* A burzsoázia osztálytudata *formálisan* képes a gazdaság tudatosítására. Sőt, a tudattalanság legmagasabb foka, a „hamis tudat" legszembetűnőbb formája éppen abban mutatkozik meg, hogy növekszik a gazdasági jelenségek feletti tudatos uralom látszata. A tudat és a társadalmi jelenségek összessége közti kapcsolat szempontjából ez az ellentmondás az *ideológia és a gazdasági alap megszüntethetetlen ellentétében* fejeződik ki. Az osztálytudat dialektikájának alapja a (kapitalista) egyén, az egyes tőkés mintájára felfogott individuum és a „természettörvényszerűen"-szükségszerű, a tudat által elvileg nem befolyásolható fejlődés közti feloldhatatlan ellentét: elmélet és gyakorlat így áthidalhatatlan ellentétekként lépnek fel egymással szemben. Ez azonban olyan módon történik, hogy nincs lehetőség a statikus dualitásra, hanem állandó a törekvés az egymástól elválasztott elvek egyesítésére, amely újból és újból létrehozza a „hamis" összekapcsolódás és a katasztrofális szétszakadás közti ide-oda csapódást.

A burzsoázia osztálytudatának e belső dialektikus önellentmondása csak fokozódik azáltal, hogy a kapitalista termelési rend objektív korlátja nem puszta negáció marad, nemcsak „természettörvényszerűen", a tudat által felfoghatatlan válságokban jut érvényre, hanem a proletariátus képében egy ön-

35. Ez vonatkozik például a kincsképzés kezdetleges formáira. L. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 126–130; ugyanígy a (viszonylagosan) „kapitalizmus előtti" kereskedőtőke bizonyos megnyilvánulási formáira. L. erről A tőke. 3. id kiad. 327.

magáról tudó és cselekvő történelmi alakzatot is nyer. A társadalom gazdasági struktúrájának a tőkések szempontjából való szemlélete már a „normális" perspektívát is legtöbbször olyan irányban tolta el, amely „elhomályosítja és misztifikálja az értéktöbblet valódi eredetét"[36]. Míg azonban e ködösítés „normális" – csupán elméleti – formája csak a tőke szerves összetételét, a vállalkozó helyét a termelési folyamatban, a kamat gazdasági funkcióját stb. érintette (azaz, csak azt tükrözte, hogy a kapitalista tudat nem képes a jelenségek felülete mögött az igazi hajtóerők felfedezésére), gyakorlatba való átcsapása után már a kapitalista társadalom központi tényére, az osztályharcra vonatkozik. Az osztályharcban azonban mindezek, máskor a gazdasági élet felszíne (amelyhez mintegy megigézetten tapad a kapitalisták és ideológiai szóvivőik tekintete) mögött rejlő erők, oly módon törnek elő, hogy lehetetlen nem megpillantani őket. Ez olyannyira igaz, hogy a kapitalizmus felfelé ívelő szakaszán, mikor a proletariátus osztályharca még spontán-erőszakos robbanások formájában nyilvánult meg, az osztályharc tényét még a feltörekvő osztály ideológiai képviselői is a történelem alaptényeként ismerték el (Marat és olyan későbbi történészek is, mint Mignet stb.). Mikor azonban a kapitalista fejlődésnek ez a tudattalanul-forradalmi elve a proletariátus elméletén és gyakorlatán keresztül bekerül a társadalmi tudatba, a burzsoázia tudatos defenzívába kényszerül. Kiéleződik a burzsoázia „hamis" tudatának dialektikus ellentmondása: a „hamis" tudat a tudat hamisságává válik. A kezdetben csupán objektíve létező ellentmondás szubjektív oldalon is megjelenik: az elméleti problémából morális, az osztály minden gyakorlati állásfoglalását az összes élethelyzetben és kérdésben döntően befolyásoló magatartás alakul ki.

A burzsoáziának ez a helyzete meghatározza az osztálytu-

36. A tőke. 3. id. kiad. 176., 185., 377. stb.

dat funkcióját is a társadalom feletti uralomért folytatott harcban. Mivel a burzsoázia valóban megvalósította az egész társadalom feletti uralmát, mivel ténylegesen célul tűzte ki, és részben meg is valósította, az egész társadalom saját érdekeinek megfelelő megszervezését, éppúgy létre kellett hoznia egy zárt gazdasági, állam- és társadalomelméletet (ami magán és magáértvalóságában már „világnézetet" előfeltételez és jelent), mint ahogy ki kellett építenie, és tudatosítania kellett saját magában az uralomra és szervezésre való *elhivatottságba* vetett hitet. A burzsoázia osztályhelyzetének dialektikus és tragikus jellege abban mutatkozik meg, hogy bár nemcsak érdekében áll, hanem elkerülhetetlenül szükséges is számára, hogy osztályérdekeit *minden egyes részletkérdéssel* kapcsolatban a lehető legvilágosabban tudatosítsa, ugyanakkor végzetes számára, ha ez a világos tudat *az „egész" kérdésére* kiterjed. Ennek alapja mindenekelőtt az, hogy a burzsoázia uralma csak kisebbségi uralom lehet. Mivel pedig uralmát nem pusztán egy kisebbség *által,* hanem egy kisebbség *érdekében* is gyakorolja, más osztályok becsapása, ezen osztályoknak a homályos osztálytudat szintjén való megrekedése a burzsoá rezsim fennállásának elengedhetetlen előfeltétele. (Gondoljunk az osztályellentétek „felett" álló államról, a „pártatlan" igazságszolgáltatásról szóló tanításra.) A polgári társadalom lényegének elkendőzése a burzsoázia számára is életbe vágóan szükséges. A növekvő tisztázódással ugyanis egyre inkább napvilágra kerülnek e társadalmi rend belső, feloldhatatlan ellentmondásai, és képviselőinek választaniuk kell: vagy tudatosan elzárkóznak e növekvő belátástól, vagy minden morális ösztönt elnyomnak önmagukban, hogy az érdekeiknek megfelelő gazdasági rendet morálisan is elfogadhassák.

Anélkül hogy túlbecsülnénk az ilyen ideológiai mozzanatok valóságos hatékonyságát, meg kell állapítanunk, hogy egy

osztály harci ereje annál nagyobb, minél jobb lelkiismerettel hisz saját elhivatottságában, minél töretlenebb ösztönnel képes minden jelenséget érdekeinek megfelelően áthatni. A burzsoázia ideológiai története – fejlődésének egészen korai szakaszától kezdve (gondoljunk csak a klasszikus gazdaságtan Sismondi-féle bírálatára, a természetjog német kritikájára, a korai Carlyle-ra) – *nem más, mint kétségbeesett harc az általa teremtett társadalom igazi lényegébe való belelátás, osztályhelyzete valóságos tudatosodása ellen.* Mikor a *Kommunista Kiáltvány* arról beszél, hogy a burzsoázia megtermeli saját sírásóit, akkor ez nemcsak gazdaságilag, hanem ideológiailag is igaz. A XIX. század egész polgári tudománya a legnagyobb erőfeszítéseket tette a polgári társadalom alapjainak elkendőzése érdekében; mindent kipróbáltak ebben az irányban, a tények nagyfokú meghamisításától kezdve, egészen a történelem, az állam stb. „lényegéről" elmélkedő, „kifinomult" elméletekig. Mindez hiábavaló volt; a századvég döntésre jutott a fejlettebb tudományban (ennek megfelelően a kapitalista vezető rétegek tudatában is).

Ez egészen világosan mutatkozik meg abban, hogy a burzsoázia tudatába egyre inkább belekerül a tudatos szervezés gondolata. Kezdetben egyre nagyobb koncentráció zajlott le a részvénytársaságokban, kartellekben, trösztökben stb. Igaz, hogy ez szervezetileg egyre világosabban megmutatta a tőke társadalmi jellegét, nem változtatta meg azonban a termelés anarchikus jellegét, csak viszonylagos monopolhelyzetbe juttatott gigantikus méretekre nőtt magántőkés vállalkozásokat. Bár objektíve nagyon energikusan érvényre juttatta a tőke társadalmi jellegét, a tőkés osztály számára ez egyáltalán nem tudatosult, sőt, a termelés anarchiája megszüntetésének ez a látszata még jobban eltávolította a tényállás valóságos megismerésének lehetőségétől. A háború és a háború utáni időszak válságai nyomán még messzebb jutott ez a fejlődés: legalábbis

a burzsoázia leghaladóbb elemeinek tudatában polgárjogot nyert a „tervgazdálkodás". Ez kezdetben nagyon szűk rétegekben történt csak meg, és ott is inkább elméleti kísérletnek, mint a válság okozta zsákutcából való kijutás gyakorlati mentőövének számított. Ha azonban összehasonlítjuk ezt a tudati állapotot, amelyben gazdasági egyensúlyt keresnek a „tervgazdálkodás" és a burzsoázia osztályérdekei között, a feltörekvő kapitalizmus tudatával, amely a társadalom megszervezésének minden fajtáját támadásnak tekintette „a sérthetetlen tulajdonjog, a szabadság és az egyéni tőkés »szenialitása« ellen"[37], akkor világosan szembetűnik *a burzsoázia osztálytudatának kapitulációja a proletariátus osztálytudata előtt.* Magától értetődik, hogy a burzsoáziának még a tervgazdálkodást elfogadó része is egészen mást ért ezen, mint a proletariátus: a kapitalizmus megmentésére tett, utolsó kísérletet, belső ellentmondásainak legvégső kiélezése által. Ezzel mégis feladja végső elméleti pozícióit. (Ennek sajátságos kiegészítése, hogy a proletariátus egyes részei *éppen e pillanatban kapitulálnak a burzsoázia előtt,* és sajátjuknak tekintik e problematikus szervezeti formáját.) Ezzel szemben azonban a legsúlyosabb válságba kerül a polgári osztály egész léte és ennek kifejeződése, a polgári kultúra. Az egyik oldalon egy élettől elkülönített ideológia, egy többé-kevésbé tudatos hamisítási kísérlet határtalan terméketlensége, a másik oldalon pedig a cinizmus éppoly kevéssé termékeny sivársága áll, amely világtörténetileg már meggyőződött saját létezésének belső semmisségéről, és csupán meztelen létezését, egoista érdekeit védelmezi. Ez az ideológiai válság a hanyatlás csalhatatlan jele. Ez az osztály már defenzívába kényszerült, puszta önfenntartásáért harcol (bármilyen agresszívek is *harci eszközei*); *vezetésre képes erejét visszavonhatatlanul elvesztette.*

37. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 334.

Ebben a tudatért folyó harcban döntő szerep jut a történelmi materializmusnak. A gazdasági szférához hasonlóan proletariátus és burzsoázia ideológiai területen is egymáshoz szükségképpen hozzárendelt osztályok. Ugyanaz a folyamat, amelyet a burzsoázia a széthullás folyamataként, állandó válságként észlel, a proletariátus számára, bár ugyanígy válságos formában, de erőinek megszilárdulása, a győzelem ugródeszkája. Ideológiailag ez azt jelenti, hogy a társadalom lényegébe való egyre növekvő mértékű belátás, melyben a burzsoázia lassú haláltánca tükröződik, a proletariátus számára ereje állandó növekedését eredményezi. A proletariátus számára az igazság győzelmét hozó fegyver: annál inkább ez, minél elfogulatlanabb. Ezáltal érthetővé válik a kétségbeesés dühe, amivel a polgári tudomány a történelmi materializmus ellen harcol: ha arra kényszerül, hogy ideológiailag e talajra helyezkedjen, elveszett. Ezáltal az is világossá válik, hogy miért jelent roppant fontos hatalmi tényezőt – talán a döntés fegyverét egyáltalán – a proletariátus és *csak* a proletariátus számára a *társadalom lényegébe* való belátás.

A vulgármarxisták nem vették figyelembe az osztálytudatnak a proletariátus osztályharcában betöltött, egyedülállóan sajátos funkcióját, és a nagy elvi harc helyébe, mely az objektív gazdasági folyamat végső kérdéseit érinti, a kicsinyes „reálpolitikát" állították. Természetesen a proletariátusnak is a pillanatnyi helyzet adottságaiból kell kiindulnia. Más osztályoktól abban különbözik azonban, hogy nem állapodik meg a történelem rész-eseményeinél, nem azok után kullog, hanem ő maga jelenti a hajtóerők lényegét, és cselekvően avatkozik be a történelmi fejlődésfolyamat középpontjába. Mikor a vulgármarxisták eltávolodnak ettől a centrális nézőponttól, a proletár osztálytudat – módszertani – kiindulópontjától, akkor a

burzsoázia tudati szintjére helyezkednek. Csak egy vulgármarxistát lephet meg, hogy saját harci területén a burzsoázia mind gazdaságilag, mind ideológiailag fölényben van a proletariátussal szemben. De csak a vulgármarxizmus képes ugyanakkor arra, hogy ebből a tényből, amely kizárólag saját beállítottságának következménye, *általában* a burzsoázia fölényére következtessen. Magától értetődik ugyanis, hogy egészen eltekintve a valóságos hatalmi eszközöktől, *itt* a burzsoáziának nagyobb rutin, több ismeret áll rendelkezésére; az sem meglepő, hogy miután ellenfele az ő alapbeállítottságát vette át, minden erőfeszítés nélkül fölénybe kerülhet vele szemben. A proletariátus fölénye a különben minden intellektuális, szervezeti stb. szempontból fölényben levő burzsoáziával szemben kizárólag abban rejlik, hogy a társadalmat, centrumából kiindulva, összefüggő egészként ismerheti meg, ezért centrálisan, a valóságot megváltoztatva képes cselekedni; hogy osztálytudata számára elmélet és gyakorlat egybeesik, és ezért saját cselekvését tudatosan mint döntő mozzanatot dobhatja a történelmi fejlődés mérlegére. Mikor a vulgármarxisták szétszakítják ezt az egységet, elvágják azt az ideget, amely a proletár elméletet és gyakorlatot egységbe fűzi. Az elméletet visszavetik a társadalmi fejlődéstünetek „tudományos" kezelésének szintjére, a gyakorlatot pedig megfosztják tartásától és céljától, egy olyan folyamat egyes eseményeinek kényére-kedvére bízzák, amely felett módszeresen feladják a gondolati uralom igényét.

Az ebből a pozícióból kiinduló osztálytudat feltétlenül ugyanazt a belső szerkezetet mutatja, mint a burzsoázia tudata. Ha azonban itt is a tudat felszínére jutnak a fejlődés kényszerű jellegével kapcsolatos, dialektikus ellentmondások, akkor ez a proletariátus számára még végzetesebb, mint a burzsoázia esetében. A burzsoáziánál keletkező „hamis" tudat, öncsalás ugyanis minden dialektikus ellentmondás, min-

den hamisság ellenére legalább összhangban van osztályhelyzetével. Nem mentesítheti a hanyatlástól, az ellentmondások állandó éleződésétől, belső lehetőséget nyújt azonban számára a további harchoz, belső előfeltételeket a (bár átmeneti) sikerekhez. A proletariátus esetében azonban az ilyen tudat nem csupán ezekkel a (polgári) ellentmondásokkal terhes, hanem ellene szegül azon cselekvés szükségszerűségének is, amelyet a proletariátus gazdasági helyzete – függetlenül attól, hogy mit gondol erről – megkövetel. A proletariátusnak proletár módra kell cselekednie, saját vulgármarxista elmélete azonban elzárja a helyes útra való rálátást. Állandóan növekszik a dialektikus ellentmondás az objektíve-gazdaságilag szükségszerű proletárcselekvés és a vulgármarxista (polgári) elmélet között. A helyes, illetve hamis elmélet elősegítő, illetve gátló jelentősége növekszik, amint a döntő harcok ideje közeleg az osztályok háborújában. A „szabadság birodalma", az „emberiség előtörténetének" vége éppen azt jelenti, hogy ismét az *emberek* kezébe kerülnek eltárgyiasult viszonyaik, hatalmuk eldologiasodott formái. Minél közelebb kerül e folyamat a céljához, annál nagyobb jelentőséget nyer a proletariátusnak saját történelmi küldetéséről kialakított tudata, osztálytudata, annál közvetlenebbül kell ennek cselekedeteit meghatároznia. A hajtóerők vak hatalma ugyanis csak addig vezet „automatikusan" céljához, az önmegszüntetéshez, míg e pont nincs elérhető távolságban. Ha azonban adva van már a „szabadság birodalmába" való átmenet pillanata, ez éppen abban mutatkozik meg, hogy a vak hatalmak a szó eredeti értelmében vakok, állandóan növekvő, látszólag ellenállhatatlan erővel törnek a szakadék felé, és csak a proletariátus tudatos akarata mentheti meg az emberiséget a katasztrófától. Más szóval, ha bekövetkezett a kapitalizmus végső gazdasági válsága, *a forradalom (és ezzel együtt az emberiség) sorsa a proletariátus ideológiai érettségétől, osztálytudatától függ.*

Ezzel meghatároztuk azt a sajátos funkciót, amellyel a proletár osztálytudat más osztályok tudatával szemben rendelkezik. Éppen, mert a proletariátus mint osztály nem szabadíthatja fel magát anélkül, hogy meg ne szüntetné az osztálytársadalmat, tudata, az emberiség történetének utolsó osztálytudata egyfelől azonos kell legyen a társadalom lényegének felfedésével, másfelől elmélet és gyakorlat egyre belsőbbé váló egységét kell jelentse. A proletariátus számára „ideológiája" nem pusztán olyan zászló, amely alatt harcol, nem tulajdonképpeni célkitűzéseit fedi el, hanem maga a célkitűzés és a fegyver. A proletariátus minden nem-elvi vagy elvtelen taktikája a történelmi materializmust puszta „ideológiává" alacsonyítja le, és polgári (kispolgári) harci módszert kényszerít a proletariátusra; megfosztja legjobb erőitől, amennyiben osztálytudatát a polgári tudat pusztán kísérő vagy gátló (a proletariátus számára tehát egyértelműen gátló) szerepével és nem a proletártudat előrehajtó funkciójával ruházza fel.

5.

Amilyen egyszerű a dolog lényegét tekintve a proletariátus számára osztályhelyzet és osztálytudat kapcsolata, éppolyan nagy akadályok állnak a valóságban e tudat megvalósulásának útjában. Itt elsősorban a tudaton belüli egység hiánya jön számításba. Bár a társadalom önmagában szigorúan egységes, fejlődése egységes folyamat, az emberi tudat – különösen a viszonyok kapitalista eldologiasodásába, mint természetes környezetbe beleszületett tudat – számára nem egységként, hanem egymástól elkülönült dolgok és erők sokféleségeként jelenik meg.

A proletár osztálytudat legszembetűnőbb és következményeiben legsúlyosabb szétszakítottsága a gazdasági és politi-

kai harc elválásában jelenik meg. Marx ismételten rámutatott[38] e kettéválasztás megengedhetetlenségére, és megmutatta, hogy minden gazdasági harc lényegében rejlik, hogy politikai harcba csap át (és fordítva); a felfogást magát mégsem lehetett a proletariátus elméletéből kiirtani. Az osztálytudat önmagától való eltévelyedésének oka az egyes célkitűzések és a végcél dialektikus kettősségében, végső soron tehát a proletárforradalom dialektikus kettősségében rejlik.

A korábbi társadalmakban uralomra hivatott és ezért győztes forradalmak megvívására képes osztályok ugyanis – éppen azért mert osztálytudatuk nem felelt meg az objektív gazdasági struktúrának, tehát nem voltak tudatában a társadalmi fejlődésben betöltött funkciójuknak – *szubjektíve* könnyebb feladat előtt állottak. Csak *közvetlen* érdekeiket kellett a rendelkezésükre álló erőszak segítségével keresztülvinniök; cselekedeteik társadalmi értelme számukra is rejtve maradt; a fejlődési folyamat ezt az „ész cselének" engedte át. Mivel azonban a proletariátus számára a történelem a *társadalom tudatos átalakítását* tűzte ki feladatul, osztálytudatában dialektikus ellentmondás keletkezik a közvetlen érdekek és a végcél, az egyes mozzanatok és az egész között. A folyamat egyes mozzanatai, a konkrét helyzet a konkrét követelményekkel együtt ugyanis a lényeget tekintve jelenbeli, a kapitalista társadalmon belüli, a kapitalizmus törvényeinek és gazdasági struktúrájának alávetettek. Csak akkor mutatnak túl konkrétan és tudatosan a kapitalista társadalmon, akkor válnak forradalmivá, ha a folyamat totális szemléletébe illeszkednek bele, és a végcéllal kerülnek kapcsolatba. Ez azonban szubjektíve, a proletariátus osztálytudata számára annyit jelent, hogy *magában a tudatban* jelenik meg a közvetlen ér-

38. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 172. Briefe und Auszüge aus Briefen an F. A. Sorge und andere. 42. stb.

dek és a társadalom egészére gyakorolt objektív hatás dialektikus kapcsolata, tehát ez a korábbi osztályoktól eltérően nem a (hozzárendelt) tudaton túl lejátszódó, tisztán objektív folyamat. A proletariátus forradalmi győzelme tehát, megint csak a korábbi osztályokétól eltérően, nem az *osztály társadalmilag adott létének közvetlen megvalósítása,* hanem, mint ezt már a fiatal Marx is felismerte, és erőteljesen hangsúlyozta: *önmegszüntetése.* A *Kommunista Kiáltvány* a következőképpen fogalmazza meg ezt a különbséget: „Minden eddigi osztály, amely az uralmat meghódította, *a már megszerzett életpozícióját* úgy igyekezett *biztosítani,* hogy az egész társadalmat alávetette az ő szerzése feltételeinek. A proletárok csak úgy hódíthatják meg a társadalmi termelőerőket, hogy megszüntetik a *maguk eddigi elsajátítási módját,* és ezzel az egész eddigi elsajátítási módot"[39] (az én kiemelésem). Az osztályhelyzetnek ez a belső dialektikája egyfelől megnehezíti a proletár osztálytudat fejlődését, szemben a burzsoáziával, amelynek módjában állott kibontania osztálytudatát, megragadva a jelenségek felületén, a legdurvább és legabsztraktabb empíria szintjén, míg a proletariátus számára a közvetlen adottságon való túlhaladás már fejlődése nagyon primitív fokán is az osztályharc elemi követelménye volt. (Ezt Marx hangsúlyozza már a sziléziai takácsok felkelésével foglalkozó megjegyzéseiben.[40]) A proletariátus osztályhelyzete ugyanis közvetlen tudatába utalja az ellentmondást, míg a burzsoázia osztályhelyzetéből adódó ellentmondások tudata külső korlátjaként jelennek meg. Ez az ellentmondás másfelől viszont azt jelenti, hogy a proletariátus fejlődésében egészen más a funkciója a „hamis" tudatnak, mint akármely korábbi osztály esetében volt. Míg ugyanis a burzsoázia osztálytudatában a tár-

39. MEM. 4. köt. 451.
40. Kritikai széljegyzetek Egy porosz cikkéhez. MEM. 1. köt. 403.

sadalom totalitására vonatkoztatva e tudat korlátait mutatják fel, „hamis" tudatként lepleződnek le a fejlődés egyes tényállásait, illetve, mozzanatait tükröző, önmagukban helyes megállapítások is, a proletariátusnak még „hamis" tudatában, tárgyi tévedéseiben is a *helyesre irányultság* rejlik. Elég csak az utópisták társadalomkritikájára vagy a ricardói elmélet proletárforradalmi továbbfejlesztésére gondolnunk. Ez utóbbiról Engels nyomatékosan kijelenti, hogy „gazdasági szempontból formailag helytelen", hozzáfűzi azonban: „De ami gazdaságtani szempontból formailag helytelen, az azért még világtörténelmileg helyes lehet... A formális gazdasági helytelenség mögött tehát egy nagyon is igaz gazdasági tartalom rejtőzhet."[41] Csak ezáltal oldható meg a proletariátus osztálytudatában rejlő ellentmondás, és tehető egyben a történelem tudatos tényezőjévé. A helyes megismerésre való objektív irányultság, amely még a proletariátus „hamis" tudatát is jellemzi, egyáltalán nem jelenti azt, hogy most már – a proletariátus aktív tevékenysége nélkül – önmagától nyilvánul ez az intenció. Ellenkezőleg; a helyesre irányuló puszta intencióból csak a hamis látszatok elleni harc, a tudatosság növelése, tudatos cselekvés és önkritika révén alakul ki a valóban helyes, a történelmileg jelentős és társadalmilag átalakító megismerés. Természetes, hogy mindez lehetetlen volna, ha nem ez az objektív intenció képezné alapját; itt igazolódik Marx mondása: „Az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani."[42] *Adva* azonban csak a *lehetőség* van. Maga a *megoldás* csak a proletariátus *tudatos* tettének gyümölcse lehet. A tudatnak ugyanaz a struktúrája – az adott társadalmon való túlmutatás –, amelyen a proletariátus történelmi küldetése alapul, létrehozza a

41. Előszó. A filozófia nyomorúságához. MEM. 4. köt. 553–54.
42. A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. MEM. 13. köt. 7.

dialektikus kettősséget. Ami a többi osztálynál osztályérdek és társadalmi érdek, egyéni tett és annak társadalmi következményei közti ellentétként a tudat külső korlátjának tűnt, itt – mint a pillanatnyi érdek és a végcél közti ellentét – a proletár osztálytudat immanens tulajdonságává válik. E dialektikus kettősség belülről történő meghaladása jelenti a proletariátus külső győzelmének lehetőségét az osztályharcban.

Éppen e kettősség vezethet el annak megértéséhez, hogy – mint ezt mottónk is nyomatékosan állítja – az osztálytudat nem egyes proletárok, vagy összességük (tömegpszichológiai) tudata, hanem *az osztály történelmi helyzetének tudatossá vált értelme.* A pillanatnyi részérdeknek ugyanis, amelyben ez az értelem mindenkor tárgyiasul, és amely – ha a proletariátus osztályharca nem kíván az utópizmus legkezdetlegesebb szakaszába visszaesni – sohasem hagyható figyelmen kívül, két funkciója lehet: egy lépés a cél irányában, vagy a cél elhomályosítása. Hogy a kettő közül melyik valósul meg, az *kizárólag a proletariátus osztálytudatától és nem az egyes harcok sikerétől vagy kudarcától függ.* Marx már nagyon korán élesen rámutatott erre a veszélyre, amely különösen a „gazdasági" szakszervezeti harcban rejlik: „Ugyanakkor ... a munkásosztálynak nem szabad eltúloznia önmaga előtt e mindennapos harcok végső kihatását. Nem szabad elfelednie, hogy okozatok, nem pedig az okozatok okai ellen harcol ... hogy csak csillapítószereket alkalmaz, de a betegséget nem gyógyítja. Ezért nem szabad teljesen elmerülnie ezekben az elkerülhetetlen gerillaharcokban ... ahelyett hogy egyidejűleg próbálnák *(a szakszervezetek – ford.)* a rendszert megváltoztatni, ahelyett hogy szervezett erőiket a munkásosztály végső felszabadításának, vagyis a bérrendszer végleges eltörlésének emelőjeként használnák fel."[43]

43. Bér, ár és profit. MEM. 16. köt. 138.

Minden opportunizmus forrása abban rejlik, hogy az okozatokból és nem az okokból, a részekből és nem az egészből, a tünetekből és nem magából a dologból indul ki; hogy a részérdekekben és az értük folytatott harcban nem nevelési eszközt, a végső harcra (melynek sorsa attól függ, mennyire sikerült a pszichológiai tudatot a hozzárendelthez közelíteni) történő előkészítés nevelési eszközét, hanem önmagában értékest vagy legalábbis magán- és magáértvalósága szerint a cél felé vezetőt lát; egyszóval, a *proletariátus osztálytudatát a proletárok tényleges pszichológiai tudatállapotával cseréli fel.*

Ennek gyakorlati következményekkel terhes jellege abban mutatkozik meg, hogy eredményeként a proletariátus gyakran kisebb egységet és zártságot mutat cselekedeteiben, mint ahogyan ez az objektív-gazdasági tendenciáknak megfelelne. Az igazán gyakorlati osztálytudat ereje és fölénye éppen abban a képességben rejlik, hogy a gazdasági folyamat elszigetelt tünetei mögött meg tudja pillantani az egységet, a társadalom összefejlődését. Ez az összmozgás azonban a kapitalizmus korában külső megjelenési formáiban nem jelenthet közvetlen egységet. Bizonyos például, hogy egy világválság gazdasági alapja egységes, s gazdaságilag mint ilyen ragadható meg. Téridőbeli megjelenési formája azonban az izolált egymásmellettiség-egymásutániság, nem csupán a különböző országokban, de egy ország különböző termelési ágai között is. Ha a polgári gondolkodás „a társadalom különböző tagjait megannyi különálló társadalommá"[44] változtatja, súlyos elméleti hibát követ el ugyan, e hamis elmélet közvetlen gyakorlati következményei azonban teljesen megfelelnek a tőkés osztályérdekeknek. A polgári osztály egyfelől általában elméletileg képtelen arra, hogy a gazdasági folyamat egyes részeinek és tüneteinek megragadása fölé emelkedjen (*végső fokon* erre való

44. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 125.

képtelensége gyakorlati bukását is okozza). Nagyon fontos azonban számára, hogy a mindennapi élet közvetlen gyakorlati cselekedeteiben a proletariátusra is rákényszerítse ezt a cselekvésmódot. Ebben és csak ebben az esetben világosan kifejeződik ugyanis szervezeti stb. fölénye, míg a proletariátus egészen másfajta szervezettsége, annak *lehetősége, hogy osztályként szerveződjön meg,* gyakorlatilag nem juthat érvényre. Minél inkább előrehalad a kapitalizmus gazdasági válsága, a gazdasági folyamat egysége annál világosabban, *gyakorlatilag is megragadhatóan jelenik* meg. Bár jelen volt normális időszakokban is, a proletariátus álláspontjáról észre is volt vehető, a jelenségforma és a végső alap közti távolság olyan volt azonban, hogy nem lehettek gyakorlati konzekvenciái a proletariátus cselekvésében. A döntő válságkorszakokban ez megváltozik. Az összfolyamat egysége kézzelfogható közelségbe kerül. Ez olyannyira igaz, hogy még a kapitalizmus elmélete sem hagyhatja teljesen figyelmen kívül, ha adekvátan megragadni soha nem is képes. Ebben a helyzetben a proletariátus és vele együtt az egész emberiség sorsa attól függ, megteszi-e a munkásosztály ezt az egyetlen, *objektíve lehetővé* vált lépést. Ha a válság egyes tünetei izoláltan lépnek is fel (országok, termelési ágazatok szerint, „gazdasági" és „politikai" válságok formájában stb.), ha ennek megfelelően a munkás közvetlen, pszichológiai tudatában megjelenő reflexek izolált jelleget öltenek is, ma már lehetséges és szükséges e tudat meghaladása; szükségszerűségét a proletariátus egyre szélesebb rétegei *ösztönösen* érzik. Az opportunizmus elmélete, amely egészen az akut válság idejéig – látszólag – csupán akadályozta az objektív fejlődést, most azzal éppen ellentétes irányú lesz. Az az eredménye, hogy meggátolja a proletár osztálytudat továbbfejlődését a pusztán pszichológiai adottságoktól az objektív összfejlődéshez való adekvátságig, *hogy a pszichológiai adottságok szintjére szállítja le a proleta-*

riátus osztálytudatát, és a mindeddig csupán ösztönös előrehaladásának ellentétes irányt szab. Ez az elmélet, melyet még tévedésnek lehetett tekinteni, míg a proletár osztálytudat egységesítésének gyakorlati lehetősége objektíve-gazdaságilag nem volt még adva, ebben a helyzetben tudatos csalássá válik (függetlenül attól, hogy szószólói pszichológiailag tudatában vannak-e ennek vagy sem). A proletariátus helyes ösztöneivel szemben ugyanazt a funkciót tölti be, mint a kapitalista elmélet: a gazdasági helyzet totalitásának helyes felfogását, a proletariátus helyes osztálytudatát és annak szervezeti formáját, a kommunista pártot irreálisnak, a munkások „valódi" (tehát közvetlen, izolált nemzeti vagy szakmai) érdekeivel ellenségesnek, „igazi" (pszichológiailag adott) osztálytudatuktól idegen elvnek állítja be.

Az osztálytudat azonban, ha nincs is pszichológiai valósága, mégsem puszta fikció. A proletárforradalom végtelenül fájdalmas, visszaesésekkel teli menete, a kiindulóponthoz való örökös visszatérése, állandó önkritikája (melyről Marx beszél a *Brumaire* híres helyén), magyarázatát éppen az osztálytudat e valóságában találja meg.

A kapitalizmus válságából csak a proletariátus tudata mutathat kiutat. Míg e tudat nem jelenik meg, állandósul a válság, állandóan visszatér kiindulópontjához, a szituáció ismétlődik, míg végtelen sok szenvedés, iszonyú tévutak szemléltető oktatása után a történelem a proletariátusban tetőzi be a tudati folyamatot, és ezzel együtt kezébe adja a történelem vezetését is. A proletariátusnak azonban itt nincs választása. Mint Marx mondja, nemcsak „a tőke ellenében", hanem „önmaga számára"[45] is osztállyá kell válnia, osztályharca gazdasági szükségszerűségét tudatos akarattá, hatékony osztálytudattá kell változtatnia. Maguk az osztályharc-pacifisták és

45. Uo. 172.

-humanisták (akik akarva, akaratlanul a mindenképpen hosszú, fájdalmas és válságokkal teli folyamat meghosszabbításán dolgoznak) is megdöbbentek, mikor belátták, milyen szenvedéseket raktak a proletariátus vállaira e szemléltető oktatás meghosszabbításával. A proletariátus ugyanis nem menekülhet hivatásától. Csak az a kérdés, hogy mennyi szenvedés vár még rá, míg ideológiai érettségre, osztályhelyzete valóságos megismerésére, osztálytudatra tesz szert.

Bizonyos, hogy az ingadozás, a tisztázás hiánya maga is a polgári társadalom válságtünete. A proletariátus mint a kapitalizmus terméke, szükségképpen alá van vetve létrehozója létezési formáinak. E létezési forma az embertelenség, az eldologiasodás. Igaz, hogy a proletariátus puszta létezéséből kifolyólag is e létformák kritikája, tagadása. A kapitalizmus objektív válságának tetőzése előtt, azt megelőzően, hogy önmaga is világosan átlátna e válságon, és az igazi osztálytudatra szert tenne, az eldologiasodás puszta kritikája marad, és mint ilyen, csupán negációként emelkedik a tagadott jelenség fölé. Ha a kritika nem haladja meg egy rész puszta tagadását, ha nem irányul a totalitásra, akkor semmiképpen sem haladja meg a tagadott jelenséget (ezt mutatja például a legtöbb szakszervezeti vezető kispolgárisága). A puszta kritika, a kapitalizmus álláspontjáról gyakorolt kritika legjobban a különböző harci területek elválasztásában nyilvánul meg. Már az elválasztás puszta ténye is arra utal, hogy az eldologiasodás átmenetileg még uralja a proletariátus tudatát. Ha magától értetődően könnyebb is számára, hogy gazdaságilag és ne politikailag lássa át osztályhelyzete embertelenségét, s ez utóbbi ismét csak könnyebb, mint a kulturális tisztánlátás, mindezek a szétválasztások mégis a kapitalista életformáknak a proletariátusra gyakorolt, le nem küzdött hatalmát tükrözik.

Az eldologiasodott tudat egyformán és egyformán reménytelenül ragad meg a nyers empirizmus és az absztrakt utópiz-

mus szélsőségeiben. A tudat ezáltal vagy a dolgok törvényszerű mozgásának puszta szemlélőjévé válik (s úgy tekinti, hogy e mozgásba semmilyen körülmények között sem avatkozhat bele), vagy önmagát olyan hatalomnak tekinti, amely saját kénye-kedve szerint képes uralkodni a dolgok önmagában értelmetlen mozgása felett. Az opportunisták nyers empirizmusát már megismertük a proletariátus osztálytudatával való kapcsolatában. Most az utópizmusnak, mint az osztálytudat belső csökkenését jelző lényegi momentumnak a funkcióját kell megragadnunk. (Utópizmus és empirizmus itt végrehajtott, tisztán módszertani szétválasztása semmiképpen sem jelenti azt, hogy egyes egyénekben vagy irányzatokban ne egyesülhetnének. Ellenkezőleg, nagyon gyakran együtt lépnek fel, és belső lényegük szerint is összetartoznak.)

A fiatal Marx filozófiai erőfeszítéseinek nagy része azt célozta, hogy a különböző hamis tudatelméleteket (mind a hegeli iskola „idealista", mind Feuerbach „materialista" elméleteit) cáfolva, helyes felfogást alakítson ki a tudat történelmi szerepéről. Már az 1843-as levélváltás is a fejlődés immanens tényezőjének tekinti a tudatot. A tudat nem a valóságos történelmi fejlődésen túl fekszik. Nemcsak a filozófusok viszik be a világba; nem jogos tehát előkelően lepillantani a világ kis csetepatéira, és megvetni ezeket: „Mi csak megmutatjuk neki (a világnak – L. Gy.), hogy voltaképpen miért is harcol, a tudat pedig olyan dolog, amelyet el kell sajátítania, még ha nem akarja is." Ezért csak arról lehet szó, hogy „megmagyarázzuk neki saját akcióit"[46]. A *Szent család* nagy Hegel-ellenes polémiája[47] főleg ebben a pontban összpontosul. Hegel felemássága abban rejlik, hogy az abszolút szellemet csak látszólag teszi a történelem szubjektumává; a tudatnak

46. Levelek a Deutsch–Französische Jahrbücherből. MEM. 1. köt. 348.
47. Vö. a Mi az ortodox marxizmus? című tanulmánnyal.

a történelmi folyamattal szemben így létrejött transzcendenciája tanítványainál „szellem" és „tömeg" előkelő és reakciós szembeállításává változott, melynek felemásságát, abszurditását és a hegeli szint mögé való visszaesését Marx kíméletlenül bírálja. Kiegészítésként szolgál ehhez aforisztikus Feuerbarch-kritikája. A tudatnak a materializmus által megalapozott evilágisága most ismét a fejlődés puszta szintjeként, a „polgári társadalom" szakaszaként jelenik meg, és vele szemben Marx a tudat feladataként a „gyakorlati-kritikai tevékenység"-et, a „világ megváltoztatásá"-t jelöli meg. Ezzel létrejött az utópistákkal való számvetés filozófiai alapja. Az ő gondolkodásukban is a társadalmi mozgásnak és e mozgás tudatának ugyanez a kettőssége van jelen. A tudat valamilyen túlvilágból belép a társadalomba, és azt az eddig követett téves utakról a helyes út felé tereli. A proletármozgalom fejletlen jellege még nem teszi számukra lehetővé, hogy magában a történelemben, abban a módban, ahogyan a proletariátus osztállyá szerveződik, tehát a proletariátus osztálytudatában pillantsák meg a fejlődés hordozóját. Még nem képesek „számot ... adni ... maguknak arról, ami szemük előtt lejátszódik, és annak szóvivőivé ... válni ..."[48].

Illúzió lenne azonban azt hinni, hogy az utópizmus kritikájával, annak történelmi felismerésével, hogy a fejlődéssel kapcsolatos, nem-utópikus állásfoglalás *objektíve lehetővé* vált, törölhetjük az utópizmust a proletariátus felszabadító harcából. Ez csak annyiban igaz, amennyiben, és az osztálytudat azon fokozataira igaz, amelyeken valóban megvalósult elmélet és gyakorlat Marx által leírt valóságos egysége, az osztálytudat valóságos-gyakorlati beavatkozása a történelem menetébe, s ezzel együtt az eldologiasodás gyakorlati átlátása is. Ez azon-

48. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 137. Vö. még: Kommunista kiáltvány. III. 3.

ban semmiképpen sem egységesen, egy csapásra történik. Itt nemcsak nemzeti vagy „társadalmi" árnyalatokról beszélünk, hanem ugyanazon munkásrétegek tudatának árnyalatairól is. Erre a legjellemzőbb és legfontosabb példa gazdaság és politika elválasztása. Kiderül, hogy vannak a proletariátusnak olyan rétegei, amelyek a gazdasági harcban rendelkeznek a helyes osztályösztönökkel, ezeket osztálytudattá is képesek kiépíteni, az állam kérdésében azonban teljesen utópisztikus álláspontón maradnak. Magától értetődik, hogy ez nem jelent mechanikus kettéosztást. A politika funkciójáról vallott utópisztikus nézet dialektikusan visszahat a gazdasági fejlődésről, különösen pedig a gazdasági egészéről vallott nézetekre (például a szindikalizmus forradalomelmélete). Lehetetlen ugyanis politika és gazdaság közti kölcsönhatás felismerése nélkül az egész gazdasági rendszer elleni harc és a gazdaság totalitásának átszervezése. Hogy még e szinten is, amely pedig a legközelebb áll a proletariátus közvetlen életérdekeihez, ahol a jelenlegi válság lehetővé teszi a helyes cselekvés kiolvasását a történelem menetéből, mennyire nem meghaladott az utópikus gondolkodás, azt az olyan teljesen utópisztikus elméletek, mint Ballod vagy a guild-szocializmus hatása mutatja. Még élesebben mutatkozik meg e struktúra olyan területeken, ahol a társadalmi fejlődés még nem jutott el addig, hogy létrehozza önmagából a totalitás szemléletének objektív lehetőségét. Ez a legvilágosabban a proletariátusnak a tisztán ideológiai kérdésekkel, a kultúra kérdéseivel kapcsolatos elméleti és gyakorlati magatartásával kapcsolatban látható. E kérdések ma csaknem teljesen izolált helyet foglalnak el a proletariátus tudatában; nem tudatosult szerves összefüggésük az osztály közvetlen életérdekeivel és a társadalom totalitásával. Az e téren nyújtott teljesítmény ezért ritkán több, mint a kapitalizmusnak a proletariátus által elvégzett önkritikája. E te-

rületen ezért mind az elméletileg, mind a gyakorlatilag nyújtott pozitív megoldások csaknem teljesen utópikus jellegűek.

Ezen árnyalatok ezért egyrészt objektív, történelmi szükségszerűségek, a tudatossá válás objektív lehetőségeinek különbségei (politika és gazdaság összefüggése a kulturális kérdésekkel összehasonlítva), másrészt azonban ott, ahol adva van a tudat objektív lehetősége, a pszichológiai osztálytudat és a totális helyzet adekvát megismerése közti távolság fokozatait jelentik. *E* szinteket azonban már nem lehet gazdasági-társadalmi okokra visszavezetni. *Az osztálytudat objektív elmélete objektív lehetőségének elmélete.* Csaknem teljesen feltáratlan, bár bizonyosan fontos eredményekhez vezetne annak vizsgálata, hogy meddig terjed a kérdések és a gazdasági érdekek rétegződése a proletariátuson *belül.* A proletariátuson belüli rétegződésnek, valamint az osztályharc problémáinak bármilyen mélyreható tipológiájában mindenkor az osztálytudat objektív lehetősége megvalósításának kérdése merül fel. Ha a kérdéseket korábban csupán rendkívüli egyének vetették fel (gondoljunk a diktatúraprobléma Marx által kidolgozott, teljesen utópiamentes előrelátására), ma az egész osztály számára valóságos és aktuális kérdés: a proletariátus belső átalakulásának, saját történelmi küldetése szintjére történő felemelkedésének problémája. Olyan ideológiai válság ez, melynek megoldását csak a gazdasági világválság gyakorlati megoldása teszi lehetővé.

Végzetes lenne illúziókat táplálni annak az útnak a hosszúságát látván, amelyet a proletariátus ideológiailag már maga mögött hagyott. Ugyanilyen végzetes lenne azonban, ha teljesen figyelmen kívül hagynánk azokat a proletariátuson belüli erőket, amelyek a kapitalizmus ideológiai meghaladásának irányába mutatnak. Az a puszta tény, hogy minden proletárforradalom – egyre növekvő mértékben és egyre nagyobb tudatossággal – létrehozta az egész proletariátus állam-

szervezetté nőtt harci szervezetét, a munkástanácsot, annak jele pl., hogy a proletariátus osztálytudata itt győzelmesen meg tudja haladni vezető rétegének elpolgáriasodását.

A forradalmi munkástanács, amelyet sohasem szabad opportunista karikatúráival összetévesztenünk, egyike azoknak a formáknak, amelyekért a proletár osztálytudat létrejötte óta szakadatlan harcot folytat. Léte és állandó fejlődése azt mutatják, hogy a proletariátus már a tudatosulás, a győzelem küszöbén áll. A munkástanács ugyanis a kapitalista eldologiasodás politikai-gazdasági meghaladása. Amint a diktatúra utáni állapotban meg kell haladnia a törvényhozás, végrehajtás és bíráskodás burzsoá megosztását, úgy az uralomért folytatott harcban arra hivatott, hogy egyrészt a proletariátus idő- és térbeli izolációját, másrészt gazdaságot és politikát a proletár cselekvés valóságos egységében kapcsolja össze, és ezzel elősegítse a közvetlen érdek és a végcél közti dialektikus kettősség kibékítését.

Sohasem szabad figyelmen kívül hagyni azt a távolságot, amely még a forradalmi munkások tudati állapotát is elválasztja a proletariátus igazi osztálytudatától. Ez a tényállás is csak az osztályharc és osztálytudat marxista elméletével magyarázható. *A proletariátus csak annyiban valósítja meg magát, amennyiben önmagát megszünteti, amennyiben osztályharca végigharcolása útján létrehozza az osztály nélküli társadalmat.* Az e társadalomért folytatott harc, amelynek a proletariátus diktatúrája csak egyik szakasza, nemcsak a külső ellenség, a burzsoázia elleni küzdelem, hanem egyben a proletariátus *önmagával* folytatott csatája is azon elszürkítő és megalázó hatások ellen, amelyeket a kapitalista rendszer gyakorol osztálytudatára. Csak akkor győzött valóban, ha legyőzte önmagában e hatásokat. Az egyes, egyesítendő területek izolált jellege, a különböző tudati szintek, amelyeket a proletariátus a különböző területeken meghódított, pontosan mutat-

ják, hogy mi az, amit az osztály elért, és mi az, amit még ezután kell elérnie. A proletariátusnak semmiféle önkritika miatt sem szabad szégyenkeznie, mert győzelme csak az igazság győzelmét jelentheti; ezért az önkritika – életeleme.

1920 március

AZ ELDOLOGIASODÁS ÉS A PROLETARIÁTUS TUDATA

Radikálisnak lenni annyi, mint a dolgot gyökerénél megfogni. Az ember gyökere azonban maga az ember.
Marx: *A hegeli jogfilozófia kritikájához*

Semmiképpen nem véletlen, hogy Marx mindkét nagy és érett műve, mely a kapitalista társadalom egészének ábrázolását és alapvető jellegének bemutatását tűzte ki céljául, az áru elemzésével kezdődik. Mert az emberiség fejlődésének ezen a fokán nincs egyetlen olyan probléma sem, amely – végső elemzésben – ne ehhez a kérdéshez vezetne, s melynek megoldását ne az *árustruktúra* rejtélyének megoldásában kellene keresnünk. A problémának ezt az általánosságát természetesen csak akkor érhetjük el, ha maga a kérdésfelvetés is rendelkezik olyan mélységgel és szélességgel, mint Marx elemzéseiben; ha az áru problémája nemcsak a szaktudománynak felfogott közgazdaságtan egymagában álló vagy akár központi kérdéseként jelenik meg, hanem a kapitalista társadalom központi, alapvető, szerkezeti problémájaként, annak minden megnyilvánulásában. Mert az áruviszonyok struktúrájában csak így találhatjuk meg a polgári társadalomban jelentkező minden tárgyiság-forma és az ezeknek megfelelő valamennyi szubjektivitásforma ősképét.

1.

Az árustruktúra lényegére már gyakran rámutattak, alapja nem más, mint hogy valamely viszony, valamely személyek közti kapcsolat dologszerű jelleget s ily módon „kísérteties tárgyiságot" ölt, ami azután a maga szigorú, látszólag teljesen zárt és racionális öntörvényűsége folytán alapvető lényegének, vagyis az ember és ember közti viszonynak legkisebb nyomát is elfedi és eltünteti. Hogy ez a kérdésfelvetés már a közgazdaságtan számára is milyen központi jelentőséget nyert, hogy ennek a módszertani kiindulópontnak az elejtése a vulgármarxizmus gazdaságtani nézetei szempontjából milyen következményekkel járt, itt most nem képezi vizsgálódásunk tárgyát. Itt csupán – a marxi gazdaságtani elemzés *eleve feltételezése* alapján – azokra az alapvető problémákra kell rámutatnunk, amelyek egyrészt az áru fétisjellegéből, mint sajátos tárgyiság-formából, másrészt pedig a szubjektumnak az áruhoz való, e formának megfelelő viszonyából adódnak; mert csak ezek megértése teszi lehetővé számunkra, hogy tiszta képet kaphassunk a kapitalizmus és hanyatlásának ideológiai problémáiról.

Mielőtt azonban magát a problémát tárgyalhatnánk, tisztáznunk kell azt, hogy az árufetisizmus problémája korunk, a *modern* kapitalizmus korának *sajátos* kérdése. Tudjuk, már a társadalmi fejlődés igen primitív fokán is volt árucsere, s ennek megfelelően voltak szubjektív és objektív áruviszonyok. *Itt* azonban az a kérdés: milyen mértékben képes az árucsere és annak minden strukturális következménye a társadalom *egész* külső-belső életének befolyásolására. Az a kérdés tehát, hogy az árucsere végül is milyen mértékben uralkodó formája egy társadalom anyagcseréjének, nem kezelhető – a modern,

már az uralkodó áruforma befolyása alatt eldologiasodott gondolkodási mechanizmusnak megfelelően – egyszerűen mennyiségi kérdésként. A különbség a között a társadalom között, amelyikben az áruformát tekinthetjük az uralkodó, minden életmegnyilvánulást döntő módon befolyásoló formának, és aközött, amelyikben az áruforma csak epizódszerepet játszik, sokkal inkább minőségi jellegű. Mert az adott társadalmak valamennyi szubjektív és objektív jelensége ennek a különbségnek megfelelően ölt minőségileg más és más tárgyiság-formát. Marx az áruformának ezt a primitív társadalom vonatkozásában játszott epizódszerepét nagyon erőteljesen hangsúlyozza: „A közvetlen cserekereskedelem, a cserefolyamat természetadta formája, sokkal inkább kifejezi a használati értékek kezdődő átváltozását árukká, mint az árukét pénzzé. A csereérték nem tesz szert szabad alakra, hanem még közvetlenül a használati értékhez van kötve. Ez kettősen mutatkozik. Maga a termelés az egész szerkezetében használati értékre, nem pedig csereértékre irányul, s ezért csak a fogyasztáshoz szükségesnek a mértékét meghaladó többletük révén ér véget itt a használati értékek használati érték volta, s lesznek a csere eszközévé, áruvá. Másrészt árukká csak a közvetlen használati érték határain belül lesznek, habár polárisan elosztva, úgyhogy az árubirtokosok által kicserélendő áruk használati értékek kell hogy legyenek mindkettőjük számára, de mindegyik a nem-birtokosa számára használati érték. Valójában az áruk cserefolyamata eredetileg nem a természetadta közösségek ölében jelenik meg, hanem ott, ahol ezek véget érnek, határaikon, azon a néhány ponton, ahol más közösségekkel érintkezésbe lépnek. Itt kezdődik a cserekereskedelem, és innen üt vissza a közösségek belsejébe, s hat bomlasztóan a közösségre."[1]

1. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 31.

A befelé forduló árucsere bomlasztó hatására vonatkozó marxi megállapítás nagyon világosan rámutat arra a minőségi fordulatra, ami az áru uralmából következik. De ez társadalom belső felépítésére gyakorolt hatás sem elegendő ahhoz, hogy az áruforma valamely társadalom konstitutív formájává válhasson. Ehhez – mint fentebb már ez a tény kellő hangsúlyt kapott – az áruformának át kell járnia és a maga mására kell formálnia a társadalom életének valamennyi megnyilvánulását, nem pedig csupán magukban véve tőle független, használati értékek termelésére irányuló folyamatokat kell külsődlegesen összekapcsolnia.

Az a minőségi különbség azonban, amely az áru, mint az emberek közötti társadalmi anyagcsere egyik formája (sok más között), és az áru, mint a társadalom alakulásának egyetemes formája között fennáll, nem csupán abban mutatkozik meg, hogy az áruviszony, egyedi jelenségként, a társadalom felépítésére és tagozódására rendkívül negatív hatást gyakorol, hanem ez a különbség visszahat magának a kategóriának a jellegére és érvényére is. Az áruforma univerzális formaként, önmagában véve is más képet mutat, mint partikuláris, egyedi-elszigetelt, nem uralkodó jelenségként. Hogy az átmenetek itt is egybemosódnak, nem szabad, hogy elfedje a döntő különbség minőségi jellegét. Így Marx kiemeli a nem uralkodó árucsere ismertetőjegyeként: „Az a mennyiségi viszony, amelyben a termékek kicserélődnek, eleinte teljesen véletlen. Azért öltenek áruformát, mert egyáltalában kicserélhető dolgok, azaz ugyanannak a harmadik valaminek a kifejezései. A csere továbbfolytatása és a csere céljára történő rendszeresebb újratermelés ezt a véletlenszerűséget mindinkább megszünteti. Egyelőre azonban nem a termelők és fogyasztók, hanem a kettőjük között közvetítő kereskedő számára, aki a pénzben kifejezett árakat összeveti és a különbözetet zsebre teszi. Az egyenértékűséget a kereskedő magával a mozgással tételezi. A

kereskedelmi tőke eleinte csupán közvetítő mozgás olyan végpontok között, amelyeken nem uralkodik, és olyan előfeltételek között, amelyeket nem ő teremt."[2]

És ez a fejlődés, az áruformának az egész társadalom valódi uralkodó formájává való válása, csak a modern kapitalizmusban megy végbe. Ezért nem lehet csodálni többé, hogy a gazdasági viszonyok személyi jellegét a kapitalista fejlődés kezdetén még viszonylag világosan áttekintették, ahogy azonban a fejlődés előrehaladt, s egyre bonyolultabb és közvetítettebb formák keletkeztek, ennek a dologi buroknak az áttekintése egyre nehezebbé vált, egyre ritkábban következett be. Marx így ír erről: „A korábbi társadalmi formákban ez a közgazdasági misztifikálás főleg a pénzre és a kamatozó tőkére vonatkozóan észlelhető. Ez a misztifikálás a dolog természeténél fogva ki van zárva, először ott, ahol a termelés célja túlnyomóan a használati érték, a saját szükséglet közvetlen kielégítése; másodszor ott, ahol – úgy mint az ókorban és a középkorban – a rabszolgaság vagy a jobbágyság alkotja a társadalmi termelés széles alapját, s az uralmi és a szolgasági viszonyok, amelyek úgy tűnnek fel és úgy láthatók mint a termelési folyamat közvetlen hajtórugói, elleplezik a termelési feltételek uralmát a termelők fölött."[3]

Mert csak az össztársadalmi lét egyetemes kategóriájaként válik felfoghatóvá az áru a maga hamisítatlan lényegében. Csak ebben az összefüggésben nyeri el az áruviszonyok által létrejött eldologiasodás a maga döntő jelentőségét és szerepét mind a társadalom objektív fejlődése, mind pedig az embereknek ehhez való viszonya vonatkozásában: az emberi tudat mindazon formáknak való alárendelődése szempontjából, melyek ezt az eldologiasodást kifejezik; valamint azoké-

2. A tőke. 3. 1961. 330.
3. I. m. 796.

ból a kísérletekéből, melyek ennek a folyamatnak a megértésére vagy pusztító következményeivel szembeni fellázadásra, az ily módon keletkezett „második természet" szolgaságából való kiszabadulásra irányulnak. Marx az eldologiasodás alapjelenségét a következőképpen írja le: „Az áruforma titokzatossága tehát egyszerűen abban áll, hogy az áruforma az emberek számára saját munkájuk társadalmi jellegét úgy tükrözi vissza, mint magának a munkaterméknek tárgyi jellegét, mint ezeknek a dolgoknak társadalmi természeti tulajdonságait, ennélfogva a termelőknek az összmunkához való társadalmi viszonyát is úgy, mint tárgyaknak rajtuk kívül létező társadalmi viszonyát. E quid pro quo révén a munkatermékek árukká, érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgokká válnak . . . Csak maguknak az embereknek a meghatározott társadalmi viszonya az, ami itt számukra dolgok viszonyának fantasztikus formáját ölti."[4]

Ezzel a társadalom struktúrájában alapvető szerepet játszó ténnyel kapcsolatban mindenekelőtt világosan le kell szögezni újra és újra azt, hogy általa kerül szembe az emberrel saját tevékenysége, saját munkája, mint valami objektív, valami tőle függetlenül létező, rajta embertől idegen öntörvényűséggel uralkodó dolog. Mégpedig mind objektív, mind szubjektív vonatkozásban. Objektíve, mivel kész dolgok és dologi kapcsolatok egész világa jön létre (az áruk és piaci mozgásuk világa), melynek törvényeit az ember fokozatosan felismeri ugyan, de ezek a törvények ekkor is leküzdhetetlen, önmagukban ható erőkként állnak szemben vele. Megismerésüket tehát az individuum kétségkívül kamatoztathatja saját javára, de még így sincs módja arra, hogy tevékenysége által a dolgok valóságos menetében változást idézhessen elő. Szubjektíve

4. A tőke. 1. MEM. 23. kot. id. kiad. 75. Vö. ezzel az ellentéttel kapcsolatban tisztán közgazdaságtanilag az áruk értékükön, illetve termelési árukon történő cseréjének különbségét. A tőke. 3. 170. k.

pedig, mivel – az árugazdaság kiteljesedését feltételezve – az ember tevékenysége magával az emberrel szemben objektiválódik, áruvá lesz, mely a társadalmi természettörvények embertől idegen objektivitásának alávetve, éppen úgy az embertől függetlenül folytatja mozgását, mint a szükségletek kielégítésének valamely árudologgá vált tárgya. „A tőkés korszakot tehát az jellemzi – írja Marx –, hogy a munkaerő magának a munkásnak a számára egy birtokában levő áru formáját... ölti. Másrészt a munkatermékek áruformája csak ettől a pillanattól kezdve válik általánossá."[5]

Az áruforma egyetemessé válása tehát mind szubjektív, mind objektív szempontból az árukban tárgyiasuló emberi munka absztrakcióját hozza magával. (Másrészt viszont történelmi lehetőségét ennek az absztrakciós folyamatnak a tényleges végbemenetele teremti meg.) Objektíve, mivel az áruforma, mint minőségileg különböző tárgyak egyenlőségének, cserélhetőségének formája, csak azáltal válik lehetségessé, hogy azok – *ebben* a vonatkozásban, amelyben azok természetesen első ízben tárgyiasulnak árukként – formálisan egyenlőnek foghatók fel. Ahol is formális egyenlőségük elve csupán lényegük absztrakt (tehát formálisan egyenlő) emberi munka termékeként való felfogására épülhet. Szubjektíve pedig, mivel az absztrakt emberi munkának ez a formális azonossága nemcsak annak a közös nevezőnek a szerepét tölti be, melyre az áruviszony kapcsán a különböző tárgyak redukálódnak, hanem az áruk tényleges termelési folyamatának reális alapelvévé is válik. Természetesen nem állhat itt szándékunkban, hogy ezt a folyamatot, a modern munkafolyamat keletkezését, az izolált, „szabad" munkások, a munkamegosztás stb. létrejöttét még akár vázlatszerűen is tárgyaljuk. Itt csupán arról van szó, hogy megállapítsuk, miszerint az absztrakt,

5. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 162.

egyenlő, összehasonlítható, a társadalmilag szükséges munkaidővel egyre fokozottabb pontossággal mérhető munka, a kapitalista munkamegosztás keretei közötti munka a tőkés termelés termékeként és előfeltételeként csak magának a termelésnek a fejlődése során keletkezik; tehát csak ennek a fejlődésnek a során válik olyan társadalmi kategóriává, amely az ily módon keletkező társadalom objektumainak és szubjektumainak, a természethez való viszonyuknak, tárgyiság-formáját döntően meghatározza.[6] Ha követjük azt az utat, amelyet a munkafolyamat fejlődése a kézművességtől a kooperáción és a manufaktúrán keresztül a gépiparig maga mögött hagyott, feltárul előttünk az egyre növekvő racionalizálás, a munkások minőségi, emberi-individuális tulajdonságainak egyre fokozottabb kikapcsolása. Egyrészt, mivel a munkafolyamat egyre növekvő mértékben tagolódik szét absztrakt-racionális részműveletekre, ami által a munkásnak a termékhez, mint egészhez való viszonya széthull, és munkája egyetlen, önmagát mechanikusan ismétlő speciális funkcióra redukálódik. Másrészt, mivel ennek a racionalizálásnak a során és következtében kialakul a társadalmilag szükséges munkaidő, a racionális kalkulációk alapja, először csupán empirikusan megragadható, átlagos munkaidőként, később azonban a munkafolyamat mind erősebb mechanizálása és racionalizálása folytán objektíven kiszámítható munkapenzumként, mely mint kész és zárt objektivitás áll szemben a munkással. A munkafolyamat modern, „pszichológiai" széttagolásával (Taylor-rendszer) ez a racionális mechanizálódás behatol egészen a munkás „lelkébe": még saját pszichológiai tulajdonságai is különválnak személyisége egészétől, vele szemben objektiválódnak, hogy minél jobban beilleszthetők legyenek azután a racionalizált, speciális

6. I. m. 302–303., 324. stb.

rendszerekbe, s kalkulációs fogalmi formára hozhatók legyenek.[7]

Számunkra az itt érvényesülő *elv* a legfontosabb: a kalkulációra, a *kalkulálhatóságra* beállított racionalizálás elve. A legdöntőbb változások pedig, amelyek a gazdasági folyamat szubjektumát és objektumát illetően végbemennek, a következők: Először is, a munkafolyamat kiszámíthatósága szakítást kíván magával a termék szerves-irracionális, mindig minőségileg meghatározott egységével. A racionalizálás, a valamennyi elérendő végeredmény egyre egzaktabb előre-kiszámításának értelmében véve a dolgot, csak minden komplexum elemi részeire való legpontosabb szétbontása, előállításuk speciális résztörvényszerűségeinek felderítése és megállapítása által érhető el. Így tehát szakítani kell egyrészt az egész termék szerves, az *empirikus munkatapasztalatok hagyományos összefonódására* épített előállításával: racionalizálás tehát elképzelhetetlen specializálás nélkül.[8] Eltűnik az egységes termék mint a munkafolyamat tárgya. A folyamat racionalizált részrendszerek objektív összefoglalásává lesz, részrendszereké, melyek egységét merőben kalkulációs úton határozzák meg, melyek tehát egymással szemben *véletlenszerűnek* kell hogy feltűnjenek. A munkafolyamat racionális-kalkulatórikus szétbontása megszünteti az egymásra vonatkoztatott és a termékben egységgé alakuló részműveletek szerves szükségszerűségét. A termék mint áru egysége nem esik egybe többé használati értékként jelentkező egységével: keletkezése részműveleteinek technikai önállósulása a társadalom kapitalizálódása során gazdaságilag is a

7. Ezt az egész folyamatot történelmileg és rendszerében a Tőke első kötete tárgyalja. A tényeket azonban – természetesen javarészt az eldologiasodás problémájára való vonatkoztatásuk nélkül – a polgári nemzetgazdaságtanban is megtalálhatjuk, így Büchernél, Sombartnál, A. Webernél, Gottl-Ottlilienfeldnél stb.

8. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 453–454.

részműveletek önállósulásaként, a termék árujellegének az előállítása különböző fokozatain jelentkező és egyre növekvő relativizálódásaként mutatkozik meg.[9] Ahol is annak a lehetőségével, hogy egyazon használati érték termelésének momentumai tér- és időbelileg elszakadnak egymástól, többnyire egészen heterogén használati értékekre vonatkoztatott részműveletek térbeli-időbeli stb. összefonódása jár együtt.

Másodszor, a termelés objektumának ez a szétszakítása szükségképpen szubjektuma szétszakítását is jelenti. A munkafolyamat racionalizálásának következtében a munkás emberi tulajdonságai és sajátságai mindinkább *csupán hibaforrásként* jelennek meg ezeknek az absztrakt résztörvényeknek a racionálisan előre kiszámított funkcionálásával szemben. Az ember sem objektíven, sem a munkafolyamathoz való viszonyulásának során nem úgy jelenik meg, mint annak tulajdonképpeni hordozója, hanem mechanizált részként illesztődik bele egy mechanikus rendszerbe, amit már eleve készen talál, mint tőle teljesen függetlenül funkcionálót, s aminek a törvényszerűségeibe akaratának teljes feladásával bele kell illeszkednie.[10] Ezt az akaratnélküliséget még csak fokozza, hogy a munkafolyamat egyre növekvő racionalizálásával és mechanizálásával a munkás tevékenysége is mindinkább elveszti tevékenységjellegét, s valamiféle *kontemplatív* magatartássá lesz.[11] Ez a kontemplatív magatartás egy mechanikus-törvényszerű folyamattal szemben, mely a tudattól függetlenül, bármely emberi

9. I. m. 333. 58/a lábjegyzet.

10. Az *individuális* tudat szempontjából ez a látszat teljességgel jogos. Az osztály vonatkozásában meg kell jegyezni, hogy ez az alávetés hosszas harc eredménye volt, s ez a harc a proletariátus osztállyá szerveződésével – magasabb szinten és megváltozott fegyverekkel – újra megindul.

11. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 349–351., 392–394., 429. stb. Magától értetődik, hogy ez a „kontempláció" nagyobb fizikai és idegi igénybevételt jelenthet, mint a kézműves jellegű „aktivitás". Ez az összefüggés azonban nem tartozik már vizsgálódásunk tárgykörébe.

tevékenységtől befolyásolhatatlanul zajlik le, tehát kész és önmagában zárt rendszerként jelenik meg, átalakítja az ember világgal szembeni közvetlen viselkedésmódjának alapkategóriáit is: közös nevezőre hozza az időt és a teret, az időt a tér szintjén nivellálja. A folyamat, amelyben „az ember a gép alárendeltje lett – írja Marx –, oda vezet, hogy az emberek eltűnnek a munka mögött; hogy az óra ingája két munkás viszonylagos tevékenységének éppoly pontos mérője lett, mint két mozdony sebességének. Tehát nem azt kell mondani, hogy egyik ember egy órája egyenlő egy másik ember egy órájával, hanem inkább azt, hogy egy ember egy óra tartama alatt annyit ér, mint egy másik ember egy óra tartama alatt. Az idő minden, az ember már semmi, legfeljebb az idő megtestesülése. Minőségről nincs többé szó. Egyedül a mennyiség dönt el mindent: órát óráért, napot napért . . ."[12].

Az idő ezáltal elveszíti minőségi, változó, folyamatszerű, illanó jellegét: pontosan körülhatárolt, mennyiségileg mérhető „dolgokkal" (a munkások eldologiasodott, mechanikusan objektiválódott, az emberi személyiség egészétől élesen elkülönített „teljesítményeivel") megtöltött kontinuummá merevedik: térré.[13] Ebben az absztrakt, pontosan mérhető, fizikai térré változott időben, mint környezetben, amely a munkatermék tudományosan-mechanikusan szétbontott és specializált előállításának egyszerre előfeltétele és következménye is, a szubjektumoknak ugyanilyen racionálisan szét kell bomlaniok, aprózódniok. Egyrészt, mivel mechanikussá vált részmunkájuk, munkaerejüknek személyiségük egészével szembeni objektiválódása, mely már a munkaerő áruként történt eladásakor végbement, tartós és felszámolhatatlan mindennapi valósággá lesz, úgyhogy a személyiség itt is a legkisebb befolyás-

12. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 82.
13. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 322–323.

sal sem rendelkező nézőjévé lesz annak, mi történik saját létével, mint egy idegen rendszerbe beillesztett, izolált részecskével. Másrészt a termelési folyamat mechanizálódó lebontása azokat a kötelékeket is széttépi, melyek a munka egyes szubjektumait a „szerves" termelés során közösséggé fűzték össze. A termelés mechanizálódása ebben a vonatkozásban is izolált, absztrakt atomokká teszi őket, akik többé nem közvetlenül-szervesen, nem munkateljesítményeiken keresztül tartoznak össze, ellenkezőleg: összefüggésüket egyre fokozottabb mértékben kizárólag csak annak a mechanizmusnak az absztrakt törvényszerűségei közvetítik, amelybe bele kell illeszkedniök.

Az ipari üzem belső szervezeti formájának efféle hatása azonban – magán az üzemen belül is – lehetetlen lenne, ha nem az egész kapitalista társadalom felépítése nyilvánulna meg – koncentrálva – benne. Mert végsőkig menő elnyomást, minden emberi méltóság megcsúfolását jelentő kizsákmányolást a kapitalizmus előtti társadalmak is ismertek: még a mechanikusan egyforma jellegű munkára épülő tömegüzemeket is, mint pl. az egyiptomi és kisázsiai csatornaépítéseknél, a római bányákban stb.[14] Ez a tömegmunka azonban ott egyrészt nem válhatott még sehol sem *racionálisan mechanizált* munkává, másrészt ezek a tömegüzemek izolált jelenségek maradtak egy másként (természetadta módon) termelő és ennek megfelelően másként is élő közösségen belül. Az ily módon kizsákmányolt rabszolgák ezért kívül álltak a számításba jövő „emberi" társadalmon, sorsukat még kortársaik, még a legnagyobb és legnemesebb gondolkodók sem tekinthették emberi sorsnak, nem tekinthették az ember sorsának. Az árukategória egyetemessé válásával ez a viszony radikálisan és minőségileg megváltozik. A munkás sorsa az egész társadalom álta-

14. Vö. ezzel kapcsolatban Gottl-Ottlilienfeld: Wirtschaft und Technik. Grundriss der Sozialökonomie. 2. köt. Tübingen. 1914. 234. kk.

lános sorsává lesz; sőt, e sors általánossága az előfeltétele annak, hogy az üzemek munkafolyamata ebben az irányban fejlődjön, alakuljon. Mert a munkafolyamat racionális mechanizálása csak akkor válik lehetségessé, ha létrejön a „szabad" munkás, aki munkaerejét, mint valami „birtokában levő" árut, mint valamiféle dolgot, mely „tulajdona", szabadon áruba bocsáthatja a piacon. Míg ez a folyamat csak keletkezőfélben van, bár a többletmunka kisajtolásának eszközei brutálisabbak, nyíltabbak, mint a későbbi, fejlettebb stádiumokban, maga a munka eldologiasodási folyamata azonban, tehát a munkás tudatának eldologiasodásáé is, sokkal kevésbé előrehaladott még. Ehhez okvetlenül szükséges, hogy a társadalom szükségleteinek teljes kielégítése az árucsere formájában történjék. A termelőknek termelőeszközeiktől való elválasztása, minden ősi termelési egység stb. felbomlasztása és széttagolása, a modern kapitalizmus keletkezésének minden gazdasági-társadalmi előfeltétele ebbe az irányba hat: hogy ti. az ősi, az emberi viszonyokat leplezetlenebbül megmutató kapcsolatokat racionalizáltan eldologiasítottakkal helyettesítsék. „A személyek társadalmi viszonyai, amelyek munkájukban érvényesülnek – mondja Marx a kapitalizmus előtti társadalmakról –, mindenesetre saját személyi viszonyaikként jelennek meg, és nincsenek a dolgok, a munkatermékek társadalmi viszonyainak álcázva."[15] Ez azonban azt jelenti, hogy a racionális mechanizálás és kalkulálhatóság elvének az élet valamennyi megjelenési formáját át kell járnia. A szükségletek kielégítésére szolgáló tárgyak többé nem valamely közösség (pl. faluközösség) szerves életfolyamatának termékeiként jelennek meg, hanem egyrészt fajtájuk absztrakt példányaiként, melyek fajtájuk más példányaitól elvben nem különböznek, másrészt izolált tárgyakként, melyek birtoklása vagy hiánya

15. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 79–80.

racionális kalkulációtól függ. Csak amikor a társadalom egész élete ilyen módon szétporlik áruk izolált csereaktusaivá, jöhet létre a „szabad" munkás, akinek sorsa egyidejűleg az egész társadalom tipikus sorsává kell hogy legyen.

Az így keletkező izoláltság és atomizáltság persze látszat csupán. Az áruk mozgása a piacon, értékük kialakulása, egyszóval: minden racionális kalkuláció reális mozgástere nem csupán alá van vetve szigorú törvényeknek, hanem a kalkuláció alapjaként előfeltételezi minden történés szigorú törvényszerűségét. Az individuumnak ez az atomizálódása tehát csak tudatjellegű reflex arra, hogy a kapitalista termelés „természettörvényei" a társadalom valamennyi életmegnyilvánulását átjárták, hogy – a történelemben először – az egész társadalom, legalábbis tendenciajelleggel, egységes gazdasági folyamatnak van alárendelve, hogy a társadalom valamennyi tagjának sorsát egységes törvények irányítják. (Míg a kapitalizmus előtti társadalmak szerves egységei anyagcseréjüket egymástól a legmesszebbmenőkig függetlenül bonyolították le.) Ez a látszat azonban szükségszerű a maga látszat voltában; vagyis az individuumnak, a társadalommal való közvetlen, mind gyakorlati, mind gondolati konfrontációja, az élet közvetlen produkciója és reprodukciója – melynek során az individuum számára minden „dolog" árujellege és viszonylataik „természettörvényszerűsége" kiküszöbölhetetlenül és megváltoztathatatlanul adott – csak az izolált árutulajdonosok közötti racionális és izolált csereaktusok formájában játszódhat le. Mint már hangsúlyoztuk, a munkás saját munkaerő-áruja „tulajdonosának" kell hogy képzelje magát. Helyzetének sajátos volta abban áll, hogy ez a munkaerő az egyedüli birtoka. Sorsában az egész társadalom felépítésére nézve tipikus, hogy ez az önobjektiválódás, az ember egyik funkciójának áruvá válása, a legpregnánsabban juttatja kifejezésre az áruviszony elembertelenedett és elembertelenítő jellegét.

Ez a racionális objektiválódás mindenekelőtt valamennyi dolog közvetlen – minőségi és anyagi – dologjellegét rejti el. Amikor a használati értékek kivétel nélkül áruként jelennek meg, új objektivitást nyernek, új dologiságot, mellyel a csupán alkalomszerű csere korában nem rendelkeztek, s amelyben eredeti, tulajdonképpeni dologszerűségük megsemmisül, eltűnik. „A magántulajdon – mondja Marx – nemcsak az emberek, hanem a dolgok egyéniségét is elidegeníti. A földnek semmi köze sincs a földjáradékhoz, a gépnek a profithoz. A földbirtokos számára a föld csupán a földjáradék jelentőségével bír, bérbe adja birtokait, és behajtja a járadékot; olyan tulajdonság ez, amelyet a föld elveszíthet, anélkül hogy bármelyik inherens tulajdonságát, anélkül hogy pl. a termékenységnek egy részét elveszítené, olyan tulajdonság, amelynek mértéke, sőt létezése, társadalmi viszonyoktól függ, amelyek az egyes földbirtokos közreműködése nélkül jönnek létre, és szűnnek meg. Ugyanez áll a gépre."[16]

Ha már maga az egyes tárgy is, amellyel az ember termelőként vagy fogyasztóként közvetlenül szembekerül, árujellege folytán tárgyszerűségében torzulást szenved, világos, hogy ennek a folyamatnak annál inkább fokozódnia kell, minél közvetettebbek azok a kapcsolatok, melyeket az ember társadalmi cselekvése során a tárgyaknak, az életfolyamat objektumainak vonatkozásában teremt. Itt most magától értetődően nem bocsátkozhatunk a kapitalizmus egész gazdasági

16. Marx itt mindenekelőtt a tőkés magántulajdonra gondol. A német ideológia. MEM. 3. köt. 215. A fenti fejtegetésekhez nagyon szép megjegyzések kapcsolódnak, amelyekben Marx leírja, hogyan hatol be az eldologiasodás struktúrája a nyelvbe. Igen érdekes eredményekhez vezetne egy innen kiinduló történelmi materialista filológiai elemzés.

felépítésének boncolásába. Hadd legyen elegendő az a megállapítás, hogy a modern kapitalizmus fejlődése nemcsak a termelési viszonyokat alakítja szükségletei szerint, hanem beilleszti rendszerének egészébe a kezdetleges kapitalizmusnak azokat a formáit is, amelyek a kapitalizmus előtti társadalmakban izoláltan, a termeléstől elkülönülve léteztek; az egész társadalom immáron egységes kapitalizálódási folyamatának részeivé teszi ezeket. (Kereskedelmi tőke, a pénz kincsként, ill. pénztőkeként betöltött szerepe stb.) A tőkének ezek a formái bár objektíven alá vannak rendelve magának a tőke tulajdonképpeni életfolyamatának, az értéktöbblet kisajtolásának a termelés során, tehát csak az ipari kapitalizmus lényegéből kiindulva érthetők, a polgári társadalom emberének tudatában azonban a tőke tiszta, tulajdonképpeni, meghamisítatlan formáiként jelennek meg. Éppen azért, mert elhalványodnak, észrevehetetlenné és felismerhetetlenné válnak bennük az embereknek a közvetlen áruviszonyokban rejlő, egymással és szükségleteik reális kielégítésének valódi objektumaival való kapcsolatai, az eldologiasodott tudat számára önmaga társadalmi életének igazi reprezentánsaivá kell hogy váljanak. Az áru árujellege, a kalkulálhatóság absztrakt mennyiségi formája itt a legtisztább alakjában jelenik meg: az eldologiasodott tudat saját közvetlenségének megjelenési formájává lesz, amelynek túllépésére – eldologiasodott tudat lévén – még csak nem is törekszik: sőt, sokkal inkább az itt megragadható törvényszerűségek „tudományos elmélyítésé" által ennek megtartására, örökkévalóvá tételére tesz kísérletet. Ahogyan a kapitalista társadalom gazdaságilag mind magasabb fokon megtermeli és újratermeli önmagát, úgy hatol a kapitalizmus fejlődése folyamán az eldologiasodás struktúrája egyre mélyebben, sorsszerűbben és konstitutívabban az emberek tudatába. Marx az eldologiasodásnak ezt a meghatványozódását gyakran igen behatóan elemzi. Hadd idéz-

zünk itt csak egy példát: „... a kamatozó tőkében tiszta alakban jelenik meg ez az önműködő fétis, az ömagát értékesítő érték, a pénzt fiadzó pénz, születési sebei ebben a formában már nem látszanak meg rajta. A társadalmi viszony befejezett alakot öltött, mint egy dolognak, a pénznek, önmagához való viszonya. A pénznek tőkévé való valóságos átváltozása helyett itt ennek az átváltozásnak csak tartalom nélküli formája mutatkozik meg ... Az értékteremtés, a kamatozás éppúgy tulajdonságává lesz a pénznek, mint ahogy a körtefa tulajdonsága, hogy körtét terem. S a pénzkölcsönző ilyen kamatozó dologként adja el pénzét. De ez még nem minden. A valóban működő tőke, mint láttuk, maga is úgy jelenik meg, mintha a kamatot nem mint működő tőke hozná, hanem mint magában való tőke, mint pénztőke. Visszájára fordul a következő viszony is: a kamat, amely csak egy része a működő tőkés által a munkásból kisajtolt profitnak, azaz értéktöbbletnek, most fordítva, a tőke saját gyümölcsének, eredeti valaminek tűnik, a profit pedig, amely most vállalkozói nyereséggé változott át, úgy jelenik meg, mint az újratermelési folyamat során létrejött pusztán járulékos és hozzátett valami. A tőke fétisalakja s a tőkefétis képzete itt már készen jelentkezik. A *P–P'* formában a tőke fogalmától megfosztott alakja áll előttünk, a termelési viszonyok legnagyobb fokú visszájára fordítása és eldologiasodása: a tőke kamatozó alakja, azaz egyszerű alakja, amelyben a tőke előfeltétele saját újratermelési folyamatának; a pénz, illetve az áru ama képessége, hogy saját értékét az újratermeléstől függetlenül megnövelje – a tőke misztifikációjának legkirívóbb formája. A vulgáris közgazdaságtannak, amely a tőkét az érték, az értékalkotás önálló forrásául akarja feltüntetni, e forma természetesen főnyeremény, mert ebben a profit forrását már nem lehet felismerni, s a tőkés termelési folyamat eredmé-

nye – magától a folyamattól elszakítva – önálló létre tesz szert benne."[17]

S éppen úgy, ahogy a kapitalizmus gazdaságtana megáll ennél a saját maga teremtette közvetlenségnél, ugyanígy tesznek azok a polgári kísérletek is, melyeknek célja, hogy az eldologiasodás ideológiai jelenségét önmaguk számára tudatosítsák. Még olyan gondolkodók is, akik magát a jelenséget egyáltalán nem akarják tagadni vagy elkendőzni, sőt, annak emberi szempontból pusztítóan káros hatásával többé-kevésbé tisztában vannak, megmaradnak az eldologiasodás közvetlenségének elemzésénél, és meg sem kísérlik, hogy az objektíve legderiváltabb, a kapitalizmus tulajdonképpeni életfolyamatától a legtávolabb eső, tehát a leginkább külsővé vált és legüresebb formáktól az eldologiasodás tulajdonképpeni ősfenoménjének irányába előrehatoljanak. Sőt, még ezeket a kiüresedett megjelenési formákat is eloldják azok kapitalista talajától, önállósítják és örökérvényűvé teszik őket, mint emberi kapcsolatok lehetőségének valamely általánosan létező típusát. (Ez a tendencia Simmel egyébként részleteiben igen érdekes és komoly éleslátással megírt könyvében, *A pénz filozófiája*-ban mutatkozik meg a legvilágosabban.) Merőben külsődleges leírását adják csupán ennek az „elvarázsolt, visszájára fordított és feje tetejére állított" világnak, „melyben monsieur le Capital és madame la Terre mint társadalmi jellegzetességek és ugyanakkor közvetlenül mint puszta dolgok kísértenek"[18]. Ezáltal azonban nem jutnak tovább a puszta leírásnál, és probléma-„elmélyítésük" körbeforog csupán az eldologiasodás külső megjelenésformái körül.

Az eldologiasodás jelenségeinek létezésük gazdasági talajáról, valódi megragadhatóságuk alapjáról való eloldása még az-

17. A tőke. 3. id. kiad. 388.
18. I. m. 795.

által is könnyebbé válik, hogy ennek az átváltoztatási folyamatnak a társadalmi élet valamennyi megjelenési formájára ki kell terjednie, ha a tőkés termelés maradéktalan önmegvalósításának előfeltételeit ki akarja elégíteni. Így hozta létre a kapitalista fejlődés a saját szükségleteinek megfelelő, saját struktúrájához szerkezetében a végsőkig idomuló jogot, a neki megfelelő államot stb. A strukturális hasonlóság a valóságban olyan nagy, hogy nem kerülheti el a modern kapitalizmus ténylegesen tisztán látó történészeinek a tekintetét sem. Így pl. Max Weber e fejlődés alapelvét a következőképpen írja le: „Mindkettő sokkal inkább alapvető lényegében hasonlít. A modern állam, társadalomtudományi szempontból nézve, ugyanúgy »üzem«, mint ahogyan egy gyár az: éppen ez történelmi specifikuma. S hasonlóképpen alakulnak az uralmi viszonyok is mind e két üzemben. Ahogy a kézművesek vagy háziiparosok, a földesúri parasztok, a kommendátorok, a lovagok és a vazallusok viszonylagos önállósága azon nyugodott, hogy ők maguk a szerszámok, készletek, pénzeszközök, fegyverek tulajdonosai voltak, melyeknek a segítségével gazdasági, politikai és katonai funkciójuknak eleget tettek, s melyekből azok használata folytán éltek, úgy most a munkás, a segéd, a technikai alkalmazott, az egyetemi intézeti asszisztens és az államhivatalnok és katona hierarchikus függősége is egészen hasonló módon arra épül, hogy az üzem és a gazdasági egzisztencia szempontjából nélkülözhetetlen szerszámok, készletek és pénzeszközök az egyik esetben: a vállalkozó, a másikban: a politikai úr kezében és rendelkezése alatt összpontosulnak." És – nagyon helyesen – megnevezi még e leírásokhoz kapcsolódóan a jelenség alapját és társadalmi értelmét is: „A modern kapitalista üzem belsőleg mindenekelőtt a *kalkulációra* épül. Létezéséhez olyan jogrendre és közigazgatásra van szüksége, melyek működését, legalábbis elvben, ugyanolyan szilárd, általános normák alapján lehet *ra-*

cionálisan kikalkulálni, mint *egy gép* előzetesen várható teljesítményét. A modern kapitalista üzem ... éppúgy nem elégedhet meg a bíró *egyes esetekben* való, méltányossági alapokon nyugvó vagy más irracionális jogkeresési utakat és elveket követő jogszolgáltatásával, mint a patriarkális, saját kénye-kedvét követő, egyebekben pedig szent és sérthetetlen, de irracionális tradíciók alapján cselekvő igazgatással ... Ami a *modern* kapitalizmust illetően a kapitalista szerzés ősrégi formáival szemben sajátosan új: *a munkának a racionális technika* alapján való szigorúan racionális *szervezettsége*, ez *soha* nem jött létre még, és nem is jöhetett létre ilyen jellegű, irracionális megalapozású államszervezetben. Mert ehhez a modern üzemformák, állótőkéjükkel és egzakt kalkulációikkal, túlságosan érzékenyek a jog és a közigazgatás irracionalitásaival szemben. És így csak ott jöhettek létre, ahol ... mint a bürokratikus állam racionális törvényei közt, a bíró többékevésbé nem egyéb paragrafusautomatánál, melybe felül az aktákat, a megfelelő költségekkel és illetékkel egyetemben be kell csak dobni, s azután alul kiköpi a többé-kevésbé helytálló indoklásokon alapuló ítéletet – melynek funkcionálása tehát legalábbis nagyjából-egészéből előre *kalkulálható.*"[19]

Az a folyamat tehát, mely itt lezajlik, mind motívumait, mind kihatását tekintve közeli rokonságban áll a fentebb már említett gazdasági fejlődésfolyamattal. Itt is szakítás figyelhető meg az empirikus, irracionális, hagyományokon alapuló, szubjektíve a cselekvő emberre, objektíve a konkrét anyagra szabott jogszolgáltatási, közigazgatási stb. módszerekkel. Az élet valamennyi jogi szabályozásának racionális rendszerezése jön létre, mely egyrészt, legalábbis tendenciája sze-

19. Gesammelte politische Schriften. München. 1921. 140–142. Weber utalása az angol jogfejlődésre nem vonatkozik a mi problémakörünkre. A gazdasági-kalkulációs elv lassú megvalósulásával kapcsolatban vö. még. A. Weber: Über den Standort der Industrien. 1909. – különösen 216.

rint, zárt és minden lehetséges és elképzelhető esetre vonatkoztatható rendszert alkot. Hogy azután az a rendszer merőben logikai úton, merőben jogi dogmatika és jogértelmezés alapján zárul-e össze egésszé, vagy a bírói gyakorlat hivatott a törvények „réseinek" kitöltésére, a mi törekvésünk szempontjából, melynek célja az, hogy a modern jogi tárgyiságnak *ezt a struktúráját* megismerjük, nem jelent különbséget. Mert mindkét esetben a jogrendszer lényegéhez tartozik, hogy formális általánosságban az élet minden lehetséges eseményére vonatkoztatható, s e vonatkoztathatóságában előrelátható, kalkulálható legyen. Még az ehhez a fejlődésvonalhoz a leginkább hasonlító, de modern értelemben véve mégis kapitalizmus előtti jogfejlődés, a római jog is túlságosan empirikus, konkrét, tradicionális kötöttségekkel rendelkezik ebben a vonatkozásban. A merőben szisztematikus kategóriák, melyek által a jogszabályozás mindenre kiterjedő általánosságát első ízben lehetett létrehozni, a modern fejlődés során jöttek létre.[20] És az is minden további nélkül világos, hogy ez a rendszerzésre, az empíria, a hagyomány, az anyagi kötöttség elhagyására vonatkozó igény az egzakt kalkuláció igénye volt.[21] Másrészt éppen ez az igény hozza magával, hogy a jogrendszer mint valami örökké készen álló, szilárd, tehát megmerevedett rendszer álljon szemben a társadalmi élet egyedi eseményeivel. Ebből természetesen szüntelen konfliktusok erednek az állandóan forradalmi módon fejlődő kapitalista gazdaság és a megmerevedett jogrendszer között. Ennek következményei azonban mindig újabb és újabb kodifikálások stb.: az új rendszernek ugyanis továbbra is meg kell őriznie szerkezetében a régi rendszer kész és merev jellegét. Így jön létre tehát az a – látszólag – paradox helyzet, hogy a primitív

20. Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen. 1921. 491.
21. Uo. 129

társadalmi formák évszázadokon, néha akár évezredeken át is alig változott „joga" valamiféle irracionális, képlékeny, az egyes jogi döntésekben mindig megújuló jelleget mutat, míg a tárgyilag egyre újra meg újra, szinte viharosan átalakított modern jog merev, statikus, kész lényegű. Erről a paradoxonról azonban bebizonyosodik, hogy csak látszólagos, ha meggondoljuk, miszerint egyes-egyedül azáltal jön létre, hogy a dolgoknak ugyanazt az állását az egyik esetben a történész szemszögéből nézzük (az ő álláspontja módszer tekintetében a fejlődésen „kívüli"), a másikban pedig a benne élő szubjektum szempontjából, abból a szempontból, hogy az adott társadalom milyen hatást gyakorol az ő tudatára. S ha ezt beláttuk, világos lesz az is, hogy itt – más területen – a tradicionális-empirikus kézművesség és a tudományos-racionális gyár ellentéte ismétlődik meg: a szüntelenül átalakuló, modern termelési technika áll itt – funkcionálásának minden egyes fokozatán – merev és kész rendszerként az egyes termelőkkel szemben, míg az objektíve nézve viszonylagosan stabil, hagyományos, kézművesség jellegű termelés művelőinek tudatában megőrzi képlékeny, mindig megújuló, a termelők által létrehozott jellegét. Aminek következtében világos, hogy itt is a kapitalista szubjektum-magatartás *kontemplatív* jellege nyilvánul meg. Mert a racionális kalkuláció lényege végső soron arra épül, hogy bizonyos folyamatok – az individuális „önkénytől" független – kényszerű-törvényszerű lefolyását felismerik, és számításba veszik. Hogy tehát az emberi magatartás, az ember szerepe e folyamat (melynek „törvényeit" már „készen" kapja) esélyeinek helyes kiszámításában, a zavaró „véletlenszerűségnek" biztonsági rendszabályok, elhárító intézkedések általi ügyes kiküszöbölésében stb. (ezek ugyancsak efféle „törvények" felismerésén és alkalmazásán nyugszanak) merül ki; sőt, igen gyakran megáll ott, hogy efféle „törvények" lehetséges kihatásának valószínűségét számítja

csak ki, anélkül hogy akárcsak a kísérletre is vállalkozna, hogy a dolgok menetébe más „törvények" alkalmazásával beavatkozzon. (Biztosításügy stb.) Minél behatóbban vizsgáljuk ezt a tényállást, minél jobban függetlenítjük magunkat azoktól a polgári legendáktól, melyek a kapitalista korszak kiemelkedő képviselőiben megnyilvánuló „alkotói" elemről szólnak, annál világosabban látjuk majd minden ilyen magatartásban a munkás géppel kapcsolatos magatartásának strukturális analógiáját – a géppel, melyet a munkás kiszolgál és megfigyel, melynek funkcionálását szemlélőként ellenőrzi. Az „alkotói" elem csupán abban fedezhető fel, hogy ezeknek a „törvényeknek" az alkalmazása mennyiben rejt magában valamiféle – viszonylagos – önállóságot, és mennyiben merő kiszolgálás csupán. Vagyis, hol az a pont, ameddig a merőben kontemplatív magatartás visszaszorítható. Az a különbség azonban, amit az jelent, hogy a munkásnak egy-egy géppel, a vállalkozónak a gépi fejlődés adott típusával, a technikusnak a tudomány állásával és a tudomány technikai alkalmazásának rentabilitásával szemben kell ily módon állnia, csupán mennyiségi fokozatok kérdése, s nem vezet közvetlenül a *tudat struktúrájának minőségi különbségeihez.*

A modern bürokrácia problémáját csak ebben az összefüggésben lehet teljességgel megérteni. A bürokrácia az életmódnak és a munka módjának, ennek megfelelően a tudatnak is, a kapitalista gazdasági rend általános társadalmi-gazdasági előfeltételeihez való hasonló hozzáidomulását jelenti, mint ahogy ezt az egyes üzemekben dolgozó munkások vonatkozásában láthattuk. Jog, állam, közigazgatás stb. formális racionalizálása, objektív tárgyszerűséggel nézve, valamennyi társadalmi funkcionak hasonló módon történő elemeire bontását jelenti, az egymástól ily módon pontosan elválasztott részrendszerek racionális és formális törvényeinek hasonló felkutatását s ennek megfelelően annak szubjektív módon ha-

sonló tudatjellegű következményeit, hogy a munka elszakadt a munkavégzők individuális képességeitől és szükségleteitől; hasonló racionálisan embertelen munkamegosztást jelent tehát, mint amilyet technikai-gépi vonatkozásban az üzemben találhattunk.[22] Itt tehát nem csupán az alsó bürokrácia teljesen mechanizált, „lélektelenné" vált munkamódjáról van szó, mely a gépek puszta ellátásától egyáltalán nem esik messze, sőt, sivárság és egyhangúság tekintetében gyakran felül is múlja azt, hanem egyrészt objektív szempontból minden kérdés egyre *formálisabban* racionálissá váló kezeléséről, a bürokratikus ügyintézés tárgyává lett „dolgok" minőségi-anyagi lényegétől való egyre fokozódóbb elszakadásról. Másrészt pedig a munkamegosztásban megnyilvánuló, az ember emberi lényegét megerőszakoló, egyoldalú specializálódás még szörnyűségesebb eluralkodásáról. Marxnak a gyári munkával kapcsolatos megállapítása, miszerint „az individuum maga is megosztva, valamiféle részmunka automatikus hajtóművévé válik", s ezáltal „abnormissá nyomorodik", itt annál élesebben mutatkozik meg, minél magasabb szintű, minél fejlettebb, „szellemibb" teljesítményeket kíván ez a munkamegosztás. A munkaerőnek a munkás személyiségétől való elválasztása, dologgá, a piacon áruba bocsátható tárggyá való változtatása ismétlődik meg itt is. Csak azzal a különbséggel, hogy a gépi mechanizálódás itt nem nyom el minden szellemi képességet, hanem egy képesség (vagy: képességek egy komplexuma) a személyiség egészétől eloldozódik, vele szemben objektiválódik, dologgá, áruvá lesz. S bár mindazok az eszkö-

22. Hogy *ebben* az összefüggésben az állam osztályjellegét stb. nem hangsúlyozzuk, abból a szándékból ered, miszerint az eldologiasodást az *egész* polgári társadalom *általános* struktúráló alapjelenségeként akarjuk értelmezni. Az osztályszempontot különben már a géppel kapcsolatos elemzésünk során érvényesítenünk kellett volna. Vö. ezzel kapcsolatban a harmadik részt.

zök, amelyekkel e képességeket társadalmilag kitenyésztik, mind ezek anyagi és „erkölcsi" csereértéke, alapvetően különbözik a munkaerőétől (ahol persze nem szabad megfeledkeznünk az átmeneti fokozatok hosszú soráról, az egymást összekötő láncszemekről), az alapjelenség mégis ugyanaz marad. A bürokratikus „lelkiismeretesség" és tárgyilagosság sajátos jellege, a dologi vonatkozások rendszerének való, szükségszerűen teljes alárendeltség, melyben az egyes bürokraták állanak, az az elképzelés, hogy éppen „becsületük", éppen „felelősségérzetük" kíván meg ilyen teljes alárendelést,[23] mindez azt mutatja, hogy a munkamegosztás – mint a taylorizálásnál a „pszichikumba" – itt az „etikumba" hatolt bele. Ez azonban nemhogy csökkentené, még fokozza az eldologiasodott tudatstruktúrát, az egész társadalom alapkategóriáját. Mert míg a dolgozó sorsa egyéni, egyedi sorsként tűnik fel (mint, mondjuk, az ókor rabszolgájáé), mindaddig az uralkodó osztályok élete egészen más formákban is lejátszódhat. A kapitalizmus azonban, az egész társadalomra vonatkozó, egységes gazdasági struktúrájával, a társadalom egészére nézve – formálisan – egységes tudatstruktúrát is létrehozott. És ez éppen abban nyilvánul meg, hogy a bérmunka tudati problémái az uralkodó osztályban kifinomultan, szellemivé válva, de éppen ezért fokozott mértékben megismétlődnek. A „virtuóz" specialista azonban, aki objektivált és dologgá lett szellemi képességeit áruba bocsátja, nem csupán a társadalmi történés nézője lesz (arról, hogy a modern közigazgatás és joggyakorlat stb. milyen mértékben ölti fel a gyárnak a kézművességgel szembeni, fentebb már vázolt jellegét, itt még csak utalás erejéig sem lehet szó), hanem saját objektivált és dologivá lett képességeinek funkcionálásával kapcsolatosan is kontemplatív attitűdöt vesz fel. A leggroteszkabb módon ez

23. Vö. ezzel kapcsolatban Max Weber: Politische Schriften. 154.

a zsurnalizmusban nyilvánul meg, ahol maga a szubjektivitás, a tudás, a temperamentum, a kifejezőkészség lesz mind a „birtokos" személyiségétől, mind a feldolgozott tárgy materiális, konkrét lényegétől független, öntörvényűen működésbe hozott, absztrakt mechanizmussá. Az újságírók „elvtelensége", élményeik és meggyőződésük protitúciója csupán a kapitalista eldologiasodás csúcspontjaként érthető meg.[24]

Az áruviszony „kísérteties tárgyszerűségű" dologgá való átváltozása nem állhat meg tehát a szükségletkielégítés valamennyi tárgyának áruvá válásánál. Ellenkezőleg: az ember egész tudatára rákényszeríti struktúráját; az ember tulajdonságai és képességei többé nem kapcsolódnak össze egymással a személyiség szerves egységévé, hanem olyan „dolgok"-ként jelennek meg, amelyeket az ember „birtokol" és „elidegenít", mint a környező világ különféle tárgyait. És természetszerűleg nincs ember és ember közötti viszonynak egyetlen olyan formája, az ember fizikai és pszichikai „tulajdonságainak" érvényesítésére vonatkozó egyetlen olyan lehetőség sem, amely ne lenne egyre fokozottabb mértékben alárendelve ennek a tárgyiság-formának. Gondoljunk csak a házasságra, ahol felesleges a XIX. századi fejlődésre utalni, mivel pl. Kant is leszögezte már a nagy gondolkodókra jellemző naiv-cinikus nyíltsággal ezt a tényállást. „A nemi közösség – mondja Kant – nem egyéb, mint hogy egyik ember a másik ember nemi szerveit és nemi képességeit kölcsönösen használja . . . a házasság pedig . . . két különböző nemű személy kapcsolata nemi tulajdonságaik egész életre szóló birtoklására."[25]

A világ eme látszólag maradéktalan, az ember fizikai és pszichikai valójáig ható racionalizálódásának azonban saját

24. Vö. ezzel kapcsolatban Fogarasi Béla dolgozatát. Kommunismus. 2. 25–26. sz.

25. Metaphysik der Sitten. 1. rész. 24. §.

racionalitásának formális jellege kell hogy határt szabjon. Vagyis: az élet izolált elemeinek racionalizálása, az ebből keletkező – formális – törvényszerűségek közvetlenül és a felszínes pillantás számára ugyan általános „törvények" egységes rendszerében egyesülnek, a törvények konkrét anyagának figyelmen kívül hagyása azonban, amin e racionalizálás törvényszerűsége nyugszik, előbukkan a törvényrendszer tényleges inkoherenciájában, a részrendszerek egymásra vonatkoztatottságának véletlenszerűségében, abban a – relatíve – nagy önállóságban, mellyel ezek a részrendszerek egymással szemben rendelkeznek. Egészen élesen nyilvánul meg ez az inkoherencia a válságkorszakokban, amelyek lényege – e vizsgálódások szemszögéből nézve – éppen abban áll, hogy az egyik részrendszerből a másikba való átmenet közvetlen kontinuitása megszakad, és egymástól való függetlenségük, egymásra vonatkoztatottságuk véletlenszerűsége hirtelen minden ember tudatába tolul. Ezért határozhatta meg Engels[26] a kapitalista gazdaság „természettörvényeit" a véletlenszerűség törvényeiként.

A válság struktúrája azonban, közelebbről vizsgálva a kérdést, a polgári társadalom mindennapi életének mennyiségi és intenzitásbeli viszonyait illető, egészen egyszerű felfokozásnak minősül. Az, hogy ezen élet „természettörvényszerű" egysége és összefüggése – amely a gondolattalan mindennapok közvetlenségében szilárdnak és zártnak látszott – egyszerre kifordulhat a sarkaiból, csak azért lehetséges, mert elemeinek és részrendszereinek egymásra vonatkoztatottsága a legnormálisabb funkcionálás során is mindig valami véletlenszerű volt csupán. Így azután annak a látszatnak is, miszerint a társadalmi élet egésze „örök, mindöröktől fogva létező" törvényszerűségnek volna alárendelve, mely ugyan a különböző területeken

26. A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 154.

érvényesülő, sajátos törvényekként differenciálódik, látszatként kell lelepleződnie. A társadalom valódi szerkezete sokkal inkább az egymástól független, racionalizált, formális résztörvényszerűségekben nyilvánul meg, melyek egymással csak formális szükségszerűség alapján függnek össze (vagyis: formális összefüggéseik csak formálisan rendszerezhetők), anyagilag és konkrétan azonban csak véletlenszerű összefüggéseket képeznek. Ezt az összefüggést mutatják már valamivel konkrétabb elemzés során a merőben gazdasági jelenségek is. Marx így pl. kiemeli – hadd jegyezzük meg itt, hogy az általunk idézett példák csupán a tényállás módszertani megvilágítását célozzák, és a kérdés anyagszerű feldolgozását illetően még csak valamiféle felszínes tárgyalás igényével sem lépnek fel –, hogy a „közvetlen kizsákmányolásnak és e kizsákmányolás realizálásának feltételei nem azonosak. Nemcsak időben és térben, de fogalmilag is elkülönülnek."[27] Ugyanis az „egy társadalmi cikk előállítására fordított társadalmi munka összmennyisége... nem szükségszerű, hanem csak véletlen megszabta összefüggésben áll azzal, hogy a társadalom milyen mértékben kívánja e meghatározott cikkel csillapítható szükségletét kielégíteni"[28]. Mindezek csupán kiragadott példák. Mert világos, hogy a kapitalista termelés egész felépítése a minden egyes jelenségben megnyilvánuló szigorúan törvényszerű szükségszerűség és az összfolyamat viszonylagos irracionalitásának kölcsönhatásán alapszik. „A munka manufaktúraszerű megosztása feltételezi a tőkés feltétlen tekintélyét emberek felett, akik puszta tagjai egy összmechanizmusnak, amely a tőkésé; a munka társadalmi megosztása független árutermelőket állít szembe egymással, akik nem ismernek el más tekintélyt, mint a konkurrenciáét, mint

27. A tőke. 3. id. kiad. 251.
28. I. m. 199.

a kényszert, amelyet kölcsönös érdekeik nyomása gyakorol rájuk . . . ."[29]

Mert az egyéni gazdasági kalkuláción nyugvó kapitalista racionalizálás minden életmegnyilvánulásban a törvényszerű részletnek és a véletlenszerű egésznek ezt a kölcsönös viszonyát követeli meg; a társadalom ilyen jellegű felépítése ennek előfeltétele; olyan mértékben termeli és termeli újjá ezt a struktúrát, amilyen mértékben ő maga úr lesz a társadalom felett. Ennek alapjait már az árucsere általánosságának fokán megtalálhatjuk a spekulatív kalkuláció, az árutulajdonosok gazdálkodásmódjának lényegeként. A különböző árutulajdonosok konkurrenciája lehetetlen lenne, ha az egyes jelenségek racionalitásának megfelelne az össztársadalom pontosan racionálisan, törvényszerűen funkcionáló szervezete is. Az árutulajdonosnak teljes mértékben uralnia kell termelése minden egyes részletének törvényszerűségeit ahhoz, hogy racionális számítás jöhessen létre. Az értékesítés esélyeinek, a „piac" törvényeinek pedig egyrészt ugyancsak racionálisoknak kell lenniök, a kiszámíthatóság, a valószínűség-számítás értelmében. De nem uralkodhat felettük ugyanolyan értelemben valamiféle „törvény", mint az egyes jelenségek vonatkozásában, nem lehetnek semmi körülmények között egészükben racionális szerveződésűek. Mindez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az egészet illetően valamiféle „törvény" uralkodjék. Csakhogy ez a „törvény" egyfelől az egymástól független árutulajdonosok önálló tevékenységének „öntudatlan" terméke kellene hogy legyen, tehát az egymásra ható „véletlenszerűségeké", nem pedig a valóban racionális organizáció törvénye. Másfelől ennek a törvényszerűségnek nemcsak, hogy az egyesek feje fölött, rájuk való tekintet nélkül kell érvényesülnie, hanem *soha nem is szabad, hogy teljesen*

29. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 334.

és adekvátan megismerhető legyen. Mert az egész teljes ismerete e tudás szubjektumának olyan monopolhelyzetet biztosítana, amely egyet jelentene a kapitalista gazdasági rend megszűnésével.

Az egésznek ez az irracionalitása, ez a – rendkívül problematikus – „törvényszerűsége", ez a törvényszerűség, mely a részekétől *elvben és minőségileg* is teljességgel különbözik, éppen ebben a problematikus voltában azonban nem csupán posztulátuma, előfeltétele a kapitalista gazdaság funkcionálásának, hanem egyidejűleg a kapitalista munkamegosztás terméke is. Hangsúlyoztuk már, hogy ez a munkamegosztás szétszakít minden szervesen egységes munka- és életfolyamatot, elemeire bontja őket, hogy azután ezeket a racionálisan és mesterségesen izolált részfunkciókat az arra pszichikailag és fizikailag legalkalmasabb „specialisták" lássák el, méghozzá a legracionálisabb módon. A részfunkciók racionalizálásának és izolálásának azonban szükségszerűen az a következménye, hogy mindegyikük önállósul, és azt a tendenciát hordozza, hogy a társadalom más egyéb részfunkcióitól függetlenül (vagy a társadalomnak attól a részétől függetlenül, amelyhez ezek tartoznak), „a maga szakállára", saját specialitásának logikája szerint fejlődjék tovább. S ez a tendencia a fokozódó és fokozottan racionalizálódó munkamegosztással természetesen egyre erősödik, egyre nő. Mert minél fejlettebb ez a munkamegosztás, annál jobban erősödnek a hivatásbeli, rendi érdekei stb. ezeknek a „specialistáknak", akik efféle tendenciák hordozói. S ez a két irányba szétfutó mozgás nem korlátozódik egy bizonyos terület részeire csupán. Sőt, még világosabban megfigyelhető lesz, ha azokat a nagy területeket vizsgáljuk, melyeket a társadalmi munkamegosztás létrehoz. Engels így írja le ezt a folyamatot a jog és a gazdaság vonatkozásában: „A joggal hasonló a helyzet, mihelyt szükségessé válik az új munkamegosztás, amely hivatásos jogászokat teremt;

ismét új, önálló terület nyílik meg, amely bármennyire függ általában a termeléstől és a kereskedelemtől, mindazonáltal különös visszahatást is tud gyakorolni az utóbbi területekre. A modern államban a joggal szemben nemcsak az a követelmény, hogy megfeleljen az általános gazdasági helyzetnek, hogy e helyzet kifejezése legyen, hanem az is, hogy egy *önmagában összefüggő* kifejezés legyen, amely nem csapja arcul saját magát belső ellentmondásokkal. Ezt elérendő, a gazdasági viszonyok tükrözése mindinkább veszít hűségéből . . ."[30] Aligha szükséges, hogy további példákat sorakoztassunk fel itt a közigazgatás, az egyes hatalmi tényezők stb. „reszortjainak" beltenyészetére és egymás közötti harcára (gondoljunk csak a katonai szervezetnek a polgári közigazgatástól való függetlenségére).

3.

A teljesítmény specializálódása által az egészről alkotható minden kép elvész. És mert az egész megragadására – legalábbis ismeretjellegű megragadására – irányuló szükséglet ennek ellenére sem halhat ki teljesen, ebből az a benyomás és az a szemrehányás következik, mintha az éppen ilyen módon dolgozó, vagyis ugyancsak ebben a közvetlenségben megrekedt tudomány szakítaná szét darabokra a valóság totalitását, mintha a specializálódás révén elvesztené szem elől az egészet. Ilyen szemrehányásokkal szemben, miszerint a tudomány „a mozzanatokat nem egységükben" fogja fel, Marx teljes joggal hangsúlyozza, hogy úgy tesznek, „mintha ez a szétszakítás nem a valóságból hatolt volna a tankönyvekbe, hanem fordít-

30. Engels Konrad Schmidthez. 1890. október 27. Marx–Engels Válogatott művek. 2. 1963. 482.

va, a tankönyvekből a valóságba."[31]. De bármennyire rászolgál is ez a naiv szemrehányás arra, hogy visszautasításra találjon, ugyanolyan érthetővé is válik, ha a – mind szociológiailag, mind immanensen módszertanilag szükséges és ezért „megérthető" – modern tudományos tevékenységet egy pillanatra kívülről, vagyis nem az eldologiasodott tudat szemszögéből vizsgáljuk meg. Egy ilyen pillantás (anélkül, hogy „szemrehányás" lenne) azt árulja el majd, hogy minél fejlettebbé vált egy modern tudomány, minél világosabban kidolgozta saját magával kapcsolatos metodikai tisztánlátását, annál határozottabban fordul el saját szférájának létproblémáitól, annál határozottabban kell hogy kiutasítsa ezeket a saját maga által kidolgozott érthetőség keretei közül. Az ilyen tudomány – minél fejlettebb, minél tudományosabb, annál inkább – speciális résztörvények formálisan lezárt rendszerévé válik, amelynek számára a saját körén kívül eső világ s ezzel együtt elsősorban a megismerendő anyag *saját, konkrét valóságszubsztrátuma* módszerbelileg és elvileg is *megérthetetlennek* számít. Marx a gazdaságtan vonatkozásában igen élesen fogalmazta meg ezt a kérdést, kijelentve, hogy „a használati érték mint használati érték kívül esik a politikai gazdaságtan vizsgálódási körén"[32]. És tévedés lenne azt hinni, hogy olyan kérdésfeltevések, mint pl. a „határhaszonelméleté", esetleg kivezetnek e korlátok közül: az a kísérlet, hogy a „szubjektív" piaci magatartásokból, s nem pedig az áruk objektív termelési és mozgástörvényeiből induljanak ki, amelyek magát a piacot és a piacon megnyilvánuló „szubjektív" viselkedési módokat is meghatározzák, nem eredményez mást, mint a kérdésfelvetésnek egyre deriváltabb, egyre eldologiasodottabb fokra való eltolását, anélkül hogy a módszer formális jellegét,

31. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 157.
32. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 12.

a konkrét anyag elvi kikapcsolását felszámolná. A csere aktusa a maga formális általánosságában az a művelet, mely a „határhaszonelmélet" vonatkozásában is alaptényező marad, ugyanúgy megszünteti a használati értéket a maga használati érték mivoltában, ugyanúgy konkrétan különböző, sőt, összehasonlíthatatlan anyagok absztrakt egyenlőségének viszonyát teremti meg, amelynek következtében ez a korlát keletkezik. Így a csere szubjektuma ugyanolyan absztrakt, formális és eldologiasodott, mint objektuma. És ennek az absztrakt-formális módszernek a korlátai éppen az absztrakt „törvényszerűség"-ben mutatkoznak meg, amelyet a határhaszonelmélet a megismerés céljává tett meg, és a középpontba helyezett, akárcsak a klasszikus közgazdaságtan. E törvényszerűség formális absztrakciója által azonban a gazdaságtan mindig valamiféle zárt részrendszerré lesz, mely egyfelől sem saját anyagi szubsztrátumán nem tud áthatolni, sem abból a társadalmi totalitás megismeréséhez vezető utat nem találja, ezért – másfelől – ezt az anyagot átalakíthatatlan, örök „adottságnak" tekinti. Ezáltal a tudomány elveszíti azt a lehetőségét, hogy saját anyagának keletkezését és elmúlását, annak társadalmi jellegét vagy akár a vele kapcsolatos állásfoglalás és saját formarendszere társadalmi jellegét megérthesse.

Itt újra a maga teljes tisztaságában mutatkozik meg az a belső kölcsönhatás, amelyben a tudományos metodika – mely egy osztály társadalmi létéből keletkezik, annak szükségszerűségéből és igényéből, hogy saját létét fogalmilag megragadja – és magának az osztálynak a léte egymással áll. E tanulmányban is többször utaltunk már arra, hogy a válság az a probléma, mely a polgárság közgazdaságtani gondolkodása elé áthághatatlan korlátot emel. Ha most – egyoldalúságunk teljes tudatában – tisztán módszertani szempontból vizsgáljuk meg egyszer ezt a kérdést, kiderül, hogy éppen a gazdaságtan maradéktalan racionalizálásának sikere, a gazdaságtannak „tör-

vények" absztrakt s lehetőleg matematizált formarendszerévé való alakítása jelenti a válság megérthetőségének módszerbeli korlátját, akadályát. A „dolgok" minőségi léte, amely meg nem értett és kikapcsolt magánvalóként, mint használati érték folytatja ökonómián kívüli életét, amelyről a gazdasági törvények normális funkcionálása idején azt hiszik, kikapcsolható, a válságok idején hirtelen (az eldologiasodott, racionális gondolkodás számára hirtelen) mértékadó tényezővé lesz. Vagy helyesebben szólva: hatása abban nyilvánul meg, hogy e törvények nem funkcionálnak többé, anélkül hogy az eldologiasodott értelem képes lenne e „káoszban" értelmet megpillantani. És ez a csőd nem csupán a klasszikus közgazdaságtanra áll, mely a válságokat csupán „múló", „véletlenszerű" zavaroknak tekintette, hanem a polgári közgazdaságtan egészére. A válság megérthetetlensége, irracionalitása, bár tartalmilag is a burzsoázia osztályhelyzetéből és osztályérdekeiből következik, ugyanakkor azonban – formálisan – a burzsoázia gazdasági módszerének szükségszerű következménye. (Azt, hogy mindkét mozzanat egy dialektikus egység két alkotóeleme csupán a számunkra, nem kell részletesebben kifejteni.) Ez a módszerbeli szükségszerűség olyan erős, hogy pl. Tugan-Baranovszkij elmélete, a válságjelenségek egy évszázadának összefoglalásaként, a fogyasztást teljességgel kívül akarja rekeszteni a gazdaságtanon, és csupán magának a termelésnek a „tiszta" gazdaságtanát próbálja megalapítani. Ilyen kísérletekkel szemben, melyek azután a tényként le nem tagadható válságok okát a termelés elemeinek diszproporcionalitásában, tehát tisztán mennyiségi mozzanatokban vélték felfedezni, hangsúlyozza Hilferding teljes joggal: „Csupán a tőke, profit, felhalmozás stb. gazdasági fogalmaival operálnak, s azt hiszik, hogy megoldották a problémát, ha feltárták azokat a mennyiségi viszonyokat, amelyeknek alapján az egyszerű és bővített újratermelés végbemehet, avagy zavaroknak kell

fellépniök. Közben nem veszik észre, hogy ezeknek a mennyiségi viszonyoknak egyúttal minőségi feltételek felelnek meg, hogy nemcsak minden további nélkül összemérhető értékösszegek állnak szemben egymással, hanem meghatározott fajtájú használati értékek is, amelyeknek meghatározott tulajdonságokkal kell rendelkezniök a termelésben és a fogyasztásban. Elfeledkeznek arról, hogy az újratermelési folyamat elemzésekor nemcsak tőkerészek általában kerülnek szembe egymással, úgyhogy például az ipari tőke többletét vagy hiányát »kiegyenlítheti« a pénztőke megfelelő része, hogy nem is csak álló- vagy forgótőkéről van szó, hanem egyúttal nagyon is meghatározott (technikailag meghatározott) fajtájú gépekről, nyersanyagokról, munkaerőről, amelyeknek éppen ilyen fajtájú használati értékekként kell megjelenniök ahhoz, hogy a zavarok elkerülhetők legyenek."[33] Hogy a gazdasági jelenségeknek azok a mozgásai, amelyeket a polgári közgazdaságtan „törvény"-fogalmai fejeznek ki, milyen kevéssé képesek a gazdasági élet egészének valódi mozgását megmagyarázni, hogy ez a korlátozottság milyen szorosan összefügg a használati érték, a valóságos fogyasztás – ezen az álláspontón módszertanilag szükségszerű – kiiktatásával, Marx mindezt ismételten és nagyon meggyőzően megmutatta már. „Az újratermelési folyamat bizonyos határok között egyazon vagy bővített szinten mehet végbe akkor is, ha a belőle kilökött áruk valójában nem kerültek bele az egyéni vagy a termelői fogyasztásba. Az áruk elfogyasztása nem foglaltatik benne annak a tőkének a körforgásában, amelyből származtak. Mihelyt például a fonalat eladták, a fonalban megtestesült tőkeérték körforgása újból megkezdődhet, akármi lesz is egyelőre az eladott fonallal. Amíg a terméket sikerül eladni, a tőkés termelő álláspontjáról minden szabályszerűen megy. A tőkeértéknek, amelyet

33. R. Hilferding: A finánctőke. Bp. 1959. 378–379.

ő képvisel, a körforgása nem szakad félbe. S ha ez a folyamat bővült – ami a termelési eszközök bővített termelő fogyasztását foglalja magában –, akkor a tőkének ez az újratermelése a munkások bővített egyéni fogyasztásával (tehát keresetével) járhat együtt, mert a folyamatot termelő fogyasztás vezeti be és közvetíti. Ily módon lehetséges, hogy az értéktöbblet termelése és vele a tőkés egyéni fogyasztása is növekszik, az egész újratermelési folyamat a legvirágzóbb állapotban van, s az áruk nagy része mégis csupán látszólag került bele a fogyasztásba, a valóságban azonban eladatlanul hever a viszonteladóknál, tehát valójában még a piacon van."[34] S itt különösen arra kell rámutatnunk, miszerint az, hogy a tudomány nem képes saját anyagi szubsztrátumáig lehatolni, nem az egyes tudósok hibája, hanem éppen annál élesebben nyilvánul meg, minél fejlettebb a tudomány, minél következetesebben dolgozik – legalábbis a maga fogalomalkotása előfeltételeinek szempontjából nézve a dolgot. Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy – miként ezt Rosa Luxemburg[35] meggyőzően ábrázolta – a gazdasági élet totalitásával kapcsolatos nagyszabású, még ha gyakran primitív, hibás, nem egészen egzakt összkép, melyet még Quesnay *Tableau économique*-jában megtalálhattunk, a Smithtől Ricardóig vezető fejlődés – formális – fogalomalkotásának egyre fokozódó egzaktságával mindjobban eltűnik. Ricardo számára a tőke összújratermelésének folyamata, ahol ez a probléma nem kerülhető meg, egyáltalán nem jelent már központi kérdést.

Ez a tényállás – beállítottságának tudatosabb eldologiasodása folytán – még világosabban és egyszerűbben jelentkezik a jogtudományban. Már csak azért is, mert a minőségi tarta-

34. A tőke. 2. MEM. 24. köt. 72–73.

35. Akkumulation des Kapitals. Berlin, 1913. 78–79. Vonzó feladat lenne ennek a fejlődésnek a nagy racionalista rendszerek fejlődéséhez való viszonyát kidolgozni.

lom racionalisztikus-kalkulatorikus formákból való megismerhetetlenségének a kérdése nem ugyanazon terület két organizációs elvének konkurrenciaformáját öltötte fel (mint ahogyan ez a használati értékekkel és a csereértékekkel történt a nemzetgazdaságtanban), hanem kezdettől forma-tartalom problémaként jelentkezett. A természetjogért folytatott harc, a polgári osztály forradalmi korszaka, módszer tekintetében abból indul ki, hogy a jog formális egyenlősége és egyetemessége, tehát racionalitása képes egyidejűleg arra is, hogy annak tartalmát meghatározza. Ezzel egyrészt harcot folytattak a sokféleséget tartalmazó, tarka, a középkorból származó kiváltságjoggal, másrészt az uralkodók jogontúliságával. A forradalmi polgári osztály elutasítja azt a lehetőséget, hogy valamely jogviszony *tényszerűségét,* fakticitását, egyben *érvényessége* alapjának is tartsák. „Égessétek el törvénykönyveiteket, és hozzatok új törvényt!" tanácsolta Voltaire. „Honnan vegyük az újat? Az észből!"[36] A forradalmi polgárság elleni harc, körülbelül a francia forradalom idején, még javarészt ennek a gondolatnak a jegyében áll, olyannyira, hogy ezzel a természetjoggal csak egy másikat tudnak szembeállítani. (Burke, sőt Stahl is.) Csak miután a polgárság legalább részben már győzött, jut érvényre mindkét táborban egy „kritikai", „történelmi" felfogás, melynek lényegét abban lehetne összefoglalni, hogy a jog tartalma valamiféle tiszta fakticitás, tehát a jog formális kategóriái által megfoghatatlan. A természetjog követelményeiből csak a formális jogrendszer hézag nélküli összefüggésének gondolata marad meg: Bergbohm igen jellemző módon[37] mindazt, ami jogilag nincs szabályozva, a fizikából átvett megjelöléssel „jogüres térnek" nevezi. Ezeknek a törvényeknek az összefüggése azonban merőben formális csu-

36. Idézi Bergbohm: Jurisprudenz und Rechtspilosophie. 1892. 170.
37. I. m. 375.

pán: *amit* kimondanak, „a jogintézmények tartalma azonban soha nem jogi, hanem mindig politikai, gazdasági jellegű"[38]. Ezáltal a természeti jog elleni primitív, cinikus-szkeptikus harc, amit a „kantiánus" Hugo a XVIII. század végén elkezdett, „tudományos" formát ölt. Hugo egyebek között azzal indokolta a rabszolgaság jogi jellegét, hogy az „évezredeken át oly sok millió kulturált ember szemében jogosnak számított"[39]. Ez a naiv-cinikus nyíltság azonban egészen világosan kifejezésre juttatja azt a struktúrát, melyet a jog a polgári társadalomban egyre fokozottabb méretekben ölt. Amikor Jellinek a jog tartalmát metajurisztikusnak nevezi, amikor „kritikai" jogtudósok a jogtartalmak kutatását a történelem, a szociológia, a politika stb. körébe utalják, végső soron ők sem tesznek mást, mint amit Hugo már követelt: nevezetesen, hogy le kell mondani a jog észalapokon történő megindokolhatóságáról, tartalmi racionalitásáról; hogy a jogban nem szabad egyebet látni, mint formális kalkulációrendszert, melynek segítségével bizonyos cselekvések szükségszerű jogi következményeit (rebus sic stantibus*) a lehető legpontosabban, legegzaktabbul ki lehet számítani.

Ez a jogszemlélet azonban a jog keletkezését és elmúlását valami – jurisztikailag – ugyanolyan megérthetetlenné változtatja, mint ahogyan a válság a nemzetgazdaságtan számára érthetetlenné vált. Az élesen látó „kritikai" jogtudós, Kelsen, ki is mondja ezt a jog keletkezésével kapcsolatban: „Állam és jog nagy *misztériuma* az, ami a törvényhozás aktusában végbemegy, s ezért jogosnak tekinthető, hogy annak lényegét csak

38. Preuss: Zur Methode der juristischen Begriffsbildung. Schmollers Jahrbuch. 1900. 370.

39. Lehrbuch des Naturrechts. Berlin. 1799. 141. §. Marx polémiája Hugo ellen még hegeli alapokon áll. (A történelmi jogi iskola filozófiai kiáltványa. MEM. 1. köt. 78. k.)

* *A dolgok így állván.*

tökéletlen képekben szemléltetik."[40] Vagy, más szavakkal: „A jog szempontjából jellemző tény, hogy valamely jogellenesen keletkezett norma is jogi norma lehet, hogy – más szavakkal – jogszerű létrejöttének feltételét a jog fogalmába felvenni nem lehet."[41] Ez az ismeretkritikai tisztázás az ismeret valódi tisztázását és ezzel a megismerés előrelépését is jelenthetné, ha egyfelől a jog keletkezésének más diszciplínákba átfolyt problémája ott valóban megoldást találna, és ha, másfelől, a jog így keletkező, merőben csak cselekvések következményeinek kalkulálásra és cselekvésmódok osztályjelleggel racionális kivitelezésére szolgáló lényegét egyszersmind valóban át lehetne világítani. Mert ebben az esetben a jog valódi, materiális szubsztrátuma egy csapásra világosnak és megérthetőnek tűnne fel. De a kettő közül egyik sem lehetséges. A jog továbbra is szoros kapcsolatban marad az „örök értékekkel", ami által a jogfilozófia formájában a természetjog formalista módon felhígított, új főzete jön létre (Stammler). És a jog keletkezésének valódi alapja, az osztályok hatalmi viszonyainak megváltozása ködössé lesz, és eltűnik a vele foglalkozó tudományokban, ahol – a polgári társadalom gondolkodásformáinak megfelelően – mindenütt a materiális szubsztrátum transzcendenciájának ugyanazok a problémái merülnek fel, mint a jogtudományban vagy a nemzetgazdaságtanban.

E transzcendencia felfogása megmutatja, milyen hiábavaló lenne az a remény, hogy az egész összefüggést, amelynek megismeréséről az egyes szaktudományok – fogalomalkotásuk materiális szubsztrátumától való eltávolodásukkal – tudatosan lemondtak, egy összefogó jellegű tudomány, a filozófia megteremtheti. Mert ez csak akkor lenne lehetséges, ha a filozófia radikálisan más irányba mutató kérdésfeltevéssel, a

40. Hauptprobleme der Staatsrechtslehre. 1911. 411. (Kiemelés – L. Gy.)
41. Somló B.: Juristische Grundlehre. 1917. 177.

megismerhető, a megismerendő konkrét, materiális totalitására irányulva, áttörné ennek a felaprózódásba torkollt formalizmusnak a korlátait. Ehhez azonban a formalizmus okainak, keletkezésének és szükségszerűségének világos meglátása lenne szükséges; valamint a specializált szaktudományokat nem mechanikusan kellene egyesíteni, hanem a belülről egységesítő filozófiai módszer által belülről is átalakítani. Világos, hogy a polgári társadalom filozófiája erre szükségképpen képtelen. Nem mintha nem lenne igény és törekvés az összefoglalásra; nem mintha ott a legjobbak örömmel vették volna magukra a létezés életellenes mechanizmusát és a tudomány életidegen formalizmusát. *De a szemléletmód radikális megváltoztatása a polgári társadalom talaján állva lehetetlen.* A filozófia feladataként kísérlet történhet a tudás összességének – enciklopédikus – összefoglalására (Wundt-típus). Kétségbe lehet vonni a formális megismerés értékét egyáltalán az „eleven élettel" szemben (az irracionális filozófia Hamanntól Bergsonig). Ezek mellett az epizódszerű tendenciák mellett azonban a filozófiai fejlődés alaptendenciája az marad: a szaktudományok eredményeit és módszereit szükségszerűnek és adottnak ismeri el, és azt teszi meg a filozófia feladatává, hogy e fogalomalkotások érvényességének alapját felfedje és igazolja. A filozófia ily módon éppen úgy viszonyul a szaktudományokhoz, mint ahogyan azok az empirikus valósághoz viszonyultak. Miközben ily módon a filozófia számára az egyes szaktudományok formalista fogalomalkotásai megváltoztathatatlanul adott szubsztrátummá lesznek, végérvényesen beteljesedik az eldologiasodás – ami pedig ennek a formalizmusnak az alapját képezi – felismerésének és átvilágításának lehetőségétől való reménytelen eltávolodás folyamata. Az eldologiasodott világ immáron – filozófiailag, második hatványon, „kritikai" megvilágításban – végérvényesen úgy jelenik meg, mint az egyetlen lehetséges, fogalmilag egyedül felfog-

ható és megragadható világ, ami nekünk, embereknek adatott. Hogy azután mindez dicsőítve, rezignáltan vagy éppen kétségbeesetten történik-e, hogy esetleg az irracionális-misztikus élményén át keresik az utat az „élet" felé, a tényállásnak ezen a mibenlétén nem változtat. Amikor a modern polgári gondolkodás csak azon formák érvényességének „lehetőség-feltételeit" vizsgálja, amelyekben a saját alapját képező lét megnyilvánul, saját maga zárja el a világos kérdésfeltevéshez, e formák keletkezésének és elmúlásának, valódi lényegének és szubsztrátumának kérdéseihez vezető utat. Éleselméjűsége egyre inkább ahhoz a mondabeli „kritikához" kezd hasonlítani, mely Indiában, azzal a régi elképzeléssel szemben, miszerint a világ egy elefánt hátán áll, felvetette a „kritikai" kérdést: de min áll az elefánt? De miután megtalálták a választ, hogy az elefánt egy teknősbéka hátán áll, a „kritika" megnyugodott. Világos azonban, hogy további, hasonlóan „kritikai" jellegű kérdések is legfeljebb csak egy harmadik csodás állat létezésének feltételezéséhez, nem pedig a valódi kérdés megoldásához vezethettek volna.

II. A POLGÁRI GONDOLKODÁS ANTINÓMIÁI

A modern kritikai filozófia a tudat eldologiasodott struktúrájából született meg. Ebből származnak e filozófiának a korábbi filozófiai kérdésfeltevésekkel szembeni sajátos problémái. Csupán a görög filozófia képez bizonyos kivételt. Ez sem véletlen. Mert az eldologiasodás jelensége a fejlett görög társadalomban is szerepet játszott már. De az egészen más jellegű társadalmi létnek megfelelően, az ókori filozófia kérdésfelvetései és megoldásai a modernétől mégis minőségileg különböznek. Tehát – a helyes interpretálás szempontjából nézve – éppen olyan önkényes, ha történetesen Natorp Pla-

tónban Kant elődjét véli felfedezni, mint amikor Aquinói Tamás Arisztotelészre kívánta építeni filozófiáját. Hogy mindkettő – még ha egyképp önkényes és tárgyszerűtlen módon is – egyáltalán lehetséges volt, ennek oka egyfelől az, hogy a kései korok mindig saját céljaikra szokták felhasználni a rájuk maradt történelmi örökséget. Másfelől e kettős értelmezés lehetősége éppen azzal magyarázható, hogy a görög filozófia ismerte bár az eldologiasodás jelenségét, de nem élte még át az egész lét egyetemes formájaként, hogy tehát egyik lábával ebben, a másikkal azonban még egy természetadta módon felépített társadalomban állt; amiért is problémái a fejlődés mindkét irányában – még ha energikus átértelmezések segítségével is – felhasználhatók maradtak.

I.

Miben áll azonban ez az alapvető különbség? Kant *A tiszta ész kritikája*-nak második kiadása elé írt előszavában, ismert kifejezésével a „kopernikuszi fordulatról" szólva, melyet a megismerés problémájában meg kell tenni végre, világosan fogalmazza meg: „Eddig azt feltételezték, hogy valamennyi ismeretünk tárgyakhoz kell hogy igazodjon ... Ezért hát próbáljuk meg egyszer, vajon nem jutunk-e előbbre metafizikai feladatainkkal, ha feltételezzük, hogy a tárgyaknak kell a mi megismerésünkhöz igazodniok ..."[42] Másképp kifejezve, a modern filozófia azt a problémát állítja maga elé: hogy a világot többé nem a megismerő szubjektumtól független (pl. Isten által teremtett) valamiként fogja fel, hanem inkább *saját maga által létrehozott produktumként*. Mert ez a fordulat, hogy a racionális ismeretet a szellem termékeként fogják fel, nem

42. Kant: Kritik der reinen Vernunft. Reclam. 17.

Kanttól származik, ő csak azt tette, hogy a következtetéseket radikálisabban vonta le elődjeinél. Marx – egészen más összefüggésben – utalt Vicónak arra a kijelentésére, miszerint „az emberi történet abban különbözik a természettörténettől, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem csináltuk"[43]. De más utakon, mint a csak sokkal később megértett és hatékonnyá lett Vico, az egész modern filozófia felvetette ezt a problémát. Descartes módszeres szkepszisétől, cogito ergo sum-jától Hobbeson, Spinozán, Leibnizen át egyenes fejlődésvonal vezet itt, melynek döntő, sokféleképpen variált motívuma az a felfogás, miszerint a megismerés tárgyát azért és annyiban ismerhetjük meg, mert és amennyiben azt mi magunk hoztuk létre.[44] És így a matematika és a geometria módszerei, a konstrukció módszere, tehát az a mód, ahogy a tárgyat létrehozzák valamely általában vett tárgyiság formális előfeltételeiből, később pedig a matematikai fizika módszerei a filozófia, a világ totalitásként való megismerésének útmutatójává és mértékévé válnak.

Az a kérdés, hogy az emberi értelem miért, milyen alapon tekinti ezeket – és éppen ezeket – a formarendszereket önmaga lényegének (ellentétben a formák tartalmainak „adott", idegen, megismerhetetlen jellegével), fel sem merül. Ezt magától értetődőnek tekintik. S itt másodlagos jelentőségű, hogy ez az elfogadás miként jelentkezik: szkepszisként (mint Ber-

43. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 347.

44. Vö. F. Tönnies: Hobbes' Leben und Lehre. Stuttgart. 1896; és különösen Ernst Cassirer: Das Erkenntnissproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit. Berlin. 1906–1907. E könyv megállapításai, melyekre még visszatérünk, azért értékesek a számunkra, mivel egészen más szempont képezi kiindulópontjukat, és mégis ugyanazt a fejlődési folyamatot, a matematikai, „egzakt"-tudományos racionalizmusnak a modern gondolkodás kialakulására gyakorolt befolyását mutatják meg.

keleynél vagy Hume-nál), kétségként „az emberi" megismerés az irányú képességében, hogy általános érvényű eredményekre jusson, vagy (mint Spinozánál vagy Leibniznél) korlátlan bizalomként az iránt, hogy ezek a formák képesek minden dolog „igazi" lényegét megragadni. Számunkra nem az a fontos itt, hogy – akár a legvázlatosabban is – a modern filozófia történetét adjuk, hanem csak annyi, hogy legalább utalásszerűen felfedjük e filozófia alapproblémáinak *összefüggését* azzal a *létalappal,* ahonnan kérdéseik elindulnak, s ahova, már a dolgok megértését tartalmazva, visszatérni törekszenek. Ennek a létnek a jellege azonban éppen olyan világosan megnyilvánul abban, ami a talajából sarjadt gondolkodás számára *nem* válik problémává, mint abban, hogy mi és hogyan lesz problémává; legalábbis ajánlatos e két mozzanatot egymással való kölcsönhatásában tekinteni. S ha így tesszük fel a kérdést, úgy (még a „legkritikusabb" filozófusoknál is) a formális-matematikai, racionális megismerésnek ez a naiv és dogmatikus azonosítása egyrészt bármiféle megismeréssel, másrészt „a mi" megismerésünkkel, az egész korszak jellemző ismérveként jelenik meg. Hogy e két azonosítás nem valami minden körülmények között magától értetődő, megmutatja a legfelszínesebb pillantás is, melyet az emberi gondolkodás történetére vetünk; mindenekelőtt magára a modern gondolkodás keletkezésére, ahol a legsúlyosabb eszmei harcokat kellett megvívni az egészen más jellegű középkori gondolkodással, míg a gondolkodás új módszere és lényegének új felfogása valóban diadalmaskodott. Természetesen ennek a harcnak a taglalására sem vállalkozhatunk itt. Azt, hogy motívumai közé tartozott minden jelenség egységesítése (szemben pl. a világnak „holdoninneni"-re és „holdontúli"-ra való, középkori felosztásával), immanens, kauzális összefüggésük követelése, szemben azokkal a felfogásokkal, amelyek a jelenségek okát és összefonódását azok immanens összefüggésén kívül

keresték (asztronómia asztrológiával szemben stb.), a matematikai-racionális kategóriák minden jelenség magyarázatára való alkalmazhatóságának követelménye (szemben a kvalitatív természetfilozófiával, mely még a reneszánsz korában is – Böhme, Fludd stb. – új virágkorát éli, és még Bacon módszerének is az alapját képezte), úgyis eleve köztudottnak feltételezhetjük. Valamint azt is, hogy ez az egész filozófiai fejlődés az egzakt tudományok fejlődésével való szüntelen kölcsönhatás jegyében zajlott le; melyek fejlődése viszont termékeny kölcsönhatásban állott az állandóan racionalizálódó technikával, a termelés munkatapasztalataival.[45]

Kérdésfelvetésünk szempontjából döntő jelentőségűek ezek az összefüggések. Mert „racionalizmus", vagyis olyan formarendszer, amelynek összefüggése a jelenségek értelmi síkon megragadható, az értelem által létrehozható, s ezért az értelem által ellenőrizhető, előre látható és előre kiszámítható vonatkozásaira irányult, a legkülönbözőbb korokban, a legkülönbözőbb formában létezett már. Alapvető különbségek vannak azonban abban, *miféle anyagra* vonatkoztatjuk ezt a racionalizmust, és *milyen szerepet* szánunk neki az emberi ismeretek és célkitűzések rendszerének egészében. A modern racionalizmus újdonsága abban áll, hogy – a fejlődés során egyre fokozottabb mértékben – azzal az igénnyel lép fel, miszerint felfedezte mindazon jelenségek összefüggésének *az elvét,* amelyekkel az ember a társadalomban és a természetben zajló élete során szembekerül. Ezzel szemben minden korábbi racionalizmus csak *részrendszer* volt. Az emberi létezés „végső"

45. A tőke. I. MEM. 23. köt. 454. Vö. még Gottl-Ottlilienfeldet; különösen az antikvitással való ellentéttel kapcsolatosan. I. h. 238–245. Ezért nem szabad a „racionalizmus" fogalmát absztraktul és történelmietlenül túlfeszíteni, hanem mindig pontosan meg kell határozni azt a tárgyat (az életnek azt a területét), amelyre vonatkoztatjuk, s mindenekelőtt azokat a tárgyakat, amelyekre *nem.*

problémái az emberi értelem számára felfoghatatlan irracionalitásba merevedve maradnak. Minél közelebbi összefüggésben áll egy-egy ilyen racionális részrendszer a létezésnek ezekkel a „végső" kérdéseivel, annál jobban lelepleződik merőben parciális, kiszolgáló jellege, a „lényeg" megragadására való képtelensége. Így pl. az indiai aszkézis[46] igen pontosan racionalizált, minden elképzelhető hatást pontosan előre számításba vevő módszerében, melynek egész „racionalitása" direkt, közvetlen összefüggésben áll – eszköz és cél összefüggésében – a világ lényegének végső, teljesen értelmentúli átélésével.

Itt is megmutatkozik tehát, hogy a „racionalizmust" nem lehet absztraktul, formálisan kezelni, nem lehet ily módon az emberi gondolkodás lényegében rejtőző történelemfeletti elvvé tenni. Sokkal inkább azt kell itt látnunk, hogy az a különbség, miszerint valamely forma egyetemes kategóriaként szerepel, vagy csupán pontosan elhatárolt részrendszerek organizálójaként kerül felhasználásra, *minőségi* jellegű. De már ennek a gondolkodási típusnak merőben formális körülhatárolásából is világossá válik racionalitás és irracionalitás szükségszerű korrelációja, annak szükségszerűsége, hogy minden racionális formarendszer az irracionalitás határáig érkezzen el, annak korlátaiba ütközzék. De ha – mint az indiai aszkézis éppen az imént idézett példájában – a racionális rendszert eleve, lényege szerint részrendszernek tekintik, ha az irracionalitás világát (tehát ebben az esetben egyrészt a racionalizálásra méltatlan, földi, empirikus emberi egzisztenciát, másrészt

46. Max Weber: Gesammelte Aufsätze zur Religionsoziologie. Tübingen. 1920–1921. 2. 165–170. Hasonló szerkezetet mutat azonban valamennyi indiai „szaktudomány" fejlődése is: esetenként igen magas fokon fejlett technika, a racionális totalitásra való vonatkoztatottság nélkül; anélkül hogy akár még csak meg is *kísérelnék,* hogy az egészet racionalizálják, a racionális kategóriákat egyetemes kategóriákká emeljék. Uo. 146–147., 166–167. Hasonló a helyzet a konfucianizmus „racionalizmusával". Uo. 1. 527.

az emberi racionális fogalmak számára elérhetetlen túlvilágot, a megváltás világát), mely e rendszert körülveszi, lehatárolja e rendszertől függetlennek, okvetlenül e rendszer alá- vagy fölérendeltnek képzeljük el, ebből még nem keletkezik módszerbeli probléma magának a racionális rendszernek a vonatkozásában. Mert az nem egyéb így, mint egy – nem racionális – cél elérésének eszköze. Egészen másképpen áll azonban a kérdés, ha a racionalizmus azzal az igénnyel lép fel, hogy az egész lét megismerésének egyetemes módszerét reprezentálja. Ebben az esetben az irracionális elv szükségszerű korrelációjának kérdése döntő, az egész rendszert felbomlasztó és felszámoló jelentőséget nyer. Ez történik a modern (polgári) racionalizmus esetében is.

Ez a problematika abban a sajátos, többértelműen csillogóderengő jelentésben nyilvánul meg a legvilágosabban, amelyet a magánvaló dolognak a rendszer számára mégis olyannyira nélkülözhetetlen fogalma Kantnál hordoz. Nemegyszer megpróbálkoztak vele már, hogy kimutassák, miszerint Kant rendszerében a magánvaló dolog egymástól homlokegyenest eltérő funkciókat lát el. E különféle funkciók közös vonását abban lehet megtalálni, hogy mindegyikük az absztrakt, formális, racionális „emberi" megismerés lehetőségének valamely határát vagy korlátját jelenti. De ezek a határok és korlátok egymáshoz viszonyítva olyannyira különbözni látszanak, hogy a magánvaló – természetesen absztrakt és negatív – fogalma alatt történő egyesítésük csak akkor képzelhető el valójában, ha világossá válik, miszerint az „emberi" megismerési lehetőségek e határainak és korlátainak végül is döntő fontosságú oka – hatásainak sokfélesége ellenére – végül mégiscsak egységes. Röviden szólva, ezek a problémák két nagy, egymástól – látszólag – teljesen független, sőt egymással szemben álló komplexumra redukálhatók: először is az anyag problémájára (logikai-metodikai értelemben), azoknak a formáknak *a tar-*

talmára vonatkozó kérdésre, amelyek segítségével „mi" a világot megismerjük és megismerhetjük, mert mi magunk alkottuk meg; másodszor pedig az egész problémájára, a megismerés végső szubsztanciájának problémájára, a megismerés ama „végső" tárgyaira irányuló kérdésre, melyek megértése, megragadása egyedül teszi lehetővé, hogy a különféle részrendszereket totalitássá, a teljességgel megértett világ rendszerévé egyesítsük. Tudjuk, hogy *A tiszta ész kritikája* a második csoportba tartozó kérdések megválaszolhatóságát határozottan elutasítja, sőt a „transzcendentális dialektikában" megkísérli, hogy – mint hamisan feltett kérdéseket – teljességgel eltávolítsa őket a tudományból.[47] Hogy azonban a transzcendentális dialektikában minden a totalitás kérdése körül forog, nem kíván különösebb magyarázatot. Isten, lélek stb. mitologizált fogalmi kifejezések csupán a megismerés minden tárgyának mint teljesnek (és teljesen megismertnek) gondolt totalitásnak egységes szubjektuma, illetve egységes objektuma számára. A transzcendentális dialektika, amikor a fenomenonokat a numenonoktól olyan élesen elválasztja, elutasítja az „emberi" ész bármely igényét a tárgyak második csoportjának megismerésére vonatkozóan. Ezeket magánvaló dolgokként fogja fel, szemben a *megismerhető* jelenségekkel.

Így tehát az a látszat keletkezik, mintha az első kérdéskomplexumnak, a forma-tartalmak problémájának semmi köze sem lenne ezekhez a kérdésekhez. Abban a felfogásban különösen nem, ahogyan Kant olykor megfogalmazza, miszerint „az érzéki szemlélő képesség (mely az értelmi formák számára a tartalmakat adja) tulajdonképpen csak receptivitás a képzetek meghatározott módon történő afficiálásával szem-

47. Kant itt a XVIII. századi filozófiát tetőzi be. Mind a Locke–Berkeley–Hume-fejlődésvonal, mind pedig a francia materializmus ebben az irányban halad. Az egyes fejlődési szakaszok, valamint a két különböző irány döntő eltéréseinek felvázolása kívül áll e munka keretein.

ben . . . Ezeknek a képzeteknek a nem-érzéki oka számunkra teljesen ismeretlen, s ezért ezt nem szemlélhetjük mint objektumot . . ." Ugyanakkor az általában vett jelenségek pusztán intelligibilis okát transzcendentális objektumnak nevezhetjük, csak azért, „hogy legyen valami, ami az érzékiséggel mint receptivitással megfelelési viszonyban van". Erről az objektumról mondhatjuk el azután, „hogy minden tapasztalást megelőzően magánvalóan adva van"[48]. A fogalmak tartalmának problémája azonban sokkal messzebb menő, mint az érzékiségé, ha természetesen nem is tagadható (amit persze néhány különösen „kritikai", különösen előkelő kantiánus meg szokott tenni azért), hogy a kettő között igen közeli kapcsolat áll fenn. Mert az irracionalitás, a fogalmak tartalmának a racionalizmus számára való racionális feloldhatatlansága, melyet rövidesen a modern logika egészen általános problémájaként ismerhetünk meg, az érzéki tartalom és a racionális-kalkulatórikus értelmi forma viszonyának a kérdésében mutatkozik meg a legélesebben. Míg más tartalmak irracionalitása csak pozicionális, viszonylagos jellegű, az érzéki tartalmak létezése, így léte megmarad feloldhatatlan adottságnak.[49] Ha azonban az irracionalitás problémája minden egyes adottság értelmi fogalmak általi áthatolhatatlanságának problémájába, értelmi fogalmakból való levezethetetlenségük problémájába torkollik, úgy a magánvaló dolog kérdésének ez az oldala, mely az első pillanatban úgy látszott, mintha „szellem" és „anyag" viszonyának metafizikai problémájához állna közel, teljesen más,

48. Kritik der reinen Vernuft. 403–404. Vö. még uo. 330. stb.

49. Feuerbach az érzékiség abszolút (értelmi) transzcendenciájának problémáját is Isten létének ellentmondásával kötötte össze. „Isten létezésének bizonyítéka meghaladja az ész határait; helyes: de ugyanabban az értelemben, amelyben a látás, hallás, szaglás, az ész határain túlmegy." Das Wesen des Christentums. Reclam. 303. Hume és Kant hasonló gondolatmeneteivel kapcsolatosan vö. Cassirer. i. m. 2. 608.

logikai-metodikai, rendszerbeli elméleti aspektust kap, döntő jelleggel.[50] A kérdésfelvetés akkor már így hangzik: „adottnak" fogadhatók-e el fakticitásukban az empirikus tények (egymindegy, merőben „érzékiek-e", vagy érzéki voltuk csupán „tény"-lényegük végső anyagi szubsztrátumát képezi), vagy hogy ez az adottságuk racionális formákká oldódik, tehát „a mi" értelmünk által létrehozottnak gondolhatóvá lesz. Akkor azonban ez a kérdés magának a rendszer lehetőségének alapvető kérdésévé válik.

A problémának ez a fordulata már Kantnál a legvilágosabban nyomon követhető. Amikor újra meg újra hangsúlyozza, hogy a tiszta ész nem képes egyetlen szintetikus, tárgykonstituáló tétel kivitelezésére sem, alapelvei tehát „korántsem direkt módon a fogalmakból, hanem mindig csak közvetetten, e fogalmaknak valami teljesen véletlenszerűre, nevezetesen a *lehetséges* tapasztalatra való vonatkoztatása által"[51] nyerhetők el: ha „az intelligibilis véletlenszerűség"-nek ezt a gondolatát, nemcsak a lehetséges tapasztalat elemeiét, hanem minden rájuk vonatkoztatott és őket rendező törvényéét *Az ítélőerő kritikájá*-ban a rendszerezés központi problémájává teszi, úgy látjuk egyrészt, hogy a magánvaló dolog két, látszólag teljesen különböző, korlátokat emelő funkciója (a totalitás felfoghatatlansága a racionális részrendszerek fogalomalkotásainak segítségével és az egyes fogalmak tartalmának irracionalitása) csupán ugyanannak a problémának két oldalát ké-

50. Ennek a problémának a legvilágosabb megfogalmazását Lasknál találhatjuk: „A szubjektivitás számára – vagyis az ítéletalkotás logikai szubjektivitása számára – nem magától értetődő, hanem éppen kutatásának egész célját képezi, melyik kategóriává differenciálódik valamely logikai forma, ha egy meghatározott anyag kategoriális vonatkozásának megragadásáról van szó, más szavakkal, melyik az az anyag, amely az egyes kategóriák anyagiságát alkotja mindenütt." Die Lehre vom Urteil. Tübingen. 1912. 162.

51. I. h. 564.

pezi, másrészt, hogy ez a probléma csakugyan központi kérdését alkotja annak a gondolkodásnak, amely arra vállalkozik, hogy a racionális kategóriákat egyetemes jelentéssel ruházza fel. A racionalizmusból mint egyetemes módszerből szükségképpen létrejön a rendszer követelménye, ugyanakkor azonban az egyetemes rendszer lehetőségeinek feltételeire vonatkozó reflexió, tehát a rendszer kérdésének tudatos felvetése megmutatja az így támasztott követelmény lehetetlenségét, végrehajthatatlanságát.[52] Mert a rendszer a racionalizmus értelmében – és minden másféle rendszer: önellentmondás – nem jelenthet mást, mint a formák különböző részrendszereinek egy ilyen mellé-, illetve alá- vagy fölérendelését (s a részrendszereken belül az egyes formákét), ahol ezek az összefüggések mindig „szükségszerűnek", vagyis magukból a formákból vagy legalábbis a formaalkotás alapelvéből érthetőnek, általuk „létrehozottnak" gondolhatók: ahol tehát az elv helyes tételezése – tendencia szerint – az általa meghatározott egész rendszer felállítását jelenti, ahol a következményeket az elv tartalmazza, azok az elvből életre kelthetők, előreláthatók, kalkulálhatók. Az összes következmény valóságos kifejlesztése „végtelen folyamatnak" tűnhet fel, de ez a korlátozás csak annyit jelent, hogy mi nem vagyunk képesek a rendszert a maga kibontakozott totalitásában egyszerre áttekinteni: a rendszerezés *elvén* azonban semmit sem változtat.[53] Ez a rend-

52. Nincs rá módunk, hogy részletekbe menően tárgyaljuk azt, hogy sem a görög (talán egészen kései gondolkodók, mint Proklosz kivételével), sem a középkori filozófia nem ismer a mi értelmezésünkben vett rendszert; csak a modern interpretáció magyaráz beléjük ilyesmit. A rendszer problémája az újkorban keletkezik, körülbelül Descartes–Spinoza körül, s Leibniz és Kant teszi fokozott mértékben tudatos módszertani követelménnyé.

53. A „végtelen értelem", az intellektuális szemlélet stb. eszméje részben e nehézség ismeretelméleti megoldását szolgálja. Azt azonban már

szergondolat teszi érthetővé azt is, miért játszotta a tiszta és az alkalmazott matematika az egész modern filozófia számára a módszerbeli példakép, az útmutató szerepét. Mert axiómáinak módszerbeli vonatkozása a belőlük kifejlesztett részrendszerekhez és eredményekhez pontosan megfelel ennek a követelésnek, melyet a racionalizmus rendszere önmagával szemben támasztott: nevezetesen annak, hogy a rendszer minden egyes eleme annak alapelvéből létrehozható, abból pontosan előrelátható, kalkulálható legyen.

Világos, hogy a rendszerezés ezen elvének összeegyeztethetetlennek kell lennie egy olyan tartalom bármiféle „tényszerűségének" elismerésével, amely a formaadás elvéből – elvileg – levezethetetlen, és ezért csupán fakticitásként fogadható el. A klasszikus német filozófia nagyszerűsége, paradox volta és tragikuma tehát abban áll, hogy nem tüntet el többé – mint még Spinoza tette – minden adottságot mint nemlétezőt a racionális, az értelem által létrehozott formák monumentális architektúrája mögött, hanem éppen ellenkezőleg, megérti a fogalmi tartalom adottságának irracionális jellegét, kitart mellette, s mégis, ezen a megállapításon túllépve, azt meghaladva, a rendszer felépítésére törekszik. De már az eddig elmondottakból is kitűnik, mit jelentett a racionalizmus rendszere számára az adottság problémája: azt, hogy az adottságot nem lehet meghagyni a maga létezésében és ígylétében, mert így feloldhatatlanul „véletlenszerű" marad, hanem maradéktalanul bele kell építeni az értelmi fogalmak racionális rendszerébe. Az első pillanatban úgy látszik, hogy itt egészében véve megoldhatatlan dilemma áll elő. Mert vagy maradéktalanul feloldódik az „irracionális" tartalom a fogalmi rendszerben, vagyis ez utóbbit zártnak és mindenre alkalmazhatónak kell meg-

Kant is világosan felismerte, hogy ez a probléma az itt tárgyalandóra utal.

konstruálni úgy, mintha nem létezne a tartalom, az adottság irracionalitása (legalábbis feladatként, a fentebb jelzett értelemben, nem létezne), akkor viszont a gondolkodás visszacsúszik a naiv-dogmatikus racionalizmus szintjére: az irracionális fogalmi tartalom puszta fakticitását valamiféle módon nemlétezőnek tekinti. (Ez a metafizika azt a formát is felöltheti, hogy ez a tartalmiság a megismerés számára „irreleváns".) Vagy arra kényszerül, hogy elismerje, miszerint az adottság, a tartalom, az anyag a formaadásba, a formák struktúrájába, a formák egymáshoz való viszonyába, *tehát magába a rendszer struktúrájába meghatározó erővel behatol,*[54] így a rendszert – rendszer mivoltában – fel kell adni; a rendszer már csak a lehető legáttekinthetőbb regisztrálása, a lehető legjobban elrendezett leírása olyan tényállásoknak, amelyek összefüggése már nem racionális, tehát nem rendszerezhető, még ha elemeik formái értelemjellegűen racionálisak is.[55]

Felszínesség lenne azonban megállni ennél az absztrakt dilemmánál, és a klasszikus filozófia egyetlen pillanatra sem tette ezt. Amikor forma és tartalom logikai ellentétét, ahol a filozófia alapját képező összes ellentét találkozik, és metszi egymást, kiélezte, ellentétként rögzítette, és mégis, szisztematikus megoldásával próbálkozott, képes volt arra, hogy túllépjen elődein, és lerakja a dialektikus módszer metodikai alapjait. Törekvése, hogy a fogalom-tartalom (az adottság) világosan felismert és így rögzített irracionalitása ellenére ra-

54. A legélesebben és legvilágosabban meglnt Lasknál. Vö. Die Logik der Philosophie und die Kategorienlehre. Tübingen. 1911. 60–62. Csak éppen ő sem vonja le megállapításaiból az összes következtetést, ez esetben a racionális rendszer elvi lehetetlenségét.

55. Gondoljunk pl. Husserl fenomenológiai módszerére, ahol végül is a logika egész területe egy magasabb rendű „fakticitássá" változik. Husserl maga is merőben leírónak nevezi ezt a módszert. Vö. Ideen zu einer reinen Phänomenologie. Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung. 1. köt. 113.

cionális rendszert hozzon létre, módszertanilag ezeknek az ellentéteknek a dinamikus relativizálása irányába kellett hogy hasson. A modern matematika természetesen itt is a módszerbeli példakép szerepét játszotta. Az általa befolyásolt rendszerek (különösen Leibnizé) *feladatként* fogják fel az adottság irracionalitását. És valóban: a matematika módszere számára a fellelt tartalom irracionalitása mindenkor ösztönzést adott arra nézve, hogy a formáknak azt a rendszerét, amellyel az addigi összefüggéseket létrehozta, úgy alakítsa át, úgy értelmezze, hogy az első pillanatra „adottnak" tetsző tartalom immáron ugyancsak „létrehozottnak" tűnjön fel, hogy a fakticitás szükségszerűségben oldódjon fel. Bármilyen nagy előrelépést jelentsen is a valóságnak ez az új felfogása a dogmatikus korszakhoz képest („szent matematika"), nem szabad mégsem figyelmen kívül hagyni, hogy a matematikai módszernek mindig már a maga metodikai követelményeihez metodikailag hozzáigazított, velük homogénné tett irracionalitás-fogalommal (s e fogalom közvetítésén keresztül: a fakticitás, a lét hasonló fogalmával) van dolga. Természetesen itt is fennáll a fogalom-tartalom pozicionális irracionalitása: ezt azonban – a módszer, a tételezés – már kezdettől fogva a lehető legtisztább pozicionalitássá, tehát relativizálhatósággá teszi.[56]

Ezzel azonban még csak a módszerbeli mintakép van meg, és nem maga a módszer. Mert az világos, hogy a lét irracionalitása (akár totalitásként, akár a formák „végső" anyagi szubsztrátumaként), az anyag irracionalitása minőségileg különbözik ennek a – Maimon szavaival így nevezhetnénk: in-

56. A leibnizi filozófiának ez az alaptendenciája Maimon filozófiájában érett alakot ölt, a magánvaló és az „intelligibilis véletlenszerűség" problémájának feloldásaként. Döntően hat ez Fichtére és rajta keresztül az egész későbbi fejlődésre. A matematikai irracionalitás problémáját a legélesebben Rickert tanulmánya veti fel: Das Eine, die Einheit und das Eins. Logos. 2. 1. füz.

telligibilis – anyagnak az irracionalitásától. Ez természetesen nem akadályozta a filozófiát abban, hogy a matematikai módszer példája nyomán (konstrukció, létrehozás) ezt az anyagot is saját formái segítségével próbálja legyűrni. Nem szabad azonban egy pillanatra sem elfelejteni, hogy a lét anyaga számára a tartalom szüntelen „létrehozása" valami egészen mást jelent, mint a matematika teljességgel konstrukción nyugvó világában, hogy a „létrehozás" itt csak a tények értelemjellegű *megérthetőségét* jelenti, míg a matematikában a létrehozás és a megérthetőség teljességgel egybeesik. Fichte volt az, aki – középső korszakában – a klasszikus filozófia valamennyi képviselője közül a legvilágosabban látta, és meg is fogalmazta ezt a problémát. Nem egyébről van itt szó – mondja –, mint „egy olyan tárgy abszolút projekciójáról, *amelynek a keletkezéséről nem lehet számot adni, ahol – ebből kifolyólag – a projekció és a projektum között sötétség és üresség uralkodik,* ahogyan ezt talán egy kissé skolasztikusan, de remélem, igen találóan kifejeztem, a projectio per hiatum irrationalem*-ről"[57].

Csak a kérdés ilyen jellegű feltevése teszi megérthetővé a modern filozófia útjainak elválását és ezzel együtt fejlődésének legfontosabb korszakait is. Ezt az irracionalitástant előzi meg a filozófiai „dogmatizmus" kora vagy – társadalomtörténetileg szólva – az a korszak, amelyben a polgári osztály gondolkodása saját gondolkodásformáit, azokat a formákat, amelyekben saját társadalmi létének megfelelően a világ

* *Irracionális űrön keresztüli projekció.*

57. Die Wissenschaftslehre von 1804. 15. előad. Werke. 4. Leipzig. 1908. 288. (Kiemelés – L. Gy.) Ezt a kérdésfeltevést tartja meg azután – többé-kevésbé világosan – a későbbi „kritikai" filozófia is. A legvilágosabban: Windelband, amikor a létet „a forma tartalomtól való függetlensége"-ként határozza meg. Kritikusai – véleményem szerint – csak paradoxon voltát tüntették el nagy sietve, de a benne rejlő problémát nem oldották meg.

got gondolnia kellett, naivul a valósággal, a léttel azonosítja. A probléma feltétel nélküli elismerése, a megoldásról való lemondás egyenes úton vezet a fikciótan legkülönbözőbb formáihoz: minden „metafizika" (a lét tudományának értelmében vett „metafizika") elutasításához, ahhoz a célkitűzéshez, hogy az egyes, pontosan specializált részterületek jelenségeit a pontosan hozzájuk idomított absztrakt-kalkulatorikus részrendszerek segítségével értsék meg, anélkül hogy arra vállalkoznának – sőt mint „tudománytalant" elutasítva minden olyan vállalkozást –, hogy a tudható egészét innen kiindulva, egységesen vegyék birtokba. Ezt a lemondást egyes irányzatok világosan kimondják (Mach–Avenarius, Poincaré, Vaihinger stb.), sok irányzat esetében rejtetten jelentkezik csupán. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy – mint az első rész végén rámutattunk – az egymástól pontosan elválasztott, egymástól mind tárgyuk, mind módszerük tekintetében független, specializált szaktudományok keletkezése már e probléma megoldhatatlanságának elismerését jelenti: azt, hogy minden egyes szaktudomány ebből a forrásból meríti „egzaktságát". A végső alapját képező anyagi szubsztrátumát meghagyja a maga érintetlen irracionalitásában („nem-létrehozottság", „adottság"), hogy az így keletkező, zárt, módszertani szempontból megtisztított világban problémamentesen alkalmazható értelmi kategóriákkal, melyeket azután már egy „intelligibilis" anyagra és többé nem a valódi anyagi szubsztrátumra (az egyes tudományokéra sem) alkalmaznak, akadálytalanul dolgozhasson. És a filozófia – tudatosan – érintetlenül hagyja a szaktudományoknak ezt a munkáját. Sőt, ezt a lemondásukat kritikai haladásnak tekinti. Szerepe azonban ezzel az – érintetlenül és korrigálatlanul hagyott – szaktudományok érvényessége formális feltételeinek a vizsgálatára korlátozódik. És azt a problémát, amely mellett azok elmennek, a filozófia sem tudja megoldani, sőt, még csak fel sem tudja vetni. Ahol forma és tartalom viszo-

nyának strukturáló előfeltételeihez nyúl vissza, vagy a szaktudományok „matematizáló" módszerét teszi meg diadalmasan a filozófia módszerének (marburgi iskola),[58] vagy az anyag – logikai értelemben vett – irracionalitását „végső" tényként hozza ki (Windelband, Rickert, Lask). Mihelyt azonban rendszerezésre irányuló kísérletre kerül sor, mindkét esetben kifejezésre jut a totalitás problémájában meghúzódó, elintézetlen irracionalitás-probléma. A horizont, mely az itt létrehozott és létrehozható egészet lezárja, legjobb esetben a kultúra (vagyis: a polgári társadalom kultúrája), mint valami levezethetetlen, minden további nélkül elfogadandó „fakticitás", a klasszikus filozófia értelmében.[59]

Messze meghaladná e munka kereteit, ha a valóság egészként és létként való megértéséről való lemondás különböző formáit beható vizsgálat tárgyává tennénk. Itt csak az volt a feladatunk, hogy rámutassunk arra a pontra, ahol a polgári társadalom gondolkodásában fejlődésének kettős tendenciája filozófiailag érvényre jut: hogy a polgárság társadalmi létének egyes mozzanatait egyre fokozottabb mértékben uralja, szükségleti formáinak aláveti, ugyanakkor azonban – szintén fokozódó mértékben – elveszíti a társadalom totalitásként való gondolati megragadásának s ezzel saját vezető szerepének lehetőségét. A klasszikus német filozófiában e fejlődés ilyen sajátos fordulópontját figyelhetjük meg: az osztály fejlődésének azon a fokán jön létre, ahol ez a folyamat már annyira előre-

58. Az egyes filozófiai irányzatok kritikája nem tartozik ide. Csak e vázlat helyességének példájaként idézem tehát a (módszertanilag: kritika előtti) természetjog álláspontjába való visszacsúszást, mely – lényegét és nem a terminológiát tekintve – Cohennál és a marburgi iskolához közel álló Stammlernél megfigyelhető.

59. Ezt a tényállást éppen az a formális jelleg világítja meg, melyet Rickert, ezen irányzat egyik legkövetkezetesebb képviselője, a történettudományt metodikailag megalapozó kulturális értékeknek tulajdonít. Vö. ezzel kapcsolatban a 3. fejezetet.

haladt, hogy mindezeket a problémákat problémaként lehet tudatosítani: ugyanakkor azonban olyan környezetben jön létre, ahol ezek csak merőben gondolati, merőben filozófiai problémaként jelennek meg a tudatban. Ez elzárja egyfelől a történelmi helyzet konkrét problémáinak meglátását és az ebből a helyzetből konkrétan kivezető útét, másrészt viszont lehetővé teszi a klasszikus filozófiának, hogy a polgári társadalom fejlődésének legmélyebb és legvégsőbb problémáit – filozófiai problémaként – a végsőkig átgondolja: az osztály fejlődését – gondolati síkon – végpontjához juttassa; helyzetének valamennyi paradoxiáját – gondolati síkon – végsőkig kiélezze, és így legalább mint problémát, megpillantsa azt a pontot, ahol módszertanilag szükségszerűvé válik, hogy az emberiség túllépjen fejlődésének ezen a történeti szakaszán.

2.

A problémának ez a merőben gondolatira való leszűkítése, aminek a klasszikus filozófia gazdagságát, mélységét és bátorságát, a gondolkodás jövőjével kapcsolatos megtermékenyítő hatását köszönheti, egyben természetesen a tiszta gondolatiság síkján is áthághatatlan korlátokat teremt. Vagyis, a klasszikus filozófiának, mely a megelőző korszak minden metafizikus illúzióját könyörtelenül lerombolta, magának is ugyanolyan kritikátlanul, ugyanolyan dogmatikusan, metafizikusan kellett bizonyos saját kiindulópontjaihoz viszonyulnia, mint elődeinek. Utalásképpen rámutattunk már erre a pontra, arra a – dogmatikus – feltételezésre, hogy a racionális-formális megismerési mód az egyetlen (vagy a legkritikusabbra fordítva: a „számunkra" egyedül adott) megragadási lehetősége a valóságnak, ellentétben a tények „számunkra" idegen adottságával. Az a nagyszabású koncepció, hogy

a gondolkodás csak a saját maga által létrehozottat tudja felfogni, mint már rámutattunk, abbéli törekvése során, hogy a világ totalitását mint önmaga által létrehozottat értse meg, az adottság, a magánvaló dolog áthághatatlan korlátjába ütközött. Ha nem akart az egész megragadásáról lemondani, befelé kellett elindulnia. Meg kellett próbálnia, hogy megtalálja a gondolkodásnak azt a szubjektumát, amelynek produktumaként a létezés – hiatus irrationalis nélkül, túlvilági magánvaló dolog nélkül – gondolható. A fentebb jelzett dogmatizmus e tekintetben egyszerre volt útmutató is, csalóka fény is. Útmutató, mivel a gondolkodást felülemelte az adott valóság puszta elfogadásán, a puszta reflexión, elgondolhatóságának feltételein, és a *merő kontempláció*, a puszta szemlélet meghaladásának irányába vezette. Csalóka fény azonban, mert éppen az előbb említett dogmatizmus nem engedte, hogy a *gyakorlat* valóban szembenálló és a kontemplációt valóban felülmúló elvét megtalálja. (Hogy éppen ezért tűnik fel a problémafelvetés számára az adottság mindig újra leküzdhetetlen irracionalitásként, a további elemzésben hamarosan kiderül.)

Utolsó logikai főművében Fichte így fogalmazza meg ezt a tényállást, amelyből filozófiailag ki kell indulni: „Az egész tényszerű tudást, egészen a formájában rejlő *van*-ig, mint szükségszerűt beláttuk, azzal az előfeltétellel, hogy ez jelenség, ami a gondolkodás számára az abszolút előfeltétel kell hogy maradjon, s amely jelenséggel kapcsolatos kételyeket semmi más módon megoldani nem lehet, mint magával a tényszerű szemlélettel. Azzal a különbséggel csupán, hogy a tényszerűség egyik része, az Énség vonatkozásában annak tartalmában látjuk a határozott és minőségi törvényt, ennek az önszemléletnek a *tényszerű* tartalmával kapcsolatosan viszont csak annyit látunk be, hogy mindenképpen kell lennie ilyen tartalomnak, arra vonatkozóan azonban, hogy ennek

éppen ilyennek kell lennie, nincs törvényünk: ugyanakkor azonban élesen látjuk, hogy ilyen törvény nem is lehetséges, hogy ezért ennek a meghatározottságnak a minőségi törvénye éppen a törvénynélküliség. Ha a szükségszerűt apriorisztikusnak nevezzük, úgy ebben az értelemben az egész fakticitást apriorisztikusan beláttuk, még az empíriát is, mivel levezettük mint levezethetetlent."[60]

A mi problémánk szempontjából itt most az a fontos, hogy a megismerés szubjektumát, az Énséget, tartalmilag is ismertnek és ebből eredően kiindulópontnak és módszerbeli útmutatónak kell felfogni. Egészen általánosan szólva, ezáltal a filozófiának az a tendenciája jön létre, miszerint annak a szubjektumnak a koncepciójáig kell eljutni, amelyet a tartalmak totalitásának létrehozójaként lehet gondolni. S ebből megint csak teljes általánosságban, merőben programatikusan szólva, az a követelmény áll elő, hogy a tárgyiságnak, a tárgyak tételezésének olyan szintjét kell megtalálni és felmutatni, ahol szubjektum és objektum kettőssége (gondolkodás és lét kettőssége ennek a struktúrának csupán egy sajátos esete) megszűnik, ahol szubjektum és objektum egybeesik, egymással azonos. Természetesen a klasszikus filozófia képviselői sokkal nagyobb éleslátással rendelkeztek, és sokkal kritikusabbak voltak, hogysem szubjektum és objektum kettősségét az empíriában figyelmen kívül hagyták volna; sőt, éppen ebben a megszokott strutúrában látták az empirikus tárgyiság alapstruktúráját. A követelmény, a program sokkal inkább arra irányult, hogy megtalálják az egységpontot, hogy onnan kiindulva tegyék érthetővé, vezessék le, „hozzák létre" szubjektumnak és objektumnak ezt az em-

60. Transzendentale Logik. 23. előad. Werke. 6. Leipzig. 1912. 335. A legnagyobb nyomatékkal szeretném felhívni minden olyan olvasó figyelmét, aki nem jártas a klasszikus filozófia terminológiájában, hogy Fichte Énség-fogalmának (Ichheit) semmi köze az empirikus Énhez.

píriában megnyilvánuló kettősségét, tehát az empíria tárgyiságformáját. Egy szubjektumtól idegen, csupán adott valóság dogmatikus elfogadásával szemben az a követelés lép előtérbe, hogy a szubjektum-objektum azonosságból kiindulva kell minden adottságot, mint ennek az azonos szubjektum-objektumnak a produktumát, minden kettősséget, mint ebből az ős-egységből származtatott sajátos esetet megérteni.

Ez az egység azonban – *tevékenység*. Miután már Kant a módszere tekintetében sokszorosan félreértett és az észkritikával hamis ellentétbe állított *A gyakorlati ész kritikája*-ban megpróbálta gyakorlatilag megszüntethetőnek bemutatni az elméletileg (kontemplatívan) áthághatatlan korlátokat, Fichte a gyakorlatot, a cselekvést, a tevékenységet állítja egységesített összfilozófiájának metodikai központjába. „Ezért – mondja Fichte – egyáltalán nem olyan jelentéktelen kérdés, mint ahogy azt egyesek hiszik, hogy a filozófia valamely tényből indul ki, vagy valamely tényleges cselekvésből. (Vagyis: tiszta tevékenységből, mely nem tételez fel objektumot, sőt, maga hozza létre azt, s ahol ennek megfelelően a *cselekvés* közvetlenül *tényleges tetté* lesz.) Ha a tényállásból indul ki, úgy éppen azon a ponton áll, ahol a két világ egybekapcsolódik, s ahonnan mindkettő egyetlen pillantással áttekinthető."[61]

A feladat tehát nem más, mint hogy fel kell mutatni a „tényleges cselekvés" szubjektumát, és objektumával való azonosságából kiindulva, minden kettős szubjektum-objektum formát mint belőle levezetettet, mint ennek produktumát értelmezni. Itt azonban filozófiailag magasabb szinten ismétlődik meg a klasszikus német filozófia kérdésfelvetésének meg-

61. Zweite Einleitung in die Wissenschaftslehre. Werke. 3. Leipzig. 1910. 52. Fichte műről műre változó terminológiája nem fedheti el, hogy a *tárgyat* tekintve mindig ugyanarról a *problémáról* van szó.

oldhatatlansága. Abban a pillanatban ugyanis, amikor felmerül ezen azonos szubjektum-objektum *konkrét lényegének* a kérdése, a gondolkodás a következő dilemma elé kerül: egyrészt csak az etikus cselekvés aktusában, az etikusan cselekvő (individuális) szubjektum önmagához való viszonyában lelhető fel valóságosan és konkrétan a tudatnak ez a struktúrája, e struktúrának önmaga tárgyához való viszonyulása, másrészt a cselekvő individuum etikai tudata számára az önmaga által létrehozott, de merőben befelé forduló forma (a kanti etikai maxima) és az értelemtől és érzékeléstől idegen valóság, az adottság, az empíria áthidalhatatlan kettőssége, még élesebb formában jelenik meg, mint a megismerés kontemplatív szubjektuma számára.

Köztudomású, hogy Kant – kritikailag – megállt az egyén tudatában levő etikai tényállások filozófiai megvilágításának fokán. Ezáltal azonban ez a tényállás, először is merő – adottként lelt, és immáron nem „létrehozottként" gondolható – fakticitássá változott.[62] Másodszor, ezáltal még jobban fokozódott a „természettörvények"-nek alávetett külvilág „intelligibilis véletlenszerűsége". Ez a szabadság és szükségszerűség, voluntarizmus és fatalizmus dilemmáját, ahelyett hogy konkrétan és valóságosan megoldotta volna, módszertani mellékvágányra terelte, vagyis a „külvilág" a természet vonatkozásában megtartotta a törvények kérlelhetetlen szükségszerűségét,[63] míg a szabadság, az autonómia, melyet az etikai szféra felfedezése által kell megalapozni, arra redukálódik, hogy a szabadság a belső tényállások *megítélésének szempontjává* lesz, melyek valamennyi okukkal és következményükkel együtt, még ami az őket létrehozó pszichológiai elemeket illeti is, maradéktalanul alá vannak vetve az objektív szükségszerű-

62. Vö. Kritik der praktischen Vernunft. Leipzig. Philosophische Bibl. 72.

63. „A természet mármost általános értelemben a törvények alatt álló dolgok létezése." Uo. 57.

ség fatalisztikus mechanizmusának.[64] Ezáltal azonban, harmadszor, jelenség és lényeg hasadása (ami Kantnál szükségszerűség és szabadság hasadásával esik egybe), ahelyett hogy megoldást nyerne, ahelyett hogy helyreállított egységében a világ egységének megalapozását segítené, belekerül magába a szubjektumba: a szubjektum is fenomenonra és noumenonra oszlik, és szabadság és szükségszerűség feloldatlan, megoldhatatlan, megoldatlanként örökérvényűvé tett kettőssége behatol legbensőbb struktúrájába. Negyedsorban azonban, az így megalapozott etika *merőben formális, tartalmatlan.* Mivel minden tartalom, amelyik adott a számunkra, a természet világába tartozik, s vele együtt a jelenségvilág objektív törvényeinek feltétel nélkül alá van vetve, a gyakorlati normák érvényessége csak magukra a belső cselekvés formáira vonatkozhat egyáltalán. Abban a pillanatban, amikor ez az etika arra vállalkozik, hogy konkretizálni próbálja önmagát, vagyis érvényét egyes konkrét problémákon próbálja ki, arra kényszerül, hogy ezeknek az egyes cselekvéseknek a tartalmi meghatározóit a jelenségek világából, azokból a fogalomrendszerekből, melyek ezt feldolgozzák, és „véletlenszerűségét" magukon viselik, *kölcsönözze.* A létrehozás elve csődöt mond abban a pillanatban, amikor az első konkrét tartalmat kellene létrehoznia. És Kant etikája semmiképpen nem tud kitérni ez elől a kísérlet elől. Megpróbálja ugyan, hogy az ellentmondásnélküliség elvében lelje meg – legalább negatív módon – a formális és ugyanakkor tartalommeghatározó, tartalmat létrehozó elvet. Minden olyan cselekvés, mondja, mely ellentmond az etikai normáknak, önellentmondást hordoz magában, így pl. a letét lényegéhez tartozik, hogy ne lehessen elsikkasztani stb. De már Hegel teljes joggal kérdezhette: „De miféle ellentmondás lenne abban, ha egyáltalán nem lenne

64. Uo. 125–126.

letét? Az, hogy nincs semmiféle letét, más szükségszerű meghatározottságoknak mond ellent; ugyanúgy, mint ahogy az, hogy lehetséges letét, más szükségszerű meghatározottságokkal függ össze, s ezáltal önmaga is szükségszerű lesz. De nem más célokat és anyagi okokat kell itt segítségül hívni, hanem a fogalom közvetlen formájának kell az első vagy a második feltételezés helyességét eldöntenie. De a forma számára a két egymással szemben álló meghatározottság egyképp közömbös; mindegyiket minőségként lehet megragadni, s ezt a megragadást törvényként lehet kimondani."[65]

Kant etikai kérdésfelvetése ezzel visszavezet a magánvaló dolog itt is megoldatlan *metodikai* problémájához. E probléma filozófiailag jelentős, metodikai oldalát tartalom és forma kapcsolatának problémájaként, a tényszerűség feloldhatatlanságának, az anyag irracionalitásának kérdéseként határoztuk meg. Kant formális, az egyén tudatára szabott etikája képes ugyan metafizikus perspektíváját nyitni a magánvaló dolog problémájának megoldása előtt, amikor is egy totalitásként felfogott világnak a transzcendentális dialektika által szétszedett fogalmai a gyakorlati ész posztulátumainak formájában megjelennek a horizonton, módszerbelileg azonban ez a szubjektív gyakorlati megoldási kísérlet ugyanazok közt a korlátok közt reked meg, melyek az észkritika objektív-kontemplatív kérdésfelvetését is fogva tartották.

Mert így e problémakomplexum új, jelentős, strukturáló összefüggése világosul meg a számunkra: ahhoz, hogy a magánvaló dolog kérdésében levő irracionalitást megoldjuk, nem

65. Über die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts. Werke. 1832-es kiad. 1. köt. 352. k. Vö. uo. 351.: „Mert ez az akarás minden anyagától való abszolút absztrakció; bármely tartalom az önkény heteronómiáját tételezi." Vagy a Fenomenológiában még világosabban: „Mert a tiszta kötelesség... közömbös minden tartalom iránt, és elbír minden tartalmat." Werke. 2. 485.

elegendő a kontemplatív magatartásmódon való túllépés kísérlete, hanem megmutatkozik – konkrét kérdésfelvetésként –, hogy a gyakorlatiság lényege ebben áll: *a forma közömbösségét a tartalommal szemben,* amiben a magánvaló dolog kérdése metodológiailag tükröződik, felszámolni. A gyakorlatot tehát akkor lehet csak igazán megtalálni a filozófia elveként, ha ugyanakkor egy formafogalmat is felmutatunk, mely – érvényességének alapjaként és módszerbeli előfeltételeként – nem hordja magán többé ezt a minden tartalmi meghatározottságtól való tisztaságot, nem hordja magán többé ezt a tiszta racionalitást. A gyakorlat elve a valóság megváltoztatásának elveként ezért a cselekvés konkrét, materiális szubsztrátumára szabott kell hogy legyen, hogy azután érvénybelépésétől kezdve arra ilyen módon hatást gyakorolhasson.

Csak ez a kérdésfelvetés teszi lehetővé egyfelől az elméleti-kontemplatív, szemlélődő magatartásnak a gyakorlattól való világos elválasztását, másfelől ugyancsak ez teszi megérthetővé, miképpen is vonatkozik egymásra ez a két magatartásmód, hogyan lehetett arra a kísérletre vállalkozni, hogy a gyakorlat elvének segítségével a kontempláció antinómiáit feloldják. Elmélet és gyakorlat ténylegesen ugyanazokra a tárgyakra vonatkoznak, minthogy minden tárgy tartalom és forma – közvetlenül – elválaszthatatlan komplexumaként adott. A szubjektív viszonyulás különbözősége azonban a gyakorlat számára a minőségileg egyedire, a tartalmira, a mindenkori tárgy anyagi szubsztrátumára való irányulást határozza meg. Az elméleti kontempláció – mint az eddigiekben megpróbáltuk kimutatni – éppen ettől a mozzanattól távolít el. Mivel a tárgy elméleti tisztázása, elméleti megragadása éppen a minden tartalmiságtól (minden „véletlenszerű fakticitástól") eloldott formai elemek egyre erősebb kidolgozásában éri el csúcspontját. Míg a gondolkodás „naivan" járt el itt, vagyis, amíg nem gyakorol e funkciójára irányuló reflexiót, amíg úgy

véli, hogy a tartalmakat magukból a formákból elnyerheti, és azoknak ily módon metafizikus, aktív funkciókat tulajdonít, vagy míg a formáktól idegen anyagot, ugyancsak metafizikusan, nemlétezőnek fogja fel, ez a probléma nem jelentkezik. A gyakorlat mindenképpen a kontempláció elméletének alárendelve jelenik meg.[66] Abban a pillanatban azonban, amikor ez a helyzet, a kontemplatív szubjektummagatartás és a megismerés tárgyának tiszta formajellege közötti kapcsolat feloldhatatlansága tudatossá válik, vagy le kell mondani az irracionalitás problémájának (a tartalomra, az adottságra stb. vonatkozó kérdésnek) a megoldásáról, vagy a gyakorlat irányában kell keresni azt.

A legvilágosabban Kant fogalmazza meg ezt a tendenciát is. Ha Kant számára „a lét nyilvánvalóan nem valamiféle valóságos predikátum, vagyis nem olyasvalaminek a fogalma, ami egy dolog fogalmához járulhatna", úgy ezzel a lehető legélesebben fejezi ki ezt a tendenciát, annak valamennyi következményével együtt, olyannyira, hogy fogalmi struktúrája egyedüli alternatívájaként az átalakuló fogalmak dialektikáját kénytelen megjelölni. „Mert különben nem éppen ugyanaz létezne, hanem több annál, mint amit a fogalomban elgondoltam, én pedig nem mondhatnám: fogalmam tárgya létezik."[67] Hogy Kant ezzel – természetesen negatív, torzító módon, ami a tiszta kontempláció nézőpontjából következik – éppen az igazi gyakorlat struktúráját írja le itt a létfogalom antinómiái leküzdésének struktúrájaként, az mind neki magának, mind az ontológiai bizonyítékokról adott kritikája kritikusainak elkerülte a figyelmét. Éppen az imént mutattunk rá arra, hogy etikája minden idevonatkozó, ellenkező irányú igyekezet ellenére milyen alapvetően az absztraháló kontempláció korlátai

66. Egészen világosan a görögöknél. De a kezdődő újkor nagy rendszerei, mindenekelőtt Spinozáé, szintén ezt a struktúrát mutatják.

67. Kritik der reinen Vernunft. 472–473.

közé vezet vissza. Hegel e hely kritikájában leleplezi ennek az elméletnek a módszerbeli alapját. „Ennek az izoláltnak tekintett tartalomnak a számára valójában mindegy: lenni vagy nem lenni; nem létezik benne a lét és a nemlét különbsége; ez a különbség meg sem érinti egyáltalán . . . Még általánosabban fogalmazva meg a kérdést: lét és nemlét absztrakciója megszűnik absztrakciónak lenni, mihelyt meghatározott tartalmat nyernek; a lét akkor realitás . . .”[68], vagyis az a meghatározás, melyet Kant itt a megismerésre vonatkozóan rögzít, a megismerés ama struktúrájának leírásaként mutatkozik meg, amelyik „tiszta törvényszerűségeket” módszertanilag izoláltan egy módszertanilag izolált és homogénné tett miliő keretében vizsgál. (A fizika éterrezgéshipotézisében például az éter „léte” lényegében semmi újat nem adna hozzá annak fogalmához.) Abban a pillanatban azonban, amikor a tárgyat egy konkrét totalitás részeként fogják fel, amikor kiviláglik, hogy e tiszta kontempláció formális, határfogalomszerű létfogalma mellett a valóság más fokait is lehet, sőt szükséges gondolni (létezés, egzisztencia, realitás stb. Hegelnél), Kant bizonyítéka magától összeomlik: nem egyéb az már, mint a merőben formális gondolkodás határának megjelölése. Disszertációjában Marx Hegelnél sokkal konkrétabban és konzekvensebben a lét és jelentése fokozatainak kérdését a történelmi valóság, a konkrét gyakorlat területére vetítette ki. „Nem uralkodott-e az öreg Moloch? Nem volt-e delphoibeli Appolón valóságos hatalom a görögök életében? Itt Kant kritikája sem jelent semmit.”[69] Sajnos, Marx ezt a gondolatát nem fejtette ki a maga összes logikai következményével együtt, még ha érett

68. Werke. III. 78. k.

69. Marx: A démokritoszi és epikuroszi természetfilozófia különbsége. Doktori disszertáció. Bp. 1969. 90. k.

műveinek *módszere* mindig ezekkel a gyakorlati-fokozatos létfogalmakkal dolgozik is.

Minél tudatosabb lesz azonban ez a kanti tendencia, annál kikerülhetetlenebb maga ez a dilemma is. Mert a megismerés tárgyának egészen tisztán kidolgozott formafogalma, a matematikai összefüggés, a természettörvényű szükségszerűség a megismerés ideáljaként a megismerést egyre inkább azoknak a tiszta formaösszefüggéseknek, azoknak a „törvényeknek" a metodikailag tudatos kontemplációjává változtatja, amelyek az – objektív – valóságban a *szubjektum hozzájárulása nélkül* működnek. Ezáltal azonban a minden irracionális-tartalmi kikapcsolására irányuló kísérlet nemcsak az objektumra, hanem egyre élesebben, egyre fokozottabb mértékben a szubjektumra is irányul. A kontempláció kritikai tisztázása egyre energikusabban abba az irányba törekszik, hogy saját magatartásából minden szubjektív–irracionális mozzanatot, minden antropomorf jelleget kíméletlenül kiirtson; a megismerés szubjektumát az „embertől" egyre energikusabban elválassza, és azt egy tiszta – tisztán formális – szubjektummá változtassa.

Úgy látszik, mintha a kontemplációnak ez a meghatározása ellentmondana a megismerés problémájával, mint az „általunk" létrehozottak megismerésével kapcsolatos korábbi elemzésünknek. Valóban: így is van. De éppen ez az ellentmondás alkalmas arra, hogy a kérdés nehézségét és a megoldás lehetséges útjait közelebbről megvilágítsa. Mert nem abban rejlik itt az ellentmondás, hogy a filozófusok képtelenek az adott tényállások egyértelmű megvizsgálására és értelmezésére, hanem sokkal inkább csupán magának az objektív tényállásnak a gondolati kifejeződése ez, azé, melynek megértése a filozófusok feladata lenne. Vagyis, a modern, racionalisztikus formarendszerek szubjektivitása és objektivitása között itt jelentkező ellentmondás, mindazok a problémaösszefonódások és ekvivokációk, melyek azok szubjektum- és objektumfogalmai-

ban rejlenek, lényegük – mint „általunk" „létrehozott" rendszerek és embertől idegen, embertől távoli fatalisztikus szükségszerűségük szembenállása –, mindez nem egyéb, mint a modern társadalmi állapotok logikai módszertani megfogalmazása: olyan állapotoké, amelyek közt az emberek egyrészt egyre fokozottabb mértékben szétszakítják, levetik magukról és maguk mögött hagyják a csupán „természetadta", irracionális-tényszerű kötöttségeket, másrészt azonban, ugyanakkor, ebben a maguk által megteremtett, „maguk által létrehozott" valóságban egyfajta második természetet építenek fel maguk körül, melynek folyamata ugyanolyan kérlelhetetlen törvényszerűséggel lép fel velük szemben, ahogyan korábban az irracionális természeti erők (pontosabban: az ebben a formában megjelenő társadalmi viszonyok). Saját társadalmi mozgásuk, mint Marx mondja, dolgok mozgásának formájában jelenik meg a számukra, amelynek ellenőrzése alatt állanak, ahelyett hogy ők gyakorolnának ellenőrzést felette.

Ebből először is az következik, hogy az ember uralma alá nem hajtott erőknek ez a kérlelhetetlensége egészen új hangsúlyt kap. Korábban ez egy – alapjában véve – irracionális fátum vak ereje-hatalma volt; az a pont, ahol az emberi megismerőképesség lehetősége egyszerűen megszűnik, ahol az abszolút transzcendencia, a hit birodalma stb. kezdődik.[70] Most viszont megismert, megismerhető, racionális törvényrendszerek szükségszerű következményeként jelenik meg, olyan szük-

70. Ebből a létalapból érthető meg a „természetadta" állapotok gondolkodásmódjának a modern gondolkodás számára olyannyira idegen kiindulópontja, mint pl. Canterbury Anselmus „credo ut intelligam"-ja *(hiszem, hogy megértsem)* vagy az indiai gondolkodásé („csak akit kiválaszt, az érti meg őt" – mondják Atmanról). Descartes módszeres szkepszise, mint az *egzakt* gondolkodás kiindulópontja, csupán legélesebb megfogalmazása ennek az újkor kezdetén igen tudatosan érzett ellentétnek. Galileitől Baconig ez minden jelentős gondolkodónál visszatér.

ségszerűségként, melyet – bár ahogyan ezt a kritikai filozófia, szemben dogmatikus elődeivel, világosan felismeri – végső alapjait tekintve és átfogó totalitásában nem lehet megérteni, melynek részeit azonban – azt az életkört, amelyben az emberek élnek – egyre fokozódó mértékben áttekinthetjük, kiszámíthatjuk, előre láthatjuk. Egyáltalán nem véletlen, hogy rögtön a modern filozófiai fejlődés kezdetén megjelenik az egyetemes matematika, mint a megismerés ideálja: olyan kísérletként tehát, amely egy racionális viszonylatrendszer megteremtésére irányul, ami a racionalizált létezés összes formális lehetőségét, valamennyi eloszlási arányát és viszonylatát magába foglalná, aminek a segítségével ily módon minden megjelenőt – függetlenül annak dologi-anyagi differenciálódásától – valamiféle egzakt számítás tárgyává lehetne tenni.[71]

A modern megismeréseszménynek ebben a legélesebb és ezért legjellemzőbb megfogalmazásában világosan megjelenik a fentebb megadott ellentmondás. Mert ennek az egyetemes kalkulusnak az alapja egyrészt nem lehet egyéb, mint az a bizonyosság, miszerint csupán egy ilyen, fogalmak által átszőtt valóság felett uralkodhatunk valóban. Másrészt megmutatkozik, hogy – még ha ennek az egyetemes matematikának valamely teljes és hiánytalan érvényesülését feltételezzük is – ez a valóság felett való „uralkodás" nem lehet egyéb, mint annak a tárgyszerűen helyes kontemplációja, ami – szükségszerűen és a mi hozzájárulásunk nélkül – ezeknek a viszonylatoknak és eloszlásoknak az absztrakt kombinatorikájából adódik. Itt természetesen úgy látszik, hogy ez a kontempláció nagyon közeli kapcsolatban áll az általános-filozófiai megis-

71. Ennek az egyetemes matematikának a történetéről vö. Cassirer. i. h. 1. 446., 563. 2. 138., 156. k. stb. A valóság e matematizálásának a „törvények" várható eredményeire vonatkozó kalkuláció polgári „gyakorlatával" való kapcsolatáról vö. Lange: Geschichte des Materialismus. Reclam. 1. 321–332. Hobbesról, Descartes-ról, Baconról stb.

merésideállal. (Görögország, India.) A modern filozófia sajátos jellege csak akkor mutatkozik meg a maga teljes világosságában, amikor ezen egyetemes kombinatorika keresztülvitelének előfeltételeit kritikai vizsgálat tárgyává tesszük. Mert csak ezáltal, csak a törvények „intelligíbilis véletlenszerűségének" a felfedezése által jön létre valamiféle „szabad" mozgás lehetősége az ilyen, egymást keresztező vagy teljesen meg nem ismert törvényszerűségek erőterén belül. Be kell látni tehát, hogy a cselekvés fentebb megadott értelmében, amely szerint az a valóság megváltoztatását, a minőségileg lényegesre, a cselekvés anyagi szubsztrátumára való irányultságot jelenti, ez a magatartás még sokkal kontemplatívabb, mint – mondjuk – a görög filozófia megismerésideálja.[72] Mert ez a „cselekvés" abban áll, hogy az említett törvények valószínű kihatását, amennyire csak lehet, előre kiszámítják, kalkulatorikusan megragadják, és a „cselekvés" szubjektuma csak olyan pozíciót foglal el, amelyben ezek a kihatások az ő céljai számára a legoptimálisabb esélyeket nyújtják. Világos tehát, hogy egyrészt annál nagyobb az ilyen előrelátás lehetősége, minél racionalizáltabb a valóság, minél inkább úgy lehet felfogni minden jelenségét, mint e törvények rendszerébe beleillesztett dolgot. Másrészt azonban ugyanilyen világos, hogy minél jobban közeledik a valóság és a „cselekvő" szubjektumok valósággal kapcsolatos magatartása ehhez a típushoz, annál inkább a felismert törvényszerűségi esélyek merő felfogó szervévé válik a szubjektum, „tevékenysége" pedig annál inkább arra

72. Mert Platón ideatana – ne firtassuk itt most, mennyire jogosan – feloldhatatlanul összefonódott az adott totalitásával és minőségi létezésével egyaránt. A kontempláció legalábbis szétszakítását jelenti azoknak a kötelékeknek, amelyek a „lelket" a maga empirikus korlátozottságában fogva tartották. Az ataraxia sztoikus eszménye sokkal inkább ezt az egészen tiszta kontemplációt mutatja, csak persze a lázas és szüntelen „tevékenységgel" való paradox összefüggés nélkül.

korlátozódik, hogy olyan álláspontot foglaljon el, ahonnan ezek az ő értelmében, az ő érdekeinek megfelelően (önmaguktól, saját hozzájárulása nélkül) hatnak. A szubjektum magatartása – filozófiai értelemben – tisztán kontemplatív lesz.

Itt azonban, másodszor, megmutatkozik, hogy ezáltal minden emberi viszony az így gondolt természeti törvényszerűségek színvonalára került. Ebben a tanulmányban többször kiemeltük már, hogy a természet társadalmi kategória. Természetesen a modern ember számára, aki a kész ideológiai formákból, azok neki adott, egész szellemi fejlődését mélységesen meghatározó hatásaiból indul ki közvetlenül, úgy tűnik fel majd, mintha az itt jelzett felfogás nem tenne egyebet, mint hogy a természettudományok keretei között nyert fogalomalkotást alkalmazná a társadalom vonatkozásában is. Hiszen már Hegel is arról ír Fichte elleni, fiatalkori polémiája során, hogy annak állama „gép", amelynek szubsztrátuma „valamely atomisztikus ... sokféleség, amelynek elemei ... pontok egy tömege ... A pontoknak ez az abszolút szubsztancialitása atomisztikus rendszert képez a gyakorlati filozófiában, amelyben azután, akárcsak a természet atomisztikájában, az atomoktól idegen értelem válik törvénnyé"[73]. Hogy a modern társadalom hasonló jellegű leírása és gondolati megragadása a későbbi fejlődés során újra meg újra visszatér, nagyon is jól ismert tény ahhoz, hogy itt most példákkal kelljen illusztrálni. Sokkal fontosabb ennél, hogy nem hiányzik a

73. Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems. Werke. 1. 242. Azt, hogy a társadalom minden ilyen „atom"-elmélete csak a társadalom merőben polgári álláspontról történő ideológiai visszatükrözése, Marx már Bruno Bauerral kapcsolatosan világosan bebizonyította. (Marx–Engels: A szent család. MEM. 2. köt. 119.) Ez a megállapítás azonban nem szünteti meg efféle felfogások „objektivitását": ezek éppen az eldologiasult ember saját magának a társadalommal kapcsolatos viselkedéséről kialakított szükségszerű tudatformái.

fordított összefüggés felismerése sem. Miután már Hegel világosan felismerte a „természettörvények" polgári harceszköz jellegét,[74] Marx rámutat arra, hogy „Descartes azzal, hogy az állatokat puszta gépekként határozta meg, a manufaktúraidőszak szemével lát, eltérően a középkortól, amelynek számára az állat az ember segítőtársának számított",[75] és ezzel összefüggésben elemzi ezeknek az összefüggéseknek az eszmetörténetét. Még élesebben és még elvibben fejezi ki ezt az összefüggést Tönnies: „Az absztrakt ész egy bizonyos speciális szemléletben maga a *tudományos* ész, szubjektuma pedig az objektív, relációkat felismerő, vagyis fogalmilag gondolkodó ember. És ennek megfelelően a tudományos fogalmak, amelyek szokásos eredetűek és dologi jellegük szerint ítéletek, amelyek révén érzet-komplexumoknak *nevet* adnak, ugyanúgy viselkednek a tudományon belül, mint az áruk a társadalmon belül. Úgy állnak össze rendszerré, akárcsak a piacon az áruk. A legmagasabb szintű tudományos fogalom, amely már nem valami valóságosnak a nevét tartalmazza, a pénzhez hasonló. Pl. az atom fogalma vagy az energiáé."[76]

Nem lehet itt feladatunk, hogy akár a természettörvényűség és a kapitalizmus közti fogalmi prioritást, akár e kettő történelmi-kauzális egymásutániságát közelebbről megvizsgáljuk. (Még ha e sorok írója nem is akarja eltitkolni, hogy véleménye szerint a prioritás a kapitalista gazdasági fejlődést illeti.) Azt kell itt világosan megérteni mindenekelőtt, hogy egyrészt minden emberi kapcsolat (a társadalmi cselekvés objektumaként) egyre fokozódó mértékben a természettudományos fogalomalkotás absztrakt elemeinek tárgyiság-formáját, a természettörvények absztrakt szubsztrátumának tárgyiságformáját ölti, és másrészt, hogy e „cselekvés" szubjektuma szintén fo-

74. Werke. 9. 528.
75. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 363.
76. Gemeinschaft und Gesellschaft. 3. kiad. 38.

kozott mértékben e – mesterségesen absztrahált – folyamatok puszta megfigyelőjének, a kísérletezőnek stb. az attitűdjét veszi fel.

*

Szabadjon itt néhány szóval – bizonyos mértékig kitérő jelleggel – Friedrich Engelsnek a magánvaló dolog problémájával kapcsolatos megjegyzéseire kitérni, mivel ezek, bár nem vonatkoznak közvetlenül a mi jelenlegi problémánkra, e fogalom felfogását a marxisták széles körében befolyásolták, és ha helyreigazításukat elmulasztanánk, könnyen félreértések maradhatnának. Engels így ír: „A legcsattanósabb cáfolata ennek, mint minden más filozófia rigolyának, a gyakorlat, tudniillik, a kísérlet és az ipar. Ha valamely természeti folyamatról alkotott felfogásunk helyességét be tudjuk bizonyítani azzal, hogy azt magunk megcsináljuk, feltételeiből létrehozzuk, ráadásul még céljaink szolgálatába állítjuk, akkor vége van a kanti megfoghatatlan »magánvaló dolog«-nak. Ilyen »magánvaló dolgok« maradtak a növényi és állati testben létrejövő vegyi anyagok mindaddig, amíg a szerves kémia egyiket a másik után nem kezdte előállítani; ezzel a »magánvaló dolog« értünk-való dolog lett, mint pl. a buzér festőanyaga, az alizarin, amelyet többé nem a mezőn, a buzér gyökereiben termesztünk, hanem jóval olcsóbban és egyszerűbben, szénkátrányból állítunk elő."[77]

Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy a Hegelt jól ismerő Engels majdnem érthetetlenül előadódott terminológiai pontatlanságát kiigazítsuk. Hegel számára a „magánvaló" („an sich") és a „számunkra-való" („für uns") egyáltalán nem ellentétet jelent, sőt, ellenkezőleg: *szükségszerű korrelátumokat.*

77. Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM. 21. köt. 265.

Hogy valami csupán „önmagában", „an sich" van adva, Hegel számára annyit jelent, hogy csak „számunkra", „für uns" van adva. A „számunkra vagy önmagában"[78] ellentéte sokkal inkább a „magáért-való" („für sich"), a tételezettségnek az a formája, ahol a tárgy elgondoltsága a tárgy önmagára vonatkozó tudatát is jelenti egyben.[79] Akkor azonban Kant ismeretelméletének teljes félreismerését jelenti annak feltételezése, hogy a magánvaló dolog problémája az ismereteink konkrét kibővítésének lehetőségével kapcsolatos korlátokat jelentené. Éppen ellenkezőleg. Kant, aki módszertanilag az akkoriban legmagasabb szintű természettudományos fejlődésből, Newton asztronómiájából indult ki, és ismeretelméletét éppen erre s az ebből eredő fejlődési lehetőségre szabta, ezáltal e módszer *korlátlan kiterjeszthetőségét* tételezi fel. „Kritikája" csupán arra vonatkozik, hogy még az összes jelenség tökéletes ismerete is – éppen csak jelenségek (szemben a magánvaló dolgokkal) ismerete maradna, hogy még a jelenségek teljes megismerése sem tudná soha leküzdeni ennek a megismerésnek a *strukturáló korlátait* – tehát, a mi fogalmazásunk szerint, a totalitás és a tartalmak antinómiáját. Az agnoszticizmus, a Hume-hoz való viszony kérdését (s a csak ideértett, de nem említett Berkeleyhez való viszonyát is) Kant *Az idealizmus cáfolata*[80] című szakaszban elegendő világossággal tisztázta. Engels mélyreható félreértése azonban abban áll, hogy az ipar és a kísérletezés ténykedését – dialektikus, filozófiai értelemben – gyakorlatnak minősíti. Éppen a kísérlet a legtisztábban

78. Pl. Phänomenologie. Előszó. Werke. 2. 20. Uo. még 67–68., 451. stb.

79. Marx ezt a terminológiát az e tanulmányunkban is gyakran idézett helyen a proletariátusra alkalmazza. Marx: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 172. Az egész kérdéssel kapcsolatosan vö. a logika idevágó helyeit, különösen Werke. 3. 127. k., 166. kk. és 4. 120. k., valamint a legkülönbözőbb helyeken található Kant-kritikákat.

80. Kritik der reinen Vernunft. 208. kk.

kontemplatív viselkedési mód. A kísérletező mesterséges, absztrakt miliőt hoz létre, hogy a csupán megfigyelendő törvényeket akadálytalanul, minden zavaró irracionális elemnek mind a szubjektum, mind az objektum részéről való kizárása mellett, *megfigyelhesse*. Arra törekszik, hogy megfigyelésének anyagi szubsztrátumát – amennyire csak lehetséges – a merőben észelvű „létrehozott"-ra, a matematika „intelligíbilis anyagá"-ra redukálja. És amikor Engels az iparral kapcsolatosan arról beszél, hogy az így „létrehozott" „céljainkra" alkalmas és felhasználható lesz, mintha egy pillanatra megfeledkezne a kapitalista társadalom alapvető szerkezetéről, amelyet pedig már fiatalkori műveiben ő maga olyan felülmúlhatatlan világossággal rajzolt fel. Hogy ugyanis a kapitalista társadalomban olyan „természeti törvény"-ről van szó, „amely a részeseinek tudattalanságán alapszik"[81]. Az ipar – amennyiben „célokat" tűz ki – döntő, dialektikus-történelmi értelemben véve a társadalom természettörvényeinek nem szubjektuma, hanem objektuma csupán. Marx újra és újra nyomatékosan csupán karaktermaszkként jellemezte a kapitalistát (és csak a kapitalistáról lehet szó, amikor az „ipar" múltjáról vagy jelenéről beszélünk). És amikor Marx pl. a kapitalistának a meggazdagodására hajtó ösztönét a kincsgyűjtőével hasonlítja össze, élesen hangsúlyozza: „Ami azonban ennél (a kincsképzőnél) egyéni rögeszmeként jelenik meg, az a tőkésnél a társadalmi mechanizmus hatása, amelynek ő csak egy hajtókereke. Ezenkívül a tőkés termelés fejlődése szükségszerűvé teszi az egy-egy ipari vállalkozásba fektetett tőke folytonos növelését, és a konkurrencia minden egyéni tőkésre külső kényszertörvényként rákényszeríti a tőkés termelési mód belső törvényeit."[82] Hogy tehát az

81. Engels: A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata. MEM. 1. köt. 512.
82. Marx: A tőke. 1. MEM. 23. köt. 553. és másutt. Vö. még a burzsoázia „hamis tudatáról" az Osztálytudat című tanulmányomat.

„ipar", vagyis a kapitalista a gazdasági, technikai stb. haladás hordozójaként nem cselekszik, hanem vele cselekszenek, hogy „tevékenysége" a társadalom természettörvényeinek objektív kihatásával kapcsolatos helyes megfigyelésben és kalkulációban merül ki, az az – egyébként Engels által is ebben az irányban kifejtett – marxizmus értelmében magától értetődik.

*

Mindebből harmadszor – hogy ily módon tulajdonképpeni problémánkhoz kanyarodjunk vissza – kiviláglik, hogy az a megoldási kísérlet, amelyet a kritikai filozófia itt a gyakorlat felé tett fordulatával végrehajt, nem oldja fel, hanem éppen ellenkezőleg: örökérvényűvé teszi az elméletileg megállapított antinómiákat.[83] Mert amint az objektív szükségszerűség – mivel anyagi szubsztrátuma transzcendens marad – megjelenési módjának minden racionalitása és törvényszerűsége ellenére is megszüntethetetlen véletlenszerűségben reked meg, ugyanígy nem képes a szubjektum szabadsága sem – melyet ilyen módon kellene megmenteni – arra, hogy – lévén üres szabadság – a fatalizmus szakadékát elkerülje. „A gondolatok tartalom nélkül üresek – mondja Kant programatikusan a transzcendentális logika bevezetőjében –, a szemléletek fogalmak nélkül vakok."[84] De forma és tartalom ily módon követelt, kölcsönös áthatását a kritika csak metodológiai programként nyújthatja; azaz, az egymástól elválasztott szférák mind-

83. Erre vonatkozik Hegel ismételt, éles kritikája. De a kanti etika Goethe általi elutasítása is erre a problémára vonatkozik, természetesen más motívumokból kiindulva, és ennek megfelelően más terminológiát használva. Hogy Kant etikájának rendszerbeli feladata az volt, hogy a magánvaló dolog problémáját megoldja, a legkülönbözőbb helyeken világossá válik, pl. Grundlegung der Metaphysik der Sitten. Leipzig. Phil. Bibl. 87. Kritik der praktischen Vernunft. 123.

84. Kritik der reinen Vernunft. 77.

egyike számára megmutathatja azt a pontot, ahol forma és tartalom kölcsönös áthatásának kezdődnie *kellene*, ahol ez elkezdőd-*ne*, ha formális racionalitása többet engedhetne meg a számára a formális lehetőségek formális-kalkulatórikus előrelátásánál. A szabadság nem képes a megismerés rendszerének érzéki szükségszerűségét, a fatalisztikus természettörvények lélektelenségét sem áttörni, sem azoknak értelmet adni, és a megismerő ész által szállított tartalmak, az általa megismert világ éppoly kevéssé képesek arra, hogy a szabadság csupán formális meghatározásait eleven élettel töltsék meg. Annak lehetetlensége, hogy forma és tartalom összefonódását konkrét összefonódásként, nem pedig csupán valamiféle merőben formális kalkulus alapzataként értsük meg, vagy „hozzuk létre", szabadság és szükségszerűség, voluntarizmus és fatalizmus megoldhatatlan dilemmájához vezet. A természeti történések „örök, mindöröktől fogva levő" törvényszerűsége és az individuális, erkölcsi gyakorlat pusztán belső szabadsága *A gyakorlati ész kritikájá*-nak végén egyesíthetetlenül elválasztott, de ugyanakkor elválasztottságukban az emberi létezés megszüntethetetlen jelleggel adott alapjaiként jelennek meg.[85] Kant filozófiai nagysága abban áll, hogy a probléma megoldhatatlanságának valamiféle – bármilyen irányú – önkényesen dogmatikus döntéssel való elfedése helyett élesen és szépítés nélkül ezt a megoldhatatlanságot dolgozta ki.

3.

Hogy itt – mint a klasszikus filozófiában mindenütt – menynyire nem csupán gondolati problémákról van szó, mennyire nemcsak tudósok harcáról, a legvilágosabban akkor mutatko-

85. E két elv módszerbeli összefüggésével kapcsolatosan vö. a Rosa Luxemburg, a marxista című cikkemet.

zik meg, ha e probléma fejlődéstörténetében egy lapnyit visszalapozunk, és ugyanezt a kérdést egy gondolatilag kevésbé kidolgozott, tárgyi vonatkozását tekintve azonban a társadalmi élet alapjaihoz sokkal közelebb álló és ezért konkrétabb fokon vizsgáljuk meg. Plehanov a világ megértésének azokat a korlátait, amelyekbe a XVIII. század polgári materialistái ütköztek, nagyon élesen a következő antinómia formájában hangsúlyozza: egyrészt *az ember* a társadalmi miliő *produktumaként* jelenik meg, másrészt *„a társadalmi környezetet* a »közvélemény«, vagyis az *ember hozza létre"*[86]. Az antinómia, amely korábban a létrehozás – látszólag – csupán ismeretelméleti problémájában, a „tényleges cselekvés" szubjektumára, az egységesnek felfogott valóság „létrehozójára" vonatkozó rendszerbeli kérdésben nézett velünk szembe, itt megmutatja társadalmi alapját. És Plehanov fejtegetései ugyanilyen világosan mutatnak rá arra is, hogy a kontemplatív és az (individuális) gyakorlati elv kettőssége, melyet a klasszikus filozófia későbbi problémafejlődése első csúcsának és kiindulópontjának tekintettünk, ezen antinómia felé sodródik. Holbach és Helvetius naivabb és primitívebb kérdésfeltevése azonban világosabb bepillantást enged abba az életalapba, amely ennek az antinómiának valódi alapját képezte. Először is kiderül, hogy a fejlődő polgári társadalom következtében a társadalmi lét valamennyi problémája elveszíti emberentúliságát, az emberi tevékenység produktumaként jelenik meg, szemben a középkor és a kezdődő újkor társadalomfelfogásával (pl. Luther). Másodszor, hogy ez az ember nem lehet más, mint a kapitalizmus által mesterségesen izolált, individuális, egoista burzsoá, tehát, hogy a tudat, melynek következményeképp jelenik

86. G. V. Plehanov: Adalékok a materializmus történetéhez. Bp. 1951. 60. kk., 126. kk. Hogy milyen közel jutott Holbach és Helvetius – természetesen ugyancsak naiv formában – a magánvaló problémához, l. uo. 15. k. 57. stb.

meg mind a tevékenység, mind a megismerés, individuális, izolált, Robinson-szerű tudat.[87] Harmadszor azonban, éppen ezáltal szűnik meg a társadalmi cselekvés tevékenységjellege. Ami az első pillanatban a francia materialisták, Locke stb. szenzualisztikus ismeretelmélete utóhatásának tűnik, nevezetesen, hogy egyrészt „agya csupán minden benyomás befogadására alkalmas viasz" (Holbach Plehanovnál, i. m.), másrészt pedig, hogy tevékenységnek csupán *tudatos* cselekvése számíthat, jobban megvizsgálva a dolgot, egyszerűen következik abból, hogy milyen helyet foglal el a polgári ember a kapitalista termelés folyamatában. Többször kiemeltük már ennek a helyzetnek az alapvető vonását: a kapitalista társadalom embere úgy áll szemben – a saját maga által (mint osztály által) – „csinált" valósággal, mint valami lényegétől idegen „természettel", ellenállás nélkül ki van szolgáltatva e természet „törvényeinek", tehát tevékenysége annyiban állhat csupán, hogy egyes törvények kényszerű folyamatát saját (egoista) érdekei számára használja ki. De ebben a „tevékenységben" is megmarad – a dolog lényege szerint – a történés objektumának, nem lesz szubjektumává. Aktivitásának háttere ezáltal teljességgel belülre tevődik át: egyrészt az ember által felhasznált törvények tudata lesz ez, másrészt az események lefolyásával kapcsolatos, belső reakcióié.

Ebből a tényállásból igen lényeges és elkerülhetetlen problémaösszefonódások és ekvivokációk adódnak azokkal a döntő fogalmakkal kapcsolatosan, melyekben a polgári ember saját, a világban elfoglalt helyét igyekszik megérteni. Így a természet fogalma igencsak kétes színben játszó jelentést ölt. Rámutat-

87. Itt sincs módunk arra, hogy a robinzonád problémájának történetére kitérjünk. Utalok csupán Marx megjegyzéseire (Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 151. kk.) és Cassirer finom elemzéseire e problémafelvetésnek Hobbes ismeretelméletében játszott szerepével kapcsolatban. I. m. 2. 61. kk.

tunk már a természet – Kant által a legvilágosabban megfogalmazott, de tulajdonképpen Kepler–Galileitől máig ugyanannak megmaradt – definíciójára, miszerint a természet a történés „törvényszerűségeinek foglalata". E fogalom mellett azonban, melynek a kapitalizmus gazdasági struktúrájából való szerves kifejlődésére már több ízben rámutattunk, vele párhuzamosan ott van a természet másik, ettől teljesen különböző és megintcsak különböző jelentéseket összefoglaló fogalma: *az értékfogalom.* Hogy ez a két fogalom milyen feloldhatatlan ellentétben fonódik mégis egybe, kiderül, ha csak egyetlen pillantást is vetünk a természetjog történetére. Mert a természet itt lényegében polgári-forradalmi, harci hangsúlyt kap: az érkezőben levő, kibontakozó polgári társadalom „törvényszerű", kalkulálható, formális-absztrakt lényege jelenik meg természetként a feudalizmus és az abszolutizmus mesterkéltségével, önkényével, rendnélküliségével szemben. Ugyanakkor azonban – gondoljunk csak Rousseau-ra – a természet fogalmának egy egészen más, teljesen ellenkező jelentése is megcsendül itt. Egyre fokozottabb mértékben arról az érzésről van szó, hogy a társadalmi formák (az eldologiasodás) az embert megfosztják emberi lényegétől, hogy minél magasabb fokú civilizáció és kultúra (vagyis: kapitalizmus és eldologiasodás) birtokosa lesz, annál kevésbé képes arra, hogy valóban ember legyen. És a természet – anélkül, hogy a fogalmi jelentés teljes visszájára fordulása tudatosodott volna – az az edény, az a keret, amelyben mindezek a fokozódó mechanizálódás, lelketlenné válás, eldologiasodás ellen ható, belső tendenciák egyesülnek. A természet ennek során azt jelenti, ami a civilizatórikusan emberi, lényegében mesterséges képződményekkel szemben szervesen sarjadt, amit tehát nem az ember alkotott.[88] Ugyanakkor azon-

88. Vö. ezzel kapcsolatban különösen Az ítélőerő kritikája 42. §-át. A valódi és az utánzott csalogány példája Schilleren keresztül a kérdés egész későbbi felvetésére is nagy hatást gyakorolt. Hogyan kap a „szervesen

ban az emberi bensőség azon oldalanként is felfogható, amely természetinek maradt meg, vagy legalábbis megőrizte azt a vágyat, azt a tendenciát, hogy újra természetté váljon. „Azok ők, amik mi voltunk – mondja Schiller a természet formáiról –, azok, amivé újra válnunk kellene". Itt azonban – észrevétlenül és más fogalmakkal szétválaszthatatlanul összefonódva – fellépett egy harmadik természetfogalom, olyan fogalom, amelyben az értékjelleg, az eldologiasodott létezés problematikájának legyőzésére irányuló tendencia egészen világosan megmutatkozik. A természet itt igazi emberséget jelent, az ember igazi, a társadalom hamis, mechanizáló formáitól megszabadult lényegét: az embert mint önmagában teljes totalitást, aki belülről lépett túl vagy lép túl az elméletben és gyakorlatban, észben és érzékiségben, formában és anyagban megmutatkozó szétszakítottságon; aki számára az önmaga megformálására irányuló tendencia nem csupán absztrakt, a konkrét tartalmakat elhanyagoló racionalitást jelent; akinek számára szabadság és szükségszerűség egybeesik.

Ezáltal egészen észrevétlenül ahhoz a ponthoz érkeztünk el, melynek keresését a tiszta és a gyakorlati ész feloldhatatlan dualitásánál, a „tényleges cselekvés", a valóság totalitásként való „létrehozása" szubjektumának kérdésénél hagytuk abba. Annál is inkább, minthogy ezt a magatartást (habár e tisztázó fogalom villódzó többértelműségét szükségszerűnek tekintjük, de itt nem bolygatjuk tovább) nem valamely transzcendens

nőtt" fogalma, mint az eldologiasodás elleni harc jelszava, a német romantikában, a történelmi jogi iskolánál, Carlyle-nál, Ruskinnál stb. egyre fokozottabban reakciós hangsúlyt, igen érdekes probléma lenne, azonban nem tartozik ennek a tanulmánynak a tárgykörébe. Számunkra itt csak a *tárgy-szerkezet* a fontos: az, hogy a természet bensőséggé válásának ez a látszólagos csúcspontja éppen a valódi áthatolásáról való teljes lemondást jelenti. A hangulat, tartalmi formaként, ugyanolyan áthatolhatatlan objektumokat feltételez (magánvaló dolog), mint a természettörvény.

konstrukcióban kell keresnünk, mitologizálva, mert nem lehet csak „lelki tényként", a tudatban élő vágyakozásként kezelni, hiszen konkrét és valóságos megvalósulásának saját területe is van: a művészet. Itt most nem mehetünk bele részletesen művészetelmélet és esztétika – a XVIII. századtól kezdve a világkép egésze szempontjából egyre fokozódó – problématörténeti jelentőségének elemzésébe. Itt – mint tanulmányunk során mindvégig – egyes egyedül az érdekel minket, hogy megmutassuk azt a társadalmi-történelmi alapot, amely czekhez a kérdésfeltevésekhez vezetett, amely az esztétikának, a művészetre vonatkozó tudatnak világnézeti jelentőséget kölcsönzött, olyat, amilyennel a művészet a korábbi fejlődés során soha nem rendelkezhetett. Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy ugyanakkor a művészet maga is hasonlíthatatlan objektív-művészi virágkort élt volna meg. Éppen ellenkezőleg. Objektíven az, amit ez a fejlődés művészi szempontból létrehozott, eltekintve néhány egészen egyedülálló kivételtől, korábbi művészeti virágkorokkal távolról sem hasonlítható össze. Ami azonban itt fontos, nem is ez, hanem az a rendszerelméleti, világnézeti jelentőség, amelyet a *művészet elve* ebben a korszakban nyer.

Ez az elv nem egyéb, mint a konkrét totalitás megteremtése egy olyan formakoncepció alapján, amely éppen anyagi szubsztrátumának konkrét tartalmiságára irányul, amely ezért tehát képes arra, hogy az elemek „véletlenszerű" viszonyát egésszé oldja fel, véletlent és szükségszerűséget mint csupán látszólagos ellentétet megszüntessen. Köztudomású, hogy már Kant *Az ítélőerő kritikájá*-ban erre az elvre bízta a közvetítő szerepet az egyébként kibékíthetetlen ellentétek között, tehát: a rendszer kiteljesítésének funkcióját. És mégis: már ez a megoldási kísérlet sem tudott megállni a művészet jelenségének magyarázatánál és elemzésénél. Ez már csak azért is lehetetlen volt, mivel az így felfedezett elv kezdettől fogva – mint már

rámutattunk – szétválaszthatatlanul összefonódott a különböző természetfogalmakkal, úgyhogy legkézenfekvőbb rendeltetésének az látszott, hogy a megoldás elveként kihasson valamennyi (elméletileg-kontemplatívan vagy etikailag-gyakorlatilag) megoldatlan problémára. Fichte programatikusan és élesen megfogalmazta azt a módszerbeli funkciót is, amelyet ennek az elvnek tulajdonítani kell: a művészet „a transzcendentális nézőpontot mindennapivá teszi",[89] vagyis a művészetben található meg az, ami a transzcendentális filozófia számára a világmagyarázat – többszörösen problematikus – posztulátumának látszott, méghozzá a maga kész teljességében: a művészet bizonyíték arra nézve, hogy a transzcendentálfilozófiának ez a követelménye az ember tudati struktúrájából szükségszerűen következik, lényegi szükségszerűséggel gyökerezik benne.

Ez a bizonyíték azonban a klasszikus filozófia számára, amely – mint már láttuk – azt a feladatot kellett hogy maga elé tűzze, hogy a „tényleges cselekvésnek" megtalálja ama szubjektumát, amelynek produktumaként a valóság konkrét totalitása felfogható, módszertani szempontból élet-halál kérdése lett. Mert csak ha kimutatható egy ilyen szubjektivitás lehetősége a tudatban, és egy olyan formaelv lehetősége, amelyre többé nem áll a tartalommal szembeni közönyösség, az összes ebből származó problémával – a magánvaló, az „intelli-

89. System der Sittenlehre. 3. Hauptstück, 31. §. Werke. 2. Leipzig. 1908. 747. Igen érdekes és gyümölcsöző feladat lenne megmutatni, hogy a klasszikus korszak módszertanilag oly ritkán megértett természetfilozófiája szükségszerűen sarjad ebből a tényállásból. Nem véletlen, hogy Goethe természetfilozófiája a természet newtoni „megerőszakolása" elleni harc során keletkezett, valamint az sem, hogy meghatározó szerepet játszott az egész későbbi fejlődés problémafelvetésével kapcsolatosan. Mindkettőt azonban csak embernek, természetnek és művészetnek ebből a viszonyából lehet megérteni; a reneszánsz minőségi természetfilozófiájához mint a matematikai természetfogalom elleni első harchoz való visszafordulás is csak ebben az összefüggésben világosodik meg.

gíbilis véletlenszerűség" stb. problémája –, csakis ekkor nyílik meg a módszertani lehetősége annak, hogy a formális racionalizmuson konkrétan túl lehessen lépni, és az irracionalitás problémájának (a forma és a tartalom viszonyának) logikai megoldása által az elgondolt világot teljes, konkrét, értelmes, általunk „létrehozott", bennünk öntudatra jutott rendszerként lehessen tételezni. Ezért jelentkezik a művészet elvének ezzel a felfedezésével egyidejűleg az „intuitív értelem" problémája is, az intuitív értelemé, amely számára a tartalom nem adva van, hanem „létrehozott", amely – Kant szavaival – nemcsak a megismerésben, hanem a szemléletben is spontán (vagyis: aktív) és nem receptív (vagyis: kontemplatív).[90] Ha ez Kantnál csupán arra a pontra kíván is utalni, ahonnan a rendszer lezárása és kiteljesítése kiindul-*hatna* és végbeme-*hetne*, követőinél ez az elv, illetve, az intuitív értelem és az intuitív értelem intellektuális szemléletének ebből az elvből adódó követelménye a filozófiai rendszertan alapkövévé válik már.

Még világosabban, mint a filozófiai rendszertanokban, ahol maga a tiszta gondolati építmény a felszínes pillantás számára olykor elfedi azt az életalapot, amelyből a problémák kisarjadnak, mutatkozik meg Schiller esztétikai-elméleti írásaiban az a szükséglet, amely ehhez a problémafelvetéshez vezetett, s egyben az a funkció is, amelyet e probléma megoldása kap itt. Amikor Schiller az esztétika elvét játékösztönként rögzíti (szemben a formaösztönnel és az anyagösztönnel, amelyek elemzése, mint Schiller esztétikai írásai egyáltalán, igen sok értékeset tartalmaznak az eldologiasodás kérdésével kapcsolatban), hangsúlyozza: „Mert hogy végül egyszerre kimondjam: az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes értelmében ember, és *csak akkor egészen ember, amikor játszik.*"[91] Amikor

90. Az ítélőerő kritikája. 77. §.

91. Schiller: Levelek az esztétikai nevelésről. 15. levél. Válogatott esztétikai írások. Budapest. 1960. 221.

itt Schiller az esztétika elvét messze túlfeszíti az esztétikán, és az ember társadalmi létezésének értelmét kutató kérdés megfejtésének kulcsát keresi benne, ezzel a klasszikus filozófia alapkérdése mutatkozik meg nagyon világosan. Egyrészt elismerik, hogy a társadalmi lét megsemmisítette az embert mint embert. Másrészt ugyanakkor rámutatnak arra az elvre: *hogyan kell a társadalmilag megsemmisített, szétaprózott, részrendszerek között megosztott embert gondolatilag újra helyreállítani, egységesíteni.* Ha itt világosan megpillanthatjuk a klasszikus filozófia alapproblémáját, ugyanakkor, vállalkozásának nagyszerűségével, módszerének jövőbe mutató perspektívájával párhuzamosan, kudarcának szükségszerűsége is megmutatkozik. Mert míg a korábbi gondolkodók naivan megmaradtak az eldologiasodás gondolatformáiban, vagy legfeljebb (mint a Plehanov által idézett esetekben) objektív ellentmondásokba kényszerültek, itt a kapitalista ember társadalmi létének problematikája a maga teljességében benyomul a tudatba.

„Ha az egyesítés hatalma – mondja Hegel – eltűnik az emberek életéből, és az ellentétek elveszítik eleven kapcsolatukat és kölcsönhatásukat, és önállóságot nyernek, akkor lép fel a filozófia iránti igény."[92] Ugyanakkor azonban megmutatkoznak azok a korlátok is, amelyek ezt a kísérletet akadályozták. Objektíve, amennyiben a kérdésfeltevés és a válasz is elejétől fogva csak a tisztán gondolatira korlátozódik. Ez a korlát annyiban objektív, amennyiben itt a kritikai filozófia dogmatizmusa húzódik meg: még ha metodikai szempontból túlvitték is a formális-racionális, diszkurzív értelem korlátain, és így a Spinoza–Leibniz-típusú gondolkodókkal szemben kritikai lett is, mégis, metodikai *alapállása* racionalista maradt. A racionalitás dogmája érintetlenül marad meg, nem lépnek túl rajta.[93]

92. Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems. Werke. I. 174.
93. Az *ez elleni* oppozícióban rejlik a kései Schelling filozófiájának do-

Ugyanakkor a korlát szubjektív jellegű, mivel az elv, melyet így felfedeztek, tudatossá válásával együtt leleplezi saját érvényességének szűk határait. Ha az ember csak ott ember, „ahol játszik", úgy az élet minden tartalma megérthető ugyan innen, és ebben a formában – mármint az esztétikaiban, bármilyen széleskörűen fogjuk is fel –, kiragadható az eldologiasító mechanizmus gyilkos hatása alól. De ez csak annyiban válik lehetségessé, *amennyiben* ezek a tartalmak esztétikaivá válnak. Vagyis: a világot vagy esztétizálni kell, ami kitérést jelent a tulajdonképpeni probléma elől, és egy másik módon megint csak merőben kontemplatívvá teszi a szubjektumot, megsemmisíti a „tényleges cselekvést". Vagy pedig az esztétika elvét emelik az objektív valóság alkotóelvévé: akkor azonban mitologizálni kell az intuitív értelem meglelését.[94]

---

logi magva. Csak: itt már tiszta reakcióba csap át a gondolatilag mitologizáló módszer. Minthogy Hegel – ahogy erre rá kell mutatni itt – a racionalista módszer abszolút csúcsát jelenti, meghaladása csak gondolkodás és lét immáron *nem kontemplatív* viszonyában, a szubjektum-objektum azonosság *konkrét* kimutatása révén történhet. Schelling arra az abszurd kísérletre vállalkozik, hogy ezt az utat fordított irányban, tisztán gondolatilag járja végig, és ezáltal, mint a klasszikus filozófia valamennyi epigonja, az üres irracionalitás dicsőítéséhez jut el, valamiféle reakciós jellegű mitológiához.

94. Anélkül hogy itt lehetőségem lenne a probléma történetébe való alaposabb elmélyedésre, csak arra szeretnék rámutatni, hogy itt van az a módszerbeli hely, ahonnan a romantika problémafelvetése megérthető. Olyan fogalmak, mint az ismert, de ritkán megértett „irónia", ebből a tényállásból fakadnak. Éppen a – méltatlanul – elfeledett Solger az, aki Friedrich Schlegel mellett, éles kérdésfeltevésével, a dialektikus módszer előfutáraként, Schelling és Hegel között valami hasonló helyet foglal el, mint Maimon Kant és Fichte között. A mitológiának a schellingi esztétikában játszott szerepe is a problémának ebből az állásából magyarázható. Szembetűnő efféle problémafelvetéseknek a természetnek mint hangulatnak a fogalmával való közeli összefüggése. Hogy a világ valóban kritikai, nem-metafizikusan hiposztazált művészi felfogása a szubjektum egységének

Ez a létrehozásbeli mitologizálás – Fichtétől kezdve – annál is inkább a klasszikus filozófia metodikai szükségszerűsége, élet-halál kérdése lesz, minthogy a kritikus állásfoglalás arra kényszerül, hogy azokkal az antinómiákkal párhuzamosan, amelyeket a számunkra adott valóságban és a mi ehhez a valósághoz való viszonyunkban felfed, a szubjektumot is ennek megfelelően gondolatilag darabokra szakítsa (vagyis: az objektív valóságban adott szétszakítottságát gondolatilag, néha még előre is szaladva reprodukálja). Hegel különféleképpen gúnyolódik Kant „lélekzsákján", amelyben a különféle „képességek" (elméleti, gyakorlati stb.) találhatók, s amelyből „elő kell kotorni" azokat. Hogy azonban a szubjektumnak ezt az önállóvá lett részekre való szétesését, aminek az empirikus realitását, sőt, szükségszerűségét ő maga sem képes kétségbe vonni, leküzdhesse, nincs más út, mint hogy ezt a szétszakítottságot, ezt a széthullást valamely konkrét-totális szubjektumból származtassa. A művészet, mint már láttuk, Janus-arcot mutat itt, felfedezésének nem lehet más eredménye, mint hogy vagy újabb területtel növeljük a szubjektum szétszakítottságát, vagy a totalitás konkrét felmutathatóságának ezt a szilárd talaját elhagyjuk, és (a művészetet legfeljebb példaként használva fel) a „létrehozás" kérdését a szubjektum oldaláról tekintjük. Tehát nem arról van már szó – mint Spinoza esetében –, hogy a valóság objektív összefüggését a geometria mintája alapján hozzák létre. Sokkal inkább: *ez* a létrehozás számít egyidejűleg a filozófia előfeltételének és feladatának is. Ez a létrehozás kétségbevonhatatlanul adott („vannak a priori szintetikus ítéletek – hogyan lehetségesek?" hangzik a kérdés már

még további szétszakításához, tehát a valóság eldologiasodás-szimptómáinak még nagyobb elszaporodásához vezet, azt a következetesen modern művészetfelfogás későbbi fejlődése megmutatja. (Flaubert, Konrad Fiedler stb.) Vö. ezzel kapcsolatban, módszertani szempontból: Die Subjekt–Objekt-Beziehung in der Ästhetik című tanulmányomat. Logos. 4. évf.

Kantnál), arról van szó, hogy ennek a különféleségbe szóródó létrehozási formának a – nem adott – egységét mégis mint valamely teremtő szubjektum produktumát levezessük. Végső soron tehát: meg kell teremteni a „teremtő" szubjektumot.

4.

A kérdésfelvetés ezáltal túlmegy a puszta ismeretelméleten, amely csupán a gondolkodás és cselekvés azon formáinak „lehetőségfeltételeit" próbálta felkutatni, melyek „a mi" valóságunkban adva vannak. Egyértelműen felszínre bukkan itt kultúrfilozófiai tendenciája, az a törekvés, hogy a szubjektum eldologiasodott szétszakítottságát és objektumainak – ugyancsak eldologiasodott – merevségét és áthatolhatatlanságát leküzdje. Goethe, miközben azt a hatást elemzi, melyet Hamann gyakorolt fejlődésére, világosan kimondja végül ezt a követelést: „Minden, amire az ember vállalkozik, akár tettel, akár szóval, akár más módon produkálja is, fakadjon egyesült erői teljességéből; minden elvetendő, ami elkülönül."[95] Miközben azonban, ami már a művészet problémájának központi szerepe kapcsán is jelentkezett, nyilvánvalóvá válik a szétaprózott és újra egyesítendő *ember* irányába tett fordulat, nem maradhatnak elrejtve többé azok a jelentések sem, amelyekkel a szubjektum „mi"-je (Wir) a különböző fokokon rendelkezik. Az, hogy a problematika itt élesebben a tudatba hatolt, hogy félig tudatos problémaösszefonódások és ekvivokációk itt nehezebben következhetnek be, mint a természetfogalom esetében, csak még bonyolultabbá teszi a kérdést. A szubjektum egységének helyreállítása, az ember gondolati megmentése tudatosan a szétszakítottságon és szétaprózottságon keresztül vezető utat járja.

95. Goethe: Életemből. Költészet és valóság. 12. könyv. Bp. 1965. 472.

A szétaprózottság alakulatait mint az újra helyreállítandó emberhez vezető út szükségszerű szakaszait fogják fel, és ezek egyidejűleg fel is oldódnak a lényegnélküliség semmijébe, amikor a megragadott totalitáshoz való helyes viszonyukba kerülnek, amikor dialektikussá lesznek. „Az ellentétek – mondja Hegel –, melyek egyébként szellem és anyag, lélek és test, hit és értelem, szabadság és szükségszerűség stb. formáiban és korlátok közé szorított szférákban még bizonyos módon jelentősek voltak, s az emberi érdeklődésre számot tartottak, az ész és érzékiség, intelligencia és természet, általános fogalommal szólva, abszolút szubjektivitás és abszolút objektivitás formáiba mentek át a műveltség előrehaladtával. Az ész egyedüli érdeke, hogy ezeket a megszilárdult ellentéteket felszámolja. S ennek az érdekének nem az az értelme, mintha most már az ész a szembeállítással és a korlátozással általában szembefordulna; mert a szükségszerű fejlődés az élet tényezője, mely örök szembefordulásként alakul: és a totalitást, a maga legmagasabb fokú elevenségében, csupán a legnagyobb fokú szétválasztottságból lehet helyreállítani."[96] Az ismeret teremtőjének megteremtése, genezise, a magánvaló dolog irracionalitásának feloldása, az eltemetett ember feltámasztása tehát konkrétan a *dialektikus módszer* kérdésére összpontosul. Azt intuitív értelemnek, a racionalista megismerési elv metodikai meghaladásának a követelménye ebben ölt világos, objektív és tudományos alakot.

Természetesen a dialektikus módszer története egészen mélyen visszanyúlik a racionalista gondolkozás kezdeteihez. Az a fordulat azonban, mely e kérdés tekintetében most végbemegy, minőségileg különbözik minden korábbi kérdésfelvetéstől (ma-

96. Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems. Werke. 1. 173. k. A fenomenológia egy ilyen módszer (Hegel által is) felülmúlhatatlan kísérlete.

ga Hegel pl. Platónt tárgyalva lebecsüli ezt a különbséget). Mert a fogalmak merevségének feloldása valamennyi korábbi kísérletben, mely a dialektika segítségével próbált kitörni a racionalizmus korlátai közül, nem vonatkozott ezzel a világossággal és egyértelműséggel a tartalom logikai problémájára, az irracionalitás problémájára, úgyhogy – Hegel fenomenológiájában és logikájában – most először figyelhető meg valamennyi logikai probléma tudatosan új felfogása, először történik kísérlet arra, hogy a tartalom minőségi anyagi jellegére, a logikai-filozófiai értelemben vett anyagra alapozzák őket.[97] Létrejön a *konkrét fogalom* egészen új – természetesen magánál Hegelnél még igen problematikus, őt követően pedig komolyan tovább nem épített – logikája, a totalitás logikája. Még döntőbben új itt az a mozzanat, hogy a szubjektum sem nem változatlan szemlélője csupán a lét és a fogalmak objektív dialektikájának (mint az eleátáknál vagy magánál Platónnál), sem nem tisztán gondolati lehetőségeik gyakorlatias beállítottságú ura (mint a görög szofistáknál), hanem hogy a dialektikus folyamat, merev formák merev szembeállásának feloldása, lényegszerűen *szubjektum és objektum* között zajlik le. Nem mintha az egyes korábbi dialektikusok számára teljesen rejtve maradtak volna a szubjektivitás különböző szintjei, melyek a dialektika során keletkeznek (gondoljunk csupán a ratióra és intellectusra Nikolaus Cusanusnál), de ez a relativizálás csak arra vonatkozik, hogy különböző szubjektum-objektum viszonyokat egymás mellé vagy fölé rendelnek, vagy legfeljebb dialektikusan egymásból eredeztetnek; nem jelenti azonban még

97. Lask, a legélesebb elméjű és legkövetkezetesebb modern újkantiánus, szintén nagyon világosan ismeri fel ezt a fordulatot Hegel logikájában: „A kritikus is igazat kell hogy adjon Hegelnek abban: ha a dialektikusan változó fogalmak elfogadhatók, *akkor és csak akkor* lehetséges az irracionalitás meghaladása." Fichtes Idealismus und die Geschichte. Tübingen. 1902. 67.

a szubjektum-objektum viszony relativizálását, képlékennyé tevését magát. És csak ebben az esetben, amikor „az igazat nem csupán szubsztanciának, hanem éppen annyira szubjektumnak is"[98] tekintik; amikor a szubjektum (a tudat, a gondolkodás) a dialektikus folyamatnak egyidejűleg teremtője is, produktuma is; ha ennek következtében egyidejűleg egy önmaga teremtette világban mozog, melynek tudatos alakja ő maga, és ez a világ mégis a legteljesebb objektivitással érvényes a számára, csak ebben az esetben lehet megoldottnak tekinteni a dialektika és vele együtt a szubjektum és objektum, gondolkodás és lét, szabadság és szükségszerűség stb. ellentétei feloldásának problémáját.

Úgy látszik, mintha a filozófia ezáltal visszatérne az újkor kezdetének nagy rendszerezőihez. Nagyon közelinek látszik ehhez az állásponthoz az eszmék rendjének és kapcsolatának a dolgok rendjével és kapcsolatával való spinozai azonossága. A rokonság annál is megvesztegetőbb (és a korai Schelling rendszeralkotására erősen hatott is), minthogy ennek az azonosságnak az alapját Spinoza is az objektumban, a szubsztanciában találta meg. A geometriai konstrukció a létrehozás elveként csak azért lehet a valóság létrehozója, mert az objektív valóság öntudatának mozzanatát képviseli. Ennek az objektivitásnak azonban itt minden szempontból ellenkező az iránya, mint Spinozánál, ahol minden szubjektivitás, minden egyes tartalom, minden mozgás a semmibe vész e szubsztancia merev tisztasága és egysége előtt. Ha tehát itt újra a dolgok kapcsolatának és az eszmék kapcsolatának azonosságát kell megtalálni, és ugyanígy a létalapot kell elsődleges elvnek tekinteni, ez az azonosság azonban éppen a konkrétság és a mozgás magyarázatául kell hogy szolgáljon, világos, hogy éppen a szubsztancia,

98. Hegel: Phänomenologie. Előszó. Werke. 2. 14.

éppen a dolgok rendje és kapcsolata ment át szükségképpen alapvető jelentésváltozáson.

A klasszikus filozófia előre is nyomult eddig a jelentésváltozásig, és kidolgozta az új, először megmutatkozó szubsztanciát, a dolgok filozófiailag immáron alapvető rendjét és kapcsolatát: *a történelmet.* Annak okai, hogy itt és csak itt volt konkrét talaja a genezisnek, rendkívül sokszálúak, felsorolásuk majdhogynem egész eddigi fejtegetésünk rekapitulációját jelentené, mert majdnem minden megoldhatatlan probléma mögött a történelemhez vezető út rejtőzik a megoldás útjaként. Másrészt azonban – legalább utalásszerűen – mégis ki kell térni e motívumok egyikére-másikára, mert genezis és történelem összekapcsolódásának *logikai szükségszerűsége* maga a klasszikus filozófia számára sem tudatosult teljesen, és (később tárgyalandó társadalmi-történelmi okokból) nem is tudatosulhatott teljesen. Már a XVIII. századi materialisták felismerték azt a tényt, hogy a racionalizmus rendszere számára a történeti keletkezésben a megismerhetőség korlátja rejlik.[99] Észdogmatizmusuknak megfelelően azonban az általában vett emberi ész

99. Vö. Plehanov: i. m. 15. k. 57. stb. Itt azonban *módszertanilag* csupán a formalista racionalizmus kerül megoldhatatlan feladat elé. Mindegy, hogyan értékelhetjük a kérdések középkori megoldásainak *tárgyi*-tudományos becsét, annyi bizonyos, hogy a középkor számára itt nem jelentkezett probléma, különösen nem megoldhatatlan. Elég, ha Holbach megfogalmazását, melyet Plehanov idéz, miszerint nem tudhatjuk, „mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás?", összehasonlítjuk, mondjuk, Eckhart mester kijelentésével: „A természet csinálja a férfit a gyermekből és a tyúkot a tojásból: Isten csinálja a férfit a gyermek előtt és a tyúkot a tojás előtt." (Der Sermon vom edlen Menschen.) Magától értetődően itt *kizárólag* a kétféle *módszertani* beállítottság különbségéről van szó. Ezeknek a módszertani korlátoknak az alapján, amelyek éppen a történelmet mutatják fel magánvaló dologként, Plehanov joggal nevezte ezeket a materialistákat a történelem vonatkozásában naiv idealistáknak. Vö. Zu Hegels 60. Todestag. Neue Zeit. 10. évf. 1. 273.

örök, feloldhatatlan korlátait vélték itt megpillantani. A probléma logikai-módszertani oldala azonban könnyen áttekinthető, ha meggondoljuk, hogy a racionalista gondolkodás, amikor az absztrakttá tett formatartalmak formális kalkulálhatóságához jut el, ezeket a tartalmakat – a mindenkor érvényes vonatkozási rendszer keretein belül – *megváltoztathatatlanként kell hogy definiálja. A valódi tartalmak keletkezése*, a történelem problémája e gondolkozás számára csak olyan törvények rendszerének formájában ragadható meg, amely arra törekszik, hogy valamennyi *előre látható lehetőséggel* számoljon. Az, hogy ez mennyiben érhető el, nem tartozik ide; módszertanilag az a lényeges, hogy ezzel egyrészt a tartalom minőségének és konkrétságának, másrészt a tartalom kialakulásának, vagyis a történelmi alakulásnak a megismeréséhez vezető utat *maga a módszer* zárta el: minden ilyen törvény lényegéhez tartozik, hogy – saját érvényességének területén – per definitionem nem történhet semmi új, és még ilyen törvények teljesnek gondolt rendszere is csak minimumra csökkentheti az egyes törvények korrigálandóságát, de az új kalkulatórikus megragadására nem képes. (A „hibaforrás" fogalma csupán szaktudományos fogalompótlék azon tény kifejezésére, hogy az alakulás, az új a racionális megismerés számára mint magánvaló dolog jelentkezik.) Ha azonban a genezis, amint ezt a klasszikus filozófia értelmezi, végrehajtható, úgy logikai alapként létre kell hogy hozza a változó tartalmak logikáját, melyek számára éppen a történelemben, a történelmi alakulásban, a minőségi új szüntelen keletkezésében – és csak itt – találhatja meg a dolgok példaszerű rendjét és kapcsolatát.[100]

100. Itt is csak egészen röviden utalhatunk a probléma keletkezésének történetére. E kérdésben már igen hamar megfogalmazást nyertek az ellentétek. Utalok pl. Friedrich Schlegel kritikájára Condorcet az irányú kísérletével kapcsolatosan (1795), mely a történelem (bizonyos mértékig

Mert amíg ez az alakulás, amíg ez az új csupán a módszer korlátjaként s nem egyidejűleg eredményeként, céljaként és szubsztrátumaként jelentkezik, a fogalmak – hasonlóan a megélt valóság dolgaihoz – meg kell hogy őrizzék azt a merev önmagukba zártságukat, melyet csak színleg szüntet meg más fogalmak *mellérendelése*. Csak a történelmi alakulás szünteti meg valóban a dolgok és a dologfogalmak – készen lelt – önállóságát és ezáltal előidézett merevségét. „Mert csakugyan – mondja Hegel test és lélek viszonyáról –, ha feltételezzük, hogy a kettő egymással szemben *abszolút önálló*, akkor éppoly áthatolhatatlanok egymás számára, ahogyan – a feltevés szerint – minden anyag áthatolhatatlan egy másik számára, és csak kölcsönös nemlétükben, pórusaikban találhatók, mint ahogyan Epikurosz is a pórusokat jelölte meg az istenek tartózkodási helyéül, de következetesen nem terhelte őket azzal, hogy valamilyen közösségük van a világgal."[101] A történelmi alakulás azonban feloldja a mozzanatoknak ezt az önállóságát. Éppen mivel a velük való adekvátságra törekvő megismerést arra kényszeríti, hogy a fogalomalkotást a tartalmira, a jelenségek minőségi egyedüliségére és újdonságára építse fel, arra is kényszeríti egyidejűleg, hogy egyetlen ilyen elemet se hagy-

---

Comte–Spencer-típusú) racionalista magyarázatát akarta adni. „Az ember tartós tulajdonságai a tiszta tudomány tárgyát képezik, ezzel szemben az *ember változásai*, méghozzá mind az egyes emberé, mind a tömegé, az emberiség tudományos történetének tárgyai." (Prosaische Jugendschriften. Wien. 1906. 2. 52.)

101. Enzyklopädie. 389. §. Itt természetesen *csak* a módszertani kérdés jelentős a számunkra. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy minden kontemplatív, formál-racionalisztikus fogalom ezt a dologi áthatolhatatlanságot mutatja. A dologfogalmakból funkciófogalmakra való modern átmenet a dolognak *ezen* a mibenlétén nem változtat, mivel a funkciófogalmak az itt egyedül mértékadó forma-tartalom viszonyban a dologfogalmaktól semmiben nem különböznek, sőt, éppen ezt a formálisan racionalisztikus struktúrájukat viszik a végsőkig.

jon meg a maga puszta egyszeriségében, hanem a megragadhatóság módszertani helyéül a történelmi világ konkrét totalitását, magát a konkrét és totális történelmi folyamatot jelöli ki számára.

Ezzel a beállítottsággal, ahol a magánvaló dolog irracionalitásának mindkét fő mozzanata, az egyes tartalom konkrétsága és a totalitás immár pozitívan alkalmazva, a maguk egységében jelenik meg, egyidejűleg megváltozik elmélet és gyakorlat s vele szabadság és szükségszerűség viszonya is. A valóság általunk, magunk által létrehozott volta elveszíti itt különben többé-kevésbé fiktív lényegét: történelmünket – Vico fentebb már idézett profetikus szavai szerint – mi magunk csináltuk, és ha képesek vagyunk arra, hogy a valóság egészét történelemnek (tehát a *mi* történelmünknek, mert másmilyen nincs) fogjuk fel, úgy valóban felemelkedtünk arra az álláspontra, ahol a valóságot saját magunk „tényleges cselekvésé"-nek tekinthetjük. A materialisták dilemmája értelmét vesztette, mert racionalista korlátozottságnak bizonyul, a formális értelem dogmatizmusának, mely tetteinkként csak tudatos cselekedeteinket képes elismerni, amely a történelem általunk létrehozott környezetét, a történelmi folyamat produktumát bennünket idegen törvényszerűségek alapján befolyásoló valóságnak fogja fel.

Itt azonban, ahol a frissen szerzett ismeret, „az igaz", mint ahogy azt Hegel a *Fenomenológiá*-ban leírja, azzá a „bacchánsforgatag"-gá változik, melytől „nincs egyetlen tagunk, mely ne lenne részeg", ahol az ész látszólag fellebbenti a szentség saisi fátyolát, hogy – Novalis hasonlatával élve – önmagát pillantsa meg a rejtély megoldásaként, újólag jelentkezik, most azonban már egészen konkrétan, e gondolkodás döntő kérdése: *a tényleges cselekvés, a genezis szubjektumára való rákérdezés.* Mert szubjektum és objektum, gondolkodás és lét egységének – melynek bizonyítására és kimutatá-

sára a „tényleges cselekvés" vállalkozott – beteljesülési helye és szubsztrátuma valójában a gondolati meghatározások genezisének és a valóságátalakulás történetének egységében van. Ez az egység azonban csak akkor számíthat megragadott egységnek, ha a történelemben nem csupán e problémák megoldhatóságának módszertani helyére mutatunk rá, hanem a „mi"-t (Wir), a történelem szubjektumát, azt a „mi"-t, amelynek cselekvése valójában a történelem, *konkrétan* fel lehet mutatni.

Ezen a ponton a klasszikus filozófia azonban takarodót fújt, és fogalmi mitológiában, annak kiúttalan labirintusában tévedt el. A következő fejezet feladata, hogy kimutassa okát, miért nem találhatták meg a genezisnek ezt a konkrét szubjektumát, ezt a módszertanilag megkívánt szubjektum-objektumot. Itt csupán az a dolgunk, hogy befejezésül rámutassunk azokra a korlátokra, amelyek ezekből a tévelygésekből a klasszikus filozófia számára adódtak. Hegel, aki minden vonatkozásban e fejlődés csúcspontját jelenti, kereste a legkomolyabban ezt a szubjektumot is. Az a „mi", amelynek meglelésére ő képes volt, köztudomásúlag: a világszellem, vagy helyesebben szólva, annak konkrét alakjai, az egyes népszellemek. Ha most – egyelőre – eltekintünk e szubjektum mitologizáló és ezért absztrakt jellegétől, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ha Hegel minden előfeltételét kritikátlanul elismernénk is, ez a szubjektum még akkor sem lett volna képes betölteni a neki szánt módszertani-rendszertani funkciót (Hegel álláspontjáról sem). Mert a népszellem Hegel számára is csak a világszellem valamely „természeti" meghatározottsága lehet, vagyis olyan, „amelyik csak az emelkedettebb pillanatokban, nevezetesen *saját lényegéről alkotott tudatában* hagyja el korlátait, és csak ebben a felismerésben rendelkezik abszolút igazságával, közvetlen *létében* azonban nem"[102]. Ebből mindenek-

102. Werke. 2. 267.

előtt az következik, hogy a népszellem csak látszólag a történelem szubjektuma, csak látszólag tetteinek tettese: sokkal inkább a világszellem az, ami felhasználva egy nép olyan „természeti meghatározottságát", amely az aktuális követelményeknek, a világszellem eszményének megfelel, *e népen át, ezen keresztüllépve,* a saját tetteit véghezviszi.[103] Így azonban a tevés maga a tettes számára is transzcendens lesz, és a látszólag kivívott szabadság észrevétlenül azokra a magukat mozgató törvényekre való reflexió fiktív szabadságává változik, mellyel a Spinoza-féle kőnek is rendelkeznie kellene, ha tudata lenne. Hegel az így készen talált történelmi struktúra számára, melynek létezését realista zsenialitása sem nem tudta, sem nem akarta tagadni, „az ész cselé"-ben keresett magyarázatot. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy „az ész csele" csak akkor lehet több mitológiánál, ha a valódi ész fellelhető, és valóban konkrétan felmutatható. Abban az esetben ez valóban zseniális magyarázat a történelem még nem tudatos fokozataira. Ezeket azonban csupán az önmagát meglelt ész már elért állapotából lehet egyáltalán fokozatoknak érteni és értékelni.

Ez az a pont, ahol a hegeli filozófia módszertani szükségszerűségképpen mitológiába torkollik, mert – mivel lehetetlenné vált a számára, hogy az azonos szubjektum-objektumot magában a történelemben lelje meg – arra kényszerül, hogy túllépjen a történelmen, és a történelmen túl találja meg az önmagát elért ész birodalmát, ahonnan aztán a történelmet fokozatnak, az utat „az ész cselé"-nek lehet tekinteni. A történelem nem képes arra, hogy a rendszer totalitásának eleven testét alkossa: az „abszolút szellem"-ben, a művészetben, vallásban, filozófiában kicsúcsosodó rendszer egészének egy része, mozzanata lesz csupán. De a történelem túlságosan is a

103. Rechtspilosophie. 345–347. §. Enzyklopädie. 548–552. §.

természetes, egyedül lehetséges életeleme a dialektikus módszernek ahhoz, hogy bármely ilyen kísérlet sikerülhetne. A történelem egyrészt – immár módszertanilag következetlenül – döntően benyomul azoknak a szféráknak a felépítésébe, amelyeknek már módszertanilag a történelmen túl kellene lenniök.[104] Másrészt a történelemmel kapcsolatos, ilyen nem helyénvaló és következetlen hozzáállás révén ez maga megfosztódik éppen a hegeli rendszer szempontjából oly nélkülözhetetlen lényegétől. Mert először magához az észhez való viszonya véletlenszerűnek tűnik fel immár. „Hogy mikor? és hol? és milyen formában? lépnek fel az ész ilyen önreprodukciói filozófiaként, az véletlenszerű" – írja Hegel[105] *A filozófia szükségletéről* szóló, korábban idézett hely befejezéséül. Ezzel a véletlenszerűséggel azonban a történelem visszacsúszik éppen hogy leküzdött fakticitásába és irracionalitásába. És ha viszonya az őt megértő észhez nem egyéb, mint valamely irracionális tartalomé egy általános formához, amelynek számára a konkrét hic et nunc, hely, idő és konkrét tartalom

104. A rendszer legutolsó megfogalmazásaiban a történelem a jogfilozófiából az abszolút szellemhez való átmenet. (A Fenomenológiában a viszony bonyolultabb, de módszertanilag ugyanolyan kevéssé egyértelmű és tisztázott.) Az „abszolút szellem"-nek tehát, mivel az őt megelőző mozzanatnak, a történelemnek az igazsága, Hegel logikája szerint meg kellett volna szüntetnie magában a történelmet. Azt azonban, hogy a történelem nem számolható fel a dialektikus módszerben, maga Hegel filozófiatörténetének lezárása tanítja, ahol a rendszer csúcspontján, az „abszolút szellem" önmaga-elérésének mozzanatában, a történelem mégiscsak újra színre lép, és a maga részéről túlmutat a filozófián: „Az, hogy a gondolati meghatározások ilyen fontossággal rendelkeztek, olyan további felismerés, amely nem tartozik a filozófia történetébe. Ezek a fogalmak a világ szellemének legegyszerűbb kinyilatkoztatásai: ezek, a maguk konkrétabb alakjában, a történelem." Werke. 15. 618.

105. Werke. 1. 174. Ez a véletlenszerűség Fichténél magától értetődően még nagyobb hangsúlyt kap.

véletlenszerű, úgy az ész maga is áldozatul esik a dialektikaelőtti módszerek valamennyi, a magánvaló dologgal kapcsolatos antinómiájának. Másodszor, az abszolút szellem és történelem közötti tisztázatlan viszony arra kényszeríti Hegelt, hogy feltételezze a történelem módszertanilag egyébként nehezen megérthető *végét*, ami az ő saját jelenében, az ő valamennyi elődjét kiteljesítő, azok igazságát jelentő filozófiarendszerében következik be. Aminek szükségszerű következménye, hogy a történelemnek a mélyebben húzódó, tulajdonképpeni történelmi területeken, így a porosz restauráció államában is, véget kell érnie. Harmadszor, a történelemtől eloldozott genezis saját fejlődést tesz meg, kezdve a logikával, a természeten át a szellemig. Mivel azonban valamennyi kategóriaformának és mozgásuknak történelmisége meghatározó jelleggel hatol be a dialektikus módszerbe, mivel dialektikus genezis és történelem objektív lényegi szükségszerűséggel függenek össze, és itt csupán a klasszikus filozófia programjának megoldhatatlansága következtében járnak külön utakon, elkerülhetetlen, hogy ez a történelemfelettinek gondolt folyamat lépésről lépésre ne a történelem struktúráját mutassa. S miközben az absztrakttá, kontemplatívvá vált módszer a történelmet meghamisítja és megerőszakolja, őt magát az uralma alá nem kényszerített történelem erőszakolja meg és tépi szét darabokra. (Elég, ha a logikából a természetfilozófiába való átmenetre gondolunk.) Ezáltal azonban – ahogyan ezt Marx[106] Hegelről írott kritikájában különös élességgel kiemelte – a „szellem", az „eszme" demiurgoszi szerepe puszta fogalmi mitológiává lesz. Újra azt kell mondanunk – magáról Hegel filozófiájának álláspontjáról –: a demiurgosz itt csak színleg csinálja a történelmet. Ebben a látszatban azonban teljesen semmivé foszlik a klasszikus filozófiának az a kísérlete, hogy a

106. Vö. Mi az otodox marxizmus? c. tanulmánnyal.

formális-racionalisztikus, a polgári-eldologiasodott gondolkodás korlátait gondolatilag áttörje, és így az eldologiasodás által megsemmisített embert gondolatilag újra helyreállítsa. A gondolkodás szubjektum és objektum kontemplatív dualitásába csúszik vissza.[107]

A klasszikus filozófia bár életalapjának valamennyi antinómiáját a saját maga számára elérhető, legvégső gondolati kiélezettségig vitte, a lehető legmagasabb szintű gondolatisággal fejezte ki őket; mégis, ezek ennek a gondolkodásnak a számára is feloldatlan és feloldhatatlan antinómiák maradnak. A klasszikus filozófia tehát fejlődéstörténetileg abban a paradox helyzetben van, hogy célja a polgári társadalom gondolati síkon történő meghaladása, az abban és azáltal megsemmisített ember spekulatív módon való életre keltése, eredményeiben azonban csupán a polgári társadalom teljes gondolati reprodukálásáig, apriorisztikus dedukciójáig jutott el. Csupán ennek a dedukciónak a *miléntje,* a dialektikus módszer mutat túl a polgári társadalmon. Ez azonban még magában a klasszikus filozófiában csupán e feloldatlan és feloldhatatlan antinómiák formájában fejeződik ki, melyek természetesen azoknak az antinómiáknak a legmélyebb és legnagyobb szabású gondolati kifejezését jelentik, melyek a polgári társadalom létének alapját képezik, melyeket ez a társadalom – természetesen összezavart és szubaltern formákban – szakadatlanul megtermel és újratermel. A klasszikus filozófia ezért csupán a feloldatlan antinómiákat hagyja örökül a rákövetkező (polgári)

107. Ezáltal azonban maga a logika is problematikussá vált. Hegel követelése, hogy a fogalom az „újra helyreállított lét" legyen (Werke. 5. 30.), csak az azonos szubjektum-objektum valódi megteremtésének előfeltételezésével lehetséges. Azáltal, hogy ezen a ponton kudarcot vall, a fogalom kantiánus-idealista jellegű jelentést kap, amely ellentmondásban áll dialektikus funkciójával. Ennek részletesebb elemzése meghaladja e tanulmány kereteit.

fejlődésnek. Útja azon fordulatának a folytatása, amely legalább módszertanilag kezdett túlmutatni ezeken a korlátokon, a dialektikus módszer, mint a történelem módszere, annak az osztálynak a számára maradt fenntartva, amely képes volt arra, hogy az azonos szubjektum-objektumot, a „tényleges cselekvés" szubjektumát, a genezis „mi"-jét életének alapjából, önmagában fedezze fel: és ez az osztály a proletariátus.

III. A PROLETARIÁTUS ÁLLÁSPONTJA

Marx világosan leszögezte a proletariátus sajátos helyzetét a társadalom és a történelem vonatkozásában, azt az álláspontot tehát, ahonnan lényege a társadalmi-történelmi fejlődési folyamat identikus szubjektum-objektumaként érvényre jut. Már a hegeli jogfilozófiáról írt fiatalkori kritikájában ezt olvashatjuk: „Ha a proletariátus az *eddigi világrend felbomlását* hirdeti, ezzel csak *saját létezésének titkát* mondja *ki*, mert *ő* ennek a világrendnek tényleges felbomlása."[108] A proletariátus objektív önismerete tehát egyszersmind a társadalom lényegének felismerése is. A proletariátus osztálycéljainak követése egyszersmind a társadalom – objektív – fejlődési céljainak tudatos megvalósítását jelenti, amelyek azonban a proletariátus tudatos hozzájárulása nélkül absztrakt lehetőségek, objektív korlátok kell hogy maradjanak.[109]

Mi változott meg azonban ezzel az állásfoglalással társadalmilag, sőt magában a társadalommal kapcsolatos gondolati állásfoglalás lehetőségében is? „Közvetlenül": semmi. Mert a

108. A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. MEM. I. köt. 390.

109. Vö. a Mi az ortodox marxizmus?, Osztálytudat, A történelmi materializmus funkcióváltása című tanulmányokkal. Sajnos nem tudtam elkerülni, hogy ezekben a tematikailag szorosan összefüggő dolgozatokban helyenként ismétlődésekre ne kerüljön sor.

proletariátus a kapitalista társadalmi rend produktumaként jelenik meg. Létezésének formái, mint ezt az első fejezetben már megmutattuk, olyan természetűek, hogy az eldologiasodásnak bennük kell a legpregnánsabban és legkiáltóbban megmutatkoznia, az ember legmélyebb elembertelenedését létrehoznia. A proletariátus tehát osztozik a burzsoáziával valamennyi életmegnyilvánulás eldologiasodásában. Marx így ír erről: „A vagyonos osztály és a proletariátus osztálya ugyanazt az emberi önelidegenülést képviseli. De az első osztály ebben az önelidegenülésben jól érzi és igazolva látja magát, az elidegenülést *saját hatalmának* tudja, és benne egy emberi létezés *látszatát* bírja; a második osztály megsemmisültnek érzi magát az elidegenülésben, tehetetlenségét és egy embertelen létezés valóságát látja benne."[110]

1.

Az tehát a látszat, mintha az objektív valóságon – még a marxizmus világnézete számára is – semmiféle változás nem ment volna végbe; csupán „megítélésének szempontja" lett más, csupán „értékelése" kapott új hangsúlyt. Ez a látszat csakugyan az igazság igen jelentős mozzanatát rejti. És ennél a mozzanatnál mindenképpen meg kell állnunk, hacsak nem akarjuk, hogy a helyes meglátások észrevétlenül önmaguk fordítottjába csússzanak át. Konkrétabban szólva: a társadalmi lét objektív valósága a proletariátus és a burzsoázia számára a *maga közvetlenségében* „ugyanaz". Ez azonban nem akadálya annak, hogy *azok a sajátos közvetítő kategóriák*, melyek által a két osztály ezt a közvetlenséget magában tudatosítja, melyek által a csupán közvetlen valóság mindket-

110. Marx–Engels: A szent család. MEM. 2. köt. 34.

tőjük számára sajátos, objektív valósággá válik, a két osztálynak „ugyanabban" a gazdasági folyamatban elfoglalt különböző helyzete következtében alapvetően ne különbözzenek. Világos, hogy ezzel a kérdésfelvetéssel – más oldalról – megint a polgári gondolkodás alapkérdését, a magánvaló dolog problémáját érintettük. Mert az a feltételezés, miszerint a közvetlenül adottnak valóban *megismert* (nem csupán közvetlenül *ismert*) és ezért valóban objektív valósággá való átalakulása, tehát a közvetítő kategóriának a világképre gyakorolt hatása csupán valami „szubjektív", csupán az egyidejűleg „ugyanolyannak" megmaradó valóság „értékelése", azt jelenti, hogy az objektív valóságot megint valamiféle magánvaló-dolog-jelleggel ruházzuk fel. Természetesen a megismerésnek az a fajtája, amely ezt az „értékelést" mint valami merőben „szubjektívet", a tények lényegét nem érintő dolgot fogja fel, éppen a valódi tényszerűséghez való előrenyomulást hirdeti. Öncsalása abban áll, hogy kritikátlanul viszonyul saját álláspontjának meghatározottságához (és különösen ennek az alapját képező társadalmi lét általi meghatározottságához). Így pl. Rickert – hogy a maga legfejlettebb és gondolatilag a legjobban kidolgozott szintjén tekintsük ezt a történelemszemléletet – azt mondja „saját kultúrkörének" történészéről: „Ha a történész annak a közösségnek az értékeire való tekintettel alakítja ki fogalmait, amelyhez maga is tartozik, ábrázolásmódjának objektivitása kizárólag a tényanyag helyességétől függ majd, és az a kérdés, hogy vajon a múltnak ez vagy az az eseménye fontos-e, egyáltalán fel sem merül. A történész felette áll mindenfajta önkényességnek, amikor pl. a művészet fejlődését az esztétikai kultúrértékekre vonatkoztatja, és a dolgok olyan ábrázolását hozza ily módon létre, amely – amennyiben tartózkodik a történelmietlen *értékítélettől* – mindenki számára érvényes, aki közösségének tagjai számára egyáltalán normatívan általánosnak ismer el esztétikai vagy po-

litikai kultúrértékeket."[111] Az anyagilag ismeretlen, csupán formális érvényű „kultúrértékekkel", mint a történelem „értékvonatkozású" objektivitásának megalapozóival, az ítélő történész szubjektivitása – látszólag – kiiktatódik, de csupán azért, hogy mint az objektivitás mércéjének, mint az objektivitáshoz elvezető személynek, neki tulajdonítsák a „saját közössége számára" (vagyis: osztálya számára) érvényes kultúrértékek *fakticitását*. Az önkény és a szubjektivitás az egyes tények anyagából és az ezekről alkotott ítéletből áttolódik magába a mércébe, az „érvényes kultúrértékek"-be, melyekkel kapcsolatban *ezen a talajon állva* bármely ítélet, sőt, még érvényességük vizsgálata is lehetetlenné lesz; a „kultúrértékek" a történész számára magánvaló dolgokká lesznek; olyan strukturális fejlődés ez, melynek analógiáit első fejezetünkben a gazdaságtanban és a joggyakorlatban fedezhettük fel. Még fontosabb azonban a kérdés másik oldala, hogy a formatartalom viszony magánvaló dolog jellege szükségképpen felgöngyölíti *a totalitás problémáját*. Rickert itt is olyan világossággal fejezi ki magát a dologgal kapcsolatban, amiért csak hálásak lehetünk. Miután hangsúlyozza egy anyagi értéktan módszertani szükségességét a történetfilozófia számára, így folytatja fejtegetését: „... sőt, egyetemes vagy világtörténetet *egységesen* csupán kultúrértékek rendszere segítségével lehet megírni, s ez ily módon materiális történetfilozófiát feltételez. Egyebekben azonban, a merőben empirikus történelmi ábrázolások tudományos objektivitására vonatkozó kérdés szempontjából, valamely értékrendszer ismerete teljességgel irreleváns."[112] Felmerül mégis a kérdés: egyes történelmi ábrázolás és egyetemes történelem ellentéte csupán *terjedelmi* kérdés-e, vagy esetleg itt is a *módszer* kérdéséről van szó? A rickerti

111. Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung. 2. kiad. Tübingen. 1913. 562.

112. Uo. 606. k.

megismerés eszménynek megfelelő történettudomány természetesen az első esetben is igen problematikusnak mutatkozna. Mert a történelem „tényeinek" – mindenféle „értékmegjelölés" ellenére – meg kell rekedniök egy nyers és megértetlen fakticitásban, mivel a totalitás megismeréséről való módszertani lemondás *módszertanilag* képtelenné tett minden olyan lehetőséget, mely valódi megértésükre, a történelmi folyamatban fellelhető valódi értelmük, funkciójuk megismerésére irányul. Az egyetemes történelem problémája azonban – mint már rámutattunk[113] – módszertani kérdés, mely a történelem legkisebb szakaszának vagy metszetének ábrázolásakor is szükségszerűen jelentkezik. Mert a történelem mint totalitás (az egyetemes történelem) sem az egyes történelmi események merőben mechanikus összegével, sem az egyes történelmi eseményekkel szemben álló transzcendens szemléleti elvvel – mely utóbbi éppen ezért csupán egy sajátos diszciplína, a történetfilozófia közvetítésével juthatna érvényre – nem azonos. A történelem totalitása sokkal inkább egy – ha mindmáig nem is tudatosodott, és ezért fel nem ismert – valós történelmi erő, mely az egyes történelmi tények valóságától (és ezért: megismerésétől) nem választható el anélkül, hogy azok valóságát, fakticitását is meg ne szüntetné ezzel. Végső, valódi alapja azok valóságának, fakticitásának, s ezért egyes tényekként való igaz megismerésük lehetőségének is. Fentebb idézett tanulmányunkban példának hoztuk fel Sismondi válságelméletét, hogy megmutassuk, milyen mértékben akadályozta a totalitás kategóriájának ki nem elégítő alkalmazása egy egyedi jelenség valódi megismerését, még valamennyi részletének helyes megfigyelése esetén is. Ott is megmutatkozott már, hogy a totalitásba való beillesztés (melynek előfeltétele az a feltételezés, hogy a tulajdonképpeni történeti valóság éppen a törté-

113. Vö. Mi az ortodox marxizmus?

nelmi folyamat *egésze*) nemcsak az egyes jelenségekre vonatkozó ítéletünket változtatja meg döntő módon, hanem hogy ezáltal *az egyes jelenségek – mint* egyes jelenségek – tárgyi struktúrája, tartalmi mibenléte is alapvető változáson megy át. Még plasztikusabban érvényre jut ennek az egyes jelenségeket izoláló szemléletnek a totalitás nézőpontjával való ellentéte, ha a gép funkciójának polgári közgazdaságtani tárgyalását összehasonlítjuk Marxéval: „A gépi berendezés tőkés alkalmazásától elválaszthatatlan ellentmondások és antagonizmusok nem léteznek, mert nem magából a gépi berendezésből, hanem annak tőkés alkalmazásából nőnek ki! Minthogy tehát a gépi berendezés önmagában tekintve a munkaidőt is megrövidíti, míg tőkés módon alkalmazva a munkanapot meghosszabbítja, önmagában a termelő gazdagságát gyarapítja, tőkés módon alkalmazva a termelőt pauperrá teszi stb. – a polgári közgazdász egyszerűen kijelenti, a gépi berendezés önmagában való tekintése hajszálpontosan bizonyítja, hogy mindezek a kézzelfogható ellentmondások nem egyebek a közönséges valóság látszatánál, de önmagukban, tehát úgyszintén az elméletben, egyáltalán nincsenek meg."[114]

Hagyjuk most – egyetlen pillanatra – figyelmen kívül a polgári közgazdaságtan szemléletmódjának osztályjellegű, apologetikus karakterét, és vizsgáljuk tisztán módszertani szempontból az ellentétet. Így megmutatkozik majd, hogy a polgári szemléletmód, mely a gépet annak izolált egyedüliségében, merőben tényszerű „individualitásként" tekinti (mert a gazdasági fejlődésfolyamat jelenségeként *a* gép – nem pedig az egyes példány – képez történelmi individuumot rickerti értelemben), valódi tárgyiságát azáltal torzítja el, hogy a kapitalista termelési folyamatban betöltött funkcióját „örök" lényegi magként, „individualitásának" elválaszthatatlan alkotórésze-

114. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 412.

ként köti hozzá. Módszertanilag szólva, ez a szemléletmód így minden tárgyalt történelmi tárgyat változhatatlan monáddá tesz, amely ki van rekesztve minden más – hasonlóképpen felfogott – monáddal való kölcsönhatásnak a lehetőségéből, s amelyhez minden tulajdonság, mellyel közvetlen létezésében rendelkezik, megszüntethetetlen lényegiség jellegével tapadni látszik. Az ilyen monád megőriz ugyan ezáltal valamiféle individuális egyediséget, ez azonban csupán a nyers fakticitásé, az éppígy-lété. Az „értékviszony" semmit nem változtat ezen a struktúrán, mert csupán az ilyen fakticitások végtelen tömegéből való *kiválasztást* teszi lehetővé. S ahogy ezeknek az individuális-történelmi monádoknak egymásra való vonatkoztatottsága csak valamely nekik külsődleges viszony, mely csupán leírja nyers fakticitásukat, ugyanígy az értékviszonynak a kiválasztást irányító elvéhez való viszonyuk is merőben tényszerű, vagyis: véletlenszerű marad.

Emellett – s ez a XIX. század valóban jelentős történészeinek, mint pl. Riegl, Dilthey, Dvořak figyelmét nem kerülhette el – a történelem lényege éppen azoknak a *struktúraformáknak* a változásában áll, amelyek közvetítésével az embernek környezetével való konfrontációja mindenkor lezajlik, azokéban, amelyek mind külső, mind belső életének tárgyiságát meghatározzák. Ez azonban csak akkor lehetséges objektív-reális érvénnyel (és ennek megfelelően csak akkor érthető meg adekvát módon), ha egy korszak, egy alakzat stb. individualitása, egyedisége ezeknek a struktúraformáknak a sajátosságában áll, bennük és általuk lelhető fel, és mutatható ki. A közvetlen valóság azonban sem az azt átélő ember, sem a történész számára nem lehet ezekben az igazi struktúraformákban adott. Ezeket először keresni kell, és meg kell találni – és az út, mely megtalálásukhoz vezet, a történelmi fejlődésfolyamat totalitásként való megismerésének az útja. Az első pillanatra az a látszat keletkezik – és aki megreked a közvet-

lenségben, soha, egész élete folyamán nem jut tovább ennél az „első pillantásnál" –, mintha ez a továbbmenés merőben gondolati mozgás, absztrakciós folyamat lenne. De maga ez a látszat is a puszta közvetlenség gondolkodási és érzékelési szokásaiból keletkezik, a közvetlenségéből, amelyben a tárgyak közvetlenül adott dologi formái, közvetlen létezésük és így-létük mint elsődleges, reális, objektív „viszonyaik" ezzel szemben mint valami másodlagos jellegű, pusztán szubjektív dolog jelennek meg. Ennek a közvetlenségnek a számára ennek megfelelően minden valóságos változás valamiféle megérthetetlenként kell hogy megjelenjen. A megváltozottság tagadhatatlan ténye a közvetlenség tudatformái számára katasztrófának, hirtelen kívülről jövő, közvetítéseket kizáró, azonnali átalakulásnak tűnik fel.[115] Hogy az átalakulást egyáltalán megérthesse, a gondolkodásnak túl kell lépnie tárgyainak egymás iránti merev zártságán, tételeznie kell azok egymással való viszonyát, e „viszonyok" és a „dolgok" kölcsönhatását a valóságnak egyazon síkjára kell helyeznie. Minél nagyobb ez az eltávolodás a puszta közvetlenségtől, minél nagyobb távolságot fog át ezeknek a „viszonyoknak" a hálója, minél maradéktalanabbul belekerülnek a „dolgok" ezeknek a viszonyoknak a rendszerébe, annál inkább úgy látszik majd, hogy az átalakulás leveti megérthetetlenségét, katasztrófaszerű lényegét, s ily módon megérthetővé lesz.

115. Vö. a XVIII. század materializmusával kapcsolatosan: Plehanov: i. m. 57. Hogy a polgári válságelmélet, a jog keletkezésének elmélete stb. ezt a módszertani álláspontot foglalja el, már az első fejezetben megmutattuk. Magában a történelemben mindenki könnyen beláthatja, hogy egy nem világtörténelmi, nem szüntelenül a fejlődésfolyamat totalitására vonatkozó szemlélet éppen a történelem legfontosabb fordulópontjait kell hogy értelmetlen katasztrófaként feltüntesse, mivel azok okai kívül esnek azon a körön, amelyben következményeik a legkatasztrofálisabb módon jelentkeznek. Gondoljunk csak a népvándorlásra, a német történelemnek a reneszánsztól kezdve süllyedő vonalára stb.

De csak abban az esetben, ha a közvetlenségen való túllépés iránya a tárgyak magasabb fokú konkrétsága felé mutat, ha a közvetítések így nyert fogalomrendszere – Lassalle Hegel filozófiájával kapcsolatos szerencsés kifejezését használva –: az empíria totalitása. Megismerkedtünk már a formál-racionális, absztrakt fogalomrendszerek módszertani határaival. Itt csak az a feladatunk, hogy megállapítsuk, miszerint általa a történelmi tények puszta fakticitásának ez a megszüntetése módszertani képtelenség. (Rickert és a modern történelemelmélet kritikai törekvése is erre irányul, és ez a bizonyítás sikerült is nekik.) Ami ennek során elérhető, legjobb esetben is történelem és társadalom jelenségformáinak formális tipológiája lehet, ahol a történelmi tények *példaként* hozhatók fel, ahol tehát a megértés rendszere és a megértendő, objektív történelmi valóság között hasonló, csupán véletlenszerű összefüggés marad fenn. És akár egy „törvényeket" kereső „szociológia" (Comte–Spencer-típusú) naiv formájában történik ez, ahol a feladat módszertani megoldhatatlansága az eredmények abszurditásában nyilvánul meg, akár pedig már kezdettől fogva – kritikusan – tudatos ez a módszertani lehetetlenség (Max Weber), úgyhogy ezen a módon a történelem egy segédtudománya jön létre, az eredmény ugyanaz: a fakticitás problémája megint csak visszakerül a történelembe, a tisztán történelmi beállítottság közvetlensége pedig feloldatlanul marad – s az már mindegy, hogy ez azután kívánt vagy nem kívánt eredménye e törekvéseknek.

A történész rickerti szellemű magatartását (tehát a polgári fejlődés kritikailag legtudatosabb típusát) a puszta közvetlenségben való megrekedésnek neveztük. Az a nyilvánvaló tény, hogy magát a történelmi valóságot is csak bonyolult közvetítő folyamat során lehet elérni, megismerni és ábrázolni, mintha ellentmondani látszana ennek. Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a közvetlenség és a közvetítés maguk is moz-

zanatai egy dialektikus folyamatnak, hogy a lét minden fokának (és a vele kapcsolatos megértő magatartásnak) megvan a közvetlensége, a fenomenológia értelmében, ahol a közvetlenül adott objektummal szemben „éppígy *közvetlenül* vagy *receptive*" kell „viselkednünk, vagyis semmit sem szabad változtatnunk rajta, amint megjelenik"[116]. Csak a tárgy genezise, „teremtése" jelenthet túllépést ezen a közvetlenségen. Ez azonban már itt is előre feltételezi, hogy azok a közvetítő formák, amelyekben és amelyek által az adott tárgyak létezésének közvetlenségén való túllépés megtörténik, *mint maguknak a tárgyaknak strukturáló felépítési elvei és reális mozgási tendenciái kerüljenek felmutatásra,* vagyis tehát: – elve szerint – egybeessen a gondolati és a történelmi genezis. Követtük azt az eszmetörténeti folyamatot, mely a polgári gondolkodás fejlődésének során egyre erősebben hatott e két elv kettészakítása irányában. Megállapíthattuk, hogy ennek a módszertani kettősségnek a következtében a valóság fakticitások nem racionalizálható tömegére esett szét, mely fölé tartalom nélküli, merőben formális „törvények" hálója került. És a világ (és gondolhatósága) közvetlen adottságának absztrakt formáján való „ismeretelméleti" túllépés örökössé teszi ezt a struktúrát, igazolja annak jogosságát – következetesen –, mint e világfelfogás „lehetőségének" szükséges „feltételét". Miközben azonban „kritikus" mozgása nem képes az objektum – ez esetben: a gondolkodó szubjektum – valódi létrehozásának irányában végbemenni, sőt, éppen ellenkező irányban indul el, a valóság „kritikus" végiggondolásának befejezéséül *ugyanez a közvetlenség tér vissza, mellyel a polgári társadalom átlagembere a mindennapi életben szembenállt; ugyanez, igaz, fogalmára hozva, de mégis közvetlenül.*

Közvetlenség és közvetítés tehát nem csupán egymás mellé

116. Hegel: Phänomenologie. Werke. 2. 73.

rendelt, egymást kölcsönösen kiegészítő magatartásfajták a valóság tárgyaival szemben, hanem ugyanakkor – a valóság dialektikus lényegének és a valósággal való szembenézésre irányuló törekvéseink dialektikus jellegének megfelelően – dialektikusan relativizált meghatározások is. Vagyis: minden közvetítésnek szükségképpen olyan álláspontho z kell vezetnie, ahol az általa teremtett tárgyiság a közvetlenség formáját ölti fel. Ez az eset áll fenn a polgári gondolkodásnak a polgári társadalom – sokszoros közvetítés által tisztázott és átvilágított – társadalmi-történelmi létéhez való viszonyában is. Mivel a polgári gondolkodás itt képtelen arra, hogy további közvetítéseket találjon, hogy a polgári társadalom létét és keletkezését ugyanannak a szubjektumnak a produktumaként értse meg, mely a megismerés megragadott totalitását „teremtette", *utolsó és a gondolkodás egésze szempontjából döntő álláspontja a puszta közvetlenség álláspontja lesz.* Mert Hegel szavaival: „a közvetítő kellene hogy az legyen, amiben mindkét oldal egy, a tudat tehát az egyik mozzanatot a másikban ismerné fel, saját célját és tevékenységét a sorsban, sorsát pedig céljában és tevékenységében, *saját lényegét* ebben *a szükségszerűségben.*"[117]

Eddigi fejtegetéseink remélhetőleg elég világosan megmutatták, hogy a polgári gondolkodás éppen itt hibázott, éppen ezt a közvetítést kellett hogy elhibázza. Gazdaságtani szempontból Marx [118] számtalan helyen rámutatott erre, és a hamis képzeteket, melyekkel a polgári közgazdaságtan a kapitalizmus gazdasági folyamatát illetően rendelkezik, nyomatékosan a közvetítés hiányára, a közvetítő kategóriák módszertani elkerülésére, a levezetett tárgyiságformák közvetlen elfogadására, a – merőben közvetlen – képzet fokán való megrekedé-

117. Uo. 275.

118. Vö. pl. A tőke. 3. id. kiad. 342. k., 354. k., 372. k., 378. kk.

sére vezette vissza. A második fejezetben a legnagyobb nyomatékkal rámutathattunk azokra a gondolati következményekre, amelyek a polgári társadalom milyenségéből és gondolkodásának módszertani korlátaiból erednek, kimutattuk az antinómiákat (szubjektum-objektum, szabadság-szükségszerűség, individuum-társadalom, forma-tartalom stb.), melyeken a gondolkodásnak azokhoz el kellett jutnia. Most már csak az a feladatunk, hogy belássuk, miszerint a polgári gondolkodás – habár csak a legnagyobb gondolkodói erőfeszítések útján jutott el ezekhez az antinómiákhoz – azt a létalapot, amelyből ezek az antinómiák fakadnak, mégis magától értetődő, csupán elfogadásra váró fakticitásként akceptálja: közvetlenül viszonyul hozzá. Ily módon írja pl. Simmel éppen az eldologiasodás ideológiai tudatstruktúrájáról: „És ezért képesek ezek az ellenirányzatok, mivel már egyszer elindultak, az abszolút tiszta szétválás eszményének irányába törekedni: az élet valamennyi dologi tartalma egyre dologibb és személytelenebb lesz, hogy eközben ugyanennek el nem dologiasítandó maradéka annál személyesebb, az Én annál elvitathatatlanabb sajátja legyen."[119] Így azonban éppen abból, amit a közvetítés által kellett volna levezetni és megérteni, éppen abból lesz minden jelenség magyarázatának elfogadott, sőt, még értékként is dicsőített elve; a polgári társadalom létezésének és ígylétének tisztázatlan és tisztázhatatlan fakticitása valamiféle örök természeti törvény vagy időtlenül érvényes kultúrérték jellegét ölti fel.

Ez azonban egyidejűleg a történelem önmegszüntetése. „Vagyis történelem volt, de többé már nincs" – mondja Marx a polgári közgazdaságtanról.[120] S ha ez az antinómia mindig kifinomultabb formákat ölt is a későbbi időkben, ha historiz-

119. Philosophie des Geldes. 531.
120. Marx: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 134.

musként, történelmi relativizmusként lép is fel, ez az alapproblémán, a történelem megszüntetésén semmit nem változtat. A polgári gondolkodásnak ez a történelmietlensége, történelemellenessége akkor jelenik meg számunkra a legélesebben, ha a *jelen problémáját történelmi problémaként* szemléljük. Nem szükséges itt példák felsorakoztatása. Azt, hogy valamennyi polgári gondolkodó és történész teljességgel képtelen volt a jelen világtörténelmi eseményeinek világtörténelemként való felfogására és megértésére, minden józan ítéletű ember a legborzalmasabb emlékeként őrizheti a világháború és a világforradalom óta. És ezt a teljes csődöt, mely egyébként jeles történészeket és élesen látó gondolkodókat a legrosszabb provinciális újságírás szánalmat vagy megvetést keltő szellemi színvonalára süllyesztett, nem lehet minden esetben csupán külső okokkal (cenzúra, a „nemzeti" osztályérdekekhez való igazodás stb.) magyarázni, hanem ennek a csődnek módszertani oka is van, és ez abban keresendő, hogy a megismerés szubjektuma és objektuma közti kontemplatív-közvetlen viszony megteremti azt a Fichte által leírt „sötét és üres irracionális közbülső teret, melynek sötétje és üressége – bár a múlt megismerése során éppúgy jelen van, mégis, a térbeli-időbeli és a történelmi-közvetített távolság révén rejtve – itt most leplezetlenül meg kell hogy nyilvánuljon. Ernst Bloch egy szép hasonlata talán tisztábban megvilágíthatja ezeket a módszertani korlátokat, mint akár egy terjedelmes elemzés, amire egyébként sem lenne lehetőségünk. Ha a természet tájjá válik – ellentétben, mondjuk, a paraszt öntudatlan természetben-élésével –, úgy a tájélménynek ez a művészi közvetlensége, mely magától értetődően számos közvetítő közegen ment keresztül, hogy ezt a közvetlenséget elérje, szemlélő és táj – itt térbeli – distanciáját kívánja meg önmaga előfeltételeként. A szemlélő a tájon kívül áll, máskülönben a természet nem is válhatna számára tájjá. Ha megpróbálkozna azzal, hogy –

anélkül, hogy ezen az esztétikai, kontemplatív közvetlenségen túllépne – magát és az őt térbelileg közvetlenül körülvevő természetet is bevonja a „természet mint táj"-ba, úgy azonnal világossá válna, hogy a táj csak a szemlélőtől való, egy bizonyos, természetesen mindenkor különböző distanciában *kezd* tájjá válni, hogy a szemlélő csak térbelileg elválasztott szemlélőként kerülhet a természettel ilyen tájviszonyba. Ez itt természetesen csak a tényállást módszertanilag megvilágító példaként szolgálhat, hiszen a tájviszony a művészetben találja meg a maga megfelelő és problémamentes kifejezését, habár ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hogy a művészetben is jelen van ez a megszüntethetetlen distancia szubjektum és tárgy között, mellyel a modern életben mindenütt találkozunk, s hogy a művészet ennek a problematikának csak ábrázolását jelentheti, nem pedig valós érvényű megoldását. A történelemben azonban, mihelyt az a jelenbe hatol – és ez elkerülhetetlen, hiszen végül is azért érdeklődünk a történelem iránt, hogy a jelent megértsük –, ez a – Bloch szavaival – „káros tér" azonnal a legélesebben megmutatkozik. Mert nyilvánvaló lesz, hogy mind a két extremitás, amellyé a polgári-kontemplatív magatartásnak a történelem megértésére való képtelensége polarizálódik: a „nagy egyéniségek" mint a történelem önhatalmú létrehozói és a történelmi miliő „természettörvényei" – akár egymástól szétválasztva, akár egyesítve – egyképpen tehetetlenül állnak[121] a radikálisan újnak, a jelennek értelme-

121. Újra a régi materializmus plehanovi dilemmájára utalok itt. Azt, hogy minden polgári történetfelfogás logikai alapállása a „tömeg" mechanizálására és a hős irracionalizálására irányul, Marx Bruno Bauerral szemben kimutatta. (Marx–Engels: A szent család. MEM. 2. köt. 77.) De pl. Carlyle-nél vagy Nietzschénél a nézőpontoknak ugyanezt a kettősségét találjuk. Még egy olyan elővigyázatos gondolkodó, mint Rickert is, hajlott arra (fenntartással ugyan, pl. i. m. 380.), hogy a „miliőt" és a „tömegmozgalmakat" természettörvények által meghatározottnak fogja fel, és csak az egyes személyiséget tekintse történelmi individualitásnak. Vö. i. m. 444., 460–461.

zést kívánó lényege előtt. A műalkotás belső tökéletessége elrejtheti az itt megnyíló szakadékot, mivel tökéletes közvetlensége nem enged kérdést felvetődni a kontemplatív álláspontról már nem lehetséges közvetítéssel kapcsolatban. A jelen, mint a történelem problémája, mint gyakorlatilag elháríthatatlan probléma azonban követelményszerűen kívánja meg ezt a közvetítést. Kísérletet kell tenni rá. Ezekben a kísérletekben viszont lelepleződik az, amit Hegel a közvetítés idezett meghatározásának befejezéseként az öntudat egyik fokáról mond: „A tudat ezért az által a tapasztalata által, amelyben igazsága kellett volna hogy létrejöjjön, sokkal inkább rejtély lett önmaga számára, tetteinek következményei számára nem maguk az ő tettei; amivel találkozik, az *számára* nem annak a tapasztalata, ami az *magánvalóan:* az átmenet nem csupán ugyanannak a tartalomnak és lényegnek merő formaváltozása, mely egyszer a tudat tartalmaként és lényegeként jelenik meg, másszor önmaga tárgyaként vagy *szemlélt* lényegeként. Az *absztrakt szükségszerűség* tehát az általános csak negatív, megértetlen *hatalmának* számít, amelyen az individualitás szétzúzza magát."[122]

2.

A proletariátus történelemismerete a jelen megismerésével, saját történelmi helyzetére vonatkozó önismeretével, e helyzet szükségszerűségének felmutatásával (a genezis értelmében) kezdődik. Az, hogy genezis és történelem egybeessen, vagy – pontosabban mondva – csupán ugyanannak a folyamatnak két mozzanata legyen, csak akkor lehetséges, ha – egyrészt – valamennyi kategória, amelyekben az emberi létezés felépül,

122. Hegel: Phänomenologie. Werke. 2. 275.

magának ennek a létezésnek (és nem csak megérthetőségének) meghatározásaként jelenik meg, másrészt, ha egymásutánjuk, összefüggésük és összefonódásuk magának a történelmi folyamatnak egy-egy mozzanataként, a jelen strukturáló jellemzőjeként mutatkozik meg, kategóriák egymásutánja és belső összefüggése tehát sem tisztán logikai sort nem képez, sem a puszta történeti fakticitás szerint nem rendeződik. „Sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak, és amely pontosan fordítottja annak, amely természetszerű sorrendjükként jelenik meg, illetve, a történelmi fejlődés sorrendjének megfelel."[123] Ez ismét azt tételezi fel, hogy azon a világon, mely az emberekkel elméletben és gyakorlatban szemben áll, olyan tárgyiság fedezhető fel, mely – helyesen végiggondolva és megértve – sehol nem kell hogy megrekedjen a korábban kimutatott formákhoz hasonlatos, puszta közvetlenségben; melyet ennek megfelelően folyamatos, múlt és jövő között közvetítő mozzanatnak lehet felfogni, és amelyről így valamennyi kategoriális vonatkozásában bebizonyítható, hogy az ember produktuma, a társadalmi fejlődés produktuma. Ezzel a kérdésfelvetéssel azonban a társadalom „gazdasági struktúrájára" vonatkozó kérdés vetődik fel. Mert ahogyan Marx az elv (vagyis: kategória) és a történelem a pszeudohegeliánus és vulgárkantiánus Proudhon általi hamis kettészakítása ellen folytatott polémiájában kifejti, ha itt az a kérdés vetődik fel: „. . . hogy ez vagy az az elv miért éppen a XI. vagy a XVIII. században és nem valamelyik másikban manifesztálódott, akkor kénytelenek vagyunk aprólékosan megvizsgálni, hogy milyenek voltak a XI., és milyenek a XVIII. század emberei, milyenek voltak mindenkori szükségleteik, termelőerőik, ter-

123. Marx: Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 173.

melési módjuk, termelésüknek a nyersanyagai, végül milyenek voltak az emberek egymás közti viszonyai, amelyek mindezekből a létfeltételekből következtek. Vajon mindezeknek a kérdéseknek az elmélyült tanulmányozása nem azt jelenti-e, hogy kifürkésszük minden egyes évszázad embereinek valóságos, profán történelmét, hogy ezeket az embereket úgy ábrázoljuk, mint saját drámájuk szerzőit és egyben szereplőit? De mihelyt az embereket saját történelmük szerzőinek és szereplőinek ábrázoljuk, kerülő úton a valódi kiindulási ponthoz érkeztünk el, mert elejtettük azokat az örök elveket, amelyekből kiindultunk."[124]

Tévedés volna azonban azt hinni – és mindenfajta vulgármarxizmusnak ez a tévedés jelenti módszertani kiindulópontját –, hogy ez az álláspont csupán a közvetlenül adott (tehát empirikus) társadalmi struktúra egyszerű elfogadását jelenti. És az empíriának az ezek alapján történő el-nem-fogadása, puszta közvetlenségének ez a meghaladása, semmiképpen nem az ezzel az empíriával való egyszerű elégedetlenséget jelenti, nem valami megváltoztatására irányuló – absztrakt – akaratot. Egy ilyen akarat, az empíriának ilyen jellegű értékelése, valójában merőben szubjektív maradna: „értékítélet", kívánság, utópia. De amikor az utópiára irányuló akarat a Legyen (Sollen) filozófiailag objektiváltabb és letisztultabb formáját ölti, semmiképpen nem megy túl az empíria elfogadásán, és ezzel egyidejűleg a megváltozás tendenciájának filozófiailag kétségkívül kifinomultabb, mégis, tiszta szubjektivizmusán. Mert a Legyen, méghozzá éppen ebben a klasszikus és tiszta formájában, melyet a kanti filozófiában nyert, létet tételez fel, amelyre a Legyen kategóriája elvileg *alkalmazhatatlan.* Éppen azáltal tehát, hogy a szubjektumnak az az intenciója, miszerint empirikusan adott létezését nem fogadja el

124. Marx: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 129.

minden további nélkül, a Legyen formáját ölti, az empíria közvetlenül adott formája filozófiai igazolást és megszentelést kap; filozófiailag megörökíttetik. „A szabadság fogalmából – mondja Kant – a jelenségek körében semmi nem magyarázható meg, mert itt mindig a természet mechanizmusa kell hogy vezérfonalunk legyen."[125] Ezáltal a Legyen minden elmélete számára fennmarad a dilemma: vagy érintetlenül kell hagyni az empíria – értelmetlen – létezését, az empíriáét, amelynek értelmetlensége a Legyen módszertani előfeltétele, hisz egy értelmes létben a Legyen problémája egyáltalán fel se merülhetne, és mindezáltal a Legyennek pusztán szubjektív jelleget kell adni, vagy egy (mind a léttel, mind a Legyennel szemben) transzcendens elvet kell elfogadni, hogy a Legyen valós hatása a létre megmagyarázható legyen. Mert a közkedvelt, már Kant által kezdeményezett megoldás, valamely végtelen haladás jegyében, elkendőzi csupán e probléma megoldhatatlanságát. Hiszen – filozófiailag – nem arról van szó, hogy azt az időtartamot meghatározzák, amire a Legyennek szüksége van ahhoz, hogy a létet átalakítsa, hanem azokat az elveket kellene kimutatni, melyek közvetítésével a Legyen *egyáltalán képes* arra, hogy hasson a létre. Azonban a természet mechanizmusának a lét változhatatlan formájaként való rögzítésével, a Legyennek a léttől való, szigorú kettősség jegyében álló elkülönítésével, azáltal az – ezen az álláspontón felszámolhatatlan – merevség által, mellyel Legyen és lét ebben a szembeállításban rendelkeznek, éppen ez vált módszertanilag lehetetlenné. Nincs azonban olyan módszertani lehetetlenség, mely azáltal, hogy előbb végtelen kicsivé változtatják, aztán meg valamely végtelen folyamatra osztják el, hirtelen mégis realitásként ne bukkanhatna fel.

125. Kritik der praktischen Vernunft. 38. k. Vö. még uo. 24., 123. stb. Grundlegung der Metaphysik der Sitten. 4., 38. stb. Vö. ezzel kapcsolatosan még Hegel kritikáját: Werke. 3. 133. k.

Mégis: egyáltalában nem véletlen, hogy a polgári gondolkodás a kivezető utat ebből az ellentmondásból, melyet a történelem adottsága vet fel számára, a végtelen haladás formájában lelte meg. Mert Hegel szerint ez a haladás „mindenütt fellép, ahol *relatív* meghatározások önmaguk ellentétéig jutottak, úgyhogy elválaszthatatlan egységben vannak, és mégis, mindegyiknek a másikkal szemben önálló létezést tulajdonítanak. Ez a haladás ezért az *ellentmondás*, mely nem nyert feloldást, hanem mindig csak *meglevőként* kerül megállapításra."[126] És ugyancsak Hegel mutatott rá arra, hogy az a módszertani művelet, amely a végtelen haladás logikai előfeltételét jelenti, abban áll, hogy e folyamat elemeit, melyek minőségileg összehasonlíthatatlanok, és minőségileg összehasonlíthatatlanok is maradnak, pusztán mennyiségi viszonyba hozzák egymással, ahol mégis „mindegyiket ugyanakkor mint e változással szemben közönyöset tételezik"[127]. Ezáltal a magánvaló dolog régi antinómiája tér vissza új alakban: egyrészt lét és Legyen megőrzi merev, áthidalhatatlan ellentétességét, másrészt ez által a köztük létrejövő, csupán látszólagos, külsődleges, irracionalitásukat és fakticitásukat érintetlenül hagyó kapcsolat által a színleges alakulás miliője teremtődik meg, ahol is a történelem valódi témája, a keletkezés és az elmúlás, most aztán csakugyan a megérthetetlenség sötét éjében süllyed el. Mert a kvantitásokra való redukálás folyamatának során, amelynek nem csupán a folyamat alapelemei között, hanem annak egyes stádiumai között is le kell játszódnia, figyelmen kívül hagyják, hogy itt csupán az átmenet fokozatosságának látszata teremtődik meg. „De a fokozatosság csupán a változás külsőségeit érinti, nem pedig minőségét; a megelőző mennyiségi viszony, amely végtelenül közel van a következe-

126. Werke. 3. 147.
127. Uo. 262.

zőhöz, még valamely másik minőségi létezés... Szívesen próbálnánk az átmenet fokozatossága által *megérthetővé* tenni egy változást; de a fokozatosság sokkal inkább éppen a merőben közönyös változás csupán, a minőségi ellentéte. A fokozatosságban sokkal inkább a két realitás összefüggése szűnik meg – mindkettő mint állapot vagy mint önálló dolog lesz felfogva; tételezve van itt, hogy... egyik a másikhoz képest csupán külsődleges; ezáltal éppen az tűnik el, ami a *megértéshez* szükséges, ha mégoly keveset követel is meg... Maga a keletkezés és az elmúlás szűnik meg így egyáltalán, ill. a *magánvaló*, a belső, amiben valami létezése előtt található, a *külsődleges létezés* valamely *csekélységévé* alakul át, és a lényeges vagy fogalmi különbség külsődleges, merő nagyságkülönbséggé."[128]

Az empíria közvetlenségén és ugyanilyen merőben közvetlenül racionális tükrözésein való túllépés tehát nem fokozódhat olyan kísérletté, mely a (társadalmi) lét immanenciájának meghaladására irányul, hacsak ez a hamis transzcendálás nem akarja az empíria közvetlenségét, minden megoldatlan kérdésével egyetemben, filozófiailag szublimáltan még egyszer rögzíteni és megörökíteni. Az empírián való túllépés, éppen ellenkezőleg, csak annyit jelenthet, hogy magukat az empíria tárgyait a totalitás mozzanataiként, vagyis az önmagát történelmileg átalakító össztársadalom mozzanataiként fogjuk fel, és értjük meg. A közvetítés kategóriája, az empíria puszta közvetlenségének leküzdésére szolgáló módszertani eszközként, tehát nem valamiféle kívülről (szubjektíve) a tárgyakba belevitt dolog, nem értékítélet vagy Legyen, mely azok létével szemben állna, hanem *sajátos, objektív tárgyi struktúrájuknak*

128. Uo. 432–435. Plehanov érdeme, hogy már 1891-ben rámutatott arra, milyen fontos Hegel logikájának ez az oldala evolúció és revolúció különbsége szempontjából. (Neue Zeit. 10/1. 280. k.) Sajnálatos, hogy elméletileg nem voltak ebben követői.

a megnyilatkozása. Ez a struktúra azonban csak a polgári gondolkodás hamis tárgyi beállítottságának feladásával kerülhet napvilágra és – a tudatba. Mert lehetetlen lenne a közvetítés, ha nem lenne már maguknak a tárgyaknak az empirikus létezése is közvetített, olyan létezés, mely csak azért és annyiban ölti magára a közvetlenség látszatát, mivel egyrészt hiányzik a közvetítés tudata, másrészt a tárgyak (éppen ezért) ki vannak szakítva valódi meghatározottságuk komplexusából, és mesterségesen izolálva vannak.[129]

Itt azonban nem szabad elfelejteni, hogy a tárgyak izolálásának ez a folyamata szintén nem véletlenszerűség vagy önkényesség eredménye. Ha a helyes megismerés a tárgyak hamis szétválasztását (és – absztrakt reflexiós meghatározások általi – még hamisabb összekapcsolását) megszünteti, úgy ez a korrekció sokkal többet jelent valamely hamis vagy elégtelen tudományos módszer puszta helyreigazításánál, többet jelent egy hipotézis valamely jobban funkcionáló hipotézis általi helyettesítésénél. Sokkal inkább arról van szó: hogy tárgyi formája ezen a módon kerül gondolati feldolgozásra, ez éppúgy a jelen társadalmi lényegéhez tartozik, mint ezeknek a feldolgozásoknak a tárgyi kiindulópontja maga. Ha tehát a proletariátus álláspontját szembeállítjuk a polgári osztályéval, úgy a proletár gondolkodás semmiképpen nem kíván valamiféle tabula rasát, a valóság megértésének „előfeltevések nélküli" újrakezdését, ahogyan ezt a polgári gondolkodás tette a középkor feudális formáival szemben – legalábbis alaptendenciája sze-

129. Vö. e kérdés módszertani oldalával kapcsolatosan mindenekelőtt Hegel vallásfilozófiájának első részét. Különösen II. 158–159. „Nincs közvetlen tudás. Közvetlen a tudás akkor, ha nem rendelkezünk a közvetítettség *tudatával,* de ott is: közvetített." S a Fenomenológia előszavában hasonlóképpen: „Csak ez az újra *helyreálló* azonosság vagy a máslétben önmagara irányuló reflexió – és nem valamiféle *őseredeti* egység, mint olyan, nem valamiféle *közvetlen,* mint olyan, az igaz." Werke. 2. 15.

rint. Éppen mert gyakorlati célja az össztársadalom *alapvető* átalakítása, a proletariátus a polgári társadalmat annak gondolati, művészi stb. feldolgozásaival egyetemben a módszer *kiindulópontjának* tekinti. A közvetítéskategóriák módszertani funkciója abban áll, hogy segítségükkel objektíven hatékonnyá váljanak, és ezért a proletariátus tudatába emelhetők legyenek azok az immanens jelentések, amelyek a polgári társadalom tárgyaihoz szükségképpen kapcsolódnak, melyek azonban közvetlen megjelenésüket tekintve a polgári társadalomból és ennek megfelelően annak a polgári gondolkodásban való tükröződéséből éppen olyan szükségszerűen hiányoznak. Vagyis, éppen oly kevéssé véletlen, mint ahogyan nem is tisztán elméleti-tudományos probléma az, hogy a polgárság elméletileg megreked a közvetlenségben, míg a proletariátus túllép azon. E kétféle elméleti beállítottság különbségében sokkal inkább a két osztály társadalmi létének különbsége fejeződik ki. Természetesen az a felismerés az objektíve tudományosan magasabbrendű, amelyik a proletariátus álláspontjáról adódik: hiszen benne van adva azoknak a problémáknak a módszertani feloldása, amelyekkel a polgári korszak legnagyobb gondolkodói hiábavalóan küszködtek; tárgyszerűen: a kapitalizmus adekvát történelmi megismerése, ami a polgári gondolkodók számára elérhetetlen volt és maradt. A módszereknek ez a megismerési értékük szerinti objektív fokozatba állítása azonban egyrészt megint csak társadalmi-történelmi problémának bizonyul, lévén a társadalom e két osztály által reprezentált típusainak és történelmi egymásutánjuknak szükségszerű következménye, úgyhogy ennek következtében a polgári történetfelfogás „hamissága", „egyoldalúsága" a társadalmi megismerés módszertani felépítésének szükségszerű mozzanatként jelenik meg.[130] Másrészt bebizonyosodik,

130. Engels ténylegesen akceptálta is a hamisról szóló hegeli tanítást

hogy minden módszer szükségszerűen összefonódik az illető osztály létével. A burzsoázia számára saját módszere közvetlenül saját társadalmi létéből sarjad, s ezért a puszta közvetlenség külsődleges, de éppen ezért leküzdhetetlen korlátként tartozik gondolkodásához. Ezzel szemben a proletariátusnak az a dolga, hogy a közvetlenségnek ezt a korlátját már *kiindulópontként,* álláspontjának elfoglalása pillanatában belülről küzdje le. És mivel a dialektikus módszer saját lényegi mozzanatait mindig újra megtermeli és újratermeli, mivelhogy lényege szerint tagadása minden egyenes vonalú, sima gondolati fejlődésnek, a kiindulási pontnak ez a problémája mind a valóság gondolati megragadásának valamennyi lépése, mind pedig minden egyes gyakorlati-történelmi lépés során *újra meg újra* jelentkezik a proletariátus előtt. A proletariátus számára a közvetlenség korlátai belső korlátokká lettek. Ezáltal tisztán fel is vetette már a problémát; a kérdés ilyen jellegű feltevésével azonban már adva van a felelethez vezető út és maga a felelet lehetősége is.[131]

De csupán a lehetősége. Fennáll továbbra is az a tétel, amelyből kiindultunk, nevezetesen, hogy a tőkés társadalomban a társadalmi lét burzsoázia és proletariátus számára – közvetlenül – ugyanaz. Ehhez azonban hozzáfűzhetjük mindjárt azt is, hogy ez az azonos lét az osztályérdekek motorja által a burzsoáziát mindvégig ugyanabban a közvetlenségben tartja fogva, míg a proletariátust túllendíti rajta. Mert a proletariá-

(amit Hegel legszebben a Fenomenológiához írt előszóban fejt ki. Werke. 2. 30. kk.). Vö. pl. a „rossz" történelmi szerepének kritikáját (Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM. 21. köt. 275.)

Ez természetesen a polgári gondolkodás valóban eredeti képviselőire vonatkozik. Epigonokat, eklektikusokat és a hanyatló osztály érdekeinek fizetett szószólóit egészen más szemszögből kell nézni.

131. Proletariátus és burzsoázia e különbségéről vö. az Osztálytudat c. tanulmányt.

tus társadalmi létében a történelmi folyamat dialektikus jellege, ennek megfelelően minden egyes olyan mozzanatnak a közvetített jellege, amely igazságát, igazi tárgyiságát csak a közvetített totalitásban nyeri el, kikerülhetetlenül megmutatkozik. A proletariátus számára élet-halál kérdése, hogy létezésének dialektikus lényegét tudatosítsa, míg a burzsoázia a történelmi folyamat dialektikus struktúráját a mindennapi életben a mennyiségi szemlélet, a végtelen haladás stb. absztrakt reflexiós kategóriáival fedi el, hogy azután az átcsapás pillanataiban közvetítés nélküli katasztrófákat éljen át. Mindez – miként már rámutattunk – arra épül, hogy a burzsoázia számára a történelmi folyamat és a társadalmi lét szubjektuma és objektuma mindig kettőzött alakban jelenik meg: a tudat síkján az egyes individuum megismerő szubjektumként áll szemben a társadalmi történés roppant és csupán kis szeletekben felfogható objektív szükségszerűségével, míg a valóságban éppen az individuum tudatos tette és megengedése ér el egy folyamat objektumoldalához, egy olyan folyamatéhoz, amelynek szubjektuma (az osztály) nem ébreszthető öntudatra, amely a – látszólagos – szubjektum, az individuum tudata számára mindvégig transzcendens kell hogy maradjon. A társadalmi folyamat szubjektuma és objektuma itt tehát már dialektikus kölcsönhatás viszonyában állnak egymással. Mivel azonban mindig mereven megkettőzve és egymás viszonylatában külsődlegesnek jelennek meg, ez a dialektika öntudatlan marad, és a tárgyak megőrzik kettős és ezért merev jellegüket. Ez a merevség csupán katasztrofálisan oldódhat fel, hogy azután nyomban ugyanolyan merev struktúrának adja át a helyét. Ez az öntudatlan és ezért elvileg kontrollálhatatlan dialektika „előtör ... akkor, amikor bevallják naiv csodálkozásukat azon, hogy hol társadalmi viszonyként jelenik meg az, amiről esetlenül még az előbb azt hitték, hogy mint dolgot a kezükben tartják, hol pedig megint mint dolog

incselkedik velük az, amit alighogy társadalmi viszonyként rögzítettek"[132].

A proletariátus számára nem létezik társadalmi létének ez a kettős alakja. A proletariátus először a társadalmi történés tiszta, merő *objektumaként* jelenik meg. A mindennapi élet minden mozzanatában, melyekben az egyes munkás saját életének szubjektumaként jelenik meg önmaga számára, létezésének közvetlensége széttépi ezt az illúziót. Rákényszeríti azt a felismerést, hogy szükségleteinek elemi kielégítése, „a munkás egyéni fogyasztása tehát akár a műhelyben, gyárban stb., akár azon kívül, akár a munkafolyamat alatt, akár azon kívül megy végbe, a tőke termelésének és újratermelésének egyik mozzanata, éppúgy, mint a gép tisztítása, akár a munkafolyamat alatt történik ez, akár annak meghatározott szünetében"[133]. A tárgyak kvantálása, absztrakt reflexiós kategóriák általi meghatározottsága a munkás életében közvetlenül úgy nyilvánul meg, mint egy olyan absztrakciós folyamat, mely rajta megy végbe, mely munkaerejét elválasztja tőle, és őt magát arra kényszeríti, hogy azt mint valamely birtokában levő árut adja el. És mivel ezt az egyetlen birtokában levő áruját eladja, beilleszti azt (és mivel ez az áru saját fizikai értelemben vett személyétől elválaszthatatlan: saját magát) egy mechanikussá-racionálissá tett részfolyamatba, amelyet közvetlenül készen, zárt egészként és beavatkozása nélkül is működésben talál, amelybe ő maga csak absztrakt mennyiségre redukált számként, mechanizált és racionalizált részszerszámként illesztődik bele.

Ezzel végképp kiéleződik a munkás számára a tőkés társadalom közvetlen megjelenési formájának eldologiasodott jellege. Igaz: a kapitalista számára is adva van a személyi-

132. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 18.
133. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 534.

ségnek ez a megkettőzése, az embernek egy árumozgás elemévé és e mozgás (objektív-tehetetlen) nézőjévé való kettészakítottsága.[134] Az ő tudata számára azonban ez a megkettőzöttség szükségszerűen egy – természetesen objektíve látszólagos – tevékenység, saját szubjektuma működésének formáját ölti fel. Ez a látszat elfedi számára a valódi tényállást, míg a munkás esetében, aki elől zárva a látszattevékenységnek ez a belső erőtere, szubjektumának szétszakítottsága megőrzi – a tendencia szerint – korlátlan rabszolgává válásának brutális formáját. Ezért a munkás arra kényszerül, hogy áruvá válását, puszta mennyiségre való redukáltságát a folyamat objektumaként szenvedje el.

Éppen ez lendíti túl azonban ennek az állapotnak a közvetlenségén. Mert „az idő az a tér, amelyben az emberi fejlődés végbemegy" – mondja Marx.[135] A kizsákmányolás mennyiségi különbségei, melyek a tőkés számára kalkulációs objektuma mennyiségi meghatározóinak közvetlen formájával rendelkeznek, a munkás vonatkozásában úgy kell hogy megjelenjenek, mint egész fizikai, szellemi, erkölcsi stb. létezésének döntő, minőségi kategóriái. A mennyiség minőségbe való átcsapása nem csupán a dialektikus fejlődési folyamat egy mozzanata, miként azt a hegeli természetfilozófia és őt követően Engels *Anti-Dühring*-je bemutatja. Hanem túl azon – mint azt Hegel logikájának kapcsán éppen az imént kifejtettük –, a lét valódi tárgyformájának előlépése, minden olyan zavaró

134. Valamennyi úgynevezett önmegtartóztatási elméletnek ez az alapja. Idetartozik mindenekelőtt „a világon belüli aszkézis", melynek jelentőségét a kapitalizmus „szelleme" kialakulásának vonatkozásában Max Weber hangsúlyozta. Marx is leszögezi ezt a tényállást, amikor kiemeli, hogy a tőkés szemében „saját magánfogyasztása... tőkéje felhalmozásának megrablása, ahogyan az olasz könyvvitelben a magánkiadások a tőkés tartozik rovatban szerepelnek a tőkével szemben". A tőke. 1. MEM. 23. köt. 553.

135. Bér, ár és profit. MEM. 16. köt. 132.

reflexiós meghatározásnak a szétszakítása, melyek az igazi tárgyiságot egy pusztán közvetlen, részvétlen, kontemplatív magatartás fokán torzították el. Éppen a munkaidő problémájával kapcsolatosan mutatkozik meg egészen nyersen, hogy a kvantifikáció eldologiasító és eldologiasodott burok, mely az objektumok igazi lényegét elfedi, s amely csak annyiban számíthat egyáltalán a tárgyiság objektív formájának, amennyiben a szubjektum, mely a tárggyal kontemplatív vagy (látszólag) gyakorlati viszonyban áll, nincs érdekelve a tárgy lényegében. Amikor Engels[136] a víznek folyékony állapotából szilárd, ill. légnemű állapotába való átmenetét a mennyiség minőségbe való átcsapásának példájaként hozza fel, úgy a példa helyes ennek az átalakulási pontnak a vonatkozásában. E beállítás során azonban Engels elhanyagolja azt, hogy azok az átmenetek is, amelyek itt merőben mennyiséginek tűnnek fel, azonnal minőségi jelleget öltenek, mihelyt a nézőpont megváltozik. (Gondoljunk csak, hogy egészen triviális példát hozzunk fel, a víz ihatóságára, ahol éppen így „mennyiségi" változások öltenek egy ponton minőségi jelleget stb.) Még világosabbá válik azonban a helyzet, ha a *Tőké*-ből Engels által idézett példát módszertanilag vizsgáljuk. Arról a mennyiségi nagyságról van szó, amely a termelés egy bizonyos fokán szükséges ahhoz, hogy egy értékösszeg tőkévé alakulhasson; ezen a határon – mondja Marx[137] – a mennyiség minőségbe csap át. Ha mármost összehasonlítjuk a lehetséges mennyiségi változásnak és minőségbe való átcsapásuknak (az értékösszeg növekedésének vagy csökkenésének és a munkaidő hosszabbodásának vagy rövidülésének) ezt a két sorát, világosan látható lesz, hogy az első esetben csakugyan csupán – Hegel szavaival – „a mértékviszonyok csomóvonaláról" van

136. Engels: Anti-Dühring. MEM. 20. köt. 124.
137. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 289.

szó, míg a második esetben *minden* egyes változás a maga belső lényege szerint minőségi, melynek mennyiségi megjelenésformáját társadalmi környezete ugyan rákényszeríti a munkásra, lényege azonban számára éppen minőségi természetében áll. A kettős megjelenési forma nyilvánvalóan onnan ered, hogy a munkás számára a munkaidő nem csupán eladott árujának, a munkaerőnek objektumformája (ebben a formában a probléma az ő számára is egyenértékek cseréje, vagyis mennyiségi viszony), hanem ugyanakkor szubjektumként, emberként való létezésének meghatározó egzisztenciaformája is.

Ezzel azonban a közvetlenség és módszertani következménye: szubjektum és objektum merev szembenállása még semmiképpen sincs teljesen leküzdve. A munkaidő problémája ugyan – éppen azért, mert itt éri el tetőpontját az eldologiasodás – felmutatja azt a tendenciát, mely a proletárgondolkodást szükségképpen túllendíti ezen a közvetlenségen. Mert a munkás egyrészt közvetlenül a maga társadalmi létében *teljességgel* az objektum oldalára kerül: saját maga számára közvetlenül a társadalmi munkafolyamat tárgyaként és nem szereplőjeként jelenik meg. Másrészt azonban ez az objektum-szerep már magánvalóan sem tisztán közvetlen. Vagyis, a munkásnak a termelési folyamat puszta objektumává való átalakulását ugyan a termelés tőkés jellege (ellentétben a rabszolgasággal és a feudalizmussal) – az, hogy a munkás munkaerejét össz-személyiségével szemben objektiválni és mint tulajdonát képező árut eladni kényszerül – hozza objektíve létre, az a hasadás azonban, amely éppen itt, az áruvá objektivizálódó emberben objektivitás és szubjektivitás között keletkezik, lehetővé teszi, hogy ez a helyzet tudatosulhasson. Korábbi, természetibb társadalmi formák a munkát „közvetlenül mint a társadalmi szervezet egy tagjának funkcióját" határozzák meg; a rabszolgaságban és a feudalizmusban az uralom formái „a termelési folyamat közvetlen hajtórugóiként"

jelennek meg, ami lehetetlenné teszi a dolgozók számára, akik osztatlan személyiségük egészével ilyen összefüggések részei, hogy társadalmi helyzetük tudatosodhasson. Ezzel szemben „a munka, amely csereértékben fejeződik ki, mint elszigetelt egyesnek a munkája van előfeltételezve. Társadalmivá azáltal válik, hogy közvetlen ellenkezőjének, az elvont általánosságnak a formáját ölti."[138]

Itt már azok a mozzanatok, melyek a munkás társadalmi létét és tudatformáit dialektikussá teszik, s ezáltal a puszta közvetlenségen túllendítik, világosabban és konkrétabban mutatkoznak meg. A munkás mindenekelőtt csak akkor ébredhet társadalmi létének tudatára, ha tudatába kerül saját áru mivoltának. Közvetlen léte – mint megmutattuk – tiszta és merő objektumként illeszti bele őt a termelési folyamatba. Ahogy ez a közvetlenség sokszoros közvetítés következményének bizonyul, ahogy kezd világossá válni, mennyi mindent előfeltételez ez a közvetlenség, kezdenek széthullani az árustruktúra fetisizált formái: a munkás felismeri önmagát és saját magának a tőkéhez való viszonyát az áruban. Bár még nem képes arra, hogy gyakorlatilag felülemelkedjen ezen az objektumszerepen, tudata: *az áru öntudata:* vagy másképp kifejezve: az árutermelésre, áruforgalomra épülő tőkés társadalom önismerete, önleleplezése.

Az öntudatnak ez az árustruktúrához való odafordulása azonban elvileg és minőségileg mást jelent, mint amit egyébként valamely tárgy „felőli" tudatnak szokás nevezni. Nemcsak azért, mert ez itt: öntudat. Mert ez azért – mint pl. a tudományos pszichológiában – lehetne még valamely tárgy „felőli" tudat is, amely anélkül, hogy tudat és tárgy viszonyának s ennek megfelelően az így nyert ismeretnek jellegét megváltoztatná, csupán „véletlenül" magát választja tárgyául.

138. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 17.

Amiből azután szükségképpen következik, hogy az így keletkezett ismeret igazságának kritériumai pontosan ugyanazok kell hogy legyenek, mint valamely „idegen" tárgyakkal kapcsolatoséi. Még ha mondjuk, egy ókori rabszolga, egy instrumentum vocale*, önmaga rabszolgaként való felismeréséhez eljut is, akkor sem jelent ez ilyen értelemben vett önismeretet: ezzel is csupán egy tárgy megismeréséhez juthat el, egy tárgyéhoz, mely „véletlenül" – éppen ő maga. Egy „gondolkodó" és egy „öntudatlan" rabszolga között társadalmilag-objektíven nincs döntő különbség, ugyanúgy, mint ahogy egy rabszolga lehetősége között, hogy saját társadalmi helyzetének tudatára ébredjen, és egy „szabad" embernek a rabszolgasággal kapcsolatos megismerési lehetősége között sincsen. Szubjektum és objektum merev ismeretelméleti megkettőzése s ezzel együtt az adekvátul megismert objektumnak a megismerő szubjektumtól való strukturáló érintetlensége itt változatlan marad.

A munkás áruként való önismerete azonban már ismeretként is: gyakorlati. *Vagyis: ez a megismerés a megismerés objektumának tárgyi, strukturáló változását idézi elő.* A munka mint áru objektív, sajátos jellege „használati értéke" (képessége, hogy többletterméket hozzon létre), mely mint minden használati érték, nyomtalanul alámerül a kapitalizmus mennyiségi cserekategóriáiban, ebben a tudatban, ez által a tudat által *társadalmi valóságra* ébred. A munka mint áru sajátos jellege, mely e nélkül a tudat nélkül a gazdasági fejlődés nem ismert hajtókereke csupán, ez által a tudat által objektiválja önmagát. Amint azonban láthatóvá válik ennek az árufajtának a sajátos tárgyisága, az, hogy emberek közötti viszony dologi burokban, hogy a kvantifikáló kéreg alatt minőségi, eleven mag rejtőzik, ekkor lelepleződhet *minden árunak* a munkaerőre mint árura épített fétisjellege: valamennyinek

* *Beszélő szerszám.*

a magja, az emberek közötti viszony, hatóteny ezőként lép be a társadalmi fejlődésbe.

Természetesen mindezt a mennyiség és a minőség dialektikus szembeállítottsága, amire a munkaidő kérdésével kapcsolatosan bukkantunk, csupán implicite tartalmazza. Vagyis, a szembeállítás valamennyi meghatározással, melyek belőle következnek, csupán a *kezdete* annak a bonyolult közvetítési folyamatnak, amelynek célja a társadalom történelmi totalitásként való megismerése. A dialektikus módszer nem abban különbözik csupán a polgári gondolkodástól, hogy egyedül képes a totalitás megismerésére, hanem ez a megismerés csak azért lehetséges, mert az egésznek a részekhez való viszonya elvileg más lett, mint a reflexiós meghatározásokban való gondolkodás számára. Röviden szólva: a dialektikus módszer lényege – ebből a szempontból nézve – abban áll, hogy minden dialektikusan helyesen megragadott mozzanat tartalmazza a totalitást, hogy minden mozzanatból kifejleszthető az egész módszer.[139] Gyakran – és bizonyos joggal – hangsúlyozták már, hogy a hegeli *Logika* híres fejezete, mely a létet, a nemlétet és az alakulást tárgyalja, magába foglalja a hegeli filozófia egészét. Talán ugyanilyen joggal el lehetne mondani azt

139. Marx így ír erről 1867. június 27-én Engelsnek: „A közgazdász urak nem vették észre eddig azt az egészen egyszerű tényt, hogy ez a forma: *20 rőf vászon = 1 kabát*, csak kifejletlen alapja annak, hogy *20 rőf vászon = 2 font sterling*, hogy tehát a *legegyszerűbb áruforma*, amelyben annak értéke még nem minden más áruhoz való viszonya, hanem csak mint saját természetes alakjától való különbözőség fejeződik ki, a *pénzformának* és ezzel – dióhéjban – a *munkatermék valamennyi polgári formájának egész titkát* magában foglalja." (Marx–Engels: Válogatott levelek. Bp. 1950. 220.) Vö. ezzel kapcsolatosan még a csereérték és az ár különbségének mesteri elemzését A politikai gazdaságtan bírálatához című műben, ahol Marx kifejti, hogy éppen ebben a különbségben „sűrűsödik össze mindaz a zivatar, mely az árukat a valóságos forgalmi folyamatban fenyegeti". (MEM. 13. köt. 47.)

is, hogy az áru fétisjellegéről szóló fejezet az egész történelmi materializmust, a proletariátus egész önismeretét, mint a tőkés társadalom megismerését (és a korábbi társadalmakét, mint a kapitalizmushoz vezető útét), magában rejti.

Ebből, magától értetődően, semmiképp nem következik még, hogy ezáltal feleslegessé vált volna az egésznek a fejlődése a maga tartalmi gazdagságában. Ellenkezőleg. Hegel programja az abszolútumot, filozófiája megismerésbeli célját *eredményként* fogni fel, fokozott mértékben áll fenn továbbra is a marxista megismerés megváltozott tárgya számára is, mivel a dialektikus folyamat itt már magával a történelmi fejlődéssel azonosnak minősül. Ez a módszertani megállapítás csupán arra a strukturáló tényállásra vonatkozik, hogy az egyes mozzanat nem egy olyan mechanikus egész darabja, amely efféle darabokból rakható össze (ebből a felfogásból megint csak a megismerés végtelen haladásként való felfogása következnék), hanem hogy az egyes mozzanat tartalmazza azt a lehetőséget, hogy belőle magából a totalitás egész tartalmi bősége fejleszthető ki. De csupán akkor, ha a mozzanat mozzanatként rögzítődik, vagyis, a totalitáshoz vezető átmenet pontjaként; ha az a közvetlenségből kivezető mozgás, mely a mozzanatot – amely magánvalóan nem volt egyéb, mint két reflexiós meghatározás világosan kirajzolódó ellentmondása – a dialektikus folyamat mozzanatává tette, nem merevedik változatlansággá, újabb közvetlenséggé.

Ez a reflexió visszavezet bennünket konkrét kiindulási pontunkhoz. A kapitalista munka fentebb idézett marxi meghatározásában találkoztunk az elkülönült egyesnek az absztrakt általánossal való ellentétével, ami közvetíti számára munkájának a társadalomhoz való viszonyát. És itt megint meg kell állni: hasonlóképpen, mint a lét valamennyi közvetlen-absztraktul adott formájában, burzsoázia és proletariátus itt újra közvetlenül áll szemben egymással. De itt is megmutat-

kozik, hogy míg a burzsoázia osztályhelyzete folytán megmarad közvetlenségében, a proletariátust rá jellemző – sajátos – osztályhelyzetének dialektikája túllendíti ezen. Az összes tárgy áruvá változása, fetisizált csereértékké való kvantifikálása nem csupán olyan intenzív folyamat, mely az élet minden tárgyiságformájára ebben az irányban hat (ahogyan ezt már a munkaidő problémájánál megállapítottuk), hanem ugyanakkor és ettől elválaszthatatlan módon ezeknek a formáknak a társadalmi lét egészére való extenzív kiterjesztését is magával hozza. A tőkés számára a folyamatnak ez az oldala kalkulációs és spekulációs objektumai mennyiségének fokozását jelenti. Amennyiben ez a folyamat az ő számára minőségi jelleg látszatát ölti, úgy ez a minőségi hangsúly a vele szemben álló világ racionalizálásának, mechanizálásának, kvantifikálásának növekvő fokozódása irányába mutat (a kereskedelmi tőke uralmának az ipari tőke uralmától való különbözősége, a mezőgazdaság kapitalizálása stb.). Megnyílik – persze „irracionális" katasztrófák által itt-ott szüntelenül megszakítva – annak a végtelen haladásnak a perspektívája, amely az egész társadalmi lét teljes tőkés racionalizálásához vezet.

A proletariátus számára ezzel szemben *„ugyanez"* a folyamat *önmaga osztállyá válását* jelenti. Mindkét esetben mennyiségnek minőségbe való átcsapásáról van szó. Elég, ha követjük a középkori kézművességtől az egyszerű kooperáción, manufaktúrán stb. keresztül a modern gyárig vezető fejlődést, hogy világosan lássuk, milyen élesen megkülönböztethetők itt – a burzsoázia számára is – a minőségi különbségek, mint ennek a fejlődési útnak a mérföldkövei. Ezeknek a változásoknak az osztály-*értelme* azonban a burzsoázia számára az újonnan elért minőségi fokozatnak a további racionális kalkulálhatóság kvantifikált szintjére való szüntelen visszaalakításában áll. Ezzel szemben „ugyanennek" a fejlődésnek az osztályértelme a proletariátus számára az *elszigetelődés* így

létrehozott *megszüntetésében*, a munka társadalmi jellegének tudatossá válásában áll, valamint abban a tendenciában, mely a társadalmi elv megjelenésformáinak absztrakt általánosságát mindinkább konkretizálni és meghaladni akarja.

Itt lesz érthetővé az is, miért növekedhet az ember személyiségének egészétől elválasztott teljesítmény áruvá válása egyes-egyedül a proletariátusban forradalmi osztálytudattá. Az első fejezetben rámutattunk már arra, hogy az eldologiasodás alapstruktúrája a modern kapitalizmus minden társadalmi formájában kimutatható (bürokrácia). Ez a struktúra azonban csak a proletárok munkaviszonyában jelenik meg egészen világosan és tudatosodásra képesen. Mindenekelőtt: a proletár munkája már a maga közvetlen adott voltában az áru meztelen és absztrakt formájával rendelkezik, míg más formákban ez a struktúra a „szellemi munka", a „felelősség" stb. homlokzata mögé (néha a „patriarkalizmus" formái mögé) van elrejtve, és minél mélyebbre hatol az eldologiasodás a saját teljesítményét áruként eladó „lelkébe", annál csalókább lesz maga ez a látszat (újságírás). Az áruforma eme objektív nemelrejtettségének szubjektíve az felel meg, hogy az eldologiasodási folyamat, a munkás áruvá válása a munkást – míg tudatosan fel nem lázad ellene – annullálja bár, „lelkét" megnyomorítja és eltorzítja, mégis: éppen emberi-lelki lényegét nem változtatja áruvá. Bensőleg tehát teljes mértékben objektiválódhat ezzel a létezésével szemben, míg a bürokráciában stb. eldologiasodott ember azokban a szerveiben is eldologiasodik, mechanizálódik, áruvá lesz, amelyek ez ellen az eldologiasodás elleni lázadásnak egyedüli hordozói lehetnének. Gondolatai, érzései stb. is a maguk minőségi létében eldologiasodnak. „Sokkal nehezebb azonban – mondja Hegel – a szilárd gondolatokat megmozdítani, mint az érzéki létezést."[140] Végül ez a korrupció objektív formákat is ölt. A munkás számára a

140. Werke. 2. 27.

termelési folyamatban elfoglalt helye egyrészt valamiféle végérvényességet jelent, másrészt az árujelleg közvetlen formáját viseli magán (a napi piaci ingadozások okozta bizonytalanság stb.). Míg a többi formáknál adva van mind valamiféle stabilitásnak a látszata (szolgálati szabályzat, nyugdíj stb.), mind az uralkodó osztályokba való *individuális* feltörés – absztrakt – lehetősége. Ezáltal itt a „rendi tudat"-ot táplálják, mely alkalmas arra, hogy hatékonyan gátolja az osztálytudat kialakulását. A munkás létezésében levő merőben absztrakt negativitás tehát nemcsak az eldologiasodás objektíve legtipikusabb megjelenési formája, a tőkés társadalmiasodás strukturáló mintaképe, hanem – éppen ezért – *szubjektíve* az a pont, ahol ez a struktúra a tudatba kerül, és ilyen módon gyakorlatilag áttörhetővé válik. „A munka – írja Marx – nincs többé, mint meghatározás, egyénekkel egy közösségben összenőve,"[141] csupán e létezés hamis megjelenésmódjait kell a maga közvetlenségében megszüntetni, hogy a proletariátus számára megvilágosodjék saját létezése mint osztálylétezés.

3.

Éppen itt, ahol a legkönnyebben keletkezhetne az a látszat, mintha ez az egész folyamat egyszerűen „törvényszerű" következménye lenne sok munkás nagyüzemekben való egyesítésének, a munkafolyamat mechanizálásának és uniformizálásának, az életfeltételek nivellálásának, éppen itt fontos, hogy keresztüllássunk azon a csalóka látszaton, mely a dolog e vonatkozásának egyoldalú kiemelése folytán születik meg. Kétségtelen, a fentebb felsoroltak mind *elengedhetetlen előfeltételei* a proletariátus osztállyá válásának; ezek nélkül a feltételek *nél-*

141. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 170.

kül a proletariátus magától értetődően soha nem vált volna osztállyá, ezek állandó fokozódása nélkül – amiről a tőkés fejlődés mechanizmusa gondoskodik – soha nem nyerte volna el azt a jelentőséget, amely ma az emberiség fejlődésének döntő fontosságú tényezőjévé teszi. És még sincs semmi ellentmondás abban, ha megállapítjuk, hogy itt sincs szó valamiféle közvetlen viszonyról. Közvetlenek – a *Kommunista Kiáltvány* szavai szerint – azok „a munkások, akik darabonként kénytelenek eladni magukat, éppen olyan áruk, mint minden egyéb kereskedelmi cikk"[142]. És azáltal, hogy ez az áru rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy tudatára jöhessen önmaga áru mivoltának, ez a probléma még korántsincs elintézve. Mert az áru közvetlen tudata, egyszerű megjelenésformájának megfelelően, éppen az absztrakt izolálódás és a pusztán absztrakt, tudaton túli viszony azokhoz a mozzanatokhoz, amelyek őt társadalmivá teszik. Egyáltalán nem akarok belemenni a közvetlen egyéni érdekek és a tapasztalat s ismeret által nyert (közvetített) osztályérdekek szembenállásának, a pillanatnyi-közvetlen és a tartós-általános érdekek összecsapásának kérdésébe. Az, hogy itt el kell hagyni a közvetlenséget, nyilvánvaló. Ha itt az osztálytudatot valamiféle közvetlen létezési formával próbálnánk felruházni, óhatatlanul mitológiába futnánk: akkor valamiféle rejtélyes nembeli tudat (ugyanolyan rejtélyes, mint Hegelnél a „népszellemek"), melynek viszonya az egyes emberhez és hatása az egyes ember tudatára teljességgel megérthetetlen, és a mechanikus-naturalista pszichológia révén még érthetetlenebb lesz, a mozgás demiurgoszaként jelenik meg.[143] Másrészt a közös helyzet és a közös érdekek fel-

142. A Kommunista Párt Kiáltványa. MEM. 4. köt. 447.

143. Így írja Marx a feuerbachi „nem"-ről – és efféle felfogások soha nem emelkednek túl Feuerbachon, sőt, inkább visszaesnek az őt megelőző színvonalra –, hogy ez csupán mint „belső, néma, a sok egyént *természetileg* összekapcsoló általánosság fogható fel". Marx: Tézisek Feuerbachról. 6. MEM. 3. köt. 9.

ismerése által is felébredő és növekvő osztálytudat, absztraktul nézve a kérdést, nem a proletariátusra jellemző specifikum. A proletariátus helyzetének egyszerisége azon nyugszik, hogy a közvetlenségen való túllépés itt a társadalom *totalitására* irányuló *intencióval* rendelkezik (s mindegy, hogy ez pszichológiailag már tudatosodott, avagy egyelőre öntudatlan marad); hogy a proletariátus ezért – *értelme* szerint – nem kell hogy megmaradjon a visszatérő közvetlenség relatíve magasabb fokán, hanem szüntelen mozgásban van e totalitás felé, vagyis az önmagát állandóan megszüntető közvetlenség dialektikus folyamatában halad. Marx már nagyon korán világosan felismerte a proletár osztálytudatának ezt az oldalát. A szileziai takácsok felkeléséről tett megjegyzéseiben e mozgalom lényegi jegyeként annak „elméleti és tudatos jellegét" emeli ki. A takácsok énekét „a harc bátor jelszavának" tartja, „ahol még csak említés sem esik otthonról, gyárról, kerületről, hanem a proletariátus azonnal a magántulajdon társadalmával való szembenállását kiáltja világgá frappánsan, élesen, kíméletlenül, erőszakosan". És magának az akciónak „fölényt mutató jellege" abban nyilvánul meg, hogy „míg minden más mozgalom eddig csupán a látható ellenség, a gyáripar urai ellen fordult, ez a mozgalom ugyanakkor a rejtett ellenséget, a bankárt is célba veszi"[144].

Lebecsülnénk e felfogás módszertani jelentőségét, ha abban a magatartásban, melyet Marx – joggal vagy sem – a szileziai

144. Marx: Kritikai széljegyzetek Egy porosz... cikkéhez. MEM. 1. köt. 403. k. Számunkra itt egyedül a dolog módszertani része fontos. Az a Mehring által felvetett kérdés (Aus den literarischen Nachlass von K. Marx und F. Engels. Kiadta F. Mehring. 2. A kiadó előszava 30.), hogy mennyire becsülte túl Marx a takácsok felkelésének tudatosságát, nem tartozik ide. *Módszertanilag* itt is tökéletesen jellemezte a proletariátusban kifejlődő forradalmi osztálytudat lényegét, és a polgári és proletárforradalom különbségével kapcsolatos későbbi nézetei (Kiáltvány, Brumaire stb.) teljes mértékben az itt elkezdett irányban haladnak.

takácsoknak tulajdonított, csupán azt a képességüket látnánk meg, hogy a legkézenfekvőbb motívumok helyett a tér-időbelileg vagy fogalmilag távolabbiakat is bevonják a cselekvésük alapját képező mérlegelésekbe. Mert önmagában ezt majdnem minden történelmileg fellépő osztály cselekvésében – természetesen jobban vagy kevésbé kiforrott formában – megfigyelhetjük. A lényeg azonban az, mit jelent ez a közvetlenül adottól való eltávolodás egyrészt az ily módon a cselekvés motívumaiként és objektumaiként bevont tárgyak szerkezete szempontjából, másrészt a cselekvést irányító tudat és annak a léthez való viszonya számára. És itt nagyon élesen megmutatkozik a polgári és a proletár álláspont különbözősége. A polgári gondolkodás számára – ha, mint itt, a cselekvés problémáiról van szó – ez a távolodás lényegében a tér-időbelileg távoli tárgyaknak a racionális kalkulációba való bevonását jelenti. A gondolati mozgás iránya azonban lényegében arra mutat, hogy ezeket a közeliekhez hasonlóan, vagyis ugyanúgy racionalizáltnak, kvantifikáltnak, kalkulálhatónak fogják fel. A jelenségeknek társadalmi „természettörvények" formájában való felfogása, éppen Marx szerint, a polgári gondolkodás csúcspontját és „áthághatatlan korlátját" is jelenti egyképp. Az a funkcióváltás, melyet ez a törvényfogalom a történelem során elszenved, onnan ered, hogy eredetileg a (feudális) valóság átalakításának elve volt, hogy azután, törvénystruktúrájának megőrzésével, a (polgári) valóság konzerválásának elvévé váljon. De már az előző mozgás is – társadalmi szemszögből nézve – öntudatlan volt. Ezzel szemben a proletariátusnak ez az „eltávolodás"-a, ez a túllépése a közvetlenségen: *a cselekvés objektumai tárgyiságának átalakítását* jelenti. Ennek az átalakításnak első pillantásra a térbelileg-időbelileg legközelebb eső tárgyak éppúgy vannak alávetve, mint a távolabbiak. Hamarosan megmutatkozik azonban, hogy az így létrejövő átalakulás az előbbiekben még világosabban

és szembetűnőbben nyilvánul meg. Mert a változás lényege egyrészt az ébredő tudatnak a tárgyakkal való gyakorlati kölcsönhatásában áll, mégpedig azokkal a tárgyakkal, amelyekből a tudat létrejön, és amelynek a tudata, másrészt abban a cseppfolyóssá válásban, azoknak a tárgyaknak a folyamattá válásában, melyeket itt a társadalmi fejlődés mozzanataként, tehát a dialektikus egész puszta mozzanataiként fognak fel. És ez a mozgás, mivel lényegének legbelső magja gyakorlati, szükségszerűen magának a cselekvésnek a kiindulópontjából indul el, a cselekvés közvetlen objektumait ragadja meg a legerősebben és a legdöntőbben, hogy totális, strukturális átalakításuk által az extenzív egész átalakulását megindítsa.

A totalitás kategóriájának hatása ugyanis sokkal előbb megnyilvánul, mintsem a tárgyak teljes sokféleségét átvilágíthatná. Éppen abban jut érvényre, hogy a cselekvés során – mind tartalmilag, mind tudatilag – feloldódni látszik az, egyes objektumokra való vonatkozásban, mégis jelen van ez az egész megváltoztatására irányuló intenció, hogy tehát a cselekvés – önmaga objektív értelme szerint – az egész megváltoztatására irányul. Amit korábban még tisztán módszertanilag állapítottunk meg a dialektikus módszerről, nevezetesen, hogy egyes mozzanatai és elemei az egész szerkezetét magukon viselik, itt konkrét, tisztán a gyakorlatira vonatkoztatott formában mutatkozik meg. Mivel a történelmi fejlődés lényege objektíven dialektikus, a valóság megváltozásának ezt a megragadási módját minden döntő átmenet esetében megfigyelhetjük. Sokkal előbb, mintsem még az emberek tisztába jöhetnének egy bizonyos gazdasági forma és a vele járó társadalmi, jogi stb. formák elmúlásával, világosan megmutatkozik már napi cselekedeteik tárgyain a nyilvánvalóvá lett ellentmondás. Amikor pl. a tragédia elmélete (Arisztotelésztől egészen a corneille-i idők teoretikusaiig) és a tragédia gyakorlata ez összefejlődés során a családi konfliktust a tragédia legalkalmasabb

anyagának tekinti, úgy e felfogás mögött – eltekintve az események koncentrálásának itt jelentkező technikai előnyeitől – az az érzés húzódik meg, hogy a nagy társadalmi átalakulások itt érzéki-gyakorlati világossággal nyilvánulnak meg, ami tiszta megformálásukat lehetővé teszi, míg lényegük megragadása, okaik és az összfolyamatban való jelentésük megértése mind szubjektíve mind objektíve lehetetlen. Ily módon Aiszkhülosz[145] vagy Shakespeare családi tablóikkal koruk társadalmi átlakulásairól olyan mély és helyes képeket adnak nekünk, hogy csak most válik egyáltalán lehetővé a számunkra, hogy a történelmi materializmus segítségével ezt az alkotóművészi tisztánlátást utolérhessük.

A társadalmi helyzet és annak megfelelően a proletariátus álláspontja minőségileg döntő módon túllép azonban az itt felhozott példán. A kapitalizmus egyedi sajátsága éppen abban áll, hogy felszámol minden „természeti korlátot", és az emberek egymáshoz való viszonyainak összességét tisztán társadalmivá alakítja.[146] A polgári gondolkodás, miközben – a fetisisztikus kategóriák foglyaként – az emberek egymás közti viszonyainak kihatásait szilárd dologiasággá merevíti, gondolatilag le kell hogy maradjon az objektív fejlődés mögött. Azok az absztrakt-racionális reflexiós kategóriák, amelyek az egész emberi társadalom ezen – első – valódi társadalmivá válásának objektív-közvetlen kifejezést adnak, a polgári gondolkodás számára végső, megszüntethetetlen valamiként jelennek meg. (Ezért áll velük a polgári gondolkodás szüntelenül köz-

145. Gondoljunk Bachofen Oreszteia-elemzésére és ennek a társadalom fejlődéstörténete szempontjából való jelentőségére. Az, hogy az ideológiailag elfogult Bachofen megáll a dráma helyes elemzésének fokán, és nem képes továbblépni, éppen az itt kifejtett nézetek helyességét bizonyítja.

146. Vö. Marx elemzését az ipari tartalékseregről és a túlnépesedésről. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 590. kk.

vetlen viszonyban.) A proletariátus azonban a társadalmivá válás e folyamatának gyújtópontjába került. A munkának áruvá való átalakulása egyrészt minden „emberit" eltávolít a proletariátus közvetlen létezéséből, másrészt ugyanez a fejlődés egyre fokozódó mértékben kiiktat a társadalmi formákból minden közvetlen viszonyt stb., úgyhogy éppen a folyamat embertől távoli, sőt, embertelen objektivitásában lelepleződhet le a társadalmivá vált ember ennek magjaként. Éppen valamennyi társadalmi formának ebben az objektiválódásában, racionalizálódásában és eltárgyiasodásában mutatkozik meg első ízben világosan a társadalomnak az emberek egymás közötti viszonyából való felépítettsége.

De csak akkor, ha egyszersmind leszögezzük, hogy ezek az emberek közötti viszonyok, Engels szavaival, „dolgokhoz kötöttek", és „dolgokként jelennek meg", ha egyetlen pillanatra sem feledkezünk meg arról, hogy ezek az emberi viszonyok nem embernek emberhez való közvetlen kapcsolatai, hanem tipikus viszonyok, melyek között a termelési folyamat objektív törvényei közvetítik ezeket a kapcsolatokat, melyek között ezek a „törvények" szükségszerűen az emberi kapcsolatok közvetlen megjelenésformáivá lesznek. Ebből először az következik, hogy az ember az eltárgyiasodott kapcsolatok magjaként és alapjaként csak közvetlenségük felszámolásában, felszámolása által található meg. Hogy tehát mindannyiszor ebből a közvetlenségből, az eldologiasodott törvényszerűségekből kell kiindulni. Másodszor, hogy ezek a megjelenésformák korántsem csupán gondolatformák, hanem a jelen polgári társadalmának tárgyiságformái. Felszámolásuk, ha ez valódi felszámolásukat akarja jelenteni, nem lehet tehát egyszerű gondolati mozgás, hanem *gyakorlati* felszámolásuk szintjére kell emelkednie a *társadalom életformájaként*. Minden olyan megismerésnek, amely tiszta ismeret akar maradni, szükségszerűen e formák újbóli elismerésébe kell torkollnia.

Harmadszor, ez a gyakorlat azonban nem választható el a megismeréstől. Csak akkor kezdődhet el e formák igazi megváltoztatásának jegyében álló gyakorlat, ha nem egyéb akar lenni, mint annak a mozgásnak a végiggondolása, tudatosodása és tudatosítása, amely e formák immanens tendenciáját képezi. „A dialektika – mondja Hegel – ez az *immanens* túllépés, ahol az értelmi meghatározások egyoldalúsága és korlátoltsága annak mutatkozik, ami, vagyis önmaga tagadásának."[147] Az a nagy lépés, amellyel a marxizmus – mint a proletariátus tudományos álláspontja – itt Hegelt meghaladja, abban áll, hogy a reflexiós meghatározásokat nem a valóság megragadása „örök" fokozatának általában, hanem a polgári társadalom, a lét és a gondolkodás eldologiasodása szükségszerű létezés- és gondolkodásformáinak tekinti, és ezzel felfedezi magában a történelemben a dialektikát. A dialektika itt tehát nem kívülről kerül bele a történelembe, nem a történelem „kapcsán" kerül sor kifejtésére (mint Hegelnél igen gyakran), hanem sokkal inkább magából a történelemből *olvassák ki* és tudatosítják, mint annak szükségszerű megjelenési formáját ezen a meghatározott fejlődési fokon.

Ennek a tudatfolyamatnak a hordozója azonban, negyedszer, a proletariátus. Amikor tudata a történelmi dialektika immanens következményeként jelenik meg, egyben maga is dialektikusan jelenik meg. Vagyis, egyrészt ez a tudat nem egyéb, mint a történelmileg szükségszerű kimondása. A proletariátusnak „nincsenek megvalósításra váró eszményei". A proletariátus tudata, gyakorlattá válva, csak azt tudja életre kelteni, amit a történelmi dialektika döntésre kényszerített, soha nem képes azonban „gyakorlatilag" túltenni magát a történelem menetén, és puszta kívánságokat vagy ismereteket arra rákényszeríteni. Mert a proletariátus maga sem egyéb,

147. Enzyklopädie. 81. §.

mint a társadalmi fejlődés tudatossá vált ellentmondása. Másrészt azonban valamely dialektikus szükségszerűség semmiképpen nem azonos egy mechanikus-kauzális szükségszerűséggel. Az imént idézett helyhez kapcsolódva mondja Marx, hogy a munkásosztály feladata nem egyéb, mint hogy *szabaddá tegye* az új társadalomnak azokat az elemeit, melyek már az összeomló burzsoá társadalom ölében kialakultak. A puszta ellentmondáshoz – a tőkés fejlődés automatikus törvényszerűségű termékéhez – tehát valami *újnak* kell járulnia: a proletariátus tetté váló tudatának. Miközben azonban ezáltal a puszta ellentmondás a tudatos-dialektikus ellentmondás szintjére emelkedik, miközben a tudatosodás *gyakorlati kiindulóponttá* válik, újra, még konkrétabban megmutatkozik a proletár dialektika már gyakran említett lényegi sajátsága: mivel a tudat itt nem valamely vele szemben álló tárggyal kapcsolatos tudat, hanem magának a tárgynak az öntudata, *a tudatosodás aktusa átalakítja objektumának tárgyiságformáját.*

Mert csak ebben a tudatban mutatkozik meg világosan az a mélyen húzódó irracionalitás, mely a polgári társadalom racionális részrendszerei mögött lapul, és különben csak eruptíven, katasztrófaszerűen jelentkezik, de éppen ezért anélkül, hogy a tárgyak formáját és kapcsolatát a felszínen megváltoztatná. Ezt a tényállást is a legegyszerűbb napi események kapcsán figyelhetjük meg a legjobban. A munkaidő problémája, amelyet egyelőre csupán a munkás álláspontjáról szemléltünk, olyan mozzanatként csupán, ahol a munkás tudata mint az áru tudata (tehát mint a polgári társadalom struktúráló magjának tudata) jön létre, abban a pillanatban, amikor ez a tudat létrejött, és az adott helyzet puszta közvetlenségét meghaladta, egy pontba sűrítve mutatja meg az osztályharc alapproblémáját: az *erőszakét,* mint azt a pontot, ahol a tőkés gazdaság „örök törvényeinek" csődje, dialektikussá válása következtében a fejlődés sorsáról való döntés – kényszerű mó-

don – az emberek tudatos cselekvésének hatáskörébe megy át. Marx így fejti ki ezt a gondolatot: „Látjuk: egészen rugalmas korlátoktól eltekintve, magából az árucsere természetéből nem adódik a munkanap semmiféle határa, tehát a többletmunka semmiféle határa sem. A tőkés vevői jogára támaszkodik, amikor a munkanapot a lehető leghosszabbra nyújtja, és egy munkanapból lehetőleg kettőt igyekszik csinálni. Másrészt az eladott áru sajátos természete korlátot szab a vevőnek elfogyasztásában, és a munkás eladói jogára támaszkodik, amikor a munkanapot meghatározott normál nagyságra akarja korlátozni. Itt tehát antinómia van, jog áll joggal szemben, mindkettőt egyaránt szentesíti az árucsere törvénye. Egyenlő jogok között az erőszak dönt. És így a tőkés termelés történetében a munkanap normálása mint a munkanap korlátozásáért vívott harc jelenik meg, mint harc az összes tőkés, azaz a tőkések osztálya és az összmunkás, vagyis a munkásosztály között."[148] Itt is hangsúlyozni kell azonban: az erőszak, mely itt mint a tőkés racionalizmus irracionális korlátainak, törvényei intermissziós pontjának konkrét alakja jelenik meg, a burzsoázia számára egészen másvalami, mint a proletariátus számára. Ott a burzsoázia mindennapi életének közvetlen folytatása az erőszak: egyrészt nem jelent új problémát, másrészt azonban éppen ezért nem képes arra, hogy a saját maga teremtette társadalmi ellentmondásoknak akár csak egyikét is megoldja. Itt viszont a proletariátus esetében érvényesülése és hatékonysága, lehetősége és hordereje attól függ, milyen fokig sikerült meghaladni az adott létezés közvetlenségét. Igaz, hogy ennek a meghaladásnak a lehetősége, tehát magának a tudatnak a tágassága és mélysége a történelem terméke. De ez a történelmileg lehetséges szint nem képezi itt egyenes vonalú folytatását annak, ami közvetlenül adva van

148. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 219. Vö. még Bér, ár és profit. MEM. 16. köt. 135–136.

(és a közvetlen adottság „törvényeinek" sem), hanem a társadalom egészéről sokszoros közvetítés útján elnyert tudatosságból, a fejlődés dialektikus tendenciáinak megvalósítására irányuló, tiszta intencióból fakad. És a közvetítések sora nem juthat közvetlenül-kontemplatívan a lezáráshoz, hanem a dialektikus ellentmondásból eredő, minőségi újra kell hogy irányuljon: a jelenből a jövő felé közvetítő mozgásnak kell tehát lennie.[149]

Ez azonban megint csak azt előfeltételezi, hogy a társadalmi történés objektumainak mereven dologi léte mint puszta látszat kell hogy lelepleződjön, hogy a dialektikának, mely önellentmondást, logikai abszurdumot jelent mindaddig, amíg egyik „dolognak" a másik „dologba" (vagy egyik strukturáló-dologi fogalomnak a másikba) való átmenetéről van szó, ki kell próbálnia magát minden tárgyon, hogy tehát a *dolgok folyamatokba feloldott mozzanatoknak* kell hogy bizonyulhassanak. Ezzel elérkeztünk megint az ókori dialektika korlátaihoz, ahhoz a mozzanathoz, mely ezt a dialektikát a történelmi materialista dialektikától elválasztja. (Hegel jelenti itt is a módszertani átmenetet, vagyis módszertanilag nem teljesen tisztázott keveredésben megtaláljuk nála mindkét felfogás elemeit.) Mert a mozgás eleatikus dialektikája megmutatja ugyan a mozgás alapjait általában képező ellentmondásokat, ugyanakkor azonban a mozgó dolgot érintetlenül hagyja. Akár mozog a repülő nyíl, akár nyugszik – a dialektikus örvénylésben érintetlenül marad meg tárgyiságában: nyílként, dologként. Hérakleitosz szerint nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni: mivel azonban az örökös változás maga nem válik valamivé, hanem van, vagyis nem hoz létre minőségileg újat, csupán az egyes dolgok merev létével szemben tekint-

149. Vö. itt A történelmi materializmus funkcióváltása és a Mi az ortodox marxizmus? című cikkemben a burzsoázia „post festum"-tudatáról mondottakat.

hető valamivé válásnak. Az egészről szóló tanításban még az örök alakulás is valamiféle öröklétről szóló tanításként jelenik meg, és e mögött az elfolyó folyam mögött egy változhatatlan lényegiség áll, még ha lényegi sajátsága az egyes dolgok szüntelen változásában fejeződik is ki.[150] A dialektikus folyamat Marxnál ezzel szemben magát a tárgyak tárgyiságformáját változtatja folyamattá, folyammá. A kapitalizmus egyszerű újratermelési folyamatában a folyamatnak ez a tárgyiságformát átalakító lényegi sajátsága egészen világosan jelenik meg. Ez a puszta megismétlődés, illetve folytonosság a folyamatnak bizonyos új jellegzetességeket kölcsönöz, illetve, helyesebben, feloldja csak elszigetelt lefolyásának látszatjellegzetességeit. Mert „... teljesen eltekintve minden felhalmozástól, a termelési folyamat puszta folyamatossága, vagyis az egyszerű újratermelés, rövidebb vagy hosszabb időszak alatt minden tőkét szükségképpen felhalmozott tőkévé, vagyis tőkésített értéktöbbletté változtat át. Még akkor is, ha a tőke a termelési folyamatba való belépésekor felhalmozójának sze-

150. Itt lehetetlen e kérdés részletekbe menő tárgyalása, habár éppen ebből a különbségből derülhetne fény igen élesen az ókor és az újkor különbségére, mert Hérakleitosz önmagát felszámoló dologfogalma csakugyan a lehető legnagyobb fokú rokonságot mutatja a modern gondolkodás eldologiasult struktúrájával. Csak ekkor jelenne meg világosan az ókori gondolkodás korlátja – arra való képtelensége, hogy jelenének társadalmi létét s általa a történelmet dialektikusan fogja fel – az antik társadalom korlátjaként, amelyre Marx más kérdéseket tárgyalva, módszertanilag azonban ugyanerre célozva, Arisztotelész ökonómiájában rámutatott. Igen jellemző Hegel és Lassalle dialektikájára, mennyire túlbecsülték Hérakleitosz „modernség"-ét. Ebből azonban az következik csupán, hogy a gondolkodásnak ez az „antik" korlátja (mindenek ellenére kritikátlan állásfoglalás azoknak a formáknak a történelmi meghatározottságával kapcsolatosan, amelyekből a gondolkodás kiindul) az ő gondolkodásuk számára is áthághatatlan marad, és filozófiájuk kontemplatív-spekulatív, nem anyagi-gyakorlati alapjellegében jut kifejezésre.

mélyes munkájával szerzett tulajdona volt, előbb-utóbb ellenérték nélkül elsajátított értékké, vagyis meg nem fizetett, idegen munkának anyagiasulásává válik – akár pénzformában, akár másképp."[151] Az a felismerés tehát, hogy a társadalmi tárgyak nem dolgok, hanem emberek közötti viszonyok, ezek folyamatokba való teljes feloldásáig fokozódik. Ha azonban létük alakulásként jelenik meg, úgy ez az alakulás nem egy pusztán általános folyás absztrakt elzúgása, nem tartalom nélküli durée réelle,* hanem azoknak a viszonyoknak szüntelen termelése és újratermelése, amelyek, kiszakítva ebből az összefüggésből, eltorzítva a reflexiós kategóriák által, a polgári gondolkodás számára dolgokként jelennek meg. Csak itt emelkedik a proletariátus tudata a történelmi fejlődésében vett társadalom öntudatává. A puszta áruviszony tudataként a proletariátus csak mint a gazdasági folyamat objektuma tudatosulhat. Mert az áru termelésre *kerül,* és a munkás is mint áru, mint közvetlen termelő, legjobb esetben gépies hajtókerék ebben a mechanizmusban. Ha azonban a tőke dolgisága termelésének és újratermelésének szakadatlan folyamatában oldódik fel, úgy ezen álláspontról tudatossá válhat, hogy a proletariátus ennek a folyamatnak az igazi – bár leláncolt és először még öntudatlan – *szubjektuma.* Ha tehát elhagyjuk a készen talált, közvetlen valóságot, felmerül a kérdés: „Vajon a munkás a pamutgyárban csak pamutszövetet termel? Nem, tőkét termel. Értékeket termel, melyek újból arra szolgálnak, hogy munkája felett parancsnokoljanak, azért, hogy segítségével új értékeket teremtsenek."[152]

151. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 529–532. A mennyiség minőségbe való átcsapásának korábban már hangsúlyozott értelme itt is *minden egyes* mozzanat jellemzőjének bizonyul. A kvantifikált mozzanatok csupán izoláltan szemlélve maradnak mennyiségiek. A folyamat mozzanataiként úgy jelennek meg, mint a tőke gazdasági szerkezetének minőségi változásai.

* *Valóságos tartam.*

152. Bérmunka és tőke. MEM. 6. köt. 399.

Ezzel azonban a valóság problémája teljesen új megvilágításban jelenik meg. Mert ha – Hegellel szólva – az alakulás a lét igazságaként, a folyamat a dolgok igazságaként jelenik meg, ez azt jelenti, hogy *a történelem fejlődési tendenciáinak magasabb szintű valóság tulajdonítandó, mint a puszta empíria „tényeinek"*. Igaz – mint már másutt rámutattunk[153] –, a tőkés társadalomban a múlt uralkodik a jelenen. Ez azonban azt jelenti csupán, hogy a semmiféle tudattól nem vezérelt, csak a saját belső, vak dinamikájától hajtott, antagonisztikus folyamat minden közvetlen megnyilvánulási formájában a múltnak a jelen feletti, a tőkének a munka feletti uralmaként nyilvánul meg; hogy ennek következményeképpen az a gondolkodás, amely ennek a közvetlenségnek a talaján reked meg, az egyes stádiumok mindenkori megmerevedési formáihoz rögzítődik; hogy a mégis működő tendenciákkal – mint rejtélyes hatalmakkal – tehetetlenül áll szemben; hogy a neki megfelelő cselekvés ezek leküzdésére soha nem lesz képes. Ez a kép, a szüntelen mozgásban levő, kísérteties merevség képe, azonnal valami értelmesben olvad fel, ha merevsége feloldódik abban a folyamatban, melynek hajtóereje: az ember. Hogy ez csupán a proletariátus álláspontjáról lehetséges, az nemcsak abból magyarázható, hogy a folyamat e tendenciákban megnyilatkozó értelme nem egyéb, mint a kapitalizmus megszüntetése – így tehát a polgárság számára egyértelmű lenne a szellemi öngyilkossággal, ha tudatosulna benne ez a kérdés. Hanem lényegében arra épül, hogy a kapitalizmus dologisággá merevedett valóságának „törvényei", melyek közt a burzsoázia élni kényszerül, csupán a tőke – látszólag – cselekvő hor-

153. L. A történelmi materializmus funkcióváltása című tanulmányt, valamint tény és valóság problémáját illetően a Mi az ortodox marxizmus?-t.

dozóinak és ágenseinek feje fölött képesek megvalósulni. Az átlagos profitráta a módszertani mintapéldája az efféle tendenciáknak. Viszonya az egyes kapitalistákhoz, akiknek cselekvését ismeretlen és megismerhetetlen hatalomként meghatározza, teljes mértékben „az ész cselé"-nek Hegel által mélyértelműen felismert struktúráját mutatja. Hogy ezek az egyéni „szenvedélyek", amelyeken keresztül és amelyek felett ezek a tendenciák érvényesülnek, a leggondosabb, legegzaktabb és legtávolabbra tekintő kalkuláció formáját öltik fel, egyáltalában nem változtat ezen a tényálláson, sőt, lényegi sajátságát, ha lehet, még élesebben emeli ki. Mert az összes részletben megnyilvánuló teljes racionalizmus – a társadalmi lét osztálymeghatározottsága által diktált és éppen ezért szubjektíve megalapozott – látszata még élesebb fényt vet arra, hogy az összfolyamat mégis érvényre jutó értelme e racionalizmus számára felfoghatatlan marad. És ezen az alapstruktúrán az sem tud változtatni, hogy itt nem csupán egyszeri eseményről, egyetlen katasztrófáról van szó, hanem ugyanannak a viszonynak a szüntelen megtermeléséről és újratermeléséről, hogy a magukat megvalósító tendenciáknak azokat az elemeit, amelyek már az empíria „tényeivé" váltak, szintén bele lehet vonni – eldologiasultan merev és izolált tényekként – a racionális kalkuláció hálójába, hanem mindebben csak az mutatkozik meg, mennyire uralja ez a dialektikus antagonizmus a tőkés társadalom valamennyi jelenségét.

A szociáldemokrata gondolkodás elpolgáriasodása a legvilágosabban mindig ennek a dialektikus módszernek az elhagyásában nyilvánul meg. Már a Bernstein-vitában kiderült, hogy az opportunizmusnak mindig a „tények talaján" kell állnia, hogy onnan kiindulva ignorálja azután a fejlődés tendenciáit,[154] vagy éppenséggel a szubjektív – etikai Legyen szint-

154. Vö. a középüzemek eltűnésével vagy megszaporodásával kapcsola-

jére szorítsa le őket. A tőkeakkumuláció-vitában jelentkező, sokszoros félreértések is erre vezethetők vissza módszertanilag. Rosa Luxemburg, igazi dialektikus gondolkodóként, felismerte annak lehetetlenségét, hogy egy merőben tőkés társadalom legyen a fejlődés tendenciája. Olyan tendencia, amelynek szükségszerű következménye, hogy jóval azelőtt, mintsem „ténnyé" lett volna, döntően meghatározza az emberek cselekedeteit – számukra öntudatlanul. A tisztán tőkés társadalomban való akkumuláció ökonómiai lehetetlensége tehát nem abban nyilvánul meg, hogy az utolsó nem-tőkés termelő kisajátításával a kapitalizmus „megszűnik", hanem olyan cselekvésekben, amelyeket a tőkés osztályra ennek a szituációnak az (empirikusan még eléggé távoli) közeledése rákényszerít: lázas gyarmatosításban, a nyersanyag és értékesítési területekért folytatott harcban, imperializmusban, világháborúban stb. Mert egy dialektikus fejlődéstendencia önmegvalósulása éppenséggel nem olyan végtelen haladás, mely fokozatos mennyiségi növekedéssel jut közelebb céljához. A társadalom fejlődési tendenciái sokkal inkább a társadalom struktúrájának (az osztályok összetételének, erőviszonyainak stb.) szakadatlan *minőségi átalakulásában* jutnak kifejezésre. Miközben a jelenleg uralkodó osztály ezeket a változásokat a neki egyedül adott módon leküzdeni igyekszik, és részletekben, úgy látszik, mintha csakugyan le is küzdené a „tényeket", a saját helyzetéből fakadó szükségszerűségnek ezáltal a vak és öntudatos végrehajtása által éppen azoknak a tendenciáknak a megvalósulását gyorsítja meg, melyek értelme nem más, mint éppen saját bukása.

Módszertanilag ezt a „tény" és tendencia között mutatkozó valóságbeli különbséget Marx számtalan ponton helyezte

---

tos vitát. Rosa Luxemburg: Sozialreform oder Revolution? In: Luxemburg: Politische Schriften. Reclam. 1969. 21.

vizsgálódásainak előterébe. Hiszen főművének módszertani alapgondolata – gazdasági tárgyaknak dolgokból emberek közötti, folyamatszerűen alakuló, konkrét viszonyokká való visszaalakítása – is erre a gondolatra épült. Ebből azonban az következik, hogy a társadalom gazdasági felépítésének egyes formái aszerint kapják meg ebben a rendszerben módszertani prioritásukat (eredetiként vagy levezetettként), a helyüket, hogy mennyire távolodtak el a visszaalakíthatóságnak ettől a mozzanatától. Erre épül az ipari tőkének a kereskedelmi tőkével, a pénzkereskedelmi tőkével szembeni stb. prioritása. És ez a prioritás egyrészt történetileg abban fejeződik ki, hogy ezek a levezetett, magát a termelési folyamatot nem befolyásoló tőkeformák a fejlődésben csupán negatív, az eredeti termelési formákat feloldó funkció betöltésére képesek, azonban „hogy ez a bomlasztó folyamat milyen eredményre vezet, azaz, hogy milyen új termelési mód lép a régi helyére, nem a kereskedelemtől, hanem magának a régi termelési módnak a jellegétől függ"[155]. Másrészt, tisztán módszertanilag, megmutatkozik, hogy ezeket a formákat a maguk „törvényszerűségében" csak kereslet és kínálat empirikusan „véletlenszerű" mozgása határozza meg, hogy bennük nem valamiféle általános társadalmi tendencia jut kifejezésre. „A konkurrencia itt nem a törvénytől való eltéréseket határozza meg, hanem az elosztásnak egyáltalában nincs más törvénye, mint amit a konkurrencia diktál",[156] mondja Marx a kamatról. Ebben a valóságról szóló tanításban, mely az összfejlődés érvényesülő tendenciáit „valódibb-

155. A tőke. 3. id. kiad. 332.

156. A tőke. 3. id. kiad. 355. Ilyen módon a kamat piaci rátájával, ami „az áruk piaci árához hasonlóan ... mint fix nagyság adott", Marx kifejezetten szembeállítja az általános profitrátát, mint tendenciát. (A tőke. id. kiad. 3. 364.) Éppen ezzel a szembeállítással érinti azt a pontot, ahol gondolkodásának útja alapvetően elválik a polgári gondolkodásétól.

nak" tekinti az empíria tényeinél, kapja meg tulajdonképpeni konkrét és tudományos alakját az az ellentét is, melyet a marxizmus egyes kérdéseinek tárgyalásakor (végcél és mozgalom, evolúció és forradalom stb.) kiemeltünk. Mert csak ez a kérdésfelvetés engedi meg végre, hogy a „tény" fogalmát valóban konkrétan, vagyis keletkezésének és fennállásának *társadalmi alapjára* vonatkoztatva vizsgáljuk meg. Már másutt[157] megvilágítottuk azt az irányt, amelyben ilyen vizsgálódásoknak haladniok kellene; ott természetesen csupán a „tényeknek" ahhoz a konkrét totalitáshoz való viszonya tekintetében, amelyhez tartoznak, és amelyben végre „valóságosak" lesznek. Most azonban egészen világossá válik, hogy az a társadalmi fejlődés és annak gondolati kifejezése, amely az (eredetileg, ősállapotában) osztatlanul adott valóságból „tényeket" formál, ugyan lehetőséget nyújtott bár arra, hogy a természetet az ember önmagának alávesse, ugyanakkor azonban arra kellett hogy szolgáljon, hogy ezeknek a tényeknek a történelmi, társadalmi jellegét, emberek közötti viszonyon nyugvó, lényegi sajátságát elfedje, és így „kísérteties idegen hatalmakat" „hozhat létre velük szemben"[158]. Mert a „tényben" az eldologiasodott gondolkodás megmerevedő, a folyamatot kizáró iránya még világosabban kifejezésre jut, mint az ezt rendező „törvényekben". Mert, ha a „törvényeken" felfedezhető magának az emberi tevékenységnek valami nyoma, még ha ez gyakran eldologiasodott, hamis szubjektivitásban nyilvánul is meg, a „tényben" a kapitalista fejlődés embertől elidegenedett, megmerevedett, áthatolhatatlan dologgá lett lényege kristályosodik ki, olyan formában, amely ezt a megmerevedést és elidegenedést a valóság és a világfelfogás legmagátólértetődőbb, minden kétség felett álló alapjává teszi.

157. Vö. Mi az ortodox marxizmus? című tanulmánnyal.

158. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 154.

Ezeknek a „tényeknek" a merevségével szemben minden mozgás csupán *rajtuk* végbemenő mozgásként, minden megváltoztatásukra irányuló tendencia csupán szubjektív elvként (kívánság, értékítélet, Legyen) jelenik meg. Tehát csak ha a „tényeknek" ez a módszertani prioritása megtört, csak ha *minden egyes jelenség folyamatszerűsége* felismertté lett, csak akkor lesz érthetővé, hogy az is, amit „tényeknek" szokás nevezni, folyamatokból áll. Csak akkor válik érthetővé, hogy a tények nem egyebek, mint az összfolyamat részei, eloldozott, mesterségesen izolált és megmerevített *mozzanatai.* Amivel egyidejűleg az is megérthetővé lesz, miért képviseli az összfolyamat, melyen a folyamatszerű lényeg *hamisítatlanul* érvényesül, melynek lényegét tehát nem homályosítja el semmiféle dologi megmerevedés, a tényekkel szemben az igazi, magasabb rendű valóságot. Természetesen ezzel egyidejűleg az is érthetővé válik, miért kellett az eldologiasodott polgári gondolkodásnak éppen ezekből a „tényekből" megalkotnia legmagasabb szintű elméleti és gyakorlati fétiseit. Ez a megkövesedett tényszerűség, amelyben minden „fix nagysággá"[159] merevedik, amelyben az éppen adott valóság teljes, értelmetlen változtathatatlanságban áll, még magának ennek a közvetlen realitásnak bármifajta megértését is módszertani képtelenséggé teszi.

És ezzel ezekben a formákban az eldologiasodás a végső csúcspontjára hágott: még csak önmagán sem mutat itt már túl dialektikusan; dialektikáját csak a közvetlen termelési formák dialektikája közvetíti. Ezzel azonban végképp kiéleződik a közvetlen lét, illetve a neki megfelelő, reflexiós kategóriákban végbemenő gondolkodás és eleven társadalmi valóság közötti ellentét. Mert egyrészt a tőkés gondolkodás számára ezek a formák (kamat stb.) mint a tulajdonképpeni, eredeti, a termelés más formáit meghatározó, azok számára

159. Vö. Marxnak Benthamra vonatkozó megjegyzéseivel. A tőke. I. MEM. 23. köt. 570.

példaszerű formák jelennek meg, másrészt a termelési folyamatban lezajló, minden jelentős fordulatnak gyakorlatilag le kell lepleznie azt, hogy ezzel a kapitalizmus gazdasági struktúrájának igazi kategoriális felépítése teljességgel a feje tetejére lett állítva. Ily módon a polgári gondolkodás megáll ezeknél a formáknál, mint közvetlen és eredeti formáknál, és éppen innen kiindulva kísérli meg, hogy az ökonómia megértéséhez utat vágjon magának, nem tudva, hogy ezzel csupán önmaga társadalmi alapjainak megértésére vonatkozó képtelensége kapott gondolati kifejezést. Ezzel szemben a proletariátus számára megnyílik az eldologiasodásformák teljes áttekintésének perspektívája, mivel a proletariátus, a dialektikusan legtisztább formából (munka és tőke közvetlen viszonyából) kiindulva, a termelési folyamattól eltávolodott formákat erre vonatkoztatja, ily módon a dialektikus totalitásba bevonja és megérti őket.[160]

5.

Így lett az ember minden (társadalmi) dolog mértéke. A gazdaságtan módszertani problémája: a fetisizált dologi formák emberek között lejátszódó és közöttük való, konkrét viszonyokban objektiválódó folyamatokban való feloldása, a feloldhatatlanul fetisizált formáknak az elsődleges emberi viszonyok formáiból való levezetése teremti meg ehhez egyidejűleg a kategoriális és történeti alapot. Mert így kategoriálisan az emberi világ felépítése dinamikusan alakuló kapcsolatformák rendszereként jelenik meg, melyekben ember és természet, ember és ember konfrontációja (osztályharc stb.) le-

160. Ennek az egymásra következésnek szép példáját találjuk A tőke 3. kötetében. Id. kiad. 792. k.

játszódik. A kategóriák felépítése és hierarchiája ily módon az ember saját, e kapcsolatokban megvalósuló létezésének alapjaira vonatkozó tudatának tisztasági fokát jelenti, tehát önmagára vonatkozó tudatát. Ez a felépítés és hierarchia azonban egyidejűleg a történelem központi tárgya is. A történelem nem úgy jelenik meg többé, mint rejtélyes történés, mely az ember-*en* és a dolgok-*on* végbemegy, s amelyet transzcendens hatalmak beavatkozásával kellene magyarázni, vagy amelyet – a történelem számára – transzcendens értékekre való vonatkoztatással kellene értelmessé tenni. Nem, a történelem, egyrészt, az ember saját tevékenységének – eddig természetesen öntudatlan – terméke, másrészt azoknak a folyamatoknak az egymásra következése, amelyekben ennek a tevékenységnek, az ember önmagához (a természethez és más emberekhez) való viszonyának a formái átalakulnak. Ha tehát – mint korábban már hangsúlyoztuk – valamely társadalmi állapot kategoriális felépítése nem is közvetlenül történelmi, vagyis egy meghatározott létezés- vagy gondolkodásforma reális keletkezésének empirikus-történelmi egymásutánja nem elegendő semmiképpen sem annak magyarázatához és megértéséhez, helyesebben szólva éppen ezért, mégis minden ilyen kategóriarendszer a maga totalitásában az össztársadalom egy bizonyos fejlődési fokát mutatja. És a történelem éppen abban áll, hogy minden fixálás látszattá süllyed; *a történelem éppen azon tárgyiságformák szüntelen átalakulásának története, amelyek az ember létezését alakítják.* Annak lehetetlensége, hogy egyes ilyen formák empirikus-történeti egymásutánjából lényegüket is megragadhassuk, nem azon alapul tehát, hogy ezek a formák a történelemmel szemben transzcendensek, mint ahogyan ezt az izolált reflexiós meghatározásokban vagy izolált „tényekben" gondolkodó polgári felfogás véli, és vélni kénytelen, hanem abból következik, hogy ezek az egyes formák sem a történelmi egyidejűség egymásmellettiségében, sem a törté-

nelmi következés egymásutániságában nincsenek egymással közvetlenül összekötve. Összefonódásukat sokkal inkább a totalitásban betöltött kölcsönös helyük és funkciójuk közvetíti, úgyhogy az egyes jelenségek e „tisztán történelmi" megmagyarázhatóságának elutasítása csak arra szolgál, hogy a történelmet mint egyetemes tudományt világosabban tudatosítsa: ha az egyes jelenségek összefonódása kategóriaproblémává válik, úgy éppen ez által a dialektikus folyamat által minden kategóriaprobléma újra történelmi problémává alakul. Mindenesetre: az egyetemes történelem problémájává, amely – az egyetemes történelem – ezáltal (világosabban, mint bevezető polemikus vizsgálódásainak során) egyidejűleg módszertani problémaként és a jelen megismerésének problémájaként jelenik meg.

Csak erről az álláspontról nézve lesz a történelem valóban az ember történetévé. Mert ily módon nem lesz benne semmi, ami végső lét- és magyarázati alapjában ne lenne visszavezethető az emberre, az emberek egymás közti kapcsolataira. E miatt a fordulat miatt, melyet a filozófiának adni próbált, gyakorolt Feuerbach olyan döntő befolyást a történelmi materializmus kialakulására. Azáltal azonban, hogy a filozófiát „antropológiává" változtatta, az embert fix tárgyisággá hagyta merevedni, s ezzel a dialektikát s a történelmet félretolta. És itt rejlik valamennyi „humanizmus" vagy antropológiai álláspont nagy veszélye.[161] Mert ha az embert minden dolog mértékeként fogjuk fel, ha ennek a kiindulópontnak a segítségével kell hogy sor kerüljön minden transzcendencia felszámolására, anélkül azonban, hogy eközben magát az embert is ehhez az állásponthoz mérnénk, a „mértéket" rá magára vonatkoztatnánk, vagy – pontosabban szólva – anélkül hogy az embert éppúgy dialektikussá tennénk, úgy az ily módon abszolu-

161. Iskolapéldája ennek a modern pragmatizmus.

tizált ember lép egészen egyszerűen azoknak a transzcendens erőknek a helyébe, amelyeknek pedig éppen magyarázatára, feloldására és módszertani behelyettesítésére hivatva lett volna. A dogmatikus metafizika helyébe így – legjobb esetben – egy ugyanilyen dogmatikus relativizmus lép.

Ez a dogmatizmus azáltal jön létre, hogy a dialektikussá nem tett embernek szükségképpen egy dialaktikussá ugyancsak nem változtatott objektív valóság felel meg. A relativizmus ezért egy – lényegét tekintve – nyugalmi helyzetben álló világban mozog, és mert a világnak ezt a mozdulatlanságát és saját álláspontjának merevségét nem képes önmagában tudatosítani, elkerülhetetlenül visszacsúszik azoknak a gondolkodóknak a dogmatikus álláspontjára, akik hasonlóképpen számukra ismeretlen, tudatossá nem vált, kritikátlanul elfogadott előfeltételezésekből kiindulva akarták megmagyarázni a világot. Mert döntő különbség, hogy egy végső soron nyugvó világban (akár olyan látszatmozgás maszkírozza is ezt, mint „ugyanannak a visszatérése", vagy a növekedési periódusok biológiailag-morfológiailag „törvényszerű" egymásutánja) relativizálódik az igazság az egyén vagy a nem stb. vonatkozásában, vagy a konkréttá lett, egyszeri történelmi folyamatban válik nyilvánvalóvá a különböző „igazságok" *konkrét történeti funkciója és jelentése.* Tulajdonképpeni értelemben vett relativizmusról csupán az első esetben lehet szó; akkor azonban elkerülhetetlenül dogmatikussá lesz. Ugyanis csak ott van értelme logikailag relativizmusról beszélni, ahol valamely „abszolútumot" egyáltalán feltételeznek. Afféle „bátor gondolkodók", mint Nietzsche vagy Spengler gyengéje és felemássága éppen abban áll, hogy relativizmusuk az abszolútumot csak látszólag távolítja el a világból. Mert az a pont, amely a látszatmozgás megszűnésének a rendszerekben logikailag-módszertanilag megfelel, éppen az abszolútum „rendszerbeli helye". Az abszolútum nem

egyéb, mint gondolati fixálása, mitologizálóan pozitív kifejezése annak, hogy a gondolkodás képtelen a valóság konkrét történeti folyamatként való megértésére, mivel a relativisták a világot csak látszólag oldják fel mozgásban, az abszolútumot is csak látszólag küszöbölték ki rendszerükből. Minden „biológiai" stb. relativizmus, mely ily módon az önmaga által rögzített korlátokból „örök" korlátokat csinál, éppen a relativizmus ilyen felfogása által vezeti be akaratlanul újra az abszolútumot, a gondolkodás „időtlen" elvét. S amíg az abszolútumot (ha öntudatlanul is) együtt gondolják valamely rendszerrel, a relativizálási kísérletekkel szemben ennek kell a logikailag erősebb elvnek maradnia. Mert ez képviseli a legmagasabb szintű gondolkodási elvet, amely nem-dialektikus talajon, a merev dolgok létvilágában és a merev fogalmak logikai világában elérhető; úgyhogy itt *logikailag-módszertanilag* kétségtelenül Szókratésznek van igaza a szofistákkal szemben, a logizmusnak és az értéktannak a pragmatizmussal, relativizmussal stb. szemben.

Mert ezek a relativisták nem tesznek egyebet, mint hogy az ember világfelfogásának jelenlegi, társadalmilag-történetileg adott korlátait biológiai, pragmatikus stb. „örök" korlátok formájává merevítik. Ily módon nem jelentenek többet annak a racionalizmusnak vagy annak a vallásosságnak – kétség, kétségbeesés stb. formájában kifejeződő – *dekadenciajelenségénél,* mellyel kétkedve szemben állnak. Ezért – olykor – történetileg el nem bagatellizálható tünetei annak, hogy az a társadalmi lét, amelynek talaján az általuk „támadott" racionalizmus stb. keletkezett, immáron belülről problematikussá vált. De csak és kizárólag efféle tünetként van jelentőségük. Velük szemben a valódi szellemi értékeket mindig az általuk támadott kultúra, a még megtöretlen osztály kultúrája képviseli.

Csak a történelmi dialektika teremt itt gyökerében új szi-

tuációt. Nemcsak azért, mert benne maguk a korlátok is relativizálódtak, helyesebben mondva, cseppfolyóssá váltak, nemcsak azért, mert mindazok a létformák, melyek fogalmi ellentéte az abszolútum a maga különböző formáiban, folyamatokká oldódva és konkrét történeti jelenségként kerülnek megértésre már, úgyhogy az abszolútumot nem is annyira absztraktan tagadják, mint inkább a maga *konkrét történeti alakjában* mint magának a *folyamatnak egy mozzanatát* fogják fel, hanem azért is, mert a történelmi folyamat a maga egyszeriségében, dialektikus előretörekvésében és dialektikus visszaeséseiben az igazság, *az ember* (társadalmi) *önismeretének* egyre magasabb fokaiért vívott szüntelen harc. Az igazság „relativizálása" Hegelnél annyit jelent, hogy a rendszerbeli leg alacsonyabban álló mozzanatok igazsága mindig a magasabb szintű mozzanat. Ezáltal az ilyen korlátozottabb fokokon álló igazság „objektivitása" nem rombolódik szét, éppen csak megváltozott értelmet nyer, mivel konkrétabb, átfogóbb totalitásba illesztődik bele. Amikor tehát a dialektika Marxnál magának a történelmi folyamatnak lényegévé válik, ez a gondolati mozgás éppen így csupán mint a történelem összmozgásának egy része jelenik meg. A történelem azoknak a tárgyiságformáknak a történetévé lesz, amelyek az ember környezetét és belső világát alkotják, amelyek gondolati, gyakorlati, művészi stb. birtokbavételén az ember fáradozik. (Miközben a relativizmus folyton merev és átalakíthatatlan tárgyiságformákkal dolgozik.) Az igazság, amely „az emberi társadalom előtörténetének", az osztályok harcának periódusában nem rendelkezhet semmiféle egyéb funkcióval, mint hogy egy – lényegében – megérthetetlen világgal kapcsolatos, itt lehetséges állásfoglalásokat a környezet birtokbavétele követelményeinek és a harcnak megfelelően rögzítse, az igazság, amely itt tehát csupán az egyes osztályok álláspontjának és a velük járó tárgyiságformáknak a vonatkozásában rendelkezhet „ob-

jektivitással", mihelyt az emberiség saját életének alapját világosan áttekintette, és ennek megfelelően *megváltoztatta*, egészen új aspektust nyer. Mihelyt létrejön elmélet és gyakorlat egyesítése, a valóság megváltoztatásának lehetősége, az abszolútum és „relativista" ellenpólusa egyidejűleg eljátszotta már történelmi szerepét. Mert azáltal, hogy ennek az életalapnak a gyakorlati áttekintése és reális megváltoztatása megtörténik, vele egyidejűleg eltűnik az a valóság, melynek az abszolút és a relatív egyképp gondolati kifejezése volt.

Ez a folyamat a proletár osztályálláspont tudatossá válásával kezdődik. Ezért a legnagyobb mértékben félrevezető a „relativizmus" megjelölés a dialektikus materializmus számára. Mert éppen a látszólag közös kiindulópont – az ember mint minden dolog mértéke – e két felfogás számára minőségileg különböző, sőt, egyenesen ellentétes valamit jelent. És egy „materialista antropológia" kezdete Feuerbachnál éppen csak kezdet még, amely – önmagában – a legkülönbözőbb jellegű továbblépéseket enged meg. Marx tehát radikálisan végiggondolta a feuerbachi fordulatot. Ezen a ponton igen élesen fordul szembe Hegellel: „Hegel az embert az *öntudat emberévé* teszi, ahelyett hogy az öntudatot tenné az *ember* – a valóságos ember, tehát egyszersmind egy valóságos tárgyi világban élő és ettől feltételezett ember – öntudatává."[162] Ugyanakkor azonban – mégpedig még abban a korszakában, amikor a legerősebben Feuerbach hatása alatt állt – történetileg és dialektikusan fogta fel az embert. Mindkettőt kettős értelemben. Először, mivel soha nem *az* emberről, az absztrakt, abszolutizált emberről beszél, hanem az embert mindig egy konkrét totalitás, a társadalom tagjának gondolja. A társadalmat pedig az emberből kiindulva kell magyarázni, de ez csak akkor lehetséges, ha az ember beillesztése ebbe a konk-

162. Marx–Engels: A szent család. MEM. 2. köt. 191.

rét totalitásba, az ember igazi konkretizálása már megtörtént. Másodszor, mivel az ember maga, mint a történelmi dialektika tárgyi alapja, mint ennek a dialektikának alapját képező, azonos szubjektum-objektum, döntően részt vesz a dialektikus folyamatban. Ez azt jelenti, hogy először is a dialektika absztrakt kiinduló kategóriáját alkalmazzuk rá: *mivel egyszerre van is, meg nincs is.* A vallás, mondja Marx *A hegeli jogfilozófia kritikájá*-ban, „az emberi lényeg fantasztikus megvalósulása, mert *az emberi lényegnek nincs igazi valósága*"[163]. És mivel ez a nem létező ember lett megtéve minden dolog mértékének, a történelem valóságos demiurgoszának, nemlétezésének hasonlóképpen az embert – szükségszerűen – nemlétre ítélő jelen kritikai megismerésének konkrét és történelmileg dialektikus formájából kell kinőnie. Létének negációja tehát a polgári társadalom megismerésévé konkretizálódik, míg ugyanakkor – mint láttuk – az emberen mérve a polgári társadalom dialektikája, absztrakt reflexiós kategóriáinak ellentmondása: világosan megnyilvánul. Így írhatja Marx programszerűen a tudatról szóló hegeli tan épp az imént idézett kritikájának folytatásaképp. Meg kell mutatni, „hogyan változtatja az állam, a magántulajdon stb. az embereket elvonatkoztatásokká, illetve, hogy ezek az *elvont* ember termékei, ahelyett hogy az egyéni, konkrét emberek valósága lennének"[164]. És hogy az ember elvont nemlétével kapcsolatos nézet megmaradt az érett Marx alapszemléletének is, mutatják *A politikai gazdaságtan bírálatához* írott *Bevezetés* ismert és gyakran idézett szavai, ahol Marx a polgári társadalmat „az emberi társadalom előtörténetének" utolsó megjelenési formájaként jelöli meg.

163. Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés. MEM. 1. köt. 378. (Kiemelés – L. Gy.)

164. Marx–Engels: A szent család. MEM. 2. köt. 192.

Marx „humanizmusa" itt a legélesebben különválik minden, az első pillantásra hasonlónak látszó törekvéstől. Mert a kapitalizmus emberellenességét, minden emberit megerőszakoló és kiirtó lényegét mások is gyakran felismerték és leírták. Csupán Carlyle *Past and Present*-jére utalok itt, amelyet a fiatal Engels – leíró részeit illetően – egyetértőleg, sőt, bizonyos lelkesedéssel is tárgyal. Ha azonban az egyik oldalon az emberségnek a polgári társadalomban való lehetetlensége mint puszta (vagy időtlen) tény kerül bemutatásra, a másik oldalon viszont a létező embert – mindegy, a múltban-e, a jövőben-e, vagy Legyenként – az embernek ezzel a nemlétével közvetlenül, vagy ami ugyanoda torkollik, metafizikusan-mitologikusan közvetítve állítják szembe, úgy csupán tisztázatlan kérdésfelvetéshez érkeztek el, semmiképpen nem a megoldáshoz vezető út megmutatásához. A megoldást csak akkor lehet megtalálni, ha ezt a két mozzanatot elválaszthatatlan dialektikus összefonódásukban ragadjuk meg, úgy, ahogyan ezek a kapitalizmus konkrét és reális fejlődési folyamatában megjelennek; ha tehát a dialektikus kategóriáknak az emberre mint a dolgok mértékére való helyes alkalmazása egyidejűleg a polgári társadalom gazdasági struktúrájának teljes leírását, a jelen helyes megismerését is jelenti. Különben a – részleteiben esetleg mégoly találó – leírás is empirizmus és utópizmus, voluntarizmus és fatalizmus stb. dilemmájába kell hogy essen. Legjobb esetben is egyrészt nyers fakticitásban kell megrekednie, másrészt a történelmi fejlődéssel, annak immanens menetével idegen és ezért csupán szubjektív és önkényes követeléseket állít szembe.

Kivétel nélkül ez a sorsa azoknak a kérdésfelvetéseknek, amelyek tudatosan az emberből kiindulva, elméletileg az emberi létezés problémáinak megoldására, gyakorlatilag az embernek e problémáktól való megváltására törekedtek. Az evangéliumi kereszténység típusához tartozó valamennyi kí-

sérletben ez a kettősség figyelhető meg. Az empirikus valóság érintetlenül marad a maga (társadalmi) létezésében és így-létében. Hogy ez azután az „adjátok meg a császárnak ami a császáré" formáját ölti-e, a fennálló dolgok Luther-féle szentesítését, vagy a tolsztoji „ne állj ellen a gonosznak" jelszavát, strukturálisan nézve a dolgot, teljesen egymindegy. Mert – ebből a szempontból – nincs különbség abban, milyen érzelmi hangsúllyal vagy milyen metafizikus-vallásos értékeléssel párosul az ember empirikus (társadalmi) létezésének és így-létének megszüntethetetlenség-látszata. A fontos az, hogy ezek közvetlen megjelenési formája mint – az ember által – érinthetetlen valami kerül rögzítésre, és ez a meg-nem-érintés erkölcsi parancsolatként jut megfogalmazásra. És e léttan utópikus ellenpárja nem csupán ennek az empirikus világnak isten általi megszüntetésében, az apokalipszisben áll, mely néha, mint pl. Tolsztojnál, hiányozhat is, anélkül hogy ez a dolog lényegén döntő jelleggel változtatna valamit, hanem az ember „szent"-ként való, utópikus felfogásában is, aki az ily módon megszüntethetetlen külső valóság belső lelküzdését kell hogy véghezvigye. Ameddig egy ilyen felfogás a maga eredeti merevségében fennáll, önmagát számolja fel az emberiség problémájának „humanista" megoldásaként: arra kényszerül, hogy az emberek túlnyomó többségének emberlétét elvitassa, kizárja őket a „megváltás"-ból, amelyben pedig az ember élete az empíriában elérhetetlen értelmét elnyeri, amelyben az ember tulajdonképpen emberré lesz. Ezáltal viszont ez a felfogás – ellenkező előjellel, megváltozott értékmérővel, „kifordított" osztályösszetétellel – metafizikus-vallásos síkon, a túlvilág, az örökkévalóság síkján reprodukálja az osztálytársadalom embertelenségét. És hogy ezeknek az utópisztikus követelményeknek minden enyhítése a mindenkor fennálló társadalomhoz való hozzáidomulást jelenti, kiderül, ha a legegyszerűbb történelmi szempontok alapján megvizsgáljuk bármely

szerzetesrend útját a „szentek" közösségétől az éppen uralkodó osztály oldalán betöltött, politikai-gazdasági hatalmi tényező szerepéig.

De efféle felfogások „forradalmi" utópizmusa sem képes a dialektikátlan „humanizmus" e belső korlátainak áttörésére. Az újrakeresztelők és más hasonló szekták is megőrzik ezt a kettős jellegct. Egyrészt érintetlenül hagyják az ember készen lelt empirikus létezését a maga tárgyi struktúrájában (fogyasztási kommunizmus), másrészt a valóság általuk követelt megváltozását az ember olyan bensőségének felébredésétől várják, amely az ember konkrét-történelmi lététől függetlenül, örök időktől fogva készen adva volt, és amelyet csak – alkalmasint az istenség transzcendens beavatkozása által – új életre kell kelteni. Tehát ők is egy struktúrájában megváltoztathatatlan empíriából és a létező emberből indulnak ki. Az, hogy ez történelmi helyzetük következménye, magától értetődő, nem tartozik azonban e vizsgálódások keretébe. Csak azért kellett mégis említést tenni a dologról, mert semmiképpen nem véletlen, hogy éppen a forradalmi szektás vallásosság szolgáltatta az ideológiát a kapitalizmus legtisztább formái (Anglia, Amerika) számára. Mert a legmagasabb absztrakció szintjéig megtisztított, minden „kreatúraszerűségtől" megszabadított bensőségesség összekapcsolása egy transzcendens történetfilozófiával, valójában nagyon jól megfelel a kapitalizmus ideológiai alapstruktúrájának. Sőt, azt mondhatnánk, hogy az egyéni érvényesülés etikájának (világon belüli aszkézis) a világmozgás objektív hatalmainak és az emberi sors tartalmi alakulásának (Deus absconditus* és predesztináció) teljes transzcendenciájával való – hasonlóképpen forradalmi – kálvinista összekapcsolása az eldologiasodott tudat polgári magánvaló-dolog-struktúráját mutatja, mitologizálva ugyan, de

* *Rejtett isten.*

igen tiszta tenyészetben.[165] Magukban az aktív-forradalmi szektákban pl. egy Münzer elementáris erejű aktivitása az első pillantásra még elleplezheti empirizmus és utópizmus mégis jelen levő, áthidalhatatlan kettősségét és egymástól szétválaszthatatlan keverékét. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a dolgot, és a tanítás vallási-utópisztikus alapjainak Münzer cselekedeteire való kihatását gyakorlati következményeiben közelebbről megvizsgáljuk, a kettő között ugyanazt a „sötét és üres teret", ugyanazt a „hiatus irrationalis"-t találjuk, amely mindenütt jelen van, ahol valamely szubjektív és ennélfogva nem-dialektikus utópia azzal a szándékkal közelít közvetlenül a történelmi valósághoz, hogy hasson rá és megváltoztassa. A tényleges cselekedetek akkor – éppen objektív forradalmi értelmükben – a vallási utópiától gyakorlatilag teljesen függetlenül jelennek meg: ez utóbbi nem képes sem arra, hogy ténylegesen vezesse őket, sem a megvalósulás konkrét céljait vagy konkrét eszközeit nem tudja nyújtani a számukra. Amikor tehát Ernst Bloch[166] a vallásosságnak a társadalmi-gazdasági forradalmisággal való efféle összefonódásában a „csupán gazdasági" jellegű történelmi materializmus elmélyítésének útját véli felfedezni, nem veszi észre, hogy ez az elmélyítés éppen a történelmi materializmus valódi mélysége mellett megy el értetlenül. Amikor a gazdasági vonatkozást ugyancsak mint objektív dologiságot fogja fel,

165. Vö. erről Max Weber írásait Vallásszociológiájának 1. kötetében, ahol tényanyagának megítélése szempontjából egészen közömbös, egyetértünk-e kauzális interpretációjával vagy sem. Kapitalizmus és kálvinizmus összefüggésével kapcsolatosan l. még Engels megjegyzéseit: Über historischen Materialismus. Neue Zeit. 11. 1. 43. (Vö. Marx–Engels: A történelmi materializmusról. 1949.) Létnek és etikának ez a struktúrája elevenen él még Kant rendszerében. Vö. pl. A gyakorlati ész kritikájában a paszszust (120.), mely teljesen a Franklin-típusú kálvinista szerzésetika jegyében áll. A mélyebb rokonság elemzése nagyon messzire vezetne témánktól.

166. E. Bloch: Thomas Münzer als Theologe der Revolution. 1922. 73. k.

amellyel szembe kell állítani a lelkiséget, a bensőségességet stb., nem veszi észre, hogy csak és kizárólag csak a valóságos társadalmi forradalom lehet az ember konkrét és valódi életének átalakítója, s hogy az, amit általában ökonómiának neveznek, nem egyéb, mint e reális élet tárgyiságformáinak a rendszere. A forradalmi szektáknak el kellett menniök e kérdés mellett, mert az életnek ez az átalakítása, sőt, maga a problémafelvetés is az ő történelmi helyzetükben objektíve lehetetlen volt. Nem lenne helytálló azonban, ha ebben a gyengeségükben, abban, hogy képtelenek voltak a valóság megváltoztatásának arkhimédészi pontját megtalálni, kényszerhelyzetükben, hogy vagy a fölé, vagy az alá kellett nyúlniok, valamiféle elmélyítést látnánk.

Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, melyeket készen talál, melyekkel kapcsolatosan csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály (nem a „nem", ami csak kontemplatív-stilizált, mitologizált egyén) képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan viszonyulni. S az osztály is csupán akkor, ha a készen talált, adott világ dologi tárgyiságában képes megpillantani a folyamatot, amely ugyanakkor az ő saját sorsa is. Az egyén számára a dologiság s ezzel együtt a determinizmus (a determinizmus a dolgok gondolatilag szükségszerű összefonódása) megszüntethetetlen. Minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy ettől a „szabadságig" lehessen eljutni, szükségképpen meg kell hogy hiúsuljon, mert a tisztán „belső szabadság" a külvilág megváltoztathatatlanságát előfeltételezi. Ezért nem alapozhat meg dialektikus alakulást – még az elszigetelt egyedi szubjektum számára sem – az Én Legyenné és létté, intelligibilis és empirikus Énné való kettéhasadása. A külvilág kérdését és vele együtt a külvilág (a dolgok) struktúráját az empirikus Én ka-

tegóriája hordozza, melyre (pszichológiailag, fiziológiailag stb.) a dologi determinizmus törvényei éppúgy érvényesek, mint a szorosabb értelemben vett külvilágra. Az intelligíbilis Én transzcendens eszmévé lesz (mindegy, milyen értelmezést kap ez utóbbi: a metafizikus létét-e vagy a Legyenét), amelynek lényege eleve kizárja az Én empirikus alkotórészeivel való dialektikus kölcsönhatást, és ezért az intelligíbilis Énnek az empirikus Énben való magára ismerését is. Egy ilyen eszme ráhatása a hozzárendelt empíriára ugyanazt a talányosságot mutatja, amelyre korábban Legyen és lét vonatkozásában általában már rámutattunk.

Ezzel a megállapítással azonban egyidejűleg egészen világossá lesz, miért kell minden ilyenfajta szemléletnek misztikába, fogalmi mitológiába torkollnia. Mert mitológia mindig ott keletkezik, ahol egy mozgás két végpontját vagy legalábbis két szakaszát – akár magának az empirikus valóságnak a mozgása legyen ez, akár valamely indirekt módon közvetített, az egész megragadására irányuló gondolati mozgás – a mozgás végpontjaiként kell rögzíteni, anélkül hogy lehetséges lenne megtalálni a konkrét közvetítést ezek között a szakaszpontok és maga a mozgás között. Az erre való képtelenség azután majdnem mindig azt a látszatot ölti, mintha mozgás és mozgatott, mozgás és mozgató, mozgató és mozgatott stb. áthidalhatatlan distanciájáról lenne szó egyidejűleg. A mitológia azonban elkerülhetetlenül felölti annak a problémának a tárgystruktúráját, amelynek a levezethetetlensége keletkezésének indítékát szolgáltatta; itt igazolódik Feuerbach „antropológiai" kritikája. És így jön létre az az – első pillantásra – paradox helyzet, hogy ez a mitologizált, kivetített világ mintha közelebb állna a tudathoz, mint a közvetlen valóság. A paradoxia azonban feloldódik, ha meggondoljuk, hogy a közvetlen valóság valódi leküzdéséhez a probléma megoldása, a közvetlenség álláspontjának feladása szükséges, míg a mito-

lógia semmi mást nem testesít meg, mint *magának a probléma megoldhatatlanságának fantasztikus reprodukcióját;* nem történik tehát egyéb, mint hogy magasabb fokon helyreállítódik a közvetlenség. Ily módon Eckhard mesternek ama sivataga, amelyet a léleknek istenen túl kell megkeresnie, hogy az istenséget meglelhesse, még mindig közelebb van az izolált individuális lélekhez, mint annak konkrét léte egy emberi társadalom konkrét totalitásában, melynek – erről az életalapról nézve – még kontúrjai is kivehetetlenek kell hogy legyenek. Így a robusztusan kauzális dologi determinizmus az eldologiasodott ember számára közelebbi, mint azok a közvetítések, amelyek túlvezetnek társadalmi léte eldologiasodott, közvetlen álláspontján. De az individuális ember, mint minden dolog mértéke, szükségképpen a mitológiának ebbe a labirintusába kell hogy vezessen.

Az „indeterminizmus" azonban az egyén álláspontjáról magától értetődően nem jelenti e nehézség semmiféle meghaladását. A modern pragmatisták indeterminizmusa eredetileg nem volt egyéb, mint annak a „szabad" mozgástérnek a kiszámítása, amelyet a dologi törvények kereszteződése és irracionalitása a tőkés társadalomban az egyén számára nyújtani képes, hogy azután intuíciós miszticizmusba torkolljon, mely a fatalizmust a külső eldologiasodott világ számára most aztán igazán érintetlenül hagyja. És Jacobi „humanista" forradalma a „törvény" Kant–Fichte-i uralma ellen, követelése, hogy a „törvény és emberért legyen, ne pedig az ember legyen a törvényért", szintén csak arra képes, hogy a fennálló dolgok kanti, racionalista érintetlenül hagyásának helyére ugyanannak az empirikus, pusztán tényszerű valóságnak az irracionális dicsőítését állítsa.[167]

167. Werke. 3. 37. k. Azzal a különbséggel csupán, hogy itt megjelenik a természetadta társadalmi formákhoz való – ez esetben lényegtelen –

Ha azonban egy ilyen alapszemlélet tudatosan a társadalom átalakítására irányul, kényszerítve van – ami még rosszabb – arra, hogy eltorzítsa a társadalmi valóságot, csak azért, hogy egyik megjelenési formájában a pozitív oldalt, a létező embert, melynek a dialektikus mozzanatként való felfedezésére a maga közvetlen negativitásában képtelen volt, felmutathassa. Hadd idézzük itt egészen durva példaként Lassalle *Bastiat-Schulzé*-ját: „Ebből a társadalmi helyzetből *társadalmi úton* nincs kiút. A dolog hiábavaló erőfeszítései, hogy önmagát *embernek* állíthassa be, az angol sztrájkok, melyek szomorú kimenetele éppen eléggé közismert. A munkások számára az *egyetlen* kiutat tehát *az* a szféra jelentheti, *amelynek keretein belül* még *embereknek* számítanak, vagyis az *állam*, pontosabban egy olyan állam, amely saját feladatává akarja tenni azt, ami a további időkre nézve elkerülhetetlen. Innen ered a liberális burzsoák ösztönös, de határtalan gyűlölete az állam fogalma ellen, annak minden megnyilvánulásában."[168]

Itt most nem Lassalle nézeteinek tartalmi-történelmi helytelenségéről van szó elsősorban, hanem azt kell inkább módszertanilag megállapítani, hogy állam és gazdaság abszt-

visszavágyódás is. Vö. Hegel módszertanilag, negativumában helyes kritikáját a Glauben und Wissenben. Werke. 1. 105. k., aminek a pozitív következtetései természetesen ugyanarra futnak ki.

168. Werke. Berlin. Cassirer. 5. 275. k. Hogy Lassalle az állameszmének ezzel a természetjogi túlfeszítésével mennyire polgári talajra kerül, nem csupán egyes természetjogi tanok fejlődése mutatja, melyek éppen a „szabadság" és „emberi méltóság" eszméiből vezették le a proletariátus minden szervezett mozgalmának megengedhetetlenségét. (Vö. pl. az amerikai természetjogról: Max Weber: Wirtschaft und Gesellschaft. 497.) De C. Hugo, a történelmi jogi iskola cinikus megalapítója is – hogy Lassalle-lal társadalmilag teljesen szemben állót alapozzon meg – hasonló gondolati konstrukcióhoz jut el; ahhoz a felfogáshoz, miszerint bizonyos jogok az ember áruvá tételére fennállhatnak, anélkül hogy ezáltal – más területeken – „emberi jogait" felszámolnák. L. Naturrecht. 114. §.

rakt-abszolút szétválasztása, az, hogy az ember mint dolog mereven az egyik, mint ember a másik oldalra kerül, először valamiféle, a közvetlen empirikus fakticitásban megrekedt fatalizmus létrejöttéhez vezet (gondoljunk Lassalle „vasbértörvény"-ére), másodszor az államnak a tőkés gazdasági fejlődéstől elválasztott „eszméje" így teljességgel utópikus, az állam konkrét lényegétől teljesen idegen funkciót kap. És ezzel módszertanilag el is van zárva minden olyan cselekvésnek az útja, amely ennek a valóságnak a megváltoztatására irányulna. Már gazdaság és politika mechanikus szétválasztása is lehetetlenné kell hogy tegyen minden olyan valóban hatékony cselekvést, amely a két mozzanat szüntelen, egymást kölcsönösen feltételező kölcsönhatásán nyugvó társadalmi totalitásra kell hogy irányuljon. A gazdasági fatalizmus gazdasági téren megtilt minden átfogó cselekvést, míg az állami utópizmus a csodavárás vagy valamiféle kalandor illúziópolitika irányába terel.

A dialektikus-gyakorlati egységnek ezt az empirizmus és utópizmus szervetlen egymásmellettiségére való szétesését, „tényekhez" (a tények meg nem szüntetett közvetlenségéhez) való tapadássá és a jelentől s a történelemtől egyképp idegen, üres illuzionizmussá való kettéválását mutatja egyre fokozódó mértékben a szociáldemokrácia útja. Itt csupán az eldologiasodás módszertani szempontjából kell elidőzni a szociáldemokráciánál, azért, hogy röviden rámutassunk: ebben a magatartásban – bármilyen „szocialista" borítású legyen is annak valamennyi tartalma – a burzsoázia előtti teljes kapituláció bújik meg. Mert teljességgel a burzsoázia érdekeinek felel meg, hogy a társadalmi létezés egyes szférái egymástól elválasztva maradjanak, és az emberek is ezek pontos szétválásának megfelelően szakadozzanak szét. Különösen a közgazdasági fatalizmus és *az* állam „emberi" funkcióinak vonatkozásában megjelenő „etikai" utópizmus itt fellépő dualitása (ami más

szavakkal kifejezve ugyan, mégis, lényegileg a szociáldemokrácia magatartásának az alapját képezi) jelenti azt, hogy a proletariátus a polgári nézetek talajára helyezkedett, és ezen a talajon a burzsoázia egészen természetes, hogy megőrzi fölényét.[169] Az a veszély, amelynek a proletariátus történelmi fellépésétől fogva szüntelenül ki volt téve, nevezetesen hogy megreked létének – a burzsoáziáéval közös – közvetlenségében, a szociáldemokráciával politikai szervezeti formát öltött, mely az eddig fáradságosan elért közvetítéseket mesterségesen kiiktatja, hogy a proletariátust így közvetlen létezésének szintjére vezesse vissza, ahol az csupán a tőkés társadalom eleme, és nem motorja *egyidejűleg* a társadalom önfelszámolásának és szétzúzásának. S még ha ezek a „törvények", melyeknek most már a proletariátus vagy akarattalanul, fatalista módon aláveti magát (a termelés természettörvényei), vagy „etikusan", saját akaratává teszi őket (az állam mint eszme, mint kulturális érték), a maguk – az eldologiasodott tudat számára megfoghatatlan – objektív dialektikájában a kapitalizmus bukásához vezetnek is,[170] míg a kapitalizmus fennáll, a társadalommal kapcsolatos efféle felfogás a burzsoázia legelemibb osztályérdekeinek felel meg. E közvetlen létezés immanens részösszefüggéseinek tudatosítása (akármilyen megoldhatatlan problémák rejtőzzenek is ezek mögött az absztrakt reflexiós formák mögött) az egységes, dialektikus

169. Vö. az Osztálytudat című tanulmányt.

170. Ezeknek a nézeteknek tiszta tenyészetét találhatjuk Kautsky új programiratában. Már politika és gazdaság merev, mechanikus elválasztása megmutatja, hogy Kautsky Lassalle tévelygésének követője. A demokráciával kapcsolatos felfogása éppen eléggé közismert ahhoz, hogysem itt elemzése szükséges lenne. Ami pedig a gazdasági fatalizmust illeti, jellemző, hogy Kautsky számára módszertanilag még ott is magától értetődő, hogy a jelenségek lezajlása a kapitalista gazdaság törvényei szerint történik, ahol pedig ő maga is beismeri a krízis gazdasági jelenségére vonatkozó konkrét előrelátás lehetetlenségét.

összefüggés egészének rejtve maradása mellett a burzsoáziát egész sor gyakorlati előnyben részesíti. A szociáldemokrácia tehát ezen a talajon állva szükségképpen mindig a gyengébb fél marad. Nemcsak azért, mert önként lemond a proletariátusnak arról a történelmi elhivatottságáról, hogy a kapitalizmus a burzsoázia számára megoldhatatlan kérdéseiből kiutat mutasson, nemcsak azért, mert fatalistán nézi, hogyan sodornak a szakadék felé a kapitalizmus „törvényei", hanem minden egyes kérdésben is vereséget kell szenvednie. Mert a hatalmi eszközök, tudás, műveltség és rutin stb. fölényével szemben, amivel a burzsoázia kétségkívül rendelkezik, s míg uralkodó osztály marad, rendelkezni is fog, a proletariátus döntő fegyvere, egyetlen hatásos fölénye: az a képessége, hogy a társadalom totalitását konkrét, történelmi totalitásnak lássa; az eldologiasodott formákat emberek között végbemenő folyamatokként ragadja meg; a fejlődés immanens értelmét, amely az absztrakt létezési forma ellentmondásaiban csak negatívan jelenik meg, pozitívan a tudatba emelje, és gyakorlattá tegye. A szociáldemokrata ideológiával a proletariátus az eldologiasodás valamennyi korábban behatóan elemzett antinómiájának áldozatul esik. Az, hogy „az ember" mint érték, mint eszmény, mint Legyen stb. elve éppen itt egyre nagyobb szerepet játszik – természetesen egyidejűleg a tényszerű-gazdasági történés szükségszerűségébe és törvényszerűségébe való fokozódó „betekintéssel" –, csak a polgárian eldologiasodott közvetlenségbe való visszacsúszásnak egyik tünete. Mert a természettörvények és a Legyen éppen a maguk közvetlen egymásmellettiségében jelentik a közvetlen társadalmi lét legkövetkezetesebb gondolati kifejezését a polgári társadalomban.

Ha tehát az eldologiasodás minden egyes, a kapitalizmusban élő ember számára maga a szükségszerűen közvetlen valóság, leküzdése sem ölthet más formát, *mint azt a szüntelen, mindig megújuló tendenciát, hogy a létezés eldologiasodott struktúráját az összfejlődés konkrétan megnyilvánuló ellentmondásaihoz való konkrét viszony által, ezeknek az ellentmondásoknak az összfejlődés vonatkozásában hordozott immanens értelmének tudatosodása által gyakorlatilag át kell törni.* Ezzel kapcsolatban a következőket kell leszögezni: először, hogy ez az áttörés csak mint maguknak a folyamat immanens ellentmondásainak tudatosodása lehetséges. Csak ha a proletariátus tudata képes megtenni azt a lépést, amelyet a fejlődés dialektikája objektíven megkövetel, anélkül hogy azt ez a dialektika saját dinamikája által önmaga megtenné, csak akkor nő a proletariátus tudata magának a folyamatnak a tudatává, csak akkor jelenik meg a proletariátus mint a történelem azonos szubjektum-objektuma, gyakorlata csak akkor lesz a valóság megváltoztatása. Ha a proletariátus nem képes ennek a lépésnek a megtételére, úgy az ellentmondás feloldatlan marad, és magasabb hatványon, megváltozott alakban, fokozott intenzitással termeli újjá majd a fejlődés dialektikus mechanikája. Ebben áll a fejlődési folyamat objektív szükségszerűsége. A proletariátus tette tehát mindig csak a fejlődés *következő lépésének* konkrét-gyakorlati kivitelezése lehet.[171] Hogy ez a lé-

171. Lenin érdeme, hogy újra felfedezte a marxizmusnak ezt az oldalát, amely megmutatja az utat *gyakorlati* magjának tudatosodásához. Mindig ismétlődő figyelmeztetése, hogy a fejlődés láncának „következő láncszemét" kell teljes erővel megragadni, azt, amelytől adott pillanatban a totalitás sorsa függ, az összes utópisztikus követelmény félretolása, tehát Lenin „relativizmusa", „reálpolitikája" éppen az ifjú Marx Feuerbach-téziseinek aktualizálódását és gyakorlativá válását jelenti.

pés „döntő" vagy éppen csak „epizódjellegű" lépés-e, a konkrét körülményektől függ, itt azonban, ahol a struktúra megismerését tárgyaljuk, nem döntő jelentőségű, hiszen végül is efféle áttörések szüntelen folyamatáról van szó.

Másodszor, ezzel felszámolhatatlan összefüggésben áll az, hogy a totalitásviszonynak egyáltalán nem kell abban kifejeződnie, hogy extenzív-tartalmi bősége a cselekvés motívumai és objektumai közé tudatosan bekerül. A totalitásra irányuló intencióról van csak szó, arról, hogy a cselekvés a folyamat totalitásában a fentebb leírt funkciót betöltse. Természetesen a társadalom fokozódó tőkés társadalmasodásával növekszik az a lehetőség és vele együtt szükségszerűség is, hogy minden egyes esemény tartalmilag is beillesztődjék a tartalmi totalitásba.[172] (Világgazdaság és világpolitika ma sokkal közvetlenebb létezésformák, mint amilyenek Marx idejében voltak.) Ez azonban egyáltalán nem mond ellent az itt kifejtett gondolatnak, miszerint a cselekvés döntő mozzanata valami – látszólag – csekély jelentőségű dologra is irányulhat. Itt éppen az jut gyakorlatilag érvényre, hogy a dialektikus totalitásban az egyes mozzanatok az egész struktúráját magukon viselik. Ha ez elméletileg abban nyilvánult meg, hogy pl. az árustruktúrából ki lehetett alakítani az egész polgári társadalom ismeretét, úgy most ugyanez a strukturáló tényállás abban mutatkozik meg, hogy gyakorlatilag egy – látszólag csekély jelentőségű – indítékkal kapcsolatos döntéstől egy egész fejlődés sorsa függhet.

172. Az, hogy a totalitás kategóriaprobléma, méghozzá a forradalmasító cselekvés problémája, immáron magától értetődik. Így magától értetődik az is, hogy olyan szemléletet, amely – megmaradva kontemplatívnak – tartalmilag „valamennyi problémát" tárgyal (ami persze tárgyilag is lehetetlenség), már módszertanilag sem ismerhetünk el totalitásszemléletnek. Ez főként a szociáldemokrácia történelemszemléletére vonatkozik, amelynek „tartalmi bősége" mindig a társadalmi cselekvéstől való eltérítés intencióját hordozza.

Ezért – harmadszor – egy lépés helyességének vagy helytelenségének megítélésekor erről az összefejlődésre vonatkoztatott funkcionális helyességről vagy helytelenségről van szó. A proletárgondolkodás mint gyakorlati gondolkodás erősen pragmatikus jellegű. „The proof of the pudding is in the eating" (A puding bizonyítéka az evés), mondja Engels, és ezzel népszerűen drasztikus formában fejezi ki Marx második Feuerbach-tézisét: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg – nem az elmélet kérdése, hanem *gyakorlati* kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania. Az olyan gondolkodás valóságáról vagy nemvalóságáról folytatott vita, amely el van szigetelve a gyakorlattól, tisztára skolasztikus kérdés."[173] Ez a puding azonban a proletariátus osztállyá válása: osztálytudatának gyakorlati valósággá válása. Az az álláspont, hogy a proletariátus a történelmi folyamat azonos szubjektum-objektuma, vagyis a történelem során az első olyan szubjektum, amely (objektíve) adekvát társadalmi tudatra képes, ezzel konkrétabb alakban jelenik meg. Bebizonyosodik ugyanis, hogy azoknak az ellentmondásoknak az objektív társadalmi megoldása, amelyekben a fejlődés mechanizmusának antagonizmusa megnyilvánul, gyakorlatilag csak akkor lehetséges, ha a megoldás mint a proletariátus új, gyakorlatilag kivívott tudatfoka jelenik meg.[174] A cselekvés funkcionális helyességének vagy helytelenségének végső kritériuma tehát a proletár osztálytudatban található.

E tudat elsődlegesen gyakorlati lényege tehát – negyedszer – abban nyilvánul meg, hogy az adekvát, helyes tudat saját objektumainak, így elsősorban önmagának a megváltoztatását

173. MEM. 3. köt. 7.

174. Vö. a Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéshez című tanulmánnyal.

jelenti. E tanulmány második fejezetében tárgyaltuk Kant állásfoglalását az ontológiai istenbizonyítékkal, lét és gondolkodás problémájával kapcsolatban, és idéztük igen következetes nézetét, miszerint ha a lét valódi predikátum lenne, úgy „nem mondhatnám: hogy éppen fogalmam tárgya létezik". Kant részéről igen következetes álláspont volt ennek elutasítása. Ha azonban belátjuk, hogy a proletariátus álláspontjáról a dolgok empirikusan adott valósága folyamatokban és tendenciákban oldódik fel, hogy ez a folyamat nem a folyamatot elfedő fátyol szétszakításának egyszeri aktusa, hanem megmerevedés, ellentmondás és cseppfolyóssá válás szüntelen váltakozása, hogy ennek során a valódi valóságot – a tudatosságra ébredő fejlődési tendenciákat – a proletariátus képviseli, egyidejűleg azt is el kell ismernünk, hogy Kantnak ez a paradoxul hangzó tétele éppen annak pontos leírása, ami a proletariátus minden – funkcionálisan helyes – cselekvése következtében ténylegesen bekövetkezik.

Csak ha ezt beláttuk, leszünk abban a helyzetben, hogy áttekinthessük az eldologiasodott tudatstruktúrának és gondolati formájának, a magánvaló problémájának utolsó maradványát. Maga Friedrich Engels is könnyen félremagyarázható formában fejezte ki magát egy ízben ezzel kapcsolatosan. Annak az ellentétnek leírásakor, amely Marxot és őt a hegeli iskolától elválasztotta, így ír: „Fejünk fogalmát megint materialista módon fogtuk fel, mint a valóságos dolgok képmásait, nem pedig a valóságos dolgokat, mint az abszolút fogalom egyik vagy másik fokának képmásait." Kérdezni kell azonban, és Engels nemcsak, hogy kérdez, hanem válaszol is a következő lapon, méghozzá egészen abban az értelemben, amelyben mi: „. . . hogy a világot nem mint kész *dolgok* összességét kell felfogni, hanem mint *folyamatok* összességét . . ."[175] Ha azonban nincsenek dolgok – minek a „képmá-

175. Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM. 21. köt. 280–281.

sai" vannak a gondolkodásban? Lehetetlen itt még akár csak utalásszerűen is végigmenni a képmás- (visszatükrözés) elmélet történetén, habár csak ezáltal nyilvánulhatna meg ennek a problémának teljes hordereje. Mert a „képmás"-ról szóló tanításban objektiválódik elméletileg gondolkodás és lét, tudat és valóság – az eldologiasodott tudat számára – áthidalhatatlan dualitása. És *erről az álláspontról* nézve mindegy, hogy a dolgokat fogjuk-e fel a fogalmak képmásaiként, vagy a fogalmakat a dolgokéiként, mert ez a dualitás mindkét esetben logikailag leküzdhetetlenül rögzítődik. Kant nagyszabású és igen következetes kísérlete, mely a dualitás *logikai* leküzdésére irányult, a tudatnak általában az elméleti szféra megteremtésében megnyilvánuló, szintetikus funkciójáról szóló elmélete, nem eredményezhette a kérdés filozófiai megoldását, mert a dualitást csak a logikából távolította el, de jelenség és magánvaló dolog dualitásának formájában mint – megoldhatatlan – filozófia problémát megörökítette. Hogy Kantnak ezt a megoldását milyen kevéssé lehet filozófiai értelemben megoldásnak elismerni, tanításának sorsa jól megmutatja. Természetesen félreértés Kant ismeretelméletét szkepticizmusnak, agnoszticizmusnak interpretálni. Ennek a félreértésnek egyik gyökere azonban mégis magában a tanításban van – ha nem is közvetlenül a kanti logikában, de a logikának a metafizikához való viszonyában, a gondolkodásnak a léthez való viszonyában már igen. Itt csak azt kell megérteni, hogy minden kontemplatív magatartás, tehát minden „tiszta gondolkodás", mely valamely vele szemben álló objektum megismerését kell hogy céljául kitűzze, ezzel egyidejűleg szubjektivitás és objektivitás problémáját is felveti. A gondolkodás objektuma (mint szembeállított) valami, a szubjektumtól idegenné lesz, és ezzel felvetődik a probléma: összhangban van-e a gondolkodás a tárggyal? Minél „tisztább" kidolgozást nyert a gondolkodás megismerő jellege, minél „kritikusabb" lett a gondolkodás,

annál nagyobbnak és áthidalhatatlanabbnak tűnik fel a szakadék a „szubjektív" gondolkodási forma és a (létező) tárgy objektivitása között. Így – mint Kantnál – lehetségessé válik, hogy a gondolkodás tárgyát úgy fogjuk fel, mintha azt a gondolkodásformák „teremtették" volna. Ezzel azonban a lét problémája nincs megoldva, és amikor Kant ezt a problémát eltávolítja az ismeretelméletből, létrejön számára a filozófiai szituáció, amelyben elgondolt tárgyainak is valamiféle „valósággal" kell összhangban lenniök. Ezt a valóságot azonban – mint magánvaló dolgot – a „kritikailag" megismerhetőn kívülre helyezi. *Ennek* a valóságnak a vonatkozásában azonban (amelyik Kant számára is, mint etikája bizonyítja, a tulajdonképpeni, a metafizikai valóság) magatartása: szkepticizmus, agnoszticizmus marad; bármilyen kevéssé szkeptikus megoldást lelt is az ismeretelméleti objektivitás, a gondolkozás-immanens igazságtan.

Nem puszta véletlen tehát, hogy a legkülönfélébb agnoszticista irányzatok csatlakozást találtak Kanthoz (gondoljunk csak Maimonra vagy Schopenhauerra). Még kevésbé véletlen azonban az, hogy éppen Kant volt az a filozófus, aki megkezdte annak az elvnek, amelyik az ő szintetikus létrehozáselvével a legszögesebb ellentétben áll: Platón ideatanának a filozófiába való újbóli bevezetését. Mert az ideatan a legszélsőségesebb kísérlet, hogy a gondolkodás objektivitását, tárgyával való összhangját megmentsék, anélkül hogy az objektumok empirikus-materiális létében kellene meglelni ennek az összhangnak a mércéjét. Világos tehát, hogy az ideatan minden következetes alakjának egy olyan elvet kell felmutatnia, amely egyrészt a gondolkodást az ideák világának tárgyaival, másrészt ezeket az empirikus létezés tárgyaival összeköti (visszaemlékezés, intellektuális szemlélet stb.). Ezzel azonban a gondolkodás elmélete túllendül magán a gondolkodáson: lélektanná, metafizikává, történetfilozófiává lesz. Így a prob-

léma megoldása helyett a probléma megkettőzése vagy megháromszorozása következik be. És a probléma maga mindezek ellenére megoldatlan marad. Mert éppen az a belátás a hajtómotívuma minden, az ideatanhoz hasonló jellegű felfogásnak, hogy elvileg heterogén tárgyformák között elvi lehetetlenség a megegyezés, a „leképezhetőség" viszonya. Arra történik így vállalkozás, hogy bebizonyítsák: a gondolkodás tárgyaiban és magában a gondolkodásban ugyanazon végső lényegiség rejlik azok magjaként. Hegel ily módon nagyon helyesen jellemzi erről az álláspontról a visszaemlékezés tanának filozófiai alapmotívumát: abban az ember alapvető vonatkozása mitikusan kerül megjelenítésre, „mintha az igazság benne lenne, és csak arról volna szó, hogy az tudatosodjon"[176]. Hogyan lehetséges azonban a gondolkodás és a lét e végső szubsztanciájának azonosságát kimutatni? Hiszen amikor a gondolkodás és a lét a szemlélődő, kontemplatív viselkedés számára megjelenik, ez azokat – szükségszerűen – mint egymás vonatkozásában elvileg heterogéneket fogja fel. Éppen itt kell bekapcsolódnia a metafizikának, hogy nyílt vagy rejtett mitológiai közvetítéseken keresztül, valami módon újraegyesítse a gondolkodást és a létet, melyek szétválasztottsága nem csupán a „tiszta" gondolkodás kiindulópontját képezi, hanem ez a szétválasztottság – akarva vagy akaratlanul – mindvégig megmarad. És ez a helyzet a legcsekélyebb mértékben sem változik, ha a mitológiát megfordítják, és a gondolkodást az empirikus anyagi létből akarják magyarázni. Rickert a materializmust egy ízben fordított előjelű platonizmusnak nevezte. Joggal. Mert amíg a gondolkodás és a lét megőrzik régi, merev szembenállásukat, míg saját struktúrájukban és egymáshoz való kapcsolataik struktúrájában változatlanok maradnak, az a felfogás, hogy a gondolkodás az agy terméke, és ezért az empíria tárgyaival

176. Werke. II. 160.

összhangban van, ugyanolyan mitológia csupán, mint a visszaemlékezésről vagy az ideák világáról szóló tanítás. Mitológia, mert éppoly kevéssé képes arra, hogy az itt felmerülő specifikus problémákat ebből az elvből magyarázza meg. Arra kényszerül, hogy ezeket mint – megoldatlan – problémákat elkerülje, vagy „a régi" eszközökkel oldja meg őket, és a mitológiát csak mint az elemzetlen összkomplexum megoldási elvét hozza színre.[177] De – mint az eddigi fejtegetésekből bizonyára világos – éppoly kevéssé lehetséges ezt a különbséget valamiféle végtelen haladás segítségével kiiktatni a világból. Ennek során vagy látszatmegoldás jön létre, vagy a képmásszerűség, megváltozott formában, újra felmerül.[178]

Éppen az a pont, ahol a történelmi gondolkodás számára lelepleződik gondolkodás és lét összhangja, vagyis hogy mindkettő – közvetlenül, de pusztán csak közvetlenül – dologian merev struktúrával rendelkezik, éppen ez a pont kényszeríti rá a nem-dialektikus gondolkodásra ezt a megoldhatatlan kérdésfelvetést. Gondolkodás és (empirikus) lét egymással való merev szembeállításából következik egyrészt, hogy semmiképpen nem állhatnak egymással a leképezhetőség viszonyában, másrészt azonban, hogy a helyes gondolkodás kritériuma csak a leképezhetőség útján kereshető. Amíg az ember szemlélődő-

177. A polgári materializmus metafizikai jelentésének ez az elutasítása semmit sem változtat annak történeti értékelésén: ez a materializmus volt a polgári forradalom ideológiai formája, és mint ilyen, *gyakorlatilag aktuális* marad mindaddig, amíg a polgári forradalom (úgy is, mint a proletárforradalom mozzanata) időszerű marad. Vö. erről Moleschottról, Feuerbachról, az Ateizmusról írott cikkeimet (Rote Fahne. Berlin); mindenekelőtt azonban Lenin átfogó írását: A harcos materializmus jelentőségéről. Művei. 33. köt. Bp. 1953. 219–229.

178. Lask nagyon következetesen jár el, amikor magába a logikába bevezet egy előképszerű és egy leképzett régiót (Die Lehre vom Urteil). Bár – kritikusan – kikapcsolja a tiszta platonizmust, idea és valóság képmás-jellegű dualitását, ez azonban mégis logikailag feltámad nála.

kontemplatív magatartást tanúsít, viszonya mind saját gondolkodásához, mind az empíria őt körülvevő tárgyaihoz csupán valamiféle közvetlen viszony lehet. Mindkettőt – a történelmi valóság által megteremtett – kész mivoltában fogadja el. Mivel a világot csak megismerni akarja, nem pedig megváltoztatni, arra kényszerül, hogy mind a lét empirikus-anyagi merevségét, mind a fogalmak logikai merevségét mint valami elkerülhetetlent fogadja el, és mitológiai kérdésfelvetései nem arra irányulnak, hogy kiderítse, milyen konkrét talajon keletkezett ennek a két alapadottságnak a merevsége, milyen reális mozzanatok rejlenek bennük, melyek e merevség valamiféle felszámolásának irányába hatnak, hanem csupán arra, hogyan is lehetne ezeknek az adottságoknak a *változatlan lényegét* mint változatlant mégis összehozni, és *mint ilyet* megmagyarázni.

A megoldás, amelyet Marx Feuerbach-téziseiben ad, nem egyéb, mint a filozófia gyakorlativá változtatása. Ennek a gyakorlatinak azonban az objektív-strukturáló előfeltétele és visszája – mint már láttuk – a valóság „folyamatok komplexusa"-ként való felfogásában található, abban a felfogásban, hogy a történelem fejlődéstendenciái az empíria merev, dologi faktícitásaival szemben a történelemből magából kinövő, tehát semmiképpen nem túlnani, mégis magasabb rendű valóságot, az igazi valóságot képviselik. Ez így a képmáselmélet számára azt jelenti, hogy a gondolkodásnak, a tudatnak egyrészt a valóságra kell orientálódnia, hogy tehát az igazság kritériuma a valóságra való rálelésben áll. Másrészt azonban ez a valóság semmiképp nem azonos az empirikus-tényszerű léttel.

Ez a valóság nincs, ez a valóság lesz. Ez az alakulás kettős értelemben értendő. Egyrészt abban, hogy ebben az alakulásban, ebben a tendenciában, ebben a folyamatban a tárgy igazi lényege derül ki. Mégpedig abban az értelemben – gondoljunk

csak a felhozott, tetszés szerint szaporítható példákra –, hogy a dolgoknak ez a folyamatban való átalakulása valamennyi *konkrét* problémát, amelyeket a gondolkodás elé a létező dolgok paradoxiája állított, *konkrét* megoldáshoz juttat el. Annak felismerése, hogy lehetetlenség kétszer ugyanabba a folyóba lépni, csupán fogalom és valóság áthidalhatatlan ellentétének éles kifejezése, nem ad hozzá azonban semmi konkrétat a folyó megismeréséhez. Ezzel szemben az a felismerés, hogy a tőke, mint folyamat, csupán akkumulált, helyesebben szólva, akkumulálódó tőke lehet, a tőke egész sor konkrét és pozitív, tartalmi és módszertani problémájának konkrét és pozitív megoldását jelenti. Tehát csak ha filozófia és szaktudomány, módszertan és ténymegismerés – módszertani – dualitását leküzdjük, akkor nyílhat meg az út gondolkodás és lét dualitásának felszámolásához. Minden olyan kísérlet – mint amilyen sok ellenkező irányú törekvés ellenére Hegel kísérlete is volt –, amely arra irányul, hogy a léthez való minden konkrét vonatkozástól megszabadított gondolkodásban, a logikában próbálja dialektikusan leküzdeni a dualitást, kudarcra van ítélve. Mert minden tiszta logika platonikus: nem egyéb, mint a léttől eloldozott és ebben az eloldozottságban megmerevedett gondolkodás. Csak ha a gondolkodás mint valóságforma, mint az összfolyamat mozzanata jelenik meg, akkor küzdheti le dialektikusan a saját merevségét, akkor öltheti fel az alakulás jellegét.[179] Másrészt ez az alakulás egyidejűleg közvetítés múlt és jövő között. Csak éppen a konkrét, vagyis történeti múlt és az ugyanilyen konkrét, vagyis történeti jövő közötti közvetítés. Az a konkrét itt és most, amelyben folyamattá oldódik, nem elsikló, megfoghatatlan pillanat immár, nem illanó köz-

179. Tisztán logikai, tisztán módszertani vizsgálódások tehát csak azt a történelmi pontot jelölik meg, ahol éppen állunk: azt, hogy egyelőre képtelenek vagyunk arra, hogy valamennyi kategóriaproblémát mint az átalakuló történeti valóság problémáját fogjuk fel és mutassuk be.

vetlenség,[180] hanem a legmélyebb és legszerteágazóbb közvetítés mozzanata, a döntésé, az új születéséé. Míg az ember érdeklődése – szemlélődő, kontemplatív módon – *vagy* a múltra, *vagy* a jövőre irányul, mindkettő idegen létté merevedik, és szubjektum meg objektum között megjelenik a jelen áthatolhatatlan „káros tere". Csak amikor az ember képes már alakulásnak felfogni a jelent, felismerve benne azokat a tendenciákat, amelyeknek dialektikus ellentétéből a jövő megteremtésére képes, akkor lesz a jelen, a jelen, mint alakulás az *ember* jelenévé. Csak az képes a jelen konkrét igazságának megpillantására, aki arra hivatott és arra kész, hogy a jövőt beteljesítse. „Mert az igazság nem egyéb – írja Hegel –, mint hogy a tárgyiságban ne úgy viselkedjünk, mint valami idegenséggel szemben."[181] Ha azonban az alakulás igazsága nem más, mint a beteljesítendő, még nem létező jövő, az új a (tudatos segítségünkkel) magukat realizáló tendenciákban, akkor a gondolkodás képmásszerűségének kérdése mint teljességgel értelmetlen jelenik meg. Mert a gondolkodás helyességének kritériuma kétségtelenül a valóság. A valóság azonban nincs, csak lesz – és ehhez a gondolkodás is hozzájárul. Itt teljesedik be tehát a klasszikus filozófia programja: a genezis elve valóban a dogmatizmus leküzdése (különösen annak nagy történeti alakjában, a platóni képmástanban). De csak a konkrét (történelmi) alakulás képes arra, hogy egy ilyen genezis funkcióját betöltse. És ennek az alakulásnak a tudat (a proletariátus gyakorlativá lett osztálytudata) szükségszerű, nélkülözhetetlen, konstitutív alkotórésze. Gondolkodás és lét tehát nem abban az értelemben azonos, hogy egymásnak „megfelelnek", egymást

180. Vö. erről Hegel Fenomenológiáját (különösen Werke. 2. 73. kk.), ahol ezt a problémát még a legmélyebben tárgyalja, valamint Ernst Bloch tanát „az átélt pillanat sötétjéről" és „a még nem tudatos tudás"-ról szóló elméletét.

181. Werke. 12. 207.

„leképezik", hogy egymással „párhuzamosan" futnak vagy „egybeesnek" (mindezek a kifejezések csupán valamiféle merev dualitás rejtett formái), hanem abban áll azonosságuk, hogy ugyanannak a reális, történelmi dialektikus folyamatnak a mozzanatai. Az, amit a proletariátus tudata „leképez", nem egyéb tehát, mint a kapitalista fejlődés dialektikus ellentmondásából keletkező pozitív és új elem. Ennélfogva tehát olyasvalami, amit egyáltalán nem a proletariátus talál ki, vagy „teremt" a semmiből, sokkal inkább a fejlődési folyamat totalitásának szükségszerű következménye; ami azonban csak a proletariátus tudatába emelve, a proletariátus által gyakorlativá téve válik absztrakt lehetőségből konkrét valósággá. Ez az átalakulás azonban nem csupán formális, mert valamely lehetőség valósággá válása, valamely tendencia aktuálissá válása éppen a társadalom tárgyi átalakulását jelenti, mozzanatai funkcióinak megváltozását és ezzel valamennyi egyes tárgy mind strukturáló, mind tartalmi megváltozását.

Soha nem szabad azonban elfelejteni: *csak a proletariátus gyakorlativá lett osztálytudata* rendelkezik ezzel az átalakító funkcióval. Minden kontemplatív, csupán megismerő magatartás végül is kettős viszonyban áll tárgyával, és az itt megismert struktúrának valamely más magatartásba, tehát nem a proletariátus cselekvésébe való egyszerű bevitele – mert csak az osztály lehet gyakorlati az összfejlődéshez való viszonyában – szükségképpen új fogalmi mitológiához vezet, a klaszszikus filozófia Marx által már meghaladott álláspontjához való visszafordulást jelenti. Mert minden tisztán megismerő magatartáson megmarad a közvetlenség szeplője: vagyis végső soron mégis egy sor kész, folyamattá nem oldható tárggyal áll szemben. Dialektikus lényege csak a gyakorlatira irányuló tendenciában, a proletariátus cselekvéseire való irányulásában állhat. Abban, hogy kritikusan tudatában van ennek a minden nem-gyakorlati magatartásban benne rejlő, a közvetlen-

ségre irányuló tendenciának, és arra törekszik, hogy állandóan kritikusan tisztázza és megmutassa a közvetítéseket, a totalitáshoz mint folyamathoz, a proletariátus mint osztály cselekvéséhez való vonatkozásokat.

A gyakorlati jelleg keletkezése és valósággá válása a proletariátus gondolkodásában azonban szintén dialektikus folyamat. Ennek a gondolkodásnak az önkritikája nemcsak objektumának önkritikája, a polgári társadalom önkritikája, hanem ugyanakkor annak kritikai megfontolása is, hogy milyen mértékig nyilvánul meg ténylegesen saját gyakorlati lényege, hogy az igazi gyakorlat mely foka lehetséges objektíven és az objektíve lehetségesből mi valósult meg. Mert világos, hogy akármilyen helyes is a társadalmi jelenségek folyamatjellegének felismerése, akármilyen helyes is a társadalom merev dologisága látszatának leleplezése, *gyakorlatilag* ez nem szüntetheti meg e látszat „valóságát" a kapitalista társadalomban. Azokat a pillanatokat, ahol ez a felismerés valóban gyakorlatba csap-*hat* át, éppen a társadalmi fejlődésfolyamat határozza meg. Így a proletárgondolkodás először csupán *a gyakorlat elmélete,* hogy aztán fokozatosan (persze, gyakran ugrásszerűen) a valóságot átalakító *gyakorlati elméletté* változzon. E folyamat egyes szakaszai – melyeknek még csak vázlatos tárgyalása is lehetetlen itt – mutathatnák meg igazán világosan a proletár osztályöntudat dialektikus fejlődésének (a proletariátus osztállyá válásának) útját. Csak itt világosodnának meg az objektív, társadalmi-történelmi helyzet és a proletariátus osztálytudata közötti, intim, dialektikus kölcsönhatások; csak itt konkretizálódna igazán az a megállapítás, hogy a proletariátus a társadalmi fejlődésfolyamat azonos szubjektum-objektuma.[182]

182. A gyakorlat elméletének a gyakorlati elmélethez való viszonyával kapcsolatosan hadd utaljak Révai József érdekes cikkére a Kommunismus

Mert maga a proletariátus is csak akkor képes az eldologiasodás ily módon történő leküzdésére, ha valóban gyakorlati magatartást tanúsít. És ennek a folyamatnak a lényegéhez tartozik, hogy nem lehet valamennyi eldologiasodásforma felszámolásának egyszeri, egyedi aktusa, sőt, hogy tárgyak egész sora úgy tűnik majd fel, mintha ez a folyamat nagyjából-egészéből nem is érintette volna. Ez elsősorban a természetre vonatkozik. De társadalmi jelenségek egész sorával kapcsolatosan is sokatmondó, hogy dialektikussá válásuk más pályát fut be, mint azoké, amelyeken a történelmi dialektika lényegét, az eldologiasodás teremtette korlátok áttörésének folyamatát a korábbiakban megfigyelni és ábrázolni próbáltuk. Láttuk, hogy pl. a művészet egyes jelenségei rendkívül nagyfokú érzékenységet mutatnak a dialektikus változások minőségi lényegével szemben, anélkül hogy ezért a bennük megnyilvánuló, a bennük alakot öltött ellentétből lényegének és értelmének tudata kialakult volna vagy kialakulhatna. Ugyanakkor megfigyelhettük azt is, hogy a társadalmi lét más jelenségei a maguk belső ellentétét csupán absztraktul hordozzák magukban; vagyis hogy belső ellentétességük csupán más, központibb jelenségek belső ellentmondásának derivált, következményszerű jelensége, amiért aztán ez az ellentmondás is csak ezek közvetítésével jelentkezhet objektíve, és csak ezek dialektikája által lehet maga is dialektikussá (a kamat, szemben a profittal). Csak ezeknek az egyes jelenségkomplexusok dialektikus jellegére vonatkozó minőségi fokozatoknak a rendszere adja meg a kategóriáknak azt a konkrét totalitását, amely a jelen helyes megismerése számára szükséges lenne. Ezeknek a kategóriáknak a hierarchiája lenne ugyanakkor rendszer és történelem egységpontjának gondolati meghatáro-

1. évf. 46–49. számában (Das Problem der Taktik), anélkül hogy valamennyi elgondolásával egyetértenék.

zása is, Marx a kategóriákra vonatkozó, már érintett követelésének megvalósítása, miszerint „sorrendjüket éppenséggel az a vonatkozás határozza meg, amelyben a modern polgári társadalomban egymással állnak"[183].

Egy ilyen sorrend azonban minden tudatosan dialektikus gondolati építményben – nemcsak Hegelnél, már Proklosznál is – maga is dialektikus. A kategóriák dialektikus levezetése viszont megint csak nem lehet azonosnak megmaradó formák egyszerű egymásutánja vagy akár egymásból való következése; sőt – ha csak a módszer nem akar sémává merevedni –, a formák azonosnak megmaradó vonatkozása (a híres hármasság: tézis, antitézis és szintézis) sem funkcionálhat ennek során mechanikus egyformasággal. A dialektikus módszer ilyesfajta megmerevedése ellen – ami még Hegelnél is sok helyen megfigyelhető, epigonjainál azonban különösképpen – egyedül a marxi történelmi konkrétság jelent ellenőrzési lehetőséget és segítséget. Ebből a helyzetből azonban módszertanilag is le kell vonni valamennyi következtetést. Hegel[184] maga is különbséget tesz már pusztán negatív és pozitív dialektika között, ahol az utóbbin egy meghatározott tartalom megjelenése, egy konkrét totalitás világossá válása értendő. A kidolgozás során azonban majdnem mindenütt egyformaképpen a reflexiós meghatározásoktól a pozitív dialektikához vezető utat teszi meg Hegel, jóllehet pl. természetfogalma – mint „máslét", mint az eszme „önmagán-kívülléte"[185] – egyenesen kizár minden pozitív dialektikát. Alkalmasint itt található meg természetfilozófiája sokszorosan erőszakolt konstrukcióinak egyik módszertani oka. Habár Hegel történetileg maga is belátja olykor, hogy a természet dialektikája – ahol a szubjektumot, legalábbis az eddig elért fokon, képtelenség be-

183. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 173.
184. Enzyklopädie, 81. §.
185. Uo. 247. §.

vonni a dialektikus folyamatba – soha nem képes magasabbra emelkedni, mint a mozgás – az elfogulatlan szemlélő számára jelentkező – dialektikája. Így pl. hangsúlyozza,[186] hogy Zénón antinómiái a kanti antinómiák megismerési szintjéig emelkedtek, tehát itt lehetetlenségnek bizonyult a továbblépés. Ebből adódik a természet csupán objektív mozgásdialektikájának és a társadalmi dialektikának, amelyben a szubjektum is be van vonva a dialektikus kölcsönviszonyba, amelyben elmélet és gyakorlat egymás vonatkozásában lesz dialektikussá stb., szükségszerű, módszertani elválasztása. (Az, hogy a természet-*megismerés* fejlődése, mint társadalmi forma, a dialektika második típusának van alávetve, magától értetődik.) Amellett azonban a dialektikus módszer konkrét kiépítéséhez okvetlenül szükséges lenne a dialektika különböző típusainak konkrét ábrázolása. Itt pozitív és negatív dialektika, valamint szemlélet, képzet és fogalom szintjeinek hegeli megkülönböztetései (anélkül, hogy a terminológiához ragaszkodni kellene majd) csupán egynéhány különbségtípust jelölnek meg. A többiek számára világosan kidolgozott struktúraelemzések bőséges anyagát találjuk Marx gazdaságtani műveiben. Ezeknek a dialektikus formáknak mégoly utalásszerű tipológiája is messze túlmenne azonban ennek a tanulmánynak a keretein.

Még fontosabb azonban ezeknél a módszertani különbségeknél az, hogy még azok a tárgyak is, amelyek nyilvánvalóan a dialektikus folyamat középpontjában helyezkednek el, csak hosszan tartó folyamat során képesek levetni eldologiasodott formájukat. Folyamatban, melyben a hatalom megragadása a proletariátus által, sőt, még állam és gazdasági élet szocialista megszervezése is, csupán szakaszokat jelentenek, természetesen nagyon fontos szakaszokat, de nem magát a célhoz érkezést. És ezenfelül úgy látszik, mintha a kapitalizmus döntő

186. Werke. 13. 299. kk.

válságperiódusában az a tendencia uralkodna, mely az eldologiasodás még további fokozására, végső kiélezésére irányul. Körülbelül abban az értelemben, ahogyan azt Lassalle írta Marxhoz: „Az öreg Hegel azt szokta mondani: közvetlenül azelőtt, hogy valami minőségi új lép fel, a régi minőségi állapot – minden általa megtestesített különbségét és különösségét, melyet, míg életképes volt, tételezett, újra megszüntetve és önmagába visszavonva – a maga tisztán általános eredeti lényegében, egyszerű totalitásában koncentrálódik."[187] Másrészt helyes Buharinnak[188] az a megfigyelése is, miszerint a kapitalizmus felbomlásának korszakában csődöt mondanak a fetisizálódott kategóriák, s hogy szükségszerű az alapjukat képező „természeti formához" való viszonyulás. Ez a két nézet azonban csak látszólag áll egymással ellentmondásban: vagy pontosabban ez az ellentmondás: egyrészt az eldologiasodás formáinak fokozódó megüresedése – mondhatnánk, héjuk szétpukkanása a belső üresség feszítésének következtében –, az a tény, hogy egyre kevésbé képesek magukat a jelenségeket egyes jelenségekként, akár reflexiószerűen, kalkulatórikusan is megragadni, másrészt viszont egyidejűleg bekövetkező mennyiségi megszaparodásuk, a jelenségek egész felszínén való extenzív-üres kiterjeszkedésük, mindez éppen a maga ellentmondásosságában a hanyatló polgári társadalom pecsétjét viseli. És ennek az ellentétnek a növekvő kiéleződésével megnövekszik a proletariátus számára annak a lehetősége, hogy saját pozitív tartalmait hozza a megüresedett és szétpukkant burkok helyére, másrészt növekszik az a veszély is – legalábbis átmenetileg –, hogy ideológiailag a polgári kultúra e legüresebb és legtartalmatlanabb formáinak veti alá magát. A proletariátus tudatának viszonylatában szó sem lehet arról,

187. 1851. XII. 12-én kelt levele. Nachgelassene Briefe und Schriften. 3. köt. 1922. G. Mayer kiadása. 41.

188. Ökonomie der Transformationsperiode. Hamburg. 1922. 50. k.

hogy ez a fejlődés automatikusan funkcionáljon: a proletariátus számára fokozott mértékben érvényes, amit a régi, szemléleti-mechanikus materializmus nem tudott megérteni, nevezetesen, hogy az átalakulás és a felszabadulás csak saját tette lehet, „hogy a nevelőt magát is nevelni kell". Az objektív gazdasági fejlődés csak a proletariátusnak a termelési folyamatban betöltött helyét tudta megteremteni, amely ezt az álláspontot meghatározta; csak a társadalom megváltoztatásának lehetőségét és szükségességét adhatta a proletariátus kezébe. Maga az átalakulás azonban a proletariátus – szabad – tette lehet csupán.

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS FUNKCIÓVÁLTÁSA

A budapesti Történelmi Materializmus Kutatóintézetének megnyitóján tartott előadás

A kivívott győzelem a proletariátus magától értetődő feladatává teszi, hogy a szellemi fegyvereket, amelyek segítségével osztályharcában mindmáig helyt állt, a lehetőség határáig tökéletesítse. A történelmi materializmus természetesen e fegyverek első sorába tartozik.

Az elnyomatás idején a történelmi materializmus egyike volt a proletariátus legerőteljesebb harci eszközeinek, és természetes, hogy a proletariátus most magával viszi egy olyan korba, amelyben a társadalom és ezen belül a kultúra újjáépítésére készül. Már ezért is létre kellett hozni ezt az Intézetet, melynek feladata, hogy a történelmi materializmus módszerét a történettudomány egészére alkalmazza. Az eddigi állapottal szemben, amelyben a történelmi materializmus nagyszerű harci eszköz volt ugyan, a tudomány álláspontjáról nézve azonban nem jelentett sokkal többet puszta programnál, annak megjelölésénél, hogyan kellene történelmet írni. Ránk most az a feladat is hárul, hogy az egész történelmet valóban újraírjuk, a történelmi materializmus szemszögéből osztályozva, csoportosítva és értékelve a múlt eseményeit. Meg kell kísérelnünk, hogy a történelmi materializmust a konkrét tudományos kutatás módszerévé, a történettudomány módszerévé tegyük.

Itt azonban felvetődik a kérdés, miért csupán most vált e

kísérlet lehetségessé. A dolgok felületes szemléletéből az a válasz adódhatna, hogy a történelmi materializmus tudományos módszerré tételének kora csak azért jött el éppen most, mert a proletariátus most ragadta meg a hatalmat, s került birtokába azoknak a fizikai és szellemi erőknek, amelyek nélkül ez a cél nem érhető el, és amelyeket a régi társadalom sohasem bocsátott volna rendelkezésére. Csakhogy e követelmény mögött mélyebb motívumok is rejlenek, mint a nyers hatalmi tényező, amely a proletariátust ma materiálisan képessé teszi, hogy a tudományt saját mértéke szerint szervezze meg. E mélyebb motívumok a legszorosabban összefüggnek azzal a mélyreható funkcióváltással, amelyet a proletárdiktatúra ténye, tehát az a tény, hogy a proletariátus az osztályharcot immár felülről lefelé és nem alulról fölfelé vívja, e proletariátus valamennyi szervében, egész gondolat- és érzésvilágában, osztályhelyzetében és osztálytudatában előidézett. Ma, amikor ezt a Kutatóintézetet megnyitjuk, e motívumokat feltétlenül meg kell világítanunk.

Mi volt a történelmi materializmus? Kétségkívül tudományos módszer, amely arra szolgált, hogy a múlt eseményeit igazi lényegükben értsük meg. Ám a burzsoázia történettudományi módszereivel ellentétben a történelmi materializmus egyszersmind arra is képessé tesz bennünket, hogy a jelent a történelem szemszögéből, tehát tudományosan szemléljük, hogy ne csak a felszín jelenségeit vegyük észre benne, hanem azokat a mélyebb történelmi hajtóerőket is, amelyek az eseményeket valóban mozgatják.

A történelmi materializmus ennélfogva sokkal nagyobb értékkel bírt a proletariátus számára, mint egy pusztán tudományos kutatási módszer. A legfontosabbak egyike volt valamennyi harci eszköze között. Nem jelentette-e a proletariátus osztályharca egyszersmind osztálytudatának ébredését is? Ám a proletariátus öntudatra ébredése mindenütt a valóságos

helyzet, a ténylegesen fennálló történelmi összefüggések megismerésének következménye volt. Éppen ez az, ami a proletariátus osztályharca számára sajátos helyet jelöl ki minden más osztályharc között: legélesebb fegyverét ténylegesen az igazi tudomány kezéből, a valóság világos átlátásától kapja. Míg a múlt osztályharcaiban a legkülönbözőbb ideológiák, a „hamis tudat" vallásos, erkölcsi és más formái voltak mértékadóak, a proletariátus osztályharca, az utolsó elnyomott osztály szabadságharca a kendőzetlen igazság felmutatásában lelte meg csatakiáltását és egyszersmind legerőteljesebb fegyverét. A történelmi materializmus tehát a történelmi események igazi hajtóerőinek felmutatása révén, a proletariátus osztályhelyzete következtében, harci eszközzé vált. Legfontosabb feladata, hogy pontos ítéletet hozzon a tőkés társadalmi rendről, hogy leleplezze a tőkés társadalmi rend lényegét. A proletariátus osztályharcában ezért a történelmi materializmus mindig arra szolgált, hogy valahányszor a burzsoázia mindenféle ideológiai eszköz segítségével megszépítette és elkendőzte a valóságos helyzetet, az osztályharc állását, a tudomány hideg sugárzásával világítsa át az ideologikus burkokat, megmutassa, miben és milyen mértékben voltak ezek hamisak, félrevezetőek, az igazságnak ellentmondóak. Így a történelmi materializmus legfontosabb funkciója nem állhatott a tiszta tudományos megismerésben, hanem csakis abban, hogy maga is cselekvés volt. A történelmi materializmus nem volt öncél, azért volt, hogy a proletariátusnak sikerüljön tisztába jönnie körülményeivel, hogy e körülmények világos ismeretében helyesen, osztályhelyzetének megfelelően tudjon cselekedni.

A kapitalizmus korszakában tehát a történelmi materializmus harci eszköz volt. Az ellenállás, amelyet a polgári tudomány tanúsított vele szemben, távolról sem volt egyszerű korlátoltság; ellenkezőleg, a polgári történetírásban a burzsoázia helyes osztályösztöne fejeződött ki. Mert a történelmi mate-

rializmus elismerése a burzsoázia számára egyenesen az öngyilkosságot jelentette volna. Ha a burzsoázia bármely képviselője elismerte volna a történelmi materializmus tudományos igazságát, akkor ezzel elvesztette volna osztálytudatát s vele az erőt is, amelyre szüksége van, hogy saját osztályának érdekeit helytállóan tudja képviselni. Másfelől éppilyen öngyilkosság lett volna a proletariátus számára, ha megáll a történelmi materializmus tudományos jellegének felismerésénél, ha a történelmi materializmusban csupán a megismerés eszközét látja. A proletár osztályharc lényege éppen abban határozható meg, hogy számára teória és praxis egybeesnek, hogy itt a megismerés átmenetek nélkül cselekvéshez vezet.

A burzsoázia fennállása feltételezi, hogy tagjai sohasem szereznek világos képet osztályuk létezésének társadalmi feltételeiről. A XIX. század történetére vetett pillantás megmutatja a burzsoázia hanyatlása és önismeretének fokozatos érvényrejutása közti mély és állandó párhuzamosságot. A XVIII. század végén a burzsoázia ideológiailag erős és töretlen volt. Az volt még a XIX. század elején is, amikor ideológiáját, a polgári szabadság és demokrácia gondolatát még nem ásta alá a gazdaság természettörvényként érvényesülő automatizmusa, amikor a polgárság még reménykedett – és jóhiszeműen reménykedhetett – abban, hogy ez a demokratikus, polgári szabadság, a gazdaságnak ez a korlátlan uralma egy napon az emberiség megváltásához vezet.

Nemcsak az első polgári forradalmak történetét – legerősebben a nagy francia forradalmat – hatja át e hit ragyogása és pátosza, de ez kölcsönzi a polgári osztály nagy tudományos megnyilatkozásainak, például Smith és Ricardo gazdaságtanának az elfogulatlanságot és az erőt az igazság keresésére, a megismert igazság leplezetlen kimondására.

A polgári ideológia története e hit, a társadalom polgári társadalommá alakítása világmegváltó küldetésébe vetett hit

megrendülésének története. Sismondi válságelméletétől és Carlyle társadalomkritikáitól kezdve a polgári ideológia önfelbomlasztása egyre gyorsuló ütemben megy végbe. Az antagonisztikus uralkodó osztályok kölcsönös bírálata, amely a felemelkedő kapitalizmus feudális-reakciós kritikájával kezdődött, mindinkább a burzsoázia önkritikájává válik, hogy aztán mint a burzsoázia rossz lelkiismerete, egyre inkább az elhallgattatás és eltitkoltatás sorsára jusson. „A burzsoázia helyesen látta meg – mondja Marx –, hogy az összes fegyverek, amelyeket a feudalizmus ellen ő kovácsolt, őellene fordították élüket, hogy az összes művelődési eszközök, amelyeket a feudalizmus ellen kovácsolt, fellázadtak az ő saját civilizációja ellen, hogy az összes istenek, amelyeket teremtett, elpártoltak tőle."[1]

Ezért az osztályharc nyíltan kifejezett gondolata kétszer jelenik meg a polgári ideológia történetében. Meghatározó szerepe van a polgári ideológia „heroikus" korszakában, a társadalom fölötti uralomért vívott energikus harcában (különösen Franciaországban, ahol a politikai-ideológiai küzdelmek a legkiélezettebbek voltak), és visszatér a válság és felbomlás utolsó periódusában. A nagy munkaadószervezetek szociális teóriája például gyakran egy nyíltan, sőt cinikusan kimondott osztályharc álláspontján van. A kapitalizmus utolsó, imperialista szakasza általában véve olyan módszerekben nyilvánul meg ideológiailag, amelyek szétszaggatják az ideologikus burkokat, amelyek a burzsoázia uralkodó rétegeiben egyre erőteljesebben érlelik az igényt, hogy nyíltan kimondják azt, „ami van". (Gondoljunk a totális állam ideológiájára az imperialista Németországban, vagy arra, hogy a háborús és a háború utáni gazdálkodás kényszerítette a burzsoázia teoretikusait,

1. Marx: Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. MEM. 8. köt. 143. k.

hogy a gazdasági formákban ne csak tisztára fetisisztikus viszonyokat lássanak, hanem szembenézzenek a gazdaság és az emberi szükségletkielégítés összefüggésével stb.) Nem mintha ezáltal valóban sikerült volna áttörni a korlátokat, amelyeket a termelési folyamatban betöltött helye szab ki a burzsoáziára, mintha a burzsoáziának most már, a proletariátushoz hasonlóan, módja volna a fejlődés valóságos hajtóerőinek valóságos ismeretéből kiindulni. Ellenkezőleg. A részproblémák vagy részszakaszok világos felismerése csak még erőteljesebben juttatja kifejezésre a totalitással szembeni vakságot. Mert egyrészt ez a „világos felismerés" csak „belső használatra" szolgáló „világos felismerés"; a burzsoáziának ugyanaz a haladottabb csoportja, amelyik világosabban lát keresztül az imperializmus gazdasági összefüggésein, mint nem egy „szocialista", nagyon pontosan tudja, hogy módfelett veszedelmes volna felismeréseinek elterjedése akár saját osztályának nagy részében, hát még az egész társadalomban. (Gondoljunk arra a történelemmetafizikára, amely az imperializmus hatalmi elméleteit szokta kísérni.) De ha emögött részben tudatos csalás rejlik is, másrészt mégsem egyszerű csalásról van szó. Vagyis, a részleges gazdasági tényösszefüggések „világos felismerésének" összekapcsolása az állam, társadalom és a történelmi fejlődés egészének fantasztikus és zabolátlanul metafizikai szemléletével a burzsoázia tudatosabb rétege számára is szükségszerűen következik osztályhelyzetéből. Míg azonban az osztály felemelkedésének idején a társadalom megismerhetőségének korlátai még homályosak voltak, nem váltak tudatossá, a polgári társadalom objektív szétesése ma az ideologikusan összekapcsolt nézetek teljes inkoherenciájában és összeegyeztethetetlenségében tükröződik.

Ebben már kifejezést nyer a polgári társadalom – nagyrészt öntudatlan és semmiképpen sem bevallott – ideológiai fegyverletétele a történelmi materializmus előtt. Mert a most kidol-

gozott gazdaságtan már nem tisztán a burzsoázia talaján fejlődik, mint valamikor a klasszikus gazdaságtan. Éppen az olyan országokban, mint Oroszország, ahol a tőkés fejlődés viszonylag későn vette kezdetét, ahol tehát megvolt a teoretikus megalapozás közvetlen szükséglete, mutatkozott meg, hogy az így keletkezett teória erősen „marxista" jelleget visel (Sztruve, Tugan-Baranovszkij stb.). De ugyanez a jelenség egyidejűleg Németországban (például Sombart esetében) és más országokban is megmutatkozott. És a hadigazdálkodás, a tervgazdaság elmélete e tendencia állandó erősödését jelzik.

Egyáltalában nincs ellentmondásban ezzel, hogy egyidejűleg – nagyjából Bernsteintől kezdve – a szocialista elmélet egy része mind erősebben polgári befolyás alá kerül. Mert a világosan látó marxisták már akkor felismerték, hogy nem a mozgalmon belüli irányzatok vitájáról volt szó. Akárhogyan ítéljük is meg a proletariátus álláspontjáról ezt a kérdést, vezető „elvtársak" egyre gyakrabban előforduló nyílt átpártolását a burzsoázia táborához (Briand–Millerand, Parvus–Lensch esetei csak a legkirívóbb példák), a burzsoázia álláspontjáról mindez azt jelenti, hogy ez az osztály többé nem tudja pozícióját saját erejéből ideológiailag megvédelmezni. Azt jelenti, hogy nemcsak a proletariátus táborából átpártolt szökevények személyére van szüksége, hanem, és ez itt a döntő tényező, a proletariátus – persze eltorzítva átvett – tudományos módszerét sem nélkülözheti. Az elméleti renegátok fellépése Bernsteintől Parvusig a proletariátuson belüli ideológiai válság jele ugyan, de egyszersmind a burzsoázia kapitulációját is jelenti a *történelmi materializmus előtt.*

Mert a proletariátus vereséget mért a kapitalizmusra, amikor a polgári társadalmat önmaga megismerésére kényszerítette, ami elkerülhetetlen következetességgel kellett hogy megmutassa e társadalom belső problematikusságát. A *gazdasági harccal párhuzamos harc folyt a társadalom tudatáért. A tár-*

sadalom öntudatra ébredése azonban egyet jelent a társadalom vezetésének lehetőségével. A proletariátus nemcsak a hatalmi szférában viszi győzelemre osztályharcát, hanem a társadalmi tudatért vívott harcban is: az utolsó ötven-hatvan év óta egyre erőteljesebben felbomlasztja a polgári ideológiát, és kifejleszti a saját tudatát mint az egyedül mértékadó társadalmi tudatot.

A tudatért, a társadalom vezetéséért vívott küzdelem legfontosabb harci eszköze a történelmi materializmus. A történelmi materializmus ennélfogva éppen úgy a tőkés társadalom kibontakozásának és felbomlásának függvénye, mint minden egyéb ideológia. Polgári oldalról ezt a tényt gyakran kihasználták a történelmi materializmussal szemben. Közismert és a polgári tudomány szemében döntő érv a történelmi materializmus igazsága ellen, hogy önmagára is alkalmazni kell. Feltételezve, hogy helyes az a tanítása, amely szerint az összes úgynevezett ideológiai képződmény a gazdasági viszonyok függvénye, ő maga (mint a harcoló proletariátus ideológiája) ugyancsak nem lehet más, mint ilyen ideológia, mint a tőkés társadalom függvénye. Azt hiszem, elfogadhatjuk ennek az ellenvetésnek részleges érvényességét, anélkül hogy elismerése által a történelmi materializmus tudományos jelentősége törést szenvedne. Lehetséges és szükséges is, hogy a történelmi materializmust önmagára alkalmazzuk, de ez mégsem fog teljes relativizmushoz vezetni; ahhoz a következtetéshez semmiképp, hogy a történelmi materializmus nem a helyes történettudományi módszer. A történelmi materializmus tartalmi igazságai olyan jellegűek, amilyeneknek Marx a klaszszikus nemzetgazdaságtan igazságait tekintette: egy meghatározott társadalmi és termelési renden belüli igazságok. Mint ilyeneket, de csak mint ilyeneket, feltétlen érvényesség illeti meg őket. De ez nem zárja ki olyan társadalmak eljövetelét, amelyekben – társadalmi struktúrájuk lényegéből következően

– más kategóriák, más igazságösszefüggések fognak érvényesülni. Milyen eredményre jutunk hát? Mindenekelőtt a társadalmi feltételek után kell kérdeznünk, amelyek érvényességet adnak a történelmi materializmus tartalmainak, mint ahogy Marx is a klasszikus nemzetgazdaságtan érvényességének társadalmi és gazdasági előfeltételeit vizsgálta.

A választ ugyancsak Marxnál találhatjuk meg. A történelmi materializmus klasszikus formájában (amely sajnos csupán vulgarizálva ment át a köztudatba) *a tőkés társadalom önmegismerése.* Mégpedig nemcsak az imént vázolt ideológiai értelemben. Ellenkezőleg, maga az ideológiai probléma nem egyéb, mint az objektív gazdasági tényállás gondolati kifejezése. Ebben az értelemben a történelmi materializmus döntő eredménye az, hogy a kapitalizmus totalitását és mozgatóerőit, melyeket a polgári osztály tudományának nyers, absztrakt, történelmietlen és külsődleges kategóriáival nem lehet megragadni, saját fogalmukra hozza. A történelmi materializmus tehát mindenekelőtt a polgári társadalomnak és gazdasági struktúrájának elmélete. „Az elméletben azonban – mondja Marx – feltesszük, hogy a tőkés termelési mód törvényei a maguk tisztaságában érvényesülnek. A valóságban ez mindig csak megközelítően van így; de a megközelítés annál nagyobb, mennél fejlettebb a tőkés termelési mód, és mennél inkább kiküszöbölődik korábbi gazdasági viszonyok maradványaival való szennyeződése és összefonódása."[2] Ez az elméletnek megfelelő állapot abban mutatkozik meg, hogy a gazdaság törvényei egyrészt az egész társadalom fölött uralkodnak, másrészt pedig képesek „tiszta természettörvény"-ként, tisztán gazdasági hatalmuk révén, tehát gazdaságon kívüli tényezők segítségül hívása nélkül érvényesülni. Marx a kapitalista és a prekapitalista társadalom e különbségét gyakran és a legna-

2. A tőke. 3. 1961. 188. k.

gyobb élességgel hangsúlyozza, különösen a keletkező, társadalmi érvényesüléséért harcoló és a társadalom fölött már uralkodó kapitalizmus különbségéről szólva: „... a munka kínálatának és keresletének törvénye ... – mondja – ... a gazdasági viszonyok néma kényszere megpecsételi a tőkés uralmát a munkás felett. *Gazdaságon kívüli*, közvetlen erőszakot *még mindig* alkalmaznak ugyan, de csak *kivételképpen*. Amikor a dolgok a szokásos mederben folynak, a munkást rá lehet bízni »a termelés természeti törvényeire« ... *Másképp van ez a tőkés termelés történelmi keletkezésénél.*"[3]

A (természetesen csak tendenciaként, de minden elméletet döntően meghatározó tendenciaként adott) „tiszta" tőkés társadalomnak ebből a struktúrájából következik, hogy a társadalmi struktúra különböző mozzanatai önállósulhatnak egymással szemben, és mint ilyenek tudatosulhatnak, és kell is tudatosulniuk. Az elméleti tudományok nagy fellendülése a XVIII. század végén és a XIX. század elején, a klasszikus politikai gazdaságtan Angliában és a klasszikus filozófia Németországban e részrendszerek, a polgári társadalom struktúrájában és fejlődésében elkülönülő mozzanatok önállóságának tudatát jelzi. Gazdaság, jog és állam itt mint *önmagukba zárt* rendszerek jelennek meg, amelyek önhatalmuknál fogva, önmagukban rejlő törvényszerűségükkel, az egész társadalmat uralják. Ha tehát egyes tudósok, például Andler, megkísérlik bebizonyítani, hogy a történelmi materializmus minden egyes igazságát már a Marx és Engels előtti tudomány felfedezte, akkor elmennek a dolog lényege mellett, és még abban az esetben sem lenne igazuk, ha érvelésük minden részletkérdésben helytálló volna; noha természetesen nem az. Mert a történelmi materializmus *módszertanilag* korszakalkotó tette éppen abban állt, hogy felismerte: e látszólag teljesen független,

3. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 690. (Kiemelés – L. Gy.)

zárt és autonóm rendszerek egy átfogó egész puszta mozzanatai, hogy látszólagos önállóságukat meg lehet szüntetni.

Az önállóság látszata mégsem puszta „tévedés", amelyet a történelmi materializmus egyszerűen „helyesbít"; ellenkezőleg, a tőkés társadalom objektív struktúrájának gondolati, kategoriális kifejeződése. Megszüntetni a látszatot, túllépni rajta, annyit jelent tehát, mint – gondolatilag – túllépni a tőkés társadalmon, mint a tőkés társadalom megszüntetését a gondolkodás siettető erejével előlegezni. De éppen ezért a részrendszerek megszüntetett önállósága megőrződik a helyesen megismert egészben. Vagyis, kölcsönös önállótlanságuk, az össztársadalom gazdasági struktúrájától való függésük helyes ismeretéhez szerves lényegi jegyükként tartozik hozzá a felismerés, hogy önállóságuk, lezártságuk és öntörvényűségük „látszata" szükségszerű megjelenési formájuk a tőkés társadalomban.

A prekapitalista társadalomban a gazdasági folyamat egyes mozzanatai (mint például a kamatozó tőke és maga a javak termelése) egyrészt tökéletes, absztrakt elszigeteltségben maradnak egymástól, amely sem közvetlen, sem a társadalmi tudatba emelhető kölcsönhatást nem enged meg. Másrészt e mozzanatok közül egyesek – az ilyen társadalmi struktúrákon belül – mind egymással, mind az ökonómiai folyamat gazdaságon kívüli mozzanataival minden szempontból elválaszthatatlan egységet alkotnak (például kézművesség és mezőgazdaság a jobbágytelken vagy adó és járadék az indiai jobbágyságban stb.). A kapitalizmusban ezzel szemben a társadalmi struktúra valamennyi mozzanata dialektikus kölcsönhatásban van a többivel. Látszólagos önállóságuk, autonóm rendszerekké gubódzásuk, öntörvényűségük fetisisztikus látszata – mint a kapitalizmus szükségszerű megjelenési módja a polgárság álláspontjáról – a helyes és tökéletes megismerésükhöz vezető út szükségszerű átmeneti pontjának bizonyul. Csak az önálló-

sulási tendenciák valóságos végiggondolása – amire a polgári tudomány természetesen még legjobb korszakaiban sem volt képes – teszi lehetővé, hogy megértsük e mozzanatok kölcsönös függőségét, hozzá- és alárendelődésüket a társadalom gazdasági struktúrája totalitásának. A marxizmus szemléletmódját például, amely a tőkés gazdaság problémáit már nem az egyes tőkés, hanem az osztályok álláspontjáról tekinti, egyrészt szubjektíven, tantörténetileg csak a tisztán tőkés állásfoglalás folytatásaként és dialektikus átcsapásaként lehetett elérni. Másrészt az itt felismert tény, hogy a jelenségek „természettörvények"-nek engedelmeskednek, tehát tökéletesen függetlenek az emberi akarattól, megismeréstől és céltételezéstől, egyben objektív előfeltétele is annak, hogy a materialista dialektika feldolgozhassa őket. Az olyan problémák, mint például a felhalmozás vagy az átlagprofitráta problémája, de az állam, illetve a jog és az egész gazdaság viszonyának problémája is teljesen világosan mutatják, hogy ez az önmagát szüntelenül leleplező látszat a történelmi materializmus megalkotásának és alkalmazhatóságának történelmi-módszertani előfeltétele.

Nem véletlen tehát – nem is lehet másképpen a társadalomra vonatkozó valódi igazságoknál –, hogy a történelmi materializmus mint tudományos módszer a XIX. század közepén alakult ki. Mert nem véletlen, hogy a társadalmi igazságokra mindig akkor bukkannak rá, amikor egy korszak lelke nyilatkozik meg bennük; annak a kornak a lelke, amelyben a módszernek megfelelő valóság megtestesül. A történelmi materializmus, mint már kifejtettük, a tőkés társadalom önmegismerése.

Az sem véletlen, hogy a nemzetgazdaságtan mint önálló tudomány csak a tőkés társadalomban jött létre. Nem véletlen, mert a tőkés társadalom áru- és cseregazdasági szervezete révén a gazdasági életnek olyan önálló, magában zárt és imma-

nens törvényszerűségeken nyugvó jelleget kölcsönzött, amilyet a megelőző társadalmak nem ismertek. Ezért áll a nemzetgazdaságtan a maga törvényeivel minden tudomány közül a természettudományhoz a legközelebb. A gazdasági rendszer, amelynek lényegét és törvényeit kutatja, jellegében, tárgyiságának felépítésében ténylegesen rendkívül közel kerül ahhoz a természethez, amellyel a fizika, a természettudomány foglalkozik. Olyan összefüggésekkel foglalkozik, amelyek tökéletesen függetlenek az ember sajátosan emberi mivoltától, minden antropomorfizmustól – legyen az vallási, etikai, esztétikai vagy más természetű –: ezekben az összefüggésekben az ember csak mint absztrakt szám, mint valami számokra, számszerű összefüggésekre visszavezethető dolog jelenik meg; ahol ezek fennállnak, ott – Engels szavaival – a törvények csak megismerhetők, de nem hajthatók az ember uralma alá. Mert e törvények olyan összefüggésekre vonatkoznak, amelyek között – megint csak Engels szavaival – a termelők elvesztették a hatalmat saját társadalmi életfeltételeik fölött; amelyek, a társadalmi életfeltételek eltárgyiasodása, eldologiasodása következtében, tökéletes autonómiára tettek szert, saját életüket élik, és önálló, önmagukba zárt, értelmét önmagában hordó rendszerré szerveződtek.

Ezért nem véletlen, hogy éppen a tőkés társadalmi rend vált a történelmi materializmus alkalmazásának klasszikus talajává.

Mint tudományos módszer, a történelmi materializmus magától értetődően alkalmazható a korábbi, a kapitalizmust megelőző korszakokra is. Alkalmazták is, méghozzá részben sikerrel; legalábbis igen érdekes eredményekre vezetett. De ha a történelmi materializmust a prekapitalista korszakokra alkalmazzuk, fel kell figyelnünk egy igen lényeges és fontos módszertani nehézségre, amelyre a kapitalizmus fölötti bírálata során nem derült fény.

Erről a nehézségről Marx főművének számtalan helyén említést tett; Engels azután egészen világosan kimondta *A család eredeté*-ben: a civilizáció és a megelőző korok közötti strukturális különbségről van szó. Engels itt nagyon határozottan kiemeli, hogy „amíg a termelést ezen az alapzaton folytatják, addig nem is nőhet a termelők feje fölé, nem hozhat létre velük szemben kísérteties idegen hatalmakat, amint ez a civilizációban szabályszerűen és elkerülhetetlenül megtörténik". Mert ott „a termelők elvesztették az uralmat az életkörük össztermelése felett... Termékek és termelés a véletlen hatalma alá kerülnek. De a véletlen, az csak egyik pólusa egy összefüggésnek, melynek másik pólusát szükségszerűségnek hívják."[4] S a továbbiakban Engels kimutatja, hogy az így keletkező társadalmi struktúrából „természettörvények" formájában következik e társadalmi struktúra tudata. A véletlen és szükségszerűség dialektikus kölcsönhatása, tehát a gazdaság egyeduralmának klasszikus ideológiai formája abban a mértékben erősödik, ahogy a társadalmi folyamatok kiszabadulnak az emberi ellenőrzés alól és önállósulnak.

A társadalom alávetése a társadalmi természettörvények uralmának legtisztább, sőt, azt lehet mondani, egyedül tiszta formájában a tőkés termelésben valósul meg. A kapitalizmusban beteljesülő civilizációs folyamat világtörténelmi küldetése: uralmat szerezni a *természet* fölött. Az emberek életében „vak" hatalmakként uralkodó társadalmi „természettörvények" („vakon" érvényesülnek akkor is, ha „racionalitásuk" tudatosul, sőt, tulajdonképpen akkor a legerőteljesebben) funkciója az, hogy alávessék a természetet a társadalmiasítás kategóriáinak – és a történelem folyamán be is töltötték ezt a funkciót. Ez mégis hosszadalmas és visszaesésekkel terhes fo-

4. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 153. k.

lyamat volt. Tartama alatt, vagyis abban az időben, amikor ezek a társadalmi „természeti hatalmak" *még nem* érvényesültek, a természeti viszonyok magától értetődően meg kellett hogy őrizzék elsődlegességüket mind az ember és a természet közti „anyagcserében", mind pedig az emberek egymás közti társadalmi viszonyaiban, uralkodniuk kellett az emberek társadalmi létén és vele a formákon, amelyekben a lét gondolatilag, érzelmileg stb. kifejeződik (vallás, művészet, filozófia stb.). „Mindazokban a formákban – mondja Marx –, amelyekben a földtulajdon uralkodik, a természeti vonatkozás még uralkodó. Azokban, amelyekben a tőke uralkodik, a társadalmilag, történelmileg megalkotott elem az uralkodó."[5] Engels egy Marxhoz írott levelében még határozottabban fejezi ki ezt a gondolatot: „Ez éppen azt bizonyítja, hogy ezen a fokon a termelés jellege kevésbé döntő, mint a törzsön belüli, ősi, vér szerinti kötelékek és a nemek közti kölcsönös függőség felbomlásának mértéke."[6] Úgyhogy véleménye szerint például a monogámia az első családforma, amely „nem természeti, hanem gazdasági feltételeken alapult"[7].

Természetesen hosszadalmas folyamatról van szó, amelyen belül az egyes szakaszok nem határolhatók el mechanikusan egymástól, hanem cseppfolyós módon átmennek egymásba. De a folyamat iránya világos: „A természeti korlátok visszaszorítása"[8] minden területen; amiből – *e contrario* és jelenlegi problémánk számára – az következik, hogy e természeti korlátok valamennyi prekapitalista társadalmi formában megvoltak, és döntően befolyásolták az emberek minden társadalmi

5. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 172.

6. 1882. 12. 8. – Marx–Engels Briefwechsel (Levelezés). Berlin. 1949. 4. 690.

7. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 61.

8. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 479.

megnyilvánulásformáját. Marx és Engels ezt a tényt a sajátosan gazdasági kategóriák vonatkozásában olyan sokszor és olyan meggyőzően fejtették ki, hogy itt meg kell elégednünk munkásságukra való egyszerű utalással. (Gondoljunk például a munkamegosztás fejlődésére, a többletmunka formáira, a földjáradék formáira stb.) Engels számos helyen hozzáfűzi még, hogy téves dolog a társadalmi fejlődés primitív fokain mai értelemben vett jogról beszélni.[9]

Még döntőbb azonban e strukturális különbség szerepe azokon a területeken, amelyeket Hegel az objektív szellem társadalmi, tisztán emberek közti viszonyokat alakító formáival (gazdaság, jog, állam) szemben abszolút szellemnek nevezett.[10] Mert ezekben a formákban (művészet, vallás, filozófia) nagyon lényeges, noha különböző pontokon az embernek a természettel – mégpedig mind a környező, mind pedig az emberben magában lakozó természettel – való konfrontációja valósul meg. Természetesen ezt a megkülönböztetést sem szabad mechanikusan felfognunk. A természet társadalmi kategória. Vagyis, mindig társadalmi tényezők határozzák meg, hogy mi számít a társadalmi fejlődés meghatározott fokán

9. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 177., 277. stb.

10. Félreértések elkerülése céljából jegyezzük meg mindjárt, hogy először is a hegeli megkülönböztetést csak mint a két terület világos elhatárolását említettük fel, és semmiképpen sem áll szándékunkban a szellemről szóló (egyébként rendkívül problematikus) tanítást alkalmazni. Másodszor, magával Hegellel kapcsolatban is téves dolog a szellem fogalmának pszichológiai vagy metafizikai jelentést tulajdonítani. Hegel a szellemet a tudatnak és tárgyának egységeként határozza meg, ami nagyon közel áll Marxnak a kategóriákról alkotott felfogásához. L. pl. A filozófia nyomorúsága (MEM. 4. köt. 122–123.) és A politikai gazdaságtan bírálatához (MEM. 13. köt. 167–173.). Nem itt van a helye annak, hogy megtárgyaljuk a *különbséget*, amelyet nem ismerek félre, de ami egészen másutt található, mint ahol szokásosan keresik.

természetnek, hogy milyen e természet viszonya az emberhez, és milyen formában megy végbe az ember konfrontációja e természettel, tehát, hogy mit jelent a természet formája és tartalma, terjedelme és tárgyisága szerint. Ebből most már egyrészt az következik, hogy a kérdést, vajon egy meghatározott társadalmi formában megvalósulhat-e egyáltalán közvetlen konfrontáció a természettel, csak történelmi materialista módon lehet megválaszolni, mivel egy ilyen viszony tárgyi lehetősége „a társadalom gazdasági struktúrájától" függ. Másrészt azonban, ha ezek az összefüggések egyszer – mégpedig ezen a társadalmilag meghatározott módon – adva vannak, akkor már saját, belső törvényszerűségeik szerint érvényesítik hatásukat, és sokkal függetlenebbé válnak társadalmi életalapjuktól, amelyből (szükségszerűen) kiemelkedtek, mint az „objektív szellem" képződményei. Persze ezek is gyakran sokáig fennmaradhatnak, mikor a társadalmi alapzat, melynek létezésüket köszönhetik, már a múlté. De ilyenkor mindig a fejlődés akadályaiként maradnak fenn, amelyeket erőszakkal kell eltakarítani, vagy funkciójukat megváltoztatva hozzáidomulnak az új gazdasági viszonyokhoz (a jog fejlődése mindkét esetre számos példát kínál). Az „abszolút szellem" képződményeinek fennmaradása viszont – s ez bizonyos fokig igazolja a hegeli terminológiát – tartalmazza az értékesség, a még mindig megőrzött aktualitás és a példaszerűség nyomatékát. Genezis és érvényesség kapcsolatai itt tehát sokkal bonyolultabbak, mint ott. Marx e probléma világos tudatában mondja: „De a nehézség nem annak megértésében rejlik, hogy a görög művészet és eposz bizonyos társadalmi fejlődési formákhoz van kötve. A nehézség az, hogy számunkra még ma is műélvezetet nyújtanak, és bizonyos vonatkozásban mércéül és elérhetetlen példaképül számítanak."[11]

11. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 176.

A művészet érvényességének szilárdsága, tökéletes történelem- és társadalomfelettiségének látszata azon alapul, hogy elsődlegesen az embernek a természettel való konfrontációja megy végbe benne. Formaadása olyan messzire megy ebben az irányban, hogy még az emberek általa ábrázolt társadalmi viszonyait is egyfajta „természetté" változtatja vissza. És bár – mint hangsúlyoztuk – ezeket a természeti viszonyokat is társadalmi tényezők határozzák meg, bár ennek megfelelően együtt változnak a társadalom átalakulásával, mégis olyan összefüggéseken alapulnak, amelyek a tisztán társadalmi formák szakadatlan változásával szemben az „öröklét" – szubjektíve – jogosult látszatát viselik magukon,[12] mivel képesek túlélni a társadalmi formák számos nagyon mélyreható változását, mivel átformálásukhoz (néha) még mélyebbre ható, egész korszakokat elválasztó társadalmi átalakulások szükségesek.

Úgy látszik tehát, hogy pusztán mennyiségi különbségről van szó, ember és természet közvetlen és közvetett viszonyának különbségéről, illetve, a „gazdasági struktúra" részéről a különböző társadalmi képződményekre gyakorolt közvetlen és közvetett hatás különbségéről. Ezek a mennyiségi különbségek mégis csupán a kapitalizmus perspektívájából pusztán mennyiségi közelítések a társadalmi szervezet tőkés rendszeréhez. A prekapitalista társadalmak *valóságos jellegének* ismerete alapján e mennyiségi fokozatok minőségi különbségek, amelyek a megismerésben teljesen különböző kategóriarendszerek uralmaként, az össztársadalmi kereten belüli egyes részterületek teljesen különböző funkcióiként nyilvánulnak meg. Még tisztán gazdaságilag is minőségileg *új* törvényszerűségek adódnak. Méghozzá nemcsak abban az értelemben, hogy a

12. Vö. Marx a munkáról mint a használati értékek képzőjéről: A tőke. 1. MEM. 23. köt. 50.

törvények az alkalmazás anyagának különbsége szerint módosulnak, hanem abban az értelemben is, hogy a különböző társadalmi környezetekben különböző törvényszerűségek uralkodnak, hogy egy meghatározott törvénytípus érvényessége teljesen meghatározott társadalmi előfeltételekhez kötődik. Hasonlítsuk csak össze az értéken történő árucsere feltételeit a termelési áron történő csere feltételeivel, hogy világosan szemünk előtt legyen a törvényeknek ez a tisztán gazdasági értelemben is végbemenő változása.[13] Az egyszerű árutermelésen alapuló társadalom egyrészt már magától értetődően a kapitalista típushoz közelítő forma, másrészt azonban mégis tőle minőségileg különböző struktúrát mutat. E minőségi különbségek abban a mértékben fokozódnak, amilyen mértékben, a szóban forgó társadalom sajátosságának megfelelően (vagy egy meghatározott társadalmon belül egy meghatározott formának, például a művészetnek megfelelően) a természeti viszony befolyása túlnyomóvá lesz. Amíg – legszorosabb kapcsolatban a munkamegosztás módjával – a kézművesség (a mindennapi élet használati javainak, mint bútor, ruházat stb. termelése, de a házépítés is) és a szorosabb értelemben vett művészet közötti kapcsolatok igen mélyrehatóak, amíg határaik még esztétikai-fogalmi eszközökkel sem húzhatók meg (mint például az úgynevezett népművészetben), addig a gyakran évszázadokon keresztül technikailag és szervezetileg mozdulatlan kézművesség fejlődéstendenciáinak viszonya a saját törvényei szerint fejlődő művészethez minőségileg különbözik attól a viszonytól, amely a kapitalizmusban alakul ki, ahol a javak termelése „önmagától", tisztán gazdasági alapon, szakadatlan forradalmi fejlődésben van. Világos, hogy az első esetben a művészetnek egészen döntő, pozitív hatást kell gyakorolnia a kézműipari termelésre (átmenet a román építészetről a góti-

13. Vö. pl. A tőke 3. id. kiad. 190.

kára). Míg a második esetben a művészeti fejlődés mozgástere sokkal szűkebbé válik; nem lehet meghatározó befolyása a használati javak termelésére, sőt, egzisztenciájának lehetőségét vagy lehetetlenségét általában véve tisztán gazdasági, illetve ezáltal determinált termelési-technikai motívumok határozzák meg (modern építészet).

Amit itt a művészettel kapcsolatban jeleztünk, az – természetesen erős módosításokkal – a vallásra is vonatkozik. Engels itt is nagyon határozottan kiemeli a két periódus különbségét.[14] Ám a vallás sohasem fejezi ki olyan tisztasággal az embernek a természettel való kapcsolatát, mint a művészet, és gyakorlati-társadalmi funkciói sokkal közvetlenebb szerepet játszanak. Mégis, a vallás társadalmi funkciójában mutatkozó eltérések, a történelmi szerepét meghatározó törvényszerűségek minőségi különbségei, egy keleti, teokratikus társadalomképződményben, illetve, a kapitalista Nyugat-Európa „állam-vallásában", mégis, minden további nélkül szembeötlenek. Ezért állította az állam és a vallás (illetve a társadalom és a vallás) viszonyának kérdése a legnehezebb és számára megoldhatatlan problémák elé a hegeli filozófiát, amely kísérletet tett a rendszerezésre két korszak határán, amely már a kapitalizálódó világ problémáival állt szemben, és mégis egy olyan miliőben alakult ki, ahol, Marx szavaival, „sem rendekről, sem osztályokról" nem lehetett beszélni, „legfeljebb volt rendekről és meg nem született osztályokról"[15].

Mert „a természeti korlátok visszaszorítása" már kezdett mindent tisztán társadalmi szintre, a kapitalizmus eldologiasított viszonyainak szintjére hozni, anélkül hogy egyidejűleg lehetségessé vált volna a világos betekintés e viszonyokba. A megismerés akkori foka számára lehetetlen volt, hogy észre-

14. Engels: Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. MEM. 20. köt. 294. k.

15. Marx–Engels: A német ideológia. MEM. 3. köt. 1960. 180.

vegye a tőkés gazdasági fejlődés által megalkotott két természetfogalom, a természet mint a „természettörvények összességének" fogalma (a modern, matematikai természettudomány természete) és a természet mint hangulat, mint a társadalom által „megrontott" ember eszményképének fogalma (Rousseau és a kanti etika természete) mögött társadalmi egységüket, a minden tisztára természeti viszonyt felbomlasztó tőkés társadalmat. Az ember *mint társadalmi lény* önmegismerése, igazi és konkrét önmegismerése csak annak mértékében vált lehetségessé, ahogy a kapitalizmus végrehajtotta valamennyi viszony tulajdonképpeni társadalmiasítását. Mégpedig nemcsak abban az értelemben, mintha a korábban kifejletlen tudománynak nem állt volna módjában, hogy felismerje ezt a korábban is adott tényállást, ahogy például világos, hogy a kopernikuszi asztronómia Kopernikusz előtt is helyes volt, csak éppen még nem ismerték fel. Hanem a tény, hogy a társadalom nem ismerte fel saját mibenlétét, csupán gondolati tükröződése volt annak, hogy az objektív-gazdasági társadalmiasítás ebben az értelemben még nem jutott érvényre, hogy a civilizációs folyamat még nem vágta át a köldökzsinórt, amely az embert a természethez köti. Mert minden történelmi megismerés önmegismerés. A múlt csak akkor válik átlátszóvá, ha megfelelő módon végrehajtható a jelen önbírálata, „amikor *(a jelen – Ford.)* önbírálata bizonyos fokig úgyszólván *dünamei* már készen" van.[16] A múltat mindaddig vagy naivan azonosítják a jelen strukturális formáival, vagy mint teljesen idegen, barbár-értelmetlen világot, teljesen kihagyják a felfogható dolgok köréből. Így válik érthetővé, hogy a nem-eldologiasodott struktúrájú prekapitalista társadalmak megismerésének útját csak akkor fedezték fel, amikor kialakult a történelmi materializmus, amely nemcsak a kapitalizmus termékének, ha-

16. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 171.

nem egyszersmind átmeneti, történeti jelenségnek tekinti az emberek valamennyi társadalmi viszonyának eldologiasodását. (Az őstársadalom tudományos kutatásának összefüggése a marxizmussal egyáltalán nem véletlen jelenség.) Mert csak most, amikor feltárult az ember és ember, ember és természet közti nem-eldologiasodott viszonyok visszahódításának perspektívája, csak most vált lehetségessé, hogy felfedezzük a primitív, prekapitalista formákban azokat a mozzanatokat, amelyekben e formák – ha egészen más funkcionális viszonyokban is – adva voltak, és immár sajátos lényegükben és létezésükben értsük meg őket, anélkül hogy a tőkés társadalom kategóriáinak mechanikus alkalmazásával erőszakot tennénk rajtuk.

Így tehát az sem volt hiba, hogy a történelmi materializmust a maga klasszikus formájában mereven és feltétel nélkül a XIX. század történetére alkalmazták. Mert ennek az évszázadnak történetében a társadalomra ható minden erő ténylegesen tisztán az „objektív szellem" megjelenési formájaként működött. A prekapitalista társadalmakban a gazdasági élet még nem rendelkezik azzal az önállósággal és öncélúsággal, azzal a lezártsággal és korlátlan uralommal, azzal az immanenciával, amelyre a tőkés társadalomban tesz szert. Ebből az következik, hogy a történelmi materializmus a kapitalizmust megelőző társadalmi képződményekre nem alkalmazható egészen azon a módon, ahogy a tőkés fejlődésre. Itt sokkal bonyolultabb, sokkal finomabb elemzésekre van szükség, hogy egyrészt feltárjuk, milyen szerepet játszottak a társadalmat mozgató erők között a *tisztán* gazdasági erők, amennyiben ilyenek a „tisztaság" szigorú értelmében egyáltalán léteztek abban az időben, másrészt hogy kimutassuk, miképpen hatottak ezek a gazdasági erők a többi társadalmi képződményre. Ezért kell sokkal óvatosabban eljárnunk, amikor a régi társadalmakra, mint amikor a XIX. század társadalmi változásaira alkalmazzuk a történelmi materializmust. S ezzel függ össze az

is, hogy míg a XIX. század egyedül a történelmi materializmus révén juthatott el önismeretéhez, addig a régi társadalmi állapotokat, mint az őskereszténységet vagy a régi Keletet vizsgáló történelmi materialista kutatások – például Kautsky munkái – a tudomány mai lehetőségein mérve nem bizonyulnak elég finomnak, nem vagy nem egészen kimerítően fedik a valóságos tényállást. Így történt az is, hogy a történelmi materializmus legnagyobb sikereit a társadalmi képződmények, a jog és a vele egy síkon levő képződmények, például a stratégia stb. elemzésében érte el. Ezért például Mehring elemzései – gondoljunk csak a Lessing-legendára – mélyenszántóak és finomak, amikor Nagy Frigyes vagy Napóleon államának és hadseregének szervezetét tárgyalja, de már sokkal kevésbé végérvényesek és kimerítőek, mihelyt ugyanennek a kornak irodalmi, tudományos és vallási képződményei felé fordul.

A vulgármarxizmus teljesen elhanyagolta ezt a különbséget. A történelmi materializmus alkalmazásakor ugyanabba a hibába esett bele, amelyet Marx a vulgárökonómia szemére vetett: örök kategóriákként kezelte a pusztán történelmi kategóriákat, mégpedig éppen a tőkés társadalom kategóriáit.

A múlt kutatásának szempontjából ez csupán tudományos hiba volt, amely – annak a körülménynek köszönhetően, hogy a történelmi materializmus az osztályharc fegyvere volt, és nem pusztán a tudományos megismerést szolgálta – nem járt messzemenő következményekkel. Egy Mehring vagy egy Kautsky könyvei végül is (még ha Mehringnél meg is állapíthatunk bizonyos tudományos fogyatékosságokat, vagy ha Kautsky egyes történeti írásait nem is tartjuk kifogástalanoknak) múlhatatlan érdemeket szereztek a proletariátus osztálytudatának felébresztésében; az osztályharc eszközeiként, e harc ösztönzőiként szerzőiknek olyan kiolthatatlan dicsőséget hoztak, amely a hozzájuk tapadó tudományos fogyatékosságokat a későbbi nemzedékek szemében is bőségesen ellensúlyozni fogja.

Csakhogy a vulgármarxizmus történelemszemlélete a munkáspártok cselekvési módját, politikai elméletét és taktikáját is döntően befolyásolta. A kérdés, amelynek kapcsán mindennél világosabban kifejezésre jut a forradalmi marxizmus szakítása a vulgármarxizmussal, az *erőszak* kérdése: mi az erőszak szerepe a proletárforradalom győzelmének kivívásáért és megőrzéséért folytatott harcban? Természetesen nem először történt, hogy a történelmi materializmus szerves továbbfejlesztésének és mechanikus alkalmazásának ellentétei összecsaptak; gondoljunk például az akörül folyó vitára, hogy az imperializmus meghatározott új szakasza-e, vagy csak múló epizódja a kapitalizmus fejlődésének. De az erőszak kérdéséről folytatott viták – természetesen gyakran öntudatlanul – nagyon élesen kiemelték az ellentét módszertani tartalmát.

A vulgármarxista ökonomizmus ugyanis kétségbe vonja, hogy az erőszaknak jelentősége volna az egyik gazdasági-termelési rendből a másikba való átmenetben. A gazdasági fejlődés „természettörvények" által meghatározott folyamatára hivatkozik, amely ezt az átmenetet saját hatalmából, a nyers, „gazdaságon kívüli" erőszak segítségül hívása nélkül hajtja végre. Csaknem mindig Marx ismert mondatát idézik: „Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak."[17] Azonban – természetesen szándékosan – megfeledkeznek arról, hogy e sorokhoz hozzáfűzzék a magyarázatot, amelyben Marx az „érettség periódusá"-nak történelmi időpontját meghatározta: „Valamennyi termelési szerszám közül a legnagyobb termelőerő maga a forradalmi osztály. A forradalmi erők osztállyá szerveződése *fel-*

17. Bevezetés. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. köt. 171.

tételezi, hogy már megvannak mindazok a termelőerők, amelyek a régi társadalom méhében kifejlődhettek."[18]

Már ezek a mondatok is egészen világosan mutatják, hogy a termelési viszonyok „érettsége" az egyik termelési formából a másikra való átmenetre Marxnál valami tökéletesen mást jelentett, mint a vulgármarxizmus felfogásában. Mert forradalmi elemek osztállyá szerveződése, méghozzá nemcsak „a tőkével szemben", hanem „önmaga számára" is,[19] a puszta termelőerő átcsapása a társadalmi átalakulás emelőjévé, nemcsak az osztályöntudatnak, a tudatos cselekvés gyakorlati hatékonyságának problémája, hanem egyszersmind az ökonomizmus által hangoztatott tiszta „természettörvényszerűség" megszüntetésének kezdete is. Azt jelenti, hogy a „legnagyobb termelőerő" fellázadt a termelési rendszer ellen, amelynek része. Olyan helyzet keletkezett, amelyet csak erőszak útján lehet megoldani.

Nincs itt hely arra, hogy akárcsak utalásszerűen kifejtsük az erőszaknak és történelmi szerepének elméletét, hogy bebizonyítsuk: az erőszak és a gazdaság éles, fogalmi elhatárolása megengedhetetlen absztrakció; hogy még csak nem is gondolható el egyetlen gazdasági viszony sem, amelyik ne függne összes látens vagy nyíltan érvényesülő erőszakkal. Nem szabad például elfelejteni, hogy Marx szerint a „normális" időszakokban is csupán a profit és a bér közti viszony meghatározásának mozgástere van tisztán és objektíve gazdaságilag determinálva. „Valóságos nagyságukat csak a tőke és a munka közti szüntelen harc határozza meg."[20] Világos, hogy e harc esélyei

18. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 173. (Kiemelés – L. Gy.)
19. Uo. 172.
20. Vö. Bér, ár, profit. MEM. 16. köt. 135. *(Az idézet pontosan így szól: „Tényleges fokát csak a tőke és a munka közötti szüntelen harc dönti el . . .")*

megint csak messzemenően gazdasági tényezőktől függnek, de ez a függőség a „szubjektív", az „erőszak"-kérdésekkel összefüggő mozzanatok, például a munkások szervezettsége stb. oldaláról nagy változatosságnak van alávetve. Az erőszak és a gazdaság éles és mechanikus, fogalmi elválasztása egyáltalán csak azáltal következett be, hogy egyrészt a gazdasági viszonyok tiszta dologiságának fetisisztikus látszata eltakarja a realitást, hogy e viszonyok emberek közötti viszonyok, és az embert fatalisztikus-törvényszerű módon körülvevő második természetté változtatja őket. Másrészt azáltal, hogy a szervezett erőszak – úgyszintén fetisisztikus – jogi formája feledteti az erőszak látens, potenciális jelenlétét minden gazdasági viszonyban és viszony mögött; hogy az olyan megkülönböztetések, mint jog és erőszak, mint rend és felkelés, mint legális és illegális erőszak, háttérbe szorítják a tényt, hogy az osztálytársadalmak összes intézménye erőszakon alapul. (Az „anyagcsere", amelyet az őstársadalom tagjai folytatnak a természettel, éppoly kevéssé gazdasági, a szó szigorú értelmében, amilyen kevéssé viselnek e kor embereit egymáshoz fűző viszonyok jogi vonásokat.)

Természetesen van különbség a „jog" és erőszak, a látens és akut erőszak között, csakhogy sem jogilag, sem jogfilozófiailag, sem etikailag, sem metafizikailag nem lehet megragadni, hanem csupán olyan társadalmak szociális, történeti különbségeként ragadható meg, amelyekben egy termelési rend már annyira érvényre jutott, hogy (szabály szerint) konfliktusok és problémák nélkül, öntörvényűsége révén működik, illetve, amelyekben a különböző termelési módok versengése következtében, vagy mert a különböző osztályok részesedése az adott termelési rendszeren belül még nem érte el a (mindig vi szonylagos) megszilárdulás állapotát, a csupasz „gazdaságon kívüli" erőszak alkalmazásának kell a szabályt alkotnia. Ez a megszilárdulás a nem-kapitalista társadalmakban konzervatív

alakot ölt, és ideológiailag a hagyomány, az „istentől elrendelt" stb. rend uralmában fejeződik ki. A stabilitás a nemzetgazdaságtanban leírt, „örök" vastörvények „természettörvényszerű" uralmának alakjára csak a kapitalizmusban tesz szert, ahol a megszilárdulás azt jelenti, hogy a burzsoázia szilárdan uralkodik egy szakadatlan, forradalmian dinamikus gazdasági folyamaton. És mivel minden társadalomban megvan a tendencia, hogy saját termelési rendjének struktúráját „mitologizálva" visszavetítse a múltba, ezért a múlt – és még inkább a *jövő* – szintén ilyen törvényektől meghatározva, ilyen törvények uralma alatt jelenik meg. Elfeledkeznek arról, hogy a tőkés termelési rend *keletkezése,* érvényre jutása a legcsupaszabb, legnyersebb és legbrutálisabb „gazdaságon kívüli" erőszak gyümölcse volt. *„Tantae molis erat!** – kiált fel Marx a kapitalizmus fejlődéstörténetének ábrázolása végén – a tőkés termelési mód örök természeti törvényeinek szabad utat teremteni."[21]

De az is világos, hogy a versengő termelési rendszerek vetélkedését – világtörténelmileg nézve – rendszerint az egyik rendszer társadalmi-gazdasági fölénye dönti el; ez a fölény azonban nem szükségszerűen esik egybe termelési-technikai fölényével. Tudjuk már, hogy a gazdasági fölény általában erőszakintézkedések során keresztül érvényesíti hatását; és magától értetődik, hogy ezeknek az erőszakintézkedéseknek a hatékonysága attól függ: világtörténelmileg hivatott és időszerű törekvés-e vajon az ily módon fölényben levő osztály igénye a társadalom továbbvezetésére? Mégis felvetődik a kérdés: hogyan lehet társadalmilag értelmezhetővé tenni az állapotot, amelyben termelési rendszerek versengenek egymással? Vagyis, egy ilyen társadalom mennyiben tekinthető még egységes

* *Ekkora fáradságba került.*

21. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 710.

társadalomnak a marxizmus értelmében, ha egyszer hiányzik ezen egység objektív alapja, a „gazdasági struktúra" egysége? Nyilvánvaló, hogy itt határesetekről van szó. Egészen tisztán egységes, homogén struktúrájú társadalmak minden bizonnyal csak ritkán léteztek. (A kapitalizmus sohasem volt ilyen, és – Rosa Luxemburg szerint – nem is válhat ilyenné.) Az uralkodó termelési rendszer ennélfogva minden társadalomban rányomja bélyegét az alárendelt rendszerre, és döntően módosítja ennek saját gazdasági struktúráját. Gondoljunk arra, hogy a naturális gazdálkodás túlsúlyának idején hogyan épül be az „ipari" munka a földjáradékba, és gazdasági formái hogyan rendelődnek alá neki;[22] másrészt gondoljunk azokra a formákra, amelyeket a mezőgazdaság a fejlett kapitalizmusban ölt magára. A voltaképpeni átmeneti korokban azonban a termelési rendszerek *egyike sem* hajtja uralma alá a társadalmat; harcuk éppen eldöntetlen, egyiküknek sem sikerült még rákényszerítenie a neki megfelelő gazdasági struktúrát a társadalomra, és azt – legalább tendenciájában – ebben az irányban mozgásba hozni. Ilyen helyzetekben magától értetődően lehetetlen az *egész* társadalom fölött uralkodó gazdasági törvényszerűségről beszélni. A régi termelési rend már elvesztette, és az új még nem szerezte meg az uralmat a társadalom mint egész fölött. Az akut hatalmi harc vagy a látens erőegyensúly állapota ez, amelyben a gazdaság törvényei, azt lehetne mondani, „fel vannak függesztve". A régi törvény *már*, az új törvény *még* nem hat általános érvénnyel. Tudomásom szerint a történelmi materializmus elmélete gazdasági oldalról még nem foglalkozott ezzel a problémával. De Engels államelmélete teljes világossággal mutatja, hogy a történelmi materializmus megalapítóinak figyelmét a kérdés egyáltalán nem kerülte el. Engels megállapítja, hogy az állam *„rendszerint* a

22. A tőke. 3. id. kiad. 754. k.

leghatalmasabb, *gazdaságilag uralkodó* osztály állama ... *Kivételesen* azonban olyan időszakok is előfordulnak, amelyekben a harcoló osztályok annyira egyensúlyt tartanak egymással, hogy az államhatalom, mint látszólagos közvetítő, pillanatnyilag bizonyos önállóságra tesz szert mindkét féllel szemben. Ilyen a XVII. és XVIII. század abszolút monarchiája, amely a nemesség és a polgárság között tartott egyensúlyt"[23] stb.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba megtett átmenettől elvileg különböző gazdasági struktúrát mutat. Itt nem már önállósult, *egymás mellett* fellépő rendszerek versengenek egymással (ahogy a kapitalizmus kezdetei a feudális termelési rendben jelentkeznek), hanem a két rendszer vetélkedése magának a tőkés rendszernek *belső*, megoldhatatlan ellentmondásában: a válságokban nyilvánul meg. Ez a struktúra a tőkés termelést kezdettől fogva antagonisztikussá teszi. És a tény, hogy a múlt válságai megoldást találtak a kapitalizmusban, mit sem változtat azon az antagonizmuson, hogy a válságokban a tőke „tisztán gazdasági módon, azaz burzsoá álláspontról"[24] is a termelés korlátjának bizonyul. Minden általános válság a tőkés fejlődés belső törvényszerűségének – viszonylagos – felfüggesztéspontja; a múltban a *tőkésosztály* mindig képes volt arra, hogy a termelést *ismét* a kapitalizmus irányában hozza mozgásba. Nem vizsgálhatjuk itt, hogy eszközei mások voltak-e, és hogy milyen mértékben voltak mások, mint a „normális" termelés törvényeinek egyenes vonalú meghosszabbításai, hogy mennyiben játszottak itt szerepet tudatos organizatórikus erők, „gazdaságon kívüli" tényezők, a nem-kapitalista háttér, tehát a tőkés

23. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 151–152. (Kiemelés – L. Gy.)

24. A tőke. 3. id. kiad. 265.

termelés kiterjeszthetősége stb.[25] Csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a válság magyarázhatósága – ahogy már Sismondinak Ricardóval és iskolájával folytatott vitája megmutatta – túl kell hogy vezessen a kapitalizmus immanens törvényein; vagyis egy gazdasági elmélet, amely bebizonyítja a válságok szükségszerűségét, egyszersmind túl kell hogy mutasson a kapitalizmuson. A válság „megoldása" sem lehet soha a válság előtti állapot egyenes vonalú, immanensen „törvényszerű" folytatása, hanem új fejlődésvonalat kell kitűznie, amelyik ismét új válságba vezet stb. Marx egészen egyértelműen fogalmazza meg ezt az összefüggést: „Ez a folyamat a tőkés termelést hamarosan az összeomlásba vinné, ha a centripetális erő mellett nem hatnának állandóan ellentétes irányú, decentralizáló tendenciák."[26]

Minden válság a kapitalizmus törvényszerű fejlődésének holtpontja tehát, de csak a proletariátus őrhelyéről látható, hogy ez a holtpont a tőkés termelés *szükségszerű* mozzanata. A válságok különbségei, szakaszokra oszlásuk és fokozódásuk, a megszakítási pontok dinamikus jelentősége, a gazdaság újbóli mozgásba hozatalához szükséges erők súlya úgyszintén csak a történelmi materializmus által – a polgári (immanens) gazdaságtan álláspontjáról nem – ismerhetők fel. Mert világos, hogy a döntő súlyt arra kell helyezni, vajon a tőkés termelési rend „legnagyobb termelőereje", a proletariátus, a válságot puszta objektumként, avagy a döntés szubjektumaként éli-e át. A válságot döntően mindig „az antagonisztikus elosztási vi-

25. Vö. pl. az angol tőkések magatartását válságok, munkanélküliség és kivándorlás esetén. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 535. kk. Az itt jelzett gondolatok részben érintkeznek Buharin szellemes megjegyzéseivel az „egyensúlyról", mint módszertani posztulátumról. Buharin: Ökonomie der Transformationsperiode. Hamburg. 1922. 159. k. Itt sajnos nincs alkalom arra, hogy nézeteinket az övéivel konfrontáljuk.

26. A tőke. 3. id. kiad. 253.

szonyok", az ellentmondás a tőke „annak a súlynak arányában" előretörő áramlata, „amellyel már rendelkezik", és „a fogyasztási viszonyok szűk bázisa" között, tehát a *proletariátus* objektív, gazdasági *létezése* határozzák meg.[27] De az antagonizmusnak ez az oldala a tőkés fejlődés fölfelé ívelő szakaszának válságaiban nem kerül nyíltan napvilágra, mert a proletariátus még „éretlen", még nem képes más módon hatni a termelési folyamatra, mint ellenállás nélkül besorolt és a gazdaság „törvényeinek" alávetett „termelőerő"-ként. Ezért az a látszat keletkezhet, mintha „a gazdaság törvényei" ugyanúgy, ahogy bevezettek a válságba, ki is vezetnének belőle. Míg a valóságban pusztán az történt, hogy a tőkésosztálynak – a proletariátus passzivitása következtében – lehetősége nyílt arra, hogy meghaladja a holtpontot, újra mozgásba hozza a gépezetet. A kapitalizmus döntő, végső válságának (amely magától értetődően egymást váltogató válságok egész korszaka is lehet) minőségi különbsége a korábbi válságoktól tehát nem pusztán kiterjedésének és mélységének, egyszóval mennyiségének minőségbe való átcsapása. Vagy jobban mondva: az átcsapás abban jut kifejezésre, hogy a proletariátus megszűnik a válság puszta objektuma lenni; hogy nyíltan kibontakozik a tőkés termelés belső antagonizmusa, amely fogalma szerint már a polgárinak a proletár termelési renddel vívott harcát, a társadalmiasult termelőerők és individuális-anarchikus formáik ellentmondását jelenti. A proletariátus megszerveződése, amelynek célja mindig az volt, hogy „megtörjék . . . a tőkés termelés e természeti törvényének osztályukra gyakorolt, pusztító következményeit",[28] átlép a negativitás stádiumából, vagyis a pusztán fékező, gyengítő, feltartóztató tevékenységből az aktivitásba. Csak ezzel változik meg

27. Uo. 252. k.
28. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 599.

döntően, minőségileg, a válság struktúrája. Az intézkedések, amelyeket a burzsoázia azért foganatosít, hogy meghaladja a holtpontot, amelyek elvontan (tehát eltekintve a proletariátus beavatkozásától) éppen úgy rendelkezésére állnak ma, mint a korábbi válságokban, nyílt osztályháború színterévé válnak. Az erőszak lesz a helyzet döntő gazdasági tényezője.

Tehát megint csak bizonyítást nyer, hogy az „örök természettörvények" csupán a fejlődés meghatározott korszakára érvényesek. Hogy nemcsak egy meghatározott szociológiai típus keretei között (egy osztály már vitathatatlan gazdasági uralma mellett) végbemenő társadalmi fejlődésfolyamatok törvényszerűségének megjelenési formái, de e típuson belül is csupán a kapitalizmus sajátos uralmi formáját jellemzik. Mivel azonban – ahogy megmutattuk – a történelmi materializmus összekapcsolódása a tőkés társadalommal egyáltalán nem véletlen, érthető, hogy ez a struktúra a történelem materialista összfelfogása számára is példaadó és normális, klasszikus és kanonikus struktúrának tűnt. Hoztunk persze példákat arra, hogy Marx és Engels maguk milyen óvatosak és kritikusak voltak a kapitalizmus előtti társadalmak és sajátos fejlődéstörvényeik sajátos struktúrájának megítélésében. E két mozzanat belső összekapcsolódása mégis olyan erős hatással volt magára Engelsre is, hogy például a nemzetségi társadalmak felbomlásának ábrázolásában Athén esetét mint „különösen tipikus mintát" emeli ki, mert a felbomlás itt „egészen tisztán, minden külső vagy belső erőszak beavatkozása nélkül megy végbe"[29], ami valószínűleg Athénre tényszerűen nem egészen áll, és egész bizonyosan nem tipikus a fejlődésnek ezen a fokán megvalósuló átmenetekre.

A vulgármarxizmus azonban elméletileg éppen erre a pontra

29. Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 107.

koncentrálódott: tagadja az erőszak mint „gazdasági tényező" jelentőségét. Az erőszak történelmi jelentőségének elméleti alábecsülésével, a múlt történetében játszott szerepének kitörlésével a vulgármarxisták az opportunizmus taktikáját készítik elő elméletileg. A tőkés társadalom sajátos fejlődéstörvényeinek általános törvényekké emelése szolgál teoretikus alépítményül törekvésük számára, hogy a tőkés társadalom fennállását gyakorlatilag örökkévalóvá tegyék.

Mert felfogásuk következetes, egyenes vonalú továbbfejlesztése, a követelés, hogy a szocializmus „gazdaságon kívüli" erőszak nélkül, a gazdasági fejlődés immanens törvényei révén valósuljon meg, ténylegesen egyet jelent a tőkés társadalom örök fennállásával. A feudális társadalom sem hozta létre szervesen, önmagából a kapitalizmust. Csupán „saját megsemmisítésének anyagi eszközeit" hozta világra. „Olyan erőket és szenvedélyeket" szabadított fel „a társadalom ölében", „amelyek úgy érzik, hogy e termelési mód bilincsbe veri őket"[30]. És ezek az erők rakták le a kapitalizmus társadalmi alapjait „egy sor erőszakos módszert" magába foglaló fejlődés folyamán. Csak az átmenet végrehajtása *után* lép hatályba a kapitalizmus gazdasági törvényszerűsége.

Történelmietlen és módfelett naiv dolog volna többet várni a tőkés társadalomtól az őt felváltó proletariátus számára, mint amennyit a feudalizmus neki magának nyújtott. Már említettük az átmenetre való érettség pillanatának kérdését. Módszertanilag ebben az „érettség"-elméletben az a fontos, hogy a szocializmust a proletariátus aktív hozzájárulása nélkül szeretné elérni, Proudhon kései ellenpárjaként, aki viszont – a *Kommunista Kiáltvány* szerint – a fennálló rendet akarta, de „proletariátus nélkül". De ez az elmélet még egy lépéssel továbbmegy, amikor a „szerves fejlődés" nevében elveti az erő-

30. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 712.

szak jelentőségét, miközben megint csak megfeledkezik arról, hogy az egész „szerves fejlődés" csupán a már kialakult kapitalizmus elméleti kifejeződése, sajátos történetmitológiája; hogy annak valóságos fejlődéstörténete egészen ellentétes irányba mutat. „Ezek a módszerek – mondja Marx – részben a *legbrutálisabb* erőszakon alapulnak, például a gyarmati rendszer. De valamennyire felhasználják az államhatalmat, a koncentrált és szervezett társadalmi erőszakot, hogy a hűbéri termelési mód tőkés termelési móddá való átváltoztatásának folyamatát *mesterségesen előmozdítsák, és az átmeneteket megrövidítsék.*"[31]

Tehát még abban az esetben is, ha az erőszak funkciója pontosan ugyanaz volna a tőkés társadalomból a proletár társadalomba való átmenetben, mint ami a feudalizmusból a kapitalizmusba tett átmenetben volt, a valóságos fejlődés arra tanít, hogy az átmenet „szervetlen", „mesterséges", „erőszakos" jellege egyáltalán nem bizonyíték az így keletkező új társadalom történelmi aktualitása, szükségszerűsége és „egészségessége" ellen. De a kérdés arculata ráadásul egészen megváltozik, ha közelebbről szembenézünk azzal, hogy mi az erőszak sajátossága és funkciója ebben, a korábbi átmenetekhez képest elvileg és minőségileg új átmenetben. Ismételjük: az erőszak mint döntő jelentőségű „gazdasági tényező", mindig aktuális az egyik termelési rendből a másikba való átmenetekben; szociológiailag kifejezve: azokban a korokban, amelyekben különböző, versengő termelési rendszerek állnak fenn egymás mellett. Az egymással harcban álló termelési rendszerek jellege azonban meghatározó befolyást gyakorol az erőszak mint „gazdasági tényező" sajátosságára és funkciójára az átmeneti korszakban. A kapitalizmus keletkezésének korában egy statikus rendszer harcolt egy dinamikus rendszerrel, egy

31. Uo. 702. (Kiemelés – L. Gy.)

„természetadta" rendszer egy tiszta társadalmiasításra törekvő rendszerrel, egy területileg korlátozottan megszervezett rendszer egy (tendenciájában korlátlan) anarchikus rendszerrel. Ezzel szemben, mint ismeretes, a proletár termelésben elsősorban a szervezett gazdasági rendszernek az anarchikus gazdasági rendszerrel vívott harcáról van szó.[32] És ahogy a termelési rendszerek az osztályok mibenlétét meghatározzák, úgy határozzák meg a belőlük fakadó ellentétek az átalakuláshoz szükséges erőszak sajátosságát. „Mert – ahogy Hegel mondja – a fegyverek nem mások, mint amik maguk a harcosok."

Az ellentét itt túlmegy azokon a vitákon, amelyek a tőkés társadalom kritikáján belül folytak a valódi és a vulgarizált marxizmus között. Ténylegesen arról van itt szó, hogy a dialektikus *módszer* értelmében túlhaladjunk a történelmi materializmus eddigi *eredményein:* olyan területre alkalmazzuk a történelmi materializmust, amelyre mint történeti módszert még nem *lehetett* alkalmazni; mindazokkal a módosításokkal, amelyeket egy – elvileg és minőségileg – új anyag minden nemsematizáló módszer, tehát elsősorban a dialektika számára szükségképpen jelent. Marx és Engels messzire látó tekintete itt természetesen sok mindent előre megpillantott. Méghozzá nemcsak e folyamat előrelátható szakaszainak vonatkozásában (*A gothai program kritikájá*-ban), hanem módszertanilag is. Az „ugrás a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába", „az emberiség előtörténetének" lezáródása, Marx és Engels számára egyáltalán nem szép, ám elvont és üres távlatok voltak, amelyekkel a jelen bírálata dekoratív hatásossággal, de módszertanilag semmire sem kötelezően lezárul, hanem a helyesen megismert fejlődési folyamat világos és tudatos gondolati előlegezése, melynek módszertani következ-

32. Ebben a szembenállításban az imperialista kapitalizmus is szükségképpen anarchikusként jelenik meg.

ményei mélyen behatoltak az aktuális problémák felfogásába. „Az emberek maguk csinálják történelmüket – írja Engels –, de *eleddig* nem közös akarattal, közös terv szerint"[33] csinálták. És Marx *A Tőke* számos helyén felhasználja ezt a gondolatilag előlegzett struktúrát, egyrészt, hogy belőle élesebb fényt vessen a jelenre, másrészt, hogy a közeledő jövő minőségileg új természetét a kontraszt segítségével világosabban és teljesebben tárja föl. Számunkra az a döntő e kontrasztban, hogy „a tőkés társadalomban ... a társadalmi értelem mindig csak *post festum* jut érvényre"[34] – olyan jelenségek kapcsán, amelyek a tőkés, eldologiasodott burok lehullása, a bennük rejlő igazi tényösszefüggések megtisztulása esetében egyszerűen előrelátható. Mert, ahogy a *Kommunista Kiáltvány* mondja, „A polgári társadalomban ... a múlt uralkodik a jelenen, a kommunista társadalomban a jelen a múlton."[35] És ezt a nyers, áthidalhatatlan ellentétet nem enyhíti a kapitalizmus semmiféle „tendenciái"-nak felfedezése, amelyek látszólag lehetővé teszik az új társadalomba való „átnövést". Ez az ellentét elválaszthatatlanul összekapcsolódik a tőkés termelés lényegével. A múlt, amely a jelen fölött uralkodik, a post festum tudat, amelyben ez a fajta uralom megnyilvánul, csupán gondolati kifejeződése a tőkés, de csak a tőkés társadalom alapvető gazdasági állapotának: eldologiasodott kifejeződése annak a tőkeviszonyban rejlő lehetőségnek, hogy az eleven munkával való folytonos kapcsolatban megújítsa és kiszélesítse önmagát. Világos azonban, „hogy a múltbeli munka termékei csak addig uralkodnak eleven többletmunka fölött, amíg fennáll a tőkeviszony, az a meghatározott társadalmi viszony, amelyben a

33. Engels levele Starkenburghoz. 1894. 1. 25-én. Marx–Engels: Válogatott levelek. 546. k. (Kiemelés – L. Gy.)

34. A tőke. 2. (Kiemelés – L. Gy.)

35. Marx–Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. MEM. 4. köt. 454.

múltbeli munka önállóan, leigázó módon kerül szembe az eleven munkával"[36].

A proletariátus diktatúrájának társadalmi értelme, a szocializálás, első megközelítésben nem jelent mást, mint hogy elragadják ezt a parancsnoklást a tőkésektől. De ezáltal a *proletariátus* – mint osztály – *számára objektíve megszűnt tulajdon munkájának önállósult, eltárgyiasult szembenállása.* Amennyiben a proletariátus maga veszi át a parancsnoklást mind a már eltárgyiasított, mind az éppen működésben levő munka fölött, az ellentét gyakorlatilag és objektíve megszűnt, és ezzel együtt megszűnt a tőkés társadalomban vele járó ellentét múlt és jelen között is, melyek viszonya strukturálisan meg kell hogy változzék. Bármilyen hosszadalmas legyen is mind a szocializálás objektív folyamata, mind a munkát tárgyi formáihoz (a jelent a múlthoz) fűző, belső viszony megváltozásának tudatosodása a proletariátusban, a proletárdiktatúrával végbement az alapvető *fordulat* – amelyet nem közelíthet meg semmiféle „kísérleti szocializálás", semmiféle „tervgazdálkodás" a polgári társadalmon *belül.* Ezek – legjobb esetben – a tőkés rendszeren *belüli* szervezeti koncentrációk, melyek egyáltalán nem változtatják meg a gazdasági struktúra alapvető összefüggését, a proletárosztály tudatának alapvető viszonyát a termelési folyamat egészéhez; míg a legszerényebb vagy „legkaotikusabb" szocializáció is, mint a birtoklás, a hatalom megragadása, *éppen ezt a struktúrát* forradalmasítja, és ezáltal objektíven és komolyan ugrásszerűvé teszi a fejlődést. Amikor ugyanis az ökonomista vulgármarxisták fokozatos átmenetek segítségével ki akarják küszöbölni ezt az ugrást, mindig megfeledkeznek arról, hogy a tőkeviszony nem pusztán termelési-technikai, nem „tisztán" ökonómiai viszony (a polgári gazdaságtan értelmében), hanem a szó igazi értel-

36. Marx: A tőke. 3. id. kiad. 395.

mében *szociál*-ökonómiai viszony. Nem veszik észre, hogy „A tőkés termelési folyamat, összefüggésében, vagyis újratermelési folyamatként tekintve . . . nemcsak árut, nemcsak értéktöbbletet termel, hanem *termeli és újratermeli magát a tőkeviszonyt*, az egyik oldalon a tőkést, a másik oldalon a bérmunkást"[37]. Úgyhogy a társadalmi fejlődés megváltoztatása csak egy módon lehetséges: ha megakadályozzák a tőkeviszonynak ezt az önreprodukcióját, ha más, új irányt szabnak a társadalom önreprodukciójának. E struktúra alapvető újdonságán mit sem változtat, hogy a kisüzem szocializációjának gazdasági lehetetlensége a kapitalizmust és a burzsoáziát „állandóan, minden nap minden órájában, magától és tömegméretekben"[38] megújítva reprodukálja. A folyamat ezáltal magától értetődően sokkal bonyolultabbá válik, a két társadalmi struktúra egymás melletti fennállására éleződik; de a szocializáció *társadalmi értelme*, a proletariátus tudatának fejlődési folyamatában betöltött funkciója nem szenved változást. Éppen a dialektikus módszer alaptételéből, amely szerint „nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza",[39] éppen ebből a tételből adódik – ha helyesen értelmezzük – a szükségszerű következtetés, hogy a forradalmi fordulóponton *gyakorlatilag* komolyan kell venni a gyökeresen újnak, a gazdasági struktúra átállításának, a folyamat irányváltozásának, tehát az ugrásnak a kategóriáját.

Mert éppen a „post festumnak" és az egyszerű, igazi előrelátásnak, a „hamis" és a helyes társadalmi tudatnak ez az ellentéte jelzi a pontot, ahol az ugrás objektíve, gazdaságilag végbemegy. Az ugrás magától értetődően nem egyszeri aktus,

37. A tőke. 1. MEM. 23. köt. 540. (Kiemelés – L. Gy.)

38. Vö. Lenin: „Baloldaliság" – a kommunizmus gyermekbetegsége. Lenin Művei. 31. köt. 8.

39. A politikai gazdaságtan bírálatához. MEM. 13. 6.

amely villámgyorsan és átmenetek nélkül megvalósítaná az emberiség eddigi történetének e legnagyobb átalakulását. De még kevésbé a lassú és fokozatos mennyiségi változás puszta átcsapása minőségi változásba – a múlt fejlődési sémája szerint –, ahol a gazdasági fejlődés „örök törvényei" az emberek feje fölött, egyfajta „ész csele" módjára, elvégzik a tulajdonképpeni feladatot; ahol azonban az ugrás semmi többet nem jelent, mint hogy az emberiség (post festum), talán egy csapásra, tudatára ébred a már elért állapotnak. Az ugrás, ellenkezőleg, hosszadalmas és kemény folyamat. Ugrásszerűsége azonban kifejeződik abban, hogy mindannyiszor *valamilyen minőségileg újnak irányába fordul;* hogy benne a társadalom megismert egészét célzó, tudatos cselekvés nyer kifejezést; hogy tehát – intenciója és alapja szerint – a szabadság birodalmába tartozik. Egyébként formája és tartalma révén beilleszkedik a társadalom lassú átalakulási folyamatába, sőt, csak akkor őrizheti meg igazán ugrásszerűségét, ha teljesen részévé válik e folyamatnak, ha semmi egyéb, mint minden egyes mozzanat tudatosult értelme, tudatosult viszonya az egészhez, mint tudatos előresietés a folyamat szükségszerű irányában – de olyan előresietés, amely *egy* lépéssel előzi meg a folyamatot; amely nem idegen célokat és maga gyártotta utópiákat akar e folyamatra erőszakolni, hanem csupán a benne magában rejlő célt felfedve avatkozik be, amikor a forradalom visszariad „tulajdon céljainak meghatározatlan szörnyűségétől", s azzal fenyeget, hogy meginog, és félmegoldásokba esik.

Úgy látszik tehát, hogy az ugrás maradéktalanul feloldódik a folyamatban. A „szabadság birodalma" azonban mégsem ajándék, amelyet a szükségszerűség jármában szenvedő emberiség adományként kap a sorstól kitartó szenvedésének jutalmául. Nem csupán a harc célja, hanem eszköze és fegyvere is. És itt mutatkozik meg a helyzet elvi és minőségi újdonsága: először esik meg a történelemben, hogy az emberiség – az ura-

lomra jutott proletariátus osztálytudatán keresztül – tudatosan saját kezébe veszi a történelmét. Az objektív gazdasági folyamat „szükségszerűsége" nem szűnik meg ezáltal, de más, új funkciót kap. Ha eddig az volt a feladat, hogy a folyamat objektív menetéből kiolvassuk azt, ami – így is, úgy is – elkövetkezik, hogy a proletariátus javára tudjuk hasznosítani, ha tehát a „szükségszerűség" eddig a folyamat pozitív, vezető eleme volt, most akadállyá, leküzdendő tényezővé vált. Az átalakulási folyamat során lépésről lépésre szorul vissza, hogy – hosszú és nehéz harcok után – végül egészen ki lehessen kapcsolni. A valóságos tényállás, a – törvényszerűen – bekövetkező események világos és kíméletlen megismerése mindamellett nem veszti érvényét, sőt, a harc döntő előfeltétele és leghatásosabb fegyvere marad. Mert a még szükségszerűséggel bíró erő minden félreismerése üres utópiává fokozná le ezt a világot megváltoztató tudást, és az ellenség hatalmát erősítené. De a gazdasági törvényszerűség tendenciáinak megismerése már nem azt a funkciót tölti be, hogy *ezt* a folyamatot gyorsítsa, vagy belőle húzzon hasznot. Hanem ellenkezőleg: hogy hatékonyan leküzdje, visszaszorítsa, ahol lehetséges, más irányba terelje, vagy – amennyiben szükséges, de csak amennyiben valóban szükséges – kitérjen előle.

Az átalakulás, amely e közben végbemegy, gazdasági átalakulás (és az osztályok ezáltal determinált átrétegeződése). De ennek a „gazdaságnak" már nem az a funkciója, amit minden korábbi gazdaság betöltött: a tudatosan vezetett társadalom szolgálólánya kell legyen, el kell veszítse immanenciáját, öntörvényűségét – ami voltaképpen gazdasággá teszi; mint gazdaságnak meg kell szűnnie. Ez a tendencia mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy az átmenet folyamán megváltozik gazdaság és erőszak viszonya. Mert bármilyen nagy volt is az erőszak gazdasági jelentősége a kapitalizmushoz vezető átmenetben, mindig a gazdaság volt az elsődleges princípium,

az erőszak csupán a gazdaságot szolgáló, elősegítő, az útjában álló akadályokat félresöprő elv volt. Itt ezzel szemben az erőszak olyan elvek szolgálatában áll, amelyek minden korábbi társadalomban csak mint „felépítmény", csak mint a szükségszerűséggel végbemenő folyamatot kísérő, általa meghatározott mozzanatok fordulhattak elő – az ember szolgálatában, emberként való kibontakozásának szolgálatában.

Sokszor elmondták és helyesen mondták: a szocializáció hatalmi kérdés; az erőszak kérdése itt megelőzi a gazdaságét. (Az erőszak olyan alkalmazása, amely nem törődik az anyag ellenállásával, természetesen őrültség; de az ellenállást éppen azért kell számba venni, hogy leküzdhessük, nem azért, hogy vonszoltassuk vele magunkat.) Az erőszak, a meztelen, kendőzetlen, nyíltan fellépő erőszak ezzel látszólag a társadalmi folyamatok előterébe kerül. De ez csak a látszat. Mert az erőszak nem szuverén elv, nem is lehet az. És a szocializáció során alkalmazott erőszak nem egyéb, mint a proletariátus tudatossá vált akarata, hogy megszüntesse önmagát, s egyszersmind az eldologiasodott viszonyok uralmát az emberek fölött, a gazdaság uralmát a társadalom fölött.

Ez a megszüntetés, ez az ugrás: folyamat. És nagyon fontos, hogy sohase tévesszük szem elől sem ugrásszerűségét, sem folyamatos természetét. Az ugrás a közvetítetlen fordulatban rejlik, a fordulatban egy tudatosan szabályozott társadalom radikális újszerűsége felé, amelynek „gazdasága" az ember és az emberi szükségletek alá rendelődik. Természetének folyamatszerűsége abban jut érvényre, hogy a gazdaság mint gazdaság leküzdése, az öntörvényűségnek megszüntetésére irányuló tendencia a gazdasági *tartalmak* olyan kizárólagos uralmaként nyer kifejezést megvalósítóinak tudatában, amilyent egyetlen korábbi fejlődés sem ismert. Méghozzá nemcsak azért, mert az átmeneti korszak hanyatló termelése, az apparátus mozgásban tartásának, az emberi szükségletek (mégoly szerény)

kielégítésének súlyos nehézségei, a növekvő, keserű szűkösség bevésik mindenki tudatába a gazdasági tartalmakat, a gazdasági gondokat. Hanem éppen e funkcióváltás következtében. A gazdaság mint a társadalom fölötti uralom formája, mint a fejlődés valóságos motorja, amely a társadalmat az emberek feje felett mozgatja, az emberi fejekben nem-gazdasági formákban, „ideologikusan" kellett hogy kifejezésre jusson. Ám ha az emberi lét elveiről van szó, ha a cél: felszabadulni, a történelemben először kézbe venni az emberiség sorsa fölötti uralmat, akkor az érdeklődés előterébe a harc tárgyai és eszközei, gazdaság és erőszak, a szakaszok reális célkitűzései, a soron következő, reálisan megtett vagy megteendő lépés tartalmai kerülnek. Éppen mert a korábban „ideológiának" nevezett – természetesen minden ponton megváltozott – tartalmak kezdenek az emberiség valóságos céltételezéseivé válni, feleslegessé lesz egyrészt, hogy az értük vívott gazdasági és erőszakos harcokat ideologikusan megszépítsék. Másrészt realitásuk és aktualitásuk éppen abban mutatkozik meg, hogy minden érdeklődés a megvalósításukért folytatott reális harcokra, a gazdaságra és az erőszakra összpontosul.

Ezért most már nem hat paradoxonnak, hogy ez az átmenet a szinte minden mást kizáró gazdasági érdeklődés koraként és a nyíltan bevallott, meztelen erőszak alkalmazásának korszakaként lép fel. Gazdaság és erőszak történelmi szereplésük utolsó felvonását kezdték játszani, és a látszat, mintha uralkodnának a történelem színpadán, nem csalhat meg afelől, hogy ez az utolsó fellépésük a történelemben. „Az első aktus – mondja Engels –, amelyben az állam" (a szervezett erőszak) „valóban az egész társadalom képviselőjeként lép fel – a termelési eszközök birtokbavétele a társadalom nevében –, egyszersmind utolsó önálló aktusa is mint államnak . . . az állam elhal." „Az emberek saját társadalmasítása, amely eddig a természet és a történelem által rájuk oktrojáltként állt ve-

lük szemben, most saját szabad tettükké válik. Az objektív, idegen hatalmak, amelyek eddig a történelmen uralkodtak, maguknak az embereknek az ellenőrzése alá kerülnek."[40] Ami eddig puszta „ideológiaként" kísérte az emberiség törvényszerű fejlődésmenetét – az ember emberként való élete önmagához, embertársaihoz, a természethez való viszonyában –, az most az emberiség életének tulajdonképpeni tartalmává válhat. Megszületik – társadalmilag – az ember mint ember.

Az átmeneti korban tehát, amely e célhoz vezet, s amely már kezdetét vette, még ha nagyon hosszú és kínokkal teli út áll is előttünk, a történelmi materializmus még sokáig változatlanul megőrzi jelentőségét, mint a harcoló proletariátus legmagasabb rendű harci eszköze. Igaz, a társadalom túlnyomórészt még a tisztán tőkés termelési formák uralma alatt van. És a néhány szigeten is, ahol a proletariátus megteremtette uralmát, csak arról lehet szó, hogy a kapitalizmust fáradságos harcban, lépésről lépésre visszaszorítsuk, hogy tudatosan életre hívjuk az új társadalmi rendet, amely már nem a régi társadalmi kategória. De a puszta tény, hogy a harc ebbe a szakaszába lépett, a történelmi materializmus funkciójának két fontos változására mutat.

Először is, a materialista dialektika segítségével meg kell mutatkoznia, hogyan kell végigjárni az utat a termelés fölötti tudatos kontrollhoz és uralomhoz, az eltárgyiasult társadalmi hatalmaktól való szabadsághoz. Erre a múlt mégoly gondos és pontos elemzése sem adhat kielégítő választ, csak a dialektikus módszere teljesen új anyagra való – elfogulatlan – alkalmazása. Másodszor, a kapitalizmus végletekig feszített válsága – minden válság a kapitalizmus objektivált önbírálata – lehetőséget nyújt számunkra, hogy kiteljesülő önbírá-

40. Engels: Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. MEM. 20. kot. 279.

latának erről az álláspontjáról az eddig lehetségesnél világosabban és teljesebben dolgozzuk ki a történelmi materializmust mint „az emberiség előtörténetének" kutatási módszerét. Tehát nemcsak azért, mert a harcban a mindig jobban alkalmazott történelmi materializmusra még igen sokáig szükségünk lesz, hanem tudományos kidolgozásának érdekében is fel kell használnunk a proletariátus győzelmét, hogy létrehozzuk ezt az otthont, ezt a műhelyt, a történelmi materializmus számára.

1919. június

LEGALITÁS ÉS ILLEGALITÁS

> A körülmények megváltozásáról és a nevelésről szóló materialista tanítás megfeledkezik arról, hogy a körülményeket az emberek változtatják meg, és a nevelőt magát is nevelni kell.
>
> Marx: *Tézisek Feuerbachról*

Mint minden a cselekvés formáira vonatkozó kérdésnél, a proletariátus osztályharcában a legalitás és illegalitás vizsgálata során is a puszta tényeknél gyakran fontosabbak az indítékok és az ezekből fakadó tendenciák. A munkásmozgalom egy része legalitásának vagy illegalitásának puszta ténye ugyanis oly nagy mértékben függ történelmi „véletlenektől", hogy elemzése nem mindig nyújthat elvi ismereteket. Nincs olyan opportunista, sőt, akár szociáláruló párt, amely adandó alkalommal ne kényszerülhetne illegalitásba. Elképzelhetők viszont olyan körülmények, amelyek között időlegesen teljesen legálisan működhet a legforradalmibb és a kompromisszumoktól magát leginkább elhatároló kommunista párt is. Mivel tehát a megkülönböztetésnek ez a módja nem elégséges, a legális és illegális taktika indítékainak elemzéséhez kell fognunk. Itt sem ragadhatunk meg azonban a motívumok és érzületek pusztán elvont megállapításánál. Az opportunistákat ugyan minden szempontból jellemzi, hogy *mindenáron* fenn akarják tartani a legalitást, semmiképpen sem lenne helyes azonban, ha a forradalmi pártokat ennek ellenkezőjéhez, az illegalitás akarásához kötnénk. Igaz, hogy minden forradalmi mozgalomban találkozhatunk olyan időszakokkal, amelyekben uralkodó jellegű, vagy legalábbis nagyon erős az *illegalitás romantikája.* E romantika azonban (ennek alapjai az ezután

következő elemzésekben válnak majd világossá) határozottan a kommunista mozgalom gyermekbetegsége, a mindenáron való legalitás reakciója – ezért minden érett mozgalomnak meg kell haladnia, és bizonyosan meg is fogja haladni.

I.

Hogyan ragadható meg tehát a marxista gondolkodás számára a legalitás és illegalitás fogalma? E kérdés szükségképpen a szervezett erőszak általános problémájához, a jog és állam kérdéséhez, végső soron pedig az ideológia problémájához vezet. Dühring elleni vitájában Engels ragyogóan cáfolja az erőszak elvont elméletét. Bizonyítását azonban, amely szerint az erőszak (a jog és állam) „eredetileg gazdasági, társadalmi funkción nyugszik",[1] Marx és Engels tanításának értelmében úgy kell magyarázni, hogy ez az összefüggés ideológiailag tükröződik az erőszak uralma alá vont emberek gondolkodásában és érzéseiben. Eszerint az erőszakszervezetek olyannyira összhangban állnak az emberek (gazdasági) életfeltételeivel, vagy olyan leküzdhetetlennek tűnő módon uralják őket, hogy az emberek természeti erőknek, létük szükségszerű környezetének tartják, és ezért *önként* vetik alá magukat e hatalmaknak. (Ez viszont semmiképpen sem jelenti azt, hogy *egyet is értenek* ezekkel.) Igaz ugyan, hogy egy erőszakszervezet csak addig állhat fenn, amíg – mihelyt szükséges – képes erőszakkal fenntartani hatalmát egyének és csoportok ellenszegülő akaratával szemben, legalább ennyire igaz azonban az is, hogy nem létezhetne, ha működése minden pillanatában erőszakot lenne kénytelen alkalmazni. Ha fellép ennek szükségessége, akkor valóságossá válik a forradalom ténye: az erőszakszervezet el-

1. Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása. MEM. 20. köt. 179.

lentmondásba kerül a társadalom gazdasági alapjaival, és ez úgy tükröződik az emberek fejében, hogy a dolgok adott rendjét már nem tekintik természeti szükségszerűségnek, hogy az erőszakkal erőszakot állítanak szembe. Anélkül hogy tagadnánk e tényállás gazdasági megalapozottságát, hozzá kell tennünk, hogy egy erőszakszervezet megváltoztatása csak akkor lehetséges, ha már megrendült mind az uralkodó, mind az alávetett osztályok hite a fennálló rendben, mint egyedüli lehetőségben. Ennek *szükségszerű előfeltétele* a termelési rendben bekövetkezett forradalom. Az átalakulást azonban csak az emberek hajthatják végre; olyan emberek, akik szellemileg és érzelmileg emancipálódtak a fennálló rend hatalmától.

Ez az emancipáció azonban nem mechanikusan párhuzamos és egyidejű a gazdasági fejlődéssel, hanem egyrészt elébevág, másrészt viszont el is marad mögötte. Tisztán ideológiai emancipációként jelen lehet, és jelen is van abban az időszakban is, mikor a történelmi valóságban egy társadalmi rend gazdasági alapjainak problematikussá válása még csak *tendenciájában* jelentkezik. Az elmélet ezekben az esetekben végiggondolja a puszta tendenciát, és követelményszerű valósággá változtatja, amelyet „igazi" valóságként állít szembe a fennálló „hamis" realitásával. (Például a természetjog, mint a polgári forradalmak előjátéka.) Másfelől viszont egészen bizonyos, hogy maguk az – osztályhelyzetüknek megfelelően – a forradalom sikerében közvetlenül érdekelt csoportok és tömegek is csak a forradalom *alatt* (sőt, igen gyakran csak *azután*) szabadulnak meg belsőleg is a régi rendtől. Szemléltető oktatásra van szükségük ahhoz, hogy belássák, milyen társadalom felel meg érdekeiknek: csak így szabadulhatnak meg belülről is a dolgok régi rendjétől.

E megállapítások érvényesek minden az egyik társadalmi rendből a másikba átvezető forradalmi átmenetre, de még inkább a társadalmi forradalomra (szemben a döntően poli-

tikaival). A politikai forradalom ugyanis már csak szentesít egy olyan gazdasági-társadalmi állapotot, amely a gazdasági valóságban – legalábbis részben – már megvalósult. A forradalom az új, „helyes", „igazságos" jogot erőszakkal állítja a régi „igazságtalan"-nak érzett jogrend helyébe. Az élet társadalmi környezete nem megy át radikális változásokon. (A nagy francia forradalom konzervatív történetírói hangsúlyozzák is a „társadalmi" állapotoknak ezt a viszonylagos változatlanságát ebben a korszakban.) A társadalmi forradalom célja viszont pontosan e környezet megváltoztatása. Minden ilyen változás viszont annyira az átlagember ösztönei ellen való, hogy az benne *általában az élet* katasztrofális fenyegetettségét látja, az árvízhez vagy a földrengéshez hasonló, vak természeti erőt. Anélkül hogy képes lenne megérteni a folyamat lényegét, vak kétségbeesésében úgy védekezik, hogy azok ellen a *közvetlen megjelenési formák* ellen harcol, amelyek fenyegetik megszokott létét. Így a kispolgári neveltetésű proletárok a tőkés fejlődés kezdetén a gyár és a gépek ellen fordultak; még Proudhon elméletét is úgy tekinthetjük mint a régi, megszokott társadalmi környezet e kétségbeesett védelmezésének visszhangját.

E ponton válik a legvilágosabbá a marxizmus forradalmi tartalma. A marxizmus éppen azért a forradalomról szóló tanítás, mert a tünetekkel, megjelenési formákkal szemben a folyamat lényegét ragadja meg, mert felmutatja (a napi jelenségekkel szemben) annak döntő, jövőbe mutató tendenciáit. Éppen ezáltal egyben az önmagát felszabadító munkásosztály ideológiai kifejeződése is. E felszabadulás először a tőkés gazdasági rend és állama legnyomasztóbb jelenségeivel szembeni valóságos lázadásokban fejeződik ki. Ezek az elszigetelt és még siker esetén sem átütő erejű harcok csak az egymás közti és a feltartóztathatatlanul a kapitalizmus megsemmisítésére törő folyamattal való összefüggésük *tudatosulása* által válhat-

nak valóban forradalmivá. Mikor a fiatal Marx felállította a „tudat reformjá"-nak programját, akkor ezzel már előrevetítette későbbi tevékenységének lényegét. Elmélete ugyanis egyfelől nem utópikus, mert a szeme előtt lejátszódó, valóságos folyamatból indul ki, és nem valamilyen „eszmény"-t akar ezzel szemben megvalósítani, hanem csak benne rejlő értelmét akarja napvilágra hozni; ugyanakkor viszont túl is kell mennie ezen a valóban adotton, és a proletariátus tudatát a lényeg megismerésére és nem a közvetlenül adottak átélésére kell ösztönöznie. „A tudat reformja – mondja Marx – csak abban áll, hogy a világot ráeszméltetjük tudatára, hogy felébresztjük álmából, amelyet önmagáról álmodik, hogy *megmagyarázzuk neki saját akcióit* . . . Akkor kiderül majd, hogy a világnak régóta megvan az álma egy dologról, *amelyről csak a tudatot kell megszereznie ahhoz, hogy valóságosan az övé legyen.*"[2]

A tudatnak ez a reformja maga a forradalmi folyamat. A proletariátusban ugyanis ez a tudatosodás csak lassan, nehéz és hosszú válságokon keresztül valósulhat meg. Ha elméletében Marx le is vonja a proletariátus osztályhelyzetéből következő összes elméleti és gyakorlati következtetést (sokkal előbb, mintsem ezek történelmileg „aktuális"-sá váltak volna), ha tanításai semmiképpen sem a történelemtől idegen utópiák, hanem magának a történelmi folyamatnak megismeréséből jönnek létre, akkor ebből még egyáltalán nem következik, hogy a proletariátus – még ha *egyes akcióiban* e tanításnak megfelelően *cselekszik* is – tudatosította magában a marxi elméletben kifejtett felszabadulását. Más összefüggésben[3] utaltunk már e folyamatra, és hangsúlyoztuk, hogy a proletariátus már akkor tudatában lehet a kapitalizmus elleni gazdasági harca

2. Levelek a Deutsch–Französische Jahrbücherből. MEM. 1. köt. 348. (Kiemelés – L. Gy.)

3. Vö. az Osztálytudat című tanulmánnyal.

szükségszerűségének, mikor politikailag még teljesen a tőkésállam befolyása alatt áll. Hogy ez a valóságban mennyire így van, azt az bizonyítja, hogy Marx és Engels egész államkritikája a feledés homályába merülhetett, hogy a II. Internacionálé legjelentősebb teoretikusai minden további nélkül „az" államként fogadták el a kapitalista államot, tevékenységüket, ellene folytatott harcukat pedig „oppozíció"-ként fogták fel. (A legvilágosabban ez az 1912-es Pannekoek–Kautsky-vitából látható.) Az „oppozíció"-ként való állásfoglalás ugyanis annyit jelent, hogy a fennállót *lényegileg változtathatatlan alapként fogadják el,* és az „oppozíció" csak arra törekszik, hogy a fennálló érvényességi tartományán *belül* a lehető legtöbbet érje el a munkásosztály számára.

Világos: csak a világtól idegen bolondok kételkedhettek abban, hogy a polgári állam hatalmi tényező. A nagy különbség a forradalmi marxisták és az álmarxista opportunisták között az, hogy míg az előbbiek a tőkésállamot pusztán olyan *hatalmi tényezőnek* tekintik, amely *ellen* mozgósítani kell a szervezett proletariátus hatalmát, addig az utóbbiak az államot *osztályfeletti intézményként* fogják fel; a burzsoázia és a proletariátus osztályharcának célja szemükben az állam *feletti* uralom. Amennyiben azonban az államot a harc tárgyának, nem pedig ellenfélnek tekintik, akkor szellemileg már a burzsoázia talajára helyezkedtek, és félig már elvesztették a csatát, mielőtt még az elkezdődött volna. Minden, elsősorban pedig a tőkés állam- és jogrend végső soron azon alapul ugyanis, hogy fennállása, tételezéseinek érvényessége nem válik problémává, hanem magától értetődőként fogadják el. Az e tételezéseken *egyes esetekben* való túllépés mindaddig nem jelent különösebb veszélyt az állam fennállása szempontjából, míg e túllépések a köztudatban csupán egyes esetekként jelentkeznek. Dosztojevszkij szibériai visszaemlékezéseiben találóan utalt arra, hogy minden bűnöző (anélkül, hogy emiatt meg-

bánást érezne) bűnösnek tartja magát, teljesen tisztában van vele, hogy megsértette a számára is érvényben levő törvényeket. A törvények tehát számára is megőrzik érvényességüket, függetlenül attól, hogy személyes motívumok vagy a körülmények nyomása áthágásukra ösztönözték. Az ilyen egyes eseteken mindig könnyen úrrá lesz az állam, éppen azért, mert általuk alapjai egyetlen percre sem válnak kétségessé. Az „oppozíció" magatartása azonban éppilyen viszonyt jelent az államhoz: annak elismerését, hogy ez – lényege szerint – az osztályharcon kívül áll, hogy törvényeinek érvényességét az osztályharc nem érinti *közvetlenül*. Az „oppozíció" tehát vagy legális úton kísérli meg a törvények megváltoztatását (ezáltal a régi törvények mindaddig megtartják érvényességüket, amíg az újak érvénybe nem lépnek), vagy a törvények egyes esetekben történő, elszigetelt megsértései következnek be. Ezért az opportunisták részéről megszokott demagógia, hogy az állam marxista kritikáját az anarchizmussal hozzák összefüggésbe. Itt egyáltalán nem anarchista illúziókról vagy utópiákról van szó, hanem pusztán arról, hogy a tőkés társadalom államát *már fennállása idején is történelmi jelenségként kell tekinteni és értékelni.* Benne tehát puszta hatalmi képződményt kell látni, addig (de csak addig) kell vele számolni, ameddig valóságos hatalma terjed; hatalmi forrásait azonban a legpontosabb és legelfogulatlanabb elemzésnek kell alávetni, hogy napvilágra kerüljenek azok a pontok, amelyeken e hatalom meggyengíthető az aláásható. *Az állam erejét, illetve gyengeségét azonban éppen az a mód jelenti, ahogyan az emberek tudatában tükröződik.* Ebben az esetben az ideológia nem egyszerűen a társadalom gazdasági építményének következménye, hanem egyben nyugodt működésének előfeltétele is.

Minél inkább már nem csupán a marxista elemzés ismeri fel, minél inkább kézzelfogható valósággá válik a kapitalizmus válsága, annál sorsdöntőbb jelentőségűvé lesz az ideológiának ez a funkciója a proletárforradalom sorsa szempontjából. A belülről még szilárd kapitalizmus korszakában érthető volt, hogy a munkásosztály nagy tömegei *ideológiailag* teljesen a kapitalizmus talaján állottak. A marxizmus következetes alkalmazása tehát olyan állásfoglalást követelt tőlük, amelyhez semmiképpen sem nőhettek fel. Marx ezt mondja: „Egy meghatározott történelmi korszak megismeréséhez túl kell lépnünk annak korlátain"; és ez, ha a *jelen* megismeréséről van szó, egészen rendkívüli szellemi teljesítményt igényel. Ezáltal ugyanis az egész gazdasági, társadalmi és kulturális környezetet kritikai szemléletnek kell alávetni; ugyanakkor – és ez a lényeg – a jelen valóságával szemben csak követelményként, valami „nem valóságosként", „puszta elméletként" léphet fel a kritika arkhimédészi pontja, az a pont, ahonnan minden jelenség megérthető; a múlt történelmi megismerése számára viszont maga a jelen ez a kiindulópont. Mégsem kispolgári-utópikus követelményről van szó, amely valamilyen „jobb" és „szebb" világra vágyik, hanem olyan proletárkövetelményről, amely semmi egyebet nem tesz, mint világosan felismeri és kimondja a történelmi folyamat irányát, tendenciáját és értelmét, s e folyamat nevében cselekvően irányul a jelenre. Ezáltal azonban még nehezebbé válik a feladat. A legjobb csillagászhoz hasonlóan, aki a kopernikuszi világkép ismeretétől függetlenül alá kell hogy vesse magát az érzéki benyomásoknak (például annak, hogy a nap „felkel" stb.), a kapitalista állam leghatározottabb marxista elemzése sem szüntetheti meg annak empirikus valóságát. Ez nem is feladata. A marxista megismerésnek a proletariátus szemléletét úgy kell alakítania,

hogy számára a tőkés állam egy történelmi fejlődés tagjaként jelenjék meg. Ez az állam semmiképpen sem „az" ember „természetes" környezete, hanem pusztán egy reális adottság, melynek valóságos hatalmával számolni kell, amely azonban nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy meghatározza cselekvéseinket. Az állam és jog érvényességét tehát pusztán empirikus létezésként kell kezelni. Egy vitorlásnak is alkalmazkodnia kell a szélirányhoz, ez azonban nem határozza meg útirányát, sőt – a szélirány ellenére és azt kihasználva – az alkalmazkodás célja éppen eredeti irányának betartása. A proletariátusból még messzemenően hiányzik a társadalmi jelenségekkel kapcsolatban az az *elfogulatlanság,* amelyet az ember hosszú történelmi fejlődés során kivívott magának az ellene szegülő természeti hatalmakkal szemben. És ez érthető. Bármilyen hatalmasak és materálisan brutálisak legyenek is egyes esetekben a társadalom kényszerítő rendszabályai, *mégis minden társadalom hatalma lényegében szellemi hatalom,* amely alól csak a megismerés szabadít fel bennünket. Nem a pusztán elvont, a fejekben maradó megismerés azonban (ezzel számos „szocialista" is rendelkezett), hanem a hússá és vérré vált megismerés, Marx szavai szerint a „gyakorlati-kritikai tevékenység".

A kapitalizmus válságának aktualitása éppúgy lehetségessé, mint szükségessé teszi ezt a megismerést. Azért válik lehetségessé, mert az élet a valóság nyomán még a megszokott társadalmi környezetet is láthatóan és átélhetően problematikusként mutatja meg. A forradalom számára azonban döntő jelentőségűvé és szükségszerűvé válik azért, mert a tőkés társadalom valóságos hatalma olyannyira megrendült, hogy többé már nem lenne képes erőszakkal fenntartani magát, ha a proletariátus tudatosan és határozottan szembeállítaná vele saját hatalmát. E cselekvés akadálya tisztán ideológiai jellegű. Még a kapitalizmus halálos válságának kellős közepén is széles

proletártömegek élik át létük egyedül lehetséges környezeteként a burzsoázia államát, jogát és gazdaságát; úgy tűnik számukra, hogy bár ezen sokféle módon javítani kell (pl. a „termelés helyreállítása"), mégis „a" társadalom „természetes" alapját képezi.

Ez a legalitás világnézeti alapja. Nem mindig tudatos árulás, sőt, nem is mindig tudatos kompromisszum. Sokkal inkább természetes és ösztönös orientáció az állam, tehát azon képződmény irányában, amely a cselekvő számára a jelenségek káoszában az egyetlen szilárd pontnak tűnik. Le kell küzdeni ezt a világnézetet, ha a kommunista párt egészséges alapot kíván teremteni mind legális, mind illegális munkája számára. Az illegalitás romantikája ugyanis (amely minden forradalmi mozgalom kezdetét jelenti) világosság tekintetében csak ritkán emelkedik az opportunista legalitás szintje fölé. Az, hogy – minden puccsista tendenciához hasonlóan – jelentősen alábecsüli a valóságos hatalmat, amellyel a tőkés társadalom még válsághelyzetekben is rendelkezik, valóban gyakran veszélyes, az irányzat bajának mégis csupán egy tünetét képezi; a legnagyobb hiányosság ugyanis az, hogy ez az irányzat képtelen elfogulatlanul pusztán hatalmi tényezőnek tekinteni az államot; ennek végső alapja az imént elemzett összefüggések áttekintésére való képtelenség. Amennyiben ugyanis az illegális harci eszközök és módszerek szentnek tűnnek, a különleges, forradalmi „igaziság" bélyegét viselik, akkor a fennálló állam legalitásának nemcsak pusztán empirikus létet, hanem bizonyos fokú érvényességet is tulajdonítanak. A törvény *mint törvény* elleni lázadás, bizonyos cselekvések előnybe helyezése illegalitásuk *miatt* mindenképpen annyit jelent, hogy az ily módon cselekvőkkel szemben a jog megőrizte kötelező érvényű lényegét. Ha kialakul a joggal és állammal szembeni teljes, kommunista elfogulatlanság, akkor a törvénynek és kiszámítható következményeinek nincs több (de nincs

is kevesebb) jelentőségük, mint a környezet bármely olyan tényének, amellyel egy cselekvés kivitelezhetőségének megítélése során számolni kell; a törvény megsértésére tehát nem esik nagyobb hangsúly, mint például arra, mikor egy fontos utazás alkalmával az ember a vonatcsatlakozás elérésének esélyeit mérlegeli. Ha nem ez a helyzet, ha a törvény megsértése pátosszal teli felhangot kap, akkor ez annak a jele, hogy – ha fordított előjellel is –, de a jog megtartotta érvényességét, hogy még mindig képes *belülről* befolyásolni a cselekedeteket, hogy tehát még mindig nem következett be az igazi, belső emancipáció. E megkülönböztetés első látásra talán szőrszálhasogatásnak tűnhet. Ha azonban arra gondolunk, hogy tipikusan illegális pártok (például az orosz szociálforradalmárok) milyen gyorsan visszataláltak a burzsoázia vágányára; hogy a valóban forradalmi-illegális cselekedetek, amelyek már nem egyes törvények romantikusan heroikus megsértését, hanem az egész polgári jogrend elvetését és szétzúzását jelentették, milyen mértékben világítottak rá arra, hogy az „illegalitás hősei" tulajdonképpen a polgári jog fogalmainak rabjai maradtak, akkor világosan látszik, hogy nem üres és elvont konstrukcióról, hanem egy valóságos tényállás leírásáról van szó. (Gondoljunk Borisz Szavinkovra, aki a cárizmus alatt nem csupán csaknem valamennyi nagy merénylet híres szervezője volt, hanem a romantikus-etikai illegalitás egyik első teoretikusa is, és aki most a fehér Lengyelország oldalán harcol a proletár Oroszország ellen.)

A kommunista párt számára tehát *pusztán taktikai kérdés* legalitás és illegalitás kérdése (mégpedig a pillanatnyi taktika kérdése, amelyről aligha lehetséges általános irányvonalak kialakítása, mivel a döntés kizárólag a *pillanatnyi hasznosság* alapján történik); ebben a teljesen nem-elvi állásfoglalásban rejlik benne a polgári jogrend érvényességének egyedül lehetséges, gyakorlati-elvi elutasítása. A kommunistáknak

nemcsak célszerűsége miatt kell követniük e taktikát. Nemcsak azért, mert taktikájuk csak így lesz megfelelően hajlékony, és csak így tud alkalmazkodni az adott pillanat szükségszerű cselekvési módjához; nemcsak azért, mert a burzsoázia elleni hatékony küzdelem megköveteli a legális és illegális fegyverek állandó váltogatását, sőt, ugyanazzal az üggyel kapcsolatban gyakran egyidejű felhasználásukat is. Az ok a proletariátus forradalmi önnevelése is. A proletariátus csak akkor szabadulhat fel ugyanis a kapitalizmus teremtette életformák rabsága alól, ha megtanult úgy cselekedni, hogy e formák belülről már ne befolyásolják cselekvését, ha azok – mint motívumok – teljesen közömbösek számára. Ezáltal semmiképpen sem csökken a fennállásuk láttán érzett gyűlölete és izzó vágya arra, hogy megsemmisítse e formákat. Ellenkezőleg: éppen e magatartás által válik a proletariátus számára a kapitalizmus társadalmi rendje az egészséges emberi fejlődés megvetésre méltó, halott, de gyilkos akadályává; ennek belátása feltétlenül szükséges a proletariátus tudatos és hosszan tartó forradalmi magatartása érdekében. A proletariátusnak ez az önnevelése, amelyben kibontakozik a forradalomra való „érettsége", hosszú és nehéz folyamat, amely annál hosszabb, minél fejlettebb egy országban a kapitalizmus és a polgári kultúra, s ennek következtében minél inkább a kapitalista életformák rabja a proletariátus.

A célszerű forradalmi cselekvés elkerülhetetlenül szükséges megfontolása szerencsés módon (és természetesen egyáltalán nem véletlenül) egybeesik e nevelés követelményeivel. Amikor például a III. Internacionálé második kongresszusának a parlamentarizmus kérdésével kapcsolatos kiegészítő tézisei meghatározzák annak szükségességét, hogy a parlamenti frakció teljes mértékben függjön a párt – esetenként illegális – Központi Bizottságától, akkor ez nem csupán az egységes cselekvés szempontjából szükséges feltétlenül, hanem láthatóan csök-

kenti a parlament tekintélyét is (amelyen a parlamenti frakciónak, az opportunizmus fellegvárának önállósága nyugszik) – a széles proletártömegek szemében. Hogy ez mennyire szükséges, azt az is mutatja, hogy például az angol proletariátus cselekedetei során éppen e szervek *belső elismerése* révén került az opportunizmus vágányaira. Mind az antiparlamentariánus „közvetlen cselekvés" kizárólagos alkalmazásának, mind pedig az egyik módszernek a másik feletti előnyéről folytatott vitáknak a terméketlensége bizonyítja, hogy ha ellenkező irányban is, de mindkettő egyformán rabja a polgári előítéleteknek.

A legális és illegális harci eszközök egyidejű és váltakozó felhasználása azért is szükséges, mert csak így válik lehetővé a jogrendnek, mint a kapitalista elnyomás brutális hatalmi gépezetének a leleplezése; ez viszont a joggal és állammal szembeni elfogulatlan forradalmi magatartás előfeltétele. Ha a két módszer közül az egyiket kizárólagosan vagy túlnyomó részben, esetleg bizonyos területeken elvileg az egyetlen alkalmazhatóként ismerik el, akkor a burzsoázia számára nyitva áll annak lehetősége, hogy jogrendjét továbbra is jogként tartsa meg a tömegek tudatában. Minden kommunista párt tevékenységének egyik fő célja, hogy országa kormányát saját jogrendje megsértésére, a szociálárulók legális pártját pedig e „jogsértés" nyílt támogatására kényszerítse. Ha bizonyos esetekben (például amikor nacionalista előítéletek homályosítják el a proletariátus világos belátását) ez előnyös is egy tőkéskormány számára, annál veszélyesebbé válik olyan pillanatokban, amikor a proletariátus a döntő ütközetre kezd el felsorakozni. Ebből, az elnyomók elővigyázatosságából (aminek alapját ezek a megfontolások képezik) jönnek létre a demokráciáról, a szocializmusba való békés átmenetről szóló végzetes illúziók, amelyeket különösen az táplál, hogy az opportunisták legalitásukat mindenáron fenn akarják tartani, és ezáltal

lehetővé teszik e magatartást az uralkodó osztály számára. A proletariátus nevelődését csak egy olyan józan taktika irányíthatja a helyes vágányokra, amely minden legális és illegális módszert – kizárólag célszerűségi okok által vezérelve – felváltva alkalmaz.

3.

A hatalomért folytatott harc azonban csak elkezdheti, de semmiképpen sem fejezheti be a proletariátusnak ezt a nevelését. A hatalom megragadásának Rosa Luxemburg által már sok évvel ezelőtt felismert, szükségszerűen „túl korai" jellege elsősorban ideológiai téren nyilvánul meg. Minden proletárdiktatúra első szakaszának számos jelensége éppen arra vezethető vissza, hogy *a proletariátus kénytelen olyan időszakban és olyan szellemi konstitúció mellett megragadni a hatalmat, amikor belülről még a polgári társadalmi rendet érzi az igazán törvényesnek.* Minden jogrendhez hasonlóan, a tanácskormány is azon alapszik, hogy széles néprétegek ismerik el törvényesnek; így csak egyes esetekben kénytelen az erőszak alkalmazásához folyamodni. Kezdettől fogva világos viszont, hogy a burzsoázia kezdetben semmilyen körülmények között sem ismerheti el ezt a rendet. Egy sok nemzedék hagyománya által uralomhoz és a kiváltságok élvezetéhez szokott osztály sohasem törődhet bele *egyetlen* vereség puszta tényébe, és nem adhatja át minden további nélkül helyét a dolgok új rendjének. *Ideológiailag* kell először *megtörnie* ahhoz, hogy önként lépjen az új társadalom szolgálatába, hogy annak rendeleteit legálisnak, jogrendinek ismerje el, ne csupán egy olyan, a pillanatnyi erőviszonyokból adódó brutális ténynek tartsa, amelyet holnapra a visszájára lehet fordítani. Naiv illúzió azt hinni, hogy bármiféle engedménnyel leküzdhető ez a nyílt el-

lenforradalomként vagy rejtett szabotázsként jelentkező ellenállás. Ellenkezőleg: a Magyar Tanácsköztársaság példája azt mutatja, hogy mindezek az engedmények (amelyek ebben az esetben kivétel nélkül egyben a szociáldemokráciának tett engedmények is voltak) csak erősítik a korábban uralkodó osztályoknak saját erejükbe vetett tudatát, és elhalasztják, sőt lehetetlenné teszik, hogy belülről fogadják el a proletariátus uralmát. A szovjethatalom e meghátrálása a burzsoázia előtt még végzetesebb hatással van a széles kispolgári tömegek ideológiai magatartására. Ezek osztálytudatára ugyanis az jellemző, hogy számukra az állam valóban mint állam általában, egyáltalában vett állam, mint elvont és fenséges képződmény jelenik meg. Itt tehát – eltekintve most egy olyan ügyes gazdaságpolitikától, amely képes a kispolgárság egyes csoportjainak semlegesítésére – sok függ magától a proletariátustól is; attól, hogy sikerül-e államát olyan tekintéllyel felruháznia, amely eleget tesz e rétegek tekintélybe vetett hitének, azon hajlandóságuknak, hogy önként rendeljék alá magukat „az" államnak. A proletariátus ingadozása tehát, az, hogy nem hisz saját uralkodásra való elhivatottságában, ismét a burzsoázia és a nyílt ellenforradalom táborába kergetheti e rétegeket.

De a funkcióváltozás, amely legalitás és illegalitás kapcsolatában a proletárdiktatúrában következik be – azáltal, hogy a korábbi legalitás illegalitássá válik (és fordítva) –, legjobb esetben is csak gyorsíthatja, de semmiképpen sem fejezheti be egy csapásra a kapitalizmusban elindult ideológiai emancipálódási folyamatot. Amint a burzsoázia *egyetlen vereséggel* nem vesztheti el legalitásának érzését, úgy *egyetlen* győzelem tényével a proletariátusban sem válhat tudatossá saját legalitása. Ez a tudat, amely a kapitalizmusban csak lassan érlelődhet meg, a proletárdiktatúra alatt is csak fokozatosan fejezheti be ezt az érlelődési folyamatot. Az első időszak egyben számos akadályt is gördít ennek útjába. Az uralomra ke-

rült proletariátus ugyanis csak most teszi magáévá a kapitalizmus által felépített és fenntartott szellemi teljesítményeket. Nemcsak arról van szó, hogy nagyobb betekintést nyer a polgári társadalom kultúrájába, mint korábban bármikor, hanem arról is, hogy a proletariátus széles rétegeiben csak a hatalom megragadása után tudatosulhatnak a gazdaság és állam vezetéséhez szükséges szellemi képességek. Ráadásul a proletariátus nem szokott hozzá az önálló, felelősségteljes cselekvéshez, s így e cselekvés szükségességét gyakran inkább teherként, mint felszabadulásként érzékeli. Végül pedig a vezető posztok nagy részét betöltő proletárrétegek kispolgári, sőt polgári életszokásai szempontjából éppen az új társadalom új vonásai tűnnek idegennek, csaknem ellenségesnek.

Mindezek az akadályok meglehetősen ártatlan jelleget öltenének, s így könnyen leküzdhetők lennének, ha a burzsoázia – melynek a legalitással és illegalitással kapcsolatos ideológiaproblémája hasonló funkcióváltozáson ment keresztül – nem mutatkoznék a proletariátusnál érettebbnek és fejlettebbnek (legalábbis mindaddig, amíg harcolnia kell a keletkező proletárállam ellen). A burzsoázia éppoly naiv és magabiztos módon tartja illegálisnak a proletariátus jogrendjét, ahogyan korábban saját jogrendjét legálisnak tekintette; a burzsoáziában ösztönösen él most az az imént a proletariátus elé állított követelmény, hogy a fennálló államot puszta ténynek, hatalmi tényezőnek tekintse. A burzsoáziával folytatott harc tehát a proletariátus számára – az államhatalom meghódítása ellenére – továbbra is egyenlőtlen fegyverekkel vívandó harc marad mindaddig, amíg a proletariátus nem tesz szert hasonló naivitásra saját jogrendjének egyedül törvényes jellegét illetően. E fejlődést azonban rendkívüli mértékben akadályozza az a szellemi konstitúció, amelyet felszabadulási folyamata során az opportunisták neveltek bele a proletariátusba. Minthogy hozzászokott ahhoz, hogy a kapitalizmus intézményeit a legalitás

dicsfényével övezze, nehezen vetkőzheti le ugyanezt azokkal a maradványokkal szemben, amelyek még hosszú ideig léteznek. A proletariátust a hatalom megragadása után is fogva tartják még azok a korlátok, amelyek közé a kapitalista fejlődés beszorította. Ez egyrészt abban nyilvánul meg, hogy a proletariátus érintetlenül hagy meg sok mindent, amit feltétlenül le kellene rombolnia. Másrészt abban, hogy a rombolást és építést nem egy legitim uralkodó magabiztosságával, hanem egy bitorló (felváltva jelentkező) habozásával és elhamarkodottságával végzi, belsőleg – gondolataiban, érzelmeiben és elhatározásaiban – a kapitalizmus elkerülhetetlen restaurációját előlegezve.

Itt most nem azokra a többé-kevésbé nyíltan ellenforradalmi szabotázsakciókra gondolok, amelyekkel a szakszervezeti bürokrácia élt a szocializáció kérdésében a Magyar Tanácsköztársaság egész időszaka alatt; ezek célja a kapitalizmus lehetőleg súrlódásmentes visszaállítása volt. Ez az egyik fő forrása a gyakran emlegetett, a szovjetekben uralkodó korrupciónak is. Az ok részben sok szovjetfunkcionárius mentalitásában keresendő, akik belülről a „törvényes" kapitalizmus visszatérésére készültek fel, és folyton azon töprengtek, hogy ebben az esetben hogyan tudják majd igazolni cselekedeteiket. A másik ok az, hogy sokan, akik részt vettek a szükségképpen „illegális" munkában (árucsempészés, külföldi propaganda), szellemileg és elsősorban morálisan képtelenek voltak felfogni, hogy az egyszerre mértékadóvá váló szempontból, a proletárállam szempontjából, tevékenységük éppannyira „legális" volt, mint bármely más tevékenység. Ingadozó moralitású emberek esetében ez a tisztázatlanság nyílt korrupcióban nyilvánult meg; sok őszinte forradalmárnál viszont az „illegalitás" romantikus eltúlzásában, „illegális" lehetőségek szükségtelen követelésében, abban, hogy *nem érezték törvényesnek a forra-*

dalmat, nem érezték jogosnak, hogy saját jogrendet hozzon létre.

A diktatúra időszakában a legitimitás érzésének és tudatának kell felváltania a polgári joggal szembeni elfogulatlanságot (amely a forradalom egy korábbi szakaszának követelménye). E változás ellenére a fejlődés, mint *a proletár osztálytudat fejlődése, egységes és egyenes vonalú marad.* Ez legvilágosabban a proletárállamok külpolitikájában mutatkozik meg, amelynek során – ha a kapitalizmus hatalmi szerveivel állnak szemben – éppúgy a burzsoázia állama ellen kell harcot folytatniuk (ha részben, de csak részben más eszközökkel is), mint saját államukban a hatalom megszerzéséért folytatott harc idején. Az orosz proletariátus osztálytudatának nagysága és érettsége már a breszt-litovszki béketárgyalások idején is ragyogóan megnyilvánult. Bár a német imperializmussal tárgyaltak, a tárgyalóasztalnál az orosz proletariátus képviselői tulajdonképpeni legitim partnereiknek az egész világon élő elnyomott testvéreiket tekintették. Ha Lenin megfontolt okossággal és realista józansággal ítélte is meg a valóságos hatalmi viszonyokat, megbízottjai állandóan a világproletariátushoz, elsősorban a Központi Hatalmak proletariátusához intézték szavaikat. Lenin külpolitikája nem annyira Oroszország és Németország közötti tárgyalás volt, mint inkább a proletárforradalom és a proletártudat elősegítése Közép-Európa országaiban. Bármilyen nagy változásokon ment is keresztül a szovjetkormány bel- és külpolitikája, bármennyire alkalmazkodott is a valóságos hatalmi viszonyokhoz, ez az alapelv, saját hatalma legitimitásának elve (amely egyben a világproletariátus forradalmi osztálytudatát elősegítő elv is) a fejlődés szilárd pontja maradt. Szovjet-Oroszország – a polgári államok részéről történő – elismerésének problémáját nemcsak az Oroszország számára belőle következő előnyök szempontjából kell figyelembe venni, hanem a végrehajtott proletárforradalom le-

gitimitásának a burzsoázia részéről való elismeréseként is. Ezen elismerés jelentősége mindig azoktól a konkrét körülményektől függ, melyek között bekövetkezik. Hatása azonban lényegében ugyanaz, mind az orosz kispolgári osztályok ingadozó elemeire, mind a világproletariátusra: a forradalom legitimitásának szentesítése, amelyre nagy szükségük van ahhoz, hogy állami kifejeződését, a Tanácsköztársaságot törvényesnek tudják érezni. Az orosz politika különböző módszerei – a belső ellenforradalom könyörtelen szétzúzása, a háborúban győztes hatalmakkal szembeni merész fellépés (e hatalmakkal szemben – a polgári Németországgal ellentétben – Oroszország sohasem ütötte meg a vesztes hangját), a forradalmi mozgalmak nyílt támogatása – mind e célt szolgálják. E módszerek segítségével felmorzsolják a belső ellenforradalmi front részeit, melyek meghajtják fejüket a forradalom legitimitása előtt. E módszerek elősegítik a proletariátus forradalmi öntudatának, saját ereje és méltósága ismeretének megerősödését.

Az orosz proletariátus ideológiai éretlensége tehát éppen azokban a mozzanatokban válik nyilvánvalóvá, amelyeket a nyugati opportunisták és közép-európai csodálóik az orosz proletariátus elmaradottságának jeleként tartanak számon: a belső ellenforradalom világos és egyértelmű letörésében, a világforradalomért folytatott mind illegális, mind „diplomáciai" harcban. Az orosz proletariátus nem azért vezette győzelemre forradalmát, mert a kedvező körülmények kezére játszották a hatalmat (ez volt a helyzet 1918 novemberében a német, ugyanakkor és 1919 márciusában a magyar proletariátus esetében), hanem azért, mert a hosszú illegális harcban megedződve, világosan felismerte a kapitalista állam lényegét, s cselekvéseiben a tényleges valóság, nem pedig ideológiai fantomok vezették. Közép- és Nyugat-Európa proletariátusának még nehéz utat kell megtennie. Először meg kell értenie legalitás

és illegalitás pusztán taktikai jellegét, el kell utasítania mind a legális kretenizmust, mind pedig az illegalitás romantikáját ahhoz, hogy megszerezze történelmi hivatásának, uralma legitim jellegének tudatát.

1920. július

KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK ROSA LUXEMBURG AZ OROSZ FORRADALOM KRITIKÁJA CÍMŰ MŰVÉHEZ

Paul Levi indíttatva érezte magát arra, hogy kiadja Rosa Luxemburg elvtársnőnek a breslaui börtönben írott és töredékesen maradt brosúráját.[1] A kiadás a német kommunista párt és a III. Internacionálé elleni leghevesebb harcok időszakában történt; éppúgy egy szakaszát jelenti e harcnak, mint a Vorwärts leleplezései, és Friesland brosúrája, csak éppen más, mélyebben fekvő célokat szolgál. Ezúttal nem a kommunista párt tekintélyét, az Internacionálé politikájába vetett bizalmat kell megrendíteni, hanem a bolsevik szervezet és taktika elméleti alapjait. Rosa Luxemburg tiszteletre méltó tekintélyét is ezen ügy szolgálatába kellett állítani. Hagyatékának elméletül kell szolgálnia az Internacionálé és szekciói likvidálásához. Ezért nem elegendő, ha arra utalunk, hogy Rosa Luxemburg később megváltoztatta nézeteit. Azt kell megvizsgálnunk, igaza van-e vagy nincs. Elvontan ugyanis mindenképpen lehetséges lenne, hogy a forradalom első hónapjaiban Rosa Luxemburg rossz irányban fejlődött tovább, hogy nézeteinek Warski és Zetkin elvtársak által megállapított változása hamis tendenciát jelent. A vitának ezért – függetlenül attól, hogy viszonyult később Rosa Luxemburg e nézetekhez

1. Rosa Luxemburg: Die russische Revolution. Verlag Gesellschaft und Erziehung. 1922.

– magukhoz a nézetekhez kell kapcsolódnia. Annál is inkább, mert a Rosa Luxemburg és a bolsevikok közötti itt érintett ellentétek közül néhány már a Junius-brosúrában és annak lenini bírálatában, sőt Lenin *Egy lépés előre, két lépés hátra* című könyvéről írott és 1904-ben a Neue Zeitben megjelent kritikában is napvilágra került, s részben még a Spartacus-program megfogalmazásaiba is belejátszik.

I.

A brosúra tárgyi tartalmáról van tehát szó. Itt is fontosabb azonban az egyes kérdések megítélését végső fokon meghatározó elv, módszer, elméleti alap, a forradalom jellegének általános megítélése, mint az orosz forradalom egyes kérdéseivel kapcsolatos állásfoglalás. Ezek legnagyobb része a közben eltelt idő folyamán amúgyis tárgytalanná vált. Maga Levi is elismeri ezt az agrárkérdéssel kapcsolatban. Ott tehát ma már nincs szükség vitára. Csupán azt a módszertani pontot kell megmutatnunk, amely e nézetek középponti problémájához, *a proletárforradalom jellegének hamis megítéléséhez* visz közelebb egy lépéssel. Rosa Luxemburg ezt állítja: „Egy hatalomra került szocialista kormányzatnak mindenesetre egy dolgot meg kell tennie: olyan intézkedéseket kell foganatosítania, amelyek az agrárviszonyok egy későbbi, szocialista átalakítása irányába mutatnak, és legalábbis el kell kerülnie mindent, ami eltorlaszolja e rendszabályok útját." (84. l.) Leninnek és a bolsevikoknak azt veti szemére, hogy ezt elmulasztották, sőt, cselekedeteik az ellentétes irányba mutatnak. Ha csak erről lenne szó, arra lehetne hivatkozni, hogy Rosa Luxemburg elvtársnő – mint 1918-ban csaknem mindenki – nem volt kellőképpen tájékozott a tényleges orosz eseményeket illetően. Ha azonban e szemrehányást fejtegetéseinek egé-

szével kapcsolatban tekintjük, azonnal szembeötlik, hogy erősen túlbecsüli a bolsevikok hatalmát az agrárkérdés rendezésének formáját illetően. Az agrárforradalom a bolsevikok, sőt a proletariátus akaratától teljesen függetlenül adott tény volt. A parasztok osztályérdekeik elemi erejű megnyilvánulása alapján mindenképpen felosztották volna a földet. Ha a bolsevikok szembeszálltak volna ezzel az elemi erejű mozgalommal, ez őket is éppúgy elsöpörte volna, mint korábban a mensevikeket és az eszereket. Az agrárkérdéssel kapcsolatban a helyes kérdésfeltevés tehát nem úgy hangzik, hogy vajon a bolsevik agrárreform szocialista vagy legalábbis a szocializmus irányába mutató intézkedés volt-e. Arról volt szó, hogy az adott szituációban, mikor döntő pontjához érkezett a forradalom felfelé ívelő szakasza, a bomló polgári társadalom minden elemi erejét az ellenforradalmat szervező burzsoáziával szemben kellett összefogni (függetlenül attól, hogy e rétegek „tisztán" proletár vagy kispolgári jellegűek, függetlenül attól, hogy a szocializmus irányába mozognak-e). Állást kellett ugyanis foglalni azzal az elemi erejű parasztmozgalommal kapcsolatban, amely a föld felosztására törekedett. Ez az állásfoglalás pedig csak világos és egyértelmű „igen" vagy „nem" lehetett. Vagy élére kellett állni e mozgalomnak, vagy fegyverrel leverni. Ez utóbbi esetben a bolsevikok kényszerítő erővel éppúgy a burzsoázia uszályába kerültek volna, mint ez a mensevikekkel és az eszerekkel valóban megtörtént. *Az adott pillanatban* nem lehetett arra gondolni, hogy a mozgalmat fokozatosan a „szocializmus irányába terelik". Ezt csak később lehetett és kellett megkísérelni. Nem tartozik ide, hogy mennyiben vallottak kudarcot ezek a kísérletek (ezzel ráadásul – véleményem szerint – még nincs is lezárva a dolog; vannak olyan „kudarcot vallott kísérletek", amelyek később hozzák meg gyümölcsüket), és mi volt a kudarcok oka. A bolsevikok döntését most csupán a *hatalomátvétel pillanatában*

elemezzük. Ebben az esetben viszont le kell szögeznünk, hogy nem volt választásuk egy, a szocializmus irányába ható, és egy attól eltérítő agrárreform között. Egyetlen választásuk volt csupán: *vagy mozgósítják az elemi erejű parasztmozgalmat a proletárforradalom céljai érdekében, vagy a mozgalommal szembeszállva reménytelenül izolálják a proletariátust, és győzelemre segítik az ellenforradalmat.*

Kertelés nélkül elismeri ezt Rosa Luxemburg: „A proletárszocialista kormányzat megerősítését célzó politikai intézkedésként ez előnyös taktika volt. Nagyon is kétoldalúnak mutatkozott azonban. Fonákja abban állt, hogy a parasztok közvetlen földfoglalásainak semmi köze a szocialista gazdasághoz." (82. l.) Mikor azonban a bolsevikok *politikai taktikájának* helyes értékelését *társadalmi-gazdasági* elutasításával kapcsolja össze, akkor éppen ebben mutatkozik meg az orosz proletárforradalom általa adott értékelésének lényege; a tisztán proletárjelleg *túlértékelése;* túlbecsülése annak a külső hatalomnak és belső világosságnak, érettségnek, amellyel a forradalom első szakaszában a proletárosztály rendelkezhet, és gyakorlatilag rendelkezett. E nézet fonákjaként a forradalom nem-proletár elemeinek *alábecsülése* jelenik meg. Ez mind az osztályon *kívül álló* nem-proletár elemekre, mind pedig a proletariátuson *belüli* ilyen ideológiák hatalmára vonatkozik. Az igazi hajtóerőknek ez a hamis megítélése Rosa Luxemburg hibás beállítottságának döntő részéhez, *a párt forradalomban betöltött szerepének alábecsüléséhez,* a gazdasági fejlődés által kiváltott elemi hajtóerők szükségszerűségével szemben a tudatos-politikai cselekvés lebecsüléséhez vezet.

Az elvi kérdések effajta kiélezése sok olvasó számára itt még túlzottnak tűnhet. Hogy világosabbá tegyük az eljárás helyességét, visszatérünk a brosúra részletkérdéseihez. Rosa Luxemburgnak az orosz forradalom nemzetiségi problémáival kapcsolatos állásfoglalása eredetében a háborús időszak vitáira, a Junius-brosúrára és Lenin bírálatára megy vissza.

Így hangzik az a tézis, amelyet Lenin mindig (és nem csupán a Junius-brosúrával kapcsolatosan, ahol mindenképpen a legvilágosabban és legnyomatékosabban fogalmazódik meg) makacsul támadott: „E fékevesztett imperializmus korszakában már nem lehetnek nemzeti háborúk."[2] Talán úgy tűnhet, mintha itt pusztán elméleti ellentétről lenne szó. A világháború imperialista jellegével kapcsolatban ugyanis a legteljesebb egyetértés uralkodott Lenin és Junius között. Kiterjed ez arra is, hogy a háborúnak még azokat a részmozzanatait is, amelyek izoláltan tekintve nemzeti háborúk voltak, az imperialista összefüggés miatt imperialista jelenségként kell értékelni. (Szerbia és a szerb elvtársak helyes magatartása.) Tárgyilag-gyakorlatilag viszont egyúttal rendkívül fontos kérdések merülnek itt fel. Először is, bár nem valószínű, de nem kizárt egy olyan fejlődés, amelyben ismét lehetségesek nemzeti háborúk. Megjelenésük az imperialista háborúból a polgárháborúra való átmenet ütemétől függ. Ezért hibás a jelen imperialista jellegét a nemzeti háborúk lehetőségének tagadásává általánosítani, mert ezáltal a szocialista politikus esetleg olyan helyzetbe kerülhet, hogy elvhűségből reakciós módon kénytelen cselekedni. Másodszor, a gyarmati és félgyarmati népek felkelései feltétlenül olyan nemzeti háborúk, amelyeket

2. Irányelvek a nemzetközi szociáldemokrácia feladatairól. 5. tézis. Rosa Luxemburg: Válogatott beszédek és írások. 1. köt. Kossuth, 1959. 200.

a forradalmi pártoknak minden eszközzel támogatniuk kell, és amelyekkel szemben a semlegesség közvetlenül ellenforradalmi magatartást jelent. (Serrati álláspontja a Kemal-kérdésben.) Harmadszor pedig, nem szabad elfelejtenünk, hogy nemcsak a kispolgári rétegekben (amelyek magatartása bizonyos feltételek között nagyon előnyös lehet a forradalom számára), hanem magában a proletariátusban is – különösen az elnyomott országokban – élnek még nacionalista ideológiák. Az igazi internacionalizmus iránti fogékonyságuk nem ébreszthető fel az eljövendő szocialista állapot (amelyben nem lesz már nemzetiségi kérdés) gondolati-utópisztikus előlegezésével; erre csak az *a gyakorlati bizonyíték képes, hogy az elnyomó nemzet győzelmes proletariátusa az imperializmus elnyomó tendenciáival való szakításban elmegy a végsőkig, a teljes önrendelkezési jogig, beleértve az „állami különválást" is.* E jelszóval szemben az elnyomott ország proletariátusánál az összetartozás, a föderáció jelszava áll, mint annak kiegészítése. E két jelszó csupán *együtt* segítheti át az átmenet ideológiai válságán ezt a proletariátust, amelyet – győzelme dacára – még mindig mérgeznek a kapitalista-nacionalista ideológiák. Az 1918-as balsikerek ellenére e kérdésben a bolsevikok politikája bizonyult helyesnek. Szovjet-Oroszország Breszt-Litovszk után a teljes önrendelkezés jelszava nélkül is elvesztette volna Ukrajnát és a szegélyállamokat. E politika nélkül azonban sem ezek, sem a kaukázusi köztársaságok visszanyerésére nem lett volna képes.

Rosa Luxemburg bírálatát maga a történelem cáfolja. Semmiképpen sem foglalkoztunk volna ilyen részletesen ezzel a kérdéssel – hiszen Lenin a Junius-brosúra bírálatában *(Az ár ellen)* már megcáfolta az elméletet –, ha a proletárforradalom jellegének nem ugyanaz a felfogása nyilvánulna meg benne, amelyet az agrárkérdés kapcsán már elemeztünk. Rosa Luxemburg itt sem veszi figyelembe, hogy a proletárforradalomnak

nem „tisztán" szocialista szükségszerűségek között kellett választania, hogy a proletárforradalom számára kezdetben ezek a szükségszerűségek voltak adottak. Nem veszi figyelembe, hogy a forradalmi proletárpártnak minden (az adott pillanatban) forradalmi erőt mozgósítania kellett, hogy (az erőpróba idejére) világosan és a lehető leghatalmasabb mértékben kiépítse a forradalom frontját az ellenforradalommal szemben. A nap követelményeivel állandóan a forradalom eljövendő szakaszainak elveit konfrontálja. E beállítottság képezi az alapját a brosúra végső fokon döntő elemzésének: az erőszakról és demokráciáról, a szovjetrendszerről és a pártról szóló fejtegetéseinek. Most tehát e nézeteket kell valódi lényegükben megismernünk.

3.

Rosa Luxemburg ebben az írásában azokhoz csatlakozik, akik határozottan helytelenítik az alkotmányozó gyűlés szétkergetését, a tanácsrendszer bevezetését, a burzsoázia jogfosztását, a „szabadság" hiányát és a terror alkalmazását stb. Az a feladatunk, hogy kimutassuk, Rosa Luxemburg – aki ettől függetlenül a forradalmi marxizmus felülmúlhatatlan hirdetője, felejthetetlen tanítója és vezére marad – milyen alapvető teoretikus beállítottságából következik, hogy ilyen éles ellentétbe került a bolsevikok forradalmi politikájával. A helyzet megítélése kapcsán már jeleztem a legfontosabb mozzanatokat. Most tovább kell lépnünk Rosa Luxemburg írásának tanulmányozásában, hogy rátalálhassunk arra a pontra, amelyből nézetei szigorú következetességgel erednek.

E pont a történelmi fejlődés *organikus jellegének túlbecsülése*. Bernsteinnel szemben Rosa Luxemburg találóan mutatott rá a szocializmusba való békés „belenövés" elméletének tart-

hatatlanságára. Meggyőzően bizonyította a fejlődés dialektikus menetét, a kapitalista rendszer belső ellentmondásainak állandó éleződését; mindezt nemcsak a tiszta gazdaság síkján, hanem gazdaság és politika kapcsolatát is figyelembe véve. Egy helyen világosan fogalmazta meg ezt: „A kapitalista társadalom termelési viszonyai egyre inkább közelítik a szocialista társadalmat, politikai és jogi viszonyai viszont egyre magasabb falat emelnek a kapitalista és szocialista társadalom közé."[3] Ezzel bizonyítva van (a társadalom fejlődési tendenciáin keresztül) az erőszakos, forradalmi változás szükségszerűsége. Már itt is azonban annak a nézetnek a csírái rejlenek, amely szerint a forradalom feladata pusztán a „politikai" akadályoknak a gazdasági fejlődés útjából való eltakarítása. Olyan élesen világítja meg azonban e helyen a kapitalista társadalom dialektikus ellentmondásait, hogy ebben az összefüggésben nehezen lehet ilyen következtetésekre jutni. Rosa Luxemburg az orosz forradalommal kapcsolatban sem általában harcol az erőszak szükségessége ellen. „A szocializmusnak – mondja – egy sor erőszakos intézkedés képezi előfeltételét: például a tulajdon stb. ellen." (110. l.) Később a Spartacus-programban is elismeri: „A polgári ellenforradalom erőszakával a proletariátus forradalmi erőszakát kell szembeállítani."[4]

Az erőszak szerepének ez az elismerése azonban kizárólag a *negatív* oldalra, az akadályok eltávolítására, semmiképpen sem magára a társadalom építésére vonatkozik. Ez utóbbit nem lehet „erőszakkal, rendeletek útján bevezetni". „A szocialista társadalmi rend – mondja Rosa Luxemburg – csak olyan történelmi termék lehet, amely a tapasztalat iskolájából

3. Soziale Reform oder Revolution? Rosa Luxemburg: Politische Schriften. Reclam. 1969. 43–44.

4. Programm der Kommunistischen Partei Deutschlands. In: Luxemburg, id. köt. 419.

születik. Ez utóbbinak az organikus természethez hasonlóan, amelynek részét képezi, megvan az a szép szokása, hogy a valódi társadalmi szükségletekkel együtt kielégítsük eszközeit, a feladattal együtt a megoldást is létrehozza."

Nem időzök sokáig az egyébként oly nagy dialektikus Rosa Luxemburg e gondolatmenetének furcsán antidialektikus jellegénél. Csak futólag említem, hogy „pozitivitás" és „negativitás", „rombolás" és „építés" merev szembeállítása, mechanikus elválasztása közvetlenül mond ellent a forradalom tényének. A proletárállam forradalmi intézkedéseiben, különösen a hatalomátvételt közvetlenül követő időszakban, nemhogy a gyakorlatban, de még fogalmilag sem választható el a „pozitív" a „negatív"-tól. A burzsoázia elleni harc, a gazdasági osztályharc hatalmi eszközeinek a tőkésosztály kezéből való kiragadása – különösen a forradalom kezdetén – egybeesik a gazdaság megszervezése irányába tett első lépésekkel. Magától értetődik, hogy ezeket később messzemenően korrigálni kell. Ameddig csak tart az osztályharc – tehát elég hosszú ideig –, minden későbbi szervezeti forma meg fogja őrizni „negatív" harci jellegét és a rombolás tendenciáját. Lehet, hogy Európa későbbi győztes proletárforradalmainak gazdasági formái nagymértékben különbözni fognak az orosztól, mégis valószínűtlennek tűnik, hogy teljesen és minden szempontból elkerülhető lesz a „hadikommunizmus"-nak az a szakasza, amelyre Rosa Luxemburg bírálata vonatkozik.

Az idézett hely történelmi oldalánál még fontosabb azonban a benne megnyilvánuló módszer. Olyan tendencia kerül itt napvilágra, amelyet a legvilágosabban talán a *szocializmusba való ideológiai belenövés* kifejezés ír le. Tudatában vagyok annak, hogy Rosa Luxemburg egyike volt azoknak, akik felhívták a figyelmet a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet válságos, visszaesésekkel tarkított jellegére.[5] Ez

5. Soziale Reform oder Revolution? Id. kiad. 86.

az írása is bővelkedik ilyen megfogalmazásokban. Ha mégis ilyen tendenciáról beszélek, ezt semmiképpen sem valamifajta opportunizmusként értelmezem, nem arról van szó, hogy Rosa Luxemburg elképzelése szerint a forradalom úgy festene, hogy a gazdasági fejlődés a proletariátust egészen addig sodorná, míg megfelelő ideológiai érettséggel rendelkezve csak le kellene szüretelnie e fejlődés fájának gyümölcseit, miközben az erőszak alkalmazására csak a „politikai" akadályok eltakarítása érdekében volna szükség. Rosa Luxemburg tökéletesen tisztában volt a forradalmi időszakok szükségszerű visszaeséseivel, korrekcióival, hibáival. A fejlődés organikus elemeinek túlbecsülésére irányuló tendencia nála csupán abban a – dogmatikus – meggyőződésében nyilvánul meg, hogy „a valódi társadalmi szükségletekkel együtt kielégítésük eszközei; a feladattal együtt a megoldás is" létrejön.

A forradalom spontán, elemi erőinek ez a túlbecsülése, amely különösen a forradalom vezetésére történelmileg hivatott osztállyal kapcsolatban mutatkozik, az alkotmányozó gyűléssel szemben elfoglalt állásfoglalását is meghatározza. „Sematikus és merev felfogást" vet Lenin és Trockij szemére (100–101. l.), mert az alkotmányozó gyűlés összetételéből arra következtettek, hogy ez nem válhat a proletárforradalom szervévé. „Mennyire ellentmond ez minden történelmi tapasztalatnak! – kiált fel. – Ez éppen arra tanít, hogy a néphangulat élő árama folyton körülveszi, áthatja és irányítja a képviselőtestületeket." (101. l.) Egy korábbi helyen pedig (78–79. l.) az angol és francia forradalom tapasztalataira hivatkozik a parlamenti testületek változásával kapcsolatban. A tény leszögezése tökéletesen helyénvaló. Csak azt nem hangsúlyozza eléggé Rosa Luxemburg, hogy ezek a „változások" lényegében ördögi módon hasonlítottak az alkotmányozó gyűlés szétkergetéséhez. A forradalom legelőrébb tartó korabeli elemeinek szervezetei (az angol hadsereg „katonatanácsai", a pári-

zsi szekciók stb.) ugyanis *állandóan erőszakkal távolították el a konzervatív elemeket a parlamenti testületekből*, és ezáltal ezeket a forradalom adott állapotának megfelelően alakították át. Egy *polgári forradalomban* ezek az átalakulások többnyire a polgári osztály harci szervén, a parlamenten *belüli* eltolódások lehettek csupán. Emellett is figyelemre méltó, hogy az angolhoz képest a francia forradalomban milyen nagymértékű volt a parlamenten kívüli (félproletár) elemek hatása. Az 1917-es orosz forradalom – 1871-en és 1905-ön keresztül – e *mennyiségi hatásokat minőségibe fordítja*. A szovjetek, a forradalom legtudatosabban előrehaladó elemeinek szervezetei ezúttal már nem elégedtek meg azzal, hogy a bolsevikokon és a baloldali eszereken kívül minden párttól „megtisztítják" az alkotmányozó gyűlést (ez ellen saját elemzései alapján Rosa Luxemburgnak semmi kifogása sem lehetne), hanem maguk álltak a helyébe. A polgári forradalom ellenőrzésének és továbbvitelének proletár (és félproletár) szerveiből létrejöttek a győztes proletariátus kormányzó harci szervezetei.

4.

Rosa Luxemburg határozottan vonakodik ennek az „ugrásnak" a megtételétől. Nem pusztán azért, mert nagyon alábecsüli a parlamenti testületek korábbi átalakulásainak hirtelen, erőszakos és „szervezetlen" jellegét, hanem azért is, mert nem ismeri el, *hogy a szovjetforma az átmeneti szakasz kormányformája, a szocializmus előfeltételei kiharcolásának és kikényszerítésének harci formája*. A szovjeteket, ellenkezőleg, úgy tekinti, mint a társadalmi és gazdasági fejlődés azon időszakának „felépítményét", amelyben a szocialista átalakulás már nagyjából befejeződött. „Olyan képtelenség ez, amely a vá-

lasztójogot utópikus, a társadalmi valóságtól elszakított fantáziaproduktumnak tekinti. Éppen ezért nem lehet a proletárdiktatúra komolyan veendő eszköze. Anakronizmus, annak a jogállapotnak az anticipációja, amelynek alapja egy már készen álló szocialista gazdaság, nem pedig a proletárdiktatúra átmeneti szakasza." (106. l.)

Itt a gondolkodására még téves nézetek esetén is jellemző, rendíthetetlen következetességgel Rosa Luxemburg az átmeneti időszak elméleti megítélésének egyik legfontosabb kérdését érinti. Az állam (a szovjetek, mint a győztes proletariátus államformája) szerepéről van szó a társadalom gazdasági-szociális átalakításában. Vajon annyi-e ez csupán, hogy a proletárállam, annak jogalkotása stb. *utólag* elismeri és védelmezi a tudat mögött ható, legfeljebb a „hamis" tudatban tükröződő gazdasági hatóerők által létrehozott társadalmi állapotot, vagy pedig a proletariátus e szervezeti formájának *tudatosan meghatározó* funkciója van az átmeneti korszak gazdasági építésében? Továbbra is korlátlanul érvényes *A gothai program kritiká*-jának az a marxi mondata, amely szerint a „jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata". Ebből azonban nem következik, hogy a *proletárállam társadalmi funkciója* s ezzel együtt a proletártársadalom egészében elfoglalt helye *ugyanaz, mint a polgári állam helye és szerepe a polgári társadalomban.* Ez utóbbit Engels egy Konrad Schmidthez írott levelében lényegében negatívumokra korlátozza. Az állam elősegíthet egy meglevő gazdasági fejlődést, ellene hathat, vagy „elvághat meghatározott irányokat és újakat jelölhet ki". „De világos – fűzi hozzá –, hogy a II. és III. esetben a politikai hatalom a gazdasági fejlődésnek nagy kárára lehet, s tömeges anyag- és erőpazarlást idézhet elő."[6] A kérdés tehát az: a proletárállam társa-

6. Marx–Engels: Válogatott művek. 2. köt. 1963. 482.

dalmi és gazdasági funkciói ugyanazok-e, mint a polgári államé? Csak arra képes-e, hogy legjobb esetben is gyorsítson vagy gátoljon egy tőle független, *vele szemben abszolút primátussal rendelkező* gazdasági fejlődést? Világos, hogy e kérdés megválaszolásától függ a felelet Rosa Luxemburgnak a bolsevikok elleni kifogására is. Ha a válasz igenlő, Luxemburgnak van igaza: a proletárállam (a szovjetrendszer) mint ideológiai „felépítmény" csak a már *bekövetkezett* gazdaságitársadalmi átalakulás *után és ennek következtében* jöhet létre.

A dolog azonban egészen másként néz ki, ha abban látjuk a proletárállam funkcióját, hogy lerakja a gazdaság szocialista, tehát tudatos megszervezésének alapjait. Nem arról van szó, mintha bárki is (legkevésbé az OKP) azt hinné, hogy a szocializmus egyszerűen „kihirdethető". A kapitalista termelési mód alapjait s ezzel együtt a kényszerként áttörő „természettörvényszerű szükségszerűség" sem a proletariátus hatalomátvétele, sem pedig a termelési eszközök mégoly széles körű intézményes szocializálása útján sem tűnnek el a világból. Eltávolításukat, a tudatosan szervezett szocialista gazdasági rendszerrel való helyettesítésüket azonban nemcsak hosszú folyamatként, hanem elsősorban tudatosan folytatott, bonyolult harcként kell felfognunk. Lépésről lépésre s *harcban* kell e „szükségszerűséggel" szemben teret nyerni. A viszonyok, a proletariátus hatalmának bármely túlbecsülése, a szemben álló erők hatalmának bármely lebecsülése keserűen megbosszulja magát válságok, visszaesések és olyan gazdasági fejlődés formájában, amely a kiindulási állapot mögé vet vissza. Éppígy tévedés lenne viszont abból a belátásból, hogy meghatározott, gyakran nagyon szűk határai vannak a proletariátus hatalmának, a gazdasági rend tudatos szabályozásának, arra következtetni, hogy a szocializmus „gazdasága" a kapitalizmuséhoz hasonlóan, úgyszólván önmagától, hajtóerőinek „vak szükségszerűsége" által fog áttörni. „Engels semmiképpen sem

azt gondolja – mondja Lenin a Kautskyhoz 1891. szeptember 12-én intézett Engels-levél magyarázataként –, hogy »a gazdasági tényező« közvetlenül önmagától söpör el minden nehézséget az útból... feltétlenül fellép a politika alkalmazkodása a gazdasághoz, ez azonban nem egyszerre történik, nem egyszerű, sima és közvetlen."[7] A gazdasági rend tudatos, szervezett szabályozása csak tudatosan hajtható végre, s e végrehajtás szerve éppen a proletárállam, a szovjetrendszer. A szovjetek tehát valóban az osztálytagozódás egy későbbi szakasza „jogállapotának anticipációi", mégsem jelentenek a levegőben lógó utópiát; ellenkezőleg: ők jelentik *az egyetlen eszközt, amelynek segítségével ez az anticipált helyzet valaha is létrejöhet.* „Önmagától", a gazdasági fejlődés természeti törvényszerűségei által hajtva sohasem jöhetne létre a szocializmus. Igaz, hogy a kapitalizmus természettörvényszerűsége végső válságához vezet, útja végén azonban minden civilizáció megsemmisítése, egy új barbárság állna.

Éppen ebben rejlik a polgári és a proletárforradalom közötti legmélyebb különbség. A polgári forradalmak csillogóan előrevágtató jellegének társadalmilag az az alapja, hogy *levonják egy már nagymértékben végbement gazdasági-társadalmi fejlődés politikai, állami, jogi stb. konzekvenciáit* abban a társadalomban, amelynek feudális-abszolutisztikus szerkezetét *az erőteljesen fejlődő kapitalizmus már mélyen aláásta.* A valóban forradalmi elem itt a feudális termelési rend kapitalista termeléssé változása, úgyhogy elméletileg mindenképpen elgondolható, hogy *e* fejlődés *polgári forradalom,* a forradalmi burzsoázia által végrehajtott politikai átalakulás *nélkül* megy végbe, és amit a „felülről jövő forradalmak" meghagytak a feudális-abszolutisztikus felépítményből, az a teljesen kifejlő-

7. Lenin–Zinovjev: Gegen den Strom. 409.

dött kapitalizmus időszakában „önmagától" omlik össze (a német fejlődés részben megfelel e sémának).

Persze a proletárforradalom is elképzelhetetlen, ha gazdasági előfeltételeit a kapitalista termelés nem fejleszti ki már a tőkés társadalom méhében. A két fejlődési típus közti óriási különbség azonban abban rejlik, hogy a *kapitalizmus mint gazdasági típus a feudalizmuson belül és azt szétrombolva fejlődött ki.* Fantasztikus utópia volna viszont azt képzelni, hogy a kapitalizmuson belül a szocializmus irányában más is bekövetkezhetne, mint egyfelől *lehetősége objektiv-gazdasági előfeltételeinek* (amelyek azonban csak a kapitalizmus bukása után, ennek következtében *változtathatók át* a szocialista termelési mód valódi elemeivé), másfelől a proletariátusnak mint osztálynak a kialakulása. Gondoljunk arra a fejlődésre, amely még a feudális társadalmi rend fennállása alatt létrehozta a manufaktúrát és a kapitalista bérlői rendszert. Ezek szabad fejlődése érdekében valóban csupán a jogi korlátok eltávolítására volt szükség. A tőkének kartellekbe és trösztökbe való koncentrációja ezzel szemben elkerülhetetlen előfeltétele ugyan a kapitalista termelési mód szocialista átalakításának; de még a legfejlettebb tőkés koncentráció is (gazdaságilag is) minőségileg fog különbözni egy szocialista szervezettől, és nem fog sem „önmagától" az utóbbiba átcsapni, sem a tőkés társadalom keretein belül „jogilag" átalakulni. Ez utóbbira világos bizonyíték minden német és osztrák „szocializálási kísérlet" tragikomikus kudarca.

Nem cáfolja ezt az ellentétet az sem, hogy a kapitalizmus bukása után *hosszú és fájdalmas folyamattal* kell számolnunk. Ellenkezőleg: teljesen dialektikaellenes, történelmietlen gondolkodásmód volna, amely abból az állításból, hogy a szocializmus csak az *egész társadalom tudatos átalakításaként* valósítható meg, arra a követelményre lyukadna ki, hogy ennek egy csapásra és nem folyamatszerűen kell történnie. Maga e

folyamat azonban *minőségileg* különbözik a feudális társadalomnak polgáriba való átalakulásától. Éppen ez a minőségi különbség fejeződik ki abban a minőségileg más funkcióban, amellyel az állam (mely Engels szavaival „a szó tulajdonképpeni értelmében már nem is állam") a forradalomban rendelkezik; politika és gazdaság minőségileg különböző viszonyában. Világosan utal erre az ellentétre a proletárforradalom tudatossága államával kapcsolatban, szemben a polgári forradalmak ideológiai elleplezésével, valamint a proletariátus *előrelátó* és átalakító tudatossága, szemben a burzsoázia post festum megismerésével. Ezt nem ismeri fel Rosa Luxemburg, mikor bírálja az alkotmányozó gyűlésnek a szovjetekkel történt helyettesítését: *a proletárforradalmat a polgári forradalmak szerkezete alapján vizsgálja.*

5.

A helyzet „organikus" és dialektikus-forradalmi megítélése közti ellentét mélyebb betekintést biztosít Rosa Luxemburg gondolatkörébe: így érkezünk a párt forradalomban betöltött szerepének problémájához. Ezzel együtt válik világossá a bolsevik pártkoncepcióval és ennek taktikai és szervezeti következményeivel kapcsolatos állásfoglalás.

A Lenin–Luxemburg-ellentét eléggé messze nyúlik vissza a múltba. Ismeretes, hogy a bolsevikok és mensevikek közti első szervezeti viták idején Rosa Luxemburg az előbbiekkel szemben foglalt állást. A bolsevikokkal nem politikai-taktikai, hanem tisztán szervezeti ellentétei voltak. A taktika csaknem valamennyi kérdésében (tömegsztrájk, az 1905-ös forradalom megítélése, imperializmus, az eljövendő világháború bírálata stb.). Rosa Luxemburg és a bolsevikok közös úton jártak. Így például éppen Stuttgartban a döntő, háborúval kapcsola-

tos határozat kérdésében a bolsevikok képviselőjeként lépett fel. Mégis sokkal kevésbé epizódjellegű az ellentét, mint ez a sok politikai-taktikai egyetértésből kitűnne; másfelől viszont az eltérésekből nem következtethetünk az utak szigorú elválására sem. A Lenin és Rosa Luxemburg közötti ellentét lényege a következő volt: a proletariátus forradalmi pártján *belüli szellemi* harc-e az opportunizmus ellen folytatott küzdelem (a harc tényének szükségszerűségében sem politikai, sem elvi vita nem volt közöttük), vagy pedig a harcnak a *szervezet* területén kell eldőlnie? Rosa Luxemburg vitatta ezt az utóbbi elképzelést. Először is azért, mert túlzottnak tartotta azt a középponti szerepet, amelyet a bolsevikok a szervezeti kérdésnek, mint a munkásmozgalom forradalmi szelleme garanciájának, tulajdonítottak. Ezzel szemben az volt a véleménye, hogy a valóban forradalmi elv kizárólag a tömegek elemi erejű spontaneitásában keresendő. Ehhez képest a központi pártszervezeteknek konzervatív, gátló funkciója van. Véleménye szerint egy valóban végigvitt centralizáció esetén csak növekedne „a viharos erejű tömeg és a habozó szociáldemokrácia meghasonlása"[8]. Másodszor magát a szervezeti formát is organikusan kifejlődőnek és nem „csinált-"nak tekinti. „A szociáldemokrata mozgalomban a szervezet is ... az osztályharc történelmi terméke, amelynek a szociáldemokrácia *csak* politikai tudatot kölcsönöz."[9] Ezt a nézetét ismét csak *a forradalmi mozgalom előrelátható lefolyásáról vallott általános felfogása* hordozza; ennek gyakorlati következményeit már a bolsevik agrárreform bírálatánál és az önrendelkezési jog jelszavával kapcsolatban láttuk. Ezt mondja: „Az a tétel, hogy a szociáldemokrácia a proletariátus osztályképviselője is, és a társadalmi haladás összérdekeit, valamint a polgári társadal-

8. Neue Zeit. 12. 2. kötet. 491.
9. Uo. 486. (Kiemelés – L. Gy.)

mi rend minden elnyomott áldozatának érdekeit is képviseli, nem csupán abban az értelemben értendő, hogy a szociáldemokrata programban mindezek az érdekek eszmeileg összefoglalást nyertek. E tétel a történelmi fejlődési folyamat formájában válik igazzá, melynek során a szociáldemokrácia *politikai pártként* is egyre inkább a legkülönbözőbb elégedetlen elemek menedékévé, valódi néppárttá válik az uralkodó burzsoázia apró kisebbségével szemben."[10] Ebből látható, hogy Rosa Luxemburg nézetei szerint a forradalom és ellenforradalom frontjai (még magának a forradalomnak aktuálissá válása előtt) fokozatosan, „organikusan" jönnek létre, a *párt pedig fejlődésmenete által a burzsoázia ellen mozgásba jövő valamennyi réteg szervezeti egységesítője.* A feladat csak az, hogy ezáltal ne vizeződjön fel, ne váljon kispolgárivá az osztályharc gondolata. Ezen segíthet a szervezeti centralizmus, és ezt a segítséget meg is kell adnia. Csak abban az értelemben azonban, hogy „a párt valóban meglevő forradalmi, proletár többsége mértékadó befolyásának gyakorlását külsődleges hatalmi eszközökkel segíti"[11].

Rosa Luxemburg tehát egyfelől abból indul ki, hogy a proletariátus zártan és egységesen-forradalmi jelleggel lép a forradalomba, nem mérgezik s vezetik félre a polgári társadalom demokratikus illúziói,[12] másfelől viszont azt látszik feltételezni, hogy a polgári társadalomnak azok a kispolgári rétegei, melyek társadalmi létezését halálosan fenyegeti a gazdasági helyzet forradalmi kiéleződése, pártszerűen, szervezetileg is egyesülnek a harcoló proletariátussal. Amennyiben ez a feltételezés helyes, világosan következik belőle a párt bolsevik koncepciójának elutasítása, hiszen ennek éppen az képezi alap-

10. Uo. 533–34.

11. Uo. 534.

12. Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek. In: Luxemburg: Válogatott beszédek és írások. 1. 67.

ját, hogy a proletariátusnak más, a burzsoázia ellen harcoló rétegekkel *szövetségben,* de nem szervezeti egységben kell a harcot vezetnie, és ezért szükségképpen *ellentétbe kerül bizonyos proletárrétegekkel,* melyek a burzsoázia oldalán, a forradalmi proletariátus ellen harcolnak. Ne felejtsük el, hogy a mensevikek és bolsevikek közötti első szakítás oka nemcsak a szervezeti szabályzat kérdése, hanem a „haladó" burzsoáziával való szövetség, a polgári forradalom keresztülvitelére és biztosításra alakuló koalíció problémája is (ami gyakorlatilag a forradalmi parasztmozgalom feladását is jelentette) volt.

Itt válik világossá, hogy bár Rosa Luxemburg minden politikai-taktikai kérdésben a bolsevikokkal haladt egy vágányon az opportunista ellenféllel szemben, bár nemcsak a legbehatóbb és legbuzgóbb, hanem a legmélyebb és legradikálisabb leleplezője is volt minden opportunizmusnak, az *opportunizmus veszélyének megítélésében, következésképpen az ellene folytatott harc módszereiben is szükségszerűen haladt más úton.* Ha ugyanis az opportunizmus elleni harcot kizárólag a párton *belüli* szellemi harcnak tekintjük, akkor ezt magától értetődően úgy kell folytatni, hogy a lényeg az opportunisták szövetségeseinek megnyerése, tehát a párton *belüli* többség megszerzése legyen. Természetes, hogy ezáltal az opportunizmus elleni harc *egy sor izolált részharccá* esik szét, s eközben a mai szövetségesek a holnapi ellenfelekké válhatnak – és fordítva. Így nem kristályosodhat ki az *opportunizmus mint irányzat* elleni harc: a „szellemi harc" területe kérdésről kérdésre változik, és vele együtt változik a harcoló csoportok összetétele is. (Kautsky harca Bernsteinnel és a tömegsztrájkvitában; Pannekoek ugyanebben a kérdésben és a felhalmozás körüli vitában; Lensch magatartása e kérdés kapcsán és a háború alatt stb.) E szervezetlen folyamat a nem-orosz pártokban sem volt képes teljesen megakadályozni a jobbszárny, a centrum és a balszárny kialakulását. Összetételük pusztán al-

kalmi jellege azonban gátat vetett az ellentétek világos szellemi és szervezeti (tehát pártszerű) kidolgozásának, és éppen ezért egészen hamis csoportosulásokat eredményezett, melyek – szervezeti megszilárdulásuk után – a munkásosztályon belüli tisztázás lényeges akadályaivá váltak. (Ströbel az Internationale-csoportban; a „pacifizmus", mint a jobboldaltól elválasztó mozzanat; Bernstein a Független Szocialista Pártban; Serrati Zimmerwaldban; Clara Zetkin a nemzetközi nőkonferencián.) E veszélyeket még az is növelte, hogy mivel Közép- és Kelet-Európában a pártapparátus többnyire a jobbszárny vagy a centrum kezében volt, az opportunizmus elleni szervezetlen, pusztán szellemi harc nagyon gyakran és könnyen általában a pártforma elleni harccá vált (Pannekoek, Rühle stb.).

Igaz, hogy e veszélyek az első Lenin–Luxemburg-vita idején és az azt közvetlenül követő időszakban nem voltak világosan áttekinthetők, legkevésbé azok számára, akik nem voltak abban a helyzetben, hogy kritikailag értékelhessék az első orosz forradalom tapasztalatait. Az a tény azonban, hogy bár Rosa Luxemburg az orosz viszonyok legjobb ismerői közé tartozott, s itt mégis annak az Oroszországon kívüli baloldalnak az álláspontjára helyezkedett, mely a munkásmozgalom valódi forradalmi tapasztalatokkal nem rendelkező, radikális rétegeiből alakult ki, csak *„organikus" össz-szemléletéből* kiindulva ragadható meg. Az eddigi fejtegetések után már világos, hogy az első orosz forradalom tömegsztrájk-mozgalmaival foglalkozó – különben mesteri – elemzéseiben miért hallgat a mensevikek szerepéről e politikai megmozdulásokban. Emellett mindig világosan látta minden opportunista magatartás politikai-taktikai veszélyeit, és ezek ellen hevesen küzdött is. Véleménye szerint azonban e jobboldali ingadozások problémáját a munkásmozgalom „organikus" – bizonyos mértékig spontán – fejlődésének kell megoldania, és ez meg is történik. Ezért végző-

dik Lenin elleni vitacikke e szavakkal: „Végül pedig mondjuk ki magunk között nyíltan: egy valóban forradalmi munkásmozgalom által elkövetett hibák történelmileg mérhetetlenül termékenyebbek, mint a legeslegjobb »központi bizottság« tévedhetetlensége."[13]

6.

A világháború kitörésével és a polgárháború aktuálissá válásával együtt égető gyakorlati kérdésekké váltak ezek az addig „elméleti" problémák. *A szervezeti probléma taktikai-politikai problémába csapott át.* A mensevizmus problémája a proletárforradalom sorsdöntő kérdésévé változott. Lehetetlen volt többé puszta „szerencsétlenségként", „árulás" következményeként felfogni és értékelni az imperialista burzsoázia ellenállás nélküli győzelmét a teljes II. Internacionálé felett 1914-ben, a mozgósítás napjaiban, s azt a lehetőségét, hogy a világháború alatt e győzelmét képes volt továbbépíteni és megszilárdítani. Amennyiben a forradalmi munkásmozgalom magához akart térni e vereség után, sőt, eljövendő győzelmes harcok alapjaként akarta felhasználni azt, *elkerülhetetlenül szükségessé vált e csődnek és „árulásnak" a munkásmozgalom történetével összefüggésben való megragadása: a szociálsovinizmust, a pacifizmust stb. az opportunizmus mint irányzat következetes továbbfejlesztéseként kellett bemutatni.*

Ennek felismerése Lenin háború alatti tevékenységének egyik múlhatatlan érdeme. A *Junius-brosúrá*-t éppen azért bírálja, mert elmulasztotta az opportunizmussal mint irányzattal való összecsapást. Igaz, hogy a *Junius-brosúra* és előtte az „Internationale" tele volt a német munkásmozgalom áruló jobb-

13. Neue Zeit. Id. cikk. 535.

szárnya és ingadozó centruma elleni *elméletileg helyes polémiával.* E polémia azonban elméleti-propagandisztikus maradt, és nem vált szervezetivé, mivel még mindig az a hit éltette, hogy pusztán a proletariátus forradalmi pártján *belüli* „véleménykülönbségekről" van szó. Igaz, hogy a *Junius-brosúrá*-ban kifejtett alaptételek szervezeti következménye egy új Internacionálé megalapítása. (10–12. tézis.) E követelés azonban a levegőben lóg: megvalósításához hiányoznak a szellemi, következésképpen a szervezeti feltételek is.

A szervezeti probléma itt az egész forradalmi proletariátusra vonatkozó politikai problémába csap át. A munkáspártoknak a világháborúval szembeni csődjét világtörténelmi ténynek, a munkásmozgalom eddigi története szükségszerű következményének kell tekintenünk. *A helyzetértékelés és a forradalmi munkáspárt feladatai kiindulópontjául azt* a tényt *kell tekintenünk,* hogy a munkáspártok egy befolyásos vezető rétege csaknem kivétel nélkül nyíltan a burzsoázia oldalára állt, más részük pedig titkos, be nem vallott szövetséget kötött vele, *s e két réteg mind szellemileg, mind szervezetileg képes volt arra, hogy még így is megtartsa vezető szerepét a proletariátus legdöntőbb rétegei felett.* Világosan fel kell ismernünk, hogy a proletariátus a polgárháború fokozatosan kiépülő két frontjának harcába kezdetben megosztottan és belülről megkettőződve kapcsolódik be. E megkettőzöttség vitákkal nem tüntethető el. Hiú remény arra építeni, hogy vezető rétegek is „meggyőzhetők" a forradalmi nézetek helyessége felől, hogy tehát „organikusan", „belülről" állítható helyre a munkásmozgalom forradalmi egysége. A következő probléma merül fel: hogyan szakítható el vezetőitől az a nagy proletártömeg, amely csak *ösztönösen,* de nem *világos tudatossággal* forradalmi? Világos, hogy a mensevikek számára akkor a legkönnyebb és legkényelmesebb annak a ténynek elkendőzése a proletariátus elől, hogy a döntő pillanatban a burzsoázia ol-

dalán álltak, ha a vita „organikus"-elméleti jellegét hangsúlyozzuk. A hosszan tartó és objektíve éleződő forradalmi helyzet dacára sem gondolhatunk mindaddig polgárháborúra, míg a proletariátusnak az a része, amely spontánul elutasítja a vezetők magatartását, s forradalmi vezetést kíván, *szervezetileg nem egységesül,* míg az így létrejött, valóban forradalmi pártok és csoportok *cselekedeteikkel* (s ehhez elengedhetetlenül szükségesek a *saját forradalmi pártszervezetek*) el nem nyerik a tömegek bizalmát, és el nem szakítják őket opportunista vezetőiktől.

A világhelyzet viszont objektíve tartósan és egyre élesebben forradalmi. Éppen Rosa Luxemburg volt az, aki klasszikus s a forradalmi mozgalom kárára még mindig nem eléggé ismert és értékelt művében, a *Tőkefelhalmozás*-ban larakta az elméleti alapokat a helyzet objektíve forradalmi lényegének megismeréséhez. *A bolsevikoknak a nem-proletár dolgozókkal szemben követett forradalmi taktikáját megalapozó társadalmi-gazdasági elméletét éppen Rosa Luxemburgnak* az az elemzése *képezi,* amely szerint a kapitalizmus fejlődését azon rétegek szétforgácsolódása jelenti, amelyek sem nem kapitalisták, sem nem munkások. Megmutatta, hogy amint a kapitalizmus a fejlődés során végpontjához közeledik, e széthullási folyamat egyre hevesebb formákat ölt. Egyre nagyobb rétegek oldozzák el magukat a polgári társadalom látszólag szilárd építményétől, okoznak zavart a burzsoázia soraiban, alakítanak ki mozgalmakat, amelyek (anélkül, hogy magán- és magáértvalóságuk szerint a szocializmus irányába mutatnának) az összeütközés ereje folytán maguk is gyorsítják a szocializmus előfeltételének létrejöttét: a burzsoázia bukását.

Ebben a helyzetben, amelyben egyre jobban szétesik a polgári társadalom, s amely a proletariátust – akár akarja, akár nem – a forradalom felé hajtja, *a mensevikek nyíltan vagy titokban átálltak a burzsoázia táborába,* s a forradalmi proleta-

riátussal és más ösztönösen felkelő rétegekkel (néha népekkel) szemben ellenséges frontban tömörülnek. Ennek felismerésével azonban *önmagától összeomlik Rosa Luxemburgnak a forradalom menetéről vallott koncepciója*, amelyből a bolsevik szervezeti forma elvetése származik. Az orosz forradalom kritikájában még nem vonta le a szükségszerű következtetéseket abból a felismerésből, melynek gazdasági alapjait ő maga fektette le a *Tőkefelhalmozás*-ban, s amelynek világos megfogalmazásától a *Junius-brosúra* számos helyén (mint ezt Lenin is megállapítja) csak egy lépésnyi távolságban állott. Úgy tűnik, hogy még 1918-ban, az első orosz forradalmi időszak után is a régi álláspontot foglalja el a mensevizmus problémájával kapcsolatban.

7.

Ez magyarázza azt, hogy a bolsevikokkal szemben a „szabadságjogokat" védelmezi: „A szabadság –, mondja – mindig a másképp gondolkodók szabadsága." (109. l.) Vagyis: a munkásmozgalom más „áramlatai", a mensevikek és eszerek számára való szabadság. Világos, hogy Rosa Luxemburg esetében sohasem beszélhetünk az „általában vett" demokrácia banális védelméről. Állásfoglalása sokkal inkább a forradalom adott állapotában megnyilvánuló erőviszonyok téves értékelésének következménye. A forradalmárnak a proletárdiktatúra úgynevezett szabadságproblémájával kapcsolatos állásfoglalása ugyanis végső soron kizárólag attól függ, hogy a *mensevikeket a forradalom ellenségeinek vagy forradalmárok olyan „áramlatának"* tekinti, akiknek egyes taktikai, szervezeti stb. kérdésekben „más a véleményük".

Minden bolsevik, s mindenekelőtt Lenin (mint ezt maga Luxemburg is elismeri), aláírná mindazt, amit a kritika szük-

ségességéről, a nyilvános ellenőrzésről stb. mond. A kérdés azonban az, hogyan valósul meg mindez, hogyan lesz a *„szabadságnak" (s mindannak, ami összefügg vele) forradalmi és nem ellenforradalmi funkciója.* A bolsevikok egyik legokosabb ellenfele, Otto Bauer, elég világosan látta a problémát. Kautskytól eltérően, nem pusztán absztrakt természetjogi alapon támadja a bolsevik államberendezkedés „antidemokratikus" lényegét, hanem azt állítja, hogy a szovjetrendszer meggátolja a „reális" osztályerőviszonyok kialakulását, s ezáltal a parasztság érvényesülését is Oroszországban; ez utóbbit a proletariátus politikai uszályában tartva. Ezzel azonban akaratlanul is a szabadság bolsevik „elnyomásának" forradalmi jellegét tanúsítja.

A forradalmi fejlődés organikus jellegének eltúlzása révén Rosa Luxemburg itt a legsúlyosabb ellentmondásokba bonyolódik. Miként a Spartacus-program elméleti alapot teremtett a „terror" és „erőszak" különbsége fölötti centrista szőrszálhasogatásnak (az előbbi tagadása és az utóbbi igenlése által), Rosa Luxemburg ebben a brosúrában már az osztálydiktatúra és pártdiktatúra közti ellentét jelszavát veszi át, amely a holland Kommunista Munkáspártban alakult ki. (115. l.) Világos, hogy mikor ketten teszik ugyanazt (különösen, ha mondják ugyanazt), az nem mindig ugyanaz. Mégis, itt Rosa Luxemburg is veszélyesen közel kerül (éppen azért, mert eltávolodik az egymással szemben álló erők valódi struktúrájának megismerésétől) az utópikus elvárások eltúlzásához, későbbi fejlődési szakaszok anticipálásához. Az imént idézett jelszónak ez lett a sorsa; Rosa Luxemburg sajnos oly rövid gyakorlati forradalmi tevékenységét szerencsére elkerülte ez a sors.

A szociáldemokrata mozgalom dialektikus ellentmondása Rosa Luxemburg Lenin ellen írott cikke szerint az, „hogy a történelemben először maguk a néptömegek valósítják meg akaratukat minden uralkodó osztállyal szemben, ezt azonban

a mai társadalmon *túl* kell tételeznünk. Ez az akarat azonban csak a fennálló renddel folytatott, mindennapi harcokban, tehát csak e rend *keretein belül* alakítható ki. A nagy népi tömeg és az egész fennálló renden túlmenő célok, a mindennapi harc és a forradalmi átalakulás egyesítése: ez a szociáldemokrata mozgalom *dialektikus ellentmondása*..."[14] Ez az ellentmondás azonban a proletárdiktatúra időszakában sem enyhül; csupán tagjai, a jelenlegi cselekvési keretek és az „ezeken túl" változnak. Itt éppen a szabadság és demokrácia problémája élesedik ki *dialektikus módon,* az a probléma, amely a polgári társadalom keretei között folytatott harc során oly egyszerűnek tűnt, mivel minden kiharcolt, talpalatnyi szabad talaj a *burzsoáziától elhódított* talaj volt. A „szabadság" valóságos kiharcolása a burzsoázia uralma alatt sem egyenes vonalúan előrehaladó folyamat, bár a proletariátus célkitűzésének taktikai vonala egyenes vonalúan felfelé ívelő volt. Most meg kell változnia ennek a beállítottságnak is. Lenin szerint a kapitalista demokráciától a továbbfejlődés nem halad egyszerűen és egyenesen és simán a „mind nagyobb és nagyobb demokrácia felé"[15]. Ez nem is lehet így, mert a forradalmi időszak társadalmi lényege pontosan az, hogy mind az éppen megszűnő kapitalizmusban, mind a keletkezőben levő proletártársadalomban megnyilvánuló gazdasági válságok eredményeként az osztályok egymáshoz képest elfoglalt helyzete állandóan, gyorsan és erőszakosan változik. Ezért a *forradalom életkérdése a forradalmi energia állandó átcsoportosítása.* A forradalom továbbfejlesztésének érdekében arra van szükség, hogy az *államhatalmat minden körülmények között és minden eszközzel a proletariátus kezében tartsuk,* annak biztos tudatában, hogy a világgazdaság általános helyzete előbb vagy utóbb a világforra-

14. Uo. 534. (Kiemelés – L. Gy.)
15. Állam és forradalom. Lenin Összes Művei. 33. köt. 1965. 80.

dalom felé hajtja a proletariátust, s ez majd képes lesz a szocialista gazdasági intézkedések keresztülvitelére. A győztes proletariátus politikáját sem gazdaságilag, sem ideológiailag nem rögzítheti dogmatikus módon. Ezt a szabadság problémáival kapcsolatban éppúgy nem teheti meg, mint gazdaságpolitikájában (szocializálás, koncessziók stb.), ahol szabadon kell manővereznie, hogy kövesse az osztályok átstrukturálódását, és a lehetőségeknek és szükségszerűségeknek megfelelően a diktatúra számára nyerje meg, vagy legalábbis semlegesítse a dolgozók bizonyos rétegeit. A diktatúra időszakában a „szabadság" módja és mértéke az osztályharc állásától, az ellenség erejétől, a diktatúra fenyegetettségének intenzitásától, a megnyerendő rétegek követeléseitől és a szövetséges, a proletariátus befolyása alatt álló rétegek érettségétől stb. függ. A szabadság éppúgy nem önmagáért való érték, mint a szocializáció. A *szabadság szolgálja a proletariátus uralmát, és nem az őt.* A gyakran nagyon hirtelen váltások végrehajtására csak egy, a bolsevikokhoz hasonló forradalmi párt képes, csak egy ilyen párt rendelkezhet a valódi hatótényezők megítélésében elég hajlékonysággal, manőverező képességgel és elfogulatlansággal ahhoz, hogy a legvadabb polgárháború hadikommunizmusától Breszt-Litovszkon keresztül a NEP-re, onnan pedig (a hatalmi helyzet újabb változása esetén) az erők más csoportosítására térjen át, miközben állandóan sértetlenül megőrzi a lényeget, a proletariátus uralmát.

A jelenségek folyamában az egyetlen szilárdan maradó mozzanat a „munkásmozgalom más áramlatainak" ellenforradalmi magatartása. Ebben a tekintetben egyenes vonal vezet Kornyilovtól Kronstadtig. A diktatúra általuk adott „kritikája" tehát nem a proletariátus önkritikája (ennek lehetőségét még a diktatúra alatt is intézményesen kell biztosítani), hanem a burzsoázia szolgálatában álló, romboló tendencia. Joggal vonatkoznak rájuk Engelsnek Bebelhez intézett szavai:

„Amíg a proletariátusnak még *szüksége van* az államra, nem a szabadság érdekében, hanem ellenfeleinek fékentartására használja fel."[16] Az a tény, hogy a német forradalom során Rosa Luxemburg megváltoztatta itt elemzett nézeteit, bizonyosan annak következménye, hogy a valóságos forradalommal való rendkívül intenzív együttlétezés, a forradalom vezetésének néhány hónapja (melyek átélése megadatott számára) meggyőzte őt a forradalomról vallott korábbi elképzeléseinek téves voltáról. S ez elsősorban az opportunizmus szerepével, az ellene folytatott harc módjával, következésképpen a forradalmi párt felépítésével és funkciójával kapcsolatos nézeteire vonatkozott.

16. Idézve uo. 59.

1922. január

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK A SZERVEZETI KÉRDÉSHEZ

„A politikai és szervezeti kérdések nem választhatók el mechanikusan egymástól."
Lenin: *Zárszó az Orosz Kommunista Párt XI. Kongresszusán*

I.

Bár egy időben – akkor például, amikor a csatlakozási feltételekről folyt a vita – a vélemények harcának középpontjában állottak a szervezeti kérdések, mégis az elméletileg legkevésbé kidolgozott problémák közé tartoznak. A kommunista párt koncepcióját – amelyet a legtöbb opportunista támad és rágalmaz, a legjobb forradalmi munkások viszont ösztönösen elfogadnak, és magukévá tesznek – még mindig pusztán *technikai* kérdésként, nem pedig a forradalom egyik legfontosabb *szellemi* kérdéseként kezelik. Nem mintha hiányoznának a szervezeti kérdés elméleti elmélyítéséhez szükséges anyagok. Roppant sokat jelentenek itt a II. és III. Kongresszus tézisei, az orosz párt irányzatai közti harcok, valamint az utóbbi évek gyakorlati tapasztalatai. Úgy tűnik azonban, mintha a kommunista pártok elméleti érdeklődését (az orosz párt itt mindig kivétel) annyira igénybe vették volna a világ gazdasági és politikai helyzetével kapcsolatos problémák, az ezekből következő taktikai elképzelések és megalapozásuk, hogy nincs eleven és éltető érdeklődés az iránt, hogy mi a szervezeti kérdés alapja a kommunista elméletben. Így sok helyes elképzelés inkább a forradalmi ösztönnek, nem pedig a világos elméleti belátásnak köszönheti helyességét. Számos hamis vélemény viszont (például az egységfront körüli vitákban) a szervezeti kérdések helytelen felfogására vezethető vissza.

Egészen bizonyos azonban, hogy a szervezeti kérdésekben megmutatkozó „tudattalanság" a mozgalom éretlenségének a jele. Érettség és éretlenség ugyanis tulajdonképpen azon mérhetők le, hogy a „mit tegyünk?" kérdéssel kapcsolatos belátás vagy beállítottság a cselekvő osztály és vezető pártjának tudata számára absztrakt-közvetlen vagy konkrét-közvetített formában jelenik-e meg. Ameddig az elérendő cél még elérhetetlen messziségben fekszik, a különösen élesszeműek talán világosan láthatják, lényegével és társadalmi szükségszerűségével együtt. Mégsem képesek felismerni azokat a konkrét lépéseket, amelyek a célhoz vezethetnek, azokat a konkrét eszközöket, amelyek a célok – esetenként – helyes felismeréséből nyerhetők. Az utópisták világosan láthatják azt a tényállást, amelyből ki kell indulni. Pusztán utópistákká az teszi őket, hogy ezt csak ténynek, legjobb esetben is csupán megoldandó problémának tekinthetik, és nem juthatnak el annak belátásáig, hogy magán a problémán belül már adva van a megoldás és a megoldás módja is: „Ezáltal a nyomorban csak a nyomort látják, és nem látják meg annak forradalmi, felforgató oldalát, amely a régi társadalmat meg fogja dönteni."[1] A doktrinér és a forradalmi tudomány itt említett ellentéte azonban nemcsak a Marx által elemzett esetben nyilvánul meg, hanem a forradalmi osztály tudati fejlődésének tipikus ellentétévé fejlődik. A proletariátus forradalmasodásának előrehaladásával a nyomor elveszti pusztán adottságjellegét, és a cselekvés eleven dialektikájának mozzanatává válik. Helyére azonban – az osztály fejlődésében elért szintjének megfelelően – olyan egyéb tartalmak lépnek, amelyekkel szemben a proletariátus elméletének *struktúrája* hasonlít a Marx által elemzetthez. Utópikus illúzió lenne ugyanis azt hinni, hogy a forradalmi munkásmozgalom már meghaladta az utópizmust el-

1. A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. köt. 137.

ső, primitív megjelenési formáinak azon gondolati leküzdése révén, amelyet Marx munkássága jelent. A kérdés, amely végső soron „végcél" és „mozgalom", elmélet és gyakorlat kapcsolatának kérdése, a forradalmi fejlődés minden döntő szakaszán egyre fejlettebb formában és állandóan változó tartalommal újra és újra felbukkan. Egy feladat elvont lehetősége ugyanis mindig korábban ismerhető fel, mint megvalósításának konkrét formái. A kérdésfeltevések helyessége vagy helytelensége csak akkor válik eldönthetővé, amikor már ebben a második szakaszban vagyunk, ha már megismerhető az a konkrét totalitás, amely meghatározza a kérdésfeltevés környezetét és megvalósításának útjait. Az általános sztrájk tisztán absztrakt utópia volt a II. Internacionálé korai vitái során; konkrét formát csak az első orosz forradalom, a belga általános sztrájk stb. nyomán öltött. Éveknek kellett a forradalmi harcban eltelniük ahhoz, hogy a munkástanács elveszítse azt az utópikus-mitologikus jelleget, amely a forradalom minden kérdésére feltalált csodaszerként láttatta; csak ezután vált hozzáférhetővé a maga valóságában az Oroszországon kívüli proletariátus számára is. (Ezzel semmiképpen sem akarom azt állítani, hogy a tisztázási folyamat már véget ért volna, sőt, a leghatározottabban kételkedem ebben; mivel azonban a munkástanácsot csak példaként említettem, közelebbről nem megyek bele a probléma tárgyalásába.)

Éppen ezért a szervezeti kérdések voltak azok, amelyek a leghosszabb ideig burkolóztak utópikus félhomályba. Ez nem véletlen. A nagy munkáspártok fejlődése ugyanis jobbára olyan időszakban ment végbe, amikor a forradalom kérdése csak a programot elméletileg befolyásoló, de nem a mindennapi élet összes cselekedetét közvetlenül meghatározó kérdésnek számított. Nem látszott szükségesnek tehát a forradalom lényegének és előrelátható menetének elméleti tisztázása, hogy ebből azután következtetni lehessen arra, milyen formát ölt majd a

proletariátus tudatos részének cselekvése. Egy forradalmi párt szervezeti kérdései azonban organikus módon csak egy forradalomelméletből vezethetők le. A *forradalmi* szervezet kérdése csak akkor nyomult parancsoló szükségességgel a tömegek és elméleti szószólóik tudatába, amikor napirendre került maga a forradalom.

Még ekkor is csupán fokozatosan. Még a forradalom ténye, annak szükségessége, hogy aktuális napi kérdésként vessenek számot vele (ez volt a helyzet az első orosz forradalom idején, majd utána is), sem kényszeríthette ki a helyes felismerést. Részben azért, mert az opportunizmus már olyan mély gyökereket eresztett a proletárpártokban, hogy lehetetlenné vált a forradalom helyes elméleti megismerése. Még ott sem fejlődhetett ki azonban a forradalmi szervezet elmélete, ahol e motívum tökéletesen hiányzott, ahol világosan látták a forradalom hajtóerőit. Az elvi tisztázás útjában itt, legalábbis részben, éppen a meglevő szervezetek tudattalan, elméletileg fel nem dolgozott, pusztán „spontán" jellege állott. Az orosz forradalom ugyanis világosan leleplezte a nyugat-európai szervezeti formák korlátait. A tömegakciók, a forradalmi tömegsztrájk megmutatta, hogy milyen tehetetlenek ezek a szervezetek a tömegek spontán mozgalmaival szemben; megrendítette azt az opportunista illúziót, amely az ilyen akciók „szervezeti előkészítésének" gondolatába vetette bizalmát; bebizonyította, hogy a szervezetek csak követik, fékezik, akadályozzák a tömegek valóságos akcióit, ahelyett hogy vezetnék, vagy legalábbis elősegítenék. Rosa Luxemburg, aki a legvilágosabban látja e tömegakciók jelentőségét, messze túlmegy a puszta kritikán. Az addig uralkodó szervezeti gondolat korlátját nagyon élesszeműen a tömegekhez fűződő hamis viszonyban pillantja meg: „A szervezet szerepének, mégpedig a proletariátus osztályharcában betöltött szerepének túlbecsülése és helytelen értékelése – mondja – rendszerint együtt jár a szervezetlen prole-

tár tömegeknek és politikai érettségüknek lebecsülésével."[2] Következtetései egyrészt a szervezet e túlbecsülését, másrészt pedig feladatának meghatározását érintik; ez utóbbi feladat „nem a tömegsztrájk technikai előkészítése és vezetése, hanem mindenekelőtt az egész mozgalom *politikai irányítása*"[3].

Ez nagy lépést jelent a szervezeti kérdés világos felismerésének irányába: amennyiben kiragadja a szervezeti kérdést absztrakt elszigeteltségéből (a szervezet „túlbecsülésének" megszüntetése), helyesen nyomul előre abban az irányban, hogy a szervezetnek a forradalmi folyamatban a neki megfelelő *funkciót* tulajdonítsa. Ehhez azonban az kellett volna, hogy ismét szervezeti kérdéssé fordítsa vissza a politikai vezetés kérdését: hogy felfedezze azokat a *szervezeti mozzanatokat,* amelyek a politikai vezetésre képesítik a proletariátus pártját. Máshol már részletesen foglalkoztunk azzal, hogy mi akadályozta meg Rosa Luxemburgot e lépés megtételében. Itt csak arra utalunk, hogy e lépés már néhány évvel korábban, az orosz szociáldemokrácia szervezeti vitájában megtörtént, s ezt Rosa Luxemburg pontosan ismerte; ebben az egyetlen kérdésben mégis a visszahúzó, a fejlődést gátló irányzat (a mensevikek) oldalára helyezkedett. Egyáltalán nem véletlen, hogy az orosz szociáldemokrácia szakadását létrehozó tényezők egyrészt az elkövetkező forradalom jellegét (a „progresszív" burzsoáziával való koalíció vagy harc a parasztforradalom oldalán), másrészt a szervezeti kérdést érintették. Az Oroszországon kívüli mozgalom számára azonban végzetessé vált, hogy akkoriban senki (beleértve Rosa Luxemburgot is) nem értette

2. Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek. In: Rosa Luxemburg: Válogatott beszédek és írások. 1. 1959. 64.

3. Uo. 66. Ezzel és más később tárgyalandó kérdésekkel kapcsolatban vö. Révai József nagyon érdekes cikkét: Kommunistische Selbstkritik und der Fall Levi (A kommunista önkritika és a Levi-ügy). Kommunismus. 2. 15–16. A vele való részletes vitához itt természetesen nincs terünk.

meg a *két kérdés egységét,* elválaszthatatlan, dialektikus összetartozását. Ezáltal nemcsak azt mulasztották el, hogy legalább propagandisztikusan elterjesszék a proletariátus soraiban a forradalmi szervezet kérdéseit (ezáltal legalább lehetővé vált volna a szellemi felkészülés a forradalomra, ennél többre pedig alig volt lehetőség), hanem még Rosa Luxemburg, Pannekoek és mások sem tudták helyes politikai belátásukat – politikai irányzat formájában is – kielégítően konkretizálni. E belátások – Rosa Luxemburg szavaival – látensek, pusztán elméleti jellegűek maradtak, kapcsolatuk a konkrét mozgalommal megtartotta utópikus jellegét.[4]

A szervezet ugyanis a közvetítés formája elmélet és gyakorlat között. Minden más dialektikus viszonyhoz hasonlóan, a kapcsolat egyes tagjai itt is csak a közvetítésen keresztül nyerik el teljes konkrétságukat és valóságukat. A szervezetnek ez az elméletet és gyakorlatot közvetítő jellege legvilágosabban abban mutatkozik meg, hogy sokkal erősebben, kifinomultabban és biztosabban reagál az egymástól eltérő irányzatok meglétére, mint a politikai gondolkodás és cselekvés bármely területe. A puszta elméleten belül békésen élhetnek egymás mellett a legkülönbözőbb nézetek és irányzatok; ellentétük csak viták formáját ölti, s ezek nyugodtan folyhatnak egy és ugyanazon szervezet keretei között is – anélkül, hogy e kereteket szétfeszítenék. Ha azonban ugyanezek a kérdések szervezeti formában is megjelennek, akkor egymást mereven

4. E helyzet következményeivel kapcsolatban vő. Leninnek a Juniusbrosúráról adott bírálatát csakúgy, mint a német, lengyel és holland baloldalnak a világháború során elfoglalt álláspontjával kapcsolatos kritikáját (Gegen den Strom). Még a Spartacus-program is rendkívül utópikus-közvetítetlen formában tárgyalja a proletariátus feladatait a forradalom menetének felvázolása során. Rosa Luxemburg: Programm der Kommunistischen Partei Deutschlands. In: Rosa Luxemburg: Politische Schriften. Reclam. 1969. 417.

kizáró irányzatokként lépnek fel. Minden „elméleti" irányzatnak vagy véleménykülönbségnek azonnal szervezeti kérdésekbe kell átcsapnia, amennyiben nem kíván a puszta elmélet, az absztrakt vélemény szintjén maradni, hanem meg is akarja valósítani önmagát. Tévedés lenne azt hinni azonban, hogy a puszta cselekvés, a puszta tevékenység valóságos és nélkülözhetetlen mércét nyújthat az egymással küzdő nézetek helyességét vagy helytelenségét, vagy akár összeférhetőségét, illetve egymással való összeférhetetlenségét illetően. Önmagában minden akció egyes emberek és csoportok egyedi cselekedeteinek összessége, amelyet éppúgy hamisan fogunk fel, ha történelmileg-társadalmilag kielégítően motivált, „szükségszerű" történésnek, mint ha egyes emberek „hibái" vagy „helyes" döntései következményének tekintünk. Ez az önmagában zavaros nyüzsgés csak akkor jut el értelméhez és valóságához, ha történelmi totalitásában, a történelmi folyamatban betöltött funkciójában, a jelent a jövővel közvetítő szerepében ragadjuk meg. Az a kérdésfeltevés azonban, amely egy akció megismerését egyben jövőbeli tanulságai megismerésének, a „mi a teendő?" kérdésre adott válasznak tartja, már szervezeti keretekben teszi fel a kérdést. A helyzet megfontolása, az akció előkészítése és vezetése során azokat a mozzanatokat kívánja felkutatni, amelyek az elméletből *szükségszerűen* vezetnek egy lehetőleg adekvát cselekvés irányába; azokat a *lényegi meghatározottságokat* keresi tehát, amelyek összekapcsolják az elméletet a gyakorlattal.

Világos, hogy csak ezen a módon lehetséges valódi önkritika, az elkövetett „hibák" eredményes feltárása. A történések elvont „szükségszerűségéről" vallott nézet fatalizmushoz vezet; az a puszta feltételezés, hogy egyes emberek „hibái" vagy ügyessége okozták a sikert vagy kudarcot, ismét csak nem szolgáltat felhasználható tanulságokat az eljövendő cselekvés számára. Erről az álláspontról többé-kevésbé véletlen-

nek fog tűnni, hogy valaki éppen az adott nézeteket vallotta, éppen *ezt* a hibát követte el. Egy ilyen hiba megállapításából csak az következhet, hogy az adott személy alkalmatlan volt pozíciója betöltésére; e belátás nem teljesen értéktelen ugyan, a lényegi önkritika szempontjából azonban másodlagos jelentőségű. Éppen az a túlzott fontosság, amellyel az egyént felruházza, mutatja meg, hogy e szemlélet nem képes az egyes személyek szerepének, az akció megakadályozását illető döntő és éppen-ilyen lehetőségének objektív megragadására, hogy éppúgy fatalista módon fogja fel azt, mint az objektív fatalizmus az egész történést. Ha azonban a kérdés túlmegy a puszta egyedin és véletlenszerűn, ha egyes személyek helyes vagy helytelen cselekvésében *egyik* okát látja ugyan az egész komplexumnak, de azt is vizsgálja, hogy melyek voltak cselekvésük és az adott tény lehetőségének objektív alapjai, mi volt az oka annak, hogy az adott pozíciókat éppen e személyek foglalták el, akkor a kérdés már szervezeti formában van feltéve.[5] Ebben az esetben ugyanis a cselekvés objektív egységeként, a cselekvők e meghatározott cselekvésre való alkalmasságának értelmében vizsgáljuk azt az egységet, amely a cselekvőket az akció során összefűzte; az a kérdés merül fel, hogy helyesek voltak-e az elmélet gyakorlatba való átfordításának eszközei.

Való igaz, hogy maga az elmélet, a célkitűzés vagy a helyzet megismerése is lehet „hibás". Csak egy szervezetre orientált kérdésfeltevés teszi azonban lehetővé, hogy az elméletet a praxis oldaláról valóban kritikának vethessük alá. Ha az elmélet közvetítetlenül kerül az akció mellé, anélkül hogy az

5. Mint módszertanilag helyes, a szervezeti kérdésekkel foglalkozó kritikát, lásd Lenin beszédét az OKP II. Kongresszusán, ahol azoknak a kommunistáknak a gazdasági kérdésekben való tehetetlenségét is centrálisnak fogja fel, akik a korábbi harcokban megállták a helyüket, és az egyes hibákat tünetekként ábrázolja. Magától értetődik, hogy ez nem változtat az egyénekkel szemben gyakorolt bírálat *élességén*.

akcióra gyakorolt hatása, tehát a két pólust összekötő szervezeti kapcsolat világossá válna, akkor az elméletet csak immanens teoretikus ellentmondásait stb. illetően lehet kritizálni. A szervezeti kérdéseknek ez a funkciója érteti meg, hogy miért viszolyog már időtlen idők óta az opportunizmus attól, hogy *elméleti különbségekből szervezeti következtetéseket vonjon le.* A német jobboldali függetlenek és Serrati követőinek álláspontja a II. Kongresszus felvételi feltételeivel kapcsolatban, azok a kísérleteik, hogy a Kommunista Internacionáléval kapcsolatos tárgyi különbségeket a szervezet területéről a „tiszta politika" szférájába játsszák át, abból fakadtak, hogy jó érzékkel észrevették: ezen a területen a különbségek nagyon sokáig látens, gyakorlatilag ki nem hordott állapotban maradhatnak, míg a II. Kongresszus kérdésfeltevése feltétlenül azonnali és világos döntést kényszerített volna ki. E magatartásban azonban semmiféle újdonság nem rejlik. A II. Internacionálé egész története bővelkedik olyan kísérletekben, amelyek célja az volt, hogy a legkülönbözőbb, tárgyilag egymással élesen szemben álló, egymást kizáró nézeteket egy határozat elméleti „egysége" keretében úgy fogják össze, hogy mindegyiküket figyelembe veszik. Ennek az a természetes következménye, hogy ezek a határozatok semmiképpen sem nyújtottak útmutatást a konkrét cselekvés számára, sőt, ebben a tekintetben állandóan többértelműek maradtak, és a legkülönbözőbb értelmezéseket tették lehetővé. A II. Internacionálé tehát – éppen azért, mert szándékosan kikerült minden szervezeti következményt az ilyen határozatokban – elméletileg sokat megengedett magának, anélkül hogy a legcsekélyebb mértékben is el kellett volna köteleznie magát egy meghatározott álláspont mellett. Így fogadták el például a háborúról szóló, nagyon radikális stuttgarti határozatot; ez azonban sem konkrét, meghatározott cselekvésre vonatkozó szervezeti kötelezettségeket, sem a cselekvés módját meghatározó szervezeti irányvonalat, sem

pedig a határozat valóságos végrehajtását garantáló szervezeti intézkedéseket nem tartalmazott. Az opportunista kisebbség saját vereségéből nem vont le szervezeti következtetéseket, mert érezte, hogy magának a határozatnak sem lesznek szervezeti következményei. Az Internacionálé széthullása után azonban éppen ezért hivatkozhatott minden irányzat e határozatra.

Valamennyi Oroszországon kívüli radikális irányzat gyengéje tehát az volt, hogy a nyílt revizionisták és a centrum opportunizmusától eltérő, forradalmi állásfoglalásukat nem tudták vagy nem akarták szervezetileg is konkretizálni. Ezáltal azonban ellenségeik, és különösen a centrum számára, lehetővé tették az eltérések elmosását a forradalmi proletariátus szemében, ellenzékiségük semmiképpen sem akadályozta meg a centrumot abban, hogy a proletariátus forradalmi érzelmű része előtt az igazi marxizmus védelmezőjeként tüntesse fel magát. Semmiképpen sem lehet e sorok feladata, hogy elméletileg vagy történelmileg magyarázatot adjon arra, hogy mi okozta a centrum háború előtti uralkodó pozícióját. Ismét csak arra kell rámutatnunk, hogy a centrum magatartásának lehetőségét (mind a nyílt revizionizmus, mind a forradalmi cselekvés követelése elleni polémia; az előbbi elméleti visszautasítása a párt gyakorlatából való eltávolítására tett komoly kísérlet nélkül; az utóbbi elméleti igenlése azzal a fenntartással, hogy a jelen pillanatban e magatartás még nem aktuális) az teremtette meg, hogy a forradalomnak és a problémáival kapcsolatos állásfoglalásoknak nem volt aktuális jelentőségük a mindennapi mozgalom számára. Így Kautsky és Hilferding módjára el lehetett ismerni a korszak általánosan forradalmi jellegét, a forradalom *történelmi aktualitását,* anélkül hogy ebből szükségszerűen következett volna e belátás alkalmazása *a napi döntésekre* is. Éppen ezért e véleménykülönbségek a proletariátus számára puszta véleménykülönb-

ségek maradtak a mindennek ellenére forradalmi munkásmozgalmon *belül*, s lehetetlenné vált az irányzatok világos megkülönböztetése. Ez a tisztázatlanság azonban visszahatott a baloldal nézeteire is. Mivel e nézetek számára lehetetlenné vált a cselekvéssel való kölcsönhatás, a tettbe való átcsapás termékeny önkritikája híján képviselői maguk sem voltak képesek nézeteik továbbfejlesztésére és konkretizálására. Még ott is megőrizték az absztrakt-utópikus jelleget, ahol közel kerültek az igazsághoz. Gondoljunk például Pannekoek és Kautsky vitájára a tömegakciók kérdésében. Ugyanezen okok miatt Rosa Luxemburg sem volt képes arra, hogy a forradalmi proletariátus szervezetével kapcsolatos helyes gondolatait a mozgalom *politikai vezetőjeként* fejlessze tovább. A munkásmozgalom mechanikus szervezeti formáival szemben folytatott helyes polémiája (például a párt és szakszervezetek) a szervezett és szervezetlen tömegek kapcsolatának kérdésében a spontán tömegakciók túlbecsüléséhez vezetett; a vezetésről vallott koncepcióját pedig kisebb-nagyobb mértékben mindig egyfajta pusztán teoretikus, propagandisztikus mellékíz jellemezte.

2.

Máshol már rámutattunk arra, hogy itt nem véletlenről, Rosa Luxemburg, a jelentős és útmutató gondolkodó puszta „hibájáról" van szó.[6] E gondolatmenetekből a jelen összefüggésben az a lényeges, hogy elsősorban mint egy „organikus", *tiszta proletárforradalommal* kapcsolatos illúziót jellemezhetjük. A spontán tömegharcok forradalmi-„organikus" elmélete azzal az opportunista, de szintén „organikus" fejlődéstannal

6. L. az előző tanulmányt.

szemben jött létre, amely szerint a proletariátus fokozatosan, lassú növekedés útján fogja meghódítani a népesség többségét, és így tisztán legális eszközökkel jut a hatalomhoz.[7] Legjobb képviselőinek minden fenntartása ellenére e forradalmi elméletből végső soron az következett, hogy a gazdasági helyzet állandó éleződése, a szükségszerűen kirobbanó imperialista világháború, a forradalmi tömegharcoknak a háború nyomán elkövetkező időszaka társadalmi-történelmi szükségszerűséggel a proletariátus olyan spontán tömegakcióit hozza létre, amelyek során a vezetés előtt teljesen világosak lesznek a forradalom céljai és útjai. Ezzel azonban a forradalom tisztán proletárjellege vált az elmélet hallgatólagos előfeltételévé. Igaz, Rosa Luxemburg kezdettől fogva másképp értelmezi a „proletariátus" fogalmának terjedelmét, mint az opportunisták. Nagy láttató erővel mutatja meg, hogyan mozgósítja a forradalmi helyzet az eddig szervezetlen, a szervező munka számára elérhetetlen proletárok (mezőgazdasági munkások stb.) nagy tömegeit; cselekvésükben e tömegek az osztálytudat összehasonlíthatatlanul magasabb szintjéről tanúskodnak, mint a párt- és a szakszervezetek, amelyek éretlennek, „fejletlennek", felülről kezelendőnek tartották őket. Mégis ennek a koncepciónak is a forradalom tisztán proletárjellege az alapja. A proletariátus egységesen jelenik meg a csatamezőn; azok a tömegek pedig, amelyeknek akcióiról szó van, tisztán proletár tömegek. Ennek így is kell lennie. Csak a proletariátus osztálytudatában gyökerezhet ugyanis olyan mélyen és ösztönösen a forradalmi cselekvés igénye, hogy csak tudatossá té-

7. Vö. erről Rosa Luxemburg vitáját David mainzi határozatával szemben (Tömegsztrájk. id. k. 76.), valamint elemzéseit az NKP alapító kongresszusán tartott beszédében Engelsnek az Osztályharcokhoz írott előszavával, a legalitás „bibliájával" kapcsolatban. R. Luxemburg: Rede zum Programm, gehalten auf dem Gründungsparteitag der KPD (Spartacusbund). In: Luxemburg: Politische Schriften. id. k. 384.

telre, világos vezetésre van szüksége ahhoz, hogy helyesen cselekedjen. Ha azonban más rétegek is döntő befolyást gyakorolnak a forradalom menetére, akkor bizonyos körülmények között mozgalmuk elősegítheti ugyan a forradalmat, éppily könnyen ölthet viszont ellenforradalmi alakot is. E rétegek (kispolgárok, parasztok, elnyomott nemzetek stb.) osztályhelyzetéből semmiképpen sem következik ugyanis, és nem is következhet szükségképpen, hogy cselekvésük a proletárforradalom irányába mutat. A fenti értelemben felfogott forradalmi pártnak szükségképpen csődöt kell mondania e rétegekkel kapcsolatban: nem lehet képes arra, hogy mozgalmukat a proletárforradalom érdekében használja fel, és meggátolja, hogy elősegítsék az ellenforradalmat.

Ugyanez a csőd azonban a proletariátussal kapcsolatban is jelentkezik. Ilyen szervezésben ugyanis a párt a proletár osztálytudat állapotára vonatkozó olyan elképzeléseknek felel meg, amelyeknek értelmében csupán arra van szükség, hogy a tudattalant tudatossá, a rejtettet pedig aktuálissá tegyük. Helyesebben: olyan állapotára, melyben a tudatossá válás folyamata nem magának a proletariátusnak félelmetes *belső ideológiai válságát* jelenti. Nem arról van itt szó, hogy elutasítjuk azt az opportunista félelmet, amely „éretlen"-nek tartja a proletariátust a hatalom átvételére és megtartására. Rosa Luxemburg Bernsteinnel szemben már csattanósan megcáfolta ezt a kifogást. Arról van szó, hogy a proletariátus osztálytudata nem az objektív gazdasági válsággal párhuzamosan, egyenes vonalúan és az egész proletariátusban egyformán fejlődik. A burzsoázia a proletariátus nagy részét szellemi befolyása alatt tartja, s ezen még a legkiélezettebb gazdasági válság sem változtat; *a proletariátus magatartása, a válsággal kapcsolatos reakciója tehát hevességében és intenzitásában messze elmarad a válság mögött.*[8]

8. Ez a felfogás nem egyszerűen a forradalom úgynevezett lassú fejlő-

Kétségtelen, hogy e ténynek is (amely egyébként megteremti a mensevizmus lehetőségét) objektív gazdasági alapjai vannak. Marx és Engels már nagyon korán[9] megfigyelték e fejlődést, azoknak a munkásrétegeknek az elpolgáriasodását, amelyek a korabeli Anglia monopolprofitjai révén osztálytestvéreikkel szemben előnyös helyzetbe kerültek. E rétegek a kapitalizmus imperialista szakaszába való belépésével mindenütt kifejlődtek, és kétségtelenül fontos szerepet játszottak abban, hogy a munkásosztály jelentős része minden tekintetben opportunista, a forradalommal szemben ellenséges irányban fejlődött. Meglátásom szerint azonban ezzel nem lehet a mensevizmus egész kérdését megoldani. Egyrészt ugyanis ma már sok vonatkozásban megrendült ez az előnyös helyzet, anélkül hogy ezzel párhuzamosan a mensevizmus is hasonló megrázkódtatáson ment volna keresztül. A proletariátus szubjektív fejlődése itt is sok tekintetben elmarad az objektív válság irama mögött. Ezért nem kereshetjük e motívumban a mensevizmus *egyedüli* okát, hacsak nem akarjuk azt a kényelmes és megszokott elméleti pozícióba beskatulyázni: ha nem kívánunk a proletariátus átfogó és világos forradalmi akaratának hiányából az objektív forradalmi helyzet hiányára következtetni. A forradalmi harcok tapasztalatai ugyanakkor semmiképpen sem szolgáltatnak egyértelmű bizonyítékot arra,

désének következménye. Lenin már az I. Kongresszuson kifejezte azt a félelmét, hogy „a harcok olyan viharosak lesznek, hogy a munkástömegek tudata nem tud majd lépést tartani e fejlődéssel". A Spartacus-programnak az a felfogása, amely szerint a KP nem fogja csak azért átvenni a hatalmat, mert a polgári és szociáldemokrata „demokrácia" lejáratta magát, abból indul ki, hogy túl korán következett be a polgári társadalom objektív összeomlása, korábban, mint a proletariátus forradalmi osztálytudatának megszilárdulása. Rosa Luxemburg: Programm ... In: Luxemburg: i. m. 424.

9. Kijelentéseiknek jó összefoglalását a Gegen den Stromban találhatjuk. 516–517.

hogy a proletariátus forradalmi eltökéltsége és harci kedve annak megfelelően erősebb vagy gyengébb, hogy egyes rétegei hol helyezkednek el a társadalom gazdasági tagozódásában. Nem mutatható ki egyszerű, egyenes vonalú párhuzamosság, és az osztálytudat érettsége gazdaságilag azonos pozícióban levő munkásrétegeken belül is nagy eltéréseket mutat.

E megállapítások azonban csak egy nem-fatalista, nem-„ökonomista" elmélet alapján válnak tényleg jelentőssé. Ha a társadalmi fejlődést úgy fogjuk fel, hogy a kapitalizmus gazdasági folyamata kényszerítő erővel és automatikusan, válságokon keresztül, a szocializmus felé vezet, akkor az itt megjelölt ideológiai mozzanatok csak egy hamis kérdésfeltevés következményei lehetnek. Csak azt jelezhetik, hogy még nem következett be a kapitalizmus objektív, perdöntő válsága. E felfogás szerint ugyanis elvileg lehetetlen, hogy a proletár ideológia elmaradjon a gazdasági válság mögött, vagyis számára elképzelhetetlen a proletariátus ideológiai válsága. A helyzet lényegesen akkor sem változik, ha a válságról alkotott felfogás, az alapmagatartás gazdasági fatalizmusának fenntartása mellett, forradalmi optimizmust táplál. Ebben az esetben megállapítják a válságok elkerülhetetlenségét, szükségszerű kiúttalanságukat a kapitalizmus számára. Az itt tárgyalt probléma így sem jelenik meg problémaként; a „lehetetlen"-ből egyszerűen „még nem" lesz. Lenin ezzel szemben teljes joggal mutatott rá arra, hogy nem létezik önmagában kilátástalan helyzet. Bármilyen helyzetbe kerüljön is a kapitalizmus, mindig mutatkoznak majd „tisztán gazdasági" megoldási lehetőségek; a kérdés csupán az, megoldások-e ezek akkor is, ha az ökonómia elméletileg tiszta világából kilépve az osztályharcok valóságában találjuk magunkat. Önmagában tehát elgondolhatunk megoldásokat a kapitalizmus számára. A *proletariátustól függ azonban,* hogy ezek keresztülvihetők-e. A proletariátus, a proletariátus tette zárja el a kapitalizmus elől a válság-

ból való kilábolás útját. Való igaz: az, *hogy most* a proletariátus kezében van e hatalom, a gazdaság „természettörvényszerű" fejlődésének következménye. „A természettörvények" azonban egyfelől csupán magát a válságot határozzák meg, olyan mélységet és kiterjedést kölcsönözvén neki, amely lehetetlenné teszi a kapitalizmus „nyugodt" továbbfejlődését. Akadálytalan (a kapitalizmusnak megfelelő) hatásuk azonban nem annak egyszerű pusztulását, a szocializmusba való átmenetét, hanem egy válságokkal, polgárháborúval és egyre magasabb fokon ismétlődő imperialista világháborúkkal tarkított, hosszú időszakot eredményezne: „a harcban álló osztályok kölcsönös pusztulását", egy új barbárság állapotát.

Másrészt viszont ezek az erők és „természettörvényszerű" kibontakozásuk létrehozták azt a proletariátust, amelynek fizikai és gazdasági ereje igen kicsire csökkenti annak esélyét, hogy a kapitalizmusnak a korábbi válságok sémájának mintájára sikerül olyan tisztán gazdasági megoldást kikényszerítenie, amelyben a proletariátus csak a gazdasági fejlődés *objektumának* szerepét tölti be. A proletariátus e hatalom objektív-gazdasági „törvényszerűségek" következménye. Ezek azonban azt már nem határozzák meg automatikus, fatalisztikus módon, hogy miként válik e lehetséges hatalom valósággá, hogyan válik a proletariátus, amely ma gyakorlatilag a gazdasági folyamat puszta objektuma, és csak lehetőség szerint, csak rejtetten szubjektuma, a valóságban is szubjektumává. Pontosabban: e törvényszerűségek automatikus-fatalisztikus meghatározottsága már nem érinti a proletariátus valóságos hatalmának lényegét. Ameddig ugyanis a proletariátus reakciói a válsággal kapcsolatban megfelelnek a gazdaság tőkés „törvényszerűségeinek", ameddig legjobb esetben is csak *spontán tömegakciókként jelennek* meg, addig, alapjában véve, sok tekintetben a forradalom előtti időszak mozgalmaihoz hasonló struktúrát mutatnak. Spontánul törnek ki (egy moz-

galom spontaneitása csak szubjektív-tömeglélektani kifejeződése tisztán gazdasági-törvényszerű determináltságának), csaknem kivétel nélkül védekezésként a burzsoázia gazdasági – ritkábban politikai – támadásával szemben, az ellen a kísérlete ellen, hogy „tisztán gazdasági" módon oldja meg a válságot. Éppilyen spontánul szűnnek meg és halnak el azonban, amikor közvetlen céljaikat megvalósítva látják, vagy kilátástalannak ítélik e célok megvalósítását. Úgy tűnik tehát, hogy megőrizték „természettörvényszerű" lefolyásukat.

Azonnal szertefoszlik azonban e látszat, mihelyt nem absztrakt módon, hanem konkrét környezetükben, a világválság történelmi totalitásában szemléljük e mozgalmakat. E környezetet az jelenti, hogy a *válság minden osztályra* (tehát nem csupán a burzsoáziára és a proletariátusra) *kiterjed*. Minőségi és elvi különbséget kell tennünk ugyanis két dolog között: mikor a gazdasági folyamat spontán tömegmozgalmakat vált ki a proletariátusban, az egész társadalom állapota lehet többé-kevésbé stabil, de lejátszódhat benne az összes társadalmi erő mélyreható átcsoportosulása és az uralkodó rétegek hatalmi alapjainak megrendülése is. Ezért van döntő jelentősége annak a belátásnak, hogy a nem-proletár rétegek jelentős szerepet játszanak a forradalomban – amely éppen ezért nem tisztán proletárjellegű. Bármely kisebbségi uralom csak akkor tarthatja magát, ha ideológiailag képes maga mögé felsorakoztatni a nem közvetlenül forradalmi osztályokat – ezáltal eléri azt, hogy támogassák hatalmát, vagy legalábbis semlegesek maradjanak hatalmi harca során. (Magától értetődik, hogy ehhez tartozik az az erőfeszítés is, amely a forradalmi osztály egy részének semlegesítésére stb. irányul.) Ez a burzsoáziára még nagyobb mértékben vonatkozik, mint más osztályokra. A valóságos hatalom sokkal kevésbé van *közvetlenül* a kezében, mint a korábbi uralkodó rétegek esetében (például a görög városállamok polgárai, a feudalizmus virágkorának

nemessége). Sokkal inkább szüksége van arra, hogy békét vagy kompromisszumot kössön a konkurrens és előtte uralmon volt osztályokkal, hogy saját céljai érdekében használhassa fel a kezükben tartott hatalmi apparátust. A burzsoázia másfelől rákényszerül arra is, hogy kispolgárok, parasztok, az elnyomott nemzetekhez tartozó emberek kezébe adja a hatalom tényleges gyakorlását (hadsereg, a bürokrácia alsóbb szintjei stb.). Ha a válság következtében e köztes rétegek gazdasági helyzete megváltozik, akkor megrendül naiv és reflektálatlan ragaszkodásuk a burzsoázia által irányított társadalmi rendszerhez; így a burzsoázia egész uralmi apparátusa úgyszólván egy csapásra széteshet: a proletariátus győztesként, az egyetlen szervezett hatalomként maradhat a küzdőtéren, anélkül hogy egyetlen komoly ütközetet is végigharcolt volna, nem is beszélve aktív győzelméről.

E köztes rétegek mozgalmai valóban spontán jellegűek, és csak ilyenek lehetnek. Valóban a vakon, „természettörvényszerűen" ható társadalmi természeti hatalmak puszta gyümölcsei; mint ilyenek – társadalmi értelemben – ę mozgalmak is vakok. Mivel nem rendelkeznek az egész társadalom átalakítására vonatkoztatható és vonatkozó osztálytudattal;[10] mivel éppen ezért kizárólag partikuláris osztályérdekeket képviselnek, amelyek még látszólag sem az egész társadalom objektív érdekei; mivel az egészhez fűződő objektív kapcsolatuk csak kauzális, vagyis az egész megváltozása csupán *okozza* őket, ők maguk azonban nem az egész megváltoztatására *irányulnak:* mivel ebből eredően az egészre irányultságuk és ennek ideológiai formái véletlen jellegűek, még ha keletkezésükben kauzálisan szükségszerűnek foghatók is fel, mindezek következtében e mozgalomnak kimenetelét külső okok határozzák meg. Az, hogy végül is milyen irányban fejlődnek tovább, a

10. Vö. az Osztálytudat című tanulmánnyal.

polgári társadalom további széthullását segítik-e elő, vagy a burzsoázia ismét saját céljai érdekében használja-e fel őket, esetleg lendületük a sikertelenség nyomán passzivitásba süllyed, nem e mozgalmak belső lényegéből következik, hanem nagymértékben a tudatosulásra képes osztályok, a proletariátus és burzsoázia viselkedésétől függ. Bárhogyan alakuljon is azonban későbbi sorsuk, e mozgalmak puszta kitörése nagyon könnyen eredményezheti a polgári társadalmat összetartó és mozgásba hozó egész gépezet megbénítását. Egy időre legalábbis cselekvésképtelenné tehetik a burzsoáziát.

A nagy francia forradalomtól kezdve az összes forradalmak egyre növekvő mértékben mutatják e struktúrát. Az abszolút királyság, majd később a félabszolút, félfeudális katonai monarchiák, amelyekre a burzsoázia gazdasági uralma Közép- és Kelet-Európában támaszkodik, a forradalom kitörésével „egyszeriben" elvesztik támaszaikat a társadalomban. A társadalmi hatalom úgyszólván az utcán hever. A restauráció lehetőségét csak az teremti meg, hogy nincs olyan forradalmi réteg, amely e gazdátlan hatalommal kezdeni tudna valamit. A keletkező abszolutizmus és a feudalizmus harca egészen más struktúrát mutat. Mivel itt az egymással szemben álló osztályok sokkal közvetlenebbül maguk voltak az erőszakszervezetek hordozói, az osztályharc is sokkal közvetlenebbül erőszak harca volt az erőszak ellen. Gondoljunk például a francia abszolutizmus keletkezésére, a fronde-harcokra. Az angol abszolutizmus hanyatlása is hasonló menetrend szerint megy végbe, ezzel szemben a protektorátus összeomlása, még inkább pedig XVI. Lajos sokkal polgárosodottabb abszolutizmusának bukása már a modern forradalmakhoz hasonlít. Itt a még megmaradt abszolút államok vagy a még feudális területek (Vendée) vetik be „kívülről" az erőszakot. Ezzel szemben viszont a forradalom során nagyon könnyen hasonló helyzetbe kerülhetnek a tisztán „demokratikus" hatalmi komplexumok:

míg az összeomlás idején mintegy önmaguktól keletkeztek, és minden hatalmat kezükben összpontosítottak, most, az őket hordozó és világos tudattal nem rendelkező rétegek ellenkező irányú mozgása következtében, hirtelen minden hatalmat kiengednek kezükből (Kerenszkij, Károlyi). Ma még nem látható világosan, hogyan játszódik majd le e fejlődés a nyugati, polgári és haladottabban demokratikus államokban. Mindazonáltal Olaszországban a háború végétől körülbelül 1920-ig nagyon hasonló volt a helyzet, és az azóta létrejött erőszakszervezet (a fasizmus) egy, a burzsoáziával szemben viszonylag független erőszakapparátust képez. Semmiféle tapasztalatunk nincs még azzal kapcsolatban, hogy milyen hatásai lesznek a nagy gyarmati területekkel rendelkező, fejlett kapitalista országok bomlási jelenségeinek; nem tudhatjuk, milyen hatással járnak a gyarmati felkelések – amelyek ezekben az országokban részben belső agrárfelkelések szerepét is betöltik – a kispolgárság és a munkásarisztokrácia (és következésképpen a hadsereg) magatartására.

Mindennek következtében a proletariátus számára olyan társadalmi környezet jön létre, amely a stabil kapitalista rendben betöltött funkciójuktól egészen eltérő szerepet juttat a társadalmi totalitásban a spontán tömegmozgalmaknak, még akkor is, ha ezek megőrzik régi lényegüket. Nagyon lényeges mennyiségi változások mennek végbe azonban a harcoló osztályok helyzetében. Egyrészt továbbfejlődik a tőkekoncentráció, s ezáltal ugyanígy koncentrálódik a proletariátus, még akkor is, ha szervezetileg és tudatosan nem képes teljesen követni e fejlődést. Másodszor, a kapitalizmus válságos állapota egyre kevésbé teszi lehetővé, hogy kis engedményekkel szabaduljon fel a proletariátus nyomása alól. A válságból való kilábolás, a válság „gazdasági" megoldása csak a proletariátus növekvő kizsákmányolását eredményezheti. Ezért a III. Kongresszus taktikai tézisei nagyon helyesen hangsúlyozzák, hogy

„minden hatalmas sztrájkban megvan az a tendencia, hogy polgárháborúvá és a hatalomért folytatott közvetlen harccá váljon".

Mindez azonban csak tendenciaként igaz. Hogy még nem valósult meg e tendencia, bár megvalósulásának gazdasági és társadalmi előfeltételei már több esetben adva voltak, ez nem más, mint a *proletariátus ideológiai válsága.* Az ideológiai válság egyfelől abban mutatkozik meg, hogy a polgári társadalom rendkívül ingatag, objektív helyzete a munkások fejében még mindig a régi szilárdság képében tükröződik: a proletariátust még mindig erősen fogva tartják a kapitalizmus gondolkodás- és érzelmi formái. Másfelől, a proletariátusnak ez az elpolgáriasodása sajátos szervezeti formát nyert a mensevik munkáspártokban és az általuk befolyásolt szakszervezeti vezetésben. E szervezetek tudatosan arra törekszenek, hogy a proletariátus mozgalmainak spontaneitását (a közvetlen ösztönzésektől való függését, szakmák, országok szerinti elaprózódását stb.) a puszta spontaneitás szintjén őrizzék meg, s megakadályozzák az egészre irányuló formába való átcsapását, mind területi, szakmai stb. összefogásukat, mindpedig a gazdasági és politikai mozgalom egységesítését. E törekvés keretei között a szakszervezeteknek elsősorban az a funkciójuk, hogy atomizálják, depolitizálják a mozgalmat, elrejtsék az egészre való vonatkozását; a mensevik pártok viszont azt a feladatot töltik be, hogy ideológiailag és szervezetileg rögzítik a proletariátus tudatának eldologiasodását, és a tudatot a viszonylagos elpolgáriasodás szintjén tartják. E funkciójukat csak azért gyakorolhatják azonban, mert a proletariátus számára elméletileg sem lehetséges a szocializmusba és a diktatúrába való ideológiai belenövés; mert a válság a kapitalizmus gazdasági megrendülésével együtt a kapitalizmusban, a polgári társadalom életformáinak hatása alatt kifejlődött proletariátus ideológiai átalakulását is jelenti. Bár ez az átaláku-

lás a gazdasági válság és a hatalom megragadásának ezáltal adott objektív lehetősége következtében keletkezik, folyamata semmiképpen sem automatikusan, „törvényszerűen" párhuzamos az objektív válsággal; *a válság megoldása csak magának a proletariátusnak a szabad tette lehet.*

„Nevetséges dolog azt képzelni – mondja Lenin, csak formája szerint, de a dolog lényegét tekintve nem karikírozóan túlozva –, hogy az egyik helyen felsorakozik egy hadsereg, és azt mondja: a szocializmusért harcolunk!, egy másik helyen pedig egy másik hadsereg, kijelentvén: az imperializmusért harcolunk!, és akkor kitör a társadalmi forradalom."[11] A forradalom és ellenforradalom frontjai változékony és gyakran rendkívül kaotikus formában jönnek létre. Azok az erők, amelyek ma a forradalom érdekében hatnak, holnapra nagyon könnyen az ellenkező irányba fordulhatnak. És – ami különösképpen fontos – az irányoknak ez a megváltozása semmiképpen sem egyszerűen és mechanikusan következik az osztályhelyzetből vagy az adott réteg ideológiájából; a történelmi helyzet és a társadalmi erők totalitásához fűződő, állandóan változó kapcsolatok döntő befolyást gyakorolnak rá. Így egyáltalán nem paradox az az állítás, amely szerint meghatározott körülmények között Kemal pasa forradalmi, míg egy nagy „munkáspárt" ellenforradalmi erőt jelent. Az irányadó mozzanatok között *elsőrendűen fontos tényező azonban az, hogy a proletariátus helyesen ismerje fel saját történelmi helyzetét.* Az 1917-es orosz forradalom menete klasszikus módon példázza ezt: a békének, az önrendelkezési jognak, az agrárkérdés radikális megoldásának jelszavai az önmagukban ingadozó rétegekből a forradalom számára (pillanatnyilag) használható sereget teremtettek, az ellenforradalom egész hatalmi apparátusát pedig teljesen szervezetlenné és cselekvésképtelenné tették.

11. Gegen den Strom. 412.

telenné tették. Nincs sok értelme ezzel szemben annak az állításnak, amely szerint az agrárforradalom és a tömegek békemozgalma kommunista párt nélkül, sőt, a párt ellenében is végbement volna. Először is ez teljesen bizonyíthatatlan; ellenpéldája az 1918 októberében éppígy spontánul kitört magyar agrármozgalom veresége; minden „mértékadó" „munkáspárt" „egységes fellépése" (ellenforradalmi egységről van szó) mellett végül is Oroszországban is lehetséges lett volna az agrármozgalom leverése vagy lecsendesítése. Másodszor pedig, „ugyanez" az agrármozgalom, amennyiben a városi proletariátus ellenére zajlott volna le, a társadalmi forradalommal szemben teljességgel ellenforradalmi jelleget öltött volna. Már ez az egyetlen példa is mutatja, hogy a társadalmi forradalom éles válsághelyzeteiben milyen kevéssé ítélhetők meg mechanikus-fatalisztikus törvényszerűségek alapján a társadalmi erők csoportosulásai. Világosan megmutatkozik, milyen sokat nyom a latban a proletariátus helyes belátása és döntése; mennyire *magától a proletariátustól függ,* hogy milyen irányban dől el a válság. Meg kell még említenünk ehhez, hogy Oroszország helyzete a nyugati országokéhoz képest viszonylag egyszerű volt; a tömegmozgalmak spontánabbak, az ellenük ható erők szervezeti hatása kevésbé mélyen gyökerező volt. Így hát túlzás nélkül állítható, hogy az itt megállapítottak *még nagyobb mértékben* igazak a nyugati országok vonatkozásában. Annál is inkább, mert Oroszország fejletlensége, a munkásmozgalom hiányzó, hosszú, legális hagyományai – hogy most egyelőre ne is beszéljünk a kommunista párt létéről – az orosz proletariátus számára lehetővé tették az ideológiai válság gyorsabb leküzdését.[12]

12. Ezzel nem akarjuk azt állítani, hogy e kérdés Oroszország számára végleg elintéződött. Sőt, a kérdés mindaddig fennáll, amíg tart a kapitalizmus elleni harc. Oroszországban azonban más (előreláthatóan enyhébb)

A kapitalizmus gazdasági erőinek fejlődése ily módon a proletariátus kezébe helyezi a döntést a társadalom sorsáról. Engels az itt végrehajtandó változás *utáni* átmenetet „a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába való ugrás"[13]-ként jellemzi. A dialektikus materializmus számára azonban magától értetődik, hogy ez az ugrás, annak ellenére – vagy éppen azért –, mert ugrás, lényegében egy *folyamatot* jelent. Maga Engels az idézett helyen arról beszél, hogy „egyre növekvő mértékben" következnek be az ilyen irányú változások. A kérdés csak az, hogy hová kell helyeznünk e folyamat *kiindulópontját*. A legkézenfekvőbb megoldás természetesen az lenne, ha Engels szavait követve a szabadság birodalmát mint *állapotot* időben a teljesen végigvitt társadalmi forradalom után rögzítenénk, s ezzel együtt tagadnánk a kérdés aktualitását. A probléma csak az, hogy vajon e megállapítással, amely kétségkívül megfelel Engels szavainak, valóban kimerítettük-e a kérdést. Elgondolható-e – nem is beszélve társadalmi megvalósításról – olyan állapot, amelyet nem készít elő egy hosszú, ezen állapot irányába ható *folyamat*, amely ugyan még sokszorosan nem megfelelő, dialektikus átalakulásra szoruló formában – tartalmazza és kifejleszti a változás elemeit?

Ha a „szabadság birodalmá"-t a hozzá vezető folyamattal összefüggésben szemléljük, akkor kétségtelenné válik, hogy már a proletariátus első történelmi fellépése is (természetesen minden vonatkozásban tudattalanul) ezt célozta. Bármilyen kevéssé befolyásolhatta is közvetlenül (még elméletileg is) a proletármozgalom végcélja a kezdeti időszak egyes szakaszait,

formákat ölt, mint Európában, mivel a kapitalista gondolat és érzelemvilág kisebb hatást gyakorolt a proletariátusra. Magáról a problémáról vö. Lenin: Baloldaliság, 31. köt. 108.

13. Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. MEM. 20. köt. 279.

mint elvet, mint az egység nézőpontját, a folyamat egyetlen mozzanatától sem lehet elválasztani. Nem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy a döntő harcok időszaka a megelőzőtől nemcsak magának a harcnak a méreteiben és intenzitásában különbözik, hogy e mennyiségi növekedések csupán olyan mélyen rejlő minőségi különbségek tünetei, amelyek elválasztják e harcokat a korábbiaktól. Ha a korábbi szakaszokon a *Kommunista Kiáltvány* szavaival „a munkások tömegesebb összetartása még nem a saját egyesülésüknek, hanem a burzsoázia egyesülésének a következménye" volt, akkor a proletariátusnak ez az önállóvá válása, „osztállyá szerveződése", egyre magasabb szinten ismétlődik, egészen addig az időpontig, amíg elkövetkezik a kapitalizmus végső válsága: az a korszak, amelyben a döntés egyre inkább a proletariátus kezébe kerül.

Ez a tényállás semmiképpen sem jelenti, hogy már nem funkcionálnak az objektív gazdasági „törvényszerűségek". Éppen ellenkezőleg. Még a proletariátus *győzelme után* is sokáig érvényben maradnak, és csak az osztály nélküli, teljesen emberi ellenőrzés alatt álló társadalom létrejötte után halnak el (az állammal együtt). A jelenlegi helyzetben csupán – csupán! – az az új vonás, hogy a kapitalista gazdasági fejlődés vak erői a szakadék felé hajtják a társadalmat; a burzsoázia már nem képes arra, hogy rövid ingadozás után átsegítse a társadalmat a gazdasági törvények „holtpontján". Ezzel szemben a proletariátusnak *lehetősége* van arra, hogy a fejlődés adott tendenciáit *tudatosan* kihasználva, magának a fejlődésnek is *más irányt szabjon*. Ez az új irány a társadalom termelőerőinek tudatos szabályozása. Amennyiben a proletariátus ezt *tudatosan* akarja, akkor a „szabadság birodalmá"-t is akarja; megtette az *első tudatos* lépést megvalósulása irányában.

E lépés persze „szükségszerűen" következik a proletariátus osztályhelyzetéből. E szükségszerűség azonban maga is az ug-

rás sajátosságaival rendelkezik.[14] Világosan és tudatosan kerül itt napvilágra az egésszel való *gyakorlati kapcsolat,* elmélet és gyakorlat valódi egysége, amely a proletariátus korábbi cselekedeteiben mintegy tudattalanul csak benne rejlett. Gyakran ugrásszerűen ért el a proletariátus cselekvése a fejlődés korábbi szakaszain is magasabb szintet, ennek az előző fejlődéshez fűződő összefüggéseit és kontinuitását azonban csak utólag tudatosította; s csak ezáltal tudta az elért magasabb szintet a fejlődés szükségszerű termékének felfogni. (Gondoljunk például az 1871-es kommün államformájára.) Itt azonban a proletariátusnak *tudatosan* kell megtennie ezt a lépést. Nem csoda, hogy mindazok, akiket fogva tartanak a kapitalizmus gondolkodási formái, visszarettennek ez elől az ugrás elől, gondolkodásuk egész energiájával a szükségszerűséghez, mint a jelenségek „ismétlődésének törvényé"-hez ragaszkodnak, és lehetetlenségként utasítják el olyan radikálisan új jelenségek létrejöttét, amelyekről még nincs „tapasztalatunk". Trockij Kautskyval folytatott vitájában a legélesebben hangsúlyozza ezt az elválasztást (amelyet egyébként már a háború körüli vita is érintett). „Az alapvető bolsevik meggyőződés ugyanis éppen abban rejlik, hogy csak akkor lehet megtanulni lovagolni, ha már szilárdan ülünk a nyeregben."[15] Kautsky azonban és a hozzá hasonlók csupán mint e tényállás tünetei érdekesek: mint a munkásosztály ideológiai válságának elmé-

14. Vö. a Történelmi materializmus funkcióváltása című tanulmánnyal.

15. Terrorismus und Kommunismus. 82. Semmiképpen sem tartom véletlennek (természetesen nem filológiai értelemben), hogy Trockij Kautsky elleni polémiája politikai területen ismétli Hegel polémiájának elveit Kant ismeretelméletével szemben. Vö. Hegel művei. 15. 504. Kautsky később úgy fogalmazott, hogy a kapitalizmus törvényszerűségei, még a fejlődési tendenciák konkrét megismerésének lehetetlensége esetén is, feltétlenül érvényesek a jövőre is. Vö. Die proletarische Revolution und ihr Programm (A proletárforradalom és programja). 57.

leti kifejeződései. A munkásosztály fejlődésének azt a mozzanatát rögzítik, amelyben „ismét csak visszaretten saját céljai bizonytalan nagysága elől"; megretten attól a feladattól, amelyet mégis vállalnia kell – és *csak ebben a tudatos formában* vállalhat, ha nem kíván a válságban összeomló kapitalizmusban szégyenteljesen és szenvedések közepette a burzsoáziával együtt elpusztulni.

3.

Míg a mensevik pártok a proletariátus ideológiai válságának kifejeződései, addig a kommunista párt a maga részéről az említett ugrás tudatos kezdeményezésének szervezeti formája, és ily módon a szabadság birodalma felé vezető első *tudatos* lépés. Amint azonban korábban a szabadság birodalmának általános fogalma kapcsán megmutattuk és világossá tettük, hogy közeledte semmiképpen sem jelenti a gazdasági folyamat objektíve szükségszerű jellegének azonnali megszűnését, éppúgy most közelebbről kell szemügyre vennünk a kommunista pártnak ezt a viszonyát a szabadság eljövendő birodalmához. Először is le kell szögeznünk, hogy a szabadság itt nem az *egyén* szabadságát jelenti. Nem mintha a kifejlett kommunista társadalom nem ismerné el az egyén szabadságát. Ellenkezőleg, ez lesz az emberiség történetében az első olyan társadalom, amely komolyan veszi és megvalósítja e követelményt. Ez az szabadság mindazonáltal semmiképpen sem lesz *azonos azzal, amit a polgári osztály ideológusai ma annak* tartanak. A valódi szabadság társadalmi előfeltételeinek kiharcolása érdekében olyan ütközeteket kell megvívni, amelyekben nemcsak a jelenlegi társadalom, de az általa kitermelt embertípus is elpusztul. „A mostani nemzedék – mondja Marx – azokhoz a zsidókhoz hasonlít, akiket Mózes a pusztában ve-

zet. Nemcsak új világot kell meghódítania, hanem el kell pusztulnia, hogy helyet adjon azoknak az embereknek, akik az új világra megértek."[16] A jelenleg élő ember „szabadsága" ugyanis az eldologiasodott és eldologiasító tulajdon által elszigetelt egyén szabadsága: szabadság a hasonlóképpen elszigetelt egyénekkel *szemben.* Az egoizmus, az önlezárás szabadsága; olyan szabadság, amelyik számára a szolidaritás és az összetartozás legfeljebb hatástalan, „regulatív eszme"-ként jönnek tekintetbe.[17] Ha ma közvetlenül e szabadságot akarjuk életre hívni, ez gyakorlatilag lemondást jelent a valóságos szabadság tényleges megvalósításáról. Ez a „szabadság" tehát, amely más emberekre való tekintet nélkül, az egyes egyénnek lehetővé teszi a társadalmi helyzete vagy belső adottságai élvezését, azt jelenti, hogy gyakorlatilag megörökítjük a mai társadalom szabadság nélküli struktúráját (amennyiben ez a benne levő egyénektől függ).

A szabadság birodalmának *tudatos* akarása tehát feltétlenül azon lépések tudatos megtételét jelenti, amelyek gyakorlatilag ebbe az irányba vezetnek. És annak a belátásnak a fényében, amely szerint a mai polgári társadalom egyéni szabadsága csak korrupt és korumpáló – mivel mások szabadságnélküliségére épülő, a velük való szolidaritás ellenében megalapozott – kiváltság lehet, a szabadság birodalmának tudatos akarása az egyéni szabadságról való lemondást jelenti. Azt jelenti, hogy az egyénnek tudatosan alá kell rendelnie magát azon összakaratnak, amely a valóságos szabadság életre hívására

16. Osztályharcok Franciaországban. MEM. 7. köt. 76.

17. Vö. Kant és Fichte etikájának *módszertanát;* a tényleges megvalósításban lényegesen gyengül ez az individualizmus. Fichte azonban például hangsúlyozza, hogy a Kant által joggal alkalmazott formula: „korlátozd úgy szabadságodat, hogy melletted a többiek is szabadok legyenek", nem abszolút, hanem csak „hipotetikus érvényességgel" bír rendszerében. Grundlage des Naturrechtes. §. 7. Werke. 4. Neue Ausgabe. 2. 93.

hivatott, és amely komolyan kísérletet tesz az ebbe az irányba vezető első, nehéz, bizonytalan és tapogatózó lépések megtételére. Ez a tudatos összakarat a kommunista párt. Bármely dialektikus folyamat mozzanataihoz hasonlóan csírájában, kezdetleges, elvont és ki nem bontakozott formában ez is tartalmazza azokat a meghatározásokat, amelyek az általa megvalósítandó célt jellemzik: a szabadság és szolidaritás egységét. E mozzanatok egysége a *fegyelem.* Nem pusztán azért, mert csak a fegyelem következtében válhat a párt aktív összakaratttá, míg a szabadság polgári fogalmának bármely bevezetése akadályozza az összakarat létrejöttét, és egyes személyek laza, cselekvésre képtelen összességévé változtatja a pártot. Éppen a fegyelem jelenti ugyanis ma az egyén számára az első lépést ahhoz a ma lehetséges – igaz, a társadalmi fejlődés állapotának megfelelő s ezért még eléggé kezdetleges – szabadsághoz, amely a jelen meghaladása felé mutat.

Az a tény, hogy a kommunista párt *tagjaival szemben magasabb követelményeket támaszt,* mutatja, hogy lényegileg magasabb rendű szervezettípust képvisel, mint bármely polgári párt vagy opportunista munkáspárt. Erre már az orosz szociáldemokrácia első szakadása idején is fény derült. Míg a mensevikek számára (mint minden lényegében polgári párt számára) a párttagság egyetlen kritériuma a program egyszerű elfogadása volt, a bolsevikok számára párttagnak lenni egyet jelentett a forradalmi munkában való aktív, személyes részvétellel. A pártstruktúrának ez az elve a forradalom folyamán sem változott meg. A III. Kongresszus szervezeti tézisei megállapítják: „Egy kommunista program elfogadása csak a kommunistává válás akaratának tudtul adása ... a program komoly megvalósításának első feltétele minden párttag bevonása az állandó, mindennapi együttműködésbe." Ez az elv sok szempontból máig is puszta elv maradt. Alapvető fontosságán azonban ez semmiképpen sem változtat. Amint ugyanis

a szabadság birodalma nem egy csapásra, gratia irresistibilisként hull ölünkbe, amint a „végcél" nem a folyamaton kívül vár ránk valahol, hanem a folyamat minden egyes mozzanatában folyamatszerűen benne rejlik, úgy a kommunista párt, mint a proletariátus forradalmi tudatformája, maga is *folyamatszerű*. Rosa Luxemburg nagyon helyesen ismerte fel, hogy a „szervezetnek a harc termékeként" kell létrejönnie. Túlbecsülte azonban e folyamat organikus jellegét, és alábecsülte benne a tudatos és tudatosan szervező elemek jelentőségét. E hiba felismerése nem túlozható el azonban oly módon, hogy most már teljesen eltekintünk a szervezeti formák folyamatjellegétől. Dacára annak, hogy e szervezet elvei kezdettől fogva az Oroszországon kívüli pártok szeme előtt lebegtek (az orosz tapasztalatok értékelhetőek voltak), egyetlen szervezeti intézkedés sem szüntetheti meg a szervezetek keletkezésének és növekedésének folyamatszerű jellegét. A szervezeti intézkedések rendkívüli mértékben meggyorsíthatják e folyamatot, nagy szolgálatokat tehetnek a tudati tisztázás érdekében, és ezért a szervezet létrejöttének elengedhetetlen előfeltételét képezik. A kommunista szervezet azonban csak a harcban dolgozható ki, csak úgy valósítható meg, hogy az összetartás e formájának helyességét és szükségszerűségét minden egyes párttag saját tapasztalatai alapján látja be.

Spontaneitás és tudatos szabályozás kölcsönhatásáról van tehát szó. Ez önmagában semmiképpen sem jelent újdonságot a szervezeti formák fejlődésével kapcsolatban. Éppen ellenkezőleg. Tipikus módja ez új szervezeti formák létrejöttének. Engels[18] például leírja, hogy bizonyos katonai akcióformák a célszerű cselekvés objektív szükségességéből elméleti előkészítés nélkül, sőt, a mértékadó elméleti elképzelések ellenére,

18. Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. MEM. 20. köt. 163. k. Különösen 167.

a katonák közvetlen ösztöneiből születtek, a fennálló katonai szervezeti formákkal szemben jutottak érvényre, és csak utólag rögzítették őket elméletileg is. A kommunista pártok keletkezési folyamatában az újdonság csupán a spontán cselekvés és a tudatos, elméleti előrelátás megváltozott viszonyában rejlik. A leküzdésére tett, állandó erőfeszítések nyomán fokozatosan eltűnik a polgári, eldologiasodott, pusztán „szemlélő" tudat „post festum" szerkezete. A megváltozott viszony alapja az, hogy a fejlődésnek ezen a szintjén *objektíve lehetővé* válik a proletariátus osztálytudata számára a saját osztályhelyzetébe és az ennek megfelelő, helyes cselekvésbe való, nem pusztán post festum betekintés. Annak ellenére igaz ez, hogy *minden egyes munkás számára* tudatának eldologiasodott jellege következtében az objektíve lehetséges osztálytudat elérésének, azon belső beállítottság megszerzésének útja, amelyben önmaga számára kidolgozza ezt az osztálytudatot, csak közvetlen tapasztalatainak utólagos megvilágításán keresztül vezethet; az egyén pszichológiai tudata megőrzi a post festum jelleget. Egyáltalán nem véletlen ez a minden egyes proletárban lejátszódó küzdelem egyéni és osztálytudat között. Éppen abban mutatkozik meg ugyanis, hogy a kommunista párt a többi pártszervezethez képest magasabb rendű szervezeti forma, hogy benne a történelemben először az osztálytudat aktív-gyakorlati jellege egyfelől minden egyes egyén egyedi cselekvéseit *közvetlenül* befolyásoló elvként, másfelől pedig a történelmi fejlődést *tudatosan* befolyásoló tényezőként érvényesül.

Az itt létrejövő szervezeti típus számára döntően fontos az aktivitásnak ez a kettős jelentése, egyidejű vonatkozása a proletár osztálytudat egyes hordozóira és a történelem menetére is – egyszóval az *ember és történelem közötti konkrét közvetítés*. A régi típusú pártszervezet számára – függetlenül attól, hogy polgári pártokról vagy opportunista munkáspár-

tokról beszélünk – az egyén csak „tömegként", kíséretként, egyetlen számként jön számításba. Max Weber helyesen jellemzi ezt a szervezettípust: „Mindegyikükben közös azonban, hogy személyek egy csoportja, akiknek a kezében az *aktív* vezetés ... van, lényegileg passzív funkciókra kárhoztatott »tagokat« gyűjt maga köré, míg a szövetség tagjainak tömegei számára csak az objektumszerep jut."[19] Ezt az objektumszerepet nem szünteti meg, sőt rögzíti és megörökíti az a formális demokrácia, az a „szabadság", amely e szervezetekben esetleg uralkodik. A „hamis tudat", az objektív képtelenség a történelem menetének tudatos cselekvés által történő befolyásolására, szervezetileg abban tükröződik, hogy lehetetlen olyan aktív politikai egységek (pártok) létrehozása, amelyeknek létre kellene hozniok minden egyes tag cselekvése és az egész osztály aktivitása közti közvetítést. Mivel e pártok és osztályok objektív történelmi értelemben nem aktívak, mivel látszólagos aktivitásuk csak reflektálhat arra a tényre, hogy megragadhatatlan történelmi hatalmak fatalista módon hurcolják maguk után őket, létük rávilágít minden olyan jelenségre, amely tudat és lét, elmélet és gyakorlat különválásának, az eldologiasodott tudatnak a következménye. Mint *egészek* csupán *szemlélődő,* kontemplatív viszonyban állnak a történelem menetével. Ennek megfelelően szükségképpen megjelenik bennük a két összetartozó, mindig egyszerre fellépő és egyformán hamis felfogás a történelmi fejlődéssel kapcsolatban: az egyén (a vezető) aktív jelentőségének voluntarista túlértékelése és az osztály (a tömeg jelentőségének) fatalista alábecsülése. A párt egy aktív és egy passzív részre bomlik, s az utóbbi csak alkalomszerűen és akkor is kizárólag az előbbi parancsára jön mozgásba. Az a „szabadság", amely ezekben a pártokban a tagokat megilleti, nem több, mint a

19. Wirtschaft und Gesellschaft. 169.

fatalisztikusan lefolyó események vagy egyesek hibái megítélésének szabadsága a többé vagy kevésbé, de sohasem létének középpontjával, egész személyiségével részt vevő *néző* által. Ezek a szervezetek ugyanis sohasem ragadhatják meg a tagok egész személyiségét – nem is törekedhetnek erre. A „civilizáció" összes többi társadalmi formájához hasonlóan e szervezetek alapja is a pontos és mechanikus munkamegosztás, a bürokratizálódás, a jogok és kötelességek pontos mérlegelése és különválasztása. A tagok csak létük absztrakt módon megragadott részein keresztül függnek össze a szervezettel; az elvont összefüggések egymástól különválasztott jogok és kötelességek formájában objektiválódnak.[20]

Csak az egész személyiség bevetésével lehetséges valóságos aktív részvétel az összes eseményben, egy szervezet minden tagjának valóban gyakorlati magatartása. Csak akkor szüntethető meg a jogok és kötelességek különválasztása – ami az ember és saját társadalmi léte közti szakadéknak, a rajta uralkodó társadalmi hatalmak általi szétdaraboltságának szervezeti formája –, ha a közösségben való cselekvés minden egyén központi és személyes ügyévé válik. Engels a nemzetségi szervezet leírása során nagyon élesen hangsúlyozza e különbséget: „Még nincs különbség jogok és kötelességek között."[21] Marx szerint azonban a jogi viszonyokra éppen az jellemző, hogy a jog „természete szerint, csak egyenlő mérce alkalmazásában állhat"; a szükségképpen egyenlőtlen egyénnek azonban „csak akkor mérhetők egyenlő mércével, ha egyenlő szempont alá hozzuk őket ... és semmi többet nem látunk bennük, minden mást figyelmen kívül hagyunk"[22].

20. E szervezeti formákat jól írják le a 3. Kongresszus szervezeti tézisei (2. 6.). Találóan a polgári állam szervezetével hasonlítják össze e formákat.

21. A család, a magántulajdon és az állam eredete. MEM. 21. köt. 140.

22. A gothai program kritikája. MEM. 19. köt. 19.

Minden olyan emberi kapcsolat tehát, amely szakít ezzel a struktúrával, az ember teljes személyiségétől való elvonatkoztatással, egy elvont nézőpont alá rendelésével, lépést jelent az emberi tudat eldologiasodott jellegének áttörése felé. E lépés előfeltétele azonban az *egész személyiség cselekvő beavatkozása*. Így világossá válik, hogy a szabadság formái a polgári szervezetekben nem jelentenek mást, mint a ténylegesen meglevő szabadságnélküliség „hamis tudat"-át, olyan tudatszerkezetet, amelyben az ember formálisan szabadnak *tekinti* a lényegétől idegen szükségszerűség rendszerébe való beépülését, és e kontempláció formális „szabadságát" a valóságos szabadsággal cseréli össze. Korábbi állításunk (amely szerint a kommunista párt fegyelme – minden egyes tag teljes személyiségének feloldódása a mozgalom gyakorlatában – a valóságos szabadság megvalósításának egyetlen útja) látszólagos paradoxonja csak e belátás nyomán szűnik meg. A megvalósítandó szabadság nemcsak az összességet érinti – amely csak ebben a szervezeti formában leli meg e szabadság elérésének objektív társadalmi eszközeit –, hanem az egyes egyént, a párt minden egyes tagját is; az egyén is csak ily módon képes *önmaga számára* is megvalósítani a szabadságot. A fegyelem kérdése ezért egyfelől elemi gyakorlati kérdés, a párt valóságos funkcionálásának elengedhetetlen előfeltétele, másfelől viszont nem pusztán technikai-gyakorlati kérdés, hanem a forradalmi fejlődés leglényegesebb *szellemi problémáinak* egyike. Szellemi előfeltételei hiányában nem valósítható meg e fegyelem – csak a forradalmi osztály előőrsének, legtudatosabb részének céltudatos és szabad tetteként jöhet létre. Ha minden egyes párttag legalább ösztönösen nem ismeri fel az egész személyiség és a pártfegyelem közti összefüggést, akkor e fegyelem jogok és kötelességek eldologiasodott és elvont rendszerévé merevedik, a párt pedig visszaesik a polgári pártok szervezeti típusának szintjére. Így válik érthetővé, hogy

egyrészt objektíve a szervezet reagál a legérzékenyebben az elméleti nézetek és irányzatok forradalmi értékére vagy értéktelenségére, másrészt pedig, hogy a szubjektív oldalon a forradalmi szervezet feltétele az osztálytudat rendkívül magas szintje.

4.

Amilyen fontos, hogy elméletileg világosan lássuk a kommunista pártszervezet viszonyát egyes tagjaihoz, ugyanolyan végzetes lenne itt megállni, és formális-etikai oldaláról tekinteni a szervezeti kérdést. Az egyén itt ábrázolt kapcsolata ahhoz az összakarathoz, amelynek egész személyiségét alárendeli, elszigetelten tekintve semmiképpen sem csupán a kommunista párt sajátja, sőt, számos utópikus szekta lényegi jellemvonása. Számos szekta, éppen azért mert az egyetlen vagy legalábbis döntő elvként, nem pedig az *egész* szervezeti probléma puszta mozzanataként fogta fel, a kommunista pártoknál világosabban juttatta kifejeződésre a szervezeti kérdésnek ezt a formális-etikai oldalát. Formális-etikai egyoldalúságában azonban ez a szervezeti elv önmagát szünteti meg: helyessége, amely nem egy elért és megszilárdult létet, hanem a megvalósítandó célra való *helyes irányulást* jelenti, a történelmi folyamat egészéhez fűződő helyes viszony eltűnésével megszűnik. Ezért egyén és szervezet viszonyának kidolgozásánál különösen fontos a párt lényegének, az ember és történelem közti közvetítés konkrét elvének kiemelése. Az egyénnel szembeállított követelmények csak akkor veszíthetik el formális-etikai jellegüket, ha a pártba tömörült összakarat a történelmi fejlődés aktív és tudatos tényezője, s ennek megfelelően állandó és eleven kölcsönhatásban van a társadalom átalakulásának folyamatával; ezáltal a párt egyes tagjai is

eleven kölcsönhatásba lépnek e folyamattal és hordozójával, a forradalmi osztállyal. Ezért állította előtérbe Lenin[23] a kérdés tárgyalása során – mi az alapja a kommunista párt forradalmi fegyelmének? – a tagok odaadása mellett a párt és a tömegek kapcsolatát, valamint a tömegek politikai vezetésének helyességét.

E három mozzanat azonban nem választható el egymástól. A szekták formális-etikai felfogása éppen azért vall kudarcot, mert nem képes megérteni e mozzanatok egységét, az eleven kölcsönhatást a pártszervezet és a tömeg között. Bármilyen elutasítóan viszonyuljon is a polgári társadalomhoz a szekta, szubjektíve bármennyire is meg legyen győződve a kettejük között tátongó mély szakadék létéről, éppen itt válik világossá, hogy történelemfelfogásának lényegét tekintve még mindig polgári talajon áll; ennek megfelelően tudatának szerkezete nagyon hasonlít a polgári tudatéhoz. E rokonság végső soron lét és tudat kettősségének hasonló felfogására vezethető vissza; egyik sem képes arra, hogy a kettő egységét dialektikus folyamatként, mint *a* történelmi folyamatot ragadja meg. Ebből a szempontból teljesen egyre megy, hogy az objektíve meglevő dialektikus egységet a hamis, szektás tükrözés merev létnek vagy ugyanilyen merev nemlétnek láttatja-e. Az egyik esetben a tömegeket mitologizálva feltétlenül bíznak a forradalmi cselekvés szempontjából helyes belátásaikban, máskor meg azt a felfogást képviselik, amely szerint a „tudatos" kisebbségnek a „tudattalan" tömeg *helyett* kell cselekednie. A két szélsőséges eset (amelyeket itt csak példaként említettünk, mivel a szekták tipológiájának részletes vizsgálata messze meghaladná az adott kereteket) annyiban megegyezik egymással és a polgári tudattal, hogy a valóságos történelmi fo-

23. A „baloldaliság", mint a kommunizmus gyermekbetegsége. 31. köt. 22–23.

lyamatot a „tömeg" tudatának fejlődésétől elválasztva veszi szemügyre. Ha a szekta a „tudattalan" tömeg helyett, annak nevében cselekszik, akkor állandó szakadássá merevedhet párt és tömegek történelmileg szükséges és ezért dialektikus, szervezeti különválása. Ha viszont maradék nélkül fel akar oldódni a tömeg spontán, ösztönös mozgalmában, akkor egyszerűen azonosítania kell a proletariátus osztálytudatát a tömegek pillanatnyi gondolataival, érzelmeivel stb.: ezzel viszont elvész a helyes cselekvés objektív megítélésének minden mértéke. A szekta reprodukálja voluntarizmus és fatalizmus polgári dilemmáját. Olyan álláspontra helyezkedik, amelyről a történelmi fejlődésnek vagy az objektív, vagy pedig a szubjektív szakaszait nem képes megítélni. Vagy arra kényszerül, hogy mértéktelenül túlértékelje, vagy arra, hogy ugyanilyen mértéktelenül alábecsülje a szervezetet. Az általános gyakorlati-történelmi és a stratégiai-taktikai kérdésektől különválasztva, elszigetelten kell tárgyalnia a szervezet kérdését.

Párt és osztály helyes viszonyának mértéke csak a proletariátus osztálytudatában lelhető fel. Az osztálytudat valóságos, objektív egysége képezi osztály és párt szervezeti különválasztásában a dialektikus egymásrautaltság alapját. Az a tény viszont, hogy a proletariátus különböző egyéneiben, csoportjaiban és rétegeiben ez az osztálytudat nem egységes, a világosság és mélység különböző szintjein áll, megteremti párt és osztály szétválásának szükségességét. Buharin[24] ezért helyesen utal arra, hogy egy belsőleg egységes osztály esetében nem lenne szükség pártra. A kérdés csak az, hogy a párt szervezeti önállóságának, az osztály e részének az osztály egészéből való kiemelésének megfelelnek-e objektív különbségek magának az osztálynak a rétegződésében, vagy pedig a párt az osztálytól csupán tudati fejlődése következtében különül

24. Klasse, Partei, Führer. Die Internationale. Berlin. 1922. 4. 22.

el, annak megfelelően, hogy a párt egyrészről meghatározza a párttagok tudatának fejlődését, ugyanakkor e tudati fejlődés befolyást gyakorol a pártra. Természetesen balgaság lenne teljesen figyelmen kívül hagyni a proletariátuson belüli objektív-gazdasági rétegződést. Nem feledhetjük azonban, hogy e rétegződés ökonómiai alapjai még csak nem is hasonlóak az osztályok elkülönülését objektíve-gazdaságilag megalapozó különbségekhez. Sőt, gyakran még ezen felosztási elvek alosztályaiként sem kezelhetők. Amikor például Buharin rámutat arra, hogy „egy, a gyárba éppen most bekerült paraszt egészen más, mint egy olyan munkás, aki gyermekkora óta gyárban dolgozik", akkor ez is a „lét" különbsége, mégis egészen más jellegű, mint a másik – szintén Buharin által említett – különbség a modern nagyüzem és a kis műhely munkása között. A második esetben ugyanis a termelési folyamatban elfoglalt objektíve különböző helyzetekről van szó, míg az első esetben csupán a termelési folyamaton belüli egyéni helyzet (bármilyen tipikus legyen is ez) változik meg. Ebben az esetben tehát arról van szó, hogy az egyén (vagy réteg) milyen gyorsan képes tudatosan alkalmazkodni a termelési folyamaton belüli új helyzetéhez, meddig hatnak gátlóan régi osztályhelyzetének pszichológiai maradványai osztálytudata kifejlődésére. A második esetben azt a kérdést kell felvetnünk, hogy az ilyen, proletariátuson belüli, különböző helyzetekből objektíve-gazdaságilag adódó osztályérdekek elég jelentősek-e ahhoz, hogy létrehozzák az egész osztály objektív érdekein belüli differenciálódást. Arról van tehát szó, hogy magát az objektív, hozzárendelt[25] tudatot is differenciáltnak, rétegződöttnek kell-e tekintenünk. Az első esetben a kérdés csupán az, hogy mely – végső soron tipikus – életsorsok gátolják az objektív osztálytudat érvényre jutását.

25. E fogalomról lásd az Osztálytudat című tanulmányt.

Világos, hogy elméletileg csak a második esetnek van igazi jelentősége. Az opportunizmus ugyanis Bernstein óta mindig a következőkből indul ki: egyrészt mélyrehatónak állította be a proletariátuson belüli objektív-gazdasági rétegződést, másrészt pedig olyan erősen hangsúlyozta az egyes proletár, félproletár, kispolgári stb. rétegek „élethelyzete" közötti hasonlóságot, hogy ebben *a „differenciálásban" eltűnt az osztály egysége és önállósága.* (A Német Szociáldemokrata Párt görlitzi programja e tendencia utolsó, már világos és szervezetivé is vált kifejeződése.) Magától értetődik, hogy a bolsevikok lennének az utolsók, akik figyelmen kívül hagynák e különbségek létezését. A kérdés azonban az, hogy mi ezek lét-*módja,* funkciója a társadalmi-történelmi folyamat totalitásában. Mennyiben vezet e különbségek megismerése (túlnyomó részben) taktikai, és mennyiben (túlnyomó részben) szervezeti kérdésfeltevésekhez és intézkedésekhez? Az első pillanatban úgy tűnhet, mintha a kérdésfeltevés puszta fogalmi szőrszálhasogatás lenne. Gondoljuk meg azonban, hogy a szervezeti összefogás (kommunista értelemben) előfeltétele éppen a tudat és az ezt megalapozó társadalmi lét egysége, míg a taktikai együtthaladás lehetséges, sőt szükséges azokban az esetekben is, amikor a történelmi körülmények a társadalmi lét szintjén objektíve különböző osztályokban olyan mozgalmakat hívnak életre, amelyeket különböző okok határoznak meg, a forradalom szempontjából azonban egy ideig mégis azonos irányban haladnak. Ha azonban az objektív társadalmi helyzet valóban különböző, a hasonló irányok nem ugyanabban az értelemben „szükségszerűek", mint azonos osztályalapok esetén. Azaz, csak az első esetben társadalmilag szükségszerű az azonos irány; ennek empirikus érvényesülését különböző körülmények gátolhatják ugyan, az idők folyamán azonban mégis érvényesülnie kell. A második esetben csak a különböző történelmi körülmények összetalálkozása hozhatja létre a moz-

gásirányoknak ezt a konvergenciáját. Itt a körülmények kedvező találkozásáról van szó, amit taktikailag ki kell használni, mert különben (talán visszavonhatatlanul) veszendőbe megy. Mégis, semmiképpen sem véletlen a proletariátus és a félproletár stb. rétegek ilyen együtthaladásának lehetősége. Szükségszerűségét azonban *kizárólag* a proletariátus osztályhelyzete alapozza meg: mivel a proletariátus csak az osztálytársadalom megszüntetésével szabadítja fel önmagát, felszabadító harcát *kénytelen* minden elnyomott és kizsákmányolt réteg érdekében is folytatni. E zavaros osztálytudattal rendelkező rétegek álláspontjáról azonban többé-kevésbé „véletlen", hogy az egyes harcok során a proletariátus oldalán vagy ellenfeleinek táborában állnak-e. Ez utóbbi – mint korábban kimutattuk – nagymértékben a proletariátus forradalmi pártjának helyes taktikájától függ. Itt tehát, ahol a cselekvő osztályok társadalmi léte egymástól különböző, ahol kapcsolatuk csak a proletariátus világtörténelmi küldetésének közvetítésén keresztül jön létre, a forradalmi fejlődés érdekében csak a fogalmilag mindig alkalmi, bár a gyakorlatban gyakran hosszan tartó – *taktikai* együtthaladás jöhet számításba – szigorú szervezeti elkülönülés mellett. A félproletár stb. rétegekben ugyanis olyan lassan jön létre, olyan nagy ingadozásoknak van kitéve az a felismerés, hogy felszabadulásuk a proletariátus győzelmétől függ, hogy a pusztán taktikai együtthaladáson való túllépés veszélyeztetné a forradalom sorsát. Így válik érthetővé, hogy miért kellett ilyen élesen megfogalmaznunk a kérdést: a proletariátuson belüli rétegződésnek az objektív, hozzárendelt tudat hasonló (bár kisebb mértékű) rétegződése felel-e meg? Vagy csak azáltal keletkeznek-e rétegződések, hogy az osztály valódi tudata a proletariátus egyes rétegeiben, csoportjaiban és egyéneiben könnyen, másoknál nehezen jut érvényre? Hogy tehát a proletariátus élethelyzetében kétségtelenül meglevő objektív rétegződés csak azt a *perspek-*

tivát határozza-e meg, amelyből a kétségtelenül különbözőként megjelenő pillanatnyi érdekeket szemlélik, *maguk az érdekek* azonban nemcsak világtörténelmileg, hanem aktuálisan és közvetlenül (ha pillanatnyilag nem is minden munkás számára felismerhetően) *objektíve egybeesnek?* Vagy pedig a társadalmi lét objektív különbségei miatt maguk az érdekek is különbözőek?

Ha így tesszük fel a kérdést, már nem lehet kétséges a válasz. A *Kommunista Kiáltvány*-nak azok a szavai, amelyeket csaknem teljesen átvettek a II. Kongresszusnak a „a kommunista párt szerepéről a proletárforradalomban" szóló tézisei, és amelyek értelmében „a kommunista pártnak nincsenek az egész proletariátus érdekeitől elütő érdekei, az egész proletariátustól azáltal különbözik, hogy áttekintése van az egész proletariátus történelmi útjáról, és arra törekszik, hogy az út minden kitérője mellett ne egyes csoportok és szakmák, hanem az egész proletariátus érdekeit védelmezze", csak akkor érthetőek és értelmesek, ha egységesnek tartjuk a proletariátus objektív-gazdasági létét. Akkor azonban a proletariátusnak azok a rétegei, amelyek a különböző munkáspártok és a kommunista párt létrejöttéhez vezettek, nem a proletariátus objektív-gazdasági rétegződéséből, hanem osztálytudata fejlődésmenetének fokozataiból származnak. Gazdasági létük éppúgy nem predeterminálja az egyes munkásrétegeket arra, hogy kommunistákká váljanak, mint ahogyan az egyes munkások sem születnek kommunistáknak. Minden, a kapitalista társadalomba beleszületett, és hatása alatt felnőtt munkásnak sok tapasztalatot kell gyűjtenie ahhoz, hogy kialakíthassa önmagában osztályhelyzete helyes tudatát.

A kommunista párt a proletariátus osztálytudatáért harcol. Szervezeti különválása az osztálytól ebben az esetben nem annyit jelent, hogy az osztály *helyett* harcol az osztály érdekeiért (körülbelül úgy, ahogyan ezt a blanquisták tették). Ha

ezt *is* teszi – s ez a forradalom folyamán egyes időszakokban előfordulhat –, akkor ez elsősorban nem az adott harc objektív céljai miatt történik (amelyeket hosszú távon csak maga az osztály harcolhat ki és őrizhet meg), hanem az osztálytudat fejlődésének elősegítése és meggyorsítása érdekében. Történelmi mértékkel mérve ugyanis a forradalom folyamata egyet jelent a proletár osztálytudat fejlődésének folyamatával. A kommunista pártnak az osztály széles tömegeitől való szervezeti különválása maga is az osztály tudatának rétegződésén alapul, feladata azonban egyben e rétegződést az elérhető legmagasabb szinten kiegyenlíteni. A kommunista párt szervezeti önállósága azért szükséges, hogy ezzel a proletariátus saját osztálytudatát történelmi alakzatként közvetlenül megpillanthassa, hogy a mindennapi élet minden egyes eseményében világosan és minden egyes munkás számára érthetően jelenjék meg az az állásfoglalás, amelyet az egész osztály érdekei megkövetelnek; így az egész osztály számára tudatossá válhat osztályként való létezése. Míg a szekták szervezeti formája a „helyes" osztálytudatot (amennyiben az egy ilyen elvont elszigeteltségben egyáltalán megjelenhet) mesterségesen elkülöníti az osztály életétől és fejlődésétől, addig az opportunisták szervezeti formája a tudat e rétegeinek a legalacsonyabb vagy legjobb esetben is az átlagos szinten való kiegyenlítését jelenti. Magától értetődik, hogy az osztály mindenkori cselekedeteit messzemenően meghatározza ez az átlag. Mivel azonban ez statikusan-statisztikusan nem határozható meg, hanem maga is következménye a forradalmi folyamatnak, magától értetődik, hogy a meglevő átlagra való szervezeti támaszkodás gátolja e folyamat kifejlődését, sőt, mélyebbre süllyeszti már elért szintjét. Egy adott pillanatban *objektíve* adott legszélesebb lehetőség világos kidolgozása viszont (vagyis a tudatos élcsapat szervezeti önállósága) maga is eszköz arra, hogy a forradalmat elősegítő módon váljon ki-

egyenlíthetővé az objektív lehetőség és az átlag ténylegesen meglevő tudati állapota közötti feszültség.

A szervezeti önállóság értelmetlen, és egy szekta szintjére való visszaesést jelent, ha nem jelenti egyben a legszélesebb, legelmaradottabb tömegek tudatállapotának állandó *taktikai* figyelembevételét is. Itt válik világossá a helyes elmélet funkciója a kommunista párt szervezeti problémája szempontjából. A pártnak kell a proletár cselekvés legmagasabb szintű, objektív lehetőségét képviselnie. Ennek azonban elkerülhetetlen előfeltétele a helyes elméleti belátás. Éppen azért, mert az opportunista szervezet heterogén alkotórészek alkalmi cselekvések céljára létrejött, többé-kevésbé laza összefogása, mivel cselekedeteit inkább maguk után vonszolják a tömegek tudattalan és többé már nem gátolható mozgalmai, mintsem hogy a párt valóban vezetné ezeket, mivel a párt szervezeti összetartása lényegében vezetőknek és funkcionáriusoknak a mechanikus munkamegosztás által rögzített hierarchiája, e szervezet kevésbé érzékeny a hamis elmélet következményeire, mint a kommunista szervezet. (Más kérdés, hogy hamis elméletek szakadatlan hamis alkalmazása végül is feltétlenül a párt összeomlásához vezet.) A kommunista szervezet, mint lényegében harci párt, kitüntetett módon gyakorlati jellege előfeltételezi a helyes elméletet – különben nagyon gyakran kudarcot vallana a hamis elmélet következményei miatt; másfelől viszont a szervezeti forma azzal is kitermeli és újratermeli a helyes elméleti belátást, hogy tudatosan és szervezetileg növeli a szervezeti forma érzékenységét valamely elméleti beállítottság következményeit illetően. Megszüntethetetlen kölcsönhatásban áll egymással a cselekvésre való készség és az önkritika, önkorrigálás és elméleti továbbfejlődés képessége. A kommunista párt elméletileg sem a proletariátus képviselőjeként cselekszik. Mivel az osztálytudat az egész osztály cselekvésére és gondolkodására vonatkoztatva folyamatsze-

rű és változó, ennek az osztálytudat szervezeti alakjában, a kommunista pártban is tükröződnie kell. A különbség csupán annyi, hogy itt szervezetileg a tudat egy magasabb foka objektiválódott: a „végcél" és a mindenkori szükségszerű cselekvés[26] viszonyának tudatos hangsúlyozása áll szemben e tudat fejlődésének többé-kevésbé kaotikus le- és felfelé áramlásával magában az osztályban. Ez utóbbit a hirtelen kitörések (amelyekben az osztálytudat sokkal érettebbnek mutatkozik, mint bármely elméleti előrelátásban) és a mozdulatlanság, a mindent eltűrés, a pusztán föld alatti továbbfejlődés félig letargikus állapotainak váltakozása jellemzi. Az osztálytudat folyamatszerű, dialektikus jellege a párt elméletében tehát tudatosan kezelt dialektikává változik.

Elmélet, párt és osztály közötti ilyen szüntelen dialektikus kölcsönhatás, az elméletnek az osztály közvetlen szükségleteire való irányultsága semmiképpen sem jelenti azonban, hogy a párt feloldódik a proletariátus tömegeiben. Az egységfronttal kapcsolatos vitákban e taktika csaknem minden ellenzőjével kapcsolatban megmutatkozott, hogy felfogásuk nem dialektikus, nem értik meg a párt valódi funkcióját a proletariátus tudatának fejlődésében. Egyáltalán nem azokról a félreértésekről beszélek, amelyek az egységfrontot a proletariátus azonnali szervezeti újraegyesítésének formájában képzelték el. Az a félelem azonban, hogy a látszólag „reformista" napi jelszavakhoz való túlzott közeledés, az opportunistákkal való alkalmi, taktikai együtthaladás révén a párt elveszítheti kommunista jellegét, azt mutatja, hogy a kommunisták széles rétegei még nem bíznak a helyes elméletben, a proletariátus önmegismerésében, mint objektív helyzetének megismerésében a történelmi fejlődés egy meghatározott szakaszán, a min-

26. Végcél és pillanatnyi cselekvés viszonyával kapcsolatban lásd a Mi az ortodox marxizmus? című tanulmányt.

den helyesen felfogott forradalmi napi jelszóban benne rejlő „végcél"-ban; ezek gyakran szekta módjára a proletariátus helyett cselekszenek, ahelyett hogy cselekvésükkel a proletariátus osztálytudatának fejlődését kívánnák elősegíteni. A kommunista párt taktikájának ez a hozzáigazítása az osztály életének minden olyan mozzanatához, amelyben, ha talán hamis formában is, de a helyes osztálytudat csírái jelennek meg, semmiképpen sem jelenti, hogy a párt csupán a tömegek pillanatnyi akaratának kívánna feltétlenül eleget tenni. Ellenkezőleg, mivel célja az objektív-forradalmi lehetőségek – ennek gyakran a legfontosabb része, legfontosabb tünete a tömegek pillanatnyi akarata – legteljesebb kihasználása, időnként rákényszerül arra is, hogy a tömegekkel szemben foglaljon állást; a jelenlegi akaratuk negációján keresztül mutassa meg nekik a helyes utat. Kénytelen számolni azzal, hogy állásfoglalásának helyessége a tömegek számára csak post festum, sok keserű tapasztalat nyomán válik megfoghatóvá.

Nem tekinthető azonban általános taktikai sémának a tömegekkel való együttdolgozásnak egyik lehetősége sem. Világtörténelmileg a proletár osztálytudat, tehát a proletárforradalom és a kommunista párt fejlődése egy és ugyanazon folyamat. A mindennapi gyakorlatban tehát a legbensőségesebben kölcsönösen meghatározzák egymást, *konkrét növekedésük azonban mégsem azonos folyamatként jelenik meg, sőt, lényegi párhuzamosság sem mutatható fel közöttük.* Nem lehet ugyanis sematikus „törvényszerűségekre" visszavezetni e folyamat lejátszódásának módját, azt, hogy milyen formát öltenek bizonyos objektív-gazdasági változások a proletariátus tudatában, hogyan alakul párt és osztály kölcsönhatása e fejlődés során. A párt növekedése, külső és belső megszilárdulása ugyanis nem a szektás elszigeteltség légüres terében, hanem a történelmi valóság kellős közepén zajlik, szakadatlan, dialektikus kölcsönhatásban az objektív gazdasági válsággal,

és az általa forradalmasított tömegekkel. Megtörténhet, hogy a fejlődés során (mint Oroszországban a két forradalom között) a párt már a döntő harcok előtt is képes a teljes belső tisztaság kialakítására. Közép- és Nyugat-Európa egyes országaihoz hasonlóan azonban előállhat olyan eset is, hogy a válság oly nagymértékben és olyan gyorsan forradalmasítja a széles tömegeket, hogy részben már szervezetileg is kommunistákká válnak, mielőtt még kiharcolták volna e szervezetek belső, tudati előfeltételeit. Így olyan kommunista tömegpártok jönnek létre, amelyeknek a harc során kell valódi kommunista pártokká válniok. Bármennyi változata legyen is a pártképződés e tipológiájának, bármennyire is megjelenhet bizonyos szélsőséges esetekben az a látszat, hogy a kommunista párt „organikusan"-törvényszerűen nőtt ki a gazdasági válságból, mégis a döntő lépés, a forradalmi élcsapat tudatos, belső-szervezeti összefüggése, tehát egy valóban kommunista párt valóságos létrejötte *csak magának e tudatos élcsapatnak a tudatos és szabad tette lehet.* Ezen a tényálláson semmit sem változtat az – két szélsőséges esetet választván példának –, hogy vajon egy viszonylag kicsi, belülről megszilárdult párt bontakozik-e ki nagy tömegpárttá a proletariátus széles rétegeivel való kölcsönhatása következtében, vagy sok belső válság után egy spontánul létrejött tömegpárt válik-e kommunista tömegpárttá. Mindezen folyamatok elméleti lényege ugyanis azonos: az ideológiai válság leküzdése, a helyes proletár osztálytudat kiharcolása. Ebből a szempontból, a forradalom fejlődése szempontjából veszélyes, ha túlbecsülik e folyamat kényszerítő jellegét, és azt hiszik, hogy bármilyen taktika képes arra, hogy egy sor akciót – sőt magát a forradalom menetét is – kényszerítő erővel önmagán túlra, távolabbi célok elérésére ösztönözzön; végzetes lenne hinni abban is, hogy a legnagyobb és a legjobban megszervezett kommunista párt legjobb akciója is többet érhet el, mint azt, hogy helyesen ve-

zesse a harcban a proletariátust egy olyan cél megvalósítása érdekében, amelyre – ha nem is egészen tudatosan – maga is törekszik. Éppilyen hiba volna természetesen a proletariátus fogalmát itt is pusztán statikusnak-statisztikainak tekinteni; „a tömeg fogalma éppen a harc folyamán változik meg" – mondja Lenin. A kommunista párt a proletár osztálytudatnak a forradalom érdekében *önállósult alakja.* Ebben a kettős viszonyban, e tudat *alakjaként* és *e tudat* alakjaként, önállóságában és egyidejű hozzárendeltségében kell elméletileg helyesen megragadnunk.

5.

Párt és osztály kapcsolatában a taktikai és szervezeti együtthaladás közti pontos, bár állandóan változó, a körülményekhez alkalmazkodó különbség a párt belső problémájaként a taktikai és szervezeti kérdések egységének formáját ölti. Eddig csak az orosz párt tett valóságos és tudatos lépéseket a kommunista szervezet megvalósítására; így a párt belső életével kapcsolatban – még inkább, mint az eddig tárgyalt kérdések esetében – csak e párt tapasztalatai állnak rendelkezésünkre. Míg az Oroszországon kívüli pártok „gyermekbetegségük" időszakában sok szempontból a párt szektariánus felfogásához vonzódtak, később a párt propagandisztikus és szervezeti tömegbefolyása, „kifelé" irányuló élete mellett elhanyagolták „belső" életét. Magától értetődik, hogy ez is gyermekbetegség – amelyet részben magyaráz a nagy tömegpártok gyors létrejötte, fontos döntések és cselekedetek csaknem szakadatlan egymásra következése, annak szükségessége, hogy a párt „kifelé irányítsa" életét. Ha azonban megértjük, hogy mi okozott valamilyen hibát, ez semmiképpen sem jelent belenyugvást. Annál kevésbé, mert éppen a helyes „ki-

felé irányuló" cselekvés mutatja a legvilágosabban, hogy mennyire értelmetlen a párt belső életében a taktika és a szervezet közti különbségtétel; milyen erősen hat belső egységük a párt „kifelé irányuló" és „belső" életének lényegi kapcsolatára (még ha e különbség minden kommunista párt empirikus gyakorlatában – azon környezet örökségeként, amely létrehozta – időlegesen áthidalhatatlannak tűnik is). A közvetlen, mindennapi gyakorlatból kiindulva mindenkinek fel kell ismernie, hogy a párt szervezeti centralizációja (a fegyelem ebből következő valamennyi problémájával együtt, amelyek csak a dolog másik oldalát jelentik) és a taktikai kezdeményezőkészség egymást kölcsönösen meghatározó fogalmak. A párton belüli hatás az előfeltétele annak, hogy a párt által kidolgozott taktika a tömegekre hathasson. Nem a fegyelemnek abban a mechanikus értelmében, hogy a párt egyes tagjait szilárdan tartja kezében a központ, hogy ezek egy összakarat valódi tagjaiként hatnak kifelé. Sokkal inkább azért, mert a párt olyan egységes képződmény, amelyben a harc irányának minden megváltozása az összes erő átcsoportosulását hozza létre, a beállítottság bármely eltolódása egészen az egyes párttagig érezteti hatását; rendkívüli mértékben megnövekszik tehát a szervezet érzékenysége az irányzat megváltoztatása, a harci tevékenység növekedése, a visszavonulás stb. iránt. Remélhetőleg már nem kell érvelni amellett, hogy ez nem „vakfegyelmet" jelent. Világos ugyanis, hogy éppen a szervezetnek ez az érzékenysége gyakorlati alkalmazásukban s a leggyorsabban leplezi le az egyes jelszavak hamis voltát, s a leghatékonyabban segíti elő az egészséges, cselekvési készséget növelő önkritika lehetőségét.[27] Másrészt viszont magától

27. „A politikára és a pártokra – megfelelő változtatásokkal – ráillik ugyanaz, ami az egyes emberekre áll. Nem az az okos, aki nem követ el hibát. Ilyen ember nincs, és nem is lehet. Az az okos, aki nem követ el

értetődik, hogy a pártot szilárd szervezeti összetartozása nemcsak objektíve képesíti cselekvésre, hanem olyan belső légkört is teremt a pártban, amely lehetővé teszi az eseményekbe való tevőleges beavatkozást, a kínálkozó esélyek kihasználását. A párt összes erőinek valóban végigvitt centralizációja ezért már csak belső dinamikájánál fogva is az aktivitás és kezdeményezés irányába hajtja előre a pártot. Az a benyomás viszont, hogy a szervezet nem szilárdult meg kellőképpen, a taktikai döntésekre, sőt a párt elméleti alapállására is szükségképpen gátlóan és bénítólag hat. (Gondoljunk a Német Kommunista Pártra a Kapp-puccs idején.)

„Egy kommunista párt számára – fejtik ki a III. Kongresszus szervezeti tézisei – nincs olyan időszak, amelyben a pártszervezet politikailag ne lehetne aktív." Nemcsak a forradalmi harci készségnek, hanem magának a forradalmi tevékenységnek is ezt a taktikai és szervezeti állandóságát csak akkor értelmezhetjük helyesen, ha tökéletesen megértjük taktika és szervezet egységét. Ha ugyanis a taktikát elválasztjuk a szervezettől, ha mindkettőben nem a proletár osztálytudat fejlődésének ugyanazt a folyamatát látjuk, akkor a taktika fogalma elkerülhetetlenül opportunizmus és puccsizmus dilemmáját fogja jelenteni; eszerint a „cselekvés" vagy a „tudatos kisebbség" elszigetelt tette a hatalom megragadása érdekében vagy pusztán a tömegek napi kívánságaihoz alkalmazkodó „reformizmus", míg a szervezetet csak az akció „előkészítésének" technikai szerepe illeti meg. (Serrati és követőinek felfogása éppúgy e szinten áll, mint Paul Levié.) A forradalmi helyzet állandósága azonban semmiképpen sem jelenti, hogy a proletariátus hatalomátvétele bármely pillanatban lehetséges. Csak annyit jelent, hogy a gazdaság objektív összhely-

nagyon lényeges hibákat, és aki könnyen és gyorsan ki tudja javítani őket." Lenin: A baloldaliság ... i. h. 21.

zete következtében, e helyzet minden megváltozásában, a tömegeknek e gazdasági fejlődés által létrehozott minden mozgalmában benne rejlik az a forradalmi módon felhasználható tendencia, amelyet a proletariátus osztálytudata továbbfejlődésének érdekében ki lehet használni. Ebben az összefüggésben elsőrendűen fontos tényező a kommunista pártnak, az osztálytudat önállósult alakjának belső továbbfejlődése. A helyzet forradalmisága elsősorban és legszembetűnőbben a társadalmi formák állandóan csökkenő stabilitásában nyilvánul meg; ennek oka azon társadalmi erők és hatalmak egyensúlyának állandóan csökkenő stabilitása, amelyeknek együttműködése a polgári társadalom alapját képezi. A proletár osztálytudat önállósodásának, önálló alakot öltésének csak akkor lehet értelme, ha ez gyakorlatilag és minden pillanatban *éppen az adott pillanat forradalmi értelmét testesíti meg a proletariátus számára.* Ennek megfelelően a forradalmi marxizmus helyessége egy objektíve forradalmi helyzetben sokkal több, mint egy elmélet pusztán „általában vett" helyessége. Az elméletnek azért kell a mindennapok minden egyes lépése számára útmutatóul szolgálnia, mert egészen aktuálissá és gyakorlativá vált. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha az elmélet teljesen levetkőzi tisztán teoretikus jellegét, ha tisztán dialektikussá válik, ha gyakorlatilag megszünteti általános és különös, törvény és az alá „besorolt" egyes eset, tehát a törvény és alkalmazása közti ellentétet, s ezzel együtt elmélet és gyakorlat mindenfajta szembenállását is. Míg az opportunistáknak a dialektikus módszerről való lemondáson alapuló taktikája és szervezete annyiban eleget tesz a „reálpolitikának", a nap követelményeinek, hogy feladja az elméleti megalapozás szilárdságát, a mindennapi gyakorlatban viszont az eldologiasodott szervezeti formák megmerevedett sematizmusának és taktikai rutinjának csapdájába esik, a kommunista pártnak önmagán belül a mindennapok

konkrét követelményeihez való legpontosabb hozzáidomulása mellett is életben kell tartania és meg kell őriznie a „végcél"-hoz való ragaszkodás dialektikus feszültségét. Ez minden egyén részéről olyan „zsenialitást" követelne meg, amelyre a forradalmi reálpolitika sohasem számíthat. Erre azonban nem is kényszerül, mert éppen a kommunista szervezeti elv tudatos kialakítása az az út, amelyen át megvalósítható a forradalmi élcsapat gyakorlati dialektikára nevelése. Taktikának és szervezetnek ez az egysége, annak a szükségessége, hogy az elmélet minden alkalmazása, minden gyakorlati lépés azonnal szervezeti következményekkel járjon, a dogmatikus megmerevedés ellen tudatosan alkalmazott korrekciós elvnek tekinthető; a megmerevedés veszélye szüntelenül fenyeget minden, a kapitalizmusban élő ember eldologiasodott tudata által alkalmazott elméletet. E veszély azért is jelentős, mert ugyanaz a kapitalista környezet, amely létrehozza a tudat e sematizálódását, jelenlegi válságos állapotában egyre újabb formákat ölt, és ezért sémák által egyre kevésbé ragadható meg. Ami ma még helyénvaló, holnapra már hamissá válhat. Ami meghatározott fokon még jótékony hatású, ezen túl végzetes lehet. „De csak egy kis lépéssel kell továbbmenni – mondja Lenin a kommunista dogmatizmus bizonyos formáiról –, az ember azt hihetné, hogy a lépés ugyanabban az irányban történik – és az igazság tévedéssé válik."[28]

Az eldologiasodott tudat hatásai ellen folytatott harc hosszú és makacs küzdelmet igénylő folyamat, amelynek során nem lehet rögzíteni sem e hatások meghatározott formáját, sem pedig meghatározott jelenségek tartalmát. Az eldologiasodott tudat uralma a ma élő emberek felett azonban éppen ebben az irányban hat. Ha egy ponton áttörjük az eldologiasodást, azonnal felmerül az a veszély, hogy e leküzdés tudat-

28. Uo. 96.

állapota új, ismét csak eldologiasodott formává merevedik. Ha a kapitalizmusban élő munkások esetében arról van szó, hogy leküzdjék azt a tévképzetet, hogy a polgári társadalom gazdasági és jogi formái az ember „örök", „természetes" és „ésszerű" környezetét alkotják, hogy szakítsanak megszokott társadalmi környezetük túlzott tiszteletével, akkor a hatalom átvételc, a burzsoáziának nyílt osztályharcban való legyőzése után létrejövő „kommunista gőg" (ahogy Lenin nevezte) éppoly veszélyes lehet, mint korábban a mensevikek kishitűsége a burzsoáziával szemben. Éppen azért, mert a kommunisták helyesen felfogott történelmi materializmusa az opportunista elméletekkel éles ellentétben abból indul ki, hogy a társadalmi fejlődés minőségileg is mindig *új* jelenségeket termel ki,[29] minden kommunista szervezetnek arra kell törekednie, hogy amennyire csak lehetséges, növelje fogékonyságát az új jelenségekkel szemben, azt a képességét, hogy a fejlődés miden mozzanatából *tanuljon.* Meg kell akadályoznia, hogy azok a fegyverek, amelyekkel tegnap győzelmet harcolt ki, megmerevedésük következtében mára a további harc gátjaivá váljanak. „A kereskedősegédektől kell tanulnunk" – mondja

29. Már a felhalmozás körüli viták is ekörül folytak. Még élesebben mutatkozott meg ez a háborúval és az imperializmussal kapcsolatos vitákban. Lásd Zinovjev Kautsky ellen: Gegen den Strom. 321. Különösen élesen nyilvánult meg ez Leninnek az államkapitalizmussal foglalkozó, az OKP XI. Kongresszusán elmondott beszédében: „Az államkapitalizmust abban a formában, amelyben nálunk létezik, semmilyen elmélet nem elemezte, méghozzá azon egyszerű okból, mert minden használható, e szóval összekapcsolt képzet a polgári kormányzathoz és a kapitalista társadalmi rendhez kapcsolódik. Mi azonban olyan társadalmi renddel rendelkezünk, amely elhagyta a kapitalizmus vágányait, de még nem tért át új vágányokra; ezt az államot nem a burzsoázia, hanem a proletariátus irányítja. Tőlünk, a kommunista párttól és a munkásosztálytól függ, hogy milyen lesz ez az állami kapitalizmus."

Lenin most idézett beszédében, amely a kommunisták feladataival foglalkozik az új gazdaságpolitikában.

A hajlékonyság, a taktika változásra és alkalmazkodásra való képessége, valamint a szilárdan összefogott szervezet tehát egy és ugyanazon dolog két oldala. A kommunista szervezeti formának ezt a legmélyebb értelmét azonban még a kommunisták is ritkán értékelik teljes horderejében. Helyes alkalmazásától ugyanakkor nemcsak a helyes cselekvés lehetősége, hanem a kommunista párt belső fejlődésre való képessége is függ. Lenin makacsul visszautasít minden utópizmust azzal az emberanyaggal kapcsolatban, amellyel a forradalmat végre kell hajtani és győzelemre kell vinni: ez az anyag szükségképpen olyan emberekből áll, akiket a kapitalista társadalom nevelt és eltorzított. Az utópikus remények és illúziók elutasítása azonban semmiképpen sem jelenti, hogy fatalista módon meg kell ragadnunk e tényállás elismerésénél. Mivel mindaddig, amíg fennáll a kapitalizmus, utópikus illúzió lenne az emberek belső átalakulására várni, azokat a *szervezeti intézkedéseket és garanciákat* kell megkeresni és megtalálni, amelyek alkalmasak e tényállás romboló hatásainak ellensúlyozására, e hatások elkerülhetetlen felbukkanásának azonnali korrigálására és az ezáltal létrejövő kinövések lenyesegetésére. Az elméleti dogmatizmus csak egyik esete azoknak a megmerevedéseknek, amelyekkel a kapitalista környezet minden embert és minden szervezetet szüntelenül fenyeget. A tudat kapitalista eldologiasodása[30] egyidejűleg hozza létre az emberek egyénfelettivé növesztését és mechanikus tárgyiasítását. A nem emberi mértéken alapuló munkamegosztás megmerevíti az embereket tevékenységükben, foglalkozásuk automatáivá, puszta rutinmunkásokká teszi őket. Ugyanakkor azonban brutális, kapzsi vagy becsvágyó egoizmussá növeszti

30. L. erről Az eldologiasodás és a proletariátus tudata című tanulmányt.

egyéni tudatukat, amely – mivel magában a tevékenységben nem találja meg a kielégülést és a személyiség önkiélését – üressé és elvonttá válik. E tendenciáknak a kommunista pártokban is tovább kell hatniuk; a párt sohasem lépett fel azzal az igénnyel, hogy a hozzátartozó embereket valamilyen csoda révén bensejükben változtatja meg. Annál is inkább így van ez, mert a célszerű cselekvés szükségessége minden kommunista pártra nagymértékű tárgyi munkamegosztást is rákényszerít; ez szükségképpen magában hordozza a megmerevedés, a bürokratizmus és a korrupció veszélyét.

A párt belső élete állandó harc saját kapitalista öröksége ellen. A döntő szervezeti harci eszköz csak az lehet, ha a párttagok *egész személyiségükkel* részt vesznek a párt tevékenységében. Csak amikor a pártfunkció nem olyan hivatal lesz, amelyet teljes odaadással és lelkiismeretességgel, de mégis csupán hivatalként végeznek, hanem az összes tag cselekvése a pártmunka minden lehetséges területén megnyilvánul; csak ha e tevékenységeket ráadásul a tárgyi lehetőségek keretei között fel is cserélik; csak ekkor kerülnek a párt tagjai egész személyiségükkel eleven kapcsolatba a pártélet és a forradalom totalitásával, akkor nem lesznek többé pusztán specialisták, akik szükségképpen ki vannak téve a belső megmerevedés veszélyének.[31] Itt ismét megmutatkozik taktika és szervezet széttéphetetlen egysége. A párton belüli funkcionáriusok hierarchiája – amely elkerülhetetlenül szükséges a harc meghatározott szakaszában – azon alapul, hogy az adottságok meghatározott típusa megfelel a tárgyi követelményeknek a harc meghatározott szakaszán. Ha a forradalom fejlődése túl-

31. Csak el kell olvasni erről a III. Kongresszus szervezeti téziseinek nagyon érdekes szakaszát a pártsajtóról. A 48. pont egészen világosan kimondja ezt a követelményt. Erre az elvre épül azonban az egész szervezeti technika, például a parlamenti frakció viszonya a Központi Bizottsághoz, a legális és illegális munka váltakozásai stb.

lép ezen a szakaszon, akkor az eddigi helyes cselekvés valódi átalakításához nem elegendő pusztán a taktika vagy akár a szervezet formáinak megváltoztatása (például az illegalitásból a legalitásra való átmenet). Át kell építeni a párton belüli funkcionáriushierarchiát is; a személyek kiválasztását pontosan hozzá kell idomítani az új harci formákhoz.[32] Magától értetődik, hogy ez nem valósítható meg „hibák" vagy akár válságok nélkül. A kommunista párt fantasztikusan és utópikusan boldog sziget volna a kapitalizmus tengerében, ha fejlődését nem fenyegetnék állandóan e veszélyek. Szervezetében azonban az a döntő újdonság, hogy tudatos és egyre tudatosabbá váló formában harcol ellenük.

Ily módon a párt minden egyes tagja egész személyiségével, egész létével feloldódik a párt életében; ez is a centralizáció és fegyelem elve, amelynek gondoskodnia kell a tagok és a pártvezetőség akarata közti eleven kölcsönhatásról és arról, hogy a vezetéssel szemben érvényre jussanak a tagok kívánságai, javaslatai, akaratuk és kritikájuk. Mivel a párt minden döntése az összes párttagra kihat, mivel minden egyes jelszóból az egyes tagok tettei következnek (amelyekben ezek egész fizikai és morális létüket kockára teszik), a párttagok nemcsak megtehetik, hanem egyenesen rá vannak kényszerítve a kritikára; kénytelenek azonnal érvényre juttatni tapasztalataikat, meggondolásaikat. Ha viszont a párt az egyszerű tagok tömegeitől elszigetelt funkcionáriushierarchiából áll, amelynek cselekedeteit a tagok a mindennapokban csak messziről szemlélhetik, ha a pártnak mint egésznek a cselekvése csak alkalomszerű, akkor a tagokban a vak bizalom és az apátia keverékeként egyfajta közömbösség keletkezik a párt minden-

32. Lásd erről Lenin beszédét az Összorosz Fémmunkás Kongresszuson, 1922. márc. 6-án, és az OKP XI. Kongresszusán elhangzott beszédét az új gazdaságpolitika pártszervezési következményeiről.

napi tevékenységével szemben. Kritikájuk legjobb esetben is csak post festum (kongresszusokon gyakorolt stb.) kritika lehet, amely ritkán befolyásolja döntő mértékben a jövő cselekedeteinek tényleges irányát. Ezzel szemben minden tag tevékeny részvétele a párt mindennapi életében, annak szükségessége, hogy egész személyiségükkel vegyenek részt a párt minden cselekedetében, az egyetlen eszköz, amely rákényszeríti a pártvezetőséget, hogy határozatait valóban megértesse a tagokkal; hogy meggyőzze őket határozatai helyességéről, mivel ennek hiányában nem tudnák helyesen végrehajtani. (Minél szervezettebb a párt, minél fontosabb funkciókat tölt be minden egyes tag – például mint egy szakszervezeti frakció tagja –, annál szükségesebb ez.) Másrészt viszont e vitáknak már a cselekvés előtt, de azalatt is éppen az egész párt akarata és a központ akarata közti eleven kölcsönhatást kell létrehozniuk; módosítólag, korrigálóan kell hassanak a határozatnak a tényleges cselekvésbe való átcsapása idején. (Itt is annál erősebb a kölcsönhatás, minél erősebben kifejlődött a centralizáció és a fegyelem.) Minél mélyebben jutnak érvényre e tendenciák, annál gyorsabban tűnik el a párt struktúrájából tömegeknek és vezéreknek a polgári pártoktól örökölt merev és átmenet nélküli szembenállása; ebbe az irányba hat a funkcionáriushierarchia változása is. Az egyelőre még elkerülhetetlen post festum kritika egyre inkább olyan *konkrét és általános,* taktikai és szervezeti tapasztalatok cseréjévé válik, amelyek egyre erőteljesebben a jövőre irányulnak. A szabadság ugyanis – amint ezt már a klasszikus német filozófia is felismerte – gyakorlati jellegű, tevékenység. A kommunista párt csak akkor lesz képes leküzdeni a polgári ember kontemplációját a megfoghatatlan történés szükségszerűségével szemben (ennek ideológiai formája a polgári demokrácia formális szabadsága), ha minden egyes tagja számára a tevékenység világává válik. A jogok és kötelességek szétválasz-

tása csak akkor lehetséges, ha az aktív vezérek és a passzív tömeg elválnak egymástól, ha a vezérek az osztály nevében cselekszenek az osztály-*ért*, ha tehát a tömeget a fatalista-kontemplatív magatartás jellemzi. Az igazi demokrácia, jogok és kötelességek szétválasztásának megszüntetése azonban nem formális szabadság, hanem egy összakarat tagjainak mélyen összetartozó, egymással szolidáris *tevékenysége*.

A „párttisztítás" sokszor elmarasztalt és rágalmazott kérdése csupán ugyanezen probléma negatív oldala. Mint minden kérdés esetében, itt is végig kell járni az utópiától a valóságig vezető utat. Így például utópista követelménynek, a keletkező nyugati tömegpártok adott fejlődési szakaszával összeegyeztethetetlennek bizonyult a II. Kongresszus 21 feltételének az a követelése, amely szerint időről időre minden legális pártnak el kell végeznie a tisztogatásokat. (A III. Kongresszus már sokkal tartózkodóbban nyilatkozott a kérdéssel kapcsolatban.) E követelmények felállítása mégsem volt „hiba". Világosan és élesen jelzi ugyanis azt az *irányt*, amely felé a kommunista párt belső fejlődésének haladnia kell, még akkor is, ha a történelmi körülmények meghatározzák az elv megvalósításának *formáját*. Éppen ezért kell e problémákat még akkor is bevinni a forradalmi élcsapat tudatába, ha pillanatnyilag nem is valósíthatók meg – a szervezeti kérdés ugyanis a forradalmi fejlődés legmélyebb és leginkább szellemi kérdése. Az orosz párt fejlődése nagyszabású formában mutatja e kérdés gyakorlati jelentőségét, azt, hogy ez taktika és szervezet szétszakíthatatlan egységéből következik. Az is kiderül, hogy a kérdés nemcsak a párt belső élete, hanem a dolgozók széles tömegeihez fűződő kapcsolata szempontjából is fontos. Oroszországban a párttisztítás, a fejlődés különböző szakaszainak megfelelően, nagyon különböző formákban ment végbe. A legutóbbi, a múlt év őszén végrehajtott tisztogatás során azt a rendkívül érdekes és fontos el-

vet vezették be, hogy fel kell használni a párton kívüli munkások és parasztok tapasztalatát és véleményét, s be kell vonni e tömegeket is a tisztogatás munkájába. Nem azért, mintha a párt vakon követné e tömegek bármely megnyilvánulását, hanem azért, hogy messzemenően figyelembe vegyék rokon- és ellenszenvüket a korrupt, elbürokratizálódott, a tömegektől elidegenedett és a forradalom szempontjából nem kielégítő elemek kizárása során.[33]

Fejlett szinten tehát a kommunista pártnak ez a legbelső pártügye tükrözi a párt és osztály közti lényegi kapcsolatot. Rávilágít arra, hogy a tudatos élcsapat és a széles tömegek éles, szervezeti formában is megnyilvánuló szétválása csak mozzanata az egész osztály dialektikus fejlődési folyamatának, az osztálytudat fejlődésének. Egyben megmutatja azt is, hogy minél világosabban és energikusabban közvetít e folyamat a pillanat szükségletei és ezek történelmi értelme között, annál világosabban és energikusabban ragadja meg, használja fel, bontakoztatja ki és ítéli meg egyéni tevékenysége alapján az egyes párttagot. Ahogyan a párt mint egész forradalmi egységre és összeforrottságra irányuló cselekvésével megszünteti a nemzetek, szakmák stb. szerinti, az élet jelenségformáin (gazdaság és politika) alapuló, eldologiasodott szétválasztásokat, s ezzel létrehozza a proletárosztály valódi egységét, úgy szigorúan összeforrott szervezete, ennek vasfegyelme, s az egész személyiség részvételét célzó követelménye révén minden egyes párttag számára szétszaggatja az eldologiasodás leplеit, amelyek a kapitalista társadalomban elködösítik az egyének tudatát. Ez természetesen olyan hosszú folyamat, amelynek még csak kezdeteinél tartunk; e tény nem

33. Lásd Lenin cikkét: Pravda. 1921. szeptember 21. Minden további nélkül világos, hogy ez a szervezeti intézkedés egyben a kommunista párt tekintélyét növelő, a dolgozó tömegekkel való kapcsolatát megszilárdító és ezért nagyszerű taktikai intézkedés is.

gátolhat meg azonban abban, hogy a ma lehetséges legtisztább formában megismerjük az itt megjelenő *elvet*, a szabadság egyre inkább közeledő „birodalmát", mint az osztálytudatos munkás elé állított követelményt. Éppen azért, mivel a kommunista párt létrejötte csak az osztálytudatos munkások tudatos műve lehet, a helyes megismerés minden egyes mozzanata egyben a megvalósulás felé tett lépést is jelent.

1922. szeptember

BLUM-TÉZISEK

TÉZISTERVEZET A MAGYAR POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI HELYZETRŐL ÉS A KMP FELADATAIRÓL

Részletek

I. A KMP HELYZETE AZ I. KONGRESSZUSKOR ÉS FEJLŐDÉSE AZ 1928-AS PLÉNUMIG

1. A KMP I. kongresszusát erős, felfelé fejlődő, baloldali tömegmozgalmak idején tartotta. A legjobb baloldali munkáselemek ellenzékbe kezdtek tömörülni, és az ellenzék legöntudatosabb részével a KMP-nak még a mozgalom kezdeti fokán sikerült az összeköttetést felvenni, azt befolyása alatt tartani. A mozgalom 1925 tavaszán, a községi választásokkor kötött, új polgári koalíció alkalmával a szociáldemokrata párt szakadásához vezetett.

2. Az MSZMP politikai iránya kezdettől fogva helyesen volt beállítva a magyarországi osztályharc alapvető problémájára: az akkor konszolidálódó ellenforradalmi rendszer megbuktatására, az elégedetlen tömegek gyülekeztetésére. Ezért az MSZMP kezdettől fogva programként hirdette a koalíciós politika elvi elvetését, és a burzsoáziával való megegyezés helyett a munkás- és parasztszövetség problémáját tárta a munkásság elé. Ennek értelmében olyan élesen, amennyire azt a legalitás megengedte, előtérbe állította a földkérdést, a parasztságnak ingyen juttatandó földet. A tömegmozgalom stratégiai alapvető kérdéseit a kongresszus lényegesen tisztázta, főként azáltal, hogy beható elemzés alá vette a demokrácia kérdésével összefüggő, összes elméleti és gyakorlati kérdéseket az akkori Magyarország részére.

3. Kevéssel a kongresszus után a KMP egész vezető rétege

rendőrkézre jutott, a kongresszus tapasztalatait nem lehetett a párttagságon belül elterjeszteni. Egész új vezetőségről kellett gondoskodni. Ez a konszolidációs folyamat igen gyors tempóban ment végbe. 1926 tavaszán már újból akcióképes állapotban volt a párt. Ez a kezdődő konszolidációs folyamat azonban nem jutott el a beteljesülésig. Az illegális szervezkedés megindult ugyan, a párt nagyobb rázkódtatások nélkül leszámolt a legális illúziókba kapaszkodó likvidátorokkal (Weiszhaus és társai), de egészen szilárd, kommunista pártszerű alapokra helyezni a vezetést most sem sikerült. Az 1926 őszén megindult tömegmozgalomban a pártnak sikerült viszonylag nagy tömegeket megmozdítani (20 000 aláírás a választásokon), sikerült átmeneti programja központi jelszavát – köztársaság, élén a munkások és parasztok kormányával – a tömegek közé bevinni, de az átszervezés, a nyert befolyás szervezeti megrögzítése erősen mögötte maradt a politikai befolyás terjedésének. Az 1926-os karácsonyi központi bizottsági plénum felismerte az ebben a helyzetben rejlő veszedelmeket, és az illegális KMP kiépítését helyezte a munka középpontjába, hangsúlyozván, hogy az MSZMP csak egyik munkaterülete a KMP-nek. A rendőri üldözés ismét lehetetlenné tette a határozat végrehajtását: 1927 februárban a KMP egész vezető gárdáját elfogták.

4. Ezt az elfogatást, amely az MSZMP-t szinte teljesen a föld alá szorította, és a tömegektől való kapcsolatától megfosztotta, súlyos visszaesési és válságokkal teli korszak követte. Nemcsak a párt felépítése haladt csak igen nehezen előre, nemcsak a káderkérdés okozott szinte leküzdhetetlen nehézségeket, de ezenfelül mindenféle irányban jelentkeztek a legkülönbözőbb likvidátor áramlatok. A likvidátorok a legkülönbözőbb, látszólag homlokegyenest ellenkező álláspontokat képviselték, részben a teljes elbúvást az illegalitásba, részben a teljes felolvadást a legális lehetőségekbe; működésük

eredménye csak egy lehetett volna: a KMP likvidálása. És mellettük jelentkezett a renegátok likvidátorsága: a csak tanulás ideológiája, a sejtmunka elleni szívós, demagóg, egészen a denunciálásig elmenő harc. A KMP-nek nehéz harcokban sikerült ezeket az összes likvidátor áramlatokat a pártból kiirtani, a renegátok befolyását a pártban megszüntetni, és a párttal rokonszenvezők között is meglehetősen elszigetelni. Az MSZMP háromnegyed-illegalitása új taktikára kényszerítette a pártot. Túl kellett menni a karácsonyi plénum vonalán, be kellett rendezkedni az összes tömegszervezetekben való rendszeres frakciómunkára, le kellett rakni ennek alapjait: az illegális sejtszervezetet, javítani kellett a konspiráció technikáját, a konspiráció szellemét a pártban. Nagy objektív és szubjektív akadályok legyőzése után ez a munka megindult. És a bethleni konszolidáció bomlási folyamatával együtt, amelyet a párt idejekorán felismert, és helyesen értékelt, folyton növekedett a párt befolyása, nőtt a vezetés és a szervezkedés pártszerűsége, annak ellenére, hogy az olló politikai befolyása és annak szervezeti kihasználása között még mindig fennállt. Ezt az erősödési folyamatot nem tudta feltartóztatni sem az új problémákkal kapcsolatban a Külföldi Bizottságban felmerült ellentét (Julius-kérdés), sem az a nagyszámú lebukás, amelynek a párt még mindig ki volt téve. De a párt szervezeti erősödésének világos jele, hogy mind az otthoni, mind a külföldi (Kun Béla) lefogások viszonylag izoláltan maradtak, és nem szakították meg egy percre sem a pártmunka folytonosságát. Az 1928-as nyári kibővített központi bizottsági plénum levonta ennek a korszaknak a tanulságait, és irányvonalat adott a párt további munkájára. A párt otthoni és külföldi elvtársakból álló delegációval részt vett a Kommunista Internacionálé VI. Világkongresszusán.

1. A plénumtézisek politikai perspektívája és vonala helyesnek bizonyult. Mind az általános politikai helyzet, mind a munkásmozgalom fejlődése az ott előrelátott irányban mozgott. A plénumtézisek lehetőséget adtak a pártnak, hogy a bennük jelzett tendenciák fejlődésére – egészben véve – helyesen reagáljon. Ennek ellenére a párt a munkásmozgalom mai legfontosabb kérdésében, a baloldali munkásfront kialakításában csak gyenge eredményeket ért el.

2. Ezeknek a tendenciáknak gyors kibontakozása az ősz folyamán a pártot a MÉMOSZ- és lakatoskérdésben döntő állásfoglalás elé kényszerítette. Az így szükségessé vált fordulatot a párt szakszervezeti taktikájában, tehát a mai viszonyok mellett életbevágó, fontos munkaterületen, a párt gyorsan és egészében véve helyesen hajtotta végre.

3. A párt tevékenységének a lefolyt szakaszban legfőbb eredményei:

a) A pártszerű vezetés kialakítása. A felső és alsó szervek pártszerű munkájának erősödésével a párt politikai akcióképessége megnőtt, bár még mindig nem tart ott, hogy egy helyesen felismert akció érdekében rögtön képes volna szervezetten harcba vinni az egész párttagságot.

b) A pártszerűség növekedése együtt jár a konspiratív módszerek megjavításával, a lebukások ritkulásával, a bekövetkezett lebukások izolálásával. Ennek politikai következménye a párton belüli likvidátorság likvidálása (értve ezalatt a likvidátorság azon formáit, melyek az 1927–28-as válságos időben jelentkeztek), a párt növekvő befolyása a párton kívül levő likvidátorelemek izolálására, eredményes harc ellenük. Ugyanebből folyik, hogy a pártnak, ha lassú tempóban is, de egyre növekvő mértékben sikerül a baloldali munkások félelmét az illegális kommunista párttal szemben leküzdeni.

(Ma már nemegyszer bekövetkezik az az eset, hogy baloldali munkások egyenesen keresik a pártot, részben csatlakozásra, részben mert érzik, hogy még mint pártonkívüliek sem dolgozhatnak jól a párttal való szoros együttműködés nélkül.) Ez a félelem egyik legfőbb akadálya az egységes baloldali munkásfront kialakításának, mert akadálya annak, hogy a baloldali munkáselemek legjobbik része pártszerűen, pártfegyelem alatt, szervezetten és tervszerűen vegyen részt minden üzemi, szakmai és politikai mozgalomban.

c) A salgótarjáni sztrájk döntő lépést jelent a párt fejlődésében. Ez az első nagyobb szabású sztrájk, amely kommunisták vezetése alatt, az KMP utasításainak megfelelően, a bürokrácia ellenállása dacára tört ki és folyt le. Bármennyi hiba és ingadozás mutatkozott itt a sztrájk vezetésében (különösen, mint gyengeség, a sztrájkot leszerelő bürokráciával szemben), mégis, ez az eredmény megállapítandó. Annyival is inkább, mert a salgótarjáni sztrájk országos méretűvé való kiszélesedése a kommunisták által kezdeményezett, a többi bányamedencét beutazó küldöttség munkájának eredménye volt. A sztrájk kedvező hatása megnyilvánult abban a kemény ellenállásban, melyet a bányászok, különösen a tarjániak és tataiak a pilisvörösvári sztrájk leszerelése alkalmával az országos bányászkonferencián tanúsítottak.

d) A párt befolyása a kivált lakatosokra folyton nő, ami röpirataink erősödő osztályharcos szellemében nyilvánul meg. A lakatosoknál és esztergályosoknál kiépülő frakció munkája előkészíti a talajt egy osztályharcos vasmunkásszövetség teremtésére.

e) Osztályharcos MÉMOSZ-ellenzék kialakítása, ami annyival inkább eredménynek könyvelendő el itt, mert az ellenzék kialakításában számba jövő centrista álellenzékkel kellett megküzdeni (Palotás), és megakadályozni, hogy a bürokrácia gyors megrendszabályozásokkal izolálja a mozgalom vezetőit az ellenzéki tömegektől.

f) A Kommunista növekvő hatása széles munkástömegekre, egyáltalán a párt politikai hatásának szélesedése, bár sem szakszervezeti, sem politikai vonalon nem sikerült egységes ideológiai, még kevésbé szervezeti egységbe fogni és vezetése alá vonni a baloldali munkástömegeket.

4. Ennek okai:

a) Szervezetiek: sejtek gyengesége, befolyásuk hiánya az üzemekben, frakció kialakulatlansága (MÉMOSZ), a frakciók tervszerűtlen, nem egységes munkája (szocdem. ellenzék, kultúrszervezetek).

b) Kevés funkcionárius, azok alacsony színvonala, politikai gyakorlatlanságuk, legális és illegális munka kombinálásában való tapasztalatlanságuk, ami egyik legfőbb oka annak, hogy a sejtek nem képesek az üzemekben kellő befolyáshoz jutni.

c) A párt helyes analízisei és jelszavai gyakran elkésve vagy nem eléggé jutnak bele a párttagságba, és ezen keresztül a tömegek közé.

d) Alsó vezetésben megnyilvánuló ingadozás, kapkodás (különösen a vasaskampányban).

e) Ifjúmunkásmozgalommal való kapcsolat elégtelensége, rendszertelensége. Bár itt a plénum óta határozott javulás észlelhető, az akciókban megnyilvánuló kapcsolat még mindig nem kielégítő.

f) Nőmunka teljes hiánya, ami különösen a textilsztrájkokra való befolyástalanságot eredményezi.

5. De ezek a szervezeti okok nem merítik ki egészen a helyzetet. A még mindig fennálló ollónak a párt politikai befolyása és annak szervezeti kihasználása, szervezeti meggyökereztetése és így a párt akcióképessége között politikai okai is vannak. Ezek közül a legfontosabbak:

a) A párt nem mutatja meg kellő mértékben arcát, még akkor sem, ha ő iniciál és vezet valamely akciót. Kétségtelen,

hogy ennek nehézsége és veszélyei vannak, de más országok illegális tapasztalatai azt bizonyítják, hogy ez nem megoldhatatlan kérdés. Az embereket kell konspirálni, nem a politikát. Ha a sejtek értenek hozzá, hogy szimpatizálókat gyűjtsenek maguk körül, ha képesek ezeket az akciókban mozgatni, akkor a párt nyílt kiállása, arcának megmutatása nem jár többé a lebukás veszedelmével. De ennek a munkának erősítése mellett a pártnak nem szabad engednie az alsó szervezetek túlzott, meghaladott fejlődési szakaszból származó félelmének ettől a nyílt kiállástól. A párt helyes akcióinak csakis ily esetben lehet komoly tömegvisszhangja, hatása távolabb álló munkásrétegekre.

b) A párt nem mindig volt képes agitációjában és propagandájában a plénumtézisek központi stratégiai jelszavait kellő módon belekapcsolni az aktuális napi kérdésekbe és ezzel a spontán, vagy a párt által kiváltott harcokat a kialakítandó baloldali munkásfront tudatos részeseivé tenni.

c) A párt stratégiai jelszavainak egy részét (harc a háború ellen, harc a „demokratikus követelésekért") nem volt képes kellő mértékben a tömegekbe belevinni.

d) A plénum téziseinek alkalmazása s a párt vonalának kialakítása közben mind a központi vezetésben (Julius, Róbert), mind a párttagságon belül jobboldali elhajlások mutatkoztak, amelyek következtében a párt olykor vagy nem elég gyorsan, vagy nem elég határozottan reagált egyes eseményekre. Ezek a jobboldali elhajlások olykor csak mint hangulatok jelentkeznek, amelyeknek közvetlen kiváltója a nehéz körülmények közt dolgozó pártmunkásoknak az az érzése, hogy felkészültségük és a mögöttük álló szervezeti erő nem áll arányban az előttük álló feladatokkal. Nem szabad azonban szemet hunyni az előtt, hogy alapjában véve minden jobboldali elhajlás mögött egy ilyen aránytalanságnak, az erők és feladatok aránytalanságának érzése rejlik. A legtöbb jobboldali elhajlás mö-

gött a gyengeségnek egy ilyen ideológiája, kitérés a konkrét harci feladat előtt, áll. Természetes azonban, hogy ezt másképp kell megítélni, és másképp kell harcolni az ilyen jobboldali elhajlások, illetve hangulatok ellen, aszerint hogy magasabb vagy alacsonyabb színvonalon, rendszerbe foglalt vagy esetleges, izolált állásfoglalásban nyilvánulnak meg. Általában ezek a jobboldali elhajlások és hangulatok különböző oldalakról jelentkeznek, nem alkotnak frakciót, de összefüggnek, amennyiben a mai magyar helyzet legfontosabb kérdéseinek hamis értékeléseit tartalmazzák, és ezzel a párt mai, aktuális, döntő kérdéseinek megoldását akadályozzák, hátráltatják a pártnak ezekben a kérdésekben világos, elvileg tiszta állásfoglalását.

6. A legfontosabb ilyen jobboldali elhajlások a következők:

a) Julius elvtárs állásfoglalása a Bethlen-rendszer és a szociáldemokrácia értékeléséről (l. a KI Ländersekretariatja előtt tartott beszédét a tézisek mellékletében). Julius elvtárs itt kifejti, hogy a KMP egész, utolsó években folytatott politikájával nem ért egyet. Állásfoglalása összefüggő jobboldali rendszert képez. Tagadja a Bethlen-rendszer fasiszta jellegét, tagadja a szocdem. párt belenövését a bethleni fasizmusba, és a szocdem. pártot mint ellenzéki, a demokratikus reformokért küzdő pártot értékeli. Világos, hogy ha ez igaz volna, akkor a KMP-nek revideálni kellene egész politikáját. A valóságban Julius elvtárs „analízise" azzal a gyakorlati következménnyel járna, hogy a pártnak nem maradna más tevékenység hátra, mint támogatni, legfeljebb balra tolni az ellenzéki szocdem. pártot a demokratikus reformokért folytatott küzdelemben, és önálló feladatnak nem maradna más hátra számára, mint a proletárdiktatúra tisztán elméleti propagandája. Julius elvtárs platformja, eltekintve analízisének teljesen hamis voltától, csak arra volna alkalmas, hogy a pártot visszasüllyessze egy, közvetlen a diktatúra bukása utáni állapotba, egy tiszta

propagandacsoport színvonalára. Ez az állásfoglalás, amely az eltérő viszonyoknak megfelelően hasonlatos a többi nemzetközi jobboldalok álláspontjához, lényegében visszariadást fejez ki a párt előtt álló nehéz, aktuális feladatok megoldásával szemben.

b) Róbert elvtárs álláspontja (l. három cikkét a tézisek mellékletében) még inkább magán viseli a gyengeségi ideológia bélyegét. Róbert elvtárs látja a közeledő fasizálást, látja a szakszervezetek taglétszámának folytonos süllyedését, azonban nem lát semmit e fejlődés konkrét körülményeiből. Ezért a szakszervezetek taglétszámának mélypontját mechanikusan azonosítja a munkásmozgalom mélypontjával, a munkástömegek szervezetlenségében csak a mozgalom züllésének jeleit látja, az ösztönös mozgalmakban mechanikusan csak Messiásvárást. E szűk látókörű beállítás következtében, amely teljesen vak a tömegek radikalizálódásának sokrétűségével és különböző utakon való fejlődésével szemben, kitér a párt mai konkrét és alapvető feladatai elől. Ezt a kitérést látszatradikalizmus köntösébe öltözteti. Azt állítja, hogy a plénum organizációs tézisei ellentétben vannak a politikaiakkal, hogy a plénum vonala és perspektívája ellentétben állnak egymással. Itt nemcsak nem veszi észre azt a szükségszerű, dialektikus ellentétet, mely minden ösztönös mozgalom alkalmával a párt perspektívája és vonala közt fennáll: a párt ti. arra dolgozik, hogy az ösztönös mozgalomnak más irányt adjon, mint ahová az puszta ösztönösségében fejlődnék. Róbert elvtárs látszatradikalizmusa tehát tagadja az ösztönösen megnyilvánuló balra tolódás sokféle területének (kultúregyesület, szocdem. ellenzék stb.) jelentőségét, és a párt munkáját kizárólag az üzemi sejtmunkára akarja redukálni, azzal az indokolással, hogy csak itt, „a legerősebb ellenállás vonalán" lehet a tömegekhez eljutni. Azonban, ha mellőzzük a centrizmus elleni harcot, ha a szakszervezetek visszafejlődését a munkásmozga-

lom züllésével azonosítjuk, ha ennek következtében a fasizálást elkerülhetetlennek állítjuk be, ami ellen a munkásság nem is védekezik, sőt, észre sem veszi, ha tehát nem ismerjük fel a munkásság balra tolódását – azt, hogy a munkásság már most is, bár csak ösztönösen, de harcol a fasizálás előkészületei ellen –, akkor mi marad tevékenységi körnek a sejtek számára? A frakciómunkától izolált, politikai tartalomtól megfosztott sejtek visszaesést jelentenének a pártnak az utolsó években elért fejlődése mögé. Csak formálisan léteznének, minden akciólehetőség, minden politizálódás lehetősége nélkül. Holott a pártnak ma épp az a feladata, hogy a sejtmunka központba helyezése segítségével a munkásmozgalom valamennyi frontján, mindenütt, ahol tömegek vannak, folytassa munkáját egy balodali munkásfront kialakítása érdekében, a KMP vezetése alatt. Róbert elvtárs álláspontja mögött tehát szintén a gyengeség ideológiája áll, ő a párt politikai befolyása és szervezeti ereje közötti ollót úgy szünteti meg, hogy megszünteti a párt politikai befolyását.

c) A centrizmus lebecsülése és határozatlan fellépés a centristákkal szemben. Ilyen *hangulat* a Magyarországon dolgozó pártmunkások körében felütötte a fejét (Róbert elvtárs rendszerének ez is egyik része). Különböző formákban jelentkezik, sőt, egészen ellentétes módon. Részben úgy, hogy a szociáldemokráciának már nincs semmi befolyása a tömegekre, hogy a mi győzelmes harcunkat a szociáldemokrácia ellen csak a rendőri üldözés akadályozza meg, hogy Kis Jenő mögött nem áll senki stb. Részben mint félelem attól, hogy legális ellenzékben dolgozó kommunisták túlságosan leleplezik az osztályharcos ellenzék kommunista karakterét, ha élesen felveszik az ideológiai harcot a centrizmus ellen. Mind a két felfogás jobboldali elhajlás, vagy legalábbis olyan hangulat, amely ha tudatosodik, jobboldali elhajlássá válik, mert kitérés a párt mostani konkrét feladata elől. A centrizmus a szociálde-

mokráciának az a szerve, amelynek segítségével a bal felé igyekvő, még nem tudatos tömegeket visszatartja a kommunista párttól, vagy legalábbis annak befolyása alá kerüléstől. A kommunistáknak tehát, ha a baloldali munkásságot vezetésük alá akarják vonni, a centrista ideológia ellen minden ponton fel kell venniük a harcot. Nem elég, ha konkrét esetekben bebizonyítják, hogy a centristák kiszolgálják Peyerékct, hanem igyekezniük kell az egész centrista ideológiát a munkások előtt leleplezni, mint az osztályharc legfőbb akadályát, és kiirtani a munkások fejéből. A centrizmusnak, mint legveszedelmesebb ellenségünknek, fel nem ismerése vagy alábecsülése Magyarországon éppúgy, mint az egész nemzetközi mozgalomban, komoly jobboldali elhajlást jelent.

d) Ugyancsak jobboldali hangulatok és nemcsak ügyetlenség, tapasztalatlanság, rejtőznek az illegális és legális munka kombinációjától való visszariadás, az illegalitásba való elbújás, a párt megmutatkozásától, nyílt kiállásától való félelem mögött. Azáltal, hogy a párt már teljesen kinőtt a tiszta propagandakorszakból, hogy a plénumtézisekben kitűzte azt a feladatot, hogy önállóan, fedőszervek közvetítése nélkül vezesse le az akciókat, fordulat állt be a párt egész taktikájában, ami minden egyes párttag magatartására mélyreható kihatással van. A tagság egy része, amely még nem volt képes ennek a fordulatnak összes taktikai és szervezeti következtetéseit levonni, amely tehát még nem értette meg, hogy a kommunista alapszervek biztonsága annál nagyobb, minél szélesebb gyűrűjét teremti meg maga körül a megmozgatható rokonszenvezőknek, visszariad attól, hogy a párt az akciókban mutassa meg az arcát, félti ettől a szervezetek lebukását. Itt kétféle visszariadás a konkrét feladatoktól sűrűsödik össze jobboldali hangulattá: a tagság egy része egyfelől nem ért ahhoz, hogy a sejtet vagy a frakciót a szimpatizálók széles gyűrűjével vegye körül, másfelől az innen eredő gyöngeségi érzet-

ből fél a nyílt kiállástól. Ez a hangulat azért helytelen, mert a párt sohasem fog tudni széles, eddig még el nem ért tömegekre hatni, és az egész baloldali munkásság vezetőjévé lenni, ha ezek a tömegek csak a kommunisták elveit ismerik, és nem látják a párt konkrét akcióit.

e) Ugyanilyen, gyöngeségből támadó, de következményeiben káros hangulat az is, amely abban nyilvánul meg, hogy egyes tagok és szervezetek úgy akarnak kitérni a konkrét feladatok elől, hogy komplikált manőverekkel, kerülő utakkal, párton kívüli szervezetek létesítésével, hajuknál fogva előráncigált párhuzamos akciókkal igyekeznek helyettesíteni a konkrét, elvégzendő, pártszerveken keresztül folytatandó tömegmunkát. Az ezzel járó kapkodás és iránytalanság nemcsak a tömegek előtt gyengíti a párt tekintélyét, hanem alkalmas arra is, hogy dezorganizálóan hasson a párttagságra.

Minden jobboldali irányzat és hangulat ellen a pártnak ideológiai harcot kell folytatnia. Ebben az ideológiai harcban azonban élesen meg kell különböztetnie a nagyrészt gyengeségből, tapasztalatlanságból származó hangulatokat a rendszerré összefoglalt, tudatos jobboldali elhajlásoktól. Az előbbiekkel szemben rendszeres felvilágosító munkát kell folytatni, rendszeres munkával kell igyekezni azokat a szervezeti gyengeségeket kiküszöbölni, amelyek nagyrészt alapjai ezeknek a hangulatoknak. Azonban nyíltan fel kell tárni az elvtársak előtt azt is, hogy az ilyen hangulatok leküzdése nélkül a szervezeti gyengeségek nem küszöbölhetők ki. A rendszerbe foglalt jobboldali elhajlásokkal szemben a pártnak élesen és határozottan fel kell vennie az ideológiai harcot, és ezeket az elhajlásokat gyökerestől ki kell irtania a pártból, éppen azért, mert ezek az elhajlások a párt döntően fontos stratégiai kérdéseire vonatkoznak, elhomályosítják a párttagság előtt azokat az objektív gazdasági és politikai körülményeket, amelyek

a párt stratégiáját meghatározzák. Ezzel lehetetlenné teszik, hogy a párttagság megértse és helyesen alkalmazza a párt politikai vonalát.

V. A MAI HELYZET FŐ PROBLÉMÁI

1. A magyar politikai életen belül lefolyó átcsoportosulás és a Bethlen-rendszer külpolitikai kudarcának következményei három fő irányban nyilvánulnak meg, amelyek egymással a legszorosabban összefüggnek, ugyanannak a folyamatnak különböző mozzanatai. A pártnak ezekre tehát mindig úgy kell reagálnia, hogy ez az egység a mindennapi küzdelemben látható és a tömegek számára érthető legyen. Ezek a fő kérdések:

a) A demokratikus reformok, a polgári demokrácia teljes likvidálása, mégpedig demokratikus formák között.

b) A fasizálás rendszeres kiépítése, minden jel szerint „nyugati", nem olasz formák közt (kötelező békéltető bíráskodás), tehát nem ellentétben a „demokráciával".

c) Készülődés a Szovjetunió-ellenes háborúra, a háború mint a nemzeti egységfront összekovácsolója.

2. Ezzel a pártnak a demokratikus reformokhoz való viszonya olyan élesen van feltéve, mint még eddig soha. A párt régi vonala mind a köztársaság kérdésben, mind a készülő választójogi blokkhoz való viszonyban helyes volt, és helyes volt az ezzel szemben megnyilvánuló jobboldali álláspontnak (Julius) éles visszautasítása. De a mostani helyzet a kérdést élesebben teszi fel, és konkrétabb állásfoglalást kíván. A KMP eddig is helyesen leplezte le, hogy az ún. demokratikus reformok pártjai nem küzdenek komolyan még a polgári demokratikus reformokért sem. A mostani helyzet azonban olyan, hogy meg van adva a lehetősége annak, hogy a polgári reformok ilyen elárulása, a fasizált államgépezetnek demokrata

köntösbe való öltöztetése, ami valamennyi polgári párt, tehát a szociáldemokráciát beleértve, közös megegyezésével történik, széles tömegek előtt nyilvánvalóvá váljék. A tények mind világosabban mutatják, hogy ma Magyarországon a KMP az egyetlen párt, amely komolyan küzd a polgári demokráciáért. Ezt a harcát a pártnak széles tömegharccá kell kifejlesztenie, amely harcnak túl kell terjednie a proletariátus körén. Ennek a harcnak, amely az egész Bethlen-rendszer megbuktatására irányul, központi jelszava: a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrája.

A) Demokratikus diktatúra

3. A VI. Világkongresszus által elfogadott program Magyarországot igen helyesen azok közé az államok közé sorozta, amelyekben a proletárforradalomba való átmenet alkalmával a demokratikus diktatúra kérdése döntő szerepet játszik. A pártnak tehát ezt a kérdést minden lehető eszközzel világossá kell tennie elsősorban a párttagság, azután a legszélesebb dolgozó tömegek előtt. E kérdés tisztázásánál nagyon kell vigyázni a következőkre:

a) Harcolni kell a munkásság körében a szociáldemokrata párt politikájában való csalódás folytán létrejött nihilizmussal szemben a polgári demokráciát illetőleg. A marxizmus felfogását – a polgári demokrácia mint legalkalmasabb küzdőtér a proletariátus részére – népszerűsíteni kell a párttagság körében, és meg kell értetni, hogy ennek a harctérnek létrejöttéért komoly, forradalmi harcokra van szükség. Az 1917-es orosz és az 1918–19-es magyar forradalmak tapasztalatait kell itt levonni és népszerűsíteni (Lenin 1917 tavaszán: „Oroszország a világ legprogresszívebb demokráciája").

b) Már előre is harcolni kell minden olyan felfogás ellen,

amely azt állítja, hogy a demokratikus diktatúra egy átmeneti kormányforma a Bethlen-rendszer és a proletárdiktatúra között, olyanformán, hogy most a Bethlen-rendszer van, azután kivívjuk a demokratikus diktatúrát, és ha azt kiépítettük és teljesítettük, majd akkor jön el az ideje a proletárdiktatúrának. A demokratikus diktatúra formái a lehető legkülönbözőbbek. Lenin 1917 elején Kamenyevvel szemben, aki a pártot le akarta szögezni a demokratikus diktatúra 1905-ös formájához, hangsúlyozta, hogy az 1917-es forradalom elején a demokratikus diktatúra sajátos formák között valósult meg: a munkás- és katonatanácsok által gyakorolt ellenkormány volt ez a forma. A demokratikus diktatúra tehát, mint a polgári demokrácia tökéletes megvalósítása, a szó legszorosabb értelmében csatatér, a döntő csata területe burzsoázia és proletariátus között. Természetesen egyben ennek a harcnak egyik legfontosabb eszköze, lehetőség a legszélesebb tömegekhez szólani, széles tömegeket forradalmi öntevékenységre buzdítani és vezetni, lazítani azokat a szervezeti és ideológiai formákat, amelyek segítségével a burzsoázia „normális időben" a dolgozó nép széles tömegeit dezorganizálja, megteremteni azokat a szervezeti formákat, amelyek segítségével a dolgozók széles tömegei érdekeiket a burzsoáziával szemben érvényesítik. A demokratikus diktatúra tehát, bár konkrét célkitűzései közvetlenül megvalósítandó követeléseinek szorosan vett osztálytartalma nem mutat túl a polgári társadalom keretein, sőt, a polgári demokrácia legtökéletesebb megvalósulása, mégis, a kapitalizmus mai fejlettségi fokán, elvileg összeférhetetlen a burzsoázia gazdasági és társadalmi uralmának fennmaradásával. (1793-ban a teljes demokrácia megvalósítása még nem állt elvi ellentétben a kapitalizmus uralmával, sőt, elősegítette.) Ezért állott be mind a Kerenszkij-, mind a Károlyi-forradalomban szükségképpen az a helyzet, hogy a forradalom kitörését követő „legfejlettebb demokrá-

ciát" a burzsoázia rövidesen leépíteni igyekezett, arra törekedvén, hogy minél hamarább helyreállítsa a kapitalizmus uralmát biztosító „normális demokráciát", azt az állapotot, amikor az újra rendbehozott állami apparátus, a társadalmi szervezkedések, a burzsoázia gazdasági fölénye stb. következtében a tömegek öntevékenysége ismét megszűnik, a tömegek ismét dezorganizáltatnak a burzsoázia és annak ügynökei, elsősorban a szociáldemokrácia által. A demokratikus diktatúra tehát, bár közvetlen tartalmában nem megy túl a polgári társadalmon, dialektikus átmeneti forma vagy a proletárforradalom – vagy az ellenforradalom felé. A demokratikus diktatúránál, mint megrögzített, „alkotmányba foglalt" fejlődési szakasznál való megállás szükségképpen az ellenforradalom győzelmét jelenti. A demokratikus diktatúra tehát nem érthető másképpen, mint az a konkrét átmenet, amelyen keresztül a polgári forradalom átlendül a proletárforradalomba. „Nincs kínai fal a polgári és proletárforradalom között." (Lenin.)

c) Ezért igen pontosan meg kell értetni a párttagsággal a polgári demokrácia ellentétes funkcióit, aszerint hogy ebben a demokráciában a burzsoázia-e a politikailag uralkodó osztály, vagy pedig – a gazdasági kizsákmányolás fennmaradása mellett – át kell engednie, legalább részben, a hatalmat a dolgozók széles tömegeinek. Az első esetben a demokráciának az a funkciója, hogy szétporlassza, félrevezesse, dezorganizálja a dolgozó tömegeket. A második esetben, hogy aláássa, dezorganizálja a burzsoázia politikai és gazdasági uralmának fenntarthatóságát, hogy önálló cselekvésre szervezze a dolgozó tömegeket. A kommunistáknak tehát a demokrácia értékét vagy értéktelenségét illetőleg úgy kell feltenniük a kérdést, melyik osztálynak uralmát dezorganizálja a demokrácia? Vajon a burzsoázia szempontjából konszolidációs vagy destruktív hatású-e? (A szociáldemokrácia ún. harca a demokratikus re-

formokért mindig a konszolidáció jegyében, a forradalom megelőzése érdekében folyt le.) A demokratikus diktatúrának minden egyes jelszava tehát ebből a szempontból, a tömegek mozgósítása és a burzsoázia dezorganizálása szempontjából ítélendő meg. Így pl. a termelésnek akkor aktuálissá váló proletárellenőrzése, amellyel szemben nem szabad olyan illúziókat táplálni, mintha ennek magára a termelésre valamelyes „konszolidációs" kihatásai lennének, a burzsoázia szabotázsának leleplezése, esetleg megtörése csak – mint a hatalomért való harc, a tömegek mozgósításának egy szakasza bír értékkel.

4. Ha a demokratikus diktatúrát mint konkrét stratégiai jelszót akarjuk alkalmazni a mai korszakban, akkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a háború utáni imperializmus mostani, harmadik szakaszában (a VI. Világkongresszus megállapítása) mit jelent és milyen formákat vesz fel a demokrácia a burzsoázia uralmának konszolidálása érdekében. Ezt a kérdést az európai dolgozók széles tömegeiben erősen elhomályosítja az a tény, hogy Európa legtöbb országában a demokrácia polgári forradalmak eredményeként jött létre, hogy az elnyomott és kizsákmányolt osztályok évszázadokon vagy legalábbis évtizedeken keresztül együtt harcoltak a burzsoáziával a hűbéri abszolutizmus megbuktatásáért, a polgári demokrácia kivívásáért. Ezért nehezen ismerik fel az imperializmus folytán létrejött, teljesen új helyzetet, pedig ennek a helyzetnek úgyszólván iskolapéldája áll előttük az Amerikai Egyesült Államok demokráciájában, ahol a burzsoáziának mint kizárólag uralkodó osztálynak (amelynek nem kellett hűbéri uralmat megbuktatni proletár és félproletár tömegek segítségével) sikerült a demokráciának olyan formáit megteremteni, amelyek megadják a tőke szabad fejlődésének, forgalmának és terjeszkedésének minden lehetőségét, amelyek tökéletesen megőrzik a demokrácia külső formáit, ahol azonban a dolgozó

tömegeknek a valóságos politikai vezetésre egyáltalában semmi befolyásuk nincsen. Amerika a mai burzsoáziának nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag is az ideálja. A nagy „nyugati demokráciák" politikai fejlődése az utolsó években mindinkább arra felé halad, hogy különböző formák közt egy ilyen demokráciát valósítson meg. A munkástömegekben az előbb említett forradalmi hagyományoktól eltekintve, amelyek különösen Franciaországban nagyon elevenek, de hatékonyak Németországban is, ezeket az illúziókat elsősorban a szociáldemokrácia politikája támogatja. A szociáldemokrácia, amely az orosz forradalmat közvetlenül követő időben a proletárdiktatúra elleni agitációra összpontosította erőit, ma mindenáron azon van, hogy egy ilyen amerikai típusú demokráciát segítsen létrehozni Európa minden államában. Ennek az állásfoglalásnak igen komoly gazdasági okai vannak a munkásbürokrácia szempontjából. A háború utáni imperializmus ugyanis, különösen az új világháború előkészítése szempontjából, de a világpiacért folytatott elkeseredett verseny miatt is arra van kényszerítve, hogy a háború előtti típusú szakszervezeti harcot semmiféle formában ne tűrje: fasizálja a szakszervezeteket. Ennek a fasizálásnak igen különböző útjai vannak. Az egyik típus a Mussolinié, aki kispolgári-középparaszti ellenforradalom segítségével szétzúzta a régi szakszervezeteket és egészen újakat állított a helyükbe. Ez a megoldás mind a burzsoázia, mind a munkásbürokrácia részére veszedelmekkel jár. A burzsoáziának nagy erőfeszítésébe kerül a kispolgári ellenforradalmat nagyburzsoá konszolidációvá átváltoztatni, a munkásbürokrácia egy része pedig elveszti munkásmozgalmi pozícióját (olasz emigráció), amelyik része pedig beilleszkedik a fasiszta rendszerbe, veszélyesen szembekerül a munkástömegekkel. Ennél a megoldásnál mind a nagyburzsoázia, mind a munkásbürokrácia szempontjából kedvezőbbnek, simábbnak és veszélytelenebbnek látszik az a mód-

szer, amely Németországban a kötelező békéltető bíráskodás révén már megvalósult, s amely Angliában a szakszervezeti törvény által részben életbe lépett, és amelyet a mondizmus van hivatva megkoronázni. Világos, hogy mind a két rendszernek osztálytartalma, amennyiben az a proletariátusra vonatkozik, ugyanaz. Csak a módszerek különböznek, persze ez a módszerbeli eltérés azt jelenti, hogy mindegyik esetben más-más rétegek gyakorolják a fasizált államban az uralmat, illetve, más-más arányban részesülnek ebben az uralomban. Ebből a helyzetből érthetővé válik, hogy az egész nemzetközi szociáldemokrácia ma így teszi fel a kérdést: demokrácia vagy fasizmus? És ezzel a kérdésfeltevéssel eltakarja a munkások előtt a mai, az imperializmusban lehetséges demokrácia valóságos osztálycéljait: az osztályharc lefojtását, a bérharcok intézményes lehetetlenné tételét, a szakszervezetek fasizálását, a szociáldemokrácia és szakszervezeti bürokrácia belenövését a fasizált államgépezetbe. (Ennek az egész rendszernek háborút előkészítő konzekvenciái a legvilágosabban láthatók Paul Boncour mobilizációs törvényjavaslatában, amely különben szintén amerikai mintákra megy vissza.) Tehát ahogy a proletárforradalom első szakaszában legelsőrangú feladat volt a diktatúra hamis kérdésfeltevését leleplezni és megmutatni, hogy az igazi kérdésfeltevés így szól: burzsoá diktatúra vagy proletárdiktatúra – úgy most elsőrangú feladat leleplezni a demokrácia vagy fasizmus kérdésfeltevés félrevezető mivoltát. Kimutatni, hogy a most meginduló demokratikus fejlődés nálunk éppúgy, mint a „nyugati demokráciában", a fasizálódásnak egy válfaja, amely – ellentétben az olasz típussal – nagyburzsoázia és munkásbürokrácia összeműködésén alapszik. Ezért kell a demokrácia vagy fasizmus jelszavával szemben az „osztály az osztály ellen" jelszavát állítani, a dolgozó rétegeknek mozgási lehetőséget biztosító demokratikus követelésekért való harcot: harcot a demokratikus diktatúráért.

A háború utáni imperialista korszakban a termelési rend megváltozásával alapvető változáson megy keresztül az állam szerepe is. Állam és kapitalista termelés szoros kapcsolata, egyrészt mint az állam folyton növekvő befolyása a tőkés termelés, tőkeelhelyezés, tőkeakkumuláció stb. lehetőségeire, másrészt, mint a nagytőke (banktőke és általa vezetett nehézipar) egyre növekvő befolyása az államra. Nagytőkének és államnak ilyen szoros összeforrása már a háború előtti fejlődésben jelentkezett, a háború alatti és utáni fejlődés óriási mértékben fokozták ezt az összenövést. Az osztályharc növekvő élesedése pedig mindjobban arra kényszeríti az államot, hogy ezzel szemben intézményes biztosítékot teremtsen. A tömegek dezorganizálása, befolyástalanná tevése az államéletben, a munkásság osztályharcának törvényes formákkal való eltiltása nem új dolgok, de most új összefüggésekben jelentkeznek. Mert:

a) A tömeg politikai súlya és politikai színvonala ma sokkal magasabb, mint régebbi fejlődési szakaszokban. De ezzel szemben:

b) A nagytőke rendelkezésére álló befolyásoló eszközök is sokkal fejlettebbek (sajtó stb.).

c) Teljesen új mozzanat, hogy az összenőtt nagytőke és állam ilyen tendenciáit a munkásosztály hivatalos vezetőrétege támogatja. Itt is az Egyesült Államok az ideál. De ehhez képest Európában alapvető politikai és gazdasági különbségek állanak fenn:

a) A munkásosztály felső rétegét Amerikában (mint a háború előtti európai imperialista államokban) az akkumuláció, a tőkeexport, az extraprofit óriási mérve és gyors szaporulata miatt anyagilag ki lehet elégíteni. Ennek a fejlődésnek európai bázisa nagyon keskeny.

b) A munkásság osztályharcos tradíciói, amelyek Amerikában hiányoznak.

c) Európa számos államában csak a háború utáni idő tette politikailag uralkodó osztállyá a burzsoáziát (Németország), vagy juttatott neki a réginél nagyobb részt a politikai vezetésben (Magyarország). Ezért a politikai demokrácia összeegyeztetése a tömegek tényleges befolyástalanságával, az osztályharc intézményes vagy erőszakos lefojtásával Európában, nem érte el, és nem is fogja elérni az amerikai ideált. Ez nem gátolja meg a burzsoáziát és a munkásbürokráciát abban, hogy ne igyekezzék az amerikai típust megközelíteni. De ennek alapjai ingadozóbbak kell hogy legyenek az amerikainál, és ezért a fasizmus „klasszikus" (olasz) típusának lehetőségét egy európai burzsoázia sem fogja soha teljesen elejteni; az osztályharc kiélesedése, a tömegeknek a burzsoáziáról való leszakadása esetére mindig készenlétben fogja tartani ezt a lehetőséget is. Ezért a mai imperialista-kapitalista állam egyszerre igyekszik a tömegeket politikailag teljesen befolyástalanná tenni, és államilag (vagy „társadalmilag", állami felügyelet mellett) összefogni, megszervezni őket. A fasizálás demokratikus formája ennek a kettős célnak legmegfelelőbb, de persze távolról sem egyedüli formája.

5. A magyar fejlődés történelmi körülmények folytán lényegesen különbözik mind az olasz, mind az angol típustól. Magyarországon a forradalom bukása kispolgári-középparaszti rétegeket juttatott uralomra. Ezeknek azonban nem sikerült sem szétverni, sem dezorganizálni a szakszervezeti mozgalmat, még kevésbé sikerült, mint Mussolininak, a munkásságon belül híveket szerezni. (Ennek az ellenállásnak oka igen meszszemenően éppen a forradalom bukásában, a munkásság demokratikus illúzióiban a szocdem. párttal szemben keresendő.) A kispolgári-középparaszti ellenforradalmat felváltó, annak szervezeteit az államgépezetbe beépítő nagybirtokos-nagytőkés konszolidáció hosszú ideig ellentétes eszközökkel operált ebben a kérdésben, és operál részben még ma is (paktum

a szocdemekkel egyfelől, s azok támogatása másfelől). De a Bethlen-kormány az utolsó években gyors tempóban végzi az állami apparátus és a társadalmi szervezkedés olyan átépítését, amely rövidesen lehetővé fogja tenni számára az áttérést a „nyugati demokratikus" módszerekre (akár Bethlen, akár más hajtja végre ezt az átalakulást). A legfontosabb ilyen irányú intézkedések:

a) Parlamenti házszabály kérdése, nagyszámú nyílt ajánlás szükségessége a titkos szavazások kerületeiben, ami a rendszer részére minden veszély nélkül lehetővé tenné a titkos választásnak a vidékre, sőt, a falura való kiterjesztését.

b) Új sajtótörvény, amely a kaució magasságával és a fokozatos felelősség elvével könnyen törvényes úton megakadályozhat mindennemű ellenzéki sajtót, vagy az esetleg létrejöttet bármikor, ugyancsak törvényes eszközökkel megsemmisítheti.

c) A városi stb. autonómiák megszüntetése.

d) A főrendi ház mint a nagybirtok és nagytőke korlátlan érvényesülésének biztosítéka bármilyen parlament mellett.

e) Egyesülési és gyülekezési jog olyan rendezése, amely a mostani állapotot, munkások és parasztok egyesülési és gyülekezési jogának teljes elkobzását törvényes, sőt demokratikus formák közt megerősíti.

f) A falu fasizálása.

g) Fasiszta kultúrpolitika.

Végül mint legfontosabb:

h) A sztrájkjog elkobzása kötelező békéltető bíróság révén. Ha ez az egész épület szilárdan áll, úgy semmi akadálya sincs többé, hogy a Bethlen-rendszer, vagy esetleges liberális utódja át ne térjen az általános titkos szavazati jogra, ne építse le az összes rendkívüli törvényeket és rendeleteket, szóval, ne helyezkedjék a tökéletes nyugati demokrácia álláspontjára. Ennek a demokráciának lenne a legitim király az igazi megkoro-

názása. Ez a demokrácia lenne társadalmi bázis a magyar ellenforradalom részére, hogy Anglia szolgálatában háborúba menjen a Szovjetunió ellen. Az egész polgári demokrácia, az összes polgári demokratikus reformok ilyen demokratikus likvidálását illetőleg, teljes az egység Bethlentől Kis Jenőig. A kispolgári fasiszták ellenállása ezzel a blokkal szemben nem sokat számít. A demokrácia ilyen rendszerének leglelkesebb híve és hirdetője a szocdem. párt. A kapitalista termelés erősödésével, a forradalomtól és az ellenforradalomtól való távolodással párhuzamosan a konszolidált magyar ellenforradalom tehát belép a „nyugati fejlődés" korszakába. A KMP az egyetlen párt, amely a Bethlen-rendszerrel szemben a demokratikus reformokért való igazi küzdelmet képviseli.

6. Ebben a harcban, amely szükségképpen a demokratikus diktatúráért való harcban éri el csúcspontját, a pártnak fenn kell tartania régi jelszavát, a köztársaságot. Mindaddig, amíg a nagybirtok és nagytőke háborítatlan és zökkenő nélküli uralmának kifejezője és megkoronázója a legitim király, addig a széles tömegek felé a köztársaságért vívott harc reprezentálja az összes szabadságjogokért, egyesülési, gyülekezési jogért, sztrájkjogért stb. vívott harcot. Ennek a jelszónak propagálásában nem szabad hogy megtévesszen bármely kommunistát a szocdemek ún. köztársasági propagandája. Ellenkezőleg, rá kell mutatni arra, hogy a köztársasági jelszó a szocdemeknél nem jelent mást, mint falazást a legitimizmusnak, vadászkutya szerepet a kispolgári, Albrecht-párti fasisztákkal szemben. Természetesen a köztársasági jelszót ezután sem szabad a pártnak izoláltan kiadnia. A köztársasági jelszó csak úgy szerepelhet, mint harc a demokrácia egészéért, köztársaságért, élén a parasztság és munkásság kormányával, mint harc a demokrácia demokratikus likvidálása ellen, mint az „osztály osztály ellen" jelszó megvalósítása, mint gyülekeztetés a demokratikus diktatúráért vívandó harcra. (Ez az ál-

lásfoglalás a köztársaságot illetőleg azonban csak addig érvényes, amíg a nagybirtok és nagytőke szövetsége a legitim királyság álláspontján áll. Ha ezt – külpolitikai okokból – feladná és egy német–osztrák-típusú burzsoá köztársaságot valósítana meg, akkor a KMP-nek, anélkül hogy stratégiai vonalán változtatna valamit, taktikai jelszavait revideálni kellene.)

7. Ezt a harcot a munkásság számára a legszorosabb összefüggésbe kell hozni a szigorú értelemben vett munkáskövetelésekkel. Ki kell mutatni, hogy az egész demokratizált fasizmusnak középpontjában a munkásosztály életszínvonalának leszállítása, a sztrájkjog elkobzása áll. Tehát a demokratikus diktatúráért való küzdelmet állandó összefüggésben kell a munkások elé tárni a fasizálódás, a kötelező békéltető bíráskodás elleni harccal. Természetesen ebbe a harcba bele kell kapcsolni az összes demokratikus szabadságjogok (egyesülési és gyülekezési jog, sajtószabadság stb.) gyakorlati jelentőségének kimutatását a munkások napi osztályharcára, fel kell venni a harcot a munkások mozgási szabadságáért az üzemekben (bizalmi rendszer, üzemi bizottság), állandóan le kell leplezni a rendszer gyakorlatát a munkásság minden megmozdulásával szemben (toloncolás, csendőrök szerepe bányász- és földmunkássztrájkoknál stb.), egyszóval, a polgári szabadságjogokért való harcot össze kell kapcsolni a munkások mindennapi szükségleteivel. A szociáldemokrácia árulásának, a demokratizált fasizmusba való szerves beilleszkedésének leleplezését éppen ezekkel a mindennapi kérdésekkel kapcsolatban kell végrehajtani. Amennyire azonban küzdeni kell minden nihilizmussal szemben, amely a polgári szabadságjogokat illetőleg megnyilvánul, annyira előtérbe kell állítani mindig az egész demokráciának – a polgári társadalom keretein belül, tehát még a demokratikus diktatúrán belül is – relatív értékét a munkásság szempontjából. „Kizsákmányoló és kizsákmányolt, bur-

zsoá és proletár között nem lehet egyenlőség." (Lenin.) A polgári demokrácia legtökéletesebb megvalósítása még nem szünteti meg a munkásság kizsákmányolását.

8. A magyarországi fejlődés sajátossága az, hogy viszonylag fejlett és folyton fejlődő kapitalizmus mellett a földbirtokelosztás hűbéri formája változatlanul megmaradt, sőt, a földbirtokreform következtében inkább rosszabbodott, mint javult. Bár az uralkodó osztályok egyes, a dzsentriprovincializmuson felülemelkedő tagjai tisztában vannak azzal, hogy a földbirtokeloszlás mai állapota egy parasztforradalom csíráit hordja magában, és ennek megelőzése kedvéért új földreform lehetőségéről beszélnek, mégis a nagybirtok és nagytőke folyton erősödő összenövési folyamata mellett objektíve ki van zárva annak lehetősége, hogy a földbirtokeloszlás reformista úton csak némileg is megváltozzék. A középparasztságnak és még inkább a parasztság alsó rétegének nincs pártja. A városi kispolgári pártok és a szociáldemokrácia ebben a tekintetben is fenntartás nélkül mennek a nagytőke után. Ezen a fontos területen is tehát a KMP marad az egyetlen párt, amely a polgári forradalom követeléseinek következetes végigvitelét írja zászlajára: a nagybirtok kártalanítás nélküli elkobzása, a föld forradalmi elfoglalása, ingyen a föld a parasztnak! Ennek következetes propagandája nélkül, elszánt harc nélkül ennek megvalósítása érdekében a munkások és parasztok szövetsége, a demokratikus diktatúra, üres frázis marad. A KMP-nek mindent el kell követnie, hogy ennek a programnak minél szélesebb földmunkás- és szegényparaszt-rétegeket nyerjen meg. Fel kell használnia e célból a munkásság ama rétegeit, amelyek a faluval való kapcsolatot még nem vesztették el. Földmunkáskapcsolatok rendszeres és szervezett kiépítése révén igyekeznie kell gyökeret verni a falu alsó rétegeiben. A parasztság bizalmának visszanyerése érdekében, amihez az ellenforradalomban való csalódás objektíve nagyban

hozzájárult, a pártnak kíméletlen önkritikát kell gyakorolnia a diktatúra hibás agrárpolitikája felett, kertelés nélkül ki kell mondania, hogy a párt ebben a kérdésben megváltoztatta diktatúra alatti álláspontját. A párton belül pedig mindenkivel meg kell értetni, hogy itt a párt döntő stratégiai kérdéséről van szó, a hatalom meghódításának, a proletariátus felszabadításának múlhatatlan előfeltételéről. Tehát nem szabad semmiféle olyan szempontnak érvényesülnie, hogy „ez még nem szocializmus", hogy a termelés folytonosságának érdekei a városi munkásság ellátásának érdekei mást kívánnak stb. Az egész párttagságnak meg kell értenie, hogy itt a polgári forradalomból a proletárforradalomba való átmenet alapvető kérdéséről van szó, hogy a nagybirtok és nagytőke uralma Magyarországon csak egy ilyen forradalom útján dönthető meg, hogy a hűbériség maradványait csak a kapitalizmus megdöntésével együtt lehet kigyomlálni.

D) A párt jelszavai és közvetlen feladatai

30. A fent kifejtett elemzésnek és feladatoknak megfelelően a KMP működése a következő jelszavak körül csoportosul:

a) Harc a Bethlen-rendszer megbuktatásáért! Harc a Bethlen-rendszer minden álellenzéke ellen, polgári és szocdem. álellenzék ellen egyaránt! Le a burzsoáziával való minden paktálással – osztály osztály ellen –, éljen a munkások és parasztok szövetsége!

Harc a fasizmus demokratikus formák közti megvalósítása ellen! Harc a „demokrácia vagy fasizmus" munkásokat megtévesztő jelszava ellen. Harc a szociáldemokrácia, mint a fasizálás fő támasza ellen! Harc a közszabadságokért, amelyek a munkásság mozgási szabadságát biztosítják (egyesülési és gyülekezési jog, sajtószabadság, sztrájkjog), harc e közsza-

badságok összefogásáért: köztársaságért, élén a munkásság és parasztság kormányával. Harc a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájáért! Harc a proletárdiktatúráért!

Harc a föld forradalmi elfoglalásáért a szegényparasztság részéről, a 100 holdon felüli birtokok kártalanítás nélküli elkobzásáért! Ingyenföldet a parasztoknak!

b) Harc a munkásmozgalom osztályharcos egységéért. Harc a munkásmozgalom elaprózódása, széthullása ellen. A bürokrácia szervezetbontó politikája ellen. A szakszervezetek osztályharcos jellegének védelme a bürokrácia ellen a régi szakszervezeteken belül, ha kell – a régi szakszervezeteken kívül. A szakszervezetek osztályharcos jellegének védelmében nem köthetik meg kezünket a szakszervezeti alapszabályok.

A szakszervezetek védelme a fasizálás ellen – a Bethlen-kormány és a vele szövetkezett bürokrácia ellen. Le a békéltető bíráskodással! A munkásság anyagi helyzetén csak az osztályharc végigküzdése segíthet.

8 órai munkaidő. Békereálbér. Munkanélküli segély. Harc a racionalizálás ellen.

Az osztályharc kérdése az egész munkásosztály kérdése. A szervezetlenek bevonása a bérharcokba. A szervezetlenek bevonása az osztályharcos szakszervezetekbe.

A „politikamentesség" megöli a gazdasági harcot is. A „politikamentes" szakmai elfogultság vagy szindikalizmus a fasizmus felé vezeti a munkásokat. Gazdasági harcok politizálása. Szolidaritás minden sztrájkoló munkással. Harc a sztrájktörők ellen. Harc a sztrájktörőket támogató, a sztrájk lehetőségét szűkítő, a sztrájkokat letörő állam ellen. Harc a fasiszták ellen. Harc az utcáért!

Az üzem az osztályharcos munkások vára. Bizalmirendszer. Üzemi bizottságok. Üzemi bérmozgalmak a bürokrácia akarata ellenére: üzem a bürokraták vezetése alatt álló szakszervezetek ellen. Az osztályharcos szervezkedés alapja az üzem.

Az ipari szövetség gondolatának propagandája (üzemi befizetőhely).

Éljen a Vörös Szakszervezeti Internacionálé! A VSZI ideológiájának terjesztése. Kísérlet a VSZI-hez való csatlakozások megvalósítására.

c) A Bethlen-rendszer háborúba viszi Magyarországot. Az ellenség nem kívül van, hanem belül. Le a területi integritással! Le a revíziós szélhámossággal! A nemzetek felszabadulását csak a nemzetközi proletárforradalom fogja meghozni.

A Bethlen-rendszer háborús tartaléka a szocdem. párt. A szocdem. párt tartaléka a centrista „ellenzék". Le Peyerrel és Kis Jenővel, Bethlen háborús politikájának támogatóival!

A Bethlen-rendszer a Szovjetunió ellen készít elő háborút. Meg kell védeni a Szovjetuniót az imperialisták támadása ellen. A háború átváltoztatása polgárháborúvá. A munkás- és parasztkatonák átmennek a Szovjetunió Vörös Hadseregébe!

Le a pacifista illúziókkal! A Népszövetség „békéje" – a Szovjetunió-ellenes háború előkészítése. A „radikális" pacifizmus becsapása a munkásoknak. A háborút nem lehet az utolsó pillanatban megelőzni. (Sem bojkottal, sem általános sztrájkkal.)

Le a hadsereg bojkottjával. Be a hadseregbe! Be a Leventébe! Be a muníciós üzemekbe, a vasúthoz, postához, távírdához. Be minden háborúhoz szükséges szervezetbe, hogy azt dezorganizáljuk, hogy a burzsoázia fegyvereit és hadieszközeit ellene fordítsuk.

Agitáljunk már ma a katonák között. (Követelések kidolgozandók.)

31. A KMP itt felsorolt jelszavai és feladatai még az eddiginél is sokkal erősebben a politikai munka központjába állítják a párt alapszervezeteit, az üzemi sejteket; alapvető feladattá teszik a sejtek politizálását. A KMP jelszavai bármelyik „munkaterületre" vonatkoznak is, egységes rendszert

alkotnak, és egymástól elválasztva meg nem értethetők a munkásokkal, még kevésbé lehet értük így harcba vinni a munkásokat. De ennek az egységnek valóságos alapja: a munkás élete, a munkás életének mindennapi kérdései. Csak ezeken keresztül válhatnak ezek a jelszavak igazán vérévé a munkásoknak. A sejt feladata tehát: mindent, ami az üzemben történik, az üzem aktuális, konkrét problémáit megragadni, a munkásosztály egész helyzetével és felszabadulása eme útjával összefüggésbe hozni, és a konkrét, mindennapi üzemi problémák ilyen fejlesztése, általánosítása, országos, sőt nemzetközi méretekbe való beleillesztése révén túlvinni a munkásokat az üzemi harc elszigeteltségén, a harc módjának ösztönösségén és szűk keretein, anélkül hogy a kapcsolat a konkrét napi problémákkal elveszne.

Az üzem legyen a mi várunk. Az üzem a mi stratégiánk kiindulási pontja. A KMP minden harca, minden tömegmunkája (a frakciókon keresztül) csak akkor lesz eredményes, ha szilárd alapját a munkásélet alapja és a munkásélet osztályharcos kérdéseinek alapja, az üzem képezi.

FÜGGELÉK

MARXISTA FEJLŐDÉSEM: 1918–1930

Egy régebbi önéletrajzi vázlatomban (1933) így neveztem korai fejlődésemet: utam Marxhoz. Az e kötetben foglalt írások a marxizmus elsajátításának tulajdonképpeni tanulóéveit jelzik fejlődésemben. Amikor most e kötetben összegyűjtve kiadom e korszak (1918–1930) legfontosabb dokumentumait, mindenekelőtt ezt a kísérletjellegüket akarom hangsúlyozni, és semmiképpen sem kívánok nekik időszerűséget tulajdonítani az igazi marxizmusért folyó mai küzdelemben. Manapság ugyanis, amikor roppant bizonytalanság uralkodik abban a kérdésben, hogy mit kell a marxizmus lényegi, maradandó tartalmának, megmaradó módszerének tekinteni, az intellektuális tisztesség megköveteli ezt a világos különbségtételt. Másfelől viszont a marxizmus helyes megragadására tett kísérleteknek, ha kellően kritikai viszonyt alakítunk ki hozzájuk, ma is lehet bizonyos dokumentáris jelentőségük. Az itt összegyűjtött írások ilyenképpen nemcsak az én személyes fejlődésem szellemi lépcsőfokait világítják meg, hanem egyben felmutatják az általános útnak olyan állomásait, amelyeknek, kellő kritikai távlatból tekintve, alkalmasint némi jelentőséget lehet tulajdonítani a mai helyzet megértése és az abból való továbbhaladás szempontjából is.

A marxizmussal kapcsolatban 1918 körül elfoglalt álláspontomat természetesen nem tudom helyesen jellemezni anélkül,

hogy röviden ne utalnék az előtörténetére. Mint a fent idézett önéletrajzi vázlatban is kiemelem, már gimnazista koromban olvastam egyet-mást Marxtól. Később, 1908 körül, *A tőké*-t is átvettem, hogy szociológiai alapvetést találjak a modern drámáról írt monográfiámhoz. Akkori érdeklődésem ugyanis a „szociológus" Marxnak szólt, akire egy, messzemenően Simmel és Max Weber által meghatározott módszertani szemüvegen át tekintettem. Az első világháború idején újrakezdtem Marx-tanulmányaimat, ám ezúttal már általános filozófiai érdeklődés vezetett: túlnyomóan már nem kortárs szellemtudósok befolyásoltak, hanem Hegel. Persze ez a hegeli hatás is erősen felemás volt. Egyrészt Kierkegaard játszott számottevő szerepet ifjúkori fejlődésemben; olyannyira, hogy a háború előtti utolsó években Heidelbergben monografikus tanulmányt akartam írni Kierkegaard Hegel-kritikájáról. Másrészt társadalmi-politikai nézeteim ellentmondásossága szellemi kapcsolatba hozott a szindikalizmussal, mindenekelőtt G. Sorel filozófiájával. Túl akartam menni a polgári radikalizmuson, a szociáldemokrata elmélet (mindenekelőtt Kautskyé) azonban taszított. Szabó Ervin, a szociáldemokrácia magyar baloldali szellemi ellenzékének vezetője hívta fel a figyelmemet Sorelra. Ehhez járult, hogy a háború alatt megismerkedtem Rosa Luxemburg műveivel. Mindebből egy belsőleg ellentmondásos elméleti amalgám keletkezett, amely döntő hatást gyakorolt gondolkodásmódomra a háború idején és a háború utáni első években.

Azt hiszem, ha valaki e korszak éles ellentmondásait „szellemtudományos" módon mindenkor közös nevezőre hozza, és szerves, immanensen szellemi fejlődést konstruál bele, akkor eltávolodik a ténybeli igazságtól. Hiszen ha már Faustnak szabad volt két lelket rejtenie kebelében, miért ne lehessen egy különben normális embernél, aki azonban egy világválság közepette éppen átmegy az egyik osztályból a másikba, ellen-

tett szellemi tendenciákat megállapítani, amelyek egyidejűleg ellentmondásosan funkcionálnak? Én magam legalábbis úgy találom – amennyire képes vagyok ezeket az éveket felidézni –, hogy akkori gondolatvilágomban egyidejű tendenciaként jelentkezik egyfelől a marxizmus elsajátítása, egy politikai aktivizálódás, és másfelől az, hogy egyre intenzívebbé válnak a tisztán idealisztikus, etikai kérdésfeltevések. Akkori cikkeim elolvasása csak megerősítheti, hogy fennáll az éles ellentéteknek ez az egyidejűsége. Ha ez időbeli, nem túl nagyszámú és nem túl jelentős irodalmi jellegű dolgozataimra gondolok, úgy látom, hogy ezek agresszív és paradox idealizmus dolgában gyakran túl is tesznek korábbi munkáimon. Egyidejűleg azonban feltartóztathatatlanul előrehalad a marxizmus elsajátításának folyamata is. Ha mármost ebben az diszharmonikus dualizmusban látom ezen éveim szellemi jellegzetességének alapvonalát, ebből ne következtessünk egy ellentett végletre, valami fekete-fehér festészetre, mintha ennek az ellentmondásosságnak a dinamikáját kimerítené a forradalmi jónak a harca a rossz polgári maradványok ellèn. Az átmenet az egyik osztályból a vele sajátosan ellenséges másikba sokkal bonyolultabb folyamat ennél. Amellett visszapillantva megállapíthatom önmagamnál, hogy Hegelre orientáltságom, etikai idealizmusom – valamennyi romantikus antikapitalista elemével egyetemben – egy s más pozitívat is hozott az e válságból megszületett világképembe. Természetesen csak miután mint uralkodó vagy akár társuralkodó tendenciákat már meghaladtam őket, miután – messzemenően, alapvetően módosítva – egy új, immár egységes világkép elemeivé váltak. Sőt, talán ez itt a helyénvaló alkalom, hogy megállapítsam: még a tőkés világgal való intim ismeretségem is részleges pozitívumként került bele az új szintézisbe. Sohasem estem abba a hibába, amelyet sok munkásnál, kispolgári értelmiséginél gyakran megfigyelhettem: hogy a tőkés világ végső soron mégis-

csak imponál nekik. A kapitalizmusbeli élettel szemben érzett, fiúkoromból származó, megvető gyűlöletem megóvott engem ettől.

A zavarosság azonban nem mindig káosz. Vannak tendenciái, melyek a belső ellentmondásokat olykor időlegesen erősíthetik ugyan, de végső fokon mégis az ellentmondások kiérlelő tisztázása irányában hatnak. Így az etika a gyakorlat, a tett és ezzel a politika felé hajtott. A politika pedig a gazdaságtan felé, ami elméleti elmélyüléshez, tehát végső fokon a marxizmus filozófiájához vezetett. Természetesen tendenciákról van szó, amelyek csak lassan és egyenlőtlenül szoktak kibontakozni. Egy ilyen irányú tájékozódásom már a háború alatt, az orosz forradalom kitörése után kezdett mutatkozni. A *Theorie des Romans (A regény elmélete)*, mint azt az új kiadás előszavában leírtam, még az általános kétségbeesés állapotában keletkezett; nem csoda, hogy a jelen, fichtei módra, mint a kiteljesedett bűnösség állapota jelent meg benne, hogy a kitekintés, a kiút tisztán légies-utópikus jelleget kapott. Csak az orosz forradalommal nyílt meg számomra is magában a valóságban egy jövőperspektíva; már a cárizmus megdöntésével, és végképp a kapitalizmuséval. Nagyon kevés és nagyon megbízhatatlan ismereteink voltak akkoriban a tényekről és elvekről, ennek ellenére láttuk, hogy – végre! végre! – megnyílt egy út az emberiség előtt, amely kivezet a háborúból és a kapitalizmusból. Persze erről a lelkesültségről szólva se szépítsük meg a múltat. Én is – s itt tisztán a saját ügyemben beszélek – átéltem egy rövid átmenetet: a végérvényes, végérvényesen helyes elhatározás előtti utolsó ingadozás során múlékony kísérletet tettem egy elvont-ízetlen érvekkel ékített, félresikerült szellemi kozmetikázásra. Ám az elhatározást mégsem lehetett feltartóztatni. *Taktika és etika* című kis dolgozatom mutatja az elhatározás belső, emberi indítékait.

A Magyar Tanácsköztársaság és az előkészítése idején létre-

jött néhány írásról nem kell túl sokat szólnom. Mi mindannyian – én is, sőt, talán mindenekelőtt én – szellemileg igen kevéssé voltunk felkészülve a nagy feladatokkal való megbirkózásra; a lelkesedés próbálta, jól-rosszul, pótolni a tudást és a tapasztalatot. Csak azt az egyetlen, itt igen fontos tényt említem: alig ismertük Lenin forradalomelméletét, a marxizmus lényeges leninii továbbvitelét ezen a területen. Csak kevés számú lefordított cikkhez és brosúrához férhettünk hozzá annak idején, az orosz forradalom résztvevői pedig részben csekély elméleti hajlandóságúak voltak (mint Szamuely), részben gondolatilag alapvetően az orosz baloldali ellenzék befolyása alatt álltak (mint Kun Béla). Csak a bécsi emigrációban ismerkedhettem meg alaposabban Leninnel, a teoretikussal. Ilyenformán az akkori gondolkodásomban szintén van egy ellentétes dualizmus. Egyrészt nem tudtam elvileg helyesen állást foglalni az akkori politika bizonyos végzetesen opportunista alaphibáival, így az agrárkérdés tisztán szociáldemokrata megoldásával szemben. Másrészt saját gondolati áramlataim a kultúrpolitika területén elvont, utópikus irányba hajtottak. Ma, csaknem egy fél évszázad elteltével, csodálkozom azon, hogy mégis viszonylag nem kevés folytathatót sikerült e területen életre hívnunk. (Hogy az elmélet területén maradjak, megjegyzem, hogy a *Mi az ortodox marxizmus?* és *A történelmi materializmus funkcióváltása* című írásaim már ebben az időszakban kapták meg első megfogalmazásukat. A *Történelem és osztálytudat* számára átdolgoztam ugyan őket, de alapvető irányzatuk tekintetében mit sem változtattam rajtuk.)

A bécsi emigrációval mindenekelőtt egy tanulási időszak vette kezdetét. Ez elsősorban a Lenin műveivel való megismerkedésre vonatkozik. Olyan tanulás volt ez persze, amely egy pillanatra sem vált külön a forradalmi tevékenységtől. A feladat mindenekelőtt az volt, hogy helyreállítsuk a magyarországi forradalmi munkásmozgalom folytonosságát; hogy olyan

jelszavakat és lépéseket dolgozzunk ki, amelyek alkalmasnak látszanak arra, hogy e mozgalom arculatát a fehérterror alatt is megőrizzék és továbbfejlesszék; hogy elhárítsuk a diktatúrára szórt – akár tisztán reakciós, akár szociáldemokrata – rágalmakat, és egyszersmind hozzáfogjunk a proletárdiktatúra marxista önbírálatához. Emellett Bécsben belekerültünk a nemzetközi forradalmi mozgalom áramába. A magyar emigráció akkoriban talán a legnagyobb létszámú és legmegosztottabb emigráció volt, de korántsem az egyetlen. A balkáni országokból és Lengyelországból sokan éltek átmenetileg vagy tartósan emigránsként Bécsben; azonfelül Bécs nemzetközi átmenőállomás is volt, ahol szakadatlan érintkezésbe kerültünk német, francia, olasz stb. kommunistákkal. Nem csoda hát, hogy ilyen körülmények között létrejöhetett a Kommunismus című folyóirat, amely egy időre a III. Internacionálé ultrabaloldali áramlatainak egyik fő szócsövévé vált. Osztrák kommunistákon, magyar és lengyel emigránsokon kívül – ezek adták a belső stábot és az állandó munkatársi gárdát – törekvéseivel rokonszenveztek olyan olasz ultrabaloldaliak, mint Bordiga, Terracini, hollandok, mint Pannekoek és Roland-Holst stb.

Fejlődési tendenciáimnak ez a dualizmusa, amelyről már beszéltem, ezek között a körülmények között nemcsak elérte tetőpontját, hanem egyben figyelemre méltó, elméletileg-gyakorlatilag új, megkettőzött kikristályosodási formát is kapott. Mint a Kommunismus belső kollektívájának tagja, élénk részt vettem egy „baloldali" politikai-elméleti vonal kidolgozásában. Ez a vonal azon az akkoriban még igen eleven hiten nyugodott, hogy a nagy forradalmi hullám – amely az egész világot, de legalábbis egész Európát rövid időn belül el fogja vezetni a szocializmushoz – korántsem ült el a finnországi, magyarországi és müncheni vereségekkel. Az olyan események, mint a Kapp-puccs, az olaszországi gyárfoglalások, a lengyel–

szovjet háború, sőt, a márciusi akció, megerősítették bennünk azt a meggyőződést, hogy a világforradalom gyorsan közeledik, hogy hamarosan sor kerül az egész kultúrvilág totális átalakítására. Persze, ha a húszas évek elején szektarianizmusról beszélünk, nem szabad annak a sztálini praxisban kibontakozott válfajára gondolnunk. Ez utóbbi mindenekelőtt az adott hatalmi viszonyokat akarja minden reformmal szemben megvédelmezni, tehát céljaiban konzervatív, módszereiben bürokratikus jellegű. A húszas évek szektarianizmusának ellenben messianisztikus-utópisztikus célkitűzései voltak, módszereinek pedig élesen antibürokratikus tendenciák szolgáltak alapul. E kétféle szektarianizmusnak tehát csak a neve közös; belsőleg éles ellentéteket képviselnek. (Az is tény persze, hogy a III. Internacionáléban már annak idején meghonosítottak bürokratikus szokásokat Zinovjev és tanítványai, mint ahogy tény az is, hogy a beteg Lenin utolsó éveit az a gond töltötte be, hogyan lehetne a szovjetköztársaság növekvő, spontánul keletkező bürokratizálódását a proletár demokrácia alapzatáról leküzdeni. De e téren is látható a mai és az akkori szektások közötti ellentétesség. A magyar párt szervezeti kérdéseiről írt cikkem a Zinovjev-tanítvány Kun Béla elmélete és gyakorlata ellen irányul.)

Folyóiratunk azzal akarta szolgálni a messianista szektarianizmust, hogy minden kérdésben a legeslegradikálisabb módszereket dolgozta ki, hogy minden területen teljes-tökéletes szakítást hirdetett a polgári világból származó valamennyi intézménnyel, életformával stb. Ezzel akartuk magasabb színvonalra fejleszteni a hamisítatlan osztálytudatot az élcsapatban, a kommunista pártokban, a kommunista ifjúsági szervezetekben. A polgári parlamentekben való részvétel elleni polemikus cikkem tipikus példája ennek a tendenciának. A cikk sorsa – a Lenintől kapott kritika – tette lehetővé számomra az első lépést a szektarianizmus leküzdése felé. Lenin

rámutatott arra a döntő különbségre, sőt ellentétre, hogy egy intézmény világtörténelmi meghaladottságából – pl. hogy a parlament meghaladottá vált a szovjetek által – korántsem következik, hogy taktikailag el kell vetni a benne való részvételt; ellenkezőleg. Ez a kritika, amelynek helytállóságát azonnal elismertem, arra kényszerített, hogy történelmi perspektíváimat differenciáltabban és közvetettebben kapcsoljam össze a napi taktikával, s ennyiben kezdetét jelenti a nézeteimben végbement fordulatnak. Ez a fordulat azonban egy lényegében még mindig szektás világképen belül történt meg csupán. Ez megmutatkozik egy évvel később, amikor kritikusan tekintettem ugyan a márciusi akció egyes taktikai hibáira, egészében azonban továbbra is kritikátlan-szektás módra helyeseltem.

Éppen itt jut élesen kifejezésre akkori politikai és filozófiai nézeteim tárgyilag is, belsőleg is ellentmondásos dualizmusa. Miközben a nemzetközi életben szabadon kiélhettem forradalmi messianizmusom egész intellektuális szenvedélyességét, a fokozatosan szervezkedő magyarországi kommunista mozgalom olyan döntések elé állított, amelyeknek általános és személyes, távlati és közvetlen következményeit folyamatosan tudomásul kellett vennem, és következő döntések alapjává kellett tennem. Ilyen helyzetben voltam természetesen már a Tanácsköztársaság idején is. És az a szükségesség, hogy gondolkodásomat ne kizárólag a messianisztikus perspektívákra irányítsam, annak idején is kikényszerített egynémely realisztikus döntést mind a közoktatásügyi népbiztosságon, mind a hadosztálynál, amelynek politikai vezetése rám hárult. Most azonban a tényekkel való konfrontáció, a lenini „következő láncszem" felkutatásának kényszere hasonlíthatatlanul közvetlenebb és intenzívebb lett, mint valaha is addigi életemben. Éppen az ilyen döntések tartalmának látszólag tisztán empirikus jellege járt legmesszebb menő következményekkel

elméleti beállítottságom szempontjából. Ennek objektíve léttel bíró szituációkra és tendenciákra kellett irányt vennie; ha tehát elvileg helyesen megalapozott elhatározásra akartam jutni, nem volt szabad az elmélkedésben megállnom a közvetlen ténybeliségnél, hanem éppenséggel folyvást ama – gyakran rejtett – közvetítések felfedésére kellett törekednem, amelyek előidézték az ilyen szituációt, és mindenekelőtt meg kellett kísérelnem, hogy előre lássam azokat a szituációkat, amelyek a meglevőből, a későbbi gyakorlatot meghatározó módon, valószínűleg fakadni fognak. Itt tehát maga az élet diktált nekem olyan szellemi magatartást, amely igen gyakran ellentétesen szemben állt idealisztikus-utópikus, forradalmi messianizmusommal.

A dilemmát még az is erősítette, hogy a magyar párt gyakorlati vezetésében az ellenoldalon egy modern-bürokratikus fajtájú szektarianizmus állott: a Zinovjev-tanítvány Kun Béla csoportja. Tisztán elméletileg elvethettem a nézeteit mint álbaloldaliakat; konkrétan csak azzal lehetett harcolni a javaslatai ellen, hogy a gyakran szerfelett prózai és a világforradalom nagy távlatával csak nagyon távoli közvetítéseken át összekapcsolható hétköznapi valóságra apellálunk. Mint oly gyakran életemben, itt is személyes szerencsém volt: a Kun elleni oppozíció élén Landler Jenő állt, olyan ember, akinek nemcsak magas fokú, mindenekelőtt gyakorlati intelligenciája volt, hanem nagy érzéke is az elméleti problémákhoz, amelyek – ha mégoly távoli közvetítéseken át is – reálisan összekapcsolódtak a forradalmi gyakorlattal, olyan ember, akinek legmélyebb belső beállítottságát a tömegek életével való bensőséges összeforrottsága határozta meg. Tiltakozása Kun bürokratikus-kalandor tervei ellen mindjárt az első pillanatban meggyőzött, és a frakcióharc kitörése után mindig az ő oldalán álltam. Nincs itt lehetőségem arra, hogy kitérjek e belső pártharcoknak akár csak a legfontosabb, gyak-

ran elméletileg is érdekes részleteire, s csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy gondolkodásom módszertani kettőssége elméleti-gyakorlati kettősséggé fokozódott: a forradalom nagy nemzetközi kérdéseiben továbbra is ultrabaloldali tendenciák híve maradtam, közben pedig a magyar pártvezetés tagjaként a Kun-féle szektarianizmus elkeseredett ellenfelévé váltam. Ez különösen csattanósan mutatkozott meg 1921 tavaszán. Magyar vonalon, Landler kíséretében, egy energikus antiszektás politikát képviseltem, s egyidejűleg nemzetközi téren a márciusi akció egyik elméleti híve voltam. Ezzel az ellentett tendenciák ezen egyidejűségének tetőpontjára értem. A magyar pártbeli nézeteltérések elmélyülésével, a magyarországi radikális munkásság megmozdulásának kezdeteivel természetszerűleg az én gondolkodásomban is megnövekedett az ebből fakadó elméleti tendenciák befolyásoló ereje, jóllehet, e fokon még nem jutottak mindent meghatározó fölényre, bár Lenin kritikája erősen megingatta a márciusi akcióról táplált nézeteimet.

Ilyen belsőleg válságos átmeneti időben keletkezett a *Történelem és osztálytudat*. A kötet 1922 folyamán készült el. Részben korábban keletkezett szövegek átdolgozását tartalmazta; a már említett 1919-es írásokon kívül ezekhez tartozik az *Osztálytudat*-ról szóló (íródott 1920-ban). A Rosa Luxemburgról, valamint a *Legalitásról és illegalitás*-ról írt cikkek lényeges változtatások nélkül kerültek be a gyűjteménybe. Tehát csak két, persze döntően fontos tanulmány volt teljesen új a kötetben: az *Eldologiasodás és a proletariátus tudata* és a szervezeti kérdésekről szóló. (Az utóbbihoz előtanulmányul szolgált a közvetlenül a márciusi akció után az Internationale 1921-es évfolyamában megjelentetett cikk: *Organisatorische Fragen der revolutionären Initiative.*) Ilyenformán a *Történelem és osztálytudat* irodalmilag tekintve az utolsó háborús évektől kezdődő fejlődési korszakom össze-

foglaló lezárása. Olyan lezárás persze, amely, legalábbis részben, már magában foglalta egy, a világosabb letisztultsághoz vezető átmeneti stádium bizonyos tendenciáit, habár ezek a tendenciák még nem tudtak valóságosan kibontakozni.

Az ellentett szellemi irányzatok közötti eldöntetlen harc következtében, melyben korántsem mindig beszélhetünk győztes, ill. alulmaradó tendenciákról, még ma sem egyszerű feladat e könyv egységes jellemzése és értékelése. Mégis meg kell itt kísérelnem, hogy röviden kiemeljem legalább az uralkodó motívumokat. S itt mindenekelőtt szembetűnő, hogy a *Történelem és osztálytudat* – szerzője szubjektív szándékaival semmiképp sem összhangban – objektíve olyan tendenciát képvisel a marxizmus történetében, amely a filozófiai megalapozásban, a politikai következtetésekben ugyan igen erős eltéréseket mutat fel, de – akarva vagy akaratlanul – mégis a marxizmus ontológiájának az alapzatai ellen irányul. Arra a tendenciára gondolok, amely a marxizmust kizárólagosan társadalomtannak, társadalomfilozófiának fogja fel, és a marxizmusból a természetre vonatkozólag következő állásfoglalást ignorálja vagy elveti. Már az első világháború előtt képviselték ezt az irányzatot olyan, máskülönben igen különböző orientációjú marxisták, mint Max Adler és Lunacsarszkij; napjainkban – valószínűleg nem egészen függetlenül a *Történelem és osztálytudat* hatásától – mindenekelőtt a francia egzisztencializmusban és ennek szellemi környezetében találkozunk vele. Könyvem ebben a kérdésben nagyon határozott álláspontot foglal el: a természet társadalmi kategória, állítom különböző helyeken, és az összkoncepció arra irányul, hogy csakis a társadalomnak és a benne élő embereknek a megismerése releváns filozófiailag. Már e tendencia képviselőinek nevei mutatják, hogy nem egy tulajdonképpeni irányzatról van szó; én magam annak idején Lunacsarszkijt csak névről ismertem, és Max Adlert mindig is elutasítottam mint

kantiánust és szociáldemokratát. Ennek ellenére, közelebbről szemügyre véve, bizonyos közös vonásokat találunk. Egyrészt kiderül, hogy éppen a természet materialista felfogása hozza magával a polgári és szocialista világnézet valóban radikális szétválását, hogy az e komplexus előli kitérés gyengítőleg hat ezekre a filozófiai fejtegetésekre, pl. akadályozza a marxista gyakorlat-fogalom éles kidolgozását. Másrészt a társadalmi kategóriának ez a látszólagos módszertani felmagasztalása kedvezőtlenül hat vissza igazi megismerési funkcióikra; gyengíti sajátos marxista specifikumukat is, gyakran tudattalanul visszaveszi a polgári gondolkodás reális meghaladásából fakadó eredményeket.

Ebben a kritikában persze kizárólag a *Történelem és osztálytudat*-ra szorítkozom, amivel semmi esetre sem akarom azt állítani, hogy ez a marxizmustól való divergencia hasonló beállítódottságú más szerzőknél kevésbé döntő szerephez jutna. Az én könyvemben azon nyomban és döntő dolgokat illetően zavart okozva visszahat magának a gazdaságnak a felfogására, amely itt természetszerűleg szükségképpen a módszertani középpontot alkotta. Kísérlet történik ugyan arra, hogy az összes ideológiai jelenségek gazdasági alapzatukból kapjanak magyarázatot, de a gazdaság mégis beszűkül, amennyiben kiesik belőle annak marxista alapkategóriája, a munka, mint a társadalom természettel való anyagcseréjének közvetítője. Ez azonban természetes következménye az ilyen módszertani alapbeállítottságnak. Az folyik belőle, hogy eltűnnek a marxista világkép legfontosabb, reális pillérei, és óhatatlanul híjával marad az igazi gazdasági megalapozásnak az a kísérlet, hogy a legvégletesebb radikalitással levonjuk a marxizmus legvégső forradalmi következtetéseit. Magától értetődik, hogy a természet ontológiai objektivitásának, amely ennek az anyagcserének a létszerű alapzatát alkotja, el kell tűnnie. De ezzel együtt eltűnik az a kölcsönhatás is, amely

az igazán materialista módon tekintett munka és a dolgozó ember fejlődése között fennáll. Marx nagy gondolata, amely szerint még a „termelés a termelés végett" sem egyéb, mint *„az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél"*, kívül esik azon a területen, amelyet a *Történelem és osztálytudat* át tud tekinteni. A tőkés kizsákmányolás elveszti ezt az objektíve forradalmi oldalát, és azt a tényállást, „hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust, és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák, ezt nem értik meg"[1]... Ezáltal mind a kapitalizmus ellentmondásainak, mind a proletariátus forradalmasodásának ábrázolása akaratlanul is túlnyomóan szubjektivisztikus hangsúlyokat kap.

Ez leszűkítően és torzítóan színezi a gyakorlatnak az – éppen e könyv szempontjából középponti – fogalmát is. Ennél a problémánál is Marxból akartam kiindulni, és megpróbáltam az ő fogalmait minden későbbi polgári torzítástól megtisztítani, alkalmassá tenni a jelenkor nagy forradalmi átlendülésének szükségletei számára. Mindenekelőtt azonban szilárdan állt akkor előttem az, hogy radikálisan le kell küzdeni a polgári gondolkodás pusztán kontemplatív jellegét. Így a forradalmi gyakorlat koncepciója ebben a könyvben valami éppenséggel fellengős vonást kap, amely jól megfelelt az akkori baloldali kommunizmus messianisztikus utópizmusának, de nem az igazi marxi tannak. Kortörténetileg érthető módon, polemizálva a munkásmozgalomban jelentkező polgári és opportunista nézetek ellen, amelyek valami, a gyakorlattól

1. Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. Bp., 1961. 100. k.

elszigetelt, állítólag objektív, a valóságban minden gyakorlattól elszakított megismerést magasztaltak, az én – relatíve messzemenően jogosult – polémiám a kontempláció túlfeszítése és túlértékelése ellen irányult. Marx Feuerbach-kritikája még erősítette ezt a beállítottságomat. Csupán azt nem vettem észre, hogy ha a gyakorlat-fogalomnak nincsen bázisa a valóságos gyakorlatban, a munkában mint ősformájában és modelljében, akkor túlfeszítése szükségképp átcsap idealisztikus kontemplációba. Így a proletariátus helyes és igazi osztálytudatát el akartam határolni mindenféle empirisztikus „közvéleménykutatástól" (a kifejezés persze akkor még nem volt forgalomban), és elvitathatatlan gyakorlati objektivitást akartam tulajdonítani neki. De mégis csak egy „hozzárendelt" osztálytudat („zugerechnetes" Klassenbewusstsein) megfogalmazásához tudtam eljutni. Arra gondoltam, amit Lenin a *Mi a teendő?*-ben úgy jellemez, hogy ellentétben a spontánul keletkező trade-unionista tudattal, a szocialista osztálytudatot „kívülről" viszik be a munkások közé, vagyis olyan területről, „amely kívül esik a gazdasági harc körén, a munkások és a munkáltatók kölcsönös viszonya körén"[2]. Ami tehát nálam szubjektív szándékom szerint, Leninnél pedig egy gyakorlati mozgalomnak a társadalom totalitásán belüli igazi marxista elemzéséből adódott, az én ábrázolásomban tisztán szellemi eredménnyé és ezzel egy lényegileg kontemplatív valamivé lett. A hozzárendelt tudatnak forradalmi gyakorlatba való átcsapása itt – objektíve tekintve – tisztára csodaként jelenik meg.

Az, hogy egy – önmagában véve – helyes elgondolású intenció így átcsap a szándékoltnak az ellenkezőjébe, magának a gyakorlatnak a már említett elvont-idealisztikus koncepciójából következik. Világosan megmutatkozik ez a – megint

2. Lenin Összes Művei. 6. köt. Bp., 1964. 73.

nem teljesen jogosulatlan – polémiában Engels ellen, aki a kísérletben és az iparban látja azokat a tipikus eseteket, melyekben a gyakorlat az elmélet kritériumának bizonyul. Azóta világossá vált előttem – mint az engelsi tézis nemteljes voltának elméleti alapja –, hogy a gyakorlat területe (alapstruktúrájának változása nélkül) fejlődése folyamán nagyobbá, bonyolultabbá, közvetettebbé vált, mint a puszta munka területe, s ezért a tárgy megtermelésének puszta aktusa alapjává válhatik ugyan egy elméleti feltevés közvetlenül helyes megvalósításának, és ennyiben kritériumául szolgálhat helyességének vagy helytelenségének, de ezzel még távolról sincs megoldva az a feladat, amelyet Engels itt a közvetlen gyakorlat elé állít, ti. hogy elintézze a „megfoghatatlan magánvaló dolog" kanti tanát. Maga a munka ugyanis igen könnyen megállhat a puszta manipulációnál, és megteheti, hogy – spontánul vagy tudatosan – elsiklik a magánvaló kérdésének megoldása mellett, s ezt egészben vagy részben ignorálja. A történelem felmutat olyan eseteket, amikor gyakorlatilag helyesen cselekedtek egészen hamis elméletek alapján, ami a magánvaló meg nem ragadását jelenti az engelsi értelemben. Sőt, még a kanti elmélet sem tagadja semmiképp az ilyenfajta kísérletek megismerési értékét, objektivitását, csakhogy a puszta jelenségek birodalmába utalja őket, fenntartva, hogy a magánvaló megismerhetetlen maradt. És a mai neopozitivizmus a valóságra (a magánvalóra) vonatkozó minden kérdést el akar távolítani a tudományból, a magánvalót illető minden kérdést mint „tudománytalant" elutasít, mégpedig elismerve közben a technológia és a természettudomány minden eredményét. Hogy tehát a gyakorlat elvégezhesse Engels által – helyesen – megkövetelt funkcióját, ahhoz – megmaradva gyakorlatnak, sőt, átfogó gyakorlattá válva – túl kell emelkednie ezen a közvetlenségen.

Akkori meggondolásaim az engelsi megoldással szemben

tehát nem voltak alaptalanok. Annál hibásabb volt az érvelésem. Teljesen helytelen volt azt állítani, hogy a „kísérlet a legtisztábban kontemplatív viszonyulásmód". Saját leírásom cáfolja ezt a bizonyítást. Mert egy olyan állapot előállítása, amelyben a vizsgálandó természeti erők „tisztán", az objektumvilág gátló mozzanataitól, a szubjektum tévmegfigyeléseitől zavartalanul hathatnak – ez, akárcsak maga a munka, teleologikus tételezés, persze különös fajtájú, tehát lényege szerint mégiscsak tiszta gyakorlat. Ugyanilyen helytelen volt tagadni a gyakorlatot az iparban és benne „dialektikus-történelmi értelemben a társadalmi természettörvényeknek csak objektumát, nem pedig szubjektumát" látni. Ami ebben a tételben – részlegesen, nagyon is részlegesen – helyes, az pusztán a tőkés termelés gazdasági totalitására vonatkozik. Ennek azonban semmiképp sem mond ellent, hogy az ipari termelés minden egyes aktusa nemcsak teleologikus munkaaktusok szintézise, hanem egyúttal, éppen e szintézisben, maga is teleologikus – tehát gyakorlati – aktus. Ilyen filozófiai fertődségekben bosszulja meg magát az, hogy a *Történelem és osztálytudat* a gazdasági jelenségek elemzése során nem a munkában, hanem csupán a fejlett árugazdaság bonyolult struktúráiban keresi a kiindulópontot. Ez eleve kilátástalanná teszi a filozófiai felemelkedést olyan döntő kérdésekhez, amilyen az elmélet vonatkozása a gyakorlathoz, a szubjektumé az objektumhoz.

Ezekben és hasonló fölöttébb problematikus kiindulópontokban mutatkozik meg a nem következetes materialista módon feldolgozott és ezért nem megszüntetve-megőrzött hegeli örökség befolyása. Megint egy középponti-elvi problémát hozok fel. Bizonnyal nagy érdeme a *Történelem és osztálytudat*-nak, hogy a totalitás kategóriájának, amelyet a szociáldemokrata opportunizmus „tudományossága" teljesen feledésbe süllyesztett, ismét kijelölte azt a középponti módszertani

helyet, amellyel Marx műveiben mindig is rendelkezett. Hogy Leninnél hasonló tendenciák érvényesültek, azt annak idején nem tudtam. (A filozófiai töredékeket hat évvel a *Történelem és osztálytudat* után tették közzé.) Míg azonban Lenin e kérdésben is valóban megújította a marxi módszert, nálam egy – hegeli – túlfeszítettség keletkezett, amennyiben a totalitás középponti módszertani helyét ellentétbe állítottam a gazdaságinak az elsőbbségével: „Nem az ökonómiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól." Ez a módszertani paradoxia még fokozódik azáltal, hogy a totalitásban láttam a forradalmi elv kategoriális hordozóját a tudományban: „A tudományban a totalitás kategóriájának uralkodó jellege a forradalmi elv hordozója."[3]

Kétségtelen, hogy az ilyen módszertani paradoxiák nem jelentéktelen és azonfelül sokszor progresszív szerepet játszottak a *Történelem és osztálytudat* hatásában. Ugyanis egyrészt a hegeli dialektikára való visszanyúlások nagy csapást mértek a revizionista tradícióra; hiszen már Bernstein, sub titulo „tudományosság", elsősorban azt akarta eltávolítani a marxizmusból, ami a hegeli dialektikára emlékeztet. És elméleti ellenfeleitől, mindenekelőtt Kautskytól, mi sem állt távolabb, mint e hagyomány megvédelmezése. A marxizmushoz való forradalmi visszatérés szempontjából tehát közel fekvő kötelezettség volt a marxizmus hegeli hagyományainak megújítása. A *Történelem és osztálytudat* jelenti az akkor talán legradikálisabb kísérletet arra, hogy Marx forradalmiságát a hegeli dialektikának és Hegel módszerének megújítása és továbbvitele útján aktualizálja. A vállalkozást még időszerűbbé tette az, hogy ugyanebben az időben a polgári filozófiában mindjobban előtérbe nyomultak olyan áramlatok, amelyek

3. L. e kötet 246.

Hegel megújításával kísérleteztek. Persze ezek egyrészt sohasem tették alapjukká Hegelnek Kanttal való szakítását, másrészt Dilthey befolyása alatt arra törekedtek, hogy elméleti hidat verjenek a hegeli dialektika és a modern irracionalizmus között. Kevéssel a *Történelem és osztálytudat* megjelenése után Kroner úgy jellemezte Hegelt, mint minden idők legnagyobb irracionalistáját, Löwith későbbi ábrázolásában pedig Marxból és Kierkegaard-ból párhuzamos jelenségek lesznek, amelyek a hegelianizmus felbomlásából fakadnak. Az ezekkel az áramlatokkal való kontraszt mutatja, mennyire időszerű volt a *Történelem és osztálytudat* kérdésfeltevése. A radikális munkásmozgalom ideológiájának álláspontjáról azért is, mert itt háttérbe szorult Feuerbachnak Plehanov és mások által nagyon túlértékelt közvetítő szerepe Hegel és Marx között. Nyíltan csak valamivel később – évekkel megelőzve Lenin filozófiai tanulmányainak publikációját –, a Moses Hessről szóló dolgozatban[4] mondtam ki, hogy Marx közvetlenül Hegelhez kapcsolódott, tárgyilag azonban ez az álláspont már a *Történelem és osztálytudat* sok fejtegetésének is alapjául szolgál.

Lehetetlen egy ilyen szükségképpen sommás áttekintésben konkrét bírálat alá vonni a könyv egyedi vizsgálódásait, tudniillik azt, hogy hol volt a könyv Hegel-értelmezése előremutató, és hol volt zavart okozó. A mai olvasó, ha képes a kritikára, bizonyára talál egynéhány példát mindkét típusból. Az akkori hatás és az esetleges jelenkori időszerűség szempontjából azonban minden egyedi vizsgálódáson túl egyetlen problémának van döntő jelentősége: az elidegenedésnek, amelyet a könyv Marx óta először tárgyal a kapitalizmus forradalmi kritikájának középponti kérdéseként, és amelynek elmélettörténeti és módszertani gyökereit a hegeli dialektikára

4. L. Utam Marxhoz. 1. 1971.

vezeti vissza. A probléma természetesen a levegőben volt. Néhány évvel később Heidegger *Sein und Zeit*-je révén a filozófiai viták középpontjába került, és ezt a pozícióját, főképpen Sartre-nak, Sartre tanítványainak és ellenfeleinek hatása következtében, máig sem vesztette el. Mellőzhetjük itt azt a filológiai kérdést, amelyet mindenekelőtt L. Goldmann vetett fel, amikor Heidegger művében helyenként polemikus replikát látott az én – természetesen megnevezetlen – könyvemre. Az a megállapítás, hogy a probléma a levegőben volt, ma teljesen elegendő, különösen, ha – ami itt nem lehetséges – behatóan elemezzük e tényállás valódi alapzatait, hogy tisztázhassuk a továbbhatását, a marxista és egzisztencialista gondolkodási motívumok keveredését, főként Franciaországban, közvetlenül a második világháború után. Prioritásoknak, „befolyásoknak" stb. itt nincs túlontúl nagy érdekességük. A fontos csak az, hogy mind polgári, mind proletár, politikailag-társadalmilag jobboldali vagy baloldali beállítottságú gondolkodók egyaránt felismerték és elismerték, hogy az ember elidegenedése középponti problémája a kornak, amelyben élünk. Így a *Történelem és osztálytudat* mély hatást gyakorolt a fiatal intelligencia köreiben; egy egész sor jó kommunistát ismerek, akiket éppen ez nyert meg a mozgalom számára. Az a tény, hogy egy kommunista újra hozzányúlt ehhez a hegeli–marxi problémához, kétségkívül nagy szerepet játszott abban, hogy ez a könyv messze a párt határain túl is hatást gyakorolt.

Ami mármost magát a probléma kezelését illeti, ma már nem túl nehéz látni, hogy ez tisztára hegeli szellemben történt. Mindenekelőtt: végső filozófiai alapzatát a történelmi folyamatban magát realizáló azonos szubjektum-objektum alkotja. Ennek keletkezése magánál Hegelnél persze logikai-filozófiai jellegű, amennyiben az abszolút szellem legmagasabb fokának elérése a filozófiában a külsővé-idegenné válás

visszavételével, az öntudat önmagához való visszatérésével valósítja meg az azonos szubjektum-objektumot. A *Történelem és osztálytudat*-ban viszont e folyamat társadalmi-történelmi akar lenni, mely abban éri el tetőfokát, hogy a proletariátus az osztálytudatában ezt a fokot – a történelem azonos szubjektum-objektumává válva – megvalósítja. Ezzel úgy látszik, mintha Hegel ténylegesen „a talpára volna állítva"; úgy látszik, mintha *A szellem fenomenológiája* logikai-metafizikai konstrukciója létszerűen valódi megvalósulást talált volna a proletariátus létében és tudatában, ami viszont filozófiai megalapozást látszik adni a proletariátus hozta történelmi fordulatnak, annak, hogy forradalmával megalapítja az osztály nélküli társadalmat, lezárja az emberiség „előtörténetét". De több-e hát igazában az azonos szubjektum-objektum, mint tisztán metafizikai konstrukció? Vajon egy mégoly adekvát önmegismerés által, még akkor is, ha ennek bázisa a társadalmi világ adekvát megismerése, tehát egy még oly kiteljesedett öntudat által valóban létrejön-e egy azonos szubjektum-objektum? Csak pontosan fel kell pl. tenni a kérdést ahhoz, hogy nemlegesen kelljen rá válaszolni. Mert meglehet, a megismerés tartalma vissza van vonatkoztatva a megismerő szubjektumra, a megismerés aktusa ezzel még nem veszti el külsővé-idegenné vált jellegét. Hegel joggal vetette el éppen *A szellem fenomenológiájá*-ban az azonos szubjektum-objektum misztikus-irracionalisztikus megvalósítását, Schelling „intellektuális szemléleté"-t, és követelte a probléma filozófiailag racionális megoldását. Egészséges realitásérzéke ezt a követelést meghagyta követelésnek; legáltalánosabb világkonstrukciója e megvalósítás perspektívájában tetőzik ugyan, de rendszerén belül soha nem mutatja meg konkrétan, hogyan mehetne ez a követelés teljesedésbe. A proletariátus mint az emberiség valóságos történelmének azonos szubjektum-objektuma, tehát nem materialista megvalósítás, amely meghalad-

ná az idealisztikus gondolati konstrukciókat, hanem sokkal inkább olyasvalami, ami hegelebb Hegelnél, olyan konstrukció, amely objektíve arra pályázik, hogy gondolatilag merészebben emelkedjék minden valóság fölé, mint maga a mester.

Hegel ezen óvatosságának gondolati bázisa alapkoncepciójának túlfeszítettségében van. Mert Hegelnél jelenik meg először az elidegenedés problémája mint az ember világban elfoglalt helyzetének, világgal kapcsolatos magatartásának alapkérdése. Az elidegenedés azonban nála, a külsővé válás terminus alatt, egyszersmind minden tárgyiság tételezése. Az azonos szubjektum-objektumnak tehát, midőn az elidegenedést megszünteti, egyszersmind meg kell szüntetnie a tárgyiságot is. Minthogy pedig a tárgy, a dolog, Hegelnél csak mint az öntudat külsővé válása létezik, ennek visszavétele a szubjektumba véget vetne a tárgyi valóságnak, tehát egyáltalában a valóságnak. A *Történelem és osztálytudat* mármost követi Hegelt annyiban, hogy egyenlővé teszi az elidegenedést a tárgyiasulással (hogy Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratai*-nak terminológiáját használjuk). Ez az alapvető és durva tévedés minden bizonnyal sokban hozzájárult a *Történelem és osztálytudat* sikeréhez. Az elidegenedés gondolati leleplezése, mint már kifejtettük, annak idején a levegőben volt, csakhamar középponti kérdésévé vált a kultúrkritikának, amely az ember helyzetét vizsgálta a jelenkori kapitalizmusban. A polgári-filozófiai kultúrkritika számára – elég Heideggerre gondolnunk – nagyon kézenfekvő volt a társadalmi kritikát tisztán filozófiaivá szublimálni, a lényege szerint társadalmi elidegenedésből örök „condition humaine"-t csinálni, hogy egy később keletkezett terminust használjunk. Világos, hogy a *Történelem és osztálytudat*-nak ez az ábrázolásmódja, ha mást, sőt ellenkezőt célzott is, elébe sietett az ilyen beállításoknak. A tárgyiasulással azonosított elidegene-

dés társadalmi kategóriaként volt ugyan elgondolva – hiszen a szocializmusra hárult az elidegenedés megszüntetése –, de az osztálytársadalmakbeli megszüntethetetlen egzisztenciája és elsősorban a filozófiai megalapozása mindamellett a „condition humaine"-hez közelítette.

Ez éppen az ellentett alapfogalmak ismételten hangsúlyozott, hamis azonosításából következik. Mert a tárgyiasulás ténylegesen az ember társadalmi életének megszüntethetetlen megnyilvánulási módja. Ha meggondoljuk, hogy minden a gyakorlatban történő objektiváció, így mindenekelőtt maga a munka is – tárgyiasít, hogy minden emberi kifejezésmód, így a nyelv is, tárgyiasítja az emberi gondolatokat és érzéseket stb., akkor nyilvánvaló, hogy itt az emberek egymással való érintkezésének egy általános emberi formájával van dolgunk. Mint olyan, a tárgyiasulás persze értékmentes; a helyes éppúgy tárgyiasulás, mint a hamis, a felszabadulás éppúgy, mint a leigáztatás. Csak ha a tárgyiasult formák a társadalomban olyan funkciókat kapnak, amelyek az ember lényegét létével ellentmondásba hozzák, az emberi lényeget a társadalmi léttel leigázzák, kiforgatják, eltorzítják stb., akkor jön létre az elidegenedés objektív társadalmi viszonya, s ennek szükségszerű kíséretében a belső elidegenedés valamennyi szubjektív ismérve. Ezt a dualitást a *Történelem és osztálytudat* nem ismerte fel. Innét ered az, ami alapvető történetfilozófiai felfogásában hamis és ferde. Csak mellékesen említem meg, hogy az eldologiasodás jelensége, amely közeli rokona az elidegenedésnek, de sem társadalmilag, sem fogalmilag nem azonos vele, ugyancsak ezzel egyértelmű kategóriaként szerepelt.

Az alapfogalmaknak ez a kritikája nem lehet teljes. De még szorosan a középponti fontosságú kérdésekre szorítkozva is, röviden meg kell említeni a megismerés képmásszerűségének tagadását. Ennek két forrása volt. Az első a bennem élő

mélységes ellenérzés volt a mechanikus fatalizmussal szemben, amely e kategória használatát magával szokta hozni a mechanikus materializmusban, s amely ellen az én akkori messianisztikus utópizmusom, a gyakorlatnak gondolkodásomban betöltött uralkodó szerepe – megint nem teljesen jogosulatlan módon – szenvedélyesen tiltakozott. A másik indíték megint annak fel nem ismeréséből származott, hogy a gyakorlat eredete és gyökere a munkában van. A legeslegkezdetlegesebb munka, már az ősember kőszedegetése is, előfeltételezi az ezzel kapcsolatban közvetlenül tekintetbe jövő valóság helyes visszatükrözését. Hiszen semmilyen teleologikus tételezés nem hajtható végre eredményesen az általa gyakorlatilag szem előtt tartott valóság valamiféle, ha csak mégoly kezdetlegesen közvetlen leképezése nélkül. A gyakorlat csak azért lehet az elmélet betöltése és kritériuma, mert ontológiailag, mint mindenféle reális teleologikus tételezés reális előfeltétele, a valóság helyesnek tartott leképezése szolgál alapjául. Az itt keletkezett polémia részleteire, a közkeletű visszatükrözési elméletekben kolportált, fotografikus jelleg elutasításának jogosságára itt nem érdemes közelebbről kitérnünk.

Azt hiszem, nem ellentmondás, hogy itt kizárólag a *Történelem és osztálytudat* negatív oldalairól beszéltem, és mégis úgy vélem, hogy a maga idejében és a maga módján nem volt jelentéktelen mű. Már az a tény is bizonyos reprezentatív jelleget kölcsönöz a könyvnek, hogy mindannak, ami hibásat benne itt felsoroltunk, nem annyira a szerző partikularitásában volt a forrása, mint inkább a korszak nagy, habár gyakran tárgyilag hamis tendenciáiban. Egy hatalmas, világtörténelmi átmenet küzdött akkor az elméleti kifejezésért. Történelmileg bizonyos jelentőségre tehet szert egy elmélet akkor is, ha nem juttatja kifejezésre a nagy válság objektív lényegét, hanem csak tipikus állásfoglalást képvisel annak

alapproblémáihoz. Ez volt a helyzet – ma így hiszem – a *Történelem és osztálytudat*-tal.

Amellett az itt adott bemutatás korántsem akarja azt mondani, hogy az e könyvben kifejezésre juttatott valamennyi gondolat okvetlenül egytől egyig hibás volt. Bizonyosan nem így áll a dolog. Már az első cikk élén álló bevezető megjegyzések olyan meghatározását adják a marxista ortodoxiának, amely jelenlegi meggyőződésem szerint nemcsak objektíve helyes, hanem ma, a marxizmus reneszánszának előestéjén számottevő aktuális jelentőséggel is bírhatna. A következő fejtegetésekre gondolok: „Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes tézisét, anélkül hogy akár csak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hitet«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a *módszerre* vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátaláltunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói szerint építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el. Minden olyan kísérlet viszont, amely meg akarja haladni, »ki akarja javítani« ezt a módszert, szükségképpen csak leegyszerűsítésre, trivialitásra, eklekticizmusra vezetett és vezethetett."[5]

Anélkül hogy szertelenül szerénytelennek érezném magam, azt hiszem, hogy még számos hasonlóan helyes gondolatot lehet a könyvben találni. Csak azt említem meg, hogy bevon-

5. L. e kötet 210–11.

tam Marx ifjúkori műveit világszemléletének összképébe, míg az akkori marxisták általában csak személyes fejlődésének történelmi dokumentumait akarták látni bennük. Hogy évtizedekkel később ez a viszony megfordult, hogy nemegyszer a fiatal Marxot ábrázolták a voltaképpeni filozófusnak, és érett műveit messzemenően elhanyagolták, abban a *Történelem és osztálytudat* ártatlan, mert ez a marxi világképet helyesen vagy hibásan, de mindig mint lényegileg egységeset tárgyalja.

Az sem tagadható, hogy van néhány passzus, amely hozzálát a dialektikus kategóriáknak a maguk valóságos létszerű objektivitásában és mozgásában való ábrázolásához, amelyek tehát a társadalmi lét igazán marxista ontológiájának irányába mutatnak. Például a közvetítés kategóriáját a könyv így jellemzi: „A közvetítés kategóriája, az empíria puszta közvetlenségének leküzdésére szolgáló módszertani eszközként, tehát nem valamiféle kívülről (szubjektíve) a tárgyakba belevitt dolog, nem értékítélet vagy Legyen, amely azok létével szemben állna, hanem *sajátos objektív tárgyi struktúrájuknak* a megnyilatkozása."[6] Vagy ezzel szoros gondolati kontaktusban genezis és történelem összefüggése: „Az, hogy genezis és történelem egybeessen, vagy – pontosabban mondva – csupán ugyanannak a folyamatnak két mozzanata legyen, csak akkor lehetséges, ha – egyrészt – valamennyi kategória, amelyekben az emberi létezés felépül, magának ennek a létezésnek (és nem csak megérthetőségének) meghatározásaként jelenik meg, másrészt, ha egymásutánjuk, összefüggésük és összefonódásuk magának a történelmi folyamatnak egy-egy mozzanataként, a jelen strukturáló jellemzőjeként mutatkozik meg, kategóriák egymásutánja és belső összefüggése tehát sem tisztán logikai sort nem képez, sem a puszta történeti fakticitás szerint nem

6. L. e kötet 439. k.

rendeződik."[7] A gondolatmenet következetesen egy idézetbe torkoll, mely Marxnak az ötvenes években keletkezett, híres módszertani vizsgálódásából való. Nem ritkák az ilyen helyek, amelyek hasonló módon előlegezik Marxnak egy igazán materialista-dialektikus értelmezését és megújítását.

Lényegében gyakorlati okai vannak annak, hogy itt mégis a hibás tételek kritikájára összpontosítottam a figyelmet. Tény, hogy a *Történelem és osztálytudat* sok olvasóra erős benyomást tett, és tesz még ma is. Ha ilyenkor a helyes gondolatmenetek hatnak, akkor minden rendben van, és az én magatartásom mint szerzőé ebben teljességgel irreleváns és érdektelen. Sajnos tudom, hogy a társadalmi fejlődés és az általa kitermelt elméleti beállítottságok szülte okokból gyakran éppen az tartozik a könyv hatásának legerősebb és legnagyobb befolyású mozzanatai közé, amit ma elméletileg hamisnak tartok. Ezért kötelességemnek tartom, hogy most, amikor több mint negyven év után új kiadásra kerül sor, mindenekelőtt a könyv e negatív tendenciáiról szóljak, és óvjam olvasóit olyan téves döntésektől, amelyek annak idején talán nehezen elkerülhetők voltak, de ma már rég nem azok.

Már utaltam arra, hogy a *Történelem és osztálytudat* bizonyos értelemben 1918–19-ben kezdődő fejlődési korszakom összefoglalása és lezárása volt. A rákövetkező évek ezt egyre világosabban mutatták. Mindenekelőtt e korszak messianisztikus utópizmusa mindinkább vesztett reális (vagy akár reálisnak látszó) talajából. 1924-ben meghalt Lenin. És a halála utáni pártharcok egyre erősebben a szocializmus egy országbeli lehetőségének kérdésére összpontosultak. Az elméleti, elvont lehetőségről persze maga Lenin már jóval azelőtt szólott. Ámde a világforradalom közelinek látszó perspektívája abban az időben e lehetőség pusztán elméletileg elvont jel-

7. L. e kötet 435. k.

legét emelte ki. Most már a vita a reális, a konkrét lehetőség körül folyt, és ez megmutatta, hogy ezekben az években már aligha lehetett komolyan számolni egy közeli világforradalmi perspektívával. (Ez a perspektíva csak az 1929-es gazdasági válság következtében merült fel időlegesen újra.) Ennek kiegészítője volt, hogy a III. Internacionálé 1924 után a tőkés világ állapotát joggal mint „viszonylagos stabilizálódást" fogta fel. Ezek a tények az én számomra is az elméleti újratájékozódás szükségszerűségét jelentették. Az, hogy az orosz pártvitákban Sztálin oldalán, az egy országbeli szocializmus igenlése oldalán álltam, nagyon világosan mutatta egy döntő változás kezdetét.

Ezt a fordulatot közvetlenül, de lényegi módon mindenekelőtt a magyar pártmunka tapasztalatai határozták meg. A Landler-frakció helyes politikája kezdte megteremni gyümölcseit. A szigorú illegalitásban dolgozó párt egyre nagyobb befolyásra tett szert a szociáldemokrácia balszárnyára, úgyhogy 1924–25-ben lehetővé vált a pártszakadás, egy radikális, de legalitásra berendezkedett munkáspárt megalapítása. Ez az illegálisan kommunisták által vezetett párt stratégiai feladatul a demokrácia helyreállítását tűzte ki Magyarországon, tetőpontul a köztársaság követelésével, míg maga az illegális kommunista párt megmaradt a proletariátus diktatúrájának régi stratégiai jelszavánál. Én akkor ezzel a döntéssel taktikailag egyetértettem, ámde mind erősebben foglalkoztatott egy sor kínzó, megoldatlan probléma azzal kapcsolatban, hogy vajon jogosult-e elméletileg az így kialakult helyzet?

Már ezek a gondolatmenetek is elkezdték aláaknázni az 1917 és 1924 közötti idő szellemi alapzatait. Ehhez járult, hogy a világforradalmi fejlődés ütemének oly nyilvánvalóvá vált meglassúbbodása szükségszerűen abba az irányba hatott, hogy az előrenyomuló és erősödő reakció ellen együttműködjünk minden valamelyest baloldali irányú társadalmi elemmel.

Ez természetes és magától értetődő volt egy legális és baloldali-radikális munkáspárt számára Horthy-Magyarországon. De a nemzetközi mozgalomban is mutatkoztak ebbe az irányba utaló tendenciák. Már 1922-ben bekövetkezett a Marcia su Roma, és a következő évek Németországban is magukkal hozták a nemzetiszocializmus erősödését, valamennyi reakciós erő fokozódó összevonását. Így napirendre kellett kerülniök az egységfront és a népfront problémáinak, elméletileg és egyben stratégiailag és taktikailag át kellett gondolni őket. Ennek során csak ritkán lehetett valami iránymutatót várni az egyre erősebben a sztálini taktika befolyása alá kerülő III. Internacionálétól. A III. Internacionálé taktikailag ide-oda ingadozott a jobb- és a baloldal között. Maga Sztálin elméletileg fölötte végzetesen nyúlt bele ebbe a bizonytalanságba, amikor 1928 táján a szociáldemokratákat a fasiszták „ikertestvéreinek" nevezte. Ezzel becsapta az ajtót a baloldaliak minden egységfrontja előtt. Habár az orosz középponti kérdésben Sztálin oldalán álltam, ez az állásfoglalása mélységes ellenérzést keltett bennem. De már csak azért sem akadályozta fokozatos elfordulásomat az első forradalmi évek ultrabaloldali tendenciáitól, mert az európai pártok legtöbb baloldali csoportosulása a trockizmus mellett tett hitet, amellyel kapcsolatban mindig elutasító magatartást tanúsítottam. Persze, ha, teszem, Németországban, amelynek politikája a leginkább foglalkoztatott, Ruth Fischer és Masslow ellen voltam, ez nem jelent semmiféle szimpátiát, mondjuk, Brandler és Thalheimer iránt. Akkoriban saját nézeteim politikai-elméleti tisztázása céljából egy „valódi" baloldali programot kerestem, amely ezekkel az ellentétekkel például Németországban valami harmadikat állíthatna szembe. Az átmeneti időszak ellentmondásainak ilyen elméleti-politikai megoldásával kecsegtető álom azonban megmaradt álomnak. Sohasem sikerült olyan megoldást találnom, amely akár csak engem maga-

mat kielégített volna, és így ebben a korszakban soha nem léptem gyakorlatilag-elméletileg a nemzetközi nyilvánosság elé.

Más volt a helyzet a magyar mozgalomban. Landler 1928-ban meghalt, és 1929-ben a párt előkészítette II. Kongresszusát. Nekem jutott az a feladat, hogy megírjam a kongresszus politikai téziseinek tervezetét. Ez szembeállított engem régi problémámmal a magyar kérdésben: megteheti-e egy párt, hogy egyidejűleg két különböző stratégiai célt (legálisan: köztársaságot, illegálisan: tanácsköztársaságot) tűz maga elé? Vagy más oldalról tekintve: dönthet-e pusztán taktikai célszerűség az államformához való állásfoglalásról (tehát: lehet-e az illegális kommunista mozgalom perspektívája valódi célkitűzés, a legális párté pusztán taktikai lépés)? Magyarország gazdasági és társadalmi helyzetének beható elemzése mindinkább meggyőzött arról, hogy Landler annak idején a köztársaság stratégiai jelszavával ösztönösen rátapintott a Magyarországra nézve helyes forradalmi perspektíva középponti kérdésére: hogy a Horthy-rezsim még oly mély válsága esetén is, amely magával hozza egy alapvető forradalmasodás objektív feltételeit, Magyarország számára nem lehetséges a tanácsköztársaságra való közvetlen átmenet. A köztársaság legális jelszavát tehát lenini értelemben konkretizálni kell, mint azt a formát, amelyet ő 1905-ben a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának nevezett. Ma a legtöbbek számára nehezen érthető, milyen paradoxul hatott akkor ez a jelszó. Habár a III. Internacionálé VI. Kongresszusa ezt a lehetőséget mint lehetőséget említette, általánosan úgy vélték, hogy mivel Magyarország 1919-ben már tanácsköztársaság volt, egy ilyen visszafelé lépés történelmileg lehetetlen.

Nem itt a helye, hogy ezekre a véleményeltérésekre kitérhessek. Annál is kevésbé, mert e tézisek szövege – bármily forradalmasítók voltak is egész további fejlődésem szempontjából – ma már aligha tekinthető elméletileg fontos dokumen-

tumnak. Ehhez az általam adott kifejtés sem elég elvi, sem elég konkrét nem volt, aminek – részben – az is volt az oka, hogy a fő tartalmat elfogadhatóbbá teendő, igen sok részletet enyhítve, túlontúl általánosan tárgyaltam. Így is nagy botrány tört ki a magyar pártban. A Kun körüli csoport a tézisekben a legtisztább opportunizmust látta; saját frakcióm támogatása meglehetősen langyos volt. Így történt, hogy – amikor megbízható forrásból megtudtam, Kun Béla arra készül, hogy „likvidátor"-ként kizárasson a pártból – ismerve Kun befolyását az Internacionáléban, feladtam a további harcot, és közzétettem egy „önkritikát". Akkor is szilárdan meg voltam ugyan győződve álláspontom helyességéről, tudtam azonban azt is – pl. Karl Korsch sorsából – hogy a pártból való kizáratásom akkor azt jelentette volna, hogy lehetetlenné válik aktívan részt vennem a közelgő fasizmus elleni harcban. E tevékenységhez való „belépőjegyként" – minthogy ilyen körülmények között többé nem tudtam és nem akartam a magyar mozgalomban dolgozni – fogalmaztam meg ezt az „önkritikát".

Hogy milyen kevéssé gondoltam komolyan ezt az „önkritikát", azt az mutatja, hogy alapbeállítottságom fordulata, amely a tézisek alapjául szolgált, attól kezdve – persze anélkül, hogy akár csak közelítőleg adekvát kifejezést kapott volna – további elméleti és gyakorlati tevékenységem vezérfonalává vált. Magától értetődőleg ennek mégoly tömör vázolása sem tartozik e fejtegetések keretébe. Csak annak dokumentumául, hogy itt nem egy szerző szubjektív képzelődéseiről, hanem objektív tényekről van szó, idézem Révai József néhány, éppen a Blum-tézisekre vonatkozó megjegyzését (1950-ből), amelyben ő, mint a párt főideológusa, akkori irodalmi nézeteimet mint a Blum-tézisek közvetlen konzekvenciáit állítja be: „Aki ismeri a magyar kommunista mozgalom történetét, az tudja, hogy Lukács elvtárs 1945–1949-es *iro-*

dalmi nézetei összefüggnek sokkal régebbi *politikai nézeteivel*, amelyeket a magyar politikai fejlődésről és a Kommunista Párt stratégiájáról a húszas évek végén képviselt."[8]

Ennek a kérdésnek van egy másik, számomra fontosabb aspektusa is, amelyben az itt végrehajtott fordulat egészen világos arculatra tesz szert. Ez írások olvasója előtt bizonyára világossá vált, hogy igen lényeges mértékben etikai indítékok is vezettek abban az elhatározásomban, hogy aktívan csatlakozzam a kommunista mozgalomhoz. Amikor ezt megtettem, sejtelmem sem volt arról, hogy ezzel egy évtizedre politikussá leszek. A körülmények hozták így. Amikor 1919-ben letartóztatták a párt Központi Bizottságát, kötelességemnek tartottam, hogy elfogadjam a nekem felajánlott posztot a – félillegális – második Központi Bizottságban. Drámai egymásutánban következett: közoktatásügyi népbiztosság a Tanácsköztársaságban és politikai biztosság a Vöröshadseregben, illegális munka Budapesten, frakcióharc Bécsben stb. Csak most kerültem megint reális választás elé. Az én – belső, magán – önkritikám így döntött: ha ilyen nyilvánvaló igazságom volt, amilyen volt, és mégis ennyire csúfos vereséget kellett szenvednem, akkor gyakorlati-politikai képességeim bizonyára komolyan problematikusak. Ezért most már jó lelkiismerettel visszavonulhattam a politikai pályafutástól, és megint az elméleti tevékenységre koncentrálódhattam. Ezt az elhatározásomat sohasem bántam meg. (Hogy 1956-ban megint el kellett fogadnom egy miniszteri posztot, az nem mond ellent ennek. Elfogadása előtt kijelentettem, hogy ez csak egy átmeneti időre szól, a legakutabb válság idejére: mihelyt konszolidációra kerül sor, rögtön megint visszalépek.)

Ami a *Történelem és osztálytudat* utáni szűkebb értelem-

8. Révai József: Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez. Társadalmi Szemle. 1950. márc.–ápr. 196.

ben vett elméleti tevékenységem elemzését illeti, ebben egy fél évtizedet átugrottam, és csak most tudok ezekre az írásokra valamivel közelebbről kitérni. Az időrendtől való eltérést az igazolja, hogy a *Blum-tézisek* elméleti tartalma, természetesen anélkül, hogy ezt csak sejtettem volna is, fejlődésem titkos terminus ad quemjét alkotta. Csak miután egy konkrét és fontos kérdésben, amelyben a legkülönfélébb problémák és meghatározások összefutnak, határozottan hozzáfogtam, hogy túlhaladjak az ellentétes alakulású dualizmusnak azon a komplexusán, amely gondolkodásomat az utolsó háborús évek óta jellemezte, csak azután lehetett marxizmusbeli tanulóéveimet befejezettnek tekinteni. Ennek a fejlődésnek a vonalát, amelynek lezárását éppen a *Blum-tézisek* alkotják, akarom most akkori elméleti termelésemmel kapcsolatosan megrajzolni. Azt hiszem, megkönnyítem az ilyen ábrázolást, ha előbb tisztázom, hova vezetett ez az út, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az időben energiám mindenekelőtt a magyar mozgalom gyakorlati feladataira összpontosult, és elméleti termelésem túlnyomórészt pusztán alkalmi munkából állt.

Már a legelső és terjedelmét tekintve legnagyobb ezek közül az írások közül az, amelyben megkísérlem Lenin intellektuális portréját megrajzolni, a szó szoros értelmében alkalmi írás. Mindjárt Lenin halála után arra kért a kiadóm, írjak Leninről egy rövidre fogott monográfiát; a biztatásnak engedve, néhány hét alatt befejeztem ezt a kis írást.[9] Ez a tanulmány annyiban halad túl a *Történelem és osztálytudat*-on, amennyiben a nagy modellra való koncentrálás hozzásegített ahhoz, hogy a gyakorlat fogalmát világosabban, az elmélettel való igazibb, létszerűbb, dialektikusabb együttesben ragadjam meg. Természetesen a világforradalom perspektívája itt is olyan, amilyen a húszas években volt, de részben a közbeeső

9. Megjelent magyarul Lukács György: Lenin. 1970. 11–127.

rövid idő tapasztalatai, részben a Lenin szellemi személyiségére való koncentrálás következtében a *Történelem és osztálytudat* legkifejezettebb szektás vonásai kezdtek kissé elhalványulni, és valóságközelibb vonások váltották fel őket. Röviddel ezelőtt utószót írtam e kis értekezés új külön kiadásához, és ebben megkíséreltem, hogy magánál a tanulmánynál valamivel részletesebben domborítsam ki, amit alapbeállítottságában még egészségesnek és időszerűnek tartok. Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy Lenint nem Marx és Engels egyszerűen egyenes vonalú elméleti folytatójaként, sem zseniális-pragmatikus „reálpolitikus"-ként, hanem a maga igazi szellemi sajátosságában kell megragadni. Egészen röviden így lehetne megfogalmazni ezt a Lenin-portrét: Lenin elméleti ereje azon alapul, hogy minden kategóriát – bárha mégoly elvontan filozofikus is – az emberi gyakorlaton belüli hatása szempontjából tekint, és ugyanakkor minden cselekvésben – mely nála mindig a mindenkori konkrét helyzet konkrét elemzésén alapul – ezt az elemzést a marxizmus elveivel szerves és dialektikus összefüggésbe hozza. Így a szó szigorú értelmében sem nem teoretikus, sem nem praktikus, hanem mély gondolkodó a gyakorlat területén, az elméletnek a gyakorlatba való szenvedélyes átültetője, olyan valaki, akinek éles érzékű pillantása mindig az átcsapási pontokra irányul, ahol az elmélet a gyakorlatba, a gyakorlat az elméletbe átmegy. Hogy régi tanulmányom kortörténeti-szellemi kerete, amelyen belül ez a dialektika lejátszódik, még magán viseli a húszas évek tipikus vonásait, ez egy s más eltolódást okoz ugyan Lenin intellektuális arculatában, minthogy ő, különösen élete legvégén, a jelenkor kritikáját sokkal tovább vitte, mint szóban forgó életrajzírója, de fő vonásait lényegében helyesen adta vissza, mert Lenin elméleti-gyakorlati életműve objektíve is szétoldozhatatlanul összefonódik 1917 előkészületeivel és szükségszerű következményeivel. A húszas évek mentalitásából adódó

megvilágítás tehát, ma így hiszem, csak egy nem egészen azonos, de mégsem teljesen idegen árnyalatot ad hozzá ahhoz a kísérlethez, hogy adekvát módon megértsük e nagy személyiség sajátos különösségét.

Minden egyéb, amit a későbbi években írtam, nemcsak külsőleg alkalmi munka, többnyire könyvrecenziók, hanem belsőleg is, amennyiben spontánul egy új tájékozódást keresve, idegen nézetektől való elhatárolódás útján kíséreltem meg saját jövőbeli utam tisztázását. Tárgyilag itt talán a Buharinról szóló recenzió[10] a legfontosabb (a mai olvasó részére a margón megjegyzem, hogy 1925-ben, amikor ez a recenzió megjelent, Buharin, Sztálin mellett, az orosz párt vezető csoportjának legfontosabb alakja volt; csak három évvel később következett be a szakítás köztük). E recenzió legpozitívabb vonása saját nézeteim konkretizálása a gazdaságtan területén; ez mindenekelőtt megmutatkozik az, ama széles körökben elterjedt, éppúgy kommunista-vulgáris materialista, mint polgári-pozitivista nézet elleni polémiában, mely szerint a technikában kellene látni a termelőerők fejlődésének objektív hajtó és eldöntő elvét. Nyilvánvaló, hogy ez történelmi fatalizmust, az embernek és a társadalmi gyakorlatnak kikapcsolását, a technikának társadalmi „természeti erőként", „természeti törvényszerűségként" való hatását tételezi. Kritikám nemcsak történetileg konkrétabb síkon mozog, mint többnyire a *Történelem és osztálytudat*-ban, hanem a mechanizáló fatalizmussal kevésbé voluntarisztikusan ideologikus ellenerőket állítok szembe, sőt, megkísérlem magukban a gazdasági erőkben felmutatni a társadalmilag vezető és ezzel magát a technikát meghatározó mozzanatot. Hasonló beállítottságú a Wittfogel könyvéről írt kis recenzió.[11] Mindkét ismertetés el-

10. Megjelent magyarul Lukács György: Utam Marxhoz. 1. köt. 455–469.

11. Megjelent Geschichte und Klassenbewusstsein (Georg Lukács Werke. Band 2. Luchterhand. 1968.) 609–612.

méletileg abban a fogyatékosságban szenved, hogy a mechanisztikus vulgáris materializmust és a pozitivizmust differenciálatlanul egységes irányzatként tárgyalja, sőt, az utóbbit sokszor el is tünteti az előbbiben.

Fontosabbak a sokkal behatóbb recenziók Lassalle leveleinek[12] és Moses Hess írásainak új kiadásairól. Mindkét recenzióban uralkodik az a tendencia, hogy a társadalomkritikának, a társadalmi fejlődésnek konkrétabb gazdaságtani bázist adjak, mint erre a *Történelem és osztálytudat* képes volt, és hogy az idealizmus kritikáját, a hegeli dialektika továbbfejlesztését az így nyert összefüggések megismerésének szolgálatába állítsam. Kapcsolódom itt a fiatal Marx *Szent család*beli kritikájához Hegel idealisztikus állítólagos meghaladóival szemben, ahhoz a motívumhoz, hogy az ilyen tendenciák – miközben szubjektív vélekedésük szerint túlmennek Hegelen – objektíve pusztán a fichtei szubjektív idealizmus megújításait képviselik. Hegel gondolkodásában például a konzervatív motívumoknak is megfelel, ha történetfilozófiája nem vezet tovább a jelen szükségszerűségének felmutatásánál, és minden bizonnyal szubjektíve forradalmi hajtórugók helyezték a fichtei történelemfilozófiában a jelent mint „a kiteljesedett bűnösség korszakát" középre a múlt és a filozófiailag – állítólag – megismerhető jövő közé. Már a Lassalle-kritikában megmutatom, hogy ez a radikalizmus csupán képzelt, hogy a valóságos történelmi mozgás megismerésében a hegeli filozófia magasabb fokot képvisel a fichteinél, amennyiben az az objektíve intencionált társadalmi-történelmi közvetítésdinamika, amely a jelent magával hozza, reálisabb, nem annyira merőben eszmeszerű konstrukció, mint a jövőbe mutatás Fichténél. Lassalle-nak az ilyen gondolatirányok iránt táplált rokonszenve a világról alkotott tisztán idealisztikus össz-szem-

12. Megjelent Utam Marxhoz. 1. köt. 469–488.

léletében gyökerezik; kapálódzik az ellen az evilágiság ellen, amelynek egy gazdaságilag megalapozott történelemlefolyás végigviteléből következnie kellene. A recenzió a Marx és Lassalle közötti távolság kiemelésére idézi, amit Lassalle egy ízben Marxnak mondott: „Ha nem hiszel a kategóriák örökkévalóságában, akkor Istenben kell hinned." Ilyen módon erélyesen kidomborítottam a filozófiailag retrográd vonásokat Lassalle gondolkodásában, és ez annak idején egyszersmind elméleti polémia volt a szociáldemokrácia azon áramlatai ellen, amelyek arra törekedtek, hogy Marxnak Lassalle-on gyakorolt kritikájával ellentétben Lassalle-t a szocialista világfelfogás egyenrangú megalapítójának tegyék meg. Ez ellen a tendencia ellen mint elpolgáriasodás ellen harcoltam, anélkül hogy közvetlenül hivatkoztam volna rá. Ez a szándék is hozzásegített ahhoz, hogy bizonyos kérdésekben közelebb kerüljek a valódi Marxhoz, mint a *Történelem és osztálytudat* idején.

A Moses Hess írásainak első gyűjteményéről szóló recenziómnak nem volt ilyen jellegű politikai aktualitása. Annál erősebben hatott az a szükséglet, hogy – éppen mert újra foglalkoztattak a fiatal Marx eszméi – elhatároljam magamat balszárnyi kortársaitól a hegeli filozófia felbomlási folyamatában, az ezzel gyakran szoros kapcsolatban álló „igazi szocializmus"-tól. Ez a szándék ahhoz is hozzásegített, hogy itt még erőteljesebben előtérbe lépjenek a gazdaság problémáinak és társadalmi fejlődésüknek filozófiai konkretizálására irányuló tendenciák. Hegel nem-kritikus szemléletét még korántsem haladtam ugyan meg; a Hess-kritika, ugyanúgy, mint a *Történelem és osztálytudat*, tárgyiasulás és elidegenedés állítólagos azonosságából indul ki. A korábbi felfogás meghaladása most paradox formát kap: egyrészt Lassalle-lal és a radikális ifjú-hegeliánusokkal szemben előtérbe kerülnek Hegelnek azok a tendenciái, amelyek a gazdasági kategóriákat mint tár-

sadalmi realitásokat ábrázolják, másrészt éles állásfoglalás történik Feuerbach Hegel-kritikájának nem-dialektikus oldala ellen. Az utóbbi nézőpont elvezet ahhoz, a már hangsúlyozott megállapításhoz, hogy Marx közvetlenül kapcsolódott Hegelhez, az előbbi ahhoz a kísérlethez, hogy közelebbről határozzam meg gazdaság és dialektika viszonyát. Így pl. a *Fenomenológiá*-hoz kapcsolódva, valamennyi szubjektív idealizmus transzcendálásával szemben kiemelem az evilágiság hangsúlyozását Hegel gazdasági-társadalmi dialektikájában. Így az elidegenedést is akként fogom meg, hogy az „sem nem gondolati alakulat, sem nem valami »elvetendő« valóság", „hanem a jelen közvetlenül adott létezési formája mint átmenet annak önmeghaladásához a történelmi folyamatban". Ehhez csatlakozik a *Történelem és osztálytudat* objektivitásra törekvő továbbfejlesztése a társadalom fejlődési folyamatában megnyilvánuló közvetlenséget és közvetettséget illetően. A legfontosabb az ilyen gondolatmenetekben az, hogy egy újfajta kritika követelésében kulminálnak, amely már kimondottan a közvetlen kapcsolódást keresi a marxi „politikai gazdaságtan bírálatához". Ez a törekvés – miután határozottan és elvileg átláttam, mi van elhibázva a *Történelem és osztálytudat* egész koncepciójában – egy terv alakját öltötte, amely szerint a mélyére kell hatolni gazdaság és dialektika filozófiai összefüggéseinek. Már a harmincas évek elején, Moszkvában és Berlinben nekifogtam a terv megvalósításának: ekkor készült el a fiatal Hegelről szóló könyvem első fogalmazványa (befejezésére csak 1937 őszén került sor). A problémakomplexus valóságos megoldását kísérlem meg most, harminc évvel később, a társadalmi lét ontológiájában, amelyen jelenleg dolgozom.

Hogy mennyit haladtak előre ezek a tendenciák az alatt a három év alatt, amely a *Hess*-cikket a *Blum-tézisek*-től elválasztja, arról ma, minthogy nem állnak rendelkezésre doku-

mentumok, semmi határozottat nem mondhatok. Ámde azt hiszem, nagyon valószínűtlen, hogy a gyakorlati pártmunka, amelyben újra meg újra szükségessé váltak konkrét gazdasági elemzések, éppen gazdasági-elméleti tekintetben egyáltalán ne mozdította volna előre. Mindenesetre, 1929-ben bekövetkezett a már leírt nagy fordulat a *Blum-tézisek*-kel, és ilyenképpen változott nézeteimmel 1930-ban tudományos munkatársa lettem a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézetnek. Itt két váratlan szerencse jött segítségemre: abba a helyzetbe kerültem, hogy elolvashattam a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* már teljesen kibetűzött kéziratát, és megismerkedtem M. Lifsiccel, egy egész életre szóló barátság kezdeteképpen. A Marx-olvasmány során összeomlott a *Történelem és osztálytudat* valamennyi idealista előítélete. Bizonyára igaz, hogy azt, ami ebben elméletileg megdöntötte pozíciómat, megtalálhattam volna az általam korábban olvasott marxi szövegben is. De tény, hogy ez nem történt meg, nyilván azért, mert ezeket kezdettől fogva egy annak idején önállóan kialakított hegeliánus értelmezésben olvastam, és csak teljesen új szöveg válthatta ki ezt a sokkot. (Természetesen hozzájárult ehhez, hogy akkor már a *Blum-tézisek*-ben meghaladtam ennek az idealizmusnak a társadalmi-politikai alapzatát.) Mindenesetre még ma is visszaemlékszem arra a lehengerlő-forradalmasító benyomásra, amelyet Marxnak a tárgyiságról mint minden dolog és vonatkozás elsődlegesen anyagi tulajdonságáról szóló szavai tettek rám. Ehhez kapcsolódott az az itt már ismertetett belátás, hogy a tárgyiasulás természetes – a körülményektől függően pozitív vagy negatív – fajtája a világ emberi birtokbavételének, míg az elidegenedés speciális válfaj, amely meghatározott társadalmi körülmények között valósul meg. Ezzel végérvényesen összeomlottak annak elméleti alapzatai, ami a *Történelem és osztálytudat* különösségét tette. A könyv teljesen idegenné vált számomra, akárcsak 1918–19-ben az azelőtti írásaim.

Egyszerre világossá vált előttem: ha az elméletileg szemem előtt lebegő feladatot meg akarom valósítani, akkor megint egészen elölről kell kezdenem.

Annak idején ezt az új állásfoglalásomat a nyilvánosság számára írásbelileg is le akartam rögzíteni. Ezt a kísérletemet – a kézirat időközben veszendőbe ment – nem lehetett megvalósítani. Ez azonban kevés gondot okozott nekem: az újrakezdés lelkesült mámorában éltem. De azt is láttam, hogy ez csak nagyon átfogó új tanulmányok alapján válhatik értelmessé, hogy sok kerülő útra van szükség ahhoz, hogy belsőleg olyan helyzetbe kerüljek, melyben azt, ami a *Történelem és osztálytudat*-ban tévutakon járt, tudományosan, marxista szempontból megfelelően tudjam ábrázolni. Egy ilyen kerülő utat már jeleztem: az utat, amely a *Hegel*-tanulmánytól a gazdaságról és dialektikáról szóló mű tervén keresztül a társadalmi lét ontológiájához – jelenlegi kísérletemhez – vezetett.

Ezzel párhuzamosan támadt az az óhajom, hogy azokat az ismereteket, amelyekkel az irodalom, a művészet és elméletük területén rendelkeztem, egy marxista esztétika kiépítéséhez használjam fel. Itt került sor első közös munkámra M. Lifsiccel. Számos beszélgetésben mindkettőnk előtt világossá vált, hogy még a legjobb és legtehetségesebb marxisták, mint Plehanov és Mehring, sem ragadták meg elég mélyen a marxizmus világszemléletileg egyetemes jellegét, és ezért nem értették meg, hogy Marx elénk állítja azt a feladatot is, hogy rendszeres esztétikát építsünk fel dialektikus materialista alapzaton. Nem itt a helye, hogy ecseteljem Lifsic nagy filozófiai és filológiai érdemeit ezen a területen. Ami engem illet, ebben az időben keletkezett cikkem a Marx–Engels és Lassalle közötti Sickingen-vitáról, amelyben, természetesen egy különös problémára szorítkozva, már világosan láthatókká váltak e felfogás körvonalai. Erős kezdeti ellenállás után – különösen vulgáris szociológiai oldalról – e felfogás időközben a marxiz-

mus széles köreiben utat tört magának. Az ezzel kapcsolatos további utalások már nem ide tartoznak. Csak röviden azt akarom jelezni, hogy gondolkodásom itt leírt általános filozófiai fordulata berlini kritikusi tevékenységem idején (1931–33) világosan kifejezésre jutott. Nemcsak a mimézis problémája állt érdeklődésem középpontjában, hanem – mivel mindenekelőtt naturalista tendenciákat kritizáltam – a dialektikának a képmáselméletre való alkalmazása is. Hiszen minden naturalizmusnak elméletileg a valóság „fotografikus" visszatükrözése szolgál alapul. A realizmus és naturalizmus közötti ellentét éles hangsúlyozása, amely mind a vulgáris marxizmusban, mind a polgári elméletekben hiányzik, elegendhetetlen feltétele a visszatükrözés dialektikus elméletének, s következésképpen egy Marx szellemében való esztétikának is.

Ezeket az utalásokat, jóllehet, nem tartoznak szigorúan az itt tárgyalt témakörhöz, már csak azért is meg kellett tennem, hogy jelezhessem annak a fordulatnak az irányát és az indítékait, amelyet a *Történelem és osztálytudat* alapzatainak hamis voltába való bepillantásom jelentett produkcióm szempontjából, és amely jogot ad nekem arra, hogy itt lássam azt a pontot, ahol véget értek marxizmusbeli tanulóéveim és ezzel együtt ifjúkori fejlődésem is. Most már csak az a dolgom, hogy néhány megjegyzést tegyek a *Történelem és osztálytudat*ról gyakorolt, hírhedtté vált önkritikámról. Azzal a vallomással kell kezdenem, hogy szellemileg túlhaladott munkáimmal szemben világéletemben szerfelett közömbös voltam. Így egy évvel *A lélek és a formák* megjelenése után egy levélben, amelyben megköszöntem a könyv recenzeálását, azt írtam Margarethe Susmann-nak, hogy „az egész is, formája is teljesen idegenné vált számomra". Így történt ez *A regény elmélet*é-vel, és így történt ezúttal is a *Történelem és osztálytudat*tal. Amikor 1933-ban megint a Szovjetunióba kerültem, s ott feltárult az a perspektíva, hogy termékeny tevékenységet foly-

tathatok – a Lityeraturnij Krityik 1934 és 1939 közötti irodalomelméleti ellenzéki szerepe általánosan ismert –, taktikai szükségszerűség volt nyilvánosan distanciálnom magamat a *Történelem és osztálytudat*-tól, hogy a hivatalos és félhivatalos irodalomelméletek elleni valóságos partizánharcot ne zavarhassák meg olyan ellentámadások, amelyekben ellenfelemnek, ha bármily bornírtan érvel is, az én saját meggyőződésem szerint tárgyilag igaza volna. Természetesen ahhoz, hogy önkritikát tehessek közzé, kénytelen voltam alávetni magamat az éppen uralkodó nyelvezeti rendtartásnak. De ez az alkalmazkodásnak egyetlen mozzanata ebben a nyilatkozatban. Ez megint belépőjegy volt a további partizánharchoz; a *Blum-tézisek*-kel kapcsolatos korábbi önkritikától ezt az újabb önkritikát „csupán" az különbözteti meg, hogy a *Történelem és osztálytudat*-ot akkor őszintén és tárgyilagosan elhibázottnak tartottam, és ma is annak tartom. Úgyszintén helyesnek tartom, hogy a későbbiekben is, amikor e könyv fogyatékosságaiból divatjelszavakat csináltak, védekeztem azellen, hogy azonosítsák ezeket igazi törekvéseimmel. Az a több mint négy évtized, amely a *Történelem és osztálytudat* megjelenése óta eltelt, az igazi marxista módszerért vívott küzdelem hadállásainak megváltozása, és e korszakbeli tevékenységem, talán most már megenged egy kevésbé ridegen egyoldalú állásfoglalást. Persze nem az én feladatom megállapítani, hogy a *Történelem és osztálytudat* bizonyos helyesen intencionált tendenciái milyen mértékben hatottak helyesen, jövőbe mutatóan a magam és esetleg a mások tevékenységére. Ez olyan kérdéskomplexus, melynek eldöntését nyugodtan rábízhatom a történelem ítéletére.

Budapest, 1967. március

SZERKESZTŐI UTÓSZÓ

A jelen kötet szerkezetét tekintve a Luchterhand Verlag (Neuwied und Berlin) kiadásában, a *Georg Lukács Werke*-sorozatban, 1968-ban megjelent *Geschichte und Klassenbewusstsein* című kötetet követi. Anyagát azonban nem az említett kötetből válogattam. Igyekeztem – amennyire azt a rendelkezésemre álló adatok és a szerző személyes közlései lehetővé tették – az 1918–1930-as időszakban született összes Lukács-írásokat áttekinteni. E munka eredményeképpen a kiadás alapjául szolgáló német kötet anyagán bizonyos módosításokat hajtottam végre.

Lukács e korszakban született – igen nagy számú – cikkeinek túlnyomó többsége aktuálpolitikai jellegű, melyek csak a korszak politikai történetével foglalkozó szakemberek érdeklődésére tarthatnak számot. A Luchterhand-kötetben nem közölt írások között is akadt azonban néhány olyan cikk, amelyik – az esetek többségében ugyan az akkor aktuálisan felmerülő politikai problémákhoz kapcsolódva – a forradalmi mozgalom elvi-elméleti kérdéseiben az adott történelmi pillanaton túlmutatóan foglalt állást. Ezekkel az írásokkal bővítettem a kötetet. *(A bolsevizmus mint erkölcsi probléma, A kommunizmus erkölcsi alapja, Régi kultúra és új kultúra, A III. Internacionálé szervezeti kérdései, Párt és ifjúsági mozgalom Magyarországon.)* Ugyanakkor elhagytam a német kö-

tetben közölt néhány olyan politikai tárgyú írást, amelyeknek elméleti mondanivalóját Lukács itt is közölt más cikkeiben részletesebben fejti ki. (*Beszéd az ifjúmunkások kongresszusán, Jogrend és erőszak,* amelyik különben a *Mindenki újra készül* című, a Tanácsköztársaság dokumentumait tartalmazó sorozat 4. kötetében az utóbbi időben napvilágot látott, valamint *Organisatorische Fragen der revolutionären Initiative.*)

Felvettem a kötetbe – magyar kiadásról lévén szó – néhány olyan írást, amelyik – megítélésem szerint a magyar problémákon túlmutatóan – kifejezetten magyar kérdéseket tárgyal. *(Önkritika. A fehérterror társadalmi Hinterlandja, A konszolidáció kísérlete.)* Végezetül megtalál az olvasó a jelen kiadásban három, kötetben eddig nem szereplő cikket, amelyik a forradalmi munkásmozgalom egy-egy jelentős alakjának állít szép emléket. *(Friedrich Engels születésének századik évfordulójára, Rosa Luxemburg: Tömegsztrájk – Előszó, Korvin Ottó.)*

A bővítések ellenére a kötet terjedelme jóval kisebb a szerkezeti alapjául szolgáló kötet terjedelménél. Az elhagyásokat az indokolta, hogy a német kiadásban szereplő számos írás nemrég megjelent magyarul. Így a *Taktika és etika* című, 1919-ben megjelent, négy írást tartalmazó gyűjtemény első három tanulmánya, továbbá a Buharin szociológiai kézikönyvéről és a Lassalle leveleiről szóló recenziók, valamint a Moses Hess-tanulmány a Lukács válogatott filozófiai írásait tartalmazó *Utam Marxhoz* című kötetben (Magvető, 1971), az 1924-ből származó kis Lenin-könyv pedig a *Lenin* címen megjelent válogatásban (Magvető, 1970). Az utóbbi időben magyarul napvilágot látott tanulmányok közül csak kettővel kellett kivételt tennem. *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata,* valamint *A történelmi materializmus funkcióváltása* szerepelnek ugyan az *Utam Marxhoz* című kötetben, a jelen válogatásban azonban újból megjelennek. E kötet legfőbb

célja ugyanis, hogy – majd egy fél évszázad késéssel – végre a magyar olvasóközönséghez is eljuthasson a szerző egyik legjelentősebb, az utóbbi időben világszerte egyre többet vitatott munkája, a *Történelem és osztálytudat*. A címadó kötet egységét természetesen nem lehetett, és nem is kívántam megbontani.

A *Cikkek 1918–1922* című részben szereplő írások sorrendjét részben tartalmi, részben kronológiai szempontok alapján állapítottam meg.

Az eddig említett módosításokkal létrejött szerkezet nem tette lehetővé, hogy az 1924–28-ból származó – magyarul eddig meg nem jelent – kisebb filozófia recenziók is szerepeljenek a kötetben.

A *Marxista fejlődésem 1918–1930* című írás közlését Lukács György is és magam is feltétlenül szükségesnek tartottuk, minthogy a szerző ebben vázolja mai – sok vonatkozásban kritikai – álláspontját fejlődésének a kötetben közölt írásokban tükröződő korszakára vonatkozóan. Minthogy azonban ez az írás nem ennek, hanem az ettől sok vonatkozásban eltérő 1968-as Luchterhand-kiadású kötetnek az előszava, függelékben közöljük.

A szerkesztő

A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. Megjelent a Szabadgondolat 1918 decemberi számában.

A kommunizmus erkölcsi alapja. Megjelent az Ifjú Proletár 1919. április 13-i számában.

Az erkölcs szerepe a kommunista termelésben. Megjelent a Szociális Termelés 1919. július 20-i számában.

Régi kultúra és új kultúra. Megjelent az Internationale 1919. június 15-i számában.

Párt és osztály. Először *A proletáregység helyreállításának elméleti jelentősége* címen jelent meg *Az egység okmányai* című brosúrában. (Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása, 1919.)

A jelenlegi címen Lukács *Taktika és ethika* című gyűjteményében. (Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása, 1919.)

Önkritika. Megjelent: a Proletár (Wien) 1920. augusztus 12-i számában.

Korvin Ottó. Megjelent: a Proletár (Wien) 1920. augusztus 19-i számában.

A fehérterror társadalmi Hinterlandja. Megjelent: a Proletár (Wien) 1920. június 30-i számában.

A konszolidáció kísérlete. Megjelent: a Proletár (Wien) 1920. november 4-i számában.

Friedrich Engels születésének századik évfordulójára. Megjelent: a Proletár (Wien) 1920. november 18-i számában.

A parlamentarizmus kérdéséhez (Zur Frage des Parlamentarismus). Megjelent: a Kommunismus 1920. 6. számában. Magyarul e kötetben először, Berényi Gábor fordításában. A fordítás a *Geschichte und Klassenbewusstsein* (Georg Lukács: *Werke.* Band 2. Luchterhand. 1968) című kötet alapján készült.

A III. Internacionálé szervezeti kérdései (Organisationsfragen der dritten Internationale). Megjelent a Kommunismus 1920. 8–9. számában. Magyarul e kötetben először, Berényi Gábor fordítása.

A kommunista párt morális küldetése (Die moralische Sendung der kommunistischen Partei). Megjelent a Kommunismus 1920. 16–17. számában. Magyarul e kötetben először, Berényi Gábor fordításában. A fordítás a *Geschichte und Klassenbewusstsein* idézett kiadása alapján készült.

Opportunizmus és puccsizmus (Opportunismus und Putschismus). Megjelent a Kommunismus 1920. 32. számában. Magyarul e kötetben először, Berényi Gábor fordításában. A fordítás a *Geschichte und Klassenbewusstsein* idézett kiadása alapján készült.

A szindikalizmus válsága Olaszországban (Die Krise des Syndikalismus in Italien). Megjelent: a Kommunismus 1920. 40. számában. Magyarul e kötetben először, Berényi Gábor fordításában. A fordítás a *Geschichte und Klassenbewusstsein* idézett kiadása alapján készült.

A művelődési munka kérdéséhez (Zur Frage der Bildungsarbeit). Megjelent a Jugend-Internationale 1921. 7. számában. Magyarul e kötetben először. Berényi Gábor fordítása a *Geschichte und Klassenbewusstsein* idézett kiadása alapján készült.

Párt és ifjúsági mozgalom Magyarországon (Partei und Jugendbewegung in Ungarn). Megjelent: a Jugend-Internationale 1921. 9. számában. Magyarul e kötetben először, Berényi Gábor fordítása.

A tömegek spontaneitása, a párt aktivitása (Spontaneität der Massen, Aktivität der Partei). Megjelent: a Die Internationale 1921. 6. számában. Magyarul e kötetben először, Berényi Gábor fordítása. A fordítás a *Geschichte und Klassenbewusstsein* idézett kiadása alapján készült.

Rosa Luxemburg: Tömegsztrájk. *Előszó.* A könyv a Verlag der Arbeiter-Buchhandlung kiadásában jelent meg. Wien. 1921.

Még egyszer az illúziók politikájáról (Noch einmal Illusionspolitik). Megjelent a Ladislaus Rudas: *Abenteurer- und Liquidatorentum. Die Politik Béla Kuns und die Krise der KPU (Kalandorság és likvidátorság. Kun Béla politikája és a KMP válsága)* című kötetben. Wien. 1922. Magyarul e kötetben először. Berényi Gábor fordítása a *Geschichte und Klassenbewusstsein* idézett kiadása alapján készült.

Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról (Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik). Megjelent a Kleine revolutionäre Bibliothek 9. köteteként. Der Malik Verlag. Berlin. 1923. A kötet teljes anyaga magyarul most jelenik meg először. A fordítás a *Geschichte und Klassenbewusstsein* Luchterhand. 1968. kiadása alapján készült.

Előszó (Worwort). Magyarul először, Berényi Gábor fordítása.

Mi az ortodox marxizmus? (Was ist orthodoxer Marxismus). A tanulmány eredetileg (rövidebb változatban) a *Taktika és ethika* idézett kötetében. Ez a variáns először a *Geschichte und Klassenbewusstsein*-ben, Berényi Gábor fordítása.

Rosa Luxemburg, a marxista (Rosa Luxemburg als Marxist). A tanulmány eredetileg (rövidebb változatban) a Kommunismus 1921. január 15-i számában. Ez a változat először a *Geschichte . . .*-ben, fordító Berényi Gábor.

Osztálytudat (Klassenbewusstsein). A tanulmány eredetileg (rövidebb változatban) a Kommunismus 1920. 14. és 15. számában. Jelen formájában először a *Geschichte . . .*-ben, Berényi Gábor fordítása.

Az eldologiasodás és a proletariátus tudata (Die Verdinglichung und das Bewusstsein des Proletariats). Magyarul megjelent: Lukács György: *Utam Marxhoz.* 1. Magvető. 1971. Tandori Dezső fordítása. E kötetbe ezt a fordítást vettük át.

A történelmi materializmus funkcióváltása (Der Funktionsvechsel des historischen Materialismus). Eredetileg (rövidebb változatban) az Internationale 1919. 8–9. számában. Ez a változat először a *Geschichte . . .*-ben, magyar fordítása Kis János munkája. Először az *Utam Marxhoz* idézett kötetében jelent meg.

Legalitás és illegalitás (Legalität und Illegalität). Eredetileg (rövidebben) a Kommunismus 1920. 35. és 36–37. számában. Jelen formájában először a *Geschichte . . .*-ben, Berényi Gábor fordítása.

Kritikai megjegyzések Rosa Luxemburg Az orosz forradalom kritikája *című művéhez (Kritische Bemerkungen über Rosa Luxemburgs* „Kritik der russischen Revolution"). Berényi Gábor fordítása.

Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéshez (Methodisches zur Organisationsfrage). Berényi Gábor fordítása.

Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól (Blum-tézisek). Részletek. Megírás ide-

je: 1928. Először megjelent a Párttörténeti Közlemények 1956. 3. számában, Friss I.-né és Szabó Á. közlésében, a következő kísérőszöveggel: „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Párttörténeti Intézete archívumában az 1929–30-as korszakkal foglalkozó elvtársak kutatás közben megtalálták a KMP történetének egy jelentős dokumentumát, az ún. „Blum-tézisek"-et, amelyeknek szerzője Lukács György elvtárs volt.

A tézistervezet 1928 végén keletkezett, azzal a feladattal, hogy előkészítse a KMP II. Kongresszusa politikai referátumát. A tervezet elemzi a KMP helyzetét és a magyarországi viszonyokat, és a Kommunista Internacionálé VI. Kongresszusa által elfogadott program alapján felveti a párt stratégiai célkitűzése megváltoztatásának szükségességét, a munkás-paraszt demokratikus diktatúra gondolatát. Mindamellett a tézistervezet a helyes stratégiai célkitűzésből nem vonta le a szükséges következtetéseket a szövetségi politikára, az agrárpolitikára és általában a párt taktikájára vonatkozóan.

Ezt a tézistervezetet 1929-ben a pártban megvitatták. A párton belüli vita és a Kommunista Internacionálé Nyílt Levele után a KMP Központi Bizottsága, majd a II. Kongresszus (1930. február–március) éppen a stratégiai célkitűzés felvetése miatt mint helytelen, opportunista dokumentumot elvetette.

A tézistervezet 5 fejezetre oszlik, ezek a következők:

I. A KMP helyzete az I. Kongresszuskor és fejlődése az 1928-as plénumig.

II. A Bethlen-rendszeren belüli alapvető változások és az osztályok.

III. A munkásosztály helyzete.

IV. A KMP működése a plénum óta.

V. A mai helyzet fő problémái.

Az alábbiakban közöljük a tervezet I., IV., és V. fejezetének A és D pontját."

Marxista fejlődésem: 1918–1930. Először a *Storia e coscienza di classe* (Sugar Editione) előszavaként jelent meg, 1968-ban. Német eredetije a *Geschichte und Klassenbewusstsein* 1968-as Luchterhand-kiadásában jelent meg, előszóként. Bródy Ferenc német eredetiből készült fordítása először a Magyar Filozófiai Szemle 1969. évi 6. számában jelent meg. A kötetbe ezt a fordítást vettük át. A cikk megírásának ideje: 1967.

NÉVMUTATÓ

Adler, Max 102, 225, 226, 705
Aiszkhülosz 459
Albrecht főherceg 685
Andler, Charles 519
Andrássy Gyula 76
Anselmus, Canterbury 387
Apáthy István 77
Apponyi Albert 76, 80, 82
Aquinói Tamás 360
Arisztotelész 279, 360, 458, 465
D'Arragona, Ludovico 145
Avenarius, Richard 374

Bachofen, Johann Jacob 459
Bacon, Francis 363, 387, 388
Bakunyin, Mihail Alekszandrovics 167
Ballod, K. 315
Batthyány Tivadar 76
Bauer, Bruno 390, 433
Bauer, Otto 182, 251, 252, 258, 259, 260, 261, 598
Bebel, August 110, 600
Bentham, Jeremy 472
Bergbohm, Karl Magnus 355
Bergson, Henri 358
Berkeley, George 362, 366, 393
Bernstein, Eduard 87, 88, 128, 154, 180, 181, 216, 222, 249, 261, 263, 268, 468, 516, 580, 592, 593, 614, 640, 711
Bethlen István 670, 675, 677, 684, 685, 688–690
Bibó 80
Blanqui, August 167, 174
Bloch, Ernst 432, 433, 484, 502
Bloch, Joseph 236
Böhme, Jacob 363
Bombacci, Nicola 113
Bordiga, Amadeo 150, 700
Brandler, Heinrich 722
Briand, Aristide 516
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 508, 539, 638, 639, 728
Bücher, Karl 327
Büchner, Ludwig 153
Burke, Edmund 355

Carlyle, Thomas 299, 400, 433, 481, 514
Cassirer, Ernst 361, 367, 388, 398
Cohen, Hermann 375
Colombino, Emilio 146
Comte, August 226, 413, 428
Condorcet, Marie Jean Antoine 412

Cunow, Heinrich 229, 234, 235, 287
Cusanus, Nicolaus 409

Danton, Georges Jacques 179
David, Eduard 613
Descartes, René 361, 369, 387, 388, 391
Dietzgen, Joseph 204, 207
Dilthey, Wilhelm 426, 712
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 559
Dühring, Eugen 85, 86, 88, 555
Dvořak, Max 426

Ebert, Friedrich 178
Eckstein, F. A. 251
Ekhard mester 411, 487
Engels, Friedrich 14, 24, 25, 27, 51, 83–90, 95, 155, 156, 170, 178, 185, 203–205, 213, 215, 218, 231, 236, 270, 271, 274, 275, 282, 285, 287, 288, 307, 345, 348, 349, 390, 392–395, 421, 433, 441, 442, 445, 446, 450, 460, 471, 479–481, 484, 494, 495, 519, 522–525, 529, 537, 538, 541, 544, 545, 551, 552, 555, 585–587, 589, 600, 613, 615, 625, 631, 634, 709, 727, 733
Epikurosz 413
Escherich, Georg 82

Feuerbach, Ludwig 83, 88, 205, 238, 313, 314, 367, 442, 455, 475, 479, 486, 499, 708, 712, 731
Fichte, Johann Gottlieb 14, 39, 47, 233, 234, 372, 373, 377, 379, 390, 402, 405, 406, 409, 417, 432, 487, 629, 729
Fiedler, Konrad 406
Fischer, Ruth 722
Flaubert, Gustave 406
Fludd, Robert 363
Fogarasi Béla 344
Franken, Paul 166
Franklin, Benjamin 279, 484
Friedrich István 79–81
Frigyes, „Nagy" 532
Fröhlich, Paul 166

Galilei, Galileo 219, 387, 399
Garino 147
Giesswein Sándor 77
Giolitti, Giovanni 139, 146–148
Goethe, Johann Wolfgang 395, 402, 407
Goldmann, Lucien 713
Gorter, Herman 170
Gottl-Ottlilienfeld, Friedrich von 327, 330, 363
Guesde, Jules (Mathieu Basile) 243

Hamann, Johann Georg 358, 407
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 14, 84, 204–209, 211, 215, 220, 223, 232–239, 246, 248, 249, 254–257, 262, 263, 273, 286, 289, 313, 381, 385, 390–393, 395, 404–406, 408–410, 413–419, 428, 430, 434, 437–440, 442, 445, 446, 451, 453, 455, 461, 464, 465, 467, 468, 478, 479, 488, 498, 501, 502, 506, 508, 525, 544, 559, 627, 696, 697, 711–715, 729–731, 733
Heidegger, Martin 713, 715
Helvetius, Claude Adrien 397
Henderson, Arthur 145
Hérakleitosz 464, 465
Herzen, Alekszandr Ivanovics 246
Hess, Moses 712, 729, 730

Hilferding, Rudolf 182, 240, 352, 353, 611
Hobbes, Thomas 361, 388, 398
Holbach, Paul Henri 397, 398, 411
Horthy Miklós 76, 80–82, 722, 723
Hugo, Gustav 356, 488
Hume, David 362, 366, 367, 393
Husserl, Edmund 371

Ibsen, Henrik 38

Jacobi, Friedrich Heinrich 487
Jellinek, Georg 356
Jogiches, Leo 183
Jouhaux, Léon 145
Julius (Alpári Gyula) 665, 669, 670, 675
Junius (Rosa Luxemburg, l. még ott) 578

Kamenyev, Lev Boriszovics 677
Kant, Immanuel 14, 39, 47, 233–235, 262, 344, 360, 361, 365–370, 379–382, 384, 385, 393, 395, 396, 399, 401, 403, 405–407, 437, 484, 487, 495–497, 627, 629, 712
Kapp, Wolfgang 147, 150, 175, 650, 700
Karner 286
Károlyi Mihály 621, 677
Kautsky, Karl 88, 180, 181, 183, 184, 490, 532, 559, 587, 592, 598, 611, 612, 627, 653, 696, 711
Kelsen, Hans 356
Kemál pasa 579, 623
Kepler, Johannes 399
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 146, 147, 621, 677
Kierkegaard, Sören 696, 712
Kirchmann, Julius Hermann von 254
Kis Jenő 672, 685, 690
Kolcsak, Alekszandr Vasziljevics 147
Kopernikusz, Nicolaus 530
Kornyilov, Lavr Georgijevics 147, 600
Korsch, Karl 724
Korvin Ottó 64–68
Kossuth Lajos 179
Kroner, Richard 712
Kun Béla 61, 66, 665, 699, 701, 703, 704, 724

Labriola, Arturo 148
Lajos, XVI. 620
Landau 77
Landler Jenő 703, 704, 721, 723
Lange, Friedrich Albert 388
Lask, Emil 368, 371, 375, 409, 499
Lassalle, Ferdinand 255, 428, 465, 488, 489, 490, 508, 729, 730, 733
Lauffenberg H. 132
Leibniz, Gottfried Wilhelm 361, 362, 369, 372, 404
Lenin, Vlagyimir Iljics 12, 62, 85, 87, 119, 120, 124, 167, 171, 202, 203, 206, 243, 256, 257, 492, 499, 547, 571, 575, 578, 579, 583, 587, 589, 590, 593, 594, 597–599, 602, 607, 609, 615, 616, 625, 648, 650, 652–654, 656, 659, 676–678, 687, 699, 701, 704, 708, 711, 712, 720, 726, 727
Lensch, Konrad 516, 592
Lessing, Gotthold Ephraim 532
Levi, Paul 60, 174, 574, 575, 606, 650
Liebknecht, Karl 94, 101, 181, 183

Lifsic, Mihail Alekszandrovics 732, 733
Locke, John 366, 398
Longuet, Jean 129
Lovászy Márton 76
Löwith, Karl 712
Lukács György 724
Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 705
Luther, Martin 397, 482
Luxemburg, Rosa 85, 107, 109, 130, 167, 169, 178–187, 202, 246, 249, 251–260, 263–269, 293, 295, 354, 396, 469, 537, 567, 574, 575, 577–586, 589–593, 596–598, 601, 605–607, 612–615, 631, 696, 704

Mac Culloch, John Ramsay 258
Mach, Ernst 374
Maimon, Salomon 372, 405, 497
Marat, Jean Paul 65, 297
Marx, Karl 12–14, 27, 31, 34, 47, 51, 53, 69, 83–85, 87, 89, 93, 128, 132–134, 138, 154–156, 167, 170, 178, 181, 186, 202–215, 217, 220–223, 228, 229, 231–234, 236–239, 242, 246–249, 251–257, 262, 264, 265, 270–274, 276, 279, 284–286, 290, 293–295, 305–308, 311, 313, 314, 316, 319, 321–325, 329, 331, 333, 334, 342, 346, 349, 350, 353, 356, 361, 385, 387, 390, 391, 393, 394, 420, 421, 425, 430, 431, 433, 435, 436, 445, 446, 450, 454–457, 459, 462, 463, 465, 469, 470, 472, 478–481, 492–495, 500, 503, 506–508, 514, 517–519, 523–526, 529, 532–534, 536, 539, 541, 543–546, 554, 555, 558, 559, 561, 562, 603, 604, 615, 628, 634, 695, 696, 707, 708, 711, 712, 715, 718, 727, 729–734
Masslow, Arkadi 722
Mehring, Franz 86, 181, 183, 275, 456, 532, 733
Merheim, A. 145
Mignet, François–August–Marie 297
Millerand, Alexandre-Étienne 82, 516
Moleschott, Jakob 499
Morgan, Lewis Henry 86
Morus, Thomas 279
Münzer, Thomas 65, 484
Mussolini, Benito 680, 683

Napóleon 86, 291, 532
Natorp, Paul 360
Newton, Isaac 393
Nietzsche, Friedrich 433, 476
Nitti, Francesco Saverio 147
Noske, Gustav 82, 187, 269
Novalis (Friedrich Leopold von Hardenberg) 414

Ostenburg-Moravek Gyula 80

Palotás Imre 667
Pannekoek, Anton 181, 559, 592, 593, 607, 612, 700
Parvus (Alexander Helphand) 516
Paul-Boncour, Joseph 681
Peidl Gyula 66, 67, 162
Petljura, Szimon Vasziljevics 80
Peyer Károly 673, 690
Platón 278, 279, 360, 389, 409, 497
Plehanov, Georgij Valentinovics 204, 397, 398, 404, 411, 427, 439, 712, 733
Poincaré, Henri 374
Preuss, Hugo 356

Proklosz 369, 506
Prónay Pál 80, 82
Proudhon, Pierre Joseph 84, 227, 254, 259, 435, 542, 557

Quesnay, François 354

Radek, Karl 94, 181
Ranke, Leopold 273
Renaudel, Pierre 145
Révai József 504, 606, 724, 725
Ricardo, David 47, 225, 250, 252–254, 272, 293, 354, 513, 539
Rickert, Heinrich 227, 372, 375, 422, 423, 428, 433, 498
Riegl, Alois 426
Róbert (Szántó Béla) 669, 671, 672
Rodbertus-Jagetzow, Johann Karl 254
Roland-Holst, Henriette 700
Rousseau, Jean-Jacques 399, 530
Röbig, Viktor 152
Ruppert Rezső 77, 79
Ruskin, John 400
Rühle, Otto 593

Sándor Pál 82
Sartre, Jean Paul 713
Say, Jean-Baptiste 258, 259
Schapper, Karl 133, 138
Scheidemann, Philipp 145, 178, 269
Schelling, Friedrich Wilhelm 14, 404, 405, 410, 714
Schiller, Friedrich 399, 400, 403, 404
Schlegel, Friedrich 405, 412
Schmidt, Konrad 349, 585
Schopenhauer, Arthur 209, 273, 497
Serrati, Giacinto Menotti 175, 579, 593, 610, 650
Shakespeare, William 459
Simmel, Georg 336, 431, 696
Sismondi, Jean-Charles Léonard Simonde de 227, 254, 257, 258, 299, 424, 514, 539
Smith, Adam 253, 272, 354, 513
Solger, Karl Wilhelm Ferdinand 405
Sombart, Werner 327, 516
Somló Bódog 357
Sorge, Friedrich Adolf 305
Sorel, Georges 696
Spencer, Herbert 226, 413, 428
Spengler, Oswald 476
Spinoza, Baruch 361, 362, 369, 370, 384, 404, 406, 410, 416
Stahl, Friedrich Julius 355
Stammler, Rudolf 357, 375
Starkenburg, Heinz (Walter Borgius) 545
Ströbel, H. 593
Susmann, Margarethe 734

Szabó Ervin 50, 62, 280, 696
Szabó István, nagyatádi 82
Szamuely Tibor 64, 699
Szavinkov, Borisz Viktorovics 80, 564
Szókratész 477
Sztálin, Joszif Visszarionovics 721, 722, 728
Sztruve, Pjotr Berngardovics 203, 516

Taylor, Frederic Winslow 326
Terracini, Umberto 151, 700
Thalheimer, August 722
Tisza István 66
Toller, Ernst 132
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 482

Tönnies, Ferdinand 361, 391
Trockij, Lev Davidovics 482
Tugan-Baranovszkij, Mihail Ivanovics 259, 261, 352, 516
Turati, Filippo 97

Urickij, Mojszej Szolomonovics 65

Vaihinger, Hans 374
Vico, Giambattista 361, 414
Voltaire (François Marie Arouet) 355
Vorländer, Karl 205, 206
Vrangel, Pjotr Nyikolajevics 80

Weber, Alfred 327, 338
Weber, Max 277, 337–339, 343, 364, 428, 445, 484, 488, 633, 696
Warski, Adolf 547
Wiesshaus Aladár 664
Willich, August 133, 138
Windelband, Wilhelm 373, 375
Wittfogel, Karl August 728
Wolfheim, F. 132
Wundt, Wilhelm 358

Zénón 507
Zetkin, Clara 168, 181, 574, 593
Zinovjev, Grigorij 243, 653, 701, 703
Zola, Émile 38
Zorin, Vlagyimir 125

Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Kardos György · Műszaki vezető Beck Péter · Tipográfus B. Solti Marianne
Védőborító- és kötéstervező Vámos Ildikó · Betűtípus Garamond · Kiadványszám 1343 · Megjelent
43,3 (A5) ív terjedelemben, 8700 példányban,
1971-ben · MSZ 5601-59 és 5602-55
MA 2097–l–7173
71-258 – Szegedi Nyomda